

ACADEMIA ROMÂNĂ - FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

MUZEUL BUCOVINEI

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XLII

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
EDITURA „KARL A. ROMSTORFER”

ASPECTELE REGIONALE ALE CULTURII CUCUTENI

FAZA A DIN PERSPECTIVĂ STATISTICĂ.

TEORIE ȘI STUDIU DE CAZ ASUPRA VARIAȚIEI

FORMEI PAHARELOR DIN CINCI AȘEZĂRI

DE
GEORGE BODI*

Abstract:

Our study investigates whether, during the phase A of the Cucuteni culture, a connection exists between observed regional cultural preferences for pottery decoration and pottery shapes. We do so through the statistical investigation of the variation in the shape of beakers, expressed as the ration between maximum diameter and height, from five diagnostic settlements. The use of one way ANOVA allows us to ascertain that there is significant variation between settlements. A post hoc Scheffe test, comparing the pairwise variability of the variation, shows that the specific decoration characteristics used to define each cultural group are also accompanied by preferences in specific beaker shapes. We conclude that, although our data set forces caution on the generalisation of our results, shape variation may be used as an added argument in the identification and characterisation of regional groups.

Keywords: Cucuteni A cultural groups, beakers, shape variation, one way ANOVA, post hoc Scheffe test.

INTRODUCERE

Existența unor aspecte culturale regionale în cadrul fazei Cucuteni A a fost avansată pentru prima dată de Vladimir Dumitrescu în 1974, definindu-se la acea dată două tradiții diferite de decorare a ceramicii, pornind de la două dintre cele mai bine cunoscute situri ale perioadei: Hăbășești și Drăgușeni¹. În cadrul aceleiași discuții sunt observate și caracteristicile deosebite ale materialelor provenite din așezările de la Fedeleșeni și Târpești, fără însă ca acestea să fie considerate ca reprezentative pentru fenomene regionale clar definibile. Timp de aproape trei decenii, asupra acestei probleme se revine rar și fără o re-aducere la zi a conceptelor propuse din perspectiva descoperirilor ulterioare². Începutul anilor 2000 schimbă această situație, aducând nu numai monografia dedicată aspectului cultural Drăgușeni³ dar și o re-evaluare a caracteristicilor regionale identificate de Vladimir Dumitrescu. Pentru faza A, Dumitru Boghian reconfirmă existența individualității decorului ceramic din așezările de la Hăbășești și Drăgușeni, și delimitează, în mod clar, noi entități regionale precum aspectul Horodnica-Trușești-Cuconești Vechi, aspectul cu benzi înguste (în care este inclusă și așezarea de la Fedeleșeni) și aspectul subcarpatic, cuprinzând situri precum cele de la Poduri, Frumușica, Izvoare sau Ghelăiești⁴.

În acest punct, trebuie să observăm că, deși studierea calitativă a caracteristicilor decorului ceramic joacă un rol major în ordonarea crono-spațială a descoperirilor provenind din spațiul cucutenian, o mare parte din rezultatele cercetărilor arheologice prezintă o importantă componentă cantitativă, și totuși, utilizarea

* Institutul de Arheologie, Academia Română-Filiala Iași; georgebodi@gmail.com.

¹ DUMITRESCU 1974.

² MARINESCU-BÎLCU 1991; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1996; MANTU 1998: 71-76.

³ SOROCHIN 2002.

⁴ BOGHIAN 2001.

analizelor statistice a seturilor de date obținute cu scopul revelării unor structuri discrete constituie o abordare mult prea rar întâlnită. În cazul cercetării culturii Cucuteni, analizele construite pe informații cantitative și care reușesc să depășească prezentarea unor simple comparații numerice sau procentuale sunt foarte rare, fiind vizată în special analiza ceramicii⁵ și, mai nou, a utilajul litic⁶.

Pornind de la cele două observații din rândurile de mai sus, scopul articolului nostru este unul dublu. Într-o primă instanță vom încerca să observăm dacă preferințele regionale pentru un anumit tip de decorare a ceramicii specifice fazei Cucuteni A se reflectă și în variații ale formei. În al doilea rând, vom utiliza această ocazie pentru prezentarea unui flux complet de analiză a unui set de date cu ajutorul unor tehnici statistice univariate de bază.

CONCEPTE ȘI METODE ALE CERCETĂRII

Pentru transpunerea variabilității formelor ceramice într-un set de date convenabil pentru analiză statistică cu ajutorul unor tehnici univariate, am să ales să utilizăm exprimarea caracteristicilor formei ca raport dintre diametrul maxim și înălțime, această măsură fiind utilizată cu succes în construirea de comparații între forme de vase provenite din seturi etnografice cu forme de vase din colecții arheologice, în scopul determinării funcționalității celor din urmă⁷. Pentru analiza noastră am ales un set de așezări reprezentative, care au beneficiat de publicarea rezultatelor cercetării în formă monografică, cu potențial de a ne furniza seturi de date de dimensiuni suficiente pentru o analiză statistică. Am utilizat astfel monografiile de la Hăbășești⁸, Trușești⁹, Târpești¹⁰, și Drăgușeni¹¹ pentru ilustrarea aspectelor culturale cu același nume, precum și monografiile de la Frumușica¹² pentru aspectul subcarpatic și Preutești¹³, ca posibilă confirmare a datelor provenite din așezarea de la Hăbășești. Forma aleasă pentru studiu este cea a paharelor, deoarece ne-a permis culegerea unui set de 232 de observații, un număr suficient pentru scopul nostru.

Tipuri de variabile. În tabelul 1, care prezintă șase cazuri extrase aleatoriu, se poate observa că în setul nostru de date avem două coloane, pe care le vom denumi în continuare variabile, deoarece reprezintă caracteristici individuale ale paharelor măsurate. Prima variabilă conține coduri pentru identificarea așezării de proveniență a fiecărui pahar măsurat (ex. Tr indică așezarea de la Trușești). Pentru că există un număr limitat de valori pe care această variabilă poate să le ia (în cazul nostru doar șase), această variabilă este denumită categorică. Pentru că valorile din această variabilă nu depind de nici o alta, aceasta este în același timp și o *variabilă independentă*. Cea de a doua variabilă conține valorile raportului dintre diametrul maxim și înălțimea paharelor analizate. Pentru că este exprimată numeric și poate lua un număr infinit de valori, această variabilă este denumită discretă. Pentru că valorile acestei variabile depind de coloana care conține numele așezărilor, aceasta este de asemenea și o *variabilă dependentă*¹⁴.

⁵ LAZAROVICI, LAZAROVICI 2012: 209-289; MAXIM-KALMAR, TARCEA 1999.

⁶ VORNICU 2017.

⁷ HENRICKSON, MCDONALD 1983.

⁸ DUMITRESCU *et al.* 1954.

⁹ PETRESCU-DÎMBOVIȚA *et al.* 1999.

¹⁰ MARINESCU-BÎLCU 1981.

¹¹ MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000.

¹² MATASĂ 1946.

¹³ URSULESCU, IGNĂTESCU 2003.

¹⁴ HEUMANN, SCHOMAKER, SHALABH 2016: 6.

Tabel 1. Extras din setul de date.

Așezare	Raport
Tr	1.10
Ha	1.15
Ha	1.00
Dr	1.22
Tr	1.14
Fr	1.01

Analiza exploratorie constituie primul pas în crearea unei imagini sintetice asupra setului de date analizat. În această etapă vom urmări trei seturi de informații distincte: măsurile tendinței centrale, ale variației și ale distribuției.

Măsurile tendinței centrale sunt constituite de valorile care indică centrul setului de date și sunt de mai multe tipuri. În cazul studiului nostru, de interes sunt media și mediana. Media (Med) reprezintă media aritmetică a cărei valoare este obținută după formula Suma/Nr. Mediana (Mdn) este valoarea care împarte setul de date în două jumătăți egale¹⁵.

Măsurile ale variației. O primă măsură a variației este constituită de abaterea standard (as). Aceasta se calculează prin extragerea rădăcinii pătrate din suma diferențelor individuale față de medie, ridicate la pătrat. Această valoare ne indică măsura în care valorile individuale ale unui variabile variază față de medie.¹⁶ Pornind de la abaterea standard, un al doilea concept la care ne vom raporta este cel al erorii standard. Aceasta se calculează împărțind abaterea standard la rădăcina pătrată a numărului de observații. Valoarea astfel obținută constituie un indicator al gradului de încredere în media variabilei analizate: cu cât eroarea standard este mai mică, cu atât este mai puțin probabil ca media să se modifice prin introducerea de noi observații¹⁷. Amplitudinea unei variabile se calculează ca diferența dintre valoarea maximă și valoarea minimă și oferă o imagine sintetică a întinderii acesteia¹⁸. Quantilele sunt puncte ce separă setul de valori al unei variabile în părți egale. Cele mai utilizate, și pe care le vom folosi și noi, sunt denumite și quartile. Primul quartil separă cele mai joase 25% dintre valori de restul de 75%. Al doilea quartil este constituit de mediană și împarte setul de date în două părți egale. Cel de al treilea quartil separă cele mai înalte 25% dintre valori de restul de 75%. Amplitudinea interquartilă, calculată ca diferența dintre al treilea și primul quartil, constituie o măsură a variabilității mai puțin sensibilă la prezența valorilor extreme decât devierea standard¹⁹. Valorile extreme sunt constituite de puncte specifice cu valori care nu se potrivesc cu restul datelor. În cazul analizelor univariate, ca regulă generală, o valoare este considerată ca fiind extremă dacă se află față de primul sau al treilea quartil la o distanță de 1.5 ori mai mare decât distanța interquartilă²⁰. Identificarea valorilor extreme este importantă deoarece pot influența validitatea rezultatelor analizei datelor. Pentru acest studiu de caz, am considerat potrivit să calculăm și intervalul de încredere de 95% pentru valorile mediei fiecărui grup, care ne va permite să testăm dacă există eventuale diferențe observabile în estimarea acestora²¹.

Cunoașterea *măsurilor distribuției* este importantă în special pentru determinarea tipului de analiză statistică ce urmează a fi utilizat. În cazul unei distribuții normale, care din punct de vedere grafic poate fi reprezentată ca o curbă Gauss, valoarea indicelui de asimetrie este 0, iar a indicelui de aplatizare este 3, iar seturile de date pot fi analizate utilizând tehnici statistice parametrice. Totuși, valorile de 0 și respectiv 3 sunt

¹⁵ MACFARLAND 2014: 7.

¹⁶ DENIS 2016: 109.

¹⁷ DUNN 2001: 328.

¹⁸ HAN, KAMBER, PEI 2011: 48.

¹⁹ PECK, OLSEN, DEVORE 2016: 167.

²⁰ KERNS 2018: 44.

²¹ HECTOR 2015: 73; CAMPBELL, SWINSCOW 2009: 50-52.

rare în cazul datelor provenite din lumea reală. Astfel, în cazul indicelui de asimetrie, valori cuprinse între 0.5 și -0.5 sunt considerate ca indicând o asimetrie ușoară, cele între 0.5 și 1 și -0.5 și -1 o asimetrie medie, iar valorile mai mari decât 1 sau -1 indică asimetrii puternice. Valori ale indicelui de aplatizare mai mari decât 3 caracterizează o distribuție leptokurtică, cu valori concentrate în jurul mediei și cu o probabilitate mai mare de apariție a valorilor extreme. Valori mai mici decât 3 sunt specifice distribuțiilor platykurtice, cu distribuție mai largă în jurul mediei, și cu o probabilitate mai mică de apariție a valorilor extreme²². Pentru a evita, pe cât posibil, erorile de judecată în stabilirea tipului de distribuție al unui set de valori, pentru un număr de observații mai mic sau apropiat de 30 se recomandă utilizarea unor teste statistice de verificare a normalității distribuției, în timp ce pentru seturi cu observații care depășesc cu mult 30 de cazuri, putem presupune normalitatea distribuției în virtutea examinării histogramei de distribuție a valorilor.

În cazul nostru, pentru confirmarea normalității distribuției fiecărui set de valori provenit din așezările analizate, vom utiliza testul Shapiro-Wilk. Acesta compară valorile setului analizat cu valorile specifice unui set cu distribuție normală care prezintă aceeași medie și deviere standard²³ pornind de la ipoteza că mulțimea analizată este caracterizată de o distribuție normală.

Pentru că în studiul nostru ne dorim compararea unor grupuri de valori, pentru a asigura validitatea rezultatelor, o altă condiție preliminară care trebuie îndeplinită este existența unei variabilități omogene față de medie între grupuri. Pentru stabilirea acesteia vom utiliza testul Levene, care compară variația dintre diferența valorii măsurate a fiecărui caz a grupului față de media acestuia, pornind de la ipoteza că variația între grupuri este omogenă²⁴.

În cazul ambelor teste, rezultatul este exprimat ca valoare a unei probabilități care permite acceptarea sau respingerea ipotezei testate. În cazul nostru, valoarea probabilității (cunoscută și ca valoarea p) cu care vom lucra este de 0,05, care înseamnă că există o probabilitate de 95% ca ipoteza testată să fie relevantă și, drept urmare, poate fi acceptată ca validă²⁵.

Diferențele dintre grupuri vor fi testate din punctul de vedere al relevanței statistice cu ajutorul analizei variației unidirecționale (*one way ANOVA*) deoarece setul nostru de date conține o variabilă categorică independentă, care definește șase grupuri și față de care analizăm o variabilă discretă dependentă. ANOVA este o procedură statistică inferențială utilizată pentru identificarea diferențelor mediilor între sau în interiorul unor grupuri de date pornind de la împărțirea variației calculate în interiorul fiecărui grup la variația calculată între grupuri. Rezultatul obținut este denumit valoare F, pentru care se calculează apoi valoarea p testându-se ipoteza conform căreia grupurile nu prezintă diferențe semnificative între medii²⁶.

În cazul în care analiza variației identifică existența unor diferențe semnificative statistic între grupuri, analiza trebuie continuată cu un test *post-hoc*, capabil să identifice perechile de grupuri specifice care prezintă diferențe semnificative ale mediilor. În cazul nostru vom folosi metoda Scheffe, deoarece este adaptată și comparațiilor între grupuri cu mulțimi de observații inegale, așa cum este și cazul nostru²⁷.

Analiza statistică a setului nostru de date o vom desfășura cu ajutorul soluției *open-source* oferite de mediul și limbajul R²⁸, în forma oferită de mediul de dezvoltare integrat al RStudio²⁹. Pentru efectuarea analizelor statistice descrise în rândurile de mai sus, în afara distribuției de bază, am adăugat și utilizat următoarele pachete:

`readxl`³⁰ – pentru importarea datelor salvate în format excel;

²² CANNING 2013: 48-49

²³ FIELD 2009: 144.

²⁴ FIELD 2009: 150.

²⁵ DUNN 2001: 306.

²⁶ CANNING 2013: 113-117.

²⁷ MILLER 1986: 74; JUDD, MCCLELLAND, RYAN 2017: 200.

²⁸ R CORE TEAM 2019.

²⁹ RSTUDIO TEAM 2016.

³⁰ WICKHAM, BRYAN 2019.

psych³¹ și Rmisc³² – pentru obținerea descrierilor statistice sintetice;
ggplot2³³ și lattice³⁴ – pentru vizualizarea unora dintre datele și rezultatele analizelor;
MVN³⁵ – pentru efectuarea analizei normalității distribuției pe grupuri;
car³⁶ – pentru analiza omogenității variației mediei între grupuri;
agricolae³⁷ – pentru efectuarea comparației diferențelor între medii prin metoda Scheffe.

Rezultatele textuale și tabelare prezentate în cadrul acestui articol au fost sintetizate și adaptate pentru forma publicabilă a materialului din rezultatele extinse oferite de soluția noastră software. Analiza noastră poate fi replicată și/sau verificată accesând anexele care însoțesc forma electronică a articolului pe pagina web a periodicului. Anexa I conține codul R explicat pentru replicarea analizelor, precum și rezultatele originale extinse, în format .Rmd. Anexa II conține tabelul excel cu datele utilizate în analiza noastră.

PREZENTAREA ȘI ANALIZA DATELOR

Tabelul 2 prezintă o serie de valori care caracterizează în mod sintetic setul de date analizat, rezultatele fiind prezentate grupat, în funcție de așezările de proveniență. Un prim aspect care se observă constă în numărul mic de cazuri (doar patru), care provin din așezarea de la Preutești și care sunt caracterizate prin cele mai mari valori ale erorii standard și intervalului de încredere, indicând o variabilitate mare a raportului dintre diametrul maxim și înălțime, în ciuda numărului mic de cazuri. În rest, în cazul nostru, examinarea tabelului se dovedește a fi prea puțin informativă astfel încât, pentru crearea unei impresii generale asupra caracteristicilor formelor paharelor avem nevoie de sprijin grafic.

Tabel 2. Valori ale statisticilor descriptive ale setului de date analizat.

Așezare	Nr. Obs.	Med	as	Mdn	Min.	Max.	Ampl.	1 Qu.	3 Qu.	Ind. Asim.	Ind. Aplat.	Er.St.	CI 95%
Drăgușeni	32	1	0.12	1	1	1.29	0.61	0.9350	1.0525	-0.03	0.51	0.02	±0.044
Frumușica	37	1.08	0.08	1.07	1.07	1.29	0.35	1.040	1.110	0.68	0.27	0.01	±0.025
Hăbășești	42	1.15	0.09	1.15	1.15	1.33	0.42	1.090	1.210	-0.27	-0.45	0.01	±0.030
Preutești	4	1.07	0.08	1.11	1.11	1.13	0.18	1.062	1.123	-0.7	-1.72	0.04	±0.134
Târpești	22	1.1	0.12	1.08	1.08	1.32	0.52	1.042	1.160	-0.22	-0.05	0.03	±0.055
Trușești	95	1.08	0.1	1.09	1.09	1.43	0.67	1.030	1.140	-0.25	1.44	0.01	±0.020

Figura 1 este o diagramă boxplot care ne oferă o primă vizualizare a modului de dispersie a datelor în funcție de mediană. Putem astfel să observăm că există o diferență clară între forma paharelor provenite din așezările de la Drăgușeni și Hăbășești, pentru care nu există suprapuneri ale valorilor situate în intervalul interquartil. Așezările de la Preutești, Frumușica, Trușești și Târpești se situează între cele două cazuri extreme, fără a prezenta diferențe notabile una față de cealaltă.

³¹ REVELLE 2018.

³² HOPE 2013.

³³ WICKHAM 2016.

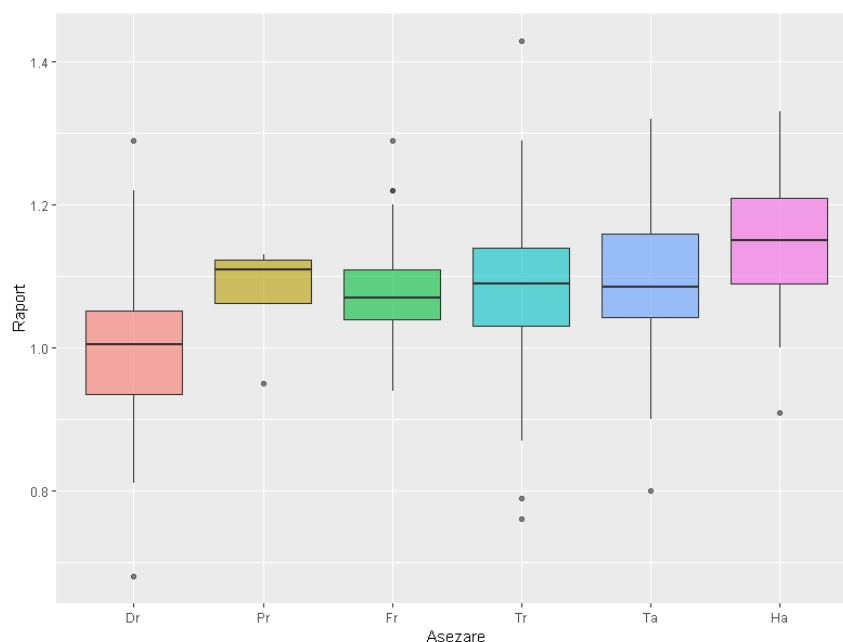
³⁴ SARKAR 2008.

³⁵ KORKMAZ, GOKSULUK, ZARARSIZ 2014.

³⁶ FOX, WEISBERG 2011.

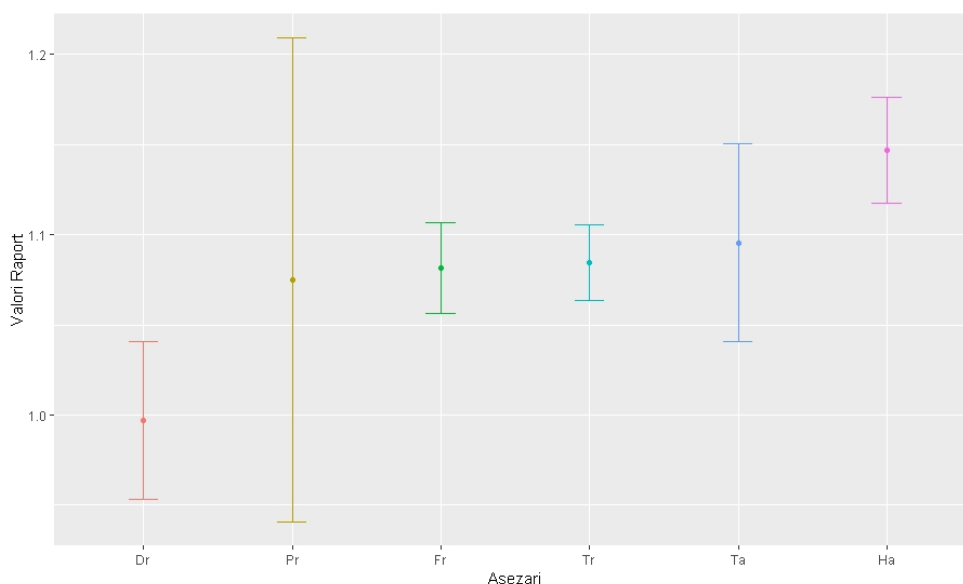
³⁷ DE MENDIBURU 2019.

Fig. 1. Boxplot cu distribuția valorilor grupurilor analizate în funcție de mediană și intervalul intercuartil (Dr=Drăgușeni; Pr=Preutești; Fr=Frumușica; Tr=Trușești; Ta=Târpești; Ha=Hăbășești).

Figura 2 reprezintă grafic intervalele de încredere de 95%, care ne ajută să vizualizăm probabilitățile de situare pentru media valorilor specifice fiecărei așezări. În acest caz, observăm că se conturează trei grupări distincte alcătuite din așezarea de la Drăgușeni, un grup, Hăbășești, al doilea grup, și Frumușica și Trușești, al treilea grup, care prezintă o probabilitate mai mică de 5% ca valoarea mediei să se situeze în interiorul unui interval comun. În cazul așezării de la Preutești, dispersia mare a intervalului este un rezultat direct al numărului mic de observații, neexistând suficiente date pentru o aproximare mai precisă. În cazul așezării de la Târpești observăm că aceasta are puncte comune atât cu Frumușica și Trușești cât și cu Hăbășești.

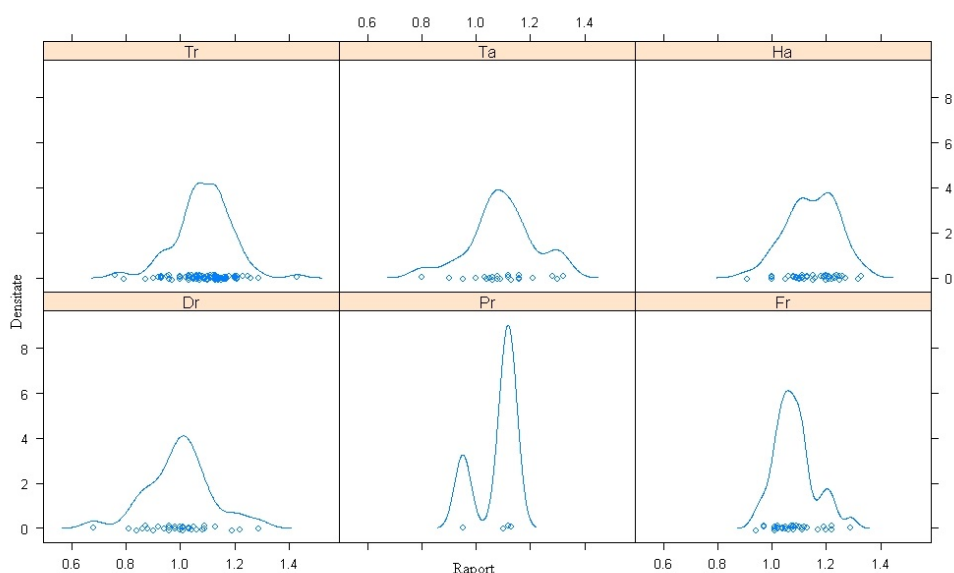

Fig. 2. Distribuția probabilităților situării mediilor grupurilor analizate cu un interval de încredere de 95%.

Observațiile de până acum ne permit să concluzionăm că există o probabilitate de cel puțin de 95% ca formele paharelor provenite din așezările studiate să fie caracterizate de forme diferite exprimate de raportul dintre diametrul maxim și înălțime. În continuare, cu ajutorul ANOVA, dorim să verificăm dacă aceste diferențe, așa cum sunt acestea vizibile în intervalele de probabilitate ale mediei, sunt confirmate și de analizarea diferenței variabilității existente în cadrul măsurătorilor specifice fiecărei așezări față de variabilitatea existentă între așezări. Pentru utilizarea acestui test, trebuie însă să ne asigurăm că sunt îndeplinite condițiile de normalitate și de variație omogenă a distribuției datelor. Pentru primul caz, valorile mici ale indicelui de asimetrie din tabelul 2 ne indică o distribuție cu o asimetrie medie, dar valorile indicelui de aplatare ne indică prezența unor distribuții platykurtice. Verificarea normalității distribuției datelor cu ajutorul testului Shapiro-Wilks (Tabel 3) și a inspecției graficelor de distribuție a densității (Fig. 3) ne arată că putem considera seturile de date provenite din așezările de la Drăgușeni, Frumușica, Hăbășești și Târpești ca prezentând distribuții normale. Deși testul Shapiro-Wilks respinge ipoteza unei distribuții normale în cazul așezării de la Trușești, noi o vom accepta în baza inspecției vizuale a histogramei. În ceea ce privește așezarea de la Preutești, acceptăm respingerea ipotezei de normalitate în baza testului și a distribuției bimodale prezente în grafic. Dat fiind și numărul mic de observații din acest sit, considerăm că aceste date nu ar putea contribui în mod semnificativ la îmbunătățirea puterii de analiză, fiind posibil chiar să adauge zgomot de fond și să distorsioneze rezultatele următoare, astfel încât, în continuare, vom renunța la utilizarea celor patru măsurători.

Tabel 3. Rezultatele testului Shapiro-Wilks pentru normalitatea distribuției.

Așezare	Nr. Obs.	Valoare F	Valoare p	Normalitate
Drăgușeni	32	0.9786801	0.7603894	DA
Frumușica	37	0.954128	0.1310867	DA
Hăbășești	42	0.9794636	0.6408369	DA
Preutești	4	0.7576391	0.04541828	NU
Târpești	22	0.968886	0.6852827	DA
Trușești	95	0.9723423	0.04162913	NU

Fig. 3. Distribuția densității valorilor grupurilor analizate.

Rezultatul testului Levene (Tabel 4) cu valoarea $p > 0.05$ ne permite să acceptăm ipoteza conform căreia variația între cele cinci așezări rămase în analiză este omogenă. Condițiile de bază pentru ANOVA fiind

îndeplinite, putem efectua analiza variației, rezultatele acesteia fiind prezentate în tabelul 5. Valoarea p, puternic negativă, ne indică faptul că există diferențe semnificative statistic între dimensiunile paharelor specifice fiecărei așezări. Această constatare este confirmată și de valoarea F, care este obținută prin împărțirea variației dintre grupuri la cea specifică fiecărui grup³⁸, și a cărei valoare, în cazul nostru, indică faptul că variația dintre grupuri este de aproape 10 ori mai mare decât cea din interiorul grupurilor.

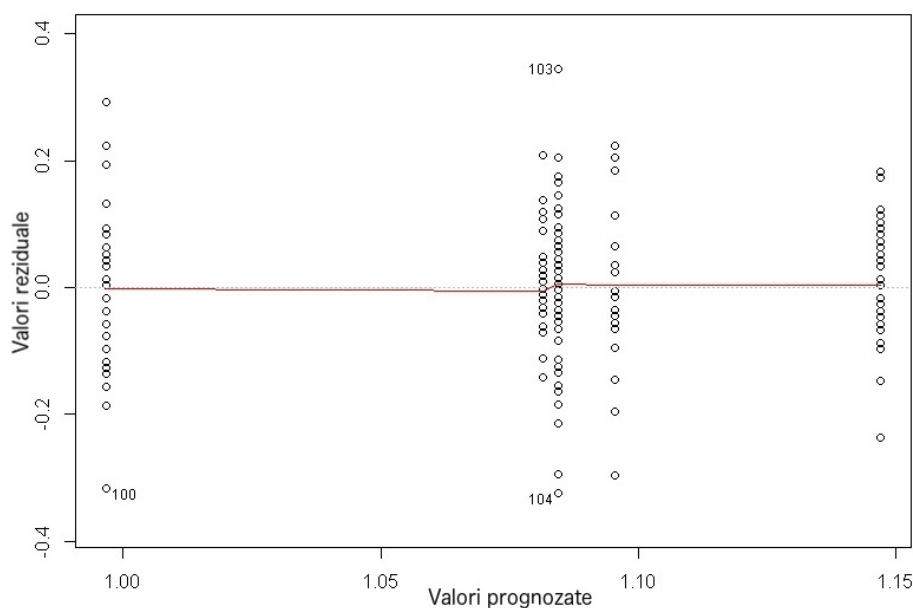
Tabel 4. Rezultatele testului Levene pentru omogenitatea variației.

Test Levene pentru omogenitatea variației (centru = mediana)			
	Grade de libertate	Valoare F	Valoare p
grupuri	4	1.3581	0.2495
cazuri	223		

Tabel 5. Rezultatele analizei variației.

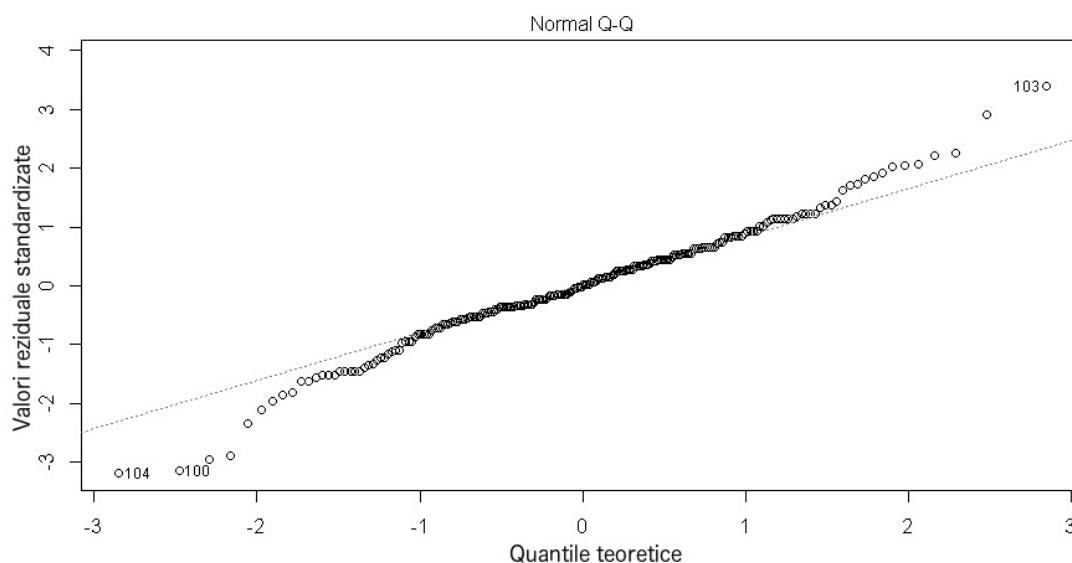
	Grade de libertate	Suma pătratelor	Media pătratelor	Valoare F	Valoare p
Asezare	4	0.4123	0.10306	9.844	2.37×10^{-7}
Reziduale	223				

Validitatea analizei ne este confirmată și de diagrama de distribuție a rezidualelor față de linia valorilor medii, unde nu se observă o relație evidentă între acestea (Fig. 4), precum și de acordul observabil în distribuția rezidualelor față de linia ipotetică a unei distribuții normale (Fig. 5).

Fig. 4. Diagrama de distribuție a rezidualelor față de valorile prognozate în urma ANOVA.

³⁸ DUNN 2001: 414-418.

Fig. 5. Grafic de distribuție a rezidualelor față de linia ipotetică a unei distribuții normale în urma ANOVA.

Cele două grafice ale distribuției rezidualelor ne semnalează, de asemenea, prezența a trei valori extreme situate în setul nostru de date la rândurile 100, 103 și 104. Deoarece nu putem să le atribuim unor greșeli de colectare a datelor, acceptăm faptul că aceste trei cazuri nu pot fi eliminate din analiză. Acțiuni standard recomandate pentru a încerca să le micșorăm impactul asupra analizei noastre constau în transformarea logaritmică (Tabel 6) sau în aducerea acestora la scară în urma scăderii valorii mediei din fiecare măsurătoare și împărțirea rezultatului la valoarea deviației standard (Tabel 7)³⁹.

Tabel 6. Rezultatele analizei variației cu valorile setului de date transformate logaritmic în bază naturală.

	Grade de libertate	Suma pătratelor	Media pătratelor	Valoare F	Valoare p
Asezare	4	0.3815	0.09538	10.05	$1. \times 10^{-7}$
Reziduale	223	2.1173	0.00949		

Tabel 7. Rezultatele analizei variației cu valorile setului de date aduse la scară.

	Grade de libertate	Suma pătratelor	Media pătratelor	Valoare F	Valoare p
Asezare	4	34.07	8.517	9.844	2.37×10^{-7}
Reziduale	223	192.93	0.865		

Repetarea analizei cu datele transformate prin cele două metode ne permite să observăm că rezultatele nu sunt cu mult îmbunătățite, de unde deducem că impactul acestor valori nu este semnificativ, astfel încât ne putem continua analiza cu setul de date netransformate. Graficele de verificare a rezidualelor pentru analiza variației datelor transformate pot fi reproduse prin informația conținută în format electronic de Anexele 1 și 2.

Testul *post hoc* pentru analiza variației pe perechi de grupuri, prezentat în tabelul 8, ne confirmă imaginea construită de vizualizarea intervalelor de încredere. În acest moment putem afirma faptul că forma paharelor din așezările analizate cunoaște diferențe statistice puternic semnificative. Astfel, așezarea de la Hăbășești este caracterizată de o medie a raportului de 1.14 cu o abatere standard de 0.09, exprimând o preferință pentru pahare mai largi și mai puțin înalte. Pentru așezările de la Trușești (media = 1.08, abatere

³⁹ TABACHNICK, FIDELL 2013: 77.

standard = 0.1) și Frumușica (media = 1.08, abatere standard = 0.07) sunt specifice, de asemenea, paharele cu diametrul maxim mai mare decât înălțimea, dar raportul preferat dintre aceste două dimensiuni este mai mic decât la Hăbășești, media acestuia fiind de 1.08 în ambele cazuri. Așezarea de la Drăgușeni se distinge printr-o formă a paharelor în care diametrul maxim este aproximativ egal cu înălțimea, media raportului dintre aceste două dimensiuni fiind de 0.99, iar abaterea standard de 0.1. Forma paharelor provenite de la Târpești prezintă caracteristici comune celor două grupuri definite de locuirile cucuteniene de fază A de la Hăbășești, dar și Trușești și Frumușica, cu o medie a raportului dintre diametrul maxim și înălțime de 1.09 și abaterea standard de 0.1.

Tabel 8. Rezultatele testului Scheffe.

Eroarea minimă la pătrat: 0.01046958					
Medii pe așezări					
	Raport	Abatere standard	Nr. Obs	Minim	Maxim
Drăgușeni	0.996875	0.12169336	32	0.68	1.29
Frumușica	1.081351	0.07528325	37	0.94	1.29
Hăbășești	1.146905	0.09369093	42	0.91	1.33
Târpești	1.095455	0.12393267	22	0.80	1.32
Trușești	1.084526	0.10258124	95	0.76	1.43
Alfa: 0.05		Eroare grade de libertate: 223			
Valoare F critică: 2.412129					
Grupuri potrivit probabilității diferențelor mediilor și nivelului alfa (0.05)					
Mediile cu aceeași literă nu sunt diferite semnificativ					
	Raport	Grup			
Hăbășești	1.146905	a			
Târpești	1.095455	ab			
Trușești	1.084526	b			
Frumușica	1.081351	b			
Drăgușeni	0.996875	c			

CONCLUZII

Pentru a rezuma, observăm cum analiza statistică exploratorie a setului de date analizat ne-a indicat prezența a patru grupuri distincte în preferințele de modelare a paharelor dintr-o serie de așezări cucuteniene de fază A, în funcție de raportul dintre diametrul maxim și înălțime. Aceste observații au fost confirmate prin analize statistice inferențiale, care au testat ipoteze referitoare la variabilitatea mediilor măsurătorilor efectuate și care au stabilit faptul că diferențele observabile în variația formei paharelor între așezările studiate prezintă o probabilitate mai mică de 5% de a constitui rezultatul hazardului. Astfel, studiul nostru reușește să completeze și să consolideze considerațiile privitoare la existența unor aspecte culturale distincte în cadrul fazei A a culturii Cucuteni. Diferențele de decorare a vaselor observate între așezările de la Hăbășești, Trușești, Frumușica și Drăgușeni sunt acum confirmate statistic și de analiza formei paharelor. Aparenta identitate a formelor paharelor din așezările de la Trușești și Frumușica este, din punctul nostru de vedere, rezultatul transmiterii unor tradiții culturale observabile și în cadrul modului de decorare a ceramicii⁴⁰. În baza aceluiași criteriu se confirmă, de asemenea, și caracterul mixt al tradițiilor observate în cazul așezării de la Târpești. În același timp, trebuie să atragem atenția că natura procedurilor statistice utilizate și a datelor folosite ne îndeamnă la precauție în ceea ce privește puterea generalizatoare a concluziilor obținute. Astfel, pentru noi, rezultatele obținute sunt valide doar pentru așezările și forma ceramică analizată, dar, pentru cercetările viitoare, remarcăm faptul că acest tip de demers poate constitui un instrument de lucru ce deschide noi posibilități de analiză a variațiilor culturale

⁴⁰ BOGHIAN 2001: 95.

observabile prin studierea decorului ceramic, susținându-le printr-un set de argumente independente provenit din investigarea preferințelor în modelarea formelor vaselor.

BIBLIOGRAFIE

- BOGHIAN 2001 Boghian, D., *Quelques considerations sur les aspects regionaux du complexe Cucuteni-Tripolye*, in: *Memoria Antiquitatis*, XXII, 71-114.
- CAMPBELL, SWINSCOW 2009 Campbell, M. J., Swinscow, T. D. V., *Statistics at square one*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- CANNING 2013 Canning, J., *Statistics for the Humanities*, British Academy, London.
- DE MENDIBURU 2019 de Mendiburu, F., *Agricolae: Statistical Procedures for Agricultural Research*, in: The R Project for Statistical Computing <https://CRAN.R-project.org/package=agricolae> (14.03.2019).
- DENIS 2016 Denis, D. J., 2016. *Applied univariate, bivariate, and multivariate statistics*, John Wiley & Sons, Inc, Hoboken.
- DUMITRESCU 1974 Dumitrescu, Vl., *Aspecte regionale în aria de răspândire a culturii Cucuteni, în cursul primei sale faze de dezvoltare*, in: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 25, 4, 545-554.
- DUMITRESCU et al. 1954 Dumitrescu, Vl., Dumitrescu, H., Petrescu-Dimbovița, M., Gostar, N., *Hăbășești: monografie arheologică*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- DUNN 2001 Dunn, D. S., *Statistics and data analysis for the behavioral sciences*, McGraw-Hill, New York.
- FIELD 2009 Field, A., *Discovering Statistics Using SPSS*, Sage Publications Ltd., London.
- FOX, WEISBERG 2011 Fox, J., Weisberg S., *An {R} Companion to Applied Regression*, Sage, Thousand Oaks.
- HAN, KAMBER, PEI 2011 Han, J., Kamber, M., Pei, J., *Data Mining. Concepts and Techniques*, Elsevier, Waltham.
- HECTOR 2015 Hector, A., *The New Statistics with R. An Introduction for Biologists*, Oxford University Press, Oxford.
- HENRICKSON, MCDONALD 1983 Henrickson, E. F., McDonald, M. M. A., *Ceramic Form and Function: An Ethnographic Search and an Archeological Application*, in: *American Anthropologist*, New Series, 85, 3, 630-643.
- HEUMANN, SCHOMAKER, SHALABH 2016 Heumann, C., Schomaker, M., Shalabh, *Introduction to Statistics and Data Analysis. With Exercises, Solutions and Applications in R*, Springer, Cham.
- HOPE 2013 Hope, R. M., *Rmisc: Ryan Miscellaneous*, in: The R Project for Statistical Computing, <https://CRAN.R-project.org/package=Rmisc> (14.03.2019).
- JUDD, MCCLELLAND, RYAN 2017 Judd, C. M., McClelland, G. H., Ryan, C. S., *Data analysis: a model comparison approach to regression, ANOVA, and beyond*, Routledge, New York.
- KERNS 2018 Kerns, J. G., *Introduction to Probability and Statistics Using R*, in: The Comprehensive R Archive Network, <https://cran.r-project.org/web/packages/IPSUR/vignettes/IPSUR.pdf> (14.03.2019).
- KORKMAZ, GOKSULUK, ZARARSIZ 2014 Korkmaz, S., Goksuluk, D., Zararsiz, G., *MVN: An R Package for Assessing Multivariate Normality*, in: *The R Journal*, 6, 2, 151-162.
- LAZAROVICI, LAZAROVICI 2012 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Ruginoasa – Dealul Drăghici: monografie arheologică*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava.
- MACFARLAND 2014 MacFarland, T. W., *Introduction to Data Analysis and Graphical Presentation in Biostatistics with R. Statistics in the Large*, Springer, Cham.
- MANTU 1998 Mantu, C.-M., *Cultura Cucuteni. Evoluție, Cronologie, Legături*, Ed. Nona, Piatra-Neamț.
- MARINESCU-BÎLCU 1991 Marinescu-Bîlcu, S., *Sur quelques problemes du néolithique et du énéolithique à l'Est des Carpates Orientales*, in: *Dacia*, N.S., XXXV, 5-60.
- MARINESCU-BÎLCU 1981 Marinescu-Bîlcu, S., *Țirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, Archaeopress, Oxford.

- MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000 Marinescu-Bîlcu, S., Bolomey, A., *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică-Wasmuth Verlag, București-Tübingen.
- MATASĂ 1946 Matasă, C., *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du nord, Roumanie*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului Imprimeria Națională București.
- MAXIM-KALMAR, TARCEA 1999 Maxim-Kalmar, Z., Tarcea, L., *Analiza matematică și statistică a ceramicii și plasticii civilizației Cucuteni de la Trușești-Țuguieța*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București – Iași, 647-673.
- MILLER 1986 Miller, R. J., *Beyond ANOVA, Basics of Applied Statistics*, John Wiley & Sons, Inc, New York.
- PECK, OLSEN, DEVORE 2016 Peck, R., Olsen, C., Devore, J. L. *Introduction to Statistics and Data Analysis*, Cengage Learning, Boston.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1996 Petrescu-Dîmbovița, M., *Quelques considérations sur la position chronologiques de la station appartenant à l'étape Cucuteni A de Trușești dans le cadre de cette etape*, in: Dumitroaia, Gh., Monah, D. (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra-Neamț, 15-25.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, FLORESCU, FLORESCU 1999 Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M., Florescu, A. C., *Trușești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București - Iași.
- R CORE TEAM 2019 R Core Team, *R: A language and environment for statistical computing*, in: The R Project for Statistical Computing, <https://www.R-project.org/> (14.03.2019).
- REVELLE 2018 Revelle, W., *psych: Procedures for Psychological, Psychometric, and Personality Research*, in: The R Project for Statistical Computing, <https://CRAN.R-project.org/package=psych> (14.03.2019).
- RSTUDIO TEAM 2016 RStudio Team, *RStudio: Integrated Development Environment for R*, <http://www.rstudio.com/> (14.03.2019)..
- SARKAR 2008 Sarkar, D., *Lattice: Multivariate Data Visualization with R*, Springer, New York.
- SOROCHIN 2002 Sorochin, V., *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra Neamț.
- TABACHNICK, FIDELL 2013 Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., *Using Multivariate Statistics*, Pearson Education Inc., Boston.
- URSULESCU, IGNĂTESCU 2003 Ursulescu, N., Ignătescu, S., *Preutești – „Haltă”. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare*, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- VORNICU 2017 Vornicu, D. M., *The chipped stone assemblage from the Early Chalcolithic settlement at Isaiia – Balta Popii*, in: *Materiale și Cercetări Arheologice*, S.N., XIII, 191-211.
- WICKHAM 2016 Wickham, H. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*, Springer-Verlag, New York.
- WICKHAM, BRYAN 2019 Wickham, H., Bryan, J., *readxl: Read Excel Files*, in: The R Project for Statistical Computing, <https://CRAN.R-project.org/package=readxl> (14.03.2019).

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Boxplot presenting the distribution of the values of analysed groups against the median and interquartile. range (Dr=Drăgușeni; Pr=Preutești; Fr=Frumușica; Tr=Trușești; Ta=Târpești; Ha=Hăbășești).
- Fig. 2. The distribution by groups of the true value of the mean for a 95% confidence interval.
- Fig. 3. Density distribution by group.
- Fig. 4. ANOVA residuals distribution against fitted values.
- Fig. 5. ANOVA residuals distribution against a hypothetical normal distribution.

TABLES LIST

- Table 1. Excerpt from the data set.
- Table 2. Descriptive statistics for the data set.
- Table 3. Results of Shapiro-Wilks test for distribution normality.
- Table 4. Results of Levene test for homogeneity of variance.
- Table 5. Analysis of variance results.
- Table 6. Analysis of variance results following natural logarithmic transformation of the data.
- Table 7. Analysis of variance results following scaling of the data.
- Table 8. Scheffe test results.

PSEUDOFAKTEN UND ETHNONATIONALISMUS AM BEISPIEL DER „GESCHICHTE DER DAKER“: EIN BEITRAG ZUR DEKONSTRUKTION AXIOMATISCHER GESCHICHTSBILDER UND IHRER FOLGEN IN DER ARCHÄOLOGIE UND NUMISMATIK DES DONAU- UND BALKANRAUMES

VON
KARL STROBEL*

Abstract:

The belief in the creation of a Dacian empire or state by “the Dacian king Burebista” became over time and in specific political contexts part of the Romanian national history in as much as the idea of a Dacian or Geto-Dacian people as a homogeneous ethnic unite being a basic notion in the axiomatic conception of autochthony and continuity of the Romanian people within the territories of modern Romania. In reality, there is no scientific foundation for these conceptions, and science is replaced by the dogmata of the Romanian ethno-nationalism. In archaeology, this lead to an ethnic labelling of material cultures or even only of single objects or relicts, with disastrous consequences.

At the beginning, the name “Dacians” was a socionym, the self-denomination of a warrior-class in the South-western part of today Romania and in Oltenia, being part of the Padea-Panagiurski Kolonii cultural and social group south of the Danube. The Romans used this name “Dacians” which developed into a summarizing exonym, a pseudo-ethnicity, as the denomination of all population groups north of the Lower Danube who were neither Germans nor Sarmatians. The Getic king Byrebastas had built a short-living power centre in the West-Pontic area of the Black Sea und an overlordship over the different Getic groups and tribes between the hinterland of Tyras and the Haemus mountain range in the 50ies of the 1st c. BC. During the Roman civil war 48-45 BC, he expanded his power into Thrace and subdued the Greek coastal cities which had been under Roman control. Because of his connections to the warrior elite in Southwest-Romania and their allies, the Scordiscans, Byrebastas was involved into their power-struggle with the Taurisci and Boii in the Sava-Drava-Lower Mureş-region. However, there was never a campaign of Byrebastas or of the “Dacians” into Slovakia or western Hungary. All that are only untenable speculations, but with long lasting consequences. The same is true for the ethno-nationalistic dogma that “Burebista” (i. e. Byrebastas!) should be the founder of a Pan-Dacian centre in Sarmizegetusa and that Southwestern Transylvania should be the core of his realm.

When Byrebastas died in an internal revolt in 44 BC, his personal regime and its regional dominance collapsed. There was never a succession to “Byrebastas” kingship nor a continuity of his realm. All these pseudohistorical but popular dogmatic speculations and the misinterpretations in ethnic labelling have produced disastrous consequences for archaeological practice and the development of archaeological and numismatic chronologies of the whole Danube region. A contribution the questions of pre-roman coinage and of the Kosōn-coins will be finally provided.

Keywords: “Dacians” as a pseudo-ethnos, the denomination „Dacians“, modern Dacism, Romanian national history, Getae, Boii, Byrebastas, Dekaineos, Akornion, Aristagoras, Cotiso, Caesar, M. Licinius Crassus, Augustus, Strabo, Timagenes, Jordanes, pre-Roman coinage of the Middle and Lower Danube area, the Kosōn-coins, Histria, Olbia, Bratislava, constructions of axiomatic chronologies in archaeology and historiography.

* Abt. f. Alte Geschichte, Altertumskunde und Archäologie; Chair of Ancient History and Archaeology Department of Ancient History and Archaeology; Alpen-Adria Universität Klagenfurt; karl.strobel@aau.at.

Die Frage der Chronologie der vorrömischen Münzprägung im Donauraum ist ein klassisches Beispiel für die verheerende Wirksamkeit von historiographischen Dogmen, die von ethno-nationaler Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts, von nationalistischen Geschichtsdoktrinen oder von „Päpsten“ der Wissenschaft aufgestellt wurden, deren axiomatische Vorgaben zu widersprechen man sich über Jahrzehnte nicht wagen durfte oder sie in gewisser Weise als letzte Wahrheit anerkannte. Gleiches gilt für die archäologische Forschung gerade des rumänischen Raumes mit ihren spezifischen, zur „Wahrheit“ avancierten Hypothesen und Axiomata. Für ersteres sind gerade die Thesen von Robert Göbl und Gerhard Dobesch zu Beginn und Ende der vorrömischen Münzprägung im mittleren Donau- und Südostalpenraum ein klassisches Beispiel¹. Eine zentrale, sich gegenseitig „stützende“ These beider Autoren lautet, dass sich die Boier nach ihrem erfolglosen Angriff auf „Noreia“ um 60 v. Chr. in der Westslowakei niedergelassen und das Reich der „Großboier“ wie das Oppidum Bratislava gegründet hätten², das dann durch einen Feldzug des „Dakerkönigs Burebista“ um 40 v. Chr. zerstört worden wäre, was das Ende der boischen Münzprägung bedeutet hätte. Ebenso problematisch ist die von G. Dobesch in einer Reihe von Arbeiten (bes. 1995, teilweise polemisch verteidigt in Dobesch 2004) ausgebreitete, antike Klischees weiterführende und kulturmorphologisch ausgerichtete ‚Barbaren-Anthropologie‘, die stark durch die von seinem Lehrer Schachermeyr nach 1945 vertretene Kulturanthropologie in der Nachfolge Oswald Spenglers geprägt ist. Für Schachermeyr war dies der ‚geschichtsphilosophische‘ Ausweg, an seinen vor 1945 vertretenen, von nationalsozialistischer und rassenbiologischer Weltanschauung gekennzeichneten Vorstellungen im Wesentlichen in der Form eines ‚Kultur-Rassismus‘ im Sinne einer kulturmorphologischen und zugleich biologistisch-rassischen Geschichtssicht festzuhalten³. Trotz der nunmehr allgemein akzeptierten Zurückweisung des von R. Göbl behaupteten Prägebeginns um 60 v. Chr. hält Eva Kolníková, gestützt auf die Geschichtskonstruktion von G. Dobesch, dennoch daran fest, dass der „boisch-dakische Konflikt“, der zwar Bratislava nicht betroffen, aber sich mit Feldzügen des „Burebista“ über Ungarn bis in die Slowakei erstreckt habe, in die ausgehenden 40er Jahre des 1. Jh. v. Chr. zu datieren sei, was sie auf den Kärntner Gerlitz-Hortfund⁴ stützen zu können glaubt, weil dieser einen Quinar von 43/42 v. Chr. (natürlich nur ein *Terminus post quem*!) enthielt⁵. Der boisch-dakische Krieg hätte einen wesentlichen wirtschaftlichen Einschnitt bedeutet und um 40 v. Chr. das Ende der boischen Tetradrachmenprägung (in der älteren Literatur als Hexadrachmen bezeichnet) in Bratislava herbeigeführt. Als sich die Daker, deren Präsenz durch einen imitierten republikanischen Denar in einem Hort aus Devin belegt sei⁶, nach dem Tode des „Burebista“ um 40 v. Chr. aus dem Mitteldonauraum zurückgezogen hätten, hätten die Noriker an ihrer Stelle die Vorherrschaft übernommen, was sich aus dem häufigen Vorkommen norischer Münzen ergeben würde⁷. Dabei folgt Kolníková zum einen der axiomatischen Frühdatierung der Nachprägung römisch-republikanischer Denare im Raum Rumäniens in der rumänischen Numismatik (C. Preda u. a.), die mit der Behauptung einer gezielten Monetarisierung unter Einführung der neuen Leitwährung

¹ GÖBL 1994; DOBESCH 2001: 781-811, 813-822. Dazu bereits ausführlich STROBEL 2014; 2015a.

² GÖBL 1994; DOBESCH 2001: 775-780.

³ Vgl. PESDITSCHKE 2009: besonders 641-652, 735.

⁴ KOLNIKOVÁ 2015: besonders 264f. Der sogenannte Gerlitz-Hort wurde 1903 und 1904 als verstreuter Münzfund von 38 Silbermünzen zusammen mit zwei Spätlatène-Armreifen aus Silber in einer Geröllhalde bei Niederdorf gefunden; 20 Tetradrachmen ADNAMATI, NEMET, ATTA, SUICCA (alle Stadtmuseum Villach) sowie 8 NONNOS (3 ebd.), 8 BIATEC (3 ebd.), 1 DEVIL (ebd.), 1 Quinar RRC 498/3 (ebd.). Maßgebend LUSCHIN 1904; korrekturbedürftig dagegen FMRÖ II/3, 6/14 (3), wo die Münzen Nr. 1 (Phlius) und 3 (Vârteju-București) nicht zum Fund gehören und Nr. 2 (Kugelreiter) nicht existiert.

⁵ Der bereits abgegriffene Quinar stellt einen *Terminus post quem* dar; die Deponierung des Hortes an der traditionellen Verkehrsachse Neumarkter Sattel – St. Veit – Feldkirchen – Villacher Becken an der Einmündung des Afritzer Baches in das damalige Westende des Ossiacher Sees kann im Kontext des Bellum Noricum bei der Besetzung des bisherigen Vasallenstaates des Regnum Noricum mit seinem Kerngebiet in Nordslowenien (Zentrum Celeia/Celje) im Jahre 16 v. Chr. erfolgt sein oder es handelt sich um eine Votivdeponierung nach 30/20 v. Chr. Dass es anlässlich eines „dakisch-boischen Krieges“ im Mitteldonauraum zum Verbergen eines Hortes am Rande des Villacher Beckens gekommen sein soll, entbehrt jeder Glaubwürdigkeit. DEVIL-Variante 2 ist nun in die frühhaugusteische Zeit datiert.

⁶ KOLNIKOVÁ 2005, ebenfalls enthalten sind Eraviskermünzen.

⁷ KOLNIKOVÁ 1996.

Denar im „Staate Burebistas“ verbunden ist. Zum anderen liegt das von G. Dobesch ausgebreitete pseudohistorische Bild eines Norischen Königreiches in Kärnten und seiner Expansion zugrunde, das bereits an anderer Stelle dekonstruiert wurde⁸. Auf ebendieser vermeintlichen Basis und der Gleichsetzung des Regnum Noricum, das in Wirklichkeit mit seinem Hauptgebiet in Nord- bis Mittelslowenien nie den Tauernhauptkamm oder die Gebirgszone Saualpe/Bacherngebirge überschritten hatte, mit der späteren römischen Provinz wird auch Fundgut aus dem Raum der späteren römischen Provinz von der tschechischen und slowakischen Archäologie bis heute mit einer vermeintlichen machtpolitischen und territorialen Expansion des norischen Königreiches in den westlichen mittleren Donaauraum verbunden⁹. J. Militký schließlich datiert noch 2015 den Beginn der „Hexadrachmen“-Prägung nach Göbl und Dobesch „anscheinend in die 60er Jahre des 1. Jahrhunderts v.Chr.“, das „Ende des Münzwesens von Bratislava“ ans Ende der 40er Jahre „als die Boier und Taurisker durch den dakischen König Burebista dezimiert wurden“¹⁰. Diesen Ansatz eines Endes der ‚boischen‘ Münzprägung hat Militký zuletzt auf dem Österreichischen Numismatikertag 2018 in Klagenfurt wiederholt.

DIE RUMÄNISCHE NATIONALGESCHICHTE ALS PROBLEM DER FORSCHUNG

Zu den Grundproblemen gehören die einschlägigen Tendenzen einer nationalistisch-chauvinistische bzw. nationalideologischen Ausrichtung der rumänischen Archäologie, die auch heute nur in Ansätzen in Frage gestellt ist¹¹. So hat Ion Horatiu Crișan¹² im Jahre 1955, entsprechend dem von Gheorghe Gheorghiu-Dej eingeschlagenen nationalistisch-stalinistischen Kurs, die sogenannte „dakische Tasse“, ein seit dem 6. Jh. v.Chr. verbreiteter handgemachter Funktionstyp¹³ (Leuchte) als ethnisches Erkennungsmerkmal für „Daker“ erfunden und in der Folge die rumänische Archäologie die ganze vorrömische Keramik nördlich der Donau bis in die Nordkarpaten seit der späten älteren Eisenzeit im 6. bzw. 5. Jh. v.Chr. für dakisch oder geto-dakisch oder dako-getisch erklärt. Natürlich ist dies eine direkte und eindeutige Fortführung der verhängnisvollen Theoreme Gustaf Kossinnas, seiner Gefolgsleute und seiner Epigonen¹⁴. Dieses ‚ethnic labelling‘ für Erzeugnisse der materiellen Kultur und das selektive Herausnehmen von Keramiktypen als ethnische Marker wurde insbesondere in den Archäologien der Ostblockländer kritiklos übernommen und wird bis heute in zahlreichen Arbeiten nicht nur älterer Kolleginnen und Kollegen weitergegeben. Gerade in der slowakischen und polnischen Forschung werden die ethnischen Daker-Theoreme bis heute auf die Interpretation materiellen Fundgutes angewendet und führen etwa in der Slowakei zu haltlosen Konstrukten „dakischer“ Expansion und Einwanderung. Dabei sollte die Methode einer ethnischen Interpretation materieller, archäologisch erfasster Kulturgruppen oder gar nur ausgewählter, vermeintlich als ethnische Marker zu wertender Elementen des archäologischen Fundmaterials, vor allem wenn es sich um langlebige Funktionstypen handelt, nach den einschlägigen Arbeiten Sebastian Brathers endgültig der Vergangenheit angehören¹⁵. Die vielfach in Südosteuropa zu beobachtende Verweigerung einer Abkehr von ethnischen Interpretationen ist stets mit der Konstruktion der entsprechenden Nationalgeschichten respektive nationaler ethnischer Identitäten verbunden¹⁶.

⁸ STROBEL 2015a.

⁹ Etwa ČAMBAL 2004:77; ČAMBAL *et al.* 2016 (Gefäßtypen in der Südwestslowakei, Niederösterreich und der Steiermark als „Norische Ware“; Münzen des Typs Karlstein sowie südliches Importgut als „norisch“ deklariert).

¹⁰ MILITKÝ 2015: besonders 91.

¹¹ Vgl. bereits STROBEL 1998; 2005/2007; NICULESCU 2004/2005; 2011; 2016.

¹² CRIȘAN 1955; 1968; 1969a; 1969b; 1970; ethno-nationalistisch und ideologisch einschlägig DERS. 1986.

¹³ Vgl. etwa IATCU 2015; FLORESCU/FLORESCU 2005; auch MOSCALU 1983: 86.

¹⁴ Vgl. GRÜNERT 2002; gegen die Kossinna-Ethnomanie bereits kritisch WAHLE 1941.

¹⁵ BRATHER 2000; 2002; 2004; 2007; 2009a; 2009b; 2010. Zahlreiche Beiträge wieder abgedruckt in: SPINEI, RUBEL 2008.

¹⁶ Vgl. für Rumänien gerade BOIA 1997; 2017; POPA 2012; 2014; 2018; allgemein DASKALOV, MARINOV 2015.

Ein dakisches Ethnos hat es aber ebenso wenig gegeben wie ein getisches oder thrakisches. Alle diese Ethnika sind nur summarische exonyme Benennungstraditionen von Seiten der antiken Betrachter und der antiken Ethnographie, wobei sich die exonyme Benennung „Daker“ als ein Konstrukt der römischen Tradition erweist¹⁷. Es sei in diesem Zusammenhang nur an die Problematik des Keltenbegriffs erinnert¹⁸. Denn entweder sprechen wir auf die archäologische Kultur und ihre Spezifika bezogen von Trägern einer Form des Latène-Kulturhorizontes, oder aber wir folgen einer sprachwissenschaftlichen Definition im Sinne von Sprechern einer Sprache oder eines Dialekts innerhalb der sprachwissenschaftlich definierten keltischen Sprachen- und Dialektfamilie, wobei aber grundsätzlich zu beachten ist, dass die gesprochenen Sprachen vielfach nicht zu fassen sind und die Auswertung der Onomastik für eine Aussage nach einem sprachlich-kulturellen oder gar ethnischen Herkunftsraum von Personen nur unter kritischem Vorbehalt erlaubt¹⁹. Dabei ist längst bekannt, dass Latènekultur und keltischer Sprachraum in keiner Weise Deckungsgleich sind. Die dritte Variante zieht sich darauf zurück, dass die antike Geographie und Ethnographie die ‚barbarische‘ Nordzone der Oikumene zuerst in die Keltiké im Westen und die Skythiké im Osten eingeteilt hat, seit der 2. Hälfte des 1. Jh. v.Chr. dann in die Zone der Kelten bzw. Gallier im Westen, dann der Germanen und dann der Sarmaten im Osten²⁰. Aber natürlich sind auch „Kelten“ wie „Germanen“ im 19. Jahrhundert im kulturellen Gedächtnis Europas als pseudoethnische Vorstellungen verankert worden. Dabei muss immer wieder betont werden, dass „germanisch“, „keltisch“ und auch „römisch“ heute jenseits nationaler Geschichtskonstrukte nur als bloße Benennungskonventionen aus der modernen Wissenschaftstradition zu werten und zu verwenden sind²¹. Dies gilt natürlich ebenso für den summarischen Begriff der sogenannten „ostkeltischen Münzprägung“ in der Numismatik des vorrömischen Donaauraumes. Die geringen Sprachrelikte zwischen Karpaten und Ägäis erlauben weder die Rekonstruktion einer ‚thrakischen‘ noch einer ‚thrako-dakischen‘ oder gar ‚geto-dakischen‘ Sprache, die Ethymologie des Namensmaterials bleibt weithin hypothetisch²².

Beispielhaft für die im rumänischen Geschichtsbild zum Dogma gewordene Überzeichnung der auf 80 bis 40 v.Chr. angesetzte „Burebista-Zeit“ (Begründung des ersten geeinten, freien und zentralistischen Staates auf rumänischem Boden etc.) ist die einflussreiche Darstellung aus der Feder von I. H. Crişan²³. I. Glodariu spricht in seiner für den akademischen Unterricht konzipierten Einführung stets von einem durchorganisierten dakischen Staat mit Institutionen und klaren Hierarchien: Die Burg von Costeşti sei die Residenz des Burebista während seiner ganzen Herrschaft gewesen, der Grădiştea Muncelului der heilige Berg Kogaionon der Daker und Wohnsitz des Decaeneus (Dekaineos) u. a. m.²⁴. Der Beginn eines „gesamtdakischen“ religiösen Zentralortes unter Burebista wird mit dem Komplex von Grădiştea Muncelului verbunden. Die von Burebista geschaffene dakische Staatlichkeit und ihre monarchische Führung habe sich bis Decebalus und bis zur römischen Eroberung 106 n.Chr. kontinuierlich fortgesetzt. Außerdem sollen Burebista und sein Helfer Decaeneus eine neue Ordnung von Gesellschaft und Religion geschaffen und ein monetäres

¹⁷ Vgl. Plin. n. h. 4.80. In Bälde ausführlich K. Strobel, Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Bd. I. (450 v. Chr. – 249 n. Chr.).

¹⁸ STROBEL 2017.

¹⁹ Zu erinnern ist hier an die Übernahme von keltischen Prunknamen wie Boiorix in der Führungssippe der Kimbern während ihren Wanderzuges oder an die Tatsache, dass Ärzte und vielfach auch Architekten in der römischen Welt einen griechischen Namen wählten, der praktisch ein Qualitätsmerkmal bildete. Im römischen Ägypten bekamen einheimische Ägypter bei der Aufnahme in die Garnisonslegionen von den Rekrutierungsoffizieren nach Gutdünken römische Namen, so dass das Gentiliz Iulius keineswegs eine Bürgerrechtsverleihung in iulisch-claudischer Zeit anzuzeigen braucht. Das onomastische Material aus den kaiserlichen Steinbrüchen in Ägypten zeigt ‚Römer‘, die nur die griechische Sprache benutzen, und ‚Griechen‘, die nur in Latein kommunizieren.

²⁰ STROBEL 2016a.

²¹ Vgl. die entsprechenden Beiträge in BURMEISTER, MÜLLER-SCHEEBEL 2011.

²² YANAKIEVA 2017.

²³ CRIŞAN 1975; 1978; bezeichnend DERS. 1979 „Statul dac centralizat şi independent condus de Burebista“.

²⁴ GLODARIU 2001.

Wirtschaftsleben eingeführt haben, in dem nun der römische Denar als Währung übernommen worden sei²⁵. Überfrachtet mit ethno-nationalen und pseudohistorischen Ideologemen wie den Autochthonie- und Kontinuitätsdogmen sind die letzten Werke des im akademischen Bereich sehr einflussreichen C. C. Petolescu zum Tausendjährigen Dakien, zu einer ‚archäologischen und historischen Synthese‘ des Werdens des rumänischen Volkes und zu Decebalus, mit denen die Grenzen wissenschaftlicher Seriosität deutlich überschritten sind²⁶.

Der in der rumänischen Öffentlichkeit, aber auch in weiten Teilen der dortigen Mainstream-Wissenschaft grassierende Dakismus²⁷ beherrscht nicht nur den öffentlichen und medialen Diskurs wie die Kulturpolitik, sondern findet ebenso in der jüngeren Archäologen- und Historikergeneration zahlreiche „Überzeugungstäter“. Charakteristisch ist vielfach die Wiederkehr einer „intuitiven Wissenschaft“ in der Tradition Mircea Eliades und seiner Schule bzw. seiner Epigonen, verbunden mit fast schrankenloser Spekulation, die sich zu pseudowissenschaftlichen Höhen steigert. Auch Wissenschaftler, die früher kritisch und differenziert formulierten, kehren zunehmend zu alten Dakerdogmen zurück. Charakteristisch sind die ständigen Neuauflagen von Nicolae Densușianu, „Dacia preistorică“ (București, 1913), der als Verfechter des rumänischen Protochronismus (Pelagisches Großreich der Protodaker im 6. Jahrtausend v.Chr., Daker als Zentrum der europäischen Vorgeschichte, Kontinuität der Daker zu den historischen Rumänen) den Eingang des Dakismus in das kulturelle Gedächtnis der rumänischen Gesellschaft wesentlich begründet hat. So sind Formeln und Vorstellungen wie „Die Daker, unsere Ahnen“ oder „ein Volk, erwachsen aus dakischem Blut“ oder die polemische Diffamierung von Forschern, die von der „nationalen Geschichte des rumänischen Volkes“ abweichen, in Politik, Medien, Kulturträgern und auch an Universitäten heute durchaus hoffähig, von der Fragwürdigkeit der Schulbuchliteratur ganz zu schweigen²⁸. Die in der rumänischen Historiographie entwickelte Geschichte wie Kulturgeschichte der Daker baut auf axiomatischen Vorannahmen und vielfach ideologisch begründeten Hypothesen auf²⁹. Zu diesen pseudofaktischen Konstrukten der rumänischen Forschung gehört nicht zuletzt der irreführende, eine fiktive ethnisch-kulturelle Einheit suggerierende Kunstbegriff der „Geto-Daker“, verbunden mit den Attributen „geto-dakisch“ oder „dako-getisch“³⁰. Dabei wird die archäologisch-historische Terminologie „Geto-Daker“ eben nicht nur in der populären Rezeption zu einer pseudo-national verstandenen und durch Kontinuität geprägten volksmäßigen, angeblich bis heute wirkenden Einheit auf rumänischem Boden.

Ceașescu Ideologie forderte eine linientreue Archäologie und archäologische Deutung und viele lieferten das Erwünschte³¹, nicht wenige dabei aus eigener ideologischer Überzeugung³². Ein besonders tristes Kapitel ist dabei die ethnologisch-kulturhistorische Anthropologie, deren Vertreter das rumänische Brauchtum des 19. und noch des 20. Jahrhunderts als eine kontinuierliche Fortsetzung des dakischen oder dako-römischen

²⁵ Gänzlich überzogen in der Sicht der Entwicklung von Handel und einheimischer Wirtschaft wie angeblicher Monetarisierung des Lebens GLODARIU 1971; 1974; 1976.

²⁶ PETOLESCU 2010; 2016; 2017.

²⁷ Erschreckendes Beispiel hierfür etwa Timotei Ursu (URSU, 2017).

²⁸ Teilweise geschichtsverfälschende Beiträge in dem Ausstellungskatalog *I Daci* (bearbeitet von A. G. Popescu, Milano, 1997), so R. FLORESCU, *Lo stato e la civiltà dei Daci*, S. 11-21. Nur noch als pseudowissenschaftliche Machwerke sind die Publikationen von Dan OLTEAN in dem einschlägigen „Miracol“ Verlag (Religia Dacilor etc.) oder etwa die politisch-ideologisch ausgerichteten, jeder Wissenschaftlichkeit entbehrenden Schriften von F. Tucă und E. Siteanu einzustufen (vgl. die Rezension bei N. ZUGRAVU, in: *Classica et Christiana*, 8, 2013, 635-638).

²⁹ Zur „Dacianisation“ in populären, aber auch wissenschaftlichen Geschichtskonzepten und zur nationalistisch-ideologischen Entwicklung des Dakerbegriffs im Legitimationsstreben und national-völkischen Selbstverständnis des rumänischen Staates (Geten und Daker als ein Volk und als Ahnen der rumänischen Nation in der gesamten aktuellen Schulbuchliteratur) POPA 2014; 2015; POPA, Ó RÍAGÁIN 2012.

³⁰ Etwa GOSTAR, LICA 1984; VULPE, ZAHARIADE 1987; bereits PÂRVAN 1926 im Sinne der Frühgeschichte des rumänischen Staatsterritoriums. Zur Problematik bereits STROBEL 1998.

³¹ Vgl. VERDERY 1991; V. MIHAILESCU-BÎRLIBA 1996/1997; L. MIHAILESCU-BÎRLIBA 1996/1997.

³² Vgl. etwa D. BERCIU, in: *Thraco-Dacica*, 7, 1986, 5-13; 8, 1987, 5-9 (schließt mit einem langen Zitat des Conducator Nicolae Ceaușescu).

Brauchtums³³, basierend auf der Annahme einer Unveränderbarkeit der spirituellen Strukturen eines Volkes auch nach 1989 weiter zu erweisen suchen. Ihren Höhepunkt erreichten die ideologischen Exzesse 1980 mit der 2050-Jahr-Feier des „ersten geeinten, zentralistischen und unabhängigen Staates“ auf dem Boden des „autochthonen rumänischen Volkes“. Es folgten 1986 die 1900-Jahr-Feier der Thronbesteigung des Decebalus und schließlich die 2500-Jahr-Feier der Niederlage [!] der „Geto-Daker“ gegen den Perserkönig Dareios I. Die Kontinuität der Daker und über deren Romanisierung diejenige des rumänischen Volkes wurde vor 1989 und wird nach 1989 in der Tradition Densușianus bis auf die neolithischen oder zumindest (früh-)bronzezeitlichen Kulturen des Raumes zurückgeführt.

In schonungsloser Offenheit werden die auch nach 1989 in vielen Bereichen der rumänischen Forschung wirksamen Dogmen von völkisch-nationaler und national-territorialer Kontinuität von Gh. A. Niculescu (2004/2005) aufgezeigt³⁴: „The archaeological research is particularly useful for the construction of an exemplary past of a nation. It has the distinct advantage of mobilizing esoteric knowledge on facts as mysterious as the beginnings of the nation, which impose by their local maternity, by their authenticity, to illustrate the true, scientific story of the origins, otherwise difficult or impossible to document“. Es ist bezeichnend, dass der Beitrag, obwohl bereits 2001 druckfertig, erst vier Jahre später erscheinen konnte. Archäologie wird auch heute vielfach als eine Hilfswissenschaft betrachtet, die Historikern die gewünschten Fakten für ihr vorgefertigtes Geschichtsbild zu liefern habe.

Auch die neue Ausgabe der „Istoria Românilor“, Band I (Hrsg. v. A. Vulpe/M. Petrescu-Dimbovița, Bukarest, 2001, 2. überarb. Auflage 2010) ist noch immer von zahlreichen Postulaten und Konstrukten sowie in Teilen massiv von ideologischen Vorgaben gekennzeichnet. Sehr problematisch ist die Darstellung zu „Burebista“, der Zeit nach 44 v.Chr. und der „Zivilisation der Geto-Daker“ durch I. Glodariu und C. C. Petolescu (a.O. 667-843; in großen Teilen mit bekannten Postulaten und Konstrukten belastet). Zentrale Axiome sind die allgegenwärtige ethische Interpretation als Daker bzw. Dakisch (ethnic labelling), das Postulat der ethnischen und historisch-kulturellen Einheit der „Geto-Daker“ oder „Dako-Geten“ und ihre Rückprojektion in die ältere Eisenzeit, eine Superiorität der Daker und ihrer Kultur in der vorrömischen Welt, die Gründung eines dakischen Staates oder zumindest eines dakischen Reiches durch „Burebista“, die staatliche bzw. monarchische Kontinuität bis 106 n.Chr., die Datierung der archäologischen Komplexe in Südwestsiebenbürgen in die Regierung des „Burebista“ sowie die Definition einer „klassisch-dakischen“ materiellen Kultur vom 2./1. Jh. v.Chr. bis 106 n.Chr. Daraus wird ein undifferenziertes Chronologieschema für den ganzen rumänischen Raum mit dem pseudohistorischen Epochenbegriff *epoca regatului dac* abgeleitet. Natürlich werden auch die Nachbarvölker der späteren römischen Provinz ohne jede Grundlage in der national-ideologischen Tendenz als „Freie Daker“ apostrophiert.

Mit seiner Aussage „Between the 1st century BC and the 1st century AD the term *Dacians* received a general meaning and the final stage of this generalization process was marked by the appearance of the notion *Dacia* [...]“. The generalization is based on the Roman perception which might as well have been wrong. [...] the written sources mention the Dacians in the entire Area north of the Danube, this does not necessarily mean that the area was characterized by a material, linguistic, and political unity. [...] it is hard to establish the location of the tribe that initially used this name“ sucht L.-P. Pupeză vom Dakismus Abstand zu gewinnen³⁵,

³³ Charakteristisches Beispiel FLORESCU 1961; 1965 (p. 587 suiv. „Die volkskundlichen Elemente“).

³⁴ Ferner NICULESCU 1997/1998; 2011; 2016.

³⁵ PUPEZĂ 2012: 452. Hingegen wird von Iosif Vasile Ferencz und dem Umkreis des Museums Deva der pseudohistorische Epochenbegriff *epoca regatului dac* für den rumänischen Raum und den gesamten Zeitraum vom 2. Jh. v.Chr. bis zur römischen Eroberung verwendet, so in den Beiträgen im Ausstellungskatalog *Dacii din Câmpia Bănăţeană* (Timișoara, 2014). Bezeichnend ist das im Titel deutlich werdende historische Konzept des Sammelbandes FERENCZ, PESCARU 2004. Die Gruppe um Sabin Adrian Luca (Universität Sibiu, Bruckenthal-Museum Sibiu) erklärt das 5.-4. Jahrhundert v.Chr. zur ersten Phase der dakischen Zivilisation; vgl. etwa NATEA et al. 2012: 146.

gegen den schon früher bedeutende rumänische Wissenschaftler wie D. M. Pippidi oder K. Horedt aufgetreten sind³⁶.

Bei der Dekonstruktion dieser Geschichtsbilder und der daraus abgeleiteten chronologischen Schemata soll nun in zwei Schritten vorgegangen werden, zum einen zuerst in einer Analyse der tatsächlichen Aussagen der Quellen zur Periode des Getenkönigs Byrebastas und zu seinen vermeintlichen Nachfolgern auf einem ‚dakischen Königsthron‘, sodann zum anderen durch eine Skizze zur Entwicklung der Münzprägung und der Münzflüsse im unteren Donaauraum.

DAS ERSCHEINEN DES DAKERNAMENS³⁷

In der offiziellen Benennung der Gegner Roms erscheinen die Daker stets als eine Bevölkerung nördlich der Donau, wie dies Augustus selbst in seinen *Res Gestae* formuliert (RGDA 30.2): *Citra quod Dacorum transgressus exercitus meus auspiciis victus profligatusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*. Dieser sehr wahrscheinlich seit dem Illyrienkrieg Caesar des Sohnes auf römischer Seite offiziellen Diktion folgt Horaz schon in *carm.* 1.35.9 (geschrieben 33/31 v.Chr.; jedenfalls vor Actium) und lässt sie bereits um 30 v. Chr. im zweiten Satirenbuch (*sat.* 2, 6, 53) als einen wesentlichen Gegner Roms erscheinen³⁸, ja sie hätten Rom in der Zeit der Bürgerkrieg fast zu Fall gebracht (*carm.* 3.6.14 wohl 28 v.Chr. geschrieben), nun aber seien sie in Furcht vor Roms Kohorten (*carm.* 2.20.18), d. h. nach der Zerschlagung dakischer Scharen und der Vernichtung des Cotiso 29/28 v.Chr. (*carm.* 3.8.18; geschrieben 1.3.25 v.Chr., vgl. *Z.* 23 *Cantaber sera domitus catena*)³⁹. Die erste Erwähnung des Dakernamens findet sich in der Beschreibung des Herkynischen Waldgebirges bei Caesar (*b. G.* 6.25.2-3): Es beginne bei den Helvetiern, Nemetern und Raurakern – offensichtlich gilt hier als Beginn der Schwarzwald – und erstrecke sich in gerader Richtung parallel zur Donau bis zu den Gebieten der Daci und Anartes, wobei Caesar den Lauf des Stromes der damaligen geographischen Vorstellung folgend (vgl. *Strab.* 7.1.1) als geradewegs von West nach Ost bis zum Schwarzen Meer gerichtet sieht. Von dort, also dem Gebiet der Daker und Anarter, verzweige es sich zur Linken hin, d. h. nach Norden, in verschiedene, von der Donau abgewandte Richtungen und berühre wegen seiner großen Ausdehnung die Gebiete vieler Völker. Caesars Wissensstand geht von einem geradlinigen West-Ost-Verlauf des Gebirgszuges bis zu den Siebenbürger Westkarpaten aus, wo seine Informanten einen Teil der Bevölkerung des östlichen Randgebietes des Karpatenbeckens als Anarter, den anderen als Daker bezeichneten, wie dies für letztere auch der ältere Plinius tut (*n. h.* 4.80). Die mächtige Stammesgruppe der Anarter wiederum ist im Nordwesten Rumäniens zu lokalisieren⁴⁰. Dagegen sind vermeintlich ältere Belege für den Dakernamen nicht als zeitgenössisch zu werten, insbesondere *Frontin. strat.* 2.4.3 zu den Kämpfen des M. Minucius Rufus, Consul 110 und Statthalter Makedoniens 109-107/106 v.Chr., gegen Skordisker und „Daker“. Die genaue Benennung des Triumphes, den Minucius Rufus im Jahre 106 feierte, ist in den Triumphalfasten verloren, doch erscheinen in den übrigen Quellen nirgends Daker als seine Gegner.⁴¹ Die Ehreninschriften aus Delphi und Europos, welche das entscheidende Zeugnis darstellen, nennen

³⁶ Vgl. ferner VULPE 2005.

³⁷ STROBEL 2016b; zu den historischen und kulturhistorischen Entwicklungen in Bälde K. Strobel, *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, Bd. I. (450 v.Chr. – 249 n.Chr.).

³⁸ Vgl. *Verg. georg.* 2.497 (30/29 v.Chr.) *coniurato descendens Dacus ab Histro*.

³⁹ Vgl. GÜNTHER 2013: besonders 212f., 402. Schon im Jahre 29 wurden gefangene Daker bei den Gladiatorenspielen in Rom anlässlich der Einweihung des Tempels des Divus Iulius (18.8.29 v.Chr.) vorgeführt. Den erneuten Vorstoß von Dakern im Verband mit Bastarnern über die vereiste Donau im Winter 29/28 v.Chr., der bis ins obere Strymon-Gebiet vorgedrungen war, vernichtete Crassus im Frühjahr 28.

⁴⁰ Dazu STROBEL 2016a; 2018.

⁴¹ *InscrIt* XIII 1, ad a. 106; *Vell.* 2.83 nennt skordiskische Gallier, *Besser* und die übrigen Thraker, *Liv. per.* 65 die Thraker, *Flor.* 1.39.5 die als Thraker bezeichneten Skordisker, *Eutr.* 4.27.5 Skordisker und Triballer.

den Sieg im Krieg gegen die galatischen Skordisker, Besser und die übrigen Thraker.⁴² Frontin verwendet den Getennamen überhaupt nicht und folgt offensichtlich dem lateinischen Sprachgebrauch der flavischen Zeit⁴³.

Für die griechische Welt war der Getenbegriff seit der Zeit der Kolonisation des Schwarzmeerraumes ein fester und vertrauter Begriff, der aus griechischer Sicht die Stammesverbände beiderseits der unteren Donau zwischen Südkarpaten und Balkangebirge (Haemus) sowie dem Hinterland der griechischen Küstenstädte bis Olbia bezeichnete und gegenüber der „skythischen Zone“ abgrenzte (Strab. 7.3.2; 7.3.10). Dion Cocceianus Chrysostomos von Prusa, der in den 90er Jahren des 1. Jahrhundert n. Chr. selbst Teile Dakiens und die nordwestpontischen Gebiete bereist hatte, spricht ganz selbstverständlich allein von Geten und getischem Land (or. 12.16-20; or. 36.1), wie er auch sein verlorenes Geschichtswerk mit *Getiká* betitelt hat (FGrHist 707). Auch Arrian nennt in seiner aktuellen Auflistung der nördlichen Donauanrainer Markomannen, Quaden, sarmatische Jazygen, die Geten „die sich für unsterblich halten“, und anschließend die Hauptmasse der Sarmaten (Arr. anab. 1.3.1-2). Der Dakernamen ist allein an die westliche Betrachtungsperspektive gebunden und war ursprünglich mit einer Bevölkerungsgruppe in Westrumänien verbunden. Allein die römische Seite hat ihn seit Mitte der 30er Jahre des 1. Jh. v.Chr. zur summarischen (pseudo-)ethnischen Denomination für alle Gruppen nördlich der Donau und östlich der Theiß auch retrospektiv angewendet. Ganz entsprechend sagt Plinius (n. h. 4.80): *Getae Daci Romanis dicti* („die Geten, die von den Römern Daker genannt werden“). Analog dazu die Notiz, die Appian bei der Definition des Umfangs der römischen Herrschaft gibt (Appian proemium 4.15): „die Geten, die jenseits der Donau sind, die man Daker nennt“. Auch der geographische Terminus Dacia wurde offensichtlich erst in nachaugusteischer Zeit von römischer Seite geschaffen, wohl erst mit der Eroberung des Landes; die Oikumene-Karte des Agrippa kannte ihn jedenfalls nicht⁴⁴.

Gekennzeichnet waren die Bevölkerungsgruppen in Oltenien (insbesondere Westoltenien), Südwest- und Westsiebenbürgen sowie dem mittleren Mureş-Raum bis ins Banat seit der 2. Hälfte des 2. Jh. v.Chr. durch das Auftreten der Krieger- und Adelselite der Padea-Panagjurski Kolonii-Gruppe⁴⁵, mit deren Kriegerverbänden sehr wahrscheinlich der Name Daker („Wölfe“) als Sozionymikon ursprünglich verbunden war und deshalb die westliche Perspektive prägte. Es handelt sich bei dem Gräberhorizont der Padea-Panagjurski Kolonii-Gruppe um eine verschiedene ethnisch-politische Formationen überspannenden Horizont einer Kriegeraristokratie und militärischen Elite mit gemeinsamen Formen der Repräsentation und Bewaffnung, die sich sehr stark an den zeitgenössischen Latène-Eliten orientierte und ihren Ausgang und ihr dichtestes Verbreitungsgebiet in Westbulgarien⁴⁶ hatte. In Siebenbürgen stammen letzte Vertreter dieser Tradition, primär an der Ausstattung mit dem Krummdolch erkennbar, aus einem kleinen Elitefriedhof bei Piatra Craivii während des späteren 1. Jahrhundert v.Chr.⁴⁷ Aus dieser neu etablierten militärischen und sozialen Elite heraus entwickelten sich in Westsiebenbürgen eine Reihe von regionalen dynastischen

⁴² Zwei Ehreninschriften in Delphi: Syll.³ 710 A-C = ILS 8887 = CIL I², 2, 692 = HD 065139 und 022784; Ehreninschrift aus Europos (Makedonien): SEG 41, 570 = HD 053853.

⁴³ Vgl. Frontin. strat. 1.10.4.

⁴⁴ STROBEL 2016a. C. Scribonius Curio, Consul 76 und Proconsul von Macedonia 75-73 v.Chr., hat bei seinen Operationen gegen Dardaner und Moeser als erster Römer die Donau erreicht (Fest. 7.5; Eutr. 6.2; Iord. Rom. 216); nach Flor. 1.39.6 sei er bis an die Grenzen Dakiens gekommen, aber durch die dunklen Waldgebirge abgeschreckt worden, nach Dakien hinüberzugehen. Die geographische Bezeichnung Dakien ist hier aber aus dem für den Autor zeitgenössischen römischen Sprachgebrauch für das Gebiet jenseits der unteren Donau genommen.

⁴⁵ RUSTOIU 2005a; 2012a; 2015a; TELEAGA 2016; TORBOV, ANASTASSOV 2008; ŁUCZKIEWICZ, SCHÖNFELDER 2008. Diese aristokratisch-militärische Oberschicht unterhielt im 1. Jh. v.Chr. Beziehungen zu den Eliten im oberen Theiß-Gebiet, wie vereinzelte Bestattungen oder zumindest übermittelte Beigaben bei Zemplin (Tumulus 3) und Mala Kopanja zeigen. Verfehlt wäre es allerdings, dies mit der angeblichen „dakischen Expansion“ bis in die Slowakei unter „Burebista“ verbinden zu wollen.

⁴⁶ Im Triballergebiet zwischen Timok und Osam/Jantra mit einer südlichen Konzentration im Raum von Sofia bis Panagjurište und am Oberlauf der Struma; hinzu kommt eine Streuung an der oberen Tundža und am Nordrand des Haemus.

⁴⁷ RUSTOIU, GHEORGHIU 2010; PLANTOS, CIUTA 2015. Popești, Tumulus 2 mit einem Fibeltyp der 2. Hälfte des 1. Jh. v.Chr.

Herrschaftsmittelpunkten (Cozia, Hunedoara, Costești, Cucuiș, Cugir, Miercurea Sibiului, auch Pecica, Vărădia de Mureș) und das bis Ende des 1. Jh. v.Chr. dominierende politische und wirtschaftliche Zentrum von Piatra Craivii, dem antiken Apulon, den Vorort des mächtigen Stammesverbandes der Apuli mit Kontrolle der Mureș route und des Salzhandels wie des Zugangs zu den Goldrevieren, dessen Macht durch die verheerende Niederlage gegen M. Vinicius 10 v.Chr. gebrochen wurde⁴⁸.

DER DAKERKÖNIG BUREBISTA, DER MANN, DER NIEMALS LEBTE

Über Byrebistas sind wir nur durch die bei Strabon übernommenen Informationen und Exzerpte aus dem Geten-Exkurs im Geschichtswerk des Timagenes und durch die Akornion-Inschrift aus Dionysopolis sowie durch die Strategen-Weihungen aus Mesambria informiert. Entgegen der allgemein geübten Schreibweise „Burebista“ lautet die tatsächliche Namensform eindeutig Byrebistas, inschriftliche Formen Byrebista(s)⁴⁹; damit fallen auch alle ethymologischen Deutungen mit der langen Anfangssilbe būr-. Er erscheint in der auf dem entsprechenden Exkurs des Timagenes beruhenden Überlieferung bei Strabon stets als Gete (Strab. 7.3.5; 7.3.11) und ist mit gutem Grund zu Beginn als Herrscher eines Getenverbandes im weiteren Hinterland von Dionysopolis (Baltchik) in Nordbulgarien zu sehen. In der verkürzten Übernahme des Exkurses des Timaios zur jüngeren Getengeschichte berichtet Strabon (7.3.11; die frühere Geschichte der Geten wolle er, Strabon, übergehen), dass Byrebistas, ein getischer Mann, die Führung seines Volkes erlangt habe, das durch zahlreiche Kriege schwer getroffen war, wobei zweifellos an die Feldzüge des C. Scribonius Curio (Proconsul Makedoniens 75-73 v.Chr.) und M. Terentius Varro Lucullus (Proconsul 73/72-71 v.Chr.) sowie an C. Antonius Hybrida (Proconsul 62-60 v.Chr.) zu denken ist; Byrebistas habe seine Leute durch Übung, Disziplin, Befolgung seiner Befehle und die Enthaltung vom Wein zu alter Stärke gebracht und in wenigen Jahren ein großes Reich geschaffen, so dass er die meisten Nachbarvölker unter die Herrschaft der Geten gebracht habe. Um das Volk gefügig zu machen habe er sich eines Scharlatans, nämlich des Dekaineos, bedient, der in Ägypten irgendwelche Vorzeichen gelernt habe und bald zum Gott ausgerufen worden sei. Letzteres ist eine für Timagenes typische Polemik. Dieser Dekaineos habe es bewerkstelligt, dass die Geten die Weinstöcke umgeschlagen und fortan ohne Wein gelebt hätten (ein Topos, dem die archäologische Evidenz für eine ausgesprochene Trinkkultur widerspricht). Byrebistas sei für die Römer zur Bedrohung geworden, weil er ungestraft den Istros überschritten⁵⁰ und Thrakien bis zu den Grenzen Makedoniens und das illyrische Land (d. h. Gebiete im Süden der Donau !) geplündert habe, wo er die Boier und Taurisker völlig vernichtet habe. Der Istros wird hier als Grenze der römischen Macht- und Interessenssphäre bei Strabon rückprojiziert. Er sei aber, noch ehe die Römer gegen ihn ins Feld zogen, gestürzt worden und sein Reich unter den Nachfolgern in mehrere Teile zerfallen. Ergänzt wird dieser Bericht durch die Notiz Strab. 7.3.5, dass das Amt des Sehers und

⁴⁸ STROBEL 2018.

⁴⁹ Richtige Form Byrebistas bei Strabon 7.3. C 298 und 16.2.39 C 762 in den Codices; vgl. ausführlich Radt, *Strabons Geographiká* Bd. 6: p. 262. Die inschriftlichen zeitgenössischen Zeugnisse bringen Βυρεβίστα (IGBulg² 1, 13, Z. 22; 1, 323, Z. 5) und offenkundig verschrieben Βυραβε[ι]/[σ]τα (IGBulg² 1, 13, Z. 33); in die Irre geht Brodersen 2013, wenn er die offensichtlich durch Vorlesen für den Schreiber mit der späten Laut- und Schreibverwechslung ü/oi in den benachbarten Abschnitten 7.3.11-12 in die Überlieferung der Codices gelangte Form Boirebista(s) zur richtigen Namensform erheben will. In Iord. Get. 11.67 (ed. Th. Mommsen, MGHAA V1, eds. F. Giunta, A. Grillone 1991) verschrieben zu *buruista*, *burusista*, *borusista*, *boroista* und als *byrruisia* im Codex Ambrosianus, der dem Archetypus am nächsten steht. Die Namensform Burebista ist in den Quellen nirgends belegt. Die populären dakischen Namen Dekinai/Dekaineus, Decebalus/Dekibalos, Diurpanais, Scorilo und ihre Varianten sind zwischenzeitlich epigraphisch gut belegt, nicht zuletzt bei den seit neronischer Zeit in die römische Armee rekrutieren Dakern (DANA 2003; 2007; DANA, MATEI-POPESCU 2009; *Année Épigraphique*, 2006, 1833). Der Name Byrebistas (mit kurzer erster Silbe!) passt hingegen nicht in das übliche sogenannte moesisch-dakische Namensschema (vgl. das Material bei GEORGIEV 1983) und ist wohl als im engeren Sinne thrakisch anzusprechen; auch D. DANA, *Onomasticon Thracicum*: 74.

⁵⁰ Deutlich ist hier die zeitgenössische Erfahrung und Sichtweise der augusteischen Zeit, wo Einfälle in Thrakien nur von jenseits der Donau kommen konnten und jedes Überschreiten der Donau von Rom unmittelbar militärisch beantwortet wurde. Für den Ausgangspunkt der Machtexpansion des Byrebistas ergibt die Passage nichts.

Ratgebers des Königs in eine auf Zalmoxisis zurückgehenden Tradition zu der Zeit, als Byrebistas über die Geten herrschte und der Divus Iulius (Caesar) einen Feldzug gegen diesen vorbereitete, von Dekaineos ausgeübt worden ist.

Die These, dass in der Ehreninschrift, welche Volk und Rat von Dionysopolis ihrem vielfach um die Stadt verdienten Bürger Akornion unmittelbar vor der Schlacht von Pharsalos (9.8.48 v.Chr.) gesetzt hat (Syll³ 762 = IGBulg² I 13 mit Abb. 13/1-3 = SHERK 84), der Ort „Argedava“ als Sitz des Vaters des Byrebistas erscheinen würde, ist unrichtig, ebenso die Annahme, dieser Ort sei mit dem in einer lateinischen Inschrift aus der Zeit Marc Aurels bezeugten Vicus Argidava⁵¹ zu identifizieren und Byrebistas als Herrscher eines Getenverbandes im Hinterland von Istros/Histria zu erschließen⁵². In Z. 6 des Ehrendekrets für Akornion ist eine erste erfolgreiche diplomatische Mission im Auftrag von Dionysopolis zum Vater einer zuvor im verlorenen Anfangstext genannten Persönlichkeit genannt, die ihn nach ΑΡΓΕΔΑ[.]ΟΝ, d. h. Argedaion⁵³, führte. Argedaion ist als eines der regionalen getischen Dynastenzentren diesseits der unteren Donau zu sehen. Da aber Byrebistas erst in Z. 22-23 unter Hervorhebung seines Aufstiegs zum ersten und größten der Könige in Thrakien eingeführt wird, ist ein Bezug des Ortes Argedaion auf ihn oder die Annahme der Nennung seines Vaters in Z. 6 auszuschließen.

DER MACHTAUFGSTIEG DES GETENKÖNIGS BYREBISTAS

Der Beschluss durch Volk und Rat der Stadt Dionysopolis für die Ehrungen für den in vielen Funktionen verdienten Bürger Akornion erfolgte nach der auch für seine Heimatstadt im Ergebnis vorteilhaften Mission zu Pompeius 48 v.Chr., jedenfalls vor dem Sieg Caesars in der Schlacht bei Pharsalos am 9.8.48 v.Chr. und wurde noch vor diesem Datum inschriftlich publiziert. Eindeutig ist die Aussage im Dekret (Z. 22-25): Danach ist Byrebistas jüngst zum ersten und größten der über Thrakien herrschenden Könige aufgestiegen (Z. 22f.)⁵⁴, und er habe alles Land beiderseits des Stromes in Besitz genommen. Hinzu kommt die Strategeninschrift aus Mesambria (IGBulg² I 323), die einen Krieg gegen Byrebistas erwähnt, allerdings ist durch die fragmentarische Erhaltung nicht klar, ob er als König der Geten oder König der Thraker bezeichnet war. Schon mit der Formulierung im Akornion-Dekret wird deutlich, dass er keineswegs andere Herrscher verdrängt oder beseitigt hatte, sondern in der jüngsten Vergangenheit zum Oberherrn über die verschiedenen Stammesverbände und politischen Einheiten aufgestiegen war und in Thrakien die Vorrangstellung beanspruchte. Für die Bürger von Dionysopolis war Byrebistas ein thrakischer Herrscher, was ihn möglicherweise ursprünglich im nordöstlichen Haemus-Gebiet lokalisieren lässt. Die Machtausdehnung auf die Gebiete beiderseits der Donau erscheint hier erst als Ergebnis seiner Machtpolitik. Akornion kann auch nicht, wie dies unter falscher Interpretation seiner ersten genannten Mission angenommen wurde, als ein

⁵¹ IScM I 358 mit Lupa 21231. In der letzten, am unteren Rand beschädigten Zeile ist eindeutig der Ansatz des G und nicht eines C zu erkennen.

⁵² SUCEVEANU 1975; 1983; 1998, mit Bezug auf „Argedava“; auch die Nähe des Fürstengrabes von Agighiol führt nicht weiter.

⁵³ An der beschädigten Stelle kann kein Y gestanden haben, auch kein P (so von E. KALINKA, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906: 95 vermutet). Wie in der Erstpublikation von V. Latyšev richtig vermerkt, sind scheinbar die unteren Enden zweier eng stehender, paralleler vertikaler Hasten zu sehen. Allerdings ist die Ordination der Buchstaben in der Zeile unregelmäßig, und der Abstand zwischen dem sehr breiten A und dem O lässt nur einen Buchstaben zu. Zudem verläuft gerade hier eine Beschädigung des Steins, die offenbar für die zweite vermeintliche Haste verantwortlich ist. Bei zwei parallelen Hasten wäre nur an Π zu denken, doch ist dieser Buchstabe in der Inschrift sonst viel breiter gezogen und müsste noch an den Enden der Querhaste zu erkennen sein. Auch zwei Iota sind unwahrscheinlich. Es bleibt nur ein Iota, dessen Stellung auch dem Ansatz nach einem vorausgehenden Buchstaben in anderen Zeilen entspricht. Deshalb ist der Ortsname nicht als ΑΡΓΕΔΑΥΟΝ (so Syll³ 762) zu lesen, sondern als ΑΡΓΕΔΑΙΟΝ. Die unrichtige Ergänzung -davon geht auf das Bemühen zurück, einen bei Ptolemaios oder in der Tabula Peutingeriana bezeugten Ort hineinzuinterpretieren.

⁵⁴ In diese Formulierung wurden viel hineinspekuliert, so etwa eine Abwandlung des Titels König der Könige etc. (Suceveanu). Ausgesagt ist vielmehr, dass er sich über die anderen Könige bzw. Dynasten in Thrakien erhoben habe.

langjähriger Vertrauter des Getenkönigs angesehen werden; allerdings hat er nach Auskunft der Inschrift in diesen letzten Jahren dessen Vertrauen gewonnen und dabei viel für die Stadt erreicht. Dass eine Reihe von pontischen Städten bereits früher mit Byrebistas diplomatischen Kontakt hatte, ist dabei durchaus wahrscheinlich. Da nun aber Cicero in seiner Invektive gegen L. Calpurnius Piso Caecilianus, Proconsul Makedoniens 57-55 v.Chr., im Jahre 55 weder Byrebistas noch den Verlust der römischen Oberhoheit bzw. Kontrolle über die pontischen Küstenstädte, die der Aufsicht des Statthalters von Makedonien unterstellt waren, erwähnt, ist dies ein sicherer Terminus post quem für das Vordringen des Getenkönigs zu den griechischen Küstenstädten.

Akornion traf als Gesandter des Byrebistas in Herakleia Lynkou mit Pompeius zu Verhandlungen zusammen und konnte dem König die Bekräftigung des Wohlwollens des römischen Machthabers überbringen; auch zu diesem Zeitpunkt hatte Byrebistas sicher noch nicht auf das römische Küstenprotektorat⁵⁵ übergegriffen oder den Haemus in die unmittelbare römische Interessensphäre hinein überschritten. Dies hätte Pompeius ein Zusammengehen mit Byrebistas unmöglich gemacht. Der Zeitpunkt dieses Zusammentreffens kann nur im Frühjahr 48 liegen, als Pompeius sich nach der Landung Caesars von seinem Lager bei Beroia (Verria), 60 km westlich von Thessalonike, wo sich der Gegensenat versammelt hatte, auf der Via Egnatia nach Dyrrhachium begeben hat. Wahrscheinlich sollte er Pompeius ursprünglich in seinem Lager aufsuchen. Denkbar ist dabei, dass Pompeius Byrebistas Zugeständnisse hinsichtlich eines politischen und wirtschaftlichen Einflusses auf die Küstenzone gemacht hatte, als er bereits nach seiner Landung in Griechenland im Jahre 49 mit den Geten respektive Byrebistas in Verbindung trat (Cic. Att. 9.11(10).3 vom 18.3.49 v. Chr.) und ihm den Status eines *amicus populi Romani* verliehen hatte⁵⁶. Dies ist selbstverständlich im Kontext des Bürgerkrieges mit Caesar zu sehen, für den Pompeius Unterstützung und vor allem einer Sicherung seiner Flanke und seines Rückens bedurfte. Cicero führt in seinen Briefen an Atticus zu seiner Trennung von Pompeius aus, er wolle nicht die Horden der Geten, Armenier und Kolcher gegen Rom führen, und er übt scharfe Kritik an der engen Verbindung von Pompeius und seiner Partei zu den Fremdvölkern (*tanta cum barbaris gentibus coniunctio*), wobei er sich sicher nicht zuletzt auf die von Pompeius zu Byrebistas aufgenommene Verbindung bezieht (Att. 9.10 (11).3; 11.7 (6).2).

Die Unterwerfung der Küstenstädte von Tyras bis Apollonia (Dion Chrys. or. 36.4-6) und die Ausdehnung seiner Macht über die Pontus-Region und Thrakien (Suet. Iul. 44, 3) ohne römische Reaktion sind erst während der Jahre des Bürgerkrieges nach Pharsalos 48-45 v.Chr. möglich. Die Unterwerfung der Küstenstädte unter die Herrschaft des Byrebistas war zumindest im Falle von Mesambria mit mehrjährigen militärischen Auseinandersetzungen verbunden, wie die Strategen- und Taxiarchenweihungen IGBulg I² 324-326 an Dionysos Eleutheros, Athena Sotereia und Aphrodite (Pontia?) zeigen. Byrebistas kurzlebige Machtausdehnung über die griechischen Schwarzmeerstädte ist 48/47-44 v.Chr. anzusetzen. Caesar war in der Fortsetzung des Bürgerkrieges zuerst in Ägypten, dann in Africa und schließlich in Spanien bis 45 v.Chr. militärisch gebunden; Rom war außenpolitisch paralysiert. Die vorausgegangene rasche Expansion der Herrschaft des Byrebistas beiderseits der unteren Donau ist nur auf dem Hintergrund des Machtvakuum zu sehen, das der Untergang des Reiches des Mithradates VI. Eupator von Pontos im 3. Mithradatischen Krieg und der Rückzug des Pompeius aus dem Osten 62 v.Chr. schufen, ebenso als Konsequenz der Niederlage des Antonius Hybrida 62/61 in der Dobrudscha. Dessen Feldzug kann sehr wohl der Anlass gewesen sein, dass sich die getischen Dynasten und Stammesverbände unter einer gemeinsamen Führung zusammenschlossen, nachdem zuvor die Bastarner zu Hilfe geholt werden mussten. Diesem Zusammenschluss folgten dann, sei es auf diplomatischem Wege und mit Gold oder mit militärischem Zwang, weitere Gruppen im Gebiet zwischen Karpaten und Pruth sowie die Tyrageten in der sogenannten Geteneinöde bis zum Gebiet des Tyras (Dnjestr)

⁵⁵ Kallatis gehörte bereits seit dem letzten Jahrzehnt des 2. Jh. v.Chr. Civitas Foederata zu den Socii Roms [CIL I² 2676; ISM III 1 (A. Avram); FERRARY 2017: 136-137].

⁵⁶ Die ganzen hypothetischen Diskussionen („Königsvertrag“ etc.) bei LICA 2000: 73 et suiv. sind wenig sinnvoll und ohne jede Basis in den Quellen.

und bis ins Hinterland von Olbia. An keiner Stelle der Überlieferung wird Byrebistas, um dies ausdrücklich zu betonen, als König der Daker bezeichnet oder auch nur mit dem Dakernamen in Verbindung gebracht.

C. Antonius Hybrida, Consul 63, amtierte als Proconsul Macedoniens ab Frühling 62 und verzögerte seine Rückkehr nach Rom bis Jahresende 60, als dort bereits im Dezember die Geschworenen für seinen Prozess bestellt waren, der im April 59 stattfand⁵⁷. Die erfolgreiche Anklage lautete auf Erpressung, Ausplünderung der Bundesgenossen und militärische Unfähigkeit. Er hatte sein Amt zur schamlosen Bereicherung auf Kosten der Provinzialen und für Übergriffe auf die römischen Socii in Thrakien und Moesien ausgenutzt⁵⁸. Unter Moesien ist hier bei Cass. Dio der ganze Raum zwischen Haemus und unterer Donau einschließlich der Dobruscha verstanden⁵⁹. Antonius Hybrida hatte 62 bei einem überraschenden Plünderungszug gegen die Dardaner eine schmachvolle Niederlage erlitten und sich selbst durch die Flucht gerettet. Anschließend operierte er unter Erpressung von Kontributionen nördlich des Haemus, wo er im Winter 62/61 im Territorium von Dionysopolis überwinterte (IGBulg. I² 13, Z. 15-16), was für die Stadt eine große Belastung darstellte. Die bedrängten getische Bevölkerung rief die Bastarner zu Hilfe, die Hybrida zusammen mit den Geten eine vernichtende Niederlage beibrachten und ihm zur Flucht zwangen. Die griechischen Küstenstädte haben sich an der Erhebung gegen Hybrida nicht offen beteiligt; entsprechende Hinweise wären zu erwarten gewesen, aber sie hatten seine Niederlage bejubelt (Quinct. 9.3.58).

Für die schon zum ‚Faktum‘ gewordene Annahme einer Zerstörung Histrias durch „Burebista“, i.e. den Getenkönig Byrebistas wird auf die endgültige Zerstörung des heiligen Bezirks der Stadt und eine entsprechende Deutung der Ehreninschrift für Aristagoras verwiesen⁶⁰. Einzige Grundlage ist die Aussage Dions von Prusa in der ca. 105/110 n.Chr. in seiner Heimat vorgetragenen Borysthenischen Rede über die letzte und schwerwiegendste Eroberung Olbias (or. 36.1-6)⁶¹; Dion hatte Olbia bald nach der Ermordung Domitians und der Aufhebung seiner Verbannung im Sommer 97 n.Chr. besucht und schildert in einer rhetorischen Überzeichnung die sichtbaren Spuren der Zerstörung, die er vage „vor mehr als 150 Jahren“ ansetzt, was selbstverständlich keine genaue Datierung zulässt. Es folgt Dions ebenso unspezifische und nachweislich unrichtige Angabe, dass alle Städte am rechten Pontos-Ufer bis Apollonia wie Olbia ein Opfer der Geten geworden seien und so überhaupt nicht mehr oder nur spärlich besiedelt wären. Dions Aussagen erlauben nicht die Annahme eines einheitlichen Zerstörungshorizontes, verursacht durch die Eroberungen Byrebistas. Gerade Dionysopolis zeigt ein anderes Bild der Politik des Königs. Apollonia war schon von M. Terentius Varro Lucullus erobert und zerstört worden, in Kallatis fehlt ein Zerstörungshorizont (IScM III 26 bietet keinen Beleg). Der archäologische Befund in Olbia⁶² zeigt schon in der 2. Hälfte des 2. Jh. v.Chr. einen markanten Niedergang, der mit Angriffen auf die Chora der Stadt sowie der Machtexpansion des krimskythischen Königs Skilouros zu verbinden ist und schließlich in dem Protektorat des Königs über die Stadt endete (IVANTCHIK 2007). Nach dem Sieg Mithradates VI. Eupator von Pontos respektive seines

⁵⁷ BROUGHTON, II, 1952: 165, 175-184; ALEXANDER 1990: 119-120, Nr. 241; Cic. Flacc. 5.95; Vatin. 27; fam. 5, 5; Att. 2.2.3; Cass. Dio 37.39-40. Sein Vorgänger in der Provinz, L. Manlius Torquatus, amtierte dort bis Herbst 63 und erhielt für seine militärischen Erfolge vom Senat dem Imperatorentitel (BROUGHTON, II, 1952: 169; Cic. Pis. 44).

⁵⁸ Liv. per. 103.8; Iul. Obs. 61a; Cass. Dio 38.10.1-4; 51.26.5; Cic. Att. 1.12.1 (1.1.61 v.Chr.); 2.2.3 (Dezember 60); Comment. petitionis 8; Quinct. 4.2.123-124.

⁵⁹ Cass. Dio 51.23.3; die Triballer erscheinen hier von den Moesern getrennt.

⁶⁰ Maßgebend PIPPIDI 1957; 1962; 1984; AVRAM *et. al.* 2013: 50, 65 „datiert das Ende der Tempelzone in die Mitte des ersten vorschristlichen Jahrhunderts, allem Anschein nach um das Jahr 48, als Histria – wie übrigens auch Olbia und andere west- und nordwestpontische Städte – den Plünderungszügen der Geten unter Burebista zum Opfer fiel“, mit Verweis auf P. Alexandrescu und D. M. Pippidi; ebenso AVRAM 2000: 154-156. Nicht weiterführend und teilweise von Missverständnissen geprägt FORSTER 2018: 338-341, 343f-344.

⁶¹ Dazu BÄBLER 2007; die Rede ist eine rhetorisch ausgefeilte Mischung von Fakten und literarischen Versatzstücken. Fiktiv ist auch seine angebliche Rede an die Olbiaten, die er vor dem (nicht wiederaufgebauten) Tempel des Zeus gehalten habe will; die Beschreibung des neuen Stadtwalles der verkleinerten Siedlungsfläche entspricht nicht dem Befund einer mit Türmen bestückten modernen Stadtbefestigung. Die römische Präsenz in Olbia ist bewusst ausgeblendet, ebenso der Wiederaufschwung seit augusteischer Zeit.

⁶² Vgl. zusammenfassend K. Strobel, Schwarzmeerkolloquium, Halle, 2018 (im Druck).

Generals Diophantes über die Skythen und dem Zusammenbruch des krimskythischen Reiches folgte eine erneute Krisenphase mit Angriffen, welche die Stadt schwer trafen, ehe die Oberhoheit des Mithradates und seine Garnison ein neues Protektorat für Olbia schufen⁶³ und einen gewissen Aufschwung ermöglichten. Schon um 130 v.Chr. war die Unterstadt weitgehend aufgegeben und das Stadtgebiet auf die Oberstadt mit den heiligen Bezirken und der Agora reduziert. Die beiden Haupttempel der Stadt, der Zeustempel und der Tempel des Apollon Delphinios waren damals infolge der vorausgegangenen Angriffe auf die Stadt bereits ruinös und außer Funktion; Bauteile, Architekturböcke und sogar die Basen von Götterstatuen wurden bei der Erneuerung der Stadtmauer verbaut, die der pontische Stratege Diogenes 78/77 v.Chr. vollendete (SEG 55, 855). Zweifellos gehörte Olbia nach 63 zum Machtbereich des Pharnakes, eine Zerstörung Olbias vor Mitte 47, der Niederlage des pontischen Königs bei Zela, ist unwahrscheinlich. Pharnakes wie nach seiner Ermordung Asandros, letzterer insbesondere im Kampf gegen den von Caesar beauftragten Mithradates von Pergamon, haben, wie der Zustrom ihrer prägefrischen Goldmünzen zeigt, getische Söldner zweifellos mit Einverständnis des Byrebistas angeworben, dem an keiner Erstarkung der römischen Position in Schwarzmeerraum gelegen sein konnte. Sein Tod und das folgende innergetische Chaos unterbrachen offensichtlich diese Beziehungen und auch die Zerstörung Olbias ist mit gutem Grund erst nach 44/43 v.Chr. abzusetzen und war wahrscheinlich gegen Asandros gerichtet. Ein substantieller Wiederaufbau fand offensichtlich bereits unter der römischen Kontrolle über das westliche Pontus-Gebiet seit 28 v.Chr. statt.

Die bisherige Interpretation der Ehreninschrift für Aristagoras in Histria sieht hier eine Zerstörung der Stadtmauer bei der Eroberung der Stadt durch „Burebista“ dokumentiert⁶⁴. Dabei muss auffallen, dass in der Laufbahn des Mannes nirgends ein Bezug zu Rom auftaucht, von dem Fehlen einer Nennung des Byrebistas ganz abgesehen. Zum Zeitpunkt des Ehrendikts war Aristagoras zum vierten Mal eponymer Apollonpriester. Aristagoras stammte, wie zu Beginn des Dekrets betont wird, aus einer führenden Familie der Stadt; sein Vater und seine Vorfahren waren Wohltäter der Stadt und Inhaber der Priesterämter (Z. 3-5). Er kehrte nach einer Krisenphase der Stadt (Z. 5-7) in die Heimat zurück. Zum Zeitpunkt seiner Rückkehr war die Stadt nicht mehr durch ihre Befestigung geschützt, und deshalb waren die Bürger mit ihren Frauen und Kindern erneut in Gefahr (Z. 7-9). Aristagoras wurde damals zum Leiter der Wiederherstellung der Stadtmauer bestellt und führte diese Aufgabe mit großem Einsatz und Umsicht durch (Z. 9-12). Nach deren Wiederherstellung kehrten die Bürger aus den umliegenden Gebieten der Barbaren, sprich Geten, der Reihe nach in die Stadt zurück, wobei er mit den das Umland beherrschenden Barbaren klug verhandelt habe sowie für Bürger das Lösegeld vorgestreckt und sich gegenüber den Geretteten generös gezeigt habe (Z. 12-16). Zudem habe er sehr viele gütliche Einigungen zwischen Bürgern und Fremden vermittelt (Z. 16-17). In fortgeschrittenem Alter hat Aristagoras dann das Amt des Stephanephoren und Priesters des Zeus Polieus übernommen, anschließend das Amt des eponymen Apollonpriesters (Z. 17-22). Drei Jahre später, als die Bürger auf Grund der feindlichen Zusammenrottungen der über das städtische Umland herrschenden Barbaren nach einem eponymen Priester suchen mussten, da die finanzielle Lage der Menschen schlecht war, hat er sich für die erneute Übernahme angeboten (Z. 26-31). Er hat die gleiche Priesterwürde ein drittes Mal angenommen, als sich die Stadt und ihre Chora in den gleichen widrigen Verhältnissen befanden, und den Bürgern aus seinem Vermögen Spenden gegeben (Z. 31-34). Als sich im folgenden Jahr – dem Jahr des Ehrendekrets – wiederum kein Kandidat für dieses Priesteramt anbot, hat der dieses nochmals übernommen (Z. 34-37). Durch diese Wohltaten seien die Stadt fest und ruhig gewesen und die Bürger gerettet worden. Die erste Übernahme des eponymen Amtes war regulär erfolgt, drei Jahre später sprang Aristagoras ein, als sich niemand um das Amt bewarb, und in gleicher Situation später erneut in zwei aufeinanderfolgenden Jahren, wobei das in seiner vierten Eponymie

⁶³ Vgl. IOSPE I² 35. Auf die vorausgehende Krisenphase am Ende des 2. Jh. v.Chr. ist das Ehrendekret für Nikeratos zu beziehen (IOSPE I² 34); der von N. Nikolaev zuletzt im Zuge seiner mehrfach problematischen Umdatierung zahlreiches Inschriften vorgeschlagene Ansatz auf das spätere 1. Jh. v.Chr. kann nicht überzeugen.

⁶⁴ AVRAM *et al.* 2008: 110, Nr. 9, Inschrift nach 48 v.Chr., vermutlich aus den dreißiger Jahren des 1. Jhs. v.Chr., allein dem Axiom der „Burebista“-Zerstörung als Ursache für die Wiederherstellung der Stadtmauer folgend; die genannten Barbaren seien mit „Burebistas Geten“ gleichzusetzen, wobei er sich auf D. M. Pippidi stützt.

beschlossene Dekret ein Funktionieren der Polis-Organen einschließlich der Aufstellung der prachtvoll gestalteten Inschriftenstele am prominentesten Platz der Stadt dokumentiert. In einem neuen Abschnitt werden seine Leistungen in Ämtern der Polis vorgestellt; so wurde er auf Grund seiner Amtsführung und seiner Wohltaten für die Bürgerschaft drei Jahre hintereinander zum Agoranomos gewählt (Z. 38-44). Diese dreijährige Amtsperiode ist zweifellos in den erheblichen zeitlichen Abstand zwischen der Leitung bei der Wiederherstellung der Stadtbefestigung und der Übernahme des ersten Priesteramtes anzusetzen, ebenso die anschließend angeführten diplomatischen Missionen zu Verhandlungen mit den Barbaren, sprich Geten, die das umliegende Land und den Fluss, d. h. die Donau, und damit den Schiffsverkehr auf der Donau wie auch den Fischfang im Lagunen- und Deltagebiet, beherrschten⁶⁵.

Im nunmehrigen stratigraphisch-chronologischen Schema Histrias⁶⁶ folgt die hellenistische Phase II einer überzeugend auf Lysimachos' Strafexpedition gegen die westpontischen Städte 313 v. Chr., zu der auch die langdauernde Belagerung von Kallatis gehörte (AVRAM, IScM III, p. 22-24), zu beziehende Zerstörung der Stadt und ihrer Tempel. Die Phase III endet mit einer Erdbebenzerstörung um 100 v. Chr. Es folgt eine eilige Wiederherstellung des Aphrodite-Tempels, die hellenistische Stadtmauer wurde mit Bautrümmern auch aus dem Tempelbezirk repariert. Somit ist die Wiederherstellung der Stadtmauer unter der Leitung des Aristagoras mit gutem Grund gerade mit diesem schweren Erdbeben zu verbinden, bei dem auch ein Großteil der Stadt Bizone versank (Strab. 1.3.10; 7.6.1). Drei Jahre nach der späteren Wahl zum eponymen Apollon-Priester hat sich Aristagoras erneut zur Übernahme des Amtes und seiner finanziellen Lasten bereiterklärt, als sich keine Kandidaten auf Grund der wirtschaftlich angespannten Situation bereitfanden. Gleiches tat er einige Zeit später in zwei aufeinander folgenden Jahren. Dies kann mit der Krise in Dionysopolis in Parallele gesetzt werden, wo das Amt des eponymen Dionysos-Priesters viele Jahre nicht besetzt werden konnte, ehe sich Akornion 62/61 v. Chr. zum Übernahme bereit erklärte und so das Amt in jenem Winter, in dem Antonius Hybrida hier überwinterte, mit prunkvollen Kultfesten ausstattete (IGBulg I² 13, Z. 13-19). Hintergrund für diese Krisenjahre war der Zusammenbruch der pontischen Macht und des Handelsnetzes im Schwarzmeergebiet während des 3. Mithradatischen Krieges. M. Terentius Varro Lucullus hat noch in seinem Amtsjahr als Consul 73 v. Chr. die Provinz Makedonien übernommen, wo er bis zu seiner Rückkehr nach Italien 71 v. Chr. amtierte⁶⁷. Nachdem er zuerst die Besser als angegriffen und besiegt hatte, stieß er zum Haemus vor und schlug die dortige Bevölkerung (*Haemimontani*) in einer Schlacht. Philippopolis, Uskadama und Kabyle wurden von ihm eingenommen. Direkten Teil des 3. Mithradatischen Krieges war der darauffolgende Feldzug gegen die unter pontischer Oberhoheit stehenden und mit Garnisonen versehenen griechischen Küstenstädte an der Westküste des Schwarzen Meeres. Pontische Garnisonen sind explizit in Apollonia (IGBulg I² 392) und Histria (SEG 47, 1125) belegt. Lucullus eroberte Apollonia und zerstörte die Stadt; die monumentale Apollon-Statue ließ er nach Rom bringen⁶⁸. Er nahm Mesambria, Odessos, Dionysopolis, Kallatis, Parthenopolis, Tomis und Histria ein, ebenso Bizone. In Mesambria ist die römische Garnison inschriftlich bezeugt; deren Kommandeur war von Lucullus zugleich als Gouverneur über die Stadt eingesetzt (IGBulg I² 314a). Mit diesen Operationen wurde zugleich der Söldnernachschub für Mithradates abgeschnitten. Beim Vordringen über den Haemus nach Norden hatte Lucullus zudem die getischen Moeser besiegt. Ein demonstrativer Vorstoß zur Donau diente der Einschüchterung der Sarmaten. Alle Küstenstädte hatten die Maiestas des römischen Volkes

⁶⁵ Z. 44-46; dazu PIPPIDI 1984: 180. An dieser Stelle bricht der Text ab; das später gefundene weitere Fragment enthält den Ehrenbeschluss selbst.

⁶⁶ ANGELESCU, AVRAM 2014: bes. 38. Neue Zusammenschau der Befunde für die Tempelzone AVRAM *et al.* 2013: bes. 45-50, 52-54, 65 mit Plänen bzw. Schnittzeichnungen. Publikation der Grabungen bis 1989 bei ALEXANDRESCU 2005. Zur Entwicklung der Küstenlinie VESPREMEANU-STROE *et al.* 2013.

⁶⁷ Cic. Verr. 2.24; Ps.-Ascon. 222.261; Sallust. hist. 4.18 ed. Maur.; Eutr. 6.7.1; 6.8.1; 6.10 (das in der Überlieferung verderbte *Burziaonem* wird zu Recht zu *Byzonem* korrigiert); Fest. 9; Liv. per. 97.4; Oros. 6.3.4; Amm. 27.4.10-11; App. Ill. 30.85-86 (Griechenstädte nur als Grenznachbarn Moesiens erwähnt); übertrieben Flor. 1.39.6, er sei bis zum Tanais und in die Maiotis vorgestoßen, es sei denn es handelte sich um einen Flottenzug. Vgl. Broughton II: 109-124.

⁶⁸ Strab. 7.6.1; Plin. n. h. 34.39; Eutr. 6.10; Fest. 9.2-9; App. Ill. 30:85.

und damit als *Socii* die indirekte römische Herrschaft anzuerkennen (Cass. Dio 38.10.3). Anschließend standen der Krieg gegen Mithradates und der Seeräuberkrieg wie die Fraktionskämpfe in Rom im Mittelpunkt; der westpontische Raum und der Balkan blieben sich selbst überlassen. Erst mit der Statthalterschaft des L. Manilius Torquatus trat Rom 64 v.Chr. wieder aktiv in Erscheinung.

Das Fundmaterial der späthellenistischen Phase IV Histrias reicht bis in die 2. Hälfte des 1. Jh. v.Chr. Der abschließende Zerstörungshorizont des heiligen Bezirks, mit dem die späthellenistische Stadt endet, ist durch eine ausgeprägte Brand- und Schuttschicht gekennzeichnet⁶⁹. Dabei betont P. Alexandrescu als zentrales Argument für seine Interpretation einer Zerstörung durch Byrebistas die Präsenz getischer Keramik im Zerstörungshorizont; zudem fanden sich in den niedergebrannten Tempeln auch noch getische Opfergaben. Es folgt eine Terrassierung und Einplanierung des Geländes, wofür erhebliche Mengen sterilen Lehms herangebracht wurden; eine erste säkulare Nachnutzung ca. 30/20 v.Chr. zeigt ein Brennofen für Lampen und Kalköfen, die dem beginnenden Wiederaufbau zuzuweisen sind. Die Errichtung eines zivilen Stadtviertels auf dem Gelände setzt in augusteischer Zeit nach ca. 30/20 v.Chr. mit der Anlage einer Straße mit Wohnbauten ein. Im Gegensatz zu der pseudofaktischen Byrebistas-Zerstörung ist somit die Anwesenheit getischer Bewohner in Histria vor der endgültigen Zerstörung des Tempelviertels und der hellenistischen Stadt erwiesen, die auch am Kultleben teilnahmen. Darin dokumentiert sich die von Byrebistas errichtete Oberhoheit über die Küstenstädte. Auch die Präsenz einzelner Scherben handgemachter sarmatischer Keramik weist die Zerstörung Histrias in die Zeit nach dem Ende des Byrebistas und wohl gerade in den Zusammenhang der Ereignisse 32/31-28 v.Chr. Auch die eponyme Priesterliste aus Odessos (IGBulg I² 46), die jene 46 Männer auflistet, die „nach der Heimkehr“ im Amt waren, ist entgegen der üblichen Interpretation nicht mit Byrebistas zu verbinden. Weitere Hinweise auf die hier genannte „Heimkehr“ fehlen übrigens. Eindeutig handelt es sich um eine Unterbrechung und Wiederaufnahme des städtischen Kultes wohl wegen der Flucht der städtischen Elite aus der Stadt. A. Avram (IScM III, p. 48) möchte den Zeitpunkt der Erstellung der Liste auf 2/1 v.Chr. datieren, wofür es nicht den geringsten Anhaltspunkt gibt. Der an 3. Stelle genannte Kotys, Sohn des Dernaïos, ist offensichtlich thrakischer Abstammung, Markos Antonios Athēnaïos an 23. Stelle wohl ein von Antonius in die Legionen rekrutierter und mit Bürgerrecht versehener Veteran. Apollonios, Sohn des Apollonios, des Sohnes des Promathiōn, der seine Bauinschrift der Tyche des Tiberius widmete (IGBulg I² 57) ist mit einiger Sicherheit der Sohn des Apollonios, Sohn des Promathiōn, der als Inhaber der Priesterwürde in Z. 24 und damit im 22. Jahr „nach der Heimkehr“ genannt ist. Dies spricht eindeutig gegen Avrams Ansatz, welcher dieses Priesterjahr 26/25 v.Chr. datieren würde.

Die innerrömische Entwicklung des Jahres 32 musste geradezu als Einladung erscheinen, in den Raum südlich der unteren Donau einzubrechen. Zweifellos schon 31 v.Chr., als die römischen Heere im Bürgerkrieg gebunden waren, und nicht erst 30, wie meist angenommen, hatte ein bastarnischer Heeres- und Wanderzug unter König Delon die Donau überschritten, die im mittleren Moesien lebenden Stämme sowie die nördlichen Teile der Dardaner besiegt und war im Herbst 30 bis in das Gebiet der Dentheleten, die im Strymon-Gebiet an die römische Provinz grenzten, vorgedrungen. Die Poienesti-Lukaševka-Kultur zwischen Karpaten und Dnjestr bricht im ausgehenden 1. Jahrhundert v.Chr. in den Räumen zwischen Karpaten und Pruth, aber auch in Südostpolen ab, wo die Przeworsk-Gruppen nach Südosten vordringen. Dies dürfte mit den Ursachen für den bastarnischen Wanderzug in den ausgehenden 30er Jahren zur unteren Donau zu verbinden sein. Kriegerverbände sehr wahrscheinlich aus Muntenien und der Moldau, die nun in der römischen Diktion summarisch als Daker bezeichnet werden, erschienen ebenfalls bereits Anfang 30 auf dem Kriegsschauplatz südlich der Donau.⁷⁰

⁶⁹ AVRAM *et al.* 2013: 50, 65-66; zuvor ALEXANDRESCU 1994; 2005: 142-154, 155f.; 2007. Nicht mehr haltbar ist Alexandrescus These zweier Einnahmen und Zerstörungen der Stadt durch die Geten, zwischen die er die Mauerreparatur des Aristagoras setzen möchte.

⁷⁰ Hor. sat. 2.6.3; die Datierung ergibt sich aus den Versen 55-56, wo die nach Actium anstehende, aber noch nicht vollzogene Veteranenansiedlung erwähnt ist. Um die nach Actium entlassenen Veteranen zu beruhigen, hatte Caesar der Sohn mitten im Winter

Mit der Aufgabe, die Situation im Vorfeld des römischen Makedonien im Sinne der Errichtung einer effektiven römischen Beherrschung zu bereinigen und das bastarnisch-dakische Vordringen zurückzuschlagen, entsandte Caesar, der Sohn des Divus Iulius, M. Licinius Crassus, der seinen Consulat am 30. Juni 30 v.Chr. niederlegte, um anschließend als Proconsul von Macedonia mit Aufsicht über ganz Griechenland (die Provinz Achaia wurde erst 27 v.Chr. formell eingerichtet) das Kommando über das in Makedonien und Epirus stehende Heer von wahrscheinlich fünf Legionen (*III Scythica*, *V Gallica*, *V Urbana/Macedonica*, *XII Fulminata*, *X Fretensis*) zu übernehmen⁷¹. Crassus hatte seine Provinz zwar sicher noch im Spätsommer 30 übernommen, die Eröffnung militärischer Operationen war aber in diesem Jahre nicht mehr zu erwarten. Seine Feldzüge waren nur durch ein Winterlager unterbrochen; sie fallen also ausschließlich in die Jahre 29 und 28 v.Chr. Im Jahre 29 schlug er die Bastarner und die mit ihnen verbündete Daker vernichtend; er verfolgte die sich vor ihm zurückziehenden Invasoren, überschritt den Haemus, um ihnen den Rückweg zu verlegen, besiegte erst die moesischen Geten und stellte die Bastarner am Kedros⁷², wo er sie überraschend angriff und völlig aufrieb. Reste verschanzten sich in einer befestigten Siedlung, die Crassus mit Unterstützung des Getenkönigs Rholes einnahm. Dann begann er mit der Unterwerfung der moesischen Stämme zwischen Haemusgebirge und Donau. Schon im Jahre 29 wurden gefangene Daker bei den Gladiatorenspielen in Rom anlässlich der Einweihung des Tempels des Divus Iulius (18.8.29 v.Chr.) vorgeführt. Der Getenkönig Rholes leistete Crassus bei dessen ersten Feldzug gegen die Bastarner Waffenhilfe und wurde bei einem späteren Besuch in Rom von Augustus als *amicus et socius populi Romani* bestätigt⁷³. Nähere Angaben zu seinem Herrschaftsbereich lassen sich nicht machen. Einen erneuten Vorstoß von Dakern und Bastarnern über die vereiste Donau im Winter 29/28 v.Chr., der bis ins obere Strymon-Gebiet vorgedrungen war, vernichtete Crassus im Frühjahr 28 (Cass. Dio 51.25.2-3; Flor. 2.28). Auch die Vernichtung des Heeres des Dakerkönigs Cotiso ist damit zu verbinden⁷⁴. In Cotiso ist der König eines norddanuvischen Herrschaftsverbandes zu sehen (Flor. 2.28.18); eine genauere Lokalisierung ist nicht möglich. Er war einer der drei unter Augustus mit ihren Heeren vernichteten *duces Dacorum* (Suet. Aug. 21.1). Bastarner und Daker wurden zum Frieden und zur Annahme der von Crassus diktierten Bedingungen gezwungen. Anschließend operierte Crassus Zentralthrakien. Eine nochmalige Erhebung der Moeser wurde niedergeschlagen. Das Eingreifen in die innergetischen Auseinandersetzungen in der Dobrudscha zwischen Rholes und dem Getenkönig Dapyx brachte weitere Erfolge, so die Rückgewinnung der 62/61 v.Chr. von Antonius Hybrida verlorenen Feldzeichen bei der Einnahme der befestigten Siedlung Genukla, des an der Donau gelegenen Hauptortes des Getenkönigs Zyraxes, und die erneute und nun endgültige Eingliederung der westpontischen Städte in das Herrschaftssystem Roms. Bis 27 v.Chr. hatte Crassus die römische Herrschaft über den gesamten Raum zwischen südlicher Morava, Timok, Donau und Schwarzmeerküste errichtet sowie Zentralthrakien unterworfen, ohne dass man aber sogleich eine direkte römische Beherrschung dieser Gebiete eingerichtet hätte. Das odrysische Vasallenreich blieb bestehen.

31/30 v.Chr. nach Rom zurückkehren müssen, um die entsprechenden Anordnungen zu erlassen; im Frühjahr 30 begann er in Kleinasien den Marsch auf Ägypten (Suet. Aug. 17.3; Cass. Dio 51.4.2-5,1; RGDA 16, 1-2).

⁷¹ Hor. carm. 3.8.18; Cass. Dio 51.23.2-27.3; Liv. per. 134-135; Flor. 2.26; 28.1; vgl. ILS 8810 (Huldigung der Athener an den Proconsul nach seiner vom Senat nicht anerkannten imperatorischen Akklamation durch das Heer nach dem Sieg über die Bastarner); PIR² L 186. Die Siege gegen die Daker wurden in der Überlieferung unterdrückt, die zur Schmälerung der Erfolge des Crassus neigt

⁷² Die allgemein angenommene Gleichsetzung des Flusses Kedros mit dem Kiabros (Ptol. 3.9.1; 3.10.1), spätantik Cebrus, ist unbegründet. Der Fluss ist im östlicheren Untermoesien zu suchen, vermutlich ein Zufluss der Yantra oder des Lom.

⁷³ Cass. Dio 51.24.6-7. Unhaltbar die These von LICA 2000: 138-139, Rholes sei bei seinem Besuch in Rom für seine Verdienste zum persönlichen „verbündeten König und Freund“ („rex socius et amicus“) Octavians (sic!) erhoben worden.

⁷⁴ Hor. carm. 3.8.18 *occidit Daci Cotisonis agmen*; Flor. 2.28.18.

DAS ENDE DER HERRSCHAFT DES BYREBISTAS

Der von Caesar für das Jahr 44 geplante Feldzug gegen Byrebistas erscheint nur bei Sueton als gegen die Daker gerichtet, die Pontus und Thrakien überschwemmt hätten⁷⁵. Hingegen spricht Appian b. c. 2.459 nur von Geten: Plan eines großen Feldzuges zuerst gegen die Geten, dann gegen die Parther; Truppen nach Makedonien für den von Caesar geplanten Feldzug gegen die Geten verlegt (b. c. 3.93); Gerücht, die Geten seien auf die Nachricht vom Tode Caesars hin in die Provinz Macedonia eingefallen (b. c. 3.93), was eine römische Aufklärungsmission als unrichtig feststellte, aber eine von den Geten ausgehende Gefahr bestätigt (b. c. 3.96). Da Appian als Quelle auf das zeitgenössische Geschichtswerk der Historien des C. Asinius Pollio (Parteiläufer Caesars, General der Triumvirn, als Proconsul Makedoniens 39 Triumph über die Parthini, bekannter Mäzen und Literat) zurückgegriffen hat, ist diese Benennung umso bemerkenswerter; offenkundig waren dort Byrebistas nur als König der Geten und diese als die bedrohlichen Aggressoren bezeichnet. Auf der gleichen Quellentradition basierend nennt Velleius Paterculus die Geten als Ziel des geplanten Balkanfeldzuges Caesars (2.59.4). Auch Strabon (7.3.5) führt im Rahmen seiner Behandlung der Geten aus, dass Caesar der Gott einen Feldzug gegen Byrebistas vorbereitet hat, als dieser über die Geten herrschte. Sueton seinerseits ging von seiner zeitgenössischen Diktion der Dakerkriege unter Domitian und Traian für die Feinde Roms an der unteren Donau aus, die wir auch bei Frontin und Tacitus finden. Entscheidend für den Plan Caesars (auch Strab. 7.3.5 und 11), im Jahre 44 einen Feldzug gegen Byrebistas' Machtbildung zu führen, war ohne Zweifel zum einen dessen Einmischung in den Bürgerkrieg durch Parteinahme für Pompeius, zum anderen die Expansion des Königs über das Haemus-Gebirge nach Thrakien in das von Rom beanspruchte Vorfeld der Provinz Macedonia und zur Schwarzmeerküste (Suet. Iul. 44.3), deren Städte seit der Eroberung durch M. Terentius Lucullus 72 v.Chr. zum römischen Machtbereich gehört hatten. Zudem war mit Byrebistas' kurzlebiger Reichsbildung eine ernstzunehmende Bedrohung im Rücken des geplanten Partherkrieges entstanden. Der Feldzug kam durch die Ermordung des Diktators nicht mehr zustande, jedoch waren im Frühling 44 v.Chr. bereits 6 Legionen und eine große Zahl von Auxilien in die Provinz Macedonia verlegt worden (App. b. c. 3.92), also ein Heer von ca. 45.000 Mann.

Byrebistas' Herrschaft fand in einer inneren Revolte (Strab. 7, 3, 11), die vermutlich durch den Widerstand des Adels der verschiedenen Stammesverbände gegen eine Verstärkung der Königsherrschaft nach hellenistischem Vorbild getragen war, ihr Ende, zweifellos durch die Ermordung des Königs. Alle Versuche, dieses Ereignis später als 44 v.Chr. zu datieren⁷⁶, sind gescheitert. Denn nach Timagenes-Strabon (7.3.11.304C, Z. 12f.), der entscheidenden Quelle hierzu, ereignete sich der Sturz des Königs noch ehe die Römer das Heer gegen ihn zum Kampf bereitgestellt hatten, was auf die ersten Monate des Jahres 44 hinweist, als der Aufmarsch erst begonnen hatte. Von dem Zusammenbruch seiner Macht hatte man im Sommer 44 in Rom noch keine Kenntnis, als sich das Gerücht verbreitete, die Geten seien auf die Nachricht vom Tode Caesars hin plündernd in die Provinz Macedonia eingefallen (App. b. c. 3.93 und 96); die aus Rom entsandte Aufklärungsmission nach Makedonien fand dies nicht bestätigt, brachte jedoch die Befürchtung zum Ausdruck, dass ein solcher Einfall im Falle eines römischen Truppenabzuges durchaus möglich sei. Im Oktober 44 aber war das Heer in der Provinz auf eine Legion verringert, eine Getengefahr wurde in den Diskussionen dieser Monate nicht mehr angesprochen; das Ende des Machtgebildes, das unter Byrebistas entstanden war, war nun offenkundig bekannt. Es zerfiel in mehrere Teile (Strab. 7.3.11): Das Volk, das Byrebistas zu solchen Höhen gebracht hatte, habe durch inneren Zwist und das Eingreifen der Römer seine Macht völlig eingebüßt, könne aber noch ein Heer von 40.000 Mann aufstellen (Strab. 7.3.12), letzteres sicherlich auf die Kämpfe 10 v.Chr. bezogen. Strabon aktualisiert seine jüngere Getengeschichte mit dem Hinweis, dass zur gegenwärtigen Zeit, als Augustus ein Heer gegen diese Nachfolgereiche schickte, was mit einiger Sicherheit auf die

⁷⁵ Suet. Iul. 44.3: *Dacos, qui se in Pontum et Thraciam effuderant, coercere; mox Parthis inferre bellum*; Suet. Aug. 8.2: *Caesare ... expeditionem in Dacos et deinde in Parthos destinante*.

⁷⁶ So besonders DOBESCH 2001, gestützt auf die als verfehlt erwiesenen Datierungsansätze R. Göbls für die böische Münzprägung und die überholte These einer Zerstörung des Oppidums von Bratislava durch die Daker Burebistas.

Entsendung des Cn. Cornelius Lentulus Augur 10 v.Chr.⁷⁷ zu beziehen ist, fünf politische Teilgebilde nördlich der Donau gegeben habe; ein andermal waren es nur vier.

DIE FIKTION DES „BUREBISTA“-STAATES UND DER KONTINUITÄT EINES DAKISCHEN KÖNIGTUMS BIS ZUR RÖMISCHEN EROBERUNG

Der kurzlebige Zusammenschluss der politischen Formationen der Geten beiderseits der unteren Donau einschließlich Moesiens bis zur westpontischen Küste unter dem Getenkönig Byrebistas hatte diesem während des römischen Bürgerkrieges eine kurzzeitige Machtausdehnung über die pontischen Küstenstädte von Apollonia bis Tyras sowie über den Haemus nach Thrakien hinein bis ins Vorfeld der römischen Herrschaft ermöglicht⁷⁸. Es kann hier weder von einem Staat noch von einer organisierten Reichsbildung gesprochen werden; es handelte sich nur um eine Herrschaftsbildung, der die Initiative und die militärische Macht dieses Getenherrschers und seiner Gefolgschaft zugrunde lag. Schon gar nicht hat es sich um einen zentralistischen oder einen administrativ durchgeformten Staat im Sinne der hellenistischen Staaten gehandelt, mit dem dann auch noch eine dakische Staatlichkeit mit einem Herrschaftszentrum Sarmizegetusa im Orăștie-Gebirge Südwestsiebenbürgens beginnen und sich von ‚Burebista‘ bis 106 n.Chr. fortsetzen würde. All dies ist Fiktion, so auch die alle chronologischen Fragen der Archäologie beseitigende Behauptung der Errichtung eines Festungssystems in Dakien Mitte des 1. Jh. v.Chr. Die vermeintliche dakische Königsliste des Iordanes dient dabei in der rumänischen Historiographie mit vielen willkürlichen Interpolationen und Konjekturen dazu, eine Kontinuität eines dakischen Königreiches und eines zentralen dakischen Königiums in Sarmizegetusa von ‚Burebista‘ bis Decebalus zu postulieren⁷⁹. Mit dem Komplex von Sarmizegetusa, der nicht vor dem Ende des 1. Jh. v.Chr. einsetzt und seinen vollen Ausbau erst in der 2. Hälfte des 1. Jh. n.Chr. erfährt, hatte Byrebistas nichts zu tun und die beiden zweistöckigen Turmhäuser ohne jeden Komfort in Costești waren

⁷⁷ Nachdem gegen Ende des Jahres 11 v.Chr. bereits die dritte Schließung des Janus-Tempels in Rom beschlossen worden war, musste diese aber unterbleiben, da die Daker im Winter 10 die Donau auf dem Eis überschritten und im (süd-)pannonischen wie sicher auch im obermoesischen Raum Plünderungszüge unternahmen (Cass. Dio 54.36.2; Flor. 2.28.9). Ausgangspunkt des Vorstoßes war offenkundig das Banat. Da sich gleichzeitig die Dalmater wieder erhoben hatten, was Tiberius erneut in Illyricum band, wurde Cn. Cornelius Lentulus Augur, Consul 14 v.Chr., als *legatus Augusti* des moesischen Heeresverbandes mit der Abwehr der Daker betraut; Lentulus schlug die Invasoren, wobei nach Cotiso nun ein zweiter Dakerfürst mit seinem Heer den Untergang fand, und stieß dann über die untere Donau hinweg vor. Ufernahe Gruppen wurden vertrieben und die an die moesische Donaulinie angrenzenden Stammesverbände gezwungen, die römische Oberhoheit in Form ungleicher Verträge (*foedera iniqua*) anzuerkennen (RGDA 30, 2; Flor. 2.28.18-19; Strab. 7.3.11; Eutr. 7.9). Anschließend musste Lentulus sarmatische Vorstöße abwehren und sicherte im Osten die Donaulinie gegen die Sarmaten, deren Einfallsweg über Moldawien und Ostmuntien verliefen (Flor. 2.29). Für seine Erfolge erhielt er die Triumphalinsignien für seinen Sieg *de Getis* (Tac. ann. 4.44.1), was den Schwerpunkt seiner Operationen an die untere bzw. moesische Donau verweist. Cornelius Lentulus war zweifellos im Jahre 10 Legat des moesischen Militärbezirkes, während Calpurnius Piso in diesem Jahr die große thrakische Erhebung endgültig niederwarf und den Klientelstaat der odrysischen Könige wiederherstellte. Dies zeigt nun auch die von A. Avram rekonstruierte Dedikationsinschrift aus Kallatis, die ihn als Legatus Augusti mit prätorischem Imperium und als Wohltäter und Patron der Stadt erweist (AVRAM, IONESCU 2007-2009; in den Folgerungen weniger glücklich). Lentulus errichtete zum Schutz der Donaulinie auf dem südlichen Ufer *praesidia*, also Militärbasen (Flor. 2.28.19), wobei an frühe Lager in Viminacium und Oescus zu denken ist; auch in Singidunum ist seit 13 v.Chr. mit römischer Militärpräsenz zu rechnen. Lentulus' Kommando endete sehr wahrscheinlich 6 v. Chr. Mit seinen Operationen jenseits der Donau gegen die Sarmaten ist die Kampagne des thrakischen Strategen Mokaporis, Sohn des Auluporis, gegen den „gemeinsamen Feind“, die Iazygen, zu verbinden (Ehreninschrift aus Dionysopolis, LAZARENKO 2010: 36)

⁷⁸ LICA 2000: 62-92, 230-250 bietet eine fiktive Burebista-Erzählung, die ebenso wie sein Konstrukt einer Dekaineus-Biographie jeder Grundlage entbehrt; unrichtig bereits die Deutung des Einleitungssatzes von Strab. 7.3.11; Gleiches gilt für seine völlig aus der Luft gegriffene Geschichte des Oroles mit der Behauptung, Oroles und Burebista seien Zeitgenossen gewesen, ja Pompeius habe Oroles zum *amicus et socius* gemacht, und dieser habe damit die internationalen Beziehungen der Daker zu Rom begründet. Oroles sei damals einer der wichtigen Dynasten des Raumes gewesen und von Pompeius in sein ‚Sicherheitssystem im Schwarzmeerraum‘ eingebunden worden. Auch sei Oroles derjenige, nach Lica und seinem Lehrer N. Gostar in Südmoldavien zu lokalisierende König, zu dem die ersten Missionen des Akornion aus Dionysopolis geführt hätten.

⁷⁹ PETOLESCU 2010; 2017, gekennzeichnet von ethnonationalistischen Ideologemen bis zur Verfälschung der zitierten Befunde und Quellen.

natürlich auch nicht seine Residenz. Die plötzliche Bevölkerungskonzentration in und um das Schutz versprechende Orăștie-Gebirge in Südwestsiebenbürgen war zweifellos eine Folge der Fluchtbewegungen aus den Walachischen Ebenen⁸⁰ und dem Banat wie Teilen der Crișana vor den römischen Feldzügen und Clearing-Operationen der mittelaugusteischen Zeit. Außerdem hatte die katastrophale Niederlage der Apuler gegen M. Vinicius die Machtverhältnisse im westlichen Siebenbürgen grundlegend verschoben. Die Terrassenkomplexe des Culmea Grădiștei, axiomatisch gleichgesetzt mit „Sarmizegetusa Regia“, beginnen nicht vor dem Ende des 1. Jh. v.Chr. und der Bau der an hellenistischen Vorbildern orientierten modernen Festung von Blidaru datiert in ihrer ersten Phase auch erst in das frühere 1. Jh. n.Chr.

In seiner aus der Gotengeschichte Cassiodors in offenbar bruchstückhaften Notizen ausgeschrieben (Iord. Get. 1-3) und in einer vielfach fehlerhaften und mehrfach fiktionalen Geschichtsklitterung 551/552 n.Chr. verfassten Schrift *De origine et actibus Getarum* konstruiert Iordanes unter Gleichsetzung der Geten mit den Goten eine Geten-Goten-Geschichte⁸¹. Daher erscheinen in dieser Schrift im Gegensatz zu Iordanes Rom. 217 und 267 nicht. Iordanes bietet hier einen weiteren, aber chronologisch und historisch verfälschten Überlieferungsstrang zu Byrebistas⁸² und seinen angeblichen Nachfolgern (Get. 67-78)⁸³. Diese den Geschichtsablauf stark fragmentierende Geten-Goten-Geschichte bietet nach der Geschichtsklitterung einer Geten-Goten-Vorgeschichte (Get. 10.61-66) die Angabe (Get. 11.67-68), dass „Dicineus“ (gleich Dekaineos) unter der Herrschaft des Byrebistas nach „Gothia“ gekommen sei und dieser ihm fast königliche Macht gegeben habe⁸⁴, als Sulla an der Macht war, wobei Iordanes hier nur drei römische Herrscher zählt, nämlich Sulla, Caesar und explizit als dritten Gaius (sic!) Tiberius, und damit eine unhistorische kontinuierliche Folge römische Herrscher schafft, obwohl er in der gleichzeitig von ihm verfassten römischen Kurzgeschichte *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum* einen in den Grundzügen korrekten Abriss der römischen Geschichte ab Sulla bietet. Für die *Getica* war offensichtlich bewusst an ein anderes Publikum mit ungenügendem Wissensstand, aber auch mit der Erwartung einer glanzvollen Gotengeschichte gedacht. Deshalb ist auch das vermeintliche Sulla-Datum für die Anfänge Byrebistas wertlos. Auf den Rat des Dicineus hätten die ‚Goten‘ die Gebiete Germaniens, die nun die Franken besetzt haben, verwüstet. Caesar, der fast die ganze Welt unter seine Herrschaft gebracht und alle Königreiche unterjocht habe, der sogar die fernen Inseln im Ozean erobert und diejenigen, die den römischen Namen nicht gekannt hatten, tributpflichtig gemacht habe, dieser Caesar habe allein die ‚Goten‘ trotz häufiger Versuche (sic!) nicht unterwerfen können. Die ‚Goten‘ hätten auch die Herrschaft des „Gaius Tiberius“, des dritten römischen Herrschers, heil überstanden, weil sie alle Anweisungen des Dicineus eingehalten hätten. Dieser habe die ‚Goten‘ Philosophie, Ethik, Theologie, Physik, Logik und Astronomie gelehrt und damit aus dem Kreis der Barbaren herausgehoben (Get. 10.69-72). Mit Tiberius endet hier die von Iordanes (Get. 11.67-12.73) gegebene Zeitspanne für das Wirken des Dekaineos, in realen Daten 81/79 v.Chr. bis 14/37 n.Chr., wahrlich ein ‚unsterblicher Gete‘! Iordanes bietet das offensichtlich von Cassiodor übernommene fiktive Bild des Dekaineos als des ‚gotischen Aristoteles‘, der den ‚Goten‘ Theologie, Philosophie, Ethik, Wissenschaft, richtige Lebensweise etc. gelehrt habe. Natürlich

⁸⁰ Vgl. BÄRBULESCU 2014.

⁸¹ Iord. Get. 58; vgl. zu der um 400 n. Chr. verbreiteten Gleichsetzung der Goten mit den Geten Claudian. 28.123; 28.179 etc.; HA Maximini Duo 4.4; Oros. 1.16,2. Zu Cassiodors verlorener Gotengeschichte in 12 Bänden und dem Verhältnis zu Iordanes vgl. CHRISTENSEN 2002: bes. 62-63, 84-123; zu Iordanes selbst ibid. 101-103. Iordanes konnte Cassiodors Gotengeschichte, deren Konstruktion auf der verbreiteten Vorstellung aufbaute, dass Skythen, Goten und Geten dasselbe Volk seien, selbst aber stets den Gotennamen benutzte, in Konstantinopel nur kurz einsehen und arbeitete für seine *Getica* offensichtlich mit mehr oder weniger ausführlichen Notizen und ausgeschrieben Passagen, die sein besonderes Interesse fanden, wobei er weiteres Material aus anderen Vorlagen mit einbaute und mündliche Überlieferung benutzte. Die Edition von F. Giunta und A. Grillione (1991) bietet eine problematische Reihe von Konjekturen, so verfälschend Coryllus > Scoryllus in § 12.73.

⁸² Zur Verschreibung des Namens in der Textüberlieferung der Codices o. Anm. 49.

⁸³ Dazu auch die in Teilen ähnlich argumentierende kritische Analyse bei BRODERSEN 2013, dessen Ausführungen jedoch teilweise nicht überzeugen.

⁸⁴ Als charismatische Priesterfigur mit gottähnlicher Verehrung und erster Ratgeber des Byrebistas, des Herrschers über die Geten, bei Strab. 7.3.5, Z. 9-11; 16.239 („bei den Geten“).

wird auch die soziale Schichtung in die aristokratische Elite der Pileati, erkennbar am Tragen des Pileus und versehen mit priesterlichen Funktionen, und in die freien Wehrfähigen, die Capillati bzw. Comati, zu einer von Dicineus eingeführten Innovation. Dieser sei von den ‚Goten‘ als höchste Autorität anerkannt worden, die sogar den Königen habe befehlen können (Get. 11.71): *immo et regibus imperaret*; von einer Königswürde des Dekaineus/Dicineus selbst ist weder hier noch in der Quellentradition Strabons die Rede! Bei Strabon ist er der hoch angesehene Wahrsager des Byrebistas (16.2.39), der Ratgeber des Königs, der den Willen der Götter verkündet (7.3.5). Iordanes (Get. 12.73) bietet dann den folgenden Bericht über die Zeit nach dem Tode des Dicineus/Dekaineos: Zuerst erscheint in dessen Nachfolge ein Comosicus (Comosacus), der auf Grund seiner nicht unähnlichen Fähigkeiten fast die gleiche Verehrung erfahren habe und der auf Grund seiner *peritia* den Geten-Goten als *rex et pontifex* und den Völkern als höchste Rechtsinstanz gegolten habe. Als dessen Nachfolger wird ein *rex Gothorum* Coryllus (Corill(i)us, Chorillus in cod. A) genannt, der 40 Jahre lang über seine *gentes* geherrscht habe, und zwar *in Dacia*. Dabei sind Angaben von 40 Regierungsjahren bekanntermaßen ein alter Topos und synonym für eine lange Herrschaft. Erst mit Coryllus wird von einem Herrschaftsgebiet *in Dacia*, also nördlich der Donau gesprochen, wobei Iordanes darunter die frühere römische Provinz als *Dacia antiqua* versteht, die jetzt die Gepiden in Besitz hatten (Get. 74). Dann bricht Iordanes den Berichtsstrang ab und schwenkt zu geographischen Themen über (Get. 74-75), beginnend mit einer Beschreibung Dakiens (*in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur*), d. h. mit Beschränkung des alten Dakiens auf Siebenbürgen.

Erst Iord. Get. 13,76 nimmt die Ereignisgeschichte mit Dorpaneus, i.e. Diurpaneus, als Gegner der Römer in domitianischer Zeit wieder auf, trennt diesen jedoch durch einen deutlich markierten Bruch von der Zeit der beiden ganz unterschiedlich charakterisierten Nachfolger des Dekaineos ab (*longum namque post intervallum*), obwohl er doch mit den angeblichen 40 Regierungsjahren des Coryllus die Zeit Domitians erreicht hätte. Die Widersprüche sind offensichtlich. Iordanes' Erzählung beschränkt sich dann allein auf die Siege über Oppius Sabinus und Cornelius Fuscus (85 und 86 n. Chr.); weder Decebalus noch dessen Vorgänger Duras noch die römische Eroberung werden erwähnt, ganz im Gegensatz zu Iord. Rom. 217. Eine auf Byrebistas folgende kontinuierliche Herrscherlinie gar im Sinne eines zentralen dakischen Königtums, noch dazu mit Sitz in ‚Sarmizegetusa Regia‘, ist entgegen dem traditionellen Dogma der rumänischen Historiographie aus Iordanes nicht zu gewinnen. Ganz im Gegenteil erscheint Dicineus/Dekaineos überhaupt nicht als Herrscher, und wird erst Coryllus' Herrschaft *in Dacia (antiqua)* verortet. Andere zeitgleiche Herrscher des Raumes erscheinen bei Iordanes nicht, weder Coso, der im Zusammenhang seiner Parteinahme im Bürgerkrieg auf Seiten Caesars des Sohnes als *rex Getarum* bezeichnet ist (Suet. Aug. 63.2 nach Codd. M G V X) und dessen dynastischer Name offensichtlich mit einem Geschlecht der Kosoi (s. u.) zu verbinden ist, noch Dikomes, sein Gegenspieler auf Seiten des Antonius, der bei Plutarch ebenfalls als Getenkönig erscheint (Plut. Ant. 63.4). Auch die Getenkönige der Jahre 30-28, Rhodes, Dapyx und Zyraxes (Cass. Dio 51.24-26) fehlen. Der *rex* Cotiso⁸⁵, der bei seinem Einfall über die Donau wohl 28 v. Chr. durch M. Licinius Crassus den Untergang als einer der drei unter Augustus mit ihren Heeren vernichteten *duces Dacorum* (Suet. Aug. 21.1) fand, ist als König eines norddanuvischen Herrschaftsverbandes zu sehen. Der zweite, anonym bleibende *dux Dacorum* war sicher der Führer der Invasion vom Winter Anfang 10 v. Chr., den Lentulus besiegte, der dritte der Führer jenes Heeres von dakischen Apulern und Bastarnern, das M. Vinicius 10 v. Chr. im westrumänischen Karpatenvorland völlig zerschlug⁸⁶. Die Bezeichnung *dux* ist hier im Sinne der Führerschaft eines Heeres zu sehen; über ihre politisch-soziale Stellung ist damit nichts ausgesagt. Hingegen ist Scorylo, der bei Frontin (strat. 1.10.4) als *Dacorum dux* erscheint und der seine eigenen Landsleute davon abbringen konnte, die Bürgerkriegssituation im Imperium für einen Einfall nutzen zu wollen, nicht näher zu lokalisieren. Die Episode gehört in die Zeit eines Bürgerkrieges, also entweder 31/30 v. Chr. oder eher 69 n. Chr., als andere Verbände der Daker, der *gens numquam fida*, wie Tacitus formuliert (hist. 3.46.2-3), den Frieden brachen und mit

⁸⁵ Hor. carm. 3.8.18 *occidit Daci Cotisonis agmen*; Flor. 2.28.18 *Daci montibus inhaerend. Inde Cotisonis regis imperio*.

⁸⁶ Dazu STROBEL 2018.

anfänglichen Erfolgen über die Donau einfielen, wo ihnen Mucianus mit seinem Expeditionskorps im November 69 entgegentrat und die Invasion zerschlug (Tac. hist. 3.46). Scorylo, Träger eines gut belegten Personennamens, ist in keiner Weise mit Decebalus etwa als dessen Vater zu verbinden oder gar mit Coryllus gleichzusetzen, wie immer wieder postuliert. Ebenso verfehlt ist die grundlose Behauptung, schon Scorylo habe die Daker unter seiner Herrschaft wieder geeint⁸⁷.

DER KRIEG GEGEN BOIER UND TAURISKER UND DIE FRAGE EINER MACHTAUSDEHNUNG DES BYREBISTAS NACH WESTEN⁸⁸

Zu dem von Strabon als Vorlage benutzten Exkurs des Timagenes zur Getengeschichte gehörte, wie bereits oben ausgeführt, die Erwähnung des Krieges zwischen Byrebistas und den in Illyrien, d. h. südlich der Donau wohnenden, einander benachbarten Völkern der Boier unter Kritasiros/Ekretosiros und der Taurisker, die er vollständig vernichtet habe (7.3.11). Von Dakern ist hier nicht die Rede. Eine zweite Version dieses Krieges hat Strabon wohl dem ausführlichen Exkurs zu Illyrien im Werk des Timagenes entnommen, ergänzt durch Timagenes' großen Gallierexkurs, in dem die Keltenstämme der Gallia Cisalpina behandelt waren⁸⁹. Hier erscheint nun nicht mehr Byrebistas als Gegner der Boier und Taurisker, er findet in diesen Passagen Strabons keine Erwähnung mehr, vielmehr wird ein Konflikt zwischen benachbarten Völkern vorgestellt: Die von den Römern (193 v.Chr.) besiegten Boier seien aus Italien in die Gegend am Istros ausgewandert, wo sie zusammen mit den Tauriskern wohnten und gegen die Daker kämpften, bis ihr ganzes Volk zugrunde gegangen sei, und sie ihr Land, das zu Illyrien gehöre, den Umwohnenden als Schafweide hinterlassen hätten (5, 1, 6). Die gleiche überspitzte Formulierung, die zweifellos für den dramatisierenden Stil und die rhetorische Zuspitzung bei Timagenes als charakteristisch gelten darf, findet sich in Strab. 7.5.5 hinsichtlich des Kernlandes der Dalmater, das Scipio Nasica zur Schafweide gemacht haben soll. Die Formulierung ist selbstverständlich nicht wörtlich zu nehmen oder gar zur Grundlage historischer respektive archäologischer Theoriebildung zu machen⁹⁰. In der zweiten Passage sagt Strabon bezüglich des hier besprochenen Illyrien, die Daker hätten einen Teil dieses Landes öde gemacht, als sie die Boier und Taurisker, die Völker unter der Herrschaft des Ekretosiros niederkämpften (7.5.2). Anlass des Krieges war nach Timagenes-Strabon der Anspruch der Daker auf das Land jenseits des Flusses Marisos (Mureş mit Unterlauf der Theiß), der von den Bergen zum Istros ströme und gegenüber den Skordiskern genannten Galatern einmünde und der ihre Grenze gebildet habe; die Skordisker wiederum seien oftmals die Verbündeten der Daker gewesen (7.5.2). Strabon verwendet das Ethnikon Daker, dem aktuellen römischen Sprachgebrauch folgend dann noch zweimal im Zusammenhang mit der Stadt Segestiké (das römische Siscia), die er als wichtige (logistische) Basis für den Krieg gegen die Daker beschreibt (4.6.10; 7.5.2), und in der Aufzählung der bereits besprochenen Gegenden Italien, Alpen, Germanen, Daker und Geten (7.5.1). Timagenes' Illyrien-Exkurs, der in Fortsetzung des Gallier-Exkurses die aus der Namensgleichheit abgeleitete These einer Wanderung der italischen Boier nach Illyricum und die Geschichte der Skordisker enthalten hat, war eine wesentliche Quelle für die *in excessu dictae res Illyricae* im 32. Buch des Geschichtswerkes des Pompeius Trogus (Pomp. Trog. prol. 32; Pomp. Trog.-Justin. 32.3.8) und hier ebenso für Strabon. Es ist sehr wahrscheinlich, dass Timagenes im Gegensatz zu seiner früher verfassten Getengeschichte hier nun dem aktuellen Sprachgebrauch in Rom folgend die Daker als die von den Römern

⁸⁷ So unter Gleichsetzung Coryllus-Scorylo GOSTAR 1984; LICA 2000: besonders 163, 165 (Scorylo als „one Dacorum rex“) und Konstruktion einer Dynastie Cotiso, Comosicus, Scorylo (angeblich 29-69 n. Chr.), Duras, Diurpaneus-Decebalus, auch noch mit der längst obsoleten Gleichsetzung von Diurpaneus mit Decebalus.

⁸⁸ Dazu STROBEL 2015; auch TREBSCHKE 2015.

⁸⁹ Vgl. Amm. 15.9.2; SORDI 1982.

⁹⁰ Ebenso überspitzt Strab. 7.5.6, die Boier, Skordisker Autariaten, Ardiäer, Dardaner und Triballer seien völlig herabgesunken und ausgestorben.

so benannten Abkömmlinge (apogonoi) der Geten⁹¹ eingeführt und sie als Gegner der in Illyrien lebenden Kelten der Boier und Taurisker dargestellt.

Die hier als verbündete Nachbarn angesprochenen Boier und Taurisker sind im Gebiet von mittlerer Save und Drau wie unterer Mur zu lokalisieren⁹². Die Grenze der Machtbereiche der um die Vorherrschaft streitenden Taurisker und Skordisker lag im 2. und 1. Jh. v.Chr. in Syrmien und Ostslawonien am Mons Claudius (Plin. n. h. 3.148), der mit dem Pozega-Papuk-Psunj-Mittelgebirge zwischen Drau und Save zu identifizieren ist. Auf haltloser Spekulation beruht die leider bis heute mit verheerenden Folgen für Deutung und Datierung archäologischer wie numismatischer Befunde vertretene Fiktion eines Feldzuges des Byrebistas bis in die Südslowakei, wobei das große Oppidum von Bratislava zerstört worden sei, das aber nach nunmehrigem Wissensstand noch in augusteischer Zeit bestand und mit dem ursprünglichen Carnuntum zu identifizieren ist⁹³. Gleiches gilt für eine angebliche dakische Siedlungswelle in der Zeit der Herrschaft des Byrebistas in den Nord- und Nordwestteil des Karpatenbeckens, wobei in der Forschung die vermeintlichen ethnischen Marker für eine Präsenz von Dakern im keramischen Fundgut kritiklos übernommen wurden⁹⁴. Die Ursache des Konflikts, der sehr wahrscheinlich in die Jahre 55-50 v.Chr. zu datieren ist, lag sicher einerseits in der Konfrontation zwischen den Skordiskern und den Keltenverbänden im mittleren Drau-Save-Raum, zum anderen in einem Konflikt um den für den überregionalen Handel so wichtigen Bereich des Marisos, was hier nicht nur den Unterlauf des Mureş mit der wirtschaftlich und strategisch zentralen Mureş-Pforte meint, sondern ebenso den Unterlauf der Theiß nach den Einmündung des Mureş; denn Strabon kannte die Theiß nicht. Die tauriskischen und boischen Siedlungsgebiete im Save-Drau-Mur-Gebiet wurden, wie der archäologische Befund zeigt, von der Auseinandersetzung nicht berührt. Wie ist nun die aus dem Geten-Exkurs des Timagenes stammende Nachricht vom Krieg des Byrebistas gegen Boier und Taurisker zu verstehen? Der Getenkönig hatte mit Sicherheit die Triballer seinem Machtbereich angeschlossen und war mit den benachbarten Skordiskern ein Bündnis eingegangen. Ebenso ist davon auszugehen, dass er nachdem er die Stammesverbände zwischen Ostkarpaten und Dnjestr unter seine Oberhoheit gebracht hatte, auch die lokalen

⁹¹ Von Pompeius Trogus übernommene Definition; Pomp. Trog.-Justin. 32.3.16 *Daci quoque suboles Getarum sunt*; der folgende Relativsatz *qui cum rege Orole...* ist im Übrigen sehr wohl auf die Getae und nicht auf die Daci zu beziehen! Aus der Nichtbeachtung dieses Bezuges hat sich eine Missdeutung der Stelle entwickelt, die im Daker-Oroles-Konstrukt bei LICA 2000 gipfelt.

⁹² STROBEL 2015a: 30-35; 2015c.

⁹³ VRTEL 2015 kann klar zwei Zerstörungshorizonte rekonstruieren, einen ersten nach 20 v.Chr., der spätlatènezeitliche Bauten und im Charakter italische Bauten in Parallele zum älteren Magdalensberghorizont mit Importen und Fundmaterial der Horizonte 60/50-40 bzw. 40-30/20 v.Chr. (Parallelen nun in der Spätlatènesiedlung von Vindobona) auf der Akropolis betroffen hat, ebenso die Befestigung der Oberstadt, die geschleift wurde. Die Gebiete um die Bernsteinstraße einschließlich des Oppidums von Bratislava als Brückenkopf und der gesamte Raum nördlich der Drau bis zur mittleren Donau wurden in der Folge der pannonischen Revolten von 16, 14/13 bis 12/11 v.Chr. unter römische Herrschaft gebracht. Die römische Okkupation des Oppidums von Bratislava zeigt sich insbesondere in der Schleifung der spätlatènezeitlichen Befestigung, die nachweislich von Bauten der römischen Okkupationsphase überbaut wurde. Neue, teils mehrphasige Gebäude in römisch-italischer Bautradition werden auch in der Wasser- und Unterstadt errichtet. Militärisch besetzt und als Truppenstützpunkt ausgebaut wurde auch die strategisch dominierende Stellung an der Porta Hungarica und gegenüber dem Marchgebiet in Devin. In der Neuorganisation des Donauraumes nach dem Ende des pannonisch-dalmatischen Krieges 8 v.Chr. wurde die nun von römischer Seite definierte Civitas Boiorum in den Amtsbereich der *provincia in regno Norico* eingegliedert, zu der dieses Carnuntum nach Velleius Paterculus (109.5) noch im Jahre 6 n.Chr. gehörte, als das Oppidum von Bratislava Tiberius im Jahre 6 n.Chr. als Hauptquartier und Sammelpunkt seines Heeres zu Beginn des Feldzuges gegen Marbod diente. In nachaugusteischer Zeit folgte nach dem Rückzug der römischen Truppen aus dem Raum nördlich der Donau eine finale Zerstörung, die mit einem Massakerhorizont (Burgberg, Wasserstadt, Unterstadt) verbunden (mittel- bis spätaugusteisches Fundmaterial) und mit dem Zerstörungs- und Massakerhorizont in Bratislava-Devin gleichzeitig ist. Zum Oppidum von Bratislava STROBEL 2015a: 115-116, 152; 2015c: besonders 55f.; VRTEL 2016; MUSILOVÁ 2014.

⁹⁴ „Dakische Komponente in der Bevölkerung ... katastrophale Ereignisse, die mit der Anwesenheit der Daker verbunden waren“ (ČAMBAL *et al.* 2009). Da im Bereich der Nitra diese handgemachten Typen bereits in Lt D1, ja schon an der Wende C2/D1 auftreten, sieht man sich sogar gezwungen, erste Expansionsphasen der Daker vor und um 100 v.Chr. zu postulieren (so auch ČAMBAL *et al.* 2006: 156-157). Die „jüngere Welle“ wird dann mit dem „Militärzug“ der Daker unter Burebista verbunden. Zudem hat sich der Typ der handgemachten konischen Schüssel, der als einer der dakischen Leitfunde galt, als Inventar mittellatènezeitlicher Siedlungen erwiesen (ČAMBAL 2011: 114); auch hier ist von einem Weiterleben nicht laténisierter Vorbevölkerung im Norden des Karpatenbeckens auszugehen.

bzw. regionalen Dynasten und politischen Formationen der Daker in Oltenien, dem Banat und Südwestsiebenbürgen in sein Netz von Allianzen und Bündnissen einband. Sie standen wie die Skordisker in einer Auseinandersetzung mit den südpannonischen Keltengruppen, wobei es zweifellos um die Kontrolle der wichtigen Handelswege von Siebenbürgen zur Donau und im Donau-Drau-Save-Raum wie um die politische und militärische Vorherrschaft gegangen ist.

Im Anschluss an die jüngere Getengeschichte der Zeit des Byrebistas in 7.3.11 hatte Strabon aktualisierend in einem holprig eingefügten Einschub die in Rom übliche Bezeichnung Daker als eine alternative Einteilung des Landes der Geten (7.3.1: Umfang von den Germanen bis zum Schwarzen Meer; 7.3.2: die Geten wohnten zu beiden Seiten des Istros) eingeführt und noch eine eigene Erklärung für den Dakernamen gegeben (7.3.12, 304C, Z. 16-27): Die Bewohner des Landes werden teils als Geten, teils als Daker bezeichnet; Geten nenne man jene nach Osten zum Schwarzen Meer hin⁹⁵, Daker jene in entgegengesetzter Richtung zu Germanien und den Quellen des Istros hin; in alter Zeit seien sie Daer genannt worden. Der letzte Absatz von 7.3.12 hatte ursprünglich zweifellos direkt an 7.3.11 angeschlossen. Ebenfalls sehr unorganisch und mit Widersprüchen zum Vorhergehenden (Daker erstrecken sich zu den Quellen des Istros hin) und zum Folgenden (7.5.2: Der Marisos mündet in den Istros) wird dann in 7.3.13, 304C, Z. 30 – 305C, Z. 2 aktualisierend der Flussname Danuvius eingeführt und notdürftig mit einer Nennung des Marisos an das vorausgehende angehängt: Der Marisos (Mureş und Unterlauf der Theiß) fließe durch ihr Land und münde in den Danuvius, der den Römern als Transportweg für die Heereslogistik im Krieg gegen die Daker gedient hat (7.3.13, 304C 30f.; letzteres zweifellos auf 10/9 v.Chr. zu beziehen). Der Oberlauf des Stromes, der hauptsächlich durch das Gebiet der Daker fließe (deutlich wird hier das mangelhafte geographische Bild Strabons⁹⁶), werde bis zu den Stromschnellen (des Eisernen Tores) Danuvius genannt, der untere Lauf, der an den Geten entlang führt, Istros. In 7.3.13 wird die fehlende Endredaktion des Werkes und das wiederholte Einfügen von Notizen besonders deutlich. So folgt auf die Einführung des Danuvius-Namens unvermittelt die Information, dass Daker und Geten die gleiche Sprache sprechen. Und in einem klaren Widerspruch zu den vorhergehenden Ausführungen zum Land des Geten wird nun plötzlich behauptet, dass die Geten ihre Wohnsitze ständig von einem Ufer des Istros zum anderen wechseln würden und deshalb den Griechen besser bekannt seien, gefolgt von einer Passage zu den Triballern, denen es ähnlich ergangen sei – auch diese Notiz im Widerspruch zu den anderen Triballer-Passagen. Am Ende von Kap. 7.3.13 gibt dann Strabon noch eine Dublette zum Schluss von Kap. 7.3.12, nur dass er jetzt nach der Einführung der Daker und auf Grund ihrer Rolle als Gegner der Römer davon spricht, dass Geten und Daker einst so mächtig geworden seien, dass sie ein Heer von 200.000 Mann entsenden konnten, heute aber nur mehr 40.000, und dass sie schon dem Status von Untertanen der Römer nahe, aber noch nicht vollständig unterworfen seien, da sie ihre Hoffnung auf die Romfeindschaft der Germanen setzen würden – eine seltsam anmutende Schlussfolgerung Strabons.

DIE PROBLEMATIK DER HORTE MIT KOSÖN- UND PSEUDO-LYSIMACHOI-PRÄGUNGEN

Ein besonderes numismatisches und historisches Problem stellen die sogenannten Kosön-Goldstater dar, die allein und nie zusammen mit pseudo-lysimachischen Goldstateren in Hortfunden im Raum des Orăştie-Gebirges, offensichtlich im Bereich Grădiştea Muncelului gefunden wurden⁹⁷. C. M. Petolescu fasst

⁹⁵ Entsprechend deportiert Aelius Catus bei Strabon (7.3.10) in mittelaugusteischer Zeit selbstverständlich 50.000 Geten aus dem südlichen Teil der Walachischen Ebenen, um ein Glacis zu schaffen, nach Moesien.

⁹⁶ Vgl. STROBEL 2015c: 47-49.

⁹⁷ Vgl. MITTHOF 2018; DERS., Goldstater vom Lysimachos-Typ (im Druck). Alle sonstigen Kosön-Münzen stammen aus neuzeitlichen sekundären Zusammenhängen; so auch ARDEVAN 2014, der allerdings eine Datierung ins 1. Jh. v.Chr. übernimmt; die von ihm vorgeschlagene Einbeziehung der Nachricht über einen nicht näher beschriebenen Schatzfund 1491 bei der königlichen Burg von Mühlbach (Sebeş) ist abzulehnen. Kosön-Schatzfund 1803 im Bereich Dealul Grădiştei; Frühjahr 1804 ein Hort von ca. 1.000 Kosön-Statere ebendort; während der Fiskalgrabung 1804 12 Kosön-Statere aus sekundärem Kontext; 1996 illegal geborgener großer Hort von ca. 3.000 Statere, angeblich aus Luncani-Târsa, in Wirklichkeit nahe Feţele Albe; aus der Zone Dealul Muncelului – Culmea

die gängige These der rumänischen Forschung zusammen: Die Kosön-Münzen seien 43/42 v.Chr. im Auftrag des Brutus für die Bezahlung von Söldnern und Hilfstruppen geprägt worden, die Koson zu Brutus senden wollte, was nicht mehr zustande gekommen sei, weshalb die Münzen im königlichen Schatzhaus in Sarmizegetusa verblieben seien⁹⁸. Die andere verbreitete, aber gänzlich unhaltbare These geht von der Gleichsetzung der Legende ΚΟΣΩΝ mit dem 29 v.Chr. von Crassus vernichteten Dakerkönig Cotiso aus und datiert die Münzen in die Zeit 44-29 v.Chr. Zuletzt schlug ein Autorenkollektiv, das Metallanalysen der Münzen durchgeführt hat⁹⁹, eine Deutung vor, die allein von der These ausgeht, dass die Kosön-Silber- und Goldmünzen und die pseudo-lysimachischen Statere in einer gemeinsamen Münzstätte südlich der Donau, wohl in Makedonien, unter Brutus (angeblich Monogramm BRV) hergestellt worden wären, der dazu das von einer thrakischen Dynastin ihm übergebene Gold und Silber (App. b. c. 4.10.75) verwendet hätte. Alle Münzen, Pseudo-Lysimachoi und Kosonen, seien für Brutus zur Bezahlung seiner thrakischen und balkanischen Verbündeten, zuerst für Droueis und Koson (Kosön-Droueis-Drachmen s. u.), dann nur für Koson als Empfänger, in einer sehr kurzen Zeit hergestellt worden. Nach der Niederlage der Caesarmörder habe „king Coson“ die aus ungeläutertem Siebenbürger Gold geprägten Kosonen ohne Monogramm in einer Werkstätte in Sarmizegetusa schlagen lassen, und zwar als Votivgaben. Dabei sind zwei seit langem vertretene Axiome in Frage zu stellen, einmal, dass es sich bei der Legende ΚΟΣΩΝ um den Personennamen eines Königs handeln würde, zum anderen, dass alle Prägungen in einen engen geschlossenen zeitlichen Kontext gehören würden. Kosön ist aber mit großer Sicherheit als Genetiv Plural eines Sippen- oder Stammesnamens zu interpretieren (s. u.). Auch ist es nicht überzeugend, die Funde im Raum des Orăștie-Gebirges allein als „votive deposits“ zu werten, da das Verstecken und Auffinden großer Edelmetallschätze des Decebalus im Jahre 106 n.Chr. eindeutig belegt ist. A. Vilcu vermutet, dass das geläuterte Gold, mit dem die Kosonen anfangs geprägt wurden, durch Zahlungen der pontischen Städte 55/48 v.Chr. zu Burebista (d. h. Byrebistas) zur Ausmünzung gelangt sei, was die ungenaue Metrologie, die ungewöhnliche Ikonographie und das Nichtzirkulieren erkläre; alle seien damals wahrscheinlich in Sarmizegetusa geprägt worden¹⁰⁰.

Die Kosön-Statere, die stets als prägefrisch bezeugt sind und nie im Umlauf waren, sind in der Literatur schon seit 1519/1520 (Briefwechsel Erasmus von Rotterdam/Fürstbischof Turzo von Breslau) und im Katalog der Sammlung Alfonso I., des Herzogs von Este (1518/1524) bezeugt. Das Münzbild ist nach dem Vorbild zweier zeitlich weit auseinanderliegender Denare gestaltet, stellt aber keine Kopie dar. Avers: Consul zwischen zwei Lictoren nach links schreitend, im Abschnitt die griechische Legende ΚΟΣΩΝ – Vorbild: Denar des M. Iunius Brutus RRC 433, 54 v.Chr. (Avers Kopf der Libertas, LIBERTAS; Revers L. Iunius Brutus, cos. 509, zwischen zwei Lictoren n. l. schreitend, voran ein Accensus, im Abschnitt BRVTVS); Revers: einen Kranz haltender und auf einem Szepter stehender Adler – Vorbild: Revers der Denare des Q. Pomponius Rufus RRC 398, 73 v.Chr. Die Stempel modifizieren die Vorbilder erheblich; der massive stilistische Unterschied ist augenfällig, die teilweise als barbarisiert zu bezeichnende Qualität der Stempelschnitte weicht deutlich von den früheren Goldprägungen der westpontischen Städte ab. Die These, der Adler mit Siegeskranz würde darauf hinweisen, dass die Münzen für die Bezahlung derjenigen bestimmt gewesen seien, die auf Seiten der Caesarmörder kämpfen sollten, ist verfehlt, ebenso, dass das Reversbild einen Bezug auf Brutus 43/42 v.Chr. darstellen würde. Die Prägungen für Brutus in Gold und Silber haben ganz andere Motive, insbesondere das Haupt der Libertas auf dem Avers, und sind im römischen Gold- und Silberstandard ausgemünzt (Aurei des

Muncelului seit 1989 drei Horte mit Kosön-Statere illegal geborgen, zuletzt 2007 ca. 1.200 Münzen (1.024 sichergestellt, offensichtlich alle Gruppe C); aus illegalen Grabungen 1993/1999-2003 bis zu 3.000 Statere sowie 24 Goldspiralen in den Handel gelangt. Vgl. MOISIL 2012: 309.

⁹⁸ PETOLESCU 2011. Auch die historischen Interpretationen bei WINKLER 1972 und ILIESCU 1990 sind überholt. Vgl. ferner MUNTEANU 2002; 2003; 2011; DIMA, ILIE 2007; PĂRPAUȚA 2006, 132-137; VÎLCU 2010, der sowohl die Brutus- wie Cotiso-These zurückweist. Wenig weiterführend CAVAGNA 2015.

⁹⁹ CONSTANTINESCU *et al.* 2015.

¹⁰⁰ VÎLCU 2010.

Sulla zu 1/30, 10,7-10,9 g; Pompeius 71 v.Chr. zu 1/36, 9,1 g; Caesar zu 1/40, 8,19 g; Brutus zu 1/42, 8,1 g¹⁰¹). Das Monogramm im linken Feld des Averses ist weder in seiner komplexen noch in seiner vereinfachten Form zu BR oder gar BRV für Brutus aufzulösen, auch nicht zu BA für Basileus (wenn Ligatur, dann AB!). Es steht in der Tradition der Münzsignaturen auf den pseudo-lysimachischen Goldstateren der pontischen Städte. Für keinen Zeitgenossen wäre einer der beiden genannten Auflösungsvorschläge nachvollziehbar gewesen. Zudem ist es undenkbar, dass sich der Prägeherr nur mit einem solchen Monogramm hätte darstellen lassen; auch ist die Vermutung, dass ein Prägeherr den Namen des Empfängers anstatt des eigenen aufgeprägt hätte, kaum glaubhaft. Das Monogramm ist in seiner ursprünglichen Gestalt (Gruppe A) mit den komplexen Münzmeistermonogrammen vergleichbar, die aus Byzanz, Kallatis und insbesondere Istros/Histria bekannt sind, wobei auch der Adler des Revers Parallelen in den Prägungen von Istros findet¹⁰².

Die Analyse durch J. Hourmouziadis zeigt, dass nur drei Aversstempel mit 10 Reversstempeln kombiniert sind (A/a.b, B/c-f, C/g-k)¹⁰³ und Koppelungen zwischen den Aversen nicht vorkommen. Gruppe C ohne Monogramm ist zweifellos die späteste Phase der Prägungen; als Prototyp dient ein Stempelpaar der Gruppe B, wobei das Monogramm auf dem Avers ausgelassen wurde. Gruppe B ist selbst nach dem Prototyp des Stempelpaares A/a unter Vereinfachung des Monogramms geschnitten. Der Aversstempel C wurde mehrfach nachgearbeitet, auch ungereinigt und stark abgenutzt verwendet und schließlich barbarisierend kopiert. Gruppe A 1 entspricht dem geläuterten Münzgold der Statere der griechischen Küstenstädte des 2. Jahrhunderts v.Chr. (97-98,8%), wobei die Signatur der Spurenelemente jener der Statere von Tomis nahezu gleichkommt¹⁰⁴. Die Gruppe A 2 hat einen Feingehalt von ca. 96%. Die Gruppe B ist mit ihrem Feingehalt in der Goldlegierung den mithradatischen Prägungen (um 96% schwankend) vergleichbar; sie gliedert sich aber in zwei Gruppen, einmal mit einem Feingehalt von ca. 96% sowie mit einem von 92-95%.

Die Gruppen A und B sind nach Stempel, Schrötlingen und Feingehalt deutlich voneinander getrennt; es sind erhebliche Zeitunterschiede sowie unterschiedliche Prägestätten anzunehmen, wobei die Gruppen A und B noch dazu in je zwei Stufen der Legierungsentwicklung (A 2 und B 1 zu 96%, B 2 zu 92-95%) zerfallen. Das geläuterte Gold für die Münzen wurde offensichtlich durch das Einschmelzen von hellenistischen Goldmünzen (A 1) sowie solchen der Mithradates-Zeit (A 2, B 1) und von Schmuckgold bzw. unter Strecken der Schmelze (B 2) gewonnen. Dass die Prägungen der Gruppen A und B offensichtlich nicht wie die früheren Goldprägungen der Küstenstädte in regulärer Form in einer städtischen Münzstätte erfolgten, zeigen sowohl die großen Abweichungen im Schrötlingsgewicht wie auch der Stil der Münzstempel. Hingegen sind die Statere der Gruppe C ohne Monogramm aus ungeläutertem Gold geprägt, das als Fluss- und Seifengold in Siebenbürgen gewonnen wurde; der Feingehalt schwankt zwischen 80 und 90% und entspricht den Analysen der Goldspiralarmreifen aus Sarmizegetusa wie anderer Goldobjekte aus nicht geläutertem Siebenbürger Alluvial-Gold. Die Prägungen sind demnach in unterschiedlichen Zeitphasen und wohl auch in unterschiedlichen Münz- bzw. Werkstätten erfolgt. Die Prägung der Gruppe C mit einer späten, stark barbarisierten Stempelphase dürfte mit einiger Sicherheit erst unter Decebalus 89-101/105 n.Chr. (oder erst in Vorbereitung des 2. Dakerkrieges 104/105?) erfolgt sein, der durch die Übernahme der Legende Kosōn an eine entsprechende, Herrschaft legitimierende Abstammungstradition anzuknüpfen suchte. Offenkundig ist das einzige verbindende Element aller Kosōn-Prägungen die Berufung auf eine gemeinsame Abstammungstradition bzw. (pseudo-)ethnische Identität „der Kosonen“, der „Männer des Koso“, eine Prestige und Herrschaft legitimierende Tradition, die sich, wie mit gutem Grund anzunehmen ist, von einem dynastischen Ahnherrn herleitete.

¹⁰¹ Vgl. hierzu auch HOLLSTEIN 2016. Longus' Aurei haben ein Durchschnittsgewicht von 7,98 g.

¹⁰² Vgl. MUNTEANU 2003; 2011.

¹⁰³ HOURMOUZADIS 2010. Avers A mit komplexem Monogramm, B mit vereinfachtem Monogramm und C ohne Monogramm und stark abstrahierter bzw. barbarisierter Personenzzeichnung. Die Kombination A/b liegt im analysierten Bestand nur einmal vor, A/a hingegen mit 255 Stücken.

¹⁰⁴ Zu den Metallanalysen vgl. VÎLCU 2010; VÎLCU *et al.* 2011; VASILESCU, CONSTANTINESCU, BUGOI 2011; CONSTANTINESCU *et al.* 2012.

Die späten Emissionen (125/110 – 72 v.Chr.) der postumen Lysimachos- und Alexander-Statere der griechischen Küstenstädte wurden unter der Oberherrschaft des Mithradates VI. Eupator von Pontos mit leicht reduziertem Gewicht (8,24-8,15 g) insbesondere in Istros/Histria, Tomis, Kallatis und Byzanz geprägt und waren für die Bezahlung seiner Bundesgenossen im west- und nordwestpontischen Raum bestimmt¹⁰⁵. Außerdem haben die griechischen Küstenstädte mit den von ihnen geprägten Goldmünzen noch in den 60er Jahren Söldner angeworben und thrakische wie getische Dynasten für ihre Unterstützung bezahlt. Eine letzte Phase dieser Prägung von Pseudo-Lysimachos-Statere mit einem deutlichen Abfall in der Qualität der Münzstempel, viele offenbar flüchtig nachgeschnitten, andere bereits in der Tendenz zur Barbarisierung oder der Abwandlung des Münzbildes fortgeschritten, kann mit der kurzlebigen Reichsbildung des Byrebistas verbunden werden. Entsprechend finden sich solche Münzen in Horten mit Statere des Pharnakes II. von Pontos und des Asandros (sowohl als Archon Jahr 1-4 wie auch als König Jahr 4), die einen Terminus post quem von 44/43 v.Chr. für die Thesaurierungen bieten. „Lysimachos“-Goldmünzen waren nach den zeitgenössischen Berichten um 1800 überall in Siebenbürgen zu finden, was ihrer nachgewiesenen Präsenz bis Nordwestrumänien entspricht. Die bisher analysierten pseudo-lysimaichischen Statere mit Signatur Kallatis haben einen Feingehalt von 96%¹⁰⁶, der Stempeltyp entspricht den Prägungen von Kallatis unter der Kontrolle des Mithradates VI. (Feingehalt um 96-97% schwankend). Auffallend sind jedoch der Abnutzungsgrad der Stempel und deren schlechterer Stil, der für die spätesten westpontischen Staterprägungen insgesamt typisch ist. Zwei Tomis-Statere sind mit kopierten Stempeln geprägt, wobei der Reversstempel eindeutige Züge der Barbarisierung aufweist¹⁰⁷. Auch der geringere Goldgehalt zeigt diese spätesten Tomis-Prägungen als Sondergruppe aus (91,9-92,9%). Eine solche Sondergruppe erscheint auch unter den analysierten Kallatis-Statere (91,9-93,1%), die ebenfalls als Nachprägungen zu werten sind. Von einer späten Weiterprägung der pseudo-lysimaichischen Goldstatere bis ins mittlere 1. Jh. v.Chr. und zwar sehr wahrscheinlich in großer Masse gerade in der Zeit der Oberherrschaft des Byrebistas 48-44 v.Chr. ist heute auszugehen¹⁰⁸. Dabei können die verringerte Qualität der Stempel, die unregelmäßigen Schrötlinge und Spuren eines überhasteten Prägevorgangs auf ausmünzende Werkstätten außerhalb der Küstenstädte hinweisen.

Die Hortfunde aus den Oraştie-Bergen mit pseudo-lysimaichischen Statere, aber auch solchen des Pharnakes II. und des Asandros beginnen mit dem großen Schatzfund von 1543 (über 40.000 Statere), gefolgt von den Horten von 1802/1803 im Bereich des Valea Mica und dem Fund von 1998; sie sind nie mit den Kosön-Münzen vermischt¹⁰⁹. Seltene Streufunde von Pseudo-Lysimachoi werden aus den Funden von 1802/1803 stammen. Der Csáta-Hort von 1802/1803 zeigte vor allen Tomis und Kallatis als Münzstättenangabe, daneben Histria und Byzantion. 1998 wurde auf der Terrasse Şesu Căprăreţei des östlichen Grădiştea Muncelului-Komplexes ein Hort von ca. 3.600 Pseudo-Lysimachoi, Statere mit Angabe der Münzstätten Histria, Kallatis, Tomis und Byzantion, illegal geborgen; hinzukommen etwa 10 Statere des Pharnakes II. von Pontos und 12 Statere des Asandros, sowohl als Archon Jahr 1-4 wie auch als König Jahr 4, alle in prägefrischem Zustand. Die Pharnakes- und Asandros-Prägungen geben einen Terminus post quem von 44/43 v.Chr. für die Bildung der Horte, nicht jedoch einen Terminus für deren Verbergung im Oraştie-Gebiet.

¹⁰⁵ CALLATAÏ 1997: bes. 139-150 zu den späten Pseudo-Lysimachos-Statere von Istros/Histria, Tomis, Kallatis und Byzanz; DERS. 2012. Zur pseudo-lysimaichischen Goldprägung der westpontischen Städte seit dem mittleren 3. Jh. v.Chr. bis in die Zeit der mithradatischen Kriege vgl. PETAC, VÎLCU 2012; 2013; VÎLCU *et al.* 2011.

¹⁰⁶ Zu den Analysen VÎLCU *et al.* 2011; CONSTANTINESCU *et al.* 2012.

¹⁰⁷ Eine eindeutig barbarisierende Imitation sind die Stempel des Hohl-Statere Gerhard Hirsch, 12.2.2015, Lot 1601, geprägt auf einen plattierten Schrötling, allerdings mit einem Kern aus organischem Material.

¹⁰⁸ So auch F. de CallataÏ, persönliche Mitteilung. Statere mit der Angabe Byzantion sind entweder noch aus der Zeit Mithradates VI. oder älter, oder aber Nachprägungen.

¹⁰⁹ Vgl. MITTHOF, Goldstatere vom Lysimachos-Typ (im Druck). 2004 wurden ca. 4000 Statere in der Zone Vârful Muncelului – Dealul Muncelului illegal geborgen, 2013 kamen von dort 30-40 Statere, sichergestellt sind Tomis- und Kallatis-Prägungen; vgl. MOISIL 2012: 313.

In Silber geprägte Kosön-Münzen sind bereits seit dem 18. Jahrhundert bekannt, wurden aber als Fälschungen betrachtet; seit 2003/2004 erscheinen sie nun in relativ großer Zahl im Handel und gehören zu einem 2003 am Dealul Bodii (Dealul Muncelului – Fețele Albe) illegal geborgenen und außer Landes gebrachten Hort von angeblich 2.300 Stück¹¹⁰. Die bekannten Exemplare weisen ein Durchschnittsgewicht von 4,4-4,5 g auf, variieren aber erheblich¹¹¹. Der durchschnittliche Silbergehalt von 95-98% spricht ebenso wie die Zusammensetzung des Münzmetalls für das Einschmelzen älterer Silbermünzen. Die Münzen sind mit dem Stempelpaar A/b geprägt, das in dieser Kombination auch für Kosön-Goldstatere der Gruppe A verwendet wurde, aber dort bisher nur in einem Exemplar belegt ist¹¹². Der Aversstempel A wurde dann mit dem neu geschnittenen Reversstempel a für die erste Phase der Goldprägungen benutzt. Die Größe der Münzbilder und Schrötlinge der ersten Goldprägung (A/b und A/a) bleibt gleich. Es ist zu Recht davon auszugehen, dass die Silberprägung jener in Gold vorausgegangen ist und das Stempelpaar A/b ursprünglich für die Prägung von Silbermünzen hergestellt wurde. Den Terminus post quem hierfür stellt das Erscheinen der ursprünglich nur für Rom und Italien geprägten und in Umlauf gesetzten Denare des Jahres 54 v.Chr. im Balkanraum dar; dies kann nur mit den von Pompeius und Caesar aus Italien über die Adria geführten Truppen und den aus Italien stammenden Kriegskassen beider Parteien im Jahre 49 v.Chr. verbunden werden. Wann die Kosön-Prägung in Silber dann tatsächlich begann und wann die Gruppe A der Gold-Statere mit dem Aversstempel A und einer kurzen Wiederbenutzung des Reversstempels b anzusetzen ist, bleibt dabei offen. Denn auch zwischen der Verwendung von A/b für die Prägung in Silber und der Verwendung für eine Goldprägung wie der Vorbildfunktion von b für weitere Reversstempel kann sehr wohl ein zeitlicher Abstand liegen. Mit guten Grund kann gefolgert werden, dass die Prägung der Kosön-Silberdrachmen in der entsprechenden Region der einsetzenden Nachprägung von Denaren vorausgegangen und eine kurze Episode geblieben ist. Es ist jedoch sicher, dass zwischen der Prägung der Kosön/Droueis-Drachmen (s. u.) und der Kosön-Drachmen ein erheblicher Zeitunterschied wie unterschiedliche Prägestätten anzunehmen sind.

Die Kosön-Goldprägungen sind zweifellos erst zu unbekannten Zeitpunkten nach dem Ende der Pseudo-Lysimachoi-Prägungen, die bis in die Zeit nach dem Ende des Byrebistas in großer Menge zur Verfügung standen, aufgenommen worden. Bereits im 3. und 2. Jahrhundert v.Chr. waren Goldstatere der pontischen Küstenstädte in erheblicher Menge an getische und thrakische Fürsten des Hinterlandes, aber auch an Bastarner und Skythen bzw. Sarmaten geflossen. Dies muss sich unter der Oberherrschaft des Mithradates VI. Eupator zwischen 100 und 72 v.Chr. noch verstärkt haben, der aus diesem Raum massiv Söldner und Hilfskontingente rekrutiert hat. Wann die Pseudo-Lysimachoi nach 43 v.Chr. als Horte konzentriert in den Raum des Orăștie-Gebirges verbracht wurden, bleibt ungeklärt; gleiches gilt für die Deponierung der Kosön-Horte. Es ist durchaus möglich, dass erst Decebalus nach dem von Rom bestätigten Beginn seiner Herrschaft 89 n.Chr. als König der Daker die Edelmetallressourcen hier zusammengezogen hat. Auch könnten sie zu einem Teil bereits 86-88 n.Chr. bei Decebalus' Übernahme der Führung im Kampf gegen Rom und angesichts der römischen Offensiven hierher gelangt sein.

DIE FRAGE DER KOSÖN-DROUEIS-DRACHMEN

Seit 2006 erscheinen aus illegalen Kanälen in Münzforen und im Handel bisher unbekannte Silberdrachmen mit der Revers-Legende Kosön/Droueis (sichergestellt bis 2015 163 Stück), die

¹¹⁰ Zusammenstellung nach Auktionskatalogen FISCHER-BOSSERT 2016: 88; dazu La Galerie Numismatique Bogdan Stambului 4, 28.11.2004, 87); Meister und Sonntag 2004; Rauch 2013; Stracks 2013; Goldberg 2014; Lanz 2014; Jaquier 2014; Agora Auctions 2014; Bertolami Fine Arts 44, 2018. Sichergestellt bis 2015 213 Kosön-Silberdrachmen. Am gleichen Fundort wurde 2001/2004 ein Hort von 5.000-6.000 römischen Denaren (mit Nachprägungen?) illegal geborgen.

¹¹¹ Die Exemplare UBS 77, 9.9.2008, Lot 640 und New York Sale 9, 13.1.2005, Lot 65 mit 3,04 g; die untergewichtigen Schrötlinge zeigen starke Korrosion und sind offensichtlich von schlechter Legierung; eine antike Nachprägung ist wahrscheinlich, die Zugehörigkeit zum Fund von 2003 eher unwahrscheinlich.

¹¹² HOURMOUZIADIS 2010: 293-295.

Fundumstände sind unbekannt¹¹³. Gewichtmäßig liegen zwei Gruppen von Kosön-Droueis-Drachmen vor, einmal 4,92-4,34g mit mindergewichtigen Schrötlingen bis 4,24g, und deutlich dünnere Schrötlinge von 4,20-4,03g, ferner untergewichtige Exemplare mit schlechtem Stempelabdruck von 3,37 und 3,31g (Lanz 135, 21.5.2007, 146; New York Sale 9, 13.1.2005, Lot 66), offensichtlich Überprägungen von Apollonia- oder Dyrrhachium-Drachmen. Die sichergestellten und die im Handel und bei Sammlern zirkulierenden Münzen zeigen mehrere Aversstempel und eine größere Zahl von Reversstempeln mit ganz unterschiedlicher Stempelqualität, was auf eine längere Prägeaktivität hinweist. Auffallend ist die Unregelmäßigkeit der Schrötlinge hinsichtlich Größe, Dicke und Gewichtabweichungen. Mit ihren Durchschnittsgewichten liegen sie über dem zeitgenössischen attischen Standard von 4,15g, teils auch über dem älteren mit 4,3g. Anstelle der Legende MAKEΔONΩN ΠΠΩTHΣ tragen sie auf dem Revers die Legende ΚΟΣΩΝ / ΔΡΟΥΕΙΣ in zwei Zeilen oberhalb und unterhalb der Keule des Herakles. Die Prägung in einer regulären Münzstätte ist auszuschließen. Die Zusammensetzung der Silbermünzen gleicht stark den Thasos- bzw. Typ Thasos-Tetradrachmen; so kann von einem Einschmelzen solcher Münzen für die Herstellung der Schrötlinge ausgegangen werden¹¹⁴. Dabei zeigen die Macedonia Prima-Imitationen eine ältere Phase mit einem Mittelwert von 98% Silber wie die hellenistischen Tetradrachmen und eine zweite Phase mit sehr einheitlicher Zugabe von Kupfer in die Schmelze und einem Mittelwert von 95% Silber wie die späten Tetradrachmenprägungen der pontischen Küstenstädte. Die zugänglichen Exemplare zeigen keine Umlaufspuren und kommen offensichtlich aus einem illegal geborgenen Hortfund.

Die MAKEΔONΩN ΠΠΩTHΣ (Macedonia Prima)-Tetradrachmen nach dem attischem Standard waren von der römischen Autorität veranlasst, aber keineswegs kontinuierlich aufgelegte Emissionen, die drei Gruppen bilden: ca. 158/150-149/8, 148-ca. 120?, 120-90/80 v.Chr.¹¹⁵ Ihre Verbreitung konzentriert sich in Horten in Westthrakien, Moesien bis östlich der Jantra (Schwerpunkt zwischen Augusta/Ogosta und Iatrus/Jantra und im Margus/Morava-Tal) sowie massiert im mittleren Muntenien; sekundärer Zufluss in Kombination mit Thasos/Typ Thasos-Tetradrachmen in Ost- und Südwestsiebenbürgen. Die Prägung der Kosön-Droueis-Silberdrachmen ist in einen Zeitrahmen zu stellen, wo durch das Einströmen von Denaren und Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen zu den im Umlauf präsenten Macedonia I- und Thasos/Typ Thasos-Tetradrachmen die Notwendigkeit trat, Münzen mit einer Viertelwertigkeit zur Verfügung zu haben, eine Notwendigkeit, die dann durch die allgemeine Verfügbarkeit von Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen rasch endete. Eine Datierung in die 80er Jahre, jedenfalls vor der massiven Präsenz der letztgenannten seit 70/60 v.Chr., ist naheliegend.

Die Revers-Legende ΚΟΣΩΝ/ΔΡΟΥΕΙΣ ist als Genetiv Plural und Nominativ Singular oder Plural aufzulösen. Mit Blick auf die Münzlegenden der hellenistischen Münzprägung ist die Interpretation des Genetivs Kosön als Selbstbezeichnung und Kennzeichnung der emittierenden Gruppe oder Dynastie als „Männer/Volk/Sippe des Koso“ (Kosoi) nach der Abstammung von einem (mythischen?) Ahnherrn oder Heros Koso zu sehen, ein offensichtlich Herrschaft legitimierender dynastischer Name¹¹⁶, der 32/31 v.Chr. für einen zeitgenössischen Getenkönig im Zusammenhang seiner Parteinarbeit im Bürgerkrieg auf Seiten Caesars des Sohnes auch belegt ist (Suet. Aug. 63,2 nach Codd. M G V X). Als Ort der Prägung ist nach der dominanten Präsenz der Macedonia Prima-Tetradrachmen Nordwestbulgarien oder Zentralmuntenien naheliegend. In Droueis kann mit gutem Grund ein regionaler Dynast gesehen werden, der die Prägung veranlasst hat. Es gibt keinen Hinweis darauf, dass die Kosön/Droueis-Silbermünzen in gemeinsamen Horten mit Kosön-Silbermünzen gefunden worden wären. Der Anspruch, dass diese Münzen aus dem Orăștie-

¹¹³ Die Zusammenstellung nach Auktionskatalogen für die Kosön/Droueis-Drachmen bei FISCHER-BOSSERT 2016: 87-88; dazu Gorny & Mosch 229, 10.3.2015, Los 1129, 4,2 g. Einem grundsätzlichen Irrtum unterliegt S. Fischer-Bossert, wenn er diese Münzen als Typus A mit den Koson-Silberdrachmen als Typus B zu einem zusammenhängenden Prägekonzext zusammenfasst.

¹¹⁴ Zu den Analysen CONSTANTINESCU *et al.* 2015, allerdings mit Verdrehung der Prägephasen der Macedonia Prima-Imitationen und irreführendem Vergleich mit den römischen Denaren.

¹¹⁵ PROKOPOV 2012.

¹¹⁶ Eine entsprechende Interpretation bei MITTHOF 2018.

Gebirge/Sarmizegetusa Regia stammen sollen, wird allein aus der Kosön-Nennung abgeleitet. Es gibt vielmehr Hinweise, die allerdings anonym bleiben, dass die Münzen aus dem Nordbulgarien stammen.

MÜNZEN ALS ETHNISCHE MARKER ?

Ein grundsätzliches Problem ist die Benennung von Komplexen der vorrömischen Münzprägung Mittel- und Südosteuropas mit Ethnika wie boische oder norische bzw. West- und ostnorische Münzprägung. Sie werden zwar konventionell in der Numismatik verwendet, führen aber immer wieder zu historischen Fehldeutungen. Der numismatische Niederschlag gibt Auskunft über Konzentrationen in der Verbreitung bestimmter Münztypen, ebenso über ihre Wanderung entlang wichtiger Verkehrs- und Handelswege wie der sogenannten Bernsteinstraße oder der Save-Route. Prägungen können gegebenenfalls mit Prägeorten in Verbindung gebracht werden, wobei sich zeigt, dass Typen und Typgruppen an mehreren Orten emittiert wurden, so im Prägehorizont Roseldorf-Němčice oder dem seit ca. 130 v.Chr. erscheinenden, überregionalen Kleinsilberhorizont Stradonice-Staré Hradisko-Karlstein mit seinen Untergruppen („Typ Karlstein“, „Karlsteiner Art“)¹¹⁷. Wichtige Prägestätten für dieses Kleinsilber waren die große Spätlatènesiedlung von Vindobona und das Oppidum von Bratislava. Kleinsilber Karlsteiner Art wurde in Celeia produziert. Für den Raum nördlich der unteren Donau wird heute besser neutral von einer norddanuvischen Prägezone mit einer ersten ‚ostkeltischen‘ Phase gesprochen. Sie erstreckte sich einerseits bis zum oberen Theißgebiet, andererseits bis zum Dnestr, wobei die rumänische Forschung in der Regel von „geto-dakischer“ Münzprägung spricht¹¹⁸. Dabei ist zu beachten, dass in Nordwest- und Westrumänien wie in Siebenbürgen, sieht man von Gebieten in Südostsiebenbürgen und in Sălaj, Maramureș wie dem östlichen Satu Mare ab, von LT B1 wie LT B2a bis in die 1. Hälfte des 2. Jh. v.Chr. vielerorts Gruppen von eingesiedelten Trägern der Latène-Kultur und sicher auch latënisierte Autochthonen in Siedlungen und Nekropolen wie Kriegergräbern als militärisch, sozial und kulturell führende Oberschicht zu fassen sind. Die Neuankommenden implantierten neue Formen der materiellen Kultur und ritueller Vorstellungen; aus der Kombination beider Traditionen formierte sich in einem „process of hybridization“ (Aurel Rustoiu) eine neue soziale und kulturelle Welt¹¹⁹.

ZU CHRONOLOGISCHEN UND HISTORISCHEN ASPEKTEN DER VORRÖMISCHEN NORDDANUVISCHEN MÜNZPRÄGUNG

In der ersten Phase (2. Hälfte 3. bis mittleres 2. Jh. v.Chr.) konzentrieren sich Prägung und Erscheinen der Münzen auf das Banat, Nordoltenien, die zentrale Moldau-Ebene sowie Nordwestsiebenbürgen (Typ Crișeni-Berchieș)¹²⁰. Die älteren norddanuvischen Prägungen weisen einen Silberanteil von über 90 bis 98% auf und richten sich auch im Gewicht nach ihren Vorbildern. Zum ältesten Prägehorizont in der 2. Hälfte des 3. Jh. v.Chr. gehören die Tetradrachmen des Typs Huși-Vovriești¹²¹, deren zentrales Verbreitungsgebiet

¹¹⁷ Vgl. STROBEL 2014.

¹¹⁸ PREDĂ 1973; 1998; 2007; PĂRPĂUȚĂ 2006: 59-112; CONSTANTINESCU *et al.* 2009. Charakteristisch für die Verfügbarkeit unterschiedlichen Tetradrachmentypen des 3.- 1. Hälfte 2. Jh. v.Chr. zur Hortung ist der Schatzfund von Șilindia (südwestliche Crișana) mit über 800 keltischen und lokalen Prägungen; 727 Münzen, die 64 Typgruppen und deren Untergruppen zuzuordnen sind, konnten gesichert werden (PĂRPĂUȚĂ 2006: 293, Nr. 324; SASIANU 1980: 162-165).

¹¹⁹ Vgl. RUSTOIU 2005b; 2006; 2008a,b; 2012b; 2015b; 2016; RUSTOIU, BERECKI 2014; 2016; ALMÁSSY 2009; 2016; FERENCZ 2007; RUSTOIU, USUȚIU 2013; POP, PUPEZĂ 2006.

¹²⁰ PĂRPĂUȚĂ 2006: 62-71; Typen und Varianten der Typen Sighet, Jibelea, Rasa, Banat, Criciova, Ramna, Agriș-Șilindia, Tulgheș-Mireșu Mare sowie Crișeni-Berchieș (Ältere Phase 3. Jh. sehr gute Stempelschneider, 14-14,5 g, später abgenutzte bzw. nachgeschnittene und imitierte Stempel; fast alle Stücke ohne Umlaufspuren. Zu den Horten und Fundmünzen POP 2008).

¹²¹ MUNTEANU, CHIRIAC 2016: 128, Münzen, 23 erhalten, darunter 1 originale postume Philipp II.-Prägung von Amphipolis, Rest Imitationen, teils gute Stempel neben massiver Barbarisierung, aber noch mit Resten der Legende. PĂRPĂUȚĂ 2006: 72-77 mit Karte 9. Die Zeitstellung musste auf Grund des Befundes von Miercurea Sibiului, wo eine Siedlung des 3. Jh. v.Chr. mit einer

zwischen Ostkarpaten und Dnjestr mit Konzentration der Horte zwischen Ostkarpatentälern, Sereth und Pruth sowie im nördlichen Moldawien liegt. Charakteristisch für die Horte (über 90% aller Münzen in Horten), so jenen von Epureni, ist die bewusste Zerschlagung der Münzen durch tiefe Einhackungen und Hiebe; dies ist als Zeugnis einer sakralen Weihung zu verstehen. Die Präsenz der Tetradrachmen des Typs Huși-Vovriești, deren spätere Stempel eine starke Barbarisierung des Münzbildes aufweisen, endet etwa gegen Mitte des 2. Jh. v.Chr. Der Typ wird oftmals als keltisch-bastarnisch bezeichnet, jedoch muss er den getischen Gruppen des Raumes noch vor dem Zusammenbruch ihres Siedlungsnetzes¹²² unter dem Druck von Skiren und Bastarnern Ende des 3./Anfang des 2. Jh. v.Chr. zugewiesen werden. Die Münzen finden sich auch in Siebenbürgen und der Crișana bis in die Slowakei und den unteren Sava-Raum. Historische Schlussfolgerungen sind aus der Verbreitung dieser wie der jüngeren Prägungen über die Feststellung einer gewissen Kernzone hinaus nicht möglich.

Die jüngere Prägephase, in der Münzen der Macedonia Prima¹²³ und von Thasos bzw. des Thasos-Typs¹²⁴ zu den Vorbildern hinzukommen, setzt um die Mitte des 2. Jh. v.Chr. mit einer sich nach ca. 120 v.Chr. zunehmenden Reduzierung der Münzgewichte und des Silberanteils sowie einer sich steigernden Abstrahierung der Münzbilder ein. Diese Münzen erscheinen in Siedlungshorizonten und Deponierungen zusammen mit Typ Thasos-Tetradrachmen und deren Imitationen sowie später mit Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen und dann republikanischen Denaren. Zentrale Regionen des Münzwesens sind nun Muntenien, Mittel- und Westoltenien, die südliche Moldauregion mit Nordostmuntenien (Typen Dumbrăveni, Inotești-Răcoasa) und der mittlere Mureș-Raum mit Südwestsiebenbürgen (bes. Typen Aiud-Cugir, Rădulești-Hunedoara). In Nordwestrumänien dominieren die Typen Medieșu Aurit. In Stil und Herstellungstypus bleibt auch dieser Horizont Teil des sogenannten ostkeltischen Münzwesens. Die späten Prägungen ab der Wende 2./1. Jh. v.Chr. bis zur frühaugusteischen Zeit heben sich durch völlige Abstraktion des Münzbildes, weiter verringertes Gewicht und einen starken Rückgang des Silberanteils ab, wobei er in Prägungen nach Mitte des 1. Jh. v.Chr. wie im Typ Inotești-Răcoasa bis unter 30% fallen kann; letzterer ist aus dem Typ Vârteju-București abgeleitet und folgt auf den älteren Typ Dumbrăveni; beide wurden in Poiana (Piroboridava) geprägt¹²⁵. Von besonderem Interesse ist die Prägung des Typs Vârteju-București¹²⁶, die im mittleren Muntenien mit einem Schwerpunkt im Argeș-Bereich verbreitet ist, sich aber darüber hinaus bis Ostoltenien und in die Buzău-Region erstreckt und über die Donau nach Süden ausgreift. Die Prägungen zerfallen in eine ältere Phase 1. Hälfte 1. Jh. v.Chr. (7-8g, ca. 80% Silber) und eine jüngere (4-6g, 50-60% Silber), die noch nach Mitte des 1. Jh. v.Chr. ausgeprägt wurde, sich nun aber stark auf das subkarpatische Gebiet beschränkt. Die Vârteju-București-Prägungen mit reduziertem Silbergehalt (55-62%) sind auch südlich der Donau in Zentralmoesien (Region von Ruse, Jantra-Gebiet) in Horten vertreten, wo sie ebenfalls geprägt wurden, wie eine Bronzepatrizie für die Herstellung von Avers-Stempel (Museum Ruse) zeigt¹²⁷. Hier dokumentiert sich die enge Verbindung der Regionen der mittleren Walachei und des benachbarten Nordbulgariens. Die von Emil Paunov vorgeschlagene Datierung der südlich der Donau gefundenen Münzen vor 90/70 v.Chr. und damit vor das Erscheinen der Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen in der Region (diese hätten das ‚schlechte‘ einheimische Geld verdrängt; dagegen ist zu betonen, dass minderwertigere Münzen nicht gehortet werden, sondern im Umlauf verbleiben!) ist nicht schlüssig; denn dies wäre kein Grund gewesen, die 12 Horte aus der Region von Ruse mit über 1.300 Münzen nicht zu heben. Viel offensichtlicher ist der Zusammenhang dieser Horte mit dem Bastarner-Zug von

Bevölkerung von Trägern der Latènekultur und autochthoner jüngereisenzeitlicher Bevölkerung dann im frühen 2. Jh. von einer befestigten Siedlung mit Kultareal, aber ohne Latènematerial, abgelöst wird.

¹²² NICULIȚĂ, TEODOR, ZANOCI 2002; 2013; 2014; 2015; 2016; NICULIȚĂ 2004; MÂNDESCU 2010.

¹²³ PROKOPOV 2012.

¹²⁴ PROKOPOV 2006; CALLATAÏ 2008.

¹²⁵ Zu Poiana, wo anschließend römische Denare (mit entsprechendem Stempelfund) nachgeprägt wurden, MITREA 2011; VULPE, TEODOR 2003.

¹²⁶ ISVORANU, BABEȘ, CONSTANTINESCU 2010; ISVORANU, COJOCARU 2011; PETAC, GEORGESCU 2015.

¹²⁷ PAUNOV 2013: 186-190 mit Abb. 5.41.

31/30 v.Chr. und den Operationen des Licinius Crassus¹²⁸. Nördlich der Donau sind zwei getrennte Münzstätten, Popești und Cărlomănești, anzunehmen; die Münzen des Cărlomănești-Vârteju-București-Typs bilden auch hinsichtlich der Legierung eine eigene Gruppe.

Während Anfänge einer Monetarisierung in Teilen Süd- und Zentralthrakiens schon im 4. und frühen 3. Jh. v.Chr. eingesetzt haben und im Hinterland der Küstenstädte im 2./1. Jh. schon einen gewissen Grad erreichten, spielte Münzgold in weiten Teilen des Balkans, so auch in der Donauzone und im Gebiet zwischen Theiß und Pruth bzw. Dnjestr, im wirtschaftlichen Alltag bis ins 1. Jh. n.Chr. keine wesentliche Rolle, sondern diente nach dem Bild großer Horte mit Silber- und Goldmünzen, die oft keine Umlaufspuren zeigen, den Eliten des Raumes offenkundig zur Akkumulation von Reichtum und Prestige wie zur Entlohnung von Symmachoi. Kleine Nominale fehlen bezeichnenderweise. Der einsetzende Zustrom von Münzen, die aus den Bereichen römischer Herrschaft stammten, erklärt sich durch Beute, Sold für Hilfstruppen an die Adelsführer und Männer, Subsidien, Zuflüsse im Rahmen von Abkommen und die Unterstützung von Bundesgenossen wie die während des 1. Mithradatischen Krieges loyal gebliebenen Denthelaten. Hinzu kamen die an die angeworbenen Söldner und die Soldaten der römischen Hilfstruppen ausbezahlten Gelder, die diese nach ihrer Rückkehr mangels eines monetären Marktgeschehens wiederum thesaurierten¹²⁹, und schlussendlich das Münzgold der römischen Soldaten. Natürlich flossen den aristokratischen Eliten die Einkünfte aus dem Handel mit Salz, Holz, Metallen und Edelmetallen, Eisen, Sklaven etc. zu¹³⁰.

DER ZUFLUSS RÖMISCHER PRÄGUNGEN

Im Zeitraum 166/158-90/80 v.Chr. sind die nach Thrakien und in den Norden des Balkanraumes fließenden Tetradrachmen-Prägungen im Münzspektrum dominant, die regional unter römischer Autorität nicht kontinuierlich, sondern nach dem jeweiligen Bedarf der römischen Militärkassen hergestellt wurden, wobei abgenutzte Stempel aus vorhergehenden Prägephasen öfters mit neu geschnittenen kombiniert sind: Emissionen der Tetradrachmen der Regionen Macedonia Prima und Secunda, erstere auf Grund der dortigen Silberminen dominierend, sowie die Tetradrachmenprägungen von Thasos bzw. der von Thasos zu trennenden Emissionen des sogenannten Typ Thasos¹³¹. Dominant waren nach 148 v.Chr. die Prägungen der Macedonia Prima und von Thasos sowie die Typ Thasos-Tetradrachmen (1. Phase ca. 150-140 ?; 2. Phase ca. 120/115-100/90; 3. Gruppe ca. 100/90-80 v.Chr.), letztere die hauptsächlich in Thrakien wie Ober- und Untermoesien verbreiteten Silbermünzen. Im späteren 2. und frühen 1. Jahrhundert v.Chr. flossen die Tetradrachmen Typ Thasos in den Raum nördlich der Donau bis Nordwestrumänien, begleitet von Macedonia Prima-Tetradrachmen¹³². Nachprägungen, offensichtlich mit mechanischer Stempelkopierung, und barbarisierte Imitationen sind bis Nordwestrumänien zu finden. Nachgeprägten Typ Thasos-Münzen zeigen in der Analyse Siebenbürger Silber; der Silbergehalt der Nachprägungen von Typ Thasos-

¹²⁸ Zahlreiche Horte in Moesien und Nordthrakien schließen mit Denaren der Jahre 32/31-29 v.Chr., zweifellos ein Ergebnis der Operationen des Crassus.

¹²⁹ CALLATAÏ 2008; 2009; 2016; PÄRPÄUTĂ 2006; POP 2008. Allein von den Schlussmünzen von Horten für die Datierung des Zuflusses auszugehen, führt zu einem falschen Bild (siehe etwa den Hort von Cuceu/Togul Mic: 488 Denare 209/8-54 v.Chr., 215 Denare nach 100 geprägt, diese teilweise stark abgegriffen, andere nahezu prägefrisch). Längst überholt CRAWFORD 1977.

¹³⁰ STAN 2014 möchte, der verfehlten These eines bedeutenden überregionalen Handelsgeschehens im vorrömischen Dakien folgend, das Erscheinen der römischen Denare nördlich der Donau im Kontext des Handels sehen, womit der Denar zur ‚Hauptwährung‘ des Raumes geworden sei. Ebenso verfehlt ist die Übernahme der These, mit ‚Burebista‘ sei in Dakien eine neue Sozialstruktur der Gesellschaft entstanden, was damit zu verbinden wäre; auch ist neuere Literatur nur beschränkt erfasst. Münzhorte in den Gebieten vor den Gebirgspässen zeigen nicht Handel, sondern Schwerpunkte der politischen Eliten an.

¹³¹ PROKOPOV 2006; 2009; 2012; PAUNOV 2013; CALLATAÏ 2008; 2009; 2016; PAUNOV, PROKOPOV 2002; auch PICARD 2008.

¹³² François de Callataï, „Putting the Balkan silver hoards in broad geographical and historical perspective (c. 130-30 BC)“, Vortrag 13. Thrakologenkongress Kazanlak, 2017.

Tetradrachmen und Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen liegt bei 95-97%¹³³. Die Horte mit Tetradrachmen Typ Thasos konzentrieren sich im westlichen Niedermoesien bis zur Jantra, ferner in West- und Zentral-Muntenien, am mittleren Mures, in Südostsiebenbürgen und bis Nordwestrumänien, wobei die Münzen nördlich der Donau oft stark abgegriffen in die Thesaurierung gelangten.

In den 80er und 70er Jahren des 1. Jahrhunderts setzte der massive Zufluss von Denaren in Münzkonvoluten, die viele Denare mit langer Umlaufzeit enthielten, in den Balkanraum südlich der Donau ein¹³⁴ und gleichzeitig flossen die in Apollonia und Dyrrhachium unter römischer Kontrolle geprägten „Drachmen“ zu 3,4 g zu, realiter keine Drachmen, sondern Silberstücke zum Standard von 3 Scrupula wie die im ostadriatischen Raum beliebten älteren Victoriati¹³⁵. Ihr massiver Ausstoß beginnt in den 80er Jahren; ihren Höhepunkt findet die Produktion zwischen 60 und 49/48 v.Chr., wobei der Silbergehalt deutlich reduziert und auch leicht untergewichtig ausgeprägt wurde¹³⁶. Der Zustrom römischer Denare über die Donau nach Norden, deren Hortung Konzentrationen in Südwest-, Zentral- und Ostsiebenbürgen sowie im Umkreis von Șimleu Silvaniei, ferner in Oltenien und Muntenien wie im Sereth-Gebiet aufweist, erfolgte erst mit zeitlichem Abstand in Verbindung mit den späten Apollonia-Dyrrhachium-Prägungen; charakteristisch ist der ursprünglich in mehreren Beuteln im repräsentativen Zentralbau der befestigten Akropolis von Miercurea Sibiului IV verwahrte und bei der gewaltsamen Zerstörung der Siedlung im späteren 1. Jh. v.Chr. verschüttete Hort mit 282 Münzen, davon 146 Dyrrhachium-Drachmen der letzten Prägephase V und nur 4 der vorhergehenden Phase IV, sowie 131 Denaren, beginnend 179/170 und endend mit einem Serratus des L. Roscius Fabatus, 64 v.Chr. als Terminus post quem, und einer hybride Denarimitation. 63 Denare sind in den Jahren 90-79 v.Chr. geprägt, wobei neben solche mit deutlichen Umlaufspuren nahezu prägefrische Exemplare treten¹³⁷. Die Problematik der Datierung der rumänischen Denar-Horte nach den Schlußmünzen ergibt sich aus der Tatsache, dass dabei die Zusammensetzung des Zustroms an Denaren, die Volumina der jeweiligen römischen Denarprägung wie ihre Verbreitung und der Zeitpunkt des Erscheinens großer geschlossener Münzensembles im Balkanraum, gerade im Zusammenhang mit der Präsenz wie den Operationen römischer Heere, zu berücksichtigen sind. Der Abstand zwischen Thesaurierung und Deponierung bleibt zudem offen. Es verwundert nicht, dass sich ein Höhepunkt der Horte nach den Schlussmünzen für den Zeitraum von 49-44 bis 32/31 v.Chr. zu ergeben scheint. Denn 49/48 und seit 44/42 v.Chr. fließen Denare in großer Masse in den Raum Thrakiens und der unteren Donau sowie nach Siebenbürgen, wobei die Legionsdenare des Antonius¹³⁸ auf Grund ihres minderen Silbergehalts lange im Umlauf blieben und nicht in Horte kamen, dafür aber lokal nachgeprägt wurden, so auch in Dakien noch im 1. Jh. n.Chr. Nach 30 v.Chr. wurden Tetradrachmen vom Staat aus dem Umlauf gezogen, weshalb als Ersatz grobe, vielfach barbarisierte Imitationen von späten Typ Thasos-Tetradrachmen lokal produziert wurden¹³⁹. Sie sind nördlich der Donau bis Nordwestrumänien zu finden. 20/10 v.Chr. hatte dann die römische Währung die hellenistischen Tetradrachmen in Münzumlauf und -präsenz im gesamten Raum abgelöst. Lokale Imitationen wurden zur Deckung des Bedarfs produziert¹⁴⁰.

¹³³ CONSTANTINESCU *et al.* 2003: 759-765.

¹³⁴ Zuerst erscheinen Denare in den späten 90er Jahren in Südwestthrakien und im südlichen Obermoesien insbesondere zusammen mit Macedonia Prima-Tetradrachmen.

¹³⁵ PAUNOV, PROKOPOV 2002 (IRRCHBulg); PÄRPÄUȚĂ 2006: Annex V-VII; GRIGOROVA, PROKOPOV 2002; META 2015.

¹³⁶ In den Massenprägungen steigt der Kupferanteil auf 4-20%, schließlich wurde in Kupfer-Zinn-Legierung (Weißbronze) als Silberersatz bzw. plattiert ausgeprägt, wahrscheinlich als Pompeius das Silber für seine Denarproduktion 49/48 benötigte. CONSTANTINESCU *et al.* 2003.

¹³⁷ PURECE *et al.* 2014. Die Präsenz der Prägungen 90-79 v.Chr. mit den hohen Prägevolumina in Italien während Bundesgenossen- und Bürgerkrieg beträgt in den Siebenbürger Horten ca. 40%. Der späteste Hort mit Apollonia/Dyrrhachium-Drachmen und Dyrrhachium-Imitationen schließt mit einem Legionsdenar des Antonius; PÄRPÄUȚĂ 2006: 343, Deva.

¹³⁸ Massenausstoß 32/31 v.Chr. mit 87,5-92% Silber. PAUNOV, PROKOPOV 2013. Zur Entwicklung der Denarprägung vgl. HOLLSTEIN 2000.

¹³⁹ PROKOPOV 2011.

¹⁴⁰ PAUNOV 2014; DAVIS, PAUNOV 2012. Die Kategorisierung der Imitationen durch Davis als „dakisch“ führt in die Irre.

Hinsichtlich der Konzentration von Hortfunden republikanischer Denare treten Rumänien (massiert im östlichen Oltenien, westlichen und zentralen Muntenien, Südostsiebenbürgen, Südwest- und Nordwestrumänien, Raum des unteren und mittleren Sereth)¹⁴¹ und Bulgarien (Nordwestbulgarien, oberer Strymon, östliches oberes Morawa-System) deutlich neben Italien und Spanien als Schwerpunktregionen.

DIE DOMINANZ DES RÖMISCHEN DENARS NÖRDLICH DER DONAU UND DIE FRAGE SEINER NACHPRÄGUNG

Ein Zustrom römischer Denare in die Gebiete nördlich der Donau ist regional unterschiedlich frühestens ab den 50er Jahren, mit einiger Wahrscheinlichkeit erst nach 50 v.Chr. zu datieren¹⁴². Charakteristisch ist immer wieder das gleichzeitige Erscheinen von abgegriffenen und nahezu prägefrischen Denaren in den Horten; so erscheint etwa eine Münzreihe republikanischer Denare ab 189/180 v.Chr. in einem Hort, der mit einer abgegriffenen Tiberius-Münze schließt und somit erst nach Mitte des 1. Jh. n.Chr. deponiert worden ist. Der Zustrom hat offensichtlich in der 2. Hälfte der 30er Jahre des 1. Jh. v.Chr. seinen Höhepunkt erreicht. Erst im Zeitraum ca. 30/10 v.Chr. und nicht unter Byrebistas, wie insbesondere von C. Preda angenommen, wird aufgrund der direkten Einbindung in das Vorfeld des Römischen Reiches und der Durchsetzung des Denars im Alltag südlich der Donau wie im intensiven Handel über den Strom hinweg¹⁴³ die eigenständige Münzprägung der verschiedenen politischen Formationen in Siebenbürgen, den walachischen Ebenen und der südlichen Moldau-Ebene aufgegeben und durch die sporadische Nachprägung römisch-republikanischer bis frühkaiserzeitlicher Denare ersetzt¹⁴⁴. Dies entspricht der endgültigen Ablösung von Münzen des hellenistischen Standards durch die römische Denarwährung südlich der Donau seit ca. 20/10 v.Chr.

Ein Problem bildet die zeitliche Einordnung der Nachprägung von Denaren¹⁴⁵. Nördlich der Donau tritt die sporadische Nachprägung römisch-republikanischer bis frühkaiserzeitlicher Denare, wobei die hybridisierende Imitation ersterer weitgehend überwiegt, an die Stelle der vorrömischen Münzprägung. Die Nachprägungen, darunter auch Serrati, sind teilweise extrem genau, wobei sich das mechanische Kopieren der Stempel wie das Nacharbeiten von Münzstempeln mit leichten Veränderungen nachweisen lässt, allerdings im Gewicht bei 3,01-4,26 g mit einem Mittel um oder knapp unter 3,5 g schwankend; Gußimitationen sind oft deutlich kleiner und leichter als die Originale¹⁴⁶. Die Feinheit liegt im Durchschnitt über 92% bis um bzw. über 95%¹⁴⁷. Andere Imitationen römischer Denare sind in traditioneller Weise stark stilisiert bzw. barbarisiert, so dass das Original oft kaum zu erkennen ist; der Kupferanteil kann bei diesen Münzen bis über 10% ansteigen. Allerdings sind Kombinationen von barbarisierten und guten Stempelkopien auf einer Münze durchaus möglich. Einen hohen Stand der Prägetechnik bezeugt der Verwahrfund von 14 Münzstempel für

¹⁴¹ PÄRPĂUȚĂ 2006: 137-146, 319-430 mit Tabellen III-VIII und Karten 23-25.

¹⁴² Zu früh ist der Ansatz eines ersten Massenzustroms bei LOCKYEAR 2004; 2008: auf 75/65 v.Chr. Gerade sein Vergleich mit Horten in Italien und auf der Iberischen Halbinsel nach Clustern entsprechender Zusammensetzung zeigt den zeitlichen Mindestabstand: Cluster H: medianes Enddatum Italien 74, Spanien 74, Rumänien (47 Horte) 49 v.Chr.; Cluster A 42 – 45 – 15 v.Chr.; Cluster I 28 – 22 – 15 v.Chr. Die von MIHAILESCU-BÎRLIBA 2013 in seiner Kritik an Lockyear ergänzend angeführten Horte verstärken noch die Grundtendenz des gezeichneten Bildes.

¹⁴³ Vgl. etwa das Erscheinen römischer Keramik in den getischen Zentren am Sereth, Poiana, Răcătău und Brad bzw. in Muntenien; POPESCU 2013; 2014.

¹⁴⁴ CHIȚESCU 1980; 1981; DAVIS 2006; 2010; allgemein DAVIS 2009; WOYTEK *et al.* 2012.

¹⁴⁵ DAVIS, PAUNOV 2012 (teils mit irrigem Bezug nach Preda u. a. auf „Burebista“ und „Dacian monetary“); PAUNOV 2014; zum Material DAVIS 2009; François de Callataÿ, „Putting the Balkan Silver Hoards in Broad Geographical and Historical Perspective (c. 130-30 BC)“, Vortrag auf dem 13. Thrakologenkongress Kazanlık 2017. Denarnachprägungen bei PÄRPĂUȚĂ 2006: 146-148.

¹⁴⁶ Der 12 v.Chr. schließende Hort von Breaza enthält 11 Gusskopien von 5 Denaremissionen (85, 76, 54, 48/47, 41 v.Chr.).

¹⁴⁷ Analysen bei LOCKYEAR 2008; WOYTEK *et al.* 2012.

Denarimitationen in Tilișca¹⁴⁸. In der Metallwerkstätte von Șimleu Silvaniei-Cetate¹⁴⁹ fand sich ein Depot von römischen Denaren bis Tiberius, die offensichtlich im mittleren 1. Jahrhundert n.Chr. als Münzmetall für die Nachprägung von Denaren dienten, wie die als mißlungen ausgesonderte Gußimitation eines Legionsdenars des Antonius zeigt. Die Kombinationen von prinzipatszeitlichen Aversen mit republikanischen Reversen belegt die Fortsetzung der Nachprägungen und Imitationen im 1. Jahrhundert n.Chr.¹⁵⁰, wobei diese möglicherweise bis zu den Dakerkriegen Trajans fortgedauert haben können, was die Stempel aus der 106 zerstörten Metallwerkstatt auf der vorrömischen Terrasse V von Grădișteța Muncelului nahezu legen scheinen¹⁵¹. Die Emissionsmenge solcher Münzen wurde in der Forschung stark überschätzt, wobei die Fiktion einer zentralistischen Monetarisierung des Wirtschaftslebens in einem „dakischen Staat“ des „Burebista“ (natürlich der Getenkönig Byrebastas) und seiner Nachfolger im Hintergrund stand. Es ist jedoch von kleinen Emissionsvolumina auszugehen, wobei die einzelnen Münzhorte hinsichtlich der Imitationen zu 85-90% nur dort vorkommende Münzstempel und zahlreiche Stempelkoppelungen enthalten, so dass von sporadischen Prägungen und nur einem geringen Umlauf auszugehen ist¹⁵². Die Annahme von Kris Lockyear, dass die Nachprägungen bezwecken sollten, den Erhalt römischer Zahlungen als Teil des eigenen Machtprestiges im Konkurrenzkampf der verschiedenen politischen Einheiten vorzutauschen, als dieser Zustrom zum Erliegen kam, ist durchaus wahrscheinlich, allerdings möchte er dies mit einem angeblichen Rückgang nach ca. 65 v.Chr. verbinden¹⁵³. Vielmehr ist nach den entsprechenden Zuwendungen durch Pompeius, die Caesarmörder sowie Octavian und Antonius mit der neuen Situation seit 30 v.Chr. und der Vernichtung des Cotiso ein Bruch eingetreten, in dessen Folge viel eher der Beginn von Nachprägungen an verschiedenen Orten, vielleicht sogar mit wandernden Münzwerkstätten, anzunehmen ist.

Charakteristisch für das späte 1. Jh. v.Chr. und das 1. Jh. n.Chr. sind große Horte mit offiziellen Denaren und lokalen Imitationen¹⁵⁴, so der Hort von Poroschia/Teleorman mit 552 Münzen, davon 494 offizielle Prägungen bis M. Antonius 39 v.Chr., 9 barbarisierte Imitationen und 49 (oder 55) sehr genaue Nachprägungen (originale Prototypen 104-41 v.Chr.), wobei die offiziellen Denare vor ihrem Eintreffen in Muntenien bereits im Umlauf waren, während die Nachprägungen ohne Umlaufspuren gehortet sind¹⁵⁵. Der

¹⁴⁸ 6 Avers- und 4 Reversstempel (AV+RV 148 und 79 v.Chr., nur AV oder RV 134, 130, 101, 86, 79, 74 v.Chr.), weitere völlig abgenutzte bzw. blanke Stempel; LUPU 1989 ging in einer traditionellen Sicht der ‚dakischen‘ Geschichte davon aus, dass das Inventar der Münzwerkstatt vergraben wurde, als der Herrschaftssitz unter ‚Burebista‘ seine Selbständigkeit verloren habe und in dessen Reich mit Zentrum in Südwestsiebenbürgen eingegliedert worden wäre. Archäologische Indizien für eine Verbergung vor dem 1. Jh. n.Chr., der Zeit der Blüte der Höhenfestung, gibt es nicht. Weitere Stempel sind aus Poiana am Sereth, Ocnița, der Region Kronstadt und Ludești (Prototyp C. Marius Capito) bekannt. Vgl. GLODARIU, IAROSLAWSCHI, RUSU 1992.

¹⁴⁹ POP, GĂZDAC 1999 (51 republikanische, 3 kaiserzeitliche Denare; ab 189 v.Chr., dominant die Prägungen 90-74 sowie 49-42 v.Chr.; die älteren Münzen waren lange im Umlauf). Ähnlich ist auch der Stăncuța-Hort zu werten (34 Denare, 53 Typ Thasos-Tetradrachmen, darunter zahlreiche Nachprägungen, wobei sich Siebenbürger Silber durch erhöhten Goldanteil ausweist; 2 Silberbarren); die Spurenelemente des einen Barrens entsprechen der Signatur der Münzen, der zweite hat Silber einer abweichenden Signatur; vgl. die Analysen bei LOCKYEAR 2008: 170-174; Nachprägungen z.T. mit erhöhtem Kupferanteil.

¹⁵⁰ WOYTEK *et al.* 2012: 137 mit Anm. 30. Die bei WOYTEK *et al.* 2012: 144 analysierte Münze mit nur 57% Silber dürfte aus eingeschmolzenen späten vorrömischen Münzen geschlagen sein.

¹⁵¹ GLODARIU, IAROSLAWSCHI, RUSU 1992; 4 Aversstempel, einer nur als Bruchstück. Prototypen: C. Cassius, 126 v.Chr., gute Kopie; C. Hosidius Geta 68 v.Chr.; Denar des Tiberius, Lugdunum 14-37 n.Chr., gute Kopie. Die Technik der Stempel findet ihre Parallele in solchen der ausgehenden Republik und frühen Kaiserzeit (Mitteilung Bernward Ziegeus). Zu der Feinmetallwerkstatt gehörte auch eine künstlerisch hochwertige Intaglio-Matrix aus Bronze römischer Herkunft (FLOREA 2015).

¹⁵² Im Poroschia-Hort finden sich 24 L. Proculus-Denare (80 v.Chr.), davon 3 reguläre Prägungen und 21 Nachprägungen mit gleichem Stempelpaar und einem Gewicht 3,04-4,26g, Durchschnitt bei 3, 51g; die 12 C. Piso Frugi-Imitationen zeigen alle Stempelkoppelungen oder gleiche Stempelpaare; vgl. LOCKYEAR 2008: 152-176; DAVIS 2010. Zu hoch sind die Schätzungen des Anteils von Nachprägungen bei LOCKYEAR 2004: 66.

¹⁵³ LOCKYEAR 2004: 66, 70.

¹⁵⁴ DAVIS 2006; 2009; LOCKYEAR 2008. Weitere neuere Horte sind etwa: Balkan-Hort 2003/2004, über 1.000 Denare, 60 Imitationen; Rumänien 2001, ca. 5.000 Denare, ca. 100 Imitationen. In kleinen Horten kann der Anteil der Imitationen auf 15-30% ansteigen.

¹⁵⁵ Vgl. DAVIS 2010.

Westsevenbürger Hort mit über 6.000 Denaren bis Octavian 37 v.Chr. enthält 20 Imitationen mit 2,54-4,62g und hybriden Kombinationen der Prototypen (85/119 v.Chr., 137/74 v.Chr. etc.), wobei mehrere Münzen typische Züge der Barbarisierung tragen. Hier gilt das Gleiche. Metallanalysen der Nachprägungen bzw. Imitationen führen kaum weiter, da das Münzmetall aus eingeschmolzenen Münzen, zuerst wohl aus den hellenistischen Tetradrachmen, was durchaus rentabel war, gewonnen sowie mit anderen Metallressourcen vermischt werden konnte. Die großen Denarhorte waren offensichtlich das Ergebnis einer Thesaurierung nach dem Zufließen im Kontext der Anhäufung von Prestige und Macht¹⁵⁶. Auch die Nachprägungen erfolgten nicht aus ökonomischen Motiven bzw. dem Ziel des Münzumlafes. Sie wurden sofort zum Gegenstand der Thesaurierung und schließlich der Deponierung in Horten, wobei letzteres teils kultischen Charakter gehabt zu haben scheint, teils sicher auf inneren Auseinandersetzungen wie auf die massive Wirkung der römischen Feldzüge der mittelaugusteischen und neronischen Zeit zurückgeht. Eine Monetarisierung des alltäglichen Wirtschaftslebens war in dem Raum nördlich der unteren Donau und insbesondere in Siebenbürgen erst das Ergebnis der römischen Eroberung.

LITERATUR

- ALEXANDER 1990 Alexander, M. C., *Trials in the roman Republic 149 BC to 50 BC*, University of Toronto Press, Toronto.
- ALEXANDRESCU 2007 Alexandrescu, P., *La fin de la Zone Sacrée d'époque grecque d'Istros*, in: *Dacia*, N.S., 51, 211-219.
- ALEXANDRESCU 2005 Alexandrescu, P., *Histria VII. La Zone Sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915-1989)*, Academia Română Verlag, București.
- ALEXANDRESCU 1994 Alexandrescu, P., *La destruction d'Istros par les Gètes*, in: *Il Mar Nero*, 1, 179-214.
- ALMÁSSY 2016 Almássy, K., *Typology and Chronology: The First La Tène Horizon in the Upper Tisza Region*, in: Berecki, S. (Hrsg.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin, Proceedings Of The International Colloquium From Târgu Mureș, 8–10 October 2015*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 203-218.
- ALMÁSSY 2009 Almássy, K., *Celts or Dacians (?) in the Great Hungarian Plain: 1st c. BC-1st c. AD.*, in: Salač, V., Bemann, J. (Hrsg.), *Mitteuropa zur Zeit Marbods*, Tagung Roztoky u Křivokládu 4.-8. 12. 2006 ; anlässlich des 2000 jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod; 19. Internationales Symposium Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum, Praha Archeologický Ústav Akad. Věd České Republiky, Bonn Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Univ. Praha-Bonn, 251-268.
- ANGELESCU, AVRAM 2014 Angelescu, M. V., Avram, A., *Histria – Un siècle de recherches*, in: *MCA*, S.N., 10, 35-49.
- ARDEVAN 2014 Ardevan, R., *Die erste Entdeckung von Koson-Münzen in Siebenbürgen*, in: Cociș, S. (Hrsg.), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift Zum Hundertsten Geburtstag Von Kurt Horedt*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 43-47.
- AVRAM 2000 Avram, A., *Wohltäter des Volkes in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, in: Schuller, W., Dreher, M. (Hrsg.), *Bürgersinn und staatliche Macht in Antike und Gegenwart*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 151-170.
- AVRAM et al. 2008 Avram, A., Bîrzescu, I., Zimmermann, K., *Die apollinische Trias von Histria*, in: Boll, R., Höckmann, U., Schollmeyer, P. (Hrsg.), *Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern: Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004*, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf., 107-144.

¹⁵⁶ Ebenso LOCKYEAR 2004: 70.

- AVRAM *et al.* 2013 Avram, A., Bîrzescu, I., Mărineanu Cârstoiu, M., Zimmermann, K., *Archäologische Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria, 1990-2009*, in: *Il Mar Nero*, 8 (2010/2011), 39-101.
- AVRAM, IONESCU 2007-2009 Avram, A., Ionescu, M., *Un nuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, in: *Il Mare Nero*, 7 (2013), 167-177.
- BĂRBULESCU 2014 Bărbulescu, C. A., *Relații daco-romane la Dunărea de Jos în lumina cercetărilor arheologice (sec. I a.Chr.- I p.Chr.)*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- BÄBLER 2007 Băbler, B., *Dio Chrysostom's Construction of Olbia*, in: Braund, D., Kryzhitskiy, S. D. (Hrsg.), *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century AD*, Oxford University Press, Oxford, 145-160.
- BERECKI 2016 Berecki, S. (Hrsg.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- BERECKI 2015 Berecki, S., *Iron Age Settlement Patterns and Funerary Landscapes in Transylvania (4th-2nd Centuries BC)*, in col. "Catalogi Musei Marisiensis", Seria Archaeologica, II, Mega Publishing House, Târgu Mureș.
- BERECKI 2008a Berecki, S., *The Chronology of the Celtic Discoveries from Transylvania*, in: Sirbu, V., Vaida, D. L. (Hrsg.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe: Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, Romania, May 9th – 11th*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 47-65.
- BERECKI 2008b Berecki, S., *The La Tène Settlement from Morești*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- BOIA 2017 Boia, L., *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*, Weber A, Schiller Verlag, Bonn/Hermannstadt.
- BRATHER 2010 Brather, S., *Archäologische Kulturen und historische Interpretation(en)*, in: Burmeister, S., Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.), *Fluchtpunkt Geschichte. Archäologie und Geschichtswissenschaft im Dialog*, Waxmann Verlag, Münster, 207-226.
- BRATHER 2009a Brather, S., *Ethnische Interpretationen in der europäischen Archäologie. Wissenschaftliche und politische Relevanz*, in: Schachtmann, J., Strobel, M., Widera, Th. (Hrsg.), *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie, Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien* (in col. „Berichte und Studien“, Nr. 56), V&R Unipress, Göttingen, 31-51.
- BRATHER 2009b Brather, S., *Ethnische Identitäten aus archäologischer Perspektive*, in: *Kelten am Rhein. Akten des dreizehnten Internationalen Keltologiekongresses 1. Archäologie. Ethnizität und Romanisierung*, in: *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 58/1, Mainz, 1-12.
- BRATHER 2007 Brather, S., *Ethnische Identitäten und frühgeschichtliche Archäologie. Das Beispiel der Franken*, in: Rieckhoff, S., Sommer, U. (Hrsg.), *Auf der Suche nach Identitäten. Volk, Stamm, Kultur, Ethnos*, BAR IntS 1705, Oxford, 120-135.
- BRATHER 2004 Brather, S., *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, in Series: „Reallexikon der Germanischen Altertumskunde“ – Ergänzungsbände 42, Berlin, New York.
- BRATHER 2002 Brather, S., „*Ethnische Gruppen*“ und „*archäologische Kulturen*“. *Identität und Sachkultur in der archäologischen Forschung*, in: *Das Altertum*, 47, 111-126.
- BRATHER 2000 Brather, S., *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, in: *Germania*, 78, 139-177.
- BRAUND, KRYZHITSKIY 2007 Braund, D., Kryzhitskiy, S. D. (Hrsg.), *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century AD*, Oxford University Press, Oxford.
- BRESSON *et al.* 2007 Bresson, A., Ivantchik, A., Ferrary, J.-L. (Hrsg.), *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VII s. a.C. – III s. p.C.)*, Ausonius Verlag, Bordeaux.
- BRODERSEN 2013 Brodersen, K., *Könige im Karpatenbogen: Zur historischen Bedeutung von Jordanes' Herrscherliste*, in: *Zeitschrift für Siebenbürger Landeskunde*, 36, 129-146.

- BROUGHTON 1951-1986 Broughton, T. R. S., *The Magistrates of the Roman Republic*, 3 Vols., American Philological Association, New York, Atlanta..
- CALLATAÿ 2016 Callataÿ, F. de, *The Coinage Struck for the Romans in Hellenistic Greece: a quantified overview (mid 2nd – mid 1st c. BCE)*, in: Haymann, F., Hollstein, W., Jehne, M. (Hrsg.), *Neue Forschungen zur Münzprägung der römischen Republik. Beiträge zum internationalen Kolloquium im Residenzschloss Dresden 19.-21. Juni 2014*, in col. "Nomismata". Historisch-numismatische Forschungen 8), Habelt Verlag, Bonn, 314-338.
- CALLATAÿ 2012 Callataÿ, F. de, *Royal Hellenistic Coinages: From Alexander to Mithradates*, in: Metcalf, W. E. (Hrsg.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford University Press, Oxford, 171-190.
- CALLATAÿ 2009 Callataÿ, F. de, *Armies Poorly Paid in Coins (The Anabasis of the Ten-Thousands) and Coins for Soldiers Poorly Transformed by the Markets (The Hellenistic Thasian-Type Tetradrachms) in Ancient Greece*, in: *Revue Belge de Numismatique et Sigillographie* (RBN), 155, 51-70.
- CALLATAÿ 2008 Callataÿ, F. de, *Les tétradrachmes hellénistiques au nom des Thasiens et la circulation monétaire en Thrace aux IIe et Ier s. av. J.-C.*, in: *Revue Belge de Numismatique et Sigillographie*, 154, 31-54.
- CALLATAÿ 1997 Callataÿ, F. de, *L'histoire des guerres mithridatiques vues par les monnaies*, in Series „Numismatica lovaniensia”, 18, Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain, 98, Louvain-la-Neuve.
- CAVAGNA 2015 Cavagna, A., *Gli alleati di Bruto in Dacia e I 'Koson' D'oro*, in: Lucchelli, T., Rohr Vio, F. (Hrsg.), *Viri militares. Rappresentazione e propaganda tra Repubblica e Principato*, in col. "Polymnia", Studi di storia romana 4, Edizioni Università di Trieste, Trieste, 91-113.
- ČAMBAL 2011 Čambal, R., *Mittel- und spätlätènezeitliche Siedlungsobjekte in Slovenský Grob*, in: Zbor. SNM CV, Archeológia 21 (2009), 83-114.
- ČAMBAL 2004 Čambal, R., *Bratislavský hradný vrch – akropola neskoroláténskeho oppida. Der Bratislavaer Burghügel – Die Akropolis von spätlätènezeitlichem Oppidum*, in: Zbor. SNM, Arch. Supplementum 1, Bratislava.
- ČAMBAL et al. 2016 Čambal, R., Gregor, M., Bazovský, I., Břeuniová, G., Kovar, B., Karwowski, M., *The Pottery with Thickened Club Rim at the End of Late La Tène Period in the Middle Danube Region*, in: Karwowski, M., Ramsel, T. C. (Hrsg.), *Boii – Taurisci: Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th–15th, 2012*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 147-169.
- ČAMBAL et al. 2009 Čambal, R., Gregor, M., Harmadyová, K., Halášová, E., Hluvata-Hudáčková, N., *Dácka Keramika z Bratislavského Oppida a Devíná*, in: Karwowski, M., Droberjar, E. (Hrsg.), *Archeologia Barbarzyńców: Powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. – Archäologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt*, Rzeszów, 77-99.
- ČAMBAL et al. 2006 Čambal, R., Gregor, M., Krampl, T., Nagy, P., *Spätènezeitliche Objekte in Bratislava, Čajkovského Ulici Č. 9*, in: Zbor. SNM C, 2009/Archeológia, 16, 123-160.
- CHIȚESCU 1981 Chițescu, M., *Numismatic Aspects of the Dacian State: The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR international series, 112, Oxford.
- CHIȚESCU 1980 Chițescu, M., *Les monnaies géto-daces de type romain républicain et impérial*, in: *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 6, 123-138.
- CONSTANTINESCU et al. 2015 Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Chiojdeanu, C., Oberländer-Târnoveanu, E., Martin, T., *Cronologia monedelor dacice de argint și aur de tip Koson pe baza informațiilor despre compoziția lor elementală*, in: Fortiu, S., Stavilă, A. (Hrsg.), *ArheoVest III/2. In memoriam Florin Medeț, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, JATEPress Kiadó, Szeged, 709-721.

- CONSTANTINESCU *et al.* 2012 Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Vasilescu, A., Simon, R., Ceccato, C., *Archaeometallurgical Characterization of Ancient Gold Artefacts from Romanian Museums Using XRF, Micro-Pixe and Micro-SR-XRF Methods*, in: *Proceedings of the Romanian Academy A* 13, 1, 19-26.
- CONSTANTINESCU *et al.* 2009 Constantinescu, B., Cojocaru, V., Bugoi, R., Sășianu, A., *Some Metallurgical Aspects of Ancient Silver Coins discovered in Romania – Originals and Imitations*, in: *Proceedings of the 2nd International Conference "Archaeometallurgy in Europe"*, Mailand, 455-463.
- CONSTANTINESCU *et al.* 2003 Constantinescu, B., Sășianu, A., Bugoi, R., *Adulterations in First Century B.C.: The Case of Greek Silver Drachmae Analysed by X-Ray Methods*, in: *Spectrochimica Acta B*, 58, 759-765.
- CRAWFORD 1977 Crawford, M. H., *Republican Denarii in Romania: The Suppression of Piracy and the Slave Trade*, in: *JRS*, 67, 117-124.
- CRIȘAN 1986 Crișan, I. H., *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Albatros Verlag, Bukarest.
- CRIȘAN 1979 Crișan, I. H., *Statul dac centralizat și independent condus de Burebista*, in: *AMP*, 3, 103-109.
- CRIȘAN 1978 Crișan, I. H., *Burebista and His Time*, Academia R.S.R. Verlag, Bukarest.
- CRIȘAN 1975 Crișan, I. H., *Burebista și epoca sa*, Enciclopedică română Verlag, Bukarest.
- CRIȘAN 1970 Crișan, I. H., *Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei*, in: *Stud. Zvest. AA Archeologického ústavu Slovenskej Akad vied*, 18, 86-106.
- CRIȘAN 1969a Crișan, I. H., *Ceramică geto-dacică. Cu specială privire la Transilvania*, Științifică Verlag, Bukarest.
- CRIȘAN 1969b Crișan, I. H., *Probleme locuirii daco-geților pe teritoriul Slovaciei în lumina recentelor descoperiri arheologice (sec. V-IV î.n.e. – sec. IV e.n.)*, in: *ArhMold*, 6, 91-109.
- CRIȘAN 1968 Crișan, I. H., *Contribuții la problema unității culturii materiale daco-getice*, in: *AMN*, 5, 21-32.
- CRIȘAN 1955 Crișan, I. H., *Ceașcă dacică*, in: *Studii Cerc. Științ.*, Cluj-Napoca, 127-157.
- CHRISTENSEN 2002 Christensen, A. S., *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*, Museum Tusculanum Press, Kopenhagen.
- DANA 2007 Dana, D., *Le nom du roi Decebal: aperçu historique et nouvelles données*, in: Fodorean, F., Nemeti, S., Nemeth, E. (Hrsg.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Tribuna Verlag, Cluj-Napoca, 42-47.
- DANA 2003 Dana, D., *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte: Morphologie des noms daces*, in: *ZPE*, 143, 166-186.
- DANA, MATEI POPESCU 2009 Dana, D., Matei-Popescu, F., *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, in: *Chiron*, 39, 209-256.
- DAVIS 2010 Davis, Ph., *A New Look on the Poroschia Hoard*, in: *Apulum*, 47, 249-253.
- DAVIS 2009 Davis, Ph., *Imitations of Roman Republican Denarii*, <http://rrimitations.ancients.info>.
- DAVIS 2006 Davis, Ph., *Dacian Imitations of Roman Republican Denarii*, in: *Apulum*, 43, 321-356.
- DAVIS, PAUNOV 2012 Davis, Ph., Paunov, E., *Imitations of Republican Denarii from Moesia and Thrace*, in: Paunov, E., Filipova, S. (Hrsg.), *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studia in honorem Iliae Prokopov*, Veliko Tarnovo, 389-413.
- DIMA, ILIE 2007 Dima, M., Ilie, D., *Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târșă, com. Boșorod, jud. Hunedoara*, in: Nicolae, Eug. (red.), *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504-2004)*, Chișinău, 29 septembrie-2 octombrie 2004: *Comunicări, studii și note*, Enciclopedică Verlag, București, 35-65.
- DOBESCH 2004 Dobesch, G., *Zentrum, Peripherie und Barbaren in der Urgeschichte und der Alten Geschichte*, in: Friesinger, H., Stuppner, F. (Hrsg.), *Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*, Materialien des 13. Internationalen Symposiums Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Zwettl, 4.-8. Dezember 2000, VÖAW Verlag, Wien, 11-93.

- DOBESCH 2001 Dobesch, G., *Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista. Die Boier und Burebista*, in: *Ausgewählte Schriften*, Bd. 2: *Kelten und Germanen*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 781-811, 813-822.
- DOBESCH 1995 Dobesch, G., *Das europäische „Barbaricum“ und die Zone der Mediterrankultur*, Holzhausen Verlag, Wien.
- FERENCZ 2007 Ferencz, I. V., *Celții pe Mureșul Mijlociu: La Tène-ul timpuriu și mijlociu în bazinul mijlociu al Mureșului (sec. IV-II î. Chr.)*, in series “Bibliotheca Brukenthal”, 16, Altip Verlag, Sibiu.
- FERENCZ, PESCARU 2004 Ferencz, I. V., Pescaru, A. (Hrsg.), *Daco-Geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la Cetățile dacice din Munții Orăștiei*, Deva.
- FERRARY 2017 Ferrary, J.-L., *Rome et le monde grec. Choix d'écrits*, Les Belles Lettres, Paris.
- FISCHER-BOSSERT 2016 Fischer-Bossert, W., Koson Droueis, in: Schwarzer, H., Nieswandt, H.-H. (Hrsg.), *Man kann es sich nicht prächtig genug vorstellen! Festschrift für Dieter Salzmann zum 65. Geburtstag*, vol. I, Scriptorium Verlag, Marsberg, 87-102.
- GEORGIEV 1983 Georgiev, V. I., *Thrakisch und Dakisch. Thrakische und dakische Namenskunde*, in: Temporini, H. et. al. (Hrsg.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, vol. II/29, 2, 1148-1194.1195-1213.
- FLOREA 2015 Florea, G. (Hrsg.), *Matrița de Bronz de la Sarmizegetusa Regia*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- FLORESCU, FLORESCU 2005 Florescu, A., Florescu, M., *Cetățile traco-getice din secolele VI – III a. Chr. de la Stânțești (jud. Botoșani), „Cetatea de Scaun” Verlag, Târgoviște.*
- FLORESCU 1961 Florescu, F. B., *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Academia R.P.R. Verlag, Bukarest (Florescu, F. B., *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Bukarest-Bonn, 1965).
- FORSTER 2018 Forster, F. R., *Die Polis im Wandel. Ehrendekrete für eigene Bürger im Kontext der hellenistischen Polisgesellschaft*, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen.
- GLODARIU 2001 Glodariu, I., *Introducere în Istoria antică a României*, Curs, Partea I-a, Accent Verlag, Cluj-Napoca.
- GLODARIU 1976 Glodariu, I., *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, British archaeological reports, Suppl., ser. 8, Oxford.
- GLODARIU 1974 Glodariu, I., *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Dacia Verlag, Cluj.
- GLODARIU 1971 Glodariu, I., *Considerații asupra circulației monedei străina în Dacia sec. II î.e.n.- I e.n.*, in: AMN, 8, 71-90.
- GLODARIU, IAROSLAVSCHI, RUSU 1992 Glodariu, I., Iaroslavschi, E., Rusu, A., *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, in: *Ephemeris Napocensis*, 2, 57-68.
- GÖBL 1994 Göbl, R., *Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Ablauf, Chronologie und historische Relevanz für Noricum und die Nachbargebiete*, Fassbaender Verlag, Wien.
- GOSTAR 1984 Gostar, N., *Dinaștii daci de la Burebista la Decebal*, in: SCIVA, 35, 1, 45-53.
- GOSTAR, LICA 1984 Gostar, N., Lica, V., *Societatea Geto-Dacică de la Burebista la Decebal*, Junimea Verlag, Bukarest 1984.
- GRIGOROVA, PROKOPOV 2002 Grigorova, V., Prokopov, I., *Les drachmes d'Apollonia et Dyrrachion en Illyrie dans la circulation monétaire en Thrace (IIe-Ier s. av. J.-C.)*, in: *Actes du VIIIe Congrès International de Thracologie*, Sofia, 651-679.
- GRÜNERT 2002 Grünert, H., *Gustaf Kossinna. Ein Wegbereiter der nationalsozialistischen Ideologie*, in: Leube, A., Hegewisch, M. (Hrsg.), *Prähistorie und Nationalsozialismus: Die mittel- und osteuropäische Ur-Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945*, Synchron Wissenschaftsverlag, Heidelberg, 307-320.
- GÜNTHER 2013 Günther, H.-Chr., *The First Collection of Odes: Carmina I-III*, in: Günther, H.-Chr. (Hrsg.), *Brill's Companion to Horace*, in series Brill's Companions to Classical Studies, Leiden-Boston, 211-406.

- HOLLSTEIN 2016 Hollstein, W., *The Aureus of Casca Longus (RRC 507/1)*, in: *Numismatic Chronicle*, 176, 155-170.
- HOLLSTEIN 2000 Hollstein, W. (Hrsg.), *Metallanalytische Untersuchungen an Münzen der Römischen Republik*, in series „Berliner Numismatische Forschungen” – Neue Folge, Band 6, Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- HOORMOUZIADIS 2010 Hourmouziadis, J., *ΚΟΣΩΝ Gold Staters and Silver Drachmae – a Die Study*, in: *Revue Numismatique*, 166, 287-296.
- IAȚCU 2015 Iațcu, I., *Early Dacian Cup discovered at Ciurea (Iași County)*, in: *Acta Musei Tutovenss*, 11, 88-91.
- ILIESCU 1990 Iliescu, O., *Sur les monnaies d'or à la Légende ΚΟΣΩΝ*, in: *Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi*, 19, Lugano, 185-214.
- ISVORANU, BABEȘ, CONSTANTINESCU 2010 Isvoranu, T., Babeș, M., Constantinescu, E.-M., *Tezaurul monetar geto-dacic din așezarea de la Cârломănești*, in: *Studii și Cercetări de Numismatică*, S.N., 1, 7-34.
- ISVORANU, COJOCARU 2011 Isvoranu, T., Cojocaru, V., *A Geto-Dacian Coin Hoard from the 1st Century BC in the Light of X-ray Fluorescence Analysis*, in: Papuci-Władyka, E., Vickers, M., Bodzek, J., Braund, D. (Hrsg.), *Pontika 2008. Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times: Proceedings of the International Conference, 21st-26th April 2008, Kraków*, in BAR international series, 2240, Archaeopress, Oxford, 159-162.
- IVANTCHIK 2007 Ivantchik, A., *Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cités grecques avec le royaume de Skilouros*, in: BRESSON et al. 2007: 99-110.
- KOLNIKOVÁ 2015 Kolníková, E., *Münzprägung und Geldwirtschaft an der Ostgrenze der boischen Besiedlung – Forschungsergebnisse und Fragestellungen*, in: Karwowski, M., Salač, V., Sievers, S. (Hrsg.), *Boier zwischen Realität und Fiktion*, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag, Bonn, 253-271.
- KOLNIKOVÁ 2005 Kolníková, E., *Münzen der Eravisker, Azaler und andere Nachahmungen republikanischer Denare im nordkarpathischen Raum*, in: Biró-Sey, K., Buza, J., Csorna, M., Gedai, I. (Hrsg.), *In memoriam Ludovici Huszár*, Argumentum Kiadó, Budapest, 72-89.
- KOLNIKOVÁ 1996 Kolníková, E., *Norische Münzen im Oppidum von Bratislava und in seinem Hinterland*, in: *Slovenská Numizmatika*, 14, 9-57.
- LAZARENKO 2010 Lazarenko, I., *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, in: Petropoulos, E. K., Maslennikov, A. A. (Hrsg.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Kyriakidis Brothers Publishing House, Thessalonike, 13-62.
- LICA 2000 Lica, V., *The Coming of Rome in the Dacian World*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz.
- LOCKYEAR 2008 Lockyear, K., *Aspects of Roman Republican Coins found in Late Iron Age Dacia*, in: Spinei, V., Munteanu, L. (Hrsg.), *Miscellanea numismatica antiquitatis in honorem septagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba*, Academia Română Verlag, Bukarest, 147-176.
- LOCKYEAR 2004 Lockyear, K., *The Late Iron Age Background to Roman Dacia*, in: Hanson, W. S., Haynes, I. P., *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 56, Portsmouth/RI, 33-74.
- LUPU 1989 Lupu, N., *Tilișca: asezările arheologice de pe Cățanaș*, Științifică și Enciclopedică Verlag, Bukarest.
- LUSCHIN VON EBENGREUTH 1904 Luschin von Ebengreuth, A., *Keltenmünzen von der Gerlitzentalpe und aus Moggio*, in: *Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmäler* 2, 73-102.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1996/1997 Mihailescu-Bîrliba, L., *Nationalism in Romanian Archaeology up to 1989*, in: *Studia Antiqua et Archaeologica*, 3/4, 161-164.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 2013 Mihailescu-Bîrliba, V., *Noi analize și interpretări privind moneda romană republicană*, in: *ArhMold*, 36, 153-157.

- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1996/1997 Mihailescu-Birliba, V., *Impact of Political Ideas in Romanian Archaeology before 1989*, in: *Studia Antiqua et Archaeologica*, 3/4, 157-160.
- ŁUCZKIEWICZ, SCHÖNFELDER 2008 Łuczkiwicz, P., Schönfelder, M., *Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, in: *JbRGZM*, 55, 159-210.
- MĂNDESCU 2010 Măndescu, D., *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a.Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Istros Verlag, Brăila.
- META 2015 Meta, A., *Le monnayage en argent de Dyrrachion 375-60/55 av.J.-C.*, Vol. 1, *Recherches archéologiques franco-albanaises École française d'Athènes*, Athen.
- MILITKÝ 2015 Militký, J., *Die Boier und die Numismatik – Gegenwärtiger Stand der Forschung und die Möglichkeiten der Interpretation des Fundbestandes*, in: in: Karwowski, M., Salač, V., Sievers, S. (Hrsg.), *Boier zwischen Realität und Fiktion*, Dr. Rudolf Habelt GmbH Verlag, Bonn, 69-101.
- MITREA 2011 Mitrea, B., *Monedele descoperite în cetățuia geto-dacă de la Poiana*, in: *ArhMold*, 24, 187-219.
- MITTHOF 2018 Mitthof, F., *Vexatissimi nummi. Ein halbes Jahrtausend Forschung zu den Koson-Münzen*, in: *AMN*, 54, 105-168.
- MITTHOF (im Druck) Mitthof, F., *Goldstatere des Lysimachos-Typs sowie des Pharnakes II. und Asandros. Die Analyse eines siebenbürger Schatzfundes durch Abbé Eder aus dem Jahre 1803*, in: Woytek, B. (Hrsg.), *Ars critica numismatica. Joseph Eckhel (1737-1798) and the development of numismatic method*, Wien.
- MOISIL 2012 Moisil, D., *Descoperiri monetare antice și byzantine din Romania IV*, in: *Cercetări numismatice*, 18, 293-322.
- MOSCALU 1983 Moscalu, E., *Ceramică traco-getică*, Muzeul Național de Istorie, Bukarest.
- MUNTEANU 2011 Munteanu, L., *Some Remarks Concerning the Gold Coins with the Legend 'ΚΟΣΩΝ'*, in: Holmes, N. (Hrsg.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, Vol. 1, Glasgow, 304-309.
- MUNTEANU 2003 Munteanu, L., *Despre emiterea monedelor de tip Koson*, in: *ArhMold*, 26, 241-264.
- MUNTEANU 2002 Munteanu, L., *Despre descoperirile monetare de tip Koson*, in: *ArhMold*, 25, 253-270.
- MUNTEANU, CHIRIAC 2016 Munteanu, L., Chiriac, C., *The Hoard with Coins of 'Huși-Vovriești' Type Discovered in Huși*, in: Cojocaru, V., Rubel, A. (Hrsg.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 541-580.
- MUSILOVÁ et al. 2014 Musilová, M., Barta, P., Herucová, A. (Hrsg.), *Bratislavský hrad. Dejiny, výskum a obnova*, Slovenské národné múzeum – Historické múzeum, Bratislava.
- NATEA et al. 2012 Natea, G. V., Palaghie, V., Luca, S. A., *La Tène Discoveries in the Settlement of Turdaș-Luncă (Hunedoara County, Romania)*, in: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 11, 141-166.
- NICULESCU 2016 Niculescu, G. A., *On Florin Curta's Attack*, in: *Dacia*, N.S., 60, 307-327.
- NICULESCU 2011 Niculescu, G. A., *Culture-Historical Archaeology and the Production of Knowledge on Ethnic Phenomena*, in: *Dacia*, N.S., 55, 5-24.
- NICULESCU 2004/2005 Niculescu, G. A., *Archaeology, Nationalism and the „History of the Romanians” (2001)*, in: *Dacia*, N.S., 48/49, 99-124.
- NICULESCU 1997/1998 Niculescu, G. A., *The Material Dimension of Ethnicity*, in: *New Europe College Yearbook*, 1, 203-262.
- NICULIȚĂ 2004 Niculiță, I., *Thraco-Getica. Studii și materiale*, Cartdidact Verlag, Chișinău.
- NICULIȚĂ, TEODOR, ZANOCI 2002 Niculiță, I., Teodor, S., Zanoci, A., *Butuceni. Monografie arheologică*, Bukarest.
- NICULIȚĂ, ZANOCI, BĂȚ 2016 Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Evoluția habitatului din microzona Saharna în epoca fierului*, in series *Biblioteca „Tyragetia” XXVII*, Chișinău.
- NICULIȚĂ, ZANOCI, BĂȚ 2015 Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Newly Discovered Iron Age Sites near the Village of Stohnaia, Rezina District, Republic of Moldova*, in: *Istros*, 21, 153-176.

- NICULIȚĂ, ZANOCI, BĂȚ 2014 Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Administrative, Religious and Cult Centers in the East-Carpathian Area during the 2nd Half of the 1st Millennium BC*, in: Mousaios, 19, 259-276.
- NICULIȚĂ, ZANOCI, BĂȚ 2013 Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M., *Fortified settlements of the 6th-3rd centuries BC in the Southern part of the Middle Dniester*, in: Niculică, B. P., Boghian, D. (Hrsg.), *Semper fidelis. In honorem magistri Mircea Ignat*, Istros Verlag-Muzeul Brăilei, Suceava, 299-323.
- PĂRPĂUȚĂ 2006 Părpăuță, T. D., *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a Chr.-I p. Chr.)*, Trinitas Verlag, Iași.
- PAUNOV 2014 Paunov, E. I., *Dies for Striking Republican and Early Imperial Coins from Moesia and Thrace: Ancient Forgeries or Something Else?*, in: *Journal of Ancient History and Archaeology*, 1, 29-35.
- PAUNOV 2013 Paunov, E. I., *From Koine to Romanitas: The Numismatic Evidence for Roman Expansion and Settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 BC – AD 98/117)*, Ph.D. Thesis, Cardiff.
- PAUNOV, PROKOPOV 2013 Paunov, E. I., Prokopov, I. S., *Actium and the "Legionary" Coinage of Mark Antony. Historical, Economic and Monetary Consequences in Thrace (the Coin Evidence)*, in: Liampi, K., Papaevangelu-Genakos, C., Zachos, K., Doudougli, A., Iakovidou, A. (Hrsg.), *Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity: Proceedings of the 1st International Conference Numismatic History and Economy in Epirus During Antiquity (Univeristy Of Ioannina, October 3rd – 7th 2007)*, KERMA 3, Athen, 107-128.
- PAUNOV, PROKOPOV 2002 = IRRCHBulg Paunov, E. I., Prokopov, I. S., *An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and Coins in Bulgaria (IRRCHBulg)*, Ennerre Verlag, Mailand.
- PESDITSCHKEK 2009 Pesditschek, M., *Barbar, Kreter, Arier: Leben und Werk des Althistorikers Fritz Schachermeyr*, 2 Bde., Südwestdt. Verlag für Hochschulschriften, Saarbrücken.
- PETAC, GEORGESCU 2015 Petac, E., Georgescu, M., *O monedă rară de tip Vârteju-București descoperită în București (Dâmboia)*, in: *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 1, 148-151.
- PETAC, VÎLCU 2013 Petac, E., Vilcu, A., *The Lysimachus type Gold mintage from Odessos*, in: *Istros*, 19, 297-326.
- PETAC, VÎLCU 2012 Petac, E., Vilcu, A., *Syrian wars and the beginning of Lysimachus-type staters at Tomis*, in: *Istros*, 18, 51-63.
- PETOLESCU 2017 Petolescu, C. C., *Geneza poporului Român. O sinteză arheologică și istorică*, Univers Enciclopedic Verlag, Bukarest.
- PETOLESCU 2016 Petolescu, C. C., *Decebalus regele dacilor*, Univers Enciclopedic Gold Verlag, Bukarest.
- PETOLESCU 2010 Petolescu, C. C., *Dacia – un mileniu de istorie*, Academia Română Verlag, Bukarest.
- PETOLESCU 2011 Petolescu, C. M., *Monedele regelui Coson*, Academia Română Verlag, Bukarest.
- PICARD 2008 Picard, O., *Thasische Tetradrachmen und die Balkankriege im ersten Jahrhundert v. Chr.*, in: Bürrer, F., Müller, H. (Hrsg.), *Kriegskosten und Kriegsfinanzierung in der Antike*, WBG, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 175-192.
- PIPPIDI 1984 Pippidi, D. M., *Gètes et Grecs dans l'histoire de la Scythie Mineure à l'époque de Byrebistas*, in: Pippidi, D. M., *Parerga. Ecrits de Philologie, d'Epigraphie et d'Histoire ancienne*, Les Belles Lettres, Bukarest-Paris, 177-188.
- PIPPIDI 1975 Pippidi, D. M., *La 'seconde fondation' d'Istros à la lumière d'un document nouveau*, in: Pippidi, D. M., *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du litoral roumain de la Mer Noir*, Academia R.S.R. Verlag, Bukarest-Amsterdam, 193-201.
- PIPPIDI 1962 Pippidi, D. M., *Das Datum des Ehrendekrets für Aristagoras, Sohn des Apatourios*, in: Pippidi, D. M., *Epigraphische Beiträge zur hellenistischen Geschichte Histrias in hellenistischer Zeit*, Berlin, 89-100 (rumänische Fassung in: Pippidi, D. M., *Contribuții la istoria veche a Romaniei*, Bukarest, 1967, 270-286).
- PIPPIDI 1957 Pippidi, D. M., *La date du décret histrien pour Aristagoras, fils d'Apatourios (Syll. ³ 708)*, in: *Dacia*, N.S., 1, 165-177.
- PLANTOS, CIUTĂ 2015 Plantos, C., Ciută, M.-M., *New Discovered Archaeological Artifacts from Craiva "Piatra Craivii" Dacian Fortress (Cricău Commune, Alba County) I*, in: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 14, 251-263.

- POP 2008 Pop, H., *Argintul dacic sălăjean*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- POP, GĂZDAC 1999 Pop, H., Găzdac, C., *The Roman Hoard from Șimleul Silvaniei*, in: *Acta Musei Napocensis*, 36, 169-187.
- POP, PUPEZĂ 2006 Pop, H., Pupeză, P., *Dacians and Celts in the North-Western Romania*, in: Sîrbu, V., Vaida, D. L. (Hrsg.), *Thracians and Celts: Proceedings of the international Colloquium from Bistrita 18-20 May 2006*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 183-212.
- POPA 2018 Popa, C. N., *Modelling Identities. A Case Study from the Iron Age of South-East Europe*, Springer International Publishing, Cham (CH).
- POPA 2015 Popa, C. N., *Late Iron Age Archaeology in Romania and the Politics of the Past*, in: *Dacia*, N.S., 59, 337-361.
- POPA 2014 Popa, C. N., *The Trowel as Chisel. Shaping Modern Romanian Identity through the Iron Age*, in: Ginn, V., Enlander, R., Crozier, R. (Hrsg.), *Exploring Prehistoric Identity. Our Construct or Theirs?*, Oxbow Books, Oxford, 164-174.
- POPA, Ó RÍAGÁIN 2012 Popa, C. N., Ó Ríagáin, R., *Archaeology and Nationalism in Europe. Two Case Studies from the Northwest and Southeast of Europe*, in: Popa, C. N., Ó Ríagáin, R. (Hrsg.), *Archaeology and (De)Construction of National and Supra-National Polities*, *Archaeological Review from Cambridge* 27, 52-70.
- POPA, STODDART 2014 Popa, C. N., Stoddart, S. (Hrsg.), *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to Identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the Debate*, Oxbow Books, Oxford-Philadelphia.
- POPESCU 2014 Popescu, M.-C., *Roman Pottery discovered on the Dacian Site of Răcătău (Bacău County, Romania)*, in: *Rei Cretariae Romanae Fautorum*, Acta 43, 151-158.
- POPESCU 2013 Popescu, M.-C., *Hellenistic and Roman Pottery in Pre-Roman Dacia (2nd Century B.C. – 1st Century A.D.)*, A.R.A. Verlag, Bukarest.
- PREDA 2007 Preda, C., *Some Thoughts on the Coinages of the Eastern Celts and the Geto-Dacians*, in: *Slovenská Numizmatika*, 18, 115-126.
- PREDA 1998 Preda, C., *Istoria monedei în Dacia preromană*, Enciclopedică Verlag, Bukarest.
- PREDA 1973 Preda, C., *Monedele geto-dacilor*, Academia R.S.R. Verlag, Bukarest.
- PROKOPOV 2012 Prokopov, I. S., *The Silver Coinage of the Macedonian Regions 2nd- 1st Century BC.*, in series "Collection Moneta", 131, Wetteren.
- PROKOPOV 2011 Prokopov, I. S., *The Imitations of Late Thasian Tetradrachms: Chronology, Classification and Dating*, in: Holmes, N. (Hrsg.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, Vol. 1, Glasgow, 337-344.
- PROKOPOV 2009 Prokopov, I. S., *Basic Coin Types in Thrace. Recorded Quantities and their Participation in the Coin Circulation during the 2nd-1st Centuries BC*, in: Drougou, S., Touratsoglou, G., *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσουλου*, Hypourgeio Politismou, Nomismatiko Mouseio, Ekdoseis Sēma, Athen, 247-253.
- PROKOPOV 2006 Prokopov, I. S., *Die Silberprägung der Insel Thasos und die Tetradrachmen des "Thasischen Typs" vom 2.-1. Jh. v. Chr.*, in series *Griechisches Münzwerk*, Akademie Verlag, Berlin.
- PUPEZĂ 2012 Pupeză, L.-P., *Veacul întunecat al Daciei. Arheologie și istorie în spațiul carpato-danubian de la sfârșitul secolului III a. Chr. până la începutul secolului I a. Chr. (The Dark Age of Dacia. Archaeology and History in the Carpathian-Danubian Region between the End of the 3rd and the Beginning of the 1st Century BC)*, Mega Verlag, Cluj-Napoca.
- PURECE et al. 2014 Purece, S., Natea, G., Palaghie, V., Luca, S. A., *The Hoard with Roman Republican and Dyrrhachian Coins from Miercurea Sibiului-IV – Highway*, in: *Coinage and Commerce in Southeast Europe*, 6, 7-47.

- RUSTOIU 2016 Rustoiu, A., *Some Questions Regarding the Chronology of La Tène Cemeteries from Transylvania. Social and Demographic Dynamics in Rural Communities*, in: Berecki, S. (Hrsg.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8-10 October 2015*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 235-264.
- RUSTOIU 2015a Rustoiu, A., *Weapons as Symbols and the Multiple Identities of the Warriors. Some Examples from Transylvania*, in: Wefers, S., Karwowski, M., Fries-Knoblach, J., Trebsche, P., Ramsel, P. (Hrsg.), *Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, Langenweißbach, 127-148.
- RUSTOIU 2015b Rustoiu, A., *The Celtic Horizon in Transylvania. Archaeological and Historical Evidence*, in: Berecki, S., *Iron Age Settlement Patterns and Funerary Landscapes in Transylvania (4th-2nd Centuries BC)*, Mega Verlag, Târgu Mureş, 9-29.
- RUSTOIU 2012a Rustoiu, A., *Commentaria archaeologica et historica (I)*, in: *Ephemeris Napocensis*, 22, 159-183.
- RUSTOIU 2012b Rustoiu, A., *The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies*, in: Berecki, S. (Hrsg.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 7-9 October 2011*, Mega Verlag, Târgu Mureş, 357-390.
- RUSTOIU 2008a Rustoiu, A., *The Beginning of the Celtic Colonization inside the Carpathians. Archaeological and Historical Reference Points*, in: Pop, H. (Hrsg.), *Dacian Studies. Contributions for La Tène Period Researches: In Memoriam Dr. Mircea Rusu*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 33-52.
- RUSTOIU 2008b Rustoiu, A., *The Celts from Transylvania and the Indigenous Communities from Northern Balkans. Cultural Exchanges and Individual Mobility*, in: *Ephemeris Napocensis*, 18, 25-44.
- RUSTOIU 2006 Rustoiu, A., *The Celts between Tisa and the Carpathians before and after the Great Invasion in the Balkans*, in: Sirbu, V., Vaida, D. L. (Hrsg.), *Thracians and Celts: Proceedings of the international Colloquium from Bistrita 18-20 May 2006*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 213-228.
- RUSTOIU 2005a Rustoiu, A., *The Padea-Panagjurski Kolonii Group in South-Western Transylvania*, in: Dobrzańska, H., Megaw, V., Poleska, P. (Hrsg.), *Celts on the Margin: Studies in European Culture Interaction, 7th century BC – 1st century AD, dedicated to Zenon Wozniak*, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Cracow, 109-119.
- RUSTOIU 2005b Rustoiu, A., *Archäologische und historische Hinweise betreffend den Anfang der keltischen Kolonisation des innerkarpatischen Raumes*, in: *Apulum*, 42, 57-76.
- RUSTOIU, BERECKI 2016 Rustoiu, A., Berecki, S., *Cultural Encounters and Fluid Identities in the Easter Carpathian Basin in the 4th-3rd Centuries BC*, in: Armit, I., Potrebica, H., Črešnar, M., Mason, P., Büster, L. (Hrsg.), *Cultural Encounters in Iron Age Europe*, in series Minor no. 38, *Archaeolingua*, Budapest, 285-304.
- RUSTOIU, BERECKI 2014 Rustoiu, A., Berecki, S., *Celtic Elites and Craftsmen. Mobility and Technological Transfer during the Late Iron Age in the Eastern and South-eastern Carpathian Basin*, in: Berecki, S. (Hrsg.), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 10-13 October 2013*, Mega Verlag, Târgu Mureş, 249-278.
- RUSTOIU, GHEORGHIU 2010 Rustoiu, A., Gheorghiu, G., *"General" and "Particular" in the Dressing Fashion and Metalwork (An iron variant of the Jezerine type brooches from Piatra Craivii – Alba County)*, in: Căndea, I., Sirbu, V. (Hrsg.), *Tracii și vecinii lor în Antichitate (The Thracians and Their Neighbours in Antiquity). Studia in Honorem Valerii Sirbu*, Istros Verlag, Brăila, 447-457.
- RUSTOIU, USUȚIU 2013 Rustoiu, A., Ușuțiu, A., *Celtic Colonization in Banat. Comments regarding the Funerary Discoveries*, in: Sirbu, V., Ștefănescu, R. (Hrsg.), *The Thracians and Their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, II: Necropolises, Cult Places, Religion, Mythology*, Istros Verlag, Braşov, 323-345.
- SĂȘIANU 1980 Sășianu, A., *Moneda antică în vestul și nord-vestul României / Ancient coinage in Western and North-Western Romania*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

- SHERK Sher, R. K., *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- SORDI 1982 Sordi, M., *Timagene di Alessandria: uno storico ellenocentrico e filobarbaro*, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II/30, 1, 775-797.
- SPINEL, RUBEL 2008 Spinei, V., Rubel, A. (Hrsg.), S. Brather, *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*, Academia Română Verlag, Bukarest.
- STAN 2014 Stan, M. G., *The Phenomenon of Roman Republican Coinage in Pre-Roman Dacia. A Reexamination of the Evidence*, in: *JAHA*, 1.4, 44-67.
- STROBEL 2018 Strobel, K., *Zur vermeintlichen Statthalterschaft des Domitius Ahenobarbus in Illyricum und zu den Kommanden des M. Vinucius im Donauraum*, in: Kastler, R., Lang, F., Wendling, H. (Hrsg.), *Faber Salisburgi. Festschrift für Wilfried K. Kovacsovics zum 65. Geburtstag*, Eigenverlag, Universität Salzburg, Fachbereich Altertumswissenschaften, Salzburg, 305-316.
- STROBEL 2017 Strobel, K., Rez. zu B. Meier, *Geschichte und Kultur der Kelten* (München 2012), in: *Klio*, 99, 705-713.
- STROBEL 2016a Strobel, K., *Der untere Donauraum in der Kartographie des Ptolemaios zwischen Aktualität und Antiquiertheit. Das Bild Dakiens in der antiken Geographie*, in: *Orbis Terrarum*, 14 (2017), 194-228.
- STROBEL 2016b Strobel, K., *Die Daker und Dakien. Ein Pseudo-Ethnos im Spiegel der sich wandelnden Ethnonymik und Toponymik*, in: Frass, M., Graßl, H., Nightingale, G. (Hrsg.), *Akten des 15. Österreichischen Althistorikertages Salzburg, 20. – 22. November 2014*, Paracelsus Buchhandlung & Verlag Sebastian F. Gutmann, Salzburg, 149-193.
- STROBEL 2015a Strobel, K., *Das frühe Stammesreich der keltischen Noriker in Kärnten – Ein Konstrukt der Wissenschaftsgeschichte. Zur Geschichte der Träger der latènezeitlichen Mokronog-Kultur beiderseits der Karawanken*, in: Strobel, K., Lafer, R. (Hrsg.), *Antike Lebenswelten. Althistorische und papyrologische Studien*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin-Boston, 28-152.
- STROBEL 2015b Strobel, K., *Antike Geographie und Ethnographie: Quellensteinbrüche für die Eisenzeitarchäologie?*, in: Karl, R., Leskovar, J. (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten 6. Fallstudien, Methoden, Theorie*, Oberösterreichisches Landesmuseum Linz, Linz, 191-220.
- STROBEL 2015c Strobel, K., *Die Boii – ein Volk oder nur rein Name? Zur Problematik von antiker Geographie und Ethnographie*, in: Karwowski, M., Salač, V., Sievers, S. (Hrsg.), *Boier zwischen Realität und Fiktion, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 21*, Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 35-67.
- STROBEL 2014 Strobel, K., *Vorrömischer und frühromischer Geldverkehr in Noricum: Fragen und Tendenzen*, in: Alram, M., Emmerig, H., Harreither, R. (Hrsg.), *Akten des 5. Österreichischen Numismatikertages Enns 2012, 21.-22. Juni 2012*, Gesellschaft für Landeskunde und Denkmalpflege Oberösterreich, Enns-Linz, 67-99.
- STROBEL 2005-2007 Strobel, K., *Die Frage der rumänischen Ethnogenese. Kontinuität – Diskontinuität im unteren Donauraum in Antike und Frühmittelalter*, in: *Balkan-Archiv*, N.F. 30-32, 59-166.
- STROBEL 1998 Strobel, K., *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos [Die Daker. Zur Komplexität ethnischer, politischer und kultureller Größen der Geschichte des unteren Donauraumes]*, in: *SCIVA*, 49, 1-2, 61-95, 207-227.
- SUCEVEANU 1998 Suceveanu, A., *Protos kai megistos (basileus)*, *IGB I²*, 13, Z. 22-23, in: *Tyche*, 13, 229-247.
- SUCEVEANU 1983 Suceveanu, A., *Burebista et la Dobroudja*, in: *Thraco-Dacica*, 4, 45-58.
- SUCEVEANU 1975 Suceveanu, A., *À propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite*, in: *Revue Roumaine d'Histoire*, 14, 111-118.
- TELEAGA 2016 Teleaga, E., *Schwerter aus der Region des Eisernen Tores. Ein chronologischer Beitrag der Mittel- und Spät-La-Tène-Waffengräber*, in: Berecki, S. (Hrsg.), *Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2015*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 293-324.

- TORBOV, ANASTASSOV 2008 Torbov, N., Anastassov, J., *Le groupe „Padea-Panagjurski Kolonii”: réexamen des ensembles funéraires des IIe et Ier s. av. J.-C. du nord-ouest de la Bulgarie*, in: Sîrbu, V., Stîngă, I. (Hrsg.), *The Iron Gate Region during the Second Iron Age: Settlements, Necropolises, Treasures*, Istros Verlag, Drobeta-Turnu Severin, 95-107.
- TREBSCHKE 2015 Trebsche, P., *Das Wandern ist der Boier Lust? Quellenkritische Überlegungen zur Ethnizität latènezeitlicher Gruppen im mittleren Donaauraum*, in: Karwowski, M., Salać, V., Sievers, S. (Hrsg.), *Boier zwischen Realität und Fiktion: Akten des internationalen Kolloquiums in Cesky Krumlov vom 14.-16.11.2013*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 21, Bonn, 183-210.
- URSU 2017 Ursu, T., *Kogaion. Cercetări multidisciplinare la sanctuarele dacice din Munții Orăștiei*, Universitară Verlag, Bukarest.
- VASILESCU, CONSTANTINESCU, BUGOI 2011 Vasilescu, A., Constantinescu, B., Bugoi, R., *Micro-SR-XRF Studies of Gold Provenance in Archaeology*, in: *Romanian Journal of Physics*, 56, 366-372.
- VERDERY 1991 Verdery, K., *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley-Los Angeles.
- VESPREMEANU-STROE *et al.* 2013 Vespremeanu-Stroe, A., Preotease, L., Hanganu, D., Brown, A. G., Birzescu, I., Toms, P., Timar-Gabor, A., *The Impact of the Late Holocene Coastal Changes on the Rise and Decay of the Ancient City of Histria (Southern Danube Delta)*, in: *Quaternary International*, 293, 245-256.
- VÎLCU 2010 Vilcu, A., *Sur les statères en or de type Koson*, in: *Transylvanian Review*, 19, Suppl. 5, H. 1, 199-212.
- VÎLCU *et al.* 2011 Vilcu, A., Petac, E., Constantinescu, B., Chiojdeanu, C., Stan, D., Niculescu, G., *Considerations Regarding the Greek Gold Coins Struck during the 4th to the 1st Centuries BC in the Light of XRF Analysis*, in: *Peuce*, S.N., 9, 501-512.
- VRTEL 2016 Vrtel, A., *The Internal Structure of Late Latène Settlement of Bratislava*, in: *RevArchPicardie*, Sonderband 30, 333-342.
- VRTEL 2015 Vrtel, A., *Bemerkungen zum Katastrophenhorizont des Bratislavaer Oppidums*, in: Werfer, S., Karwowski, M., Fries-Knoblach, J., Trebsche, P., Ramsel, P. (Hrsg.), *Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, Langenweissbach, 53-69.
- VULPE 2012a Vulpe, A., *Herodotus and the Scythian Problem in Romania*, in: *Dacia*, N.S., 56, 47-75.
- VULPE 2012b Vulpe, A., *Scythians and Agathyrsi in the Carpatho-Danubian Region*, in: *SCIVA*, 63, 1, 27-66.
- VULPE 2005 Vulpe, A., *Reflecții despre problema geto-dacică*, in: Spinei, V., Lazarovici, C.-M., Monah, D. (Hrsg.), *Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Trinitas Verlag, Iași, 563-578.
- VULPE, TEODOR 2003 Vulpe, R., Teodor, S., *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, Bibliotheca Thracologica XXXIX, Bukarest.
- VULPE, ZAHARIADE 1987 Vulpe, A., Zahariade, M., *Geto-Dacii în Istoria Militară a Lumii Antice*, Militară Verlag, Bukarest.
- WAHLE 1941 Wahle, E., *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philologisch-Historische Klasse. 2. Abh. 1940/41, Heidelberg.
- WINKLER 1972 Winkler, I., *Considerații despre moneda „Koson”*, in: *SCIV*, 23, 1, 173-199.
- WOYTEK *et al.* 2012 Woytek, B. E., Rodrigues, M., Cappa, F., Schreiner, M., Radtke, M., Reinholz, U., *Imitations of Roman Republican Denarii: New Metallurgical Data*, in: *American Journal of Numismatics*, 24, 133-162.
- YANAKIEVA 2017 Yanakieva, S., *Thracian Onomastica and the Issue of Semantic Motivation*, in: *Bulgarian Language*, 64/4, 46-52.

FARMING AND TRADING IN MEDIEVAL MOLDAVIA: THE CIRCULATION OF PRODUCTS BASED ON HISTORICAL SOURCES

BY
GEORGE BILAVSCHI*

Abstract:

The present article contains a thorough analysis of the written sources on the agricultural economy and the medieval rural communities in the Eastern Carpathian area. Withal, the main objective of the research is to introduce in the field of historical research a series of information provided by foreign travelers, by chroniclers and chronographers, as well as by simple clerks, scribes and copyists, relevant to the medieval agricultural economy and, in particular, to the dynamics of the production of food commodities, agricultural goods and tools. The historical background, as determined by the political and military context of the epoch, became a decisive factor for state individualization in the area between the Carpathians and the Nistru (Dniester). The repeated invasions, the conflicts with nomadic populations and with the armies of neighboring states, as well as climatic variations, epidemics and natural disasters, all influenced the rate of economic development of the Moldavian state. In other words, under the impact of the above-mentioned factors, the dynamics of agrarian economy displayed stages of involution, but also of real progress, when the Moldavian territory became a market, a place of storage and a source of raw materials for most of the neighboring states.

The study of certain categories of documentary sources revealed that the agriculture and crafts activities, as well as the trade, were the fundamental fields of the economy of the Romanian medieval states. Technological innovations and advances in agricultural machinery have primarily supported the progress of demographic, economic and political factors. The agricultural and pastoral activities represented decisive endeavors for meeting the food and daily needs of the medieval communities. As a result, the most spectacular changes in the natural landscape were recorded during the 16th – 18th centuries. Thus, according to needs, agriculture has contributed decisively to the transformation of the environment, with decisive effects on all ecosystems.

Keywords: medieval agrarian economy, Moldavia, written sources, cereals, cattle, trade, tribute, tithe, honey.

INTRODUCTION

Written information on the agricultural economy and the medieval rural communities in the Eastern Carpathian area are inconsistent, disparate and laconic. In the same regard, the efforts of the scholars in the last half-century have been based on the exploration of some collateral aspects, of political-diplomatic and military persuasion, in connection with the factual history. Given that the written sources do not provide sufficient data regarding the various aspects of the extra-Carpathian medieval rural area, the archeology, anthropology, paleobotany, archaeozoology and linguistics could offer instead significant intakes of valuable informative material. Meanwhile, interactive and flexible themes and methodologies for investigating archaic societies have been developed in European academic centers, by promoting as well new study topics such as: individual mentality - collective mentality; domestic life - community social life; elite-ordinary; private and public daily life; food - culinary practices; clothing-fashion of the era; hygiene and sanitation; cultural-artistic activities;

* Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch; bilavschi@arheo.ro.

ancestral cultural and religious gestures / customs; time perception and astrological practices; cosmology-earth sciences; the imaginary and fabulous; prosaic and eschatological fears; modification of the archaic landscape and ecology of the medieval living environment; and so on.

The objective of the present research is to introduce in the field of historical research a series of information relevant to the sector of the medieval agricultural economy and, in particular, to the dynamics of the production of food commodities, agricultural goods and tools. Even if the information sequences are disparate and inconsistent, these highlight the pace of agricultural, commercial, individual, collective and centralized efforts. In general, these categories of sources should be viewed with caution, requiring a rigorous analytical filter. Some records represent deliberate exaggerations or distortions of historical realities, but also errors of interpretation and recording. For these reasons, the study of the economy of the Romanian medieval states requires a different approach and a methodology based mainly on multidirectional investigations. The intensification of archaeological research and the highlighting of written sources have contributed in the last decades to a completion of the knowledge regarding various aspects of the life of the communities of rural producers.

The investigation of this area should be carried out concurrently with the research of the Romanian archaic rural world. These two themes are current concerns of contemporary archaeological research, especially since the knowledge of the issues related to the ethnic-demographic structure, the internal administrative-legal organization of the village communities, the social-economic and professional structure, the customary mind and practices from the cultural and funeral-religious field will contribute to the understanding of the rural and agricultural societies of the present, which are threatened by dilution and loss of identity.

However, for the correct understanding of the processes of the medieval period, one must refer to the economic realities of the Roman-Byzantine world, which have innovated and transmitted technologies, tools and a significant knowledge baggage. At the same time, the dynamics of the archaic agricultural practices between the Carpathians, the Danube and the Dniester can be fully understood by knowing the technological evolutions within the neighboring agricultural societies (the territories of the Russian princedoms, of Poland, Bohemia, Moravia, Hungary, of the Serbian and Bulgarian empires).

CATEGORIES OF WRITTEN SOURCES

In the Middle Ages the scribes (*grămățici*, *dieci* or *pisari*) and the secretaries of the princely chancery as well as the chroniclers only recorded the diplomacy actions and agreements, the political, military and religious events, being less receptive to the ordinary issues of peasant social-economic and cultural life. Thus, everything related to the political caste, the diplomatic endeavors and agreements, the war episodes were taken to the front of the daily realities of the medieval village world.

Partial information regarding various aspects of agricultural life and medieval toolkits, household activities, customs, diet and peasant nutrition in the Carpathian-Destrian area are provided only by the registers of monastery goods, chronicles, reports and travelogues of foreign travelers, who visited or transited the areas north of the mouth of the Danube and east of the Carpathians. Unfortunately, these information items are secondary, sparse and often incorrect, and only a careful analysis of these could increase the category of truthful information regarding the transformations of the rural universe and medieval economy of the East-Carpathian space.

In this regard, the first summary information was identified in the Slavonic chronicles of the XV-XVI centuries. For example, the chroniclers of Macarie and Azarie recorded only the military raids of the Tartars in the region between Dniester and Siret and, implicitly, the serious damage caused to the settlements, the shock felt by the population of the villages and market-towns as well as the large number of goods taken as loot (cereals, ornaments, tools, weapons and animals - cattle, horses, flocks of sheep)¹. Thus, it can be regarded that,

¹ BOGDAN 1891: 20; BOGDAN 1909: 152, 157.

despite still precarious technologies and the lack of sustained commercial exchanges, the medieval Romanian communities provided, through the agricultural and crafts activities, the goods necessary for their own existence, as well as the goods destined to trade and the tribute due to the Turks.

The first more dependable news regarding physical geography, soil richness, climate, agriculture, mining and metallurgical industry in Moldova are found in the *Descriptio Moldaviae*, the work of scholar prince Dimitrie Cantemir.² Sparse information, but very useful, can be found in the travel reports of foreign travelers who visited Moldova at a certain point. Most of the documents were published in the series *Călători străini despre Țările Române*, coordinated by M. Holban.³ Other information pieces about Moldavian crops, livestock, goods, merchandise and practices are present in the writings of chroniclers.⁴ Some disparate information, which determined the directions of investigation, comes from documents and acts (*urice, ispisoace, surete, zapise or regeste*, issued by the Prince, boyars and monasteries), which sanction transactions with movable and immovable property, confirm privileges, donations and ownership over certain properties and inherited assets, as well as *de jure* legal obligations, consolidated and reconfirmed even several centuries in a row.⁵ These sources also provide some data regarding medieval agriculture, tools, products and goods existing on the markets and in the local fairs, their price, the revenues obtained, the frequency of the exchanges, the duties and obligations in money and goods due to the Ottoman Porte. The most consistent are the inventory registers of the monasteries, on the basis of which we can reconstruct quite comprehensive blocks of data regarding the evolution of the techniques, the inventory of agricultural tools, the field works and their calendar, the varieties of plants and vegetables grown, culinary preferences, food, etc. in the rural communities, and especially the monastic ones.

***

We will briefly argue below the informational value of these sources for various aspects of the medieval agricultural economy in the Eastern Carpathian territories. Although Moldavian documents do not provide information on the form and functionality of agricultural instruments, some Transylvanian writings provide us with data on various components of the plow (e.g. the *Bistrita Glossary*). For example, in the mentioned lexicon there are indications regarding the coulter, plowshares, stilt and how to use the plows in various types of soils.⁶ Since the fifteenth century, with the reign of Alexander the Good, agricultural tools have become a very important commodity and demanded by Moldavian merchants. Plowshares and coulters were the most demanded tools on the Transylvanian and Polish markets.⁷ Many of the tools present on the Moldavian markets were produced in Transylvania⁸ or were imported in the form of ingots and iron bars, then processed by the Moldavian blacksmiths. Certainly, these valuable objects were brought by trade even before the state organization east of the Carpathians. The precarious technology and the lack of primary iron ore deposits in these territories did not allow the production of quality finished iron goods locally. The blacksmiths ordered the iron in raw (ingot) or finished (billets) form and processed it in their workshops. It is not excluded that the processing technologies and techniques were transmitted by traveling blacksmiths, who came from the countries neighboring Moldavia (Transylvania, Hungary, Poland, Saxon cities, etc.).

² CANTEMIR 1973: 16-25, 43-51.

³ *Călători străini*, I, 1968; *Călători străini*, II, 1970; *Călători străini*, III, 1971; *Călători străini*, IV, 1972; *Călători străini*, V, 1973; *Călători străini*, VI, (I-II), 1976; *Călători străini*, VII, 1982; *Călători străini*, VIII, 1983.

⁴ URECHE 1958; COSTIN 1958; COSTIN 1976; NECULCE 1959.

⁵ PAPIU-ILARIAN, I-II, 1862; GHIBĂNESCU, I-XXIV, 1906-1930; BĂLAN, I-III, 1933-1934, 1937; *Documente Hurmuzaki* 1876-1940; VERESS, I-IX, 1922-1934; BOGDAN 1905; BOGDAN 1905A; BOGDAN 1913; COSTĂCHESCU 1931-1932; COSTĂCHESCU 1933; COSTĂCHESCU 1943; DIR 1951-1957; DRH A 1969-2014; *Documente Iași* 1999-2007; ș.a.

⁶ EDROIU, GYULAI 1966: 316.

⁷ FISCHER 1911: 176-177; EDROIU, GYULAI 1966: 316.

⁸ COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957: 28-36.

In contrast, the products of local craftsmen and peasants arrived on the European markets once state east of the Carpathians is established and consolidated, in the 14th - 15th centuries, and, implicitly, following the establishment of advantageous commercial relations for both parties involved in the exchange games. Thus, from Chilia and the Cetatea Albă, goods went to both Central, Northern and Western Europe, as well as to the Levantine area.⁹ Trade with the north and center of the continent was mainly through permanent fairs in Suceava, Siret, Hotin and Cernăuți,¹⁰ while trade with Wallachia and Transylvania was also carried out through the market towns of Bacău, Tg. Trotuș, Piatra, Tg. Neamț, Suceava or Baia.¹¹ The internal regulations stipulated the fairs for various categories of goods and for certain merchants, who came from different European states and with which there were economic and political agreements. For example, the cattle trade was held in Ajud and Bacău, in order to avoid the overcrowding of the animal markets in the other fairs. While the merchants from Brașov and the ones from Lviv were selling their goods and buying livestock (cattle, oxen, calves, etc.) in Bacău, the Sibiu merchants were allowed access to the Ajud market.¹² With the organization of customs, the establishment of routes, with the fixing of prices and tariff, the goods of the merchants from Brașov entered Moldavia through Oituz, Trotuș and reached Bacău, where the registration and sale of cattle was carried out.¹³ For example, the merchants from Brașov would have to pay, according to the privileges issued by Alexander the Good and his followers, 4 groschen for each load, 6 groschen for each horse, and 2 groschen for each cattle or ox.

Privileges granted over the centuries to Transylvanian, Wallachian, Galician, Polish, Italian or German merchants, by the Moldavian rulers, have boosted the movement of goods, as well as of the knowledge/technologies. Thus, the charters show that the merchants from Brașov, Bistrița and the Szekler Lands (Șapte Scaune) were allowed to buy from Moldova cereals (wheat, oats, millet), “large cattle”, horses, “oxen and cows”, fish, sheep, pigs, honey and beeswax, skins of cattle, sheep, lambs, wolves, foxes and squirrels.¹⁴ In exchange of these, there were imported from the cities of Europe, along with “cloth of Cologne, Louvain, Buda and the Moravia”¹⁵, such goods as textiles, “plowshares”, sickles, scythes, “weapons of all kinds”, swords, breastplates, daggers, axes, stirrups, knives, tents, belts, ropes, cotton, silk, various “cloths”, “tapestries”, oil, spices and many more.¹⁶

A special category of goods was represented by metal products (iron/steel, but also gold, silver, bronze or copper/brass). Thus, in particular, iron and its finished products, were important inheritance values for the medieval man. Certainly, in the 16th -17th centuries in Moldavia, high quality iron was used, from the areas of southern Poland, southern Slovakia, the Silesian, Carinthian regions, from Styria, Vienna or German centers. Some documents convey accurate information about the provenance of the iron in the form of ingots and/or finished products, the frequency of exchanges, the prices and policies of its trading. In this sense, the investigation of the customs registers of the medieval Cluj from the collection of the Directorate of the State Archives of Cluj-Napoca, the Archive of the City of Cluj-Napoca, the “Socoteli Orășenești” Fund, resulted in their scientific utilization by S. Goldenberg and F. Pap.¹⁷ The publication of these sources gave us the opportunity to find out the size of the commercial relations between the three Romanian historical provinces,

⁹ IORGA 1899: 3-6; BRĂTIANU 1922: 50-54; BRĂTIANU 1927: 37; BRĂTIANU 1929: 45-47; CÂMPINA 1953: 79-119; CÂMPINA 1953A: 191-236; GONȚA 1989: 49.

¹⁰ NISTOR 1912: 11; GONȚA 1989: 49.

¹¹ IORGA 1915: 34-36; MANOLESCU 1965: 15-16, 18-20; GIURESCU 1965: 55-70; OLTEANU 1969: 849-874; GONȚA 1989: 49.

¹² GONȚA 1989: 60.

¹³ IORGA, I, 1915: 91.

¹⁴ *Documente Hurmuzaki*, XV₂, 1913: 1181; URSU 1925: 375-379; BOGDAN, II, 1913: 271-288, 329-330, 339-342; GONȚA 1989: 62, 64.

¹⁵ GONȚA 1989: 62.

¹⁶ PASCU 1956: 211; PASCU 1954: 236-237; *Documente Hurmuzaki*, XV₁, 1911: 91; GONȚA 1989: 62.

¹⁷ GOLDENBERG 1958; PAP 1995: 33-40.

connected, in turn, through constant relations with the central and east-European economic and commercial system.

Although the most consistent information comes from late documents and reflects the situation at the end of the Middle Ages, this data is important because it expresses ordinary, accomplished transactions, surely, constantly and in the previous period. Thus, tools, parts of agricultural instruments or iron bars, from central and northern Europe, reached Moldova through the Transylvania fairs. The Cluj registers between 1599 and 1637 recorded an impressive volume of tools that were traded in Cluj. This is no less than 100,442 scythes, over 700 sickles, 365 hoes, 50 pickaxes and 9 yoke pins.¹⁸ The goods came from workshops and warehouses in Vienna, Slovak, Polish (some products being made by Krakow craftsmen) and Hungarian cities.¹⁹ Domestic demand was quite high, so the royal, noble and monastery forges worked continuously to ensure the needs of the people of the Principality.²⁰

A special category of tools traded on the internal markets of Transylvania were the so-called "Hainfeld scythes", named after the town where these were manufactured, located in southern Austria (Hainfeld).²¹

In exchange for goods exported from Moldavia, important quantities of iron bars, tools, weapons and various metal objects came from Poland and Hungary, as early as the 14th century. The royal privileges, issued by Sigismund of Luxembourg, on July 30, 1414, and Ludovic I of Poland, on April 24, 1353, addressed to the Transylvanian merchants, regulated the number and categories of goods that could be exported to Moldavia.²² Among these products, iron was subjected to an intense demand on the Moldavian markets.

The charters attest to the frequent commercial exchanges with the Polish Kingdom and the other neighboring states, however, since the 16th century, there is also an infusion of iron/finished metal products, coming from the markets of Silesia, Vienna, Styria, Bohemia or Nürnberg, in the conditions in which, until then, the south Poland metallurgy met the demands of the central and east-European area. This situation is also showing in the exchanges that the Baltic state had with Moldavia. Starting with the 16th century, the iron tools brought by various merchants to the Moldavian fairs came from the Silesian, Styria, Carinthian or German areas, thus competing with similar articles of Polish or domestic production.²³ In addition, the strategic and political-diplomatic decisions of Moldavia also dictated the economic and commercial policy guidelines. For example, in 1497, Bartolomeu Drágffy calls on the burghers of Sibiu to provide weapons and "digging tools" to the Lord of Moldavia, Stephen the Great, who is at war with the troops of the Polish king Jan Albert.²⁴

We know from chancery acts that in the autumn of 1468, on September 28, the King of Hungary Mathia Corvin reverted the prohibitions previously imposed and allowed the Transylvanian merchants (from Brasov, Sibiu, and Bistrita, Hungarians, traders of the Seven Szekler counties, etc.) to circulate free east of the Carpathians to trade goods, iron objects and other things that were missing in Moldavia to the fairs and market towns beyond the mountains, without paying taxes higher than the usual tariff.²⁵

The taking over of the Rodna mining center by Stephen the Great, but also its loss during the time of Petru Rares caused major changes in the Moldavian crafting economy. Alexandru Lăpușneanu undertook major diplomatic activities to recover for Moldavia this mining region, particularly rich in copper.²⁶ At the same time, the restoration of the country's reserves, consisting of numerous "big cattle" herds, sheep flocks and horse studs boosted trade with Constantinople, Transylvania, Poland, Hungary, Prussia, England, Florence, Venice,

¹⁸ PAP 1995: 34-35.

¹⁹ BILAVSCHI 2013: 141-142.

²⁰ GOLDENBERG 1958: 69; PRODAN 1968: 45, 235, 823, 827; PAP 1995: 36.

²¹ FISCHER 1971: 286, 289, 306.

²² IORGA, I, 1915: 92.

²³ ZIENTARA 1971: 278.

²⁴ *Documente Hurmuzaki*, XVI, 1911: 147-148, no. 269-270; GONȚA 1989: 96-97.

²⁵ GONȚA 1989: 61.

²⁶ *Documente Hurmuzaki*, XVI, 1911: 548, no. 1007.

Genoa, Russia etc. From Prussia, the lord of Moldavia demanded in 1559 more goods, among which were axes, halberds (*Hacken*), cannons, breastplates, helms and other weapons, in exchange for which he would pay with oxen, cattle, horses and herbs.²⁷ The Mayor of Bistrita was asked to allow Bistrita blacksmiths to continue working in the fairs and cities of Moldavia²⁸, which supports the statement regarding the presence in the workshops of the Prince or of the big Moldavian fairs of specialized metalworking craftsmen from Transylvania, from Poland, and from the Saxon and Szekler counties.

Later on, the change of the political orientation of the prince of Transylvania Gabriel Bethlen, occurred in the years 1616-1622, in the context of the long and costly military conflict with Poland concluded with the 1622 peace of Mikulov, on the markets of Transylvania and Moldavia enter the agricultural tools and weapons manufactured in the workshops of the production centers of southern Slovakia, from the Špis mining region (Zips/Szepesség, today's Hungary).²⁹ In addition, the end of the Turkish-Polish war in the fall of 1676 and the mounting of Gheorghe Duca on the throne of Moldavia, with the added title of Grand Hetman of Ukraine, temporarily put an end to the deep economic crisis that hit both Moldavia and Poland. The prince of Moldavia was concerned about restoring the country's agriculture, increased the country's reserve of cattle, oxen and horses and especially encouraged the inhabitants between Prut and Dniester to "make beehives, cows, sheep, plows of oxen ... notwithstanding the distilleries of spirits, beer and others."³⁰ By 1670, Gheorghe Duca was sending merchants to Brasov to purchase hoes and other tools for the vineyards of Cotnari.³¹

The charters attest to the fact that towards the middle of the 17th century, large quantities of iron, called "small", "medium" and "large" iron, as well as bars of "steel" of net superior quality have entered the markets of the two Romanian states of the north-Danube, imported from Poland, Hungary, Slovakia, Vienna, Styria etc.³² Thus, the merchants from Lvov unloaded in the fair of Suceava, besides many other products, goods such as knives, scythes, sickles, cutters, "plow irons", Hungarian swords, pallaches, axes, etc., for which they paid customs, both in the capital of Moldavia and in the town of Siret.³³

At the same time, the merchants of the Hanseatic League received the right of deposit in Suceava but also free passage of goods to Wallachia, Transylvania and beyond Prut. They only paid the transit tariff in Baia, Suceava, Siret, Moldovița and Trotuș.³⁴ In addition to their famous cloth, German merchants brought iron, household iron objects, weapons, etc.³⁵ For example, Baia was known at the time as an important mining center for Moldavia. On the "Baia Way", which passed through Rodna (where from the first miners who settled in Baia probably came), the goods came from Bistrita to Moldavia.³⁶

Regarding the costs of the iron objects, the prices varied over time, however, these were constantly appreciated as there were particularly expensive goods, regardless of the legal and social status of the buyer. These objects represented inheritance assets and were passed down from generation to generation. In addition, the tools and household items were repaired until irreversibly damaged. For example, in the second half of the 17th century, probably reflecting a much earlier situation, the price of iron and, in particular, tools and other household metal objects, increased exponentially in relation to foodstuff prices. Thus, in a civil court case in 1691-1692, "26 scythes were priced at a sheep per piece or, in money, 40 thalers".³⁷ Also in the same period, in

²⁷ IORGA, I, 1915: 190-191.

²⁸ *Documente Hurmuzaki*, XVI, 1911: 569, no. 1053.

²⁹ ZIENTARA 1971: 279-280.

³⁰ COSTIN 1958: 22; IORGA 1915: 145; IORGA 1937: 336.

³¹ *Documente Hurmuzaki*, XV₂, 1913: 1341-1342; no. 2455.

³² PAP 1995: 38.

³³ *Documente Hurmuzaki*, XV₁, 1911: 72-75; GONȚA 1989: 62, 64, 72.

³⁴ *Documente Hurmuzaki*, XV₁, 1911: 59; IORGA, I, 1915: 92.

³⁵ IORGA, I, 1915: 87-88; GONȚA 1989: 59.

³⁶ IORGA, I, 1922: 213-215.

³⁷ *Documente Hurmuzaki*, XV₂, 1913: 1450, no. 2697.

Moldavia haunted by poverty, murders, thievery and many other crimes, the inhabitants of Câmpulung went to Bistrita to give an ox for corn or iron “nets” (harrows) and hoes, especially useful in agriculture.³⁸

***

Equally relevant to the topic discussed in this study are the information on the agricultural economy as a whole, with the specific techniques and instrumentation, daily practices and tasks, types of cereals, vegetables and fruits grown, breeds of animals and poultry raised, etc.

An important area for the medieval economy was the contribution of domestic animals to the agricultural economy and, in particular, the exports of animals from Moldavia to the other neighboring territories, as far as Italy and the German states. Substantial data can be found in the charters of the time (merchandise registers, charters confirming commercial privileges, etc.).³⁹ However, the image would not be complete without the information transmitted by some foreign travelers or identified in the inventory registers of monasteries property.

The earliest documentary sources mention that “agriculture is millennial in these regions”,⁴⁰ and the breeds of cattle are the same throughout the medieval period. However, depending on the climate and the geographical areas preferred by human communities, different breeds of animals were raised from one region to another. For example, the Steppe Sura (gray) cow, of poor constitution, was well adapted to the dry vegetation in the southern half of Moldavia and the Bărăgan area. In contrast, sturdy cattle with short horns would have been used by the natives on the longitudinal valleys of the watercourses in Moldavia, but they were also preferred by the migratory populations (Goths, Huns, Gepids, Avars, Pechenegs, etc.).⁴¹

The written sources 16th - 17th century support the significant weight in the economy of Moldavia of the cattle (cows, oxen, bulls and buffaloes), but also of horses, sheep, pigs and goats, which provided both traction force in the field works and the necessary of meat products, dairy, skins and furs (indispensable for domestic consumption), but also for trade. Their sales abroad brought important revenues to the treasury of the principedom. An impressive number of cattle and sheep were exported from Moldavia to the fairs of Hungary, Russia, Poland, Germany, Venice, Genoa, Tuscany, etc. Moldavia has constantly exported pigs to both Transylvania and neighboring countries. In the first two decades of the 16th century, the charters of the time recorded a considerable effervescence of trade with cattle, oxen, sheep, lambs, rams, pigs and horses.⁴²

Analyzing the inventory register of assets and property of Galata monastery, mentioned above, the domains of the monastery included 16 villages in 1588, a number of 101 horses, 191 oxen, cows and calves, 140 pigs and no less than 1128 sheep, which meant a significant fortune for that period.⁴³

At the same time, the customs registers of Brasov provide us with information regarding the number of animals brought from Moldavia, as well as other products of animal or cereal facture. Thus, greatly sought after were the skins of sheep, ox or cattle.⁴⁴ To see the economic power of Moldavia in the middle of the 16th century, it is sufficient to study the text of the treaty concluded on March 1, 1542, between Petru Rares and the Margrave Joachim of Brandenburg, in which the prince of Moldavia offered to procure 30,000 cattle and to help his ally with 200,000 Hungarian florins (gesture that has depleted the country's finances).⁴⁵ Another 100,000 florins in cash and another 100,000 heads of cattle, followed by another 10,000 heads of livestock, were to be made available to the German prince. The transaction intervened at a crucial moment for the ruler of

³⁸ *Documente Hurmuzaki*, XV₂, 1913: 1455, no. 2707.

³⁹ *Vezi și ISTRATI* 1973: 143-148; *CERNOVODEANU* 1973; *LAZĂR* 1978: 361-372.

⁴⁰ *IORGA*, I, 1936: 69, 117; *IORGA*, II, 1937: 135.

⁴¹ *IORGA*, I, 1936: 68.

⁴² *Documente Hurmuzaki*, XV₁, 1911: 162-163, no. 298-301; *PASCU* 1956: 212-214; *MANOLESCU* 1965: 87, 177, 178-180; *MANOLESCU* 1968: 147; *GONȚA* 1989: 99-103.

⁴³ *DIR, A, MOLDOVA*, veacul XVI, III, 1956: 402-410; *Documente Iași*, I, 1999: 47-54, no. 31.

⁴⁴ *MANOLESCU* 1965: 119; *GONȚA* 1989: 122.

⁴⁵ *PAPIU-ILARIAN*, III, 1864: 13-20; *GONȚA* 1989: 128.

Moldavia, the country going through heavy trials following the wars with the Turks and Tatars (1538) and the locust invasion during Stephen's reign, nicknamed for this reason "Locust". Thus, Petru Rareș was hoping to restore the financial power necessary for the conflict that would follow. Probably, the "big cattle", considered "the country's only wealth and reserve for economic prosperity"⁴⁶, together with the large flocks of sheep of the inhabitants of Campulung, Neamt, Vrancea, Orhei, Lăpușna and Tigheci, were lost as a result of the invasions of the Turks and Tatars or these were sold to the German merchants on pitiful amounts because the country of Moldavia was unable to provide the necessary fodder for their maintenance following the invasion of locusts, burning crops and abundant rainfall.⁴⁷

For the 16th - 18th centuries, numerous sources attest to the frequent use of cattle or horses to clear and plow fields. In this regard, the Tuscan nobleman Antonio Maria Graziani (1537-1611), a good authority on the 16th - 17th century Moldavian realities, remarked that "people add as many as twelve oxen to the plow and are more satisfied with their growth than with the work of the land because cause of their particularly good pastureland".⁴⁸ Graziani continued that although "the fields are very fruitful" ... "people deal in agriculture only to a very small extent". Moldavians "are sowing only to sustain their lives for a year." Graziani himself noted elsewhere that the country of Moldavia was rich in pastureland and "the fertility of the soil is very great; in fact, people who are less dedicated to plowing are sowing as much wheat as they need to live for a year. They do not sow wheat before 1st of April".⁴⁹ From his reports it appears that for the 16th - 17th century the plowed area was much less compared to pastureland and hay meadows, the ratio being 1/40 of the territory of the country. Graziani also argued that agricultural work (such as plowing the earth) required the use of a large number of traction animals (about five, six pairs of oxen pulling heavy plows), as evidenced by religious iconography (pictorial representations on the walls) in the churches of St. Ilie and Voronet, founded by Stephen the Great).⁵⁰ As for the other daily tasks, the writer confesses that "of wine, of course, they are not lacking, but they use much mead, like some who have a lot of honey, and the abundance of cattle is unbelievable." However, "it is considered a sin to slaughter the cattle", because "a multitude of oxen is removed from Moldavia, from which meat is fed not only to the neighboring peoples of Hungary and Russia, but also to Poland, Germany, and even others, Italy, and especially those in the city of Venice". Graziani also says that "every year there are seven cattle trade fairs in Moldavia" and that "there are usually many thousands of oxen".⁵¹

In contrast, the French nobleman Charles de Joppecourt, a career soldier, recorded in the beginning of the 17th century the following: "The plains of Moldavia are very fertile and in many places watered by beautiful springs and rivers that make them very productive in wheat, rye, barley, oats, millet, hay; thanks to these, the inhabitants of the plains raise a large number of cattle of all kinds and even buffaloes, which are used instead of oxen or horses for the working of the fields"; "This is especially the cause for which there is a buffalo head wearing the crown in the coat of arms of the country ..."; the country has "many very pleasant hills and so rich in wines that not only in Moldavia are abundant, but it is also transported to Podolia and other neighboring countries"; the existence of sulphur deposits; besides the boyars there were merchants and peasants.⁵²

A contemporary of Graziani supported his reports stating that the Moldavian cattle are of considerable size and very numerous, being exported to Germany and Russia, and the Moldavian horses are of small size, but strong and "resistant to work".⁵³

⁴⁶ GONȚA 1989: 127.

⁴⁷ GONȚA 1989: 127-128.

⁴⁸ *Călători străini*, I, 1968: 381, 383; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 846.

⁴⁹ *Călători străini*, II, 1970: 380-381.

⁵⁰ *Călători străini*, II, 1970: 381; *Călători străini*, VI/1, 1976: 299.

⁵¹ *Călători străini*, I, 1968: 381; vezi și ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 848; GONȚA 1989: 48.

⁵² *Călători străini*, IV, 1972: 383-384; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 861.

⁵³ *Călători străini*, I, 1968: 383; PAPIU-ILARIAN, I, 1862: 213; GONȚA 1989: 48. The remarks belong to the Russian traveler Gorecius (Gorecki), who visited Moldavia in the second half of sixteenth century.

The Polish chronicler Martin Cromer, who was passing through Moldavia in the middle of 16th century, observed that "Moldavians do not cultivate the fields much, but only feed themselves on the herds of cattle, because their country is full of very good oxen and cows".⁵⁴ He further states that "the Poles, Russians, Hungarians, Prussians, Silesians, Czechs, Germans, Slavs, Italians and Turks bring an almost endless number of animals from there every year."⁵⁵ However, in some areas, large numbers of heads of livestock to support the foreign trade would have required extensive pastureland, which were likely to be detrimental to the plowed fields.

In *Descriptio Moldaviae* Dimitrie Cantemir made an interesting "portrait" of the Romanian society and of the Moldavian economy of the 17th - 18th centuries. He asserted that "the inhabitants of the mountains have small oxen, while the ones from the plains have large and beautiful oxen" and that "the fattest and most beautiful oxen are found on the Sărata valley in the region of Falcu and on the Băseu river in Dorohoi County, as well as in Cernăuți County". Further on, the writer dissociates between the small but strong horses of highlands and those from the plains, who distinguished themselves by their imposing stature, slenderness, vigor and athletic qualities, being highly appreciated by "Poles, Hungarians and Turks". At the same time, he noticed three breeds of sheep: "Mountain sheep, Soroca Sheep and wild sheep". However, he could not appreciate their number and distribution of breeds by geographical area, "because in all counties in the west of Moldavia, which are not good for sowing, the inhabitants live there only with the sheep breeding" and "of these sixty thousand are taken by Greek merchants in the Sultan's kitchen". Certainly, the number of herds and, implicitly, of the heads of animals that formed a pastoral organization, was high because, says Dimitrie Cantemir, "just the inhabitants of the Campulung region gave a tithe of 24,000 lambs annually, which means that the number of sheep it was 240,000".⁵⁶ Dimitrie Cantemir also wrote that, next to wheat, barley occupied an important place among cereals, "that in the rich years wheat gave the inhabitants twenty-four times the seed sown, rye thirty times, barley sixty times, millet gives three hundred times, an unbelievable thing for one who does not see with his own eyes."⁵⁷ However, these ratios seem exaggerated, but the most important aspects that emerge from these exaggerated assessments are the productivity of agricultural land in Moldavia, the improvement of agricultural techniques and practices, the measures taken to restore the quality of the soils and the systematic concern for increasing the production of cereals, necessary to ensure the population's food, the surplus destined to trade and to pay the annual tribute to Constantinople. The writer mentions that oats and rye were cultivated on restricted plots for which, "in its place, horses are given to eat barley".⁵⁸ As for the crops of millet, spelt, oats or rye, the internal acts provide rather precarious information. However, throughout this period, the cultivation of millet, spelt, buckwheat, oats, rye and millet continued, in addition to the two important varieties of wheat, the autumn and spring.

However, the Hungarian Jesuit Paul Beke reported that "at them (Moldavians) it seems that its <not> sown or plowed in the autumn but in the spring, when it is warm, only once, around Easter, and then they do not plow as much as they scratch the ground; however, they gather the richest and earliest harvest in July. They do not have everywhere *siligo* wheat (a better species of wheat, superior to the *tritium*), and not abundantly; <but> they have plenty of the cleanest wheat, with oats, barley, not to mention the millet that the Romanians very like <and> from which they cook a very good porridge precisely according to their taste, but for others it is inedible." Further, he stated that "this bountifulness of the land undoubtedly makes the inhabitants so lazy, as if they would like to harvest <at the ready> all the fruits of the land without work; and in truth with very little work they reap so many foodstuff of all kinds that these could be sold only to strangers."⁵⁹

⁵⁴ COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957: 17; GONȚA 1989: 47.

⁵⁵ COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957: 17.

⁵⁶ CANTEMIR 1973: 31-33; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 857; GONȚA 1989: 48-49.

⁵⁷ CANTEMIR 1973: 47.

⁵⁸ CANTEMIR 1973: 47.

⁵⁹ *Călători străini*, V, 1973: 274-275.

Bread was usually made from millet flour (darker in color) and less often from wheat, barley or rye. As a rule, in the noblemen's and prince's houses it was served with butter while it was hot⁶⁰, and the favorite of the nobility was the white loaf⁶¹, obtained from wheat flour.

About the fertility of the soil also wrote some foreign travelers, who were passing through the two extra-Carpathian Romanian countries, in the fifteenth century. "In the country of Moldavia there is abundance and all the food is cheap," noted Russian traveler Afanasie Nikitin in 1466, who visited the lands at the mouth of the Danube. "Moldavia is a fertile country and rich in cattle, oxen and good horses," noted the secretary and treasurer of Sultan Mahomed II, Giovanni Maria Angiolello, a witness in the Turkish military expedition of 1476 in Moldavia.⁶² "The country is very fertile and bountiful... rich in animals and in all kinds of fruit except oil, the corn is sown in April and May and harvested in August and September." The wines are like those from Friuli, the pastureland in the best condition, being able to feed in this country one hundred thousand horses", the Venetian doctor Matei Muriano also reported, in 1502.⁶³ Similar remarks were offered by the representative of the Habsburg House, Georg Reichersdorffer, present in Suceava in 1536. He praised the "hills with vineyards", the regions "very rich in crops and fields and in all things useful for living", the fishing wealth of ponds, lakes and pools, the geological resources of the mountains ("there are very rich mountains in gold and silver mines ..."), as well as the appreciable number of "wonderful Turkish and Moldavian horses and very good Asturcóns".⁶⁴

On the other hand, the Hungarian writer Ioan Czimor Decsi de Baranya notified that "Moldavia has a fine and fertile soil suitable for grape cultivation; however, it is so impoverished because of the immeasurable tyranny of the Prince, that it hardly produces, besides wheat, the necessities of human life", so that in many cases "the land remains entirely unplowed."⁶⁵ Likewise, the Piedmontese traveler, Giovanni Botero, a propagandist of Catholicism and missionary in the three Romanian countries, noted at the end of 16th century about the situation in Moldavia the following: this is "a fruitful plain", but poorly managed "because everyone cultivates the field he wants (so much of the land is and so rare is the population that they often work lazily), to not have another take his place." "The oxen are very large, from there a very large number of oxen for the neighboring countries are exported"; gold and silver mines are unexploited due to the oppression of the Turks; "The trade consists of wheat and wines that are exported to Russia and Poland; of the skins of ox, rough cloth, wax, honey ...; beef pastrami, vegetables, butter for Constantinople".⁶⁶ Also, the secretary of prince Petru Cercel, Franco Sivori, noted in his travel memoirs that "the corn is sown without much skills" and "without fertilizing the soil too much."⁶⁷

I also found the notes of the Bulgarian minority Petru Bogdan Bakšić (Baksev or Pietro Deodato Bakšić) useful, who briefly described the economic situation of Moldavia, but providing relevant data, as follows: there were wheat, millet and oat fields; fish and many other goodies; the province was rich in wheat, fruit and fish, livestock (cows, oxen, sheep, horses), honey and butter; the market town of Galati has a lot of fish, cattle like oxen, cows and other "quadrupeds", many vineyards and "produces enough wheat"; thence wheat was loaded into ships and transported to the Black Sea and thence to Constantinople and the Italian cities; Bârlad "is rich in wheat, cattle and the fish that are found are not despised"; it had no vineyards and fruits due to the humidity and cold, but these were imported from other places; the locals "plow, raise cattle, make

⁶⁰ CANTEMIR 1973: 109.

⁶¹ *Călători străini*, VI/1, 1976: 485; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 851 (the travelogue of the Ottoman chronicler Evliya Celebi).

⁶² DA LEZZE 1909: 88; *Călători străini*, I, 1968: 133; GONȚA 1989: 47.

⁶³ ESARCU 1874: 92; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 847; *Călători străini*, I, 1968: 149; GONȚA 1989: 47.

⁶⁴ G. Reichersdorffer, *Chorographia Moldovei*, in: PAPIU-ILARIAN, III, 1864: 125-144; *Călători străini*, I, 1968: 192-199; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 852; GONȚA 1989: 47.

⁶⁵ *Călători străini*, III, 1971: 21.

⁶⁶ *Călători străini*, IV, 1972: 573-575.

⁶⁷ PASCU 1944: 176; see also ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 848.

butter, keep bees and others”; Husi had hills with vineyards and produced fruits such as apples, pears, peaches, nuts, etc. ; Iasi had a river (Bahlui), which, being dammed, had formed a lake full of fish (only the prince was allowed to fish there and the inhabitants were allowed to take only three fish); the land around the city was very fertile and “bountiful in wheat”; there were countless cattle and many vineyards and gardens with fruit trees of all kinds; they imported oranges, lemons, olives and oil, which were sold at very high prices; the wine was produced in small quantities and was very expensive being exported to Poland; good bread was made; the monasteries around Iasi were true production centers, special administrative-economic domains, where there were numerous herds of cattle, oxen, sheep, cows, horses, bee hives; Cotnari is surrounded by vineyards and made a very good wine (all vineyards belong to the prince and the boyars); there were plenty of orchards; a lake with many varieties of fish; there were many cattle: oxen, cows, but also sheep and horses; in Suceava there was the river with the same name in which trout and other fish grew; in the land there was plenty of wheat, but also fruits of all kinds; there were no vineyards due to the mountain proximity and unfavorable climate; “People are more cultured” due to contacts with Poland and Hungary; in Baia there were neither vineyards nor cornfields; they grow just oats and other cereals adapted to the colder climate; there was a lot of fish in the river Moldova; on the hills there were flocks of sheep; in Neamt there were orchards with plums, apples and other fruits; due to the climate the vines are not cultivated and the cereals are not grown; the herds of cattle are reduced due to the lack of pastures, the city being surrounded by forested mountains; in the surroundings of Săbăoani there were many orchards with fruit trees and numerous herds of cattle; in the county of Roman there was grain richness, but the vines were not cultivated here; there were numerous herds of oxen, cows and sheep; Bacau was rich in wheat, wine, fruits of all kinds; “exotic” fruits were imported; the fish was abundant in the river Bistrița; there were large numbers of cattle throughout the country; Trotus was famous for the salt being extracted, then exported to many European countries such as Russia, Poland, Turkey etc.⁶⁸

The revenues, property and foods register of Galata monastery, from November 1, 1588, provides valuable data on the distribution of cereal and other plants grown on the fields in the monastery domain, thus reflecting a valid economic statistic for the entire sixteenth century and , maybe, for the first half of the next century. The first position in the list of the grain still in the “stooks” is wheat (32%), followed by oats (18%), barley (16%), while rye, peas, millet and maize, representing the rest of the percentages. Regarding the quantities stored in the monastery's warehouses, the document indicates higher quantities of rye, followed by wheat, barley, millet and buckwheat.⁶⁹

The information in the documents of the time also refers to the pits or food stores where cereals (wheat, barley, millet, etc.) and some vegetables were stored (peas, broad beans, lentils, beans and others).⁷⁰ In this regard, Giovanni Maria Angiolello noted that during the Turkish campaign of 1476 the Turks found in Suceava “pits with grain and other buried things”.⁷¹ Often, during the invasions and military campaigns, these were looted⁷², thus causing hard damage to the peasant household, whose members worked hard to secure the necessities of daily living and the payment of material and monetary debts to the boyar and prince.⁷³

The recovery of the agricultural economy during the reigns of Vasile Lupu and his descendants (17th - 18th centuries) by extending the cereal culture, the numerical increase of livestock for meat, milk, hides, wool and furs⁷⁴, determined the constant presence of Moldavian goods on foreign markets. The chroniclers of this period also recorded data on environmental conditions (climate, temperature and rainfall, various topographic

⁶⁸ Călători străini, V, 1973: 220-248; see also ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 847; BILAVSCHI 2013: 133-134.

⁶⁹ DIR, A, MOLDOVA, veacul XVI, vol. III, 1951: 402-410; *Documente Iași*, I, 1999: 47-54, no. 31.

⁷⁰ Călători străini, I, 1968: 99 (Walerand de Wavrin, *Expediția de pe Dunăre din 1445*).

⁷¹ Călători străini, I, 1968: 137; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 844.

⁷² Călători străini, I, 1968: 137; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 844 (refers to the report of Italian Giovanni Maria Angiolello during the Ottoman campaign of 1476 against Moldavia, in the reign of Stephen the Great).

⁷³ BILAVSCHI 2013: 134.

⁷⁴ COSTIN 1958: 230-231.

aspects of villages) in connection with agricultural works and the practice of transhumance.⁷⁵ However, there is insufficient information attesting to the knowledge and concerns of animal husbandry, to argue for the growing interest in increasing the number of animals, obtaining superior specimens, the care for improving and proliferating the breeds of animals, their health and the diseases contacted by animals due to undernutrition, poor care or natural disasters. Other relevant information regarding the need for the extension of arable land, hunting reserves and beekeeping enclosures is also included in their annals. In this regard, Ion Neculce mentioned the large princely hunting reserves of Bohotin and Țuțora, also utilized for both raising cattle and beekeeping.⁷⁶ On the other hand, Dimitrie Cantemir noted that the soils in Moldavia were not “too good for cereal cultivation”, but here there was “spreading pastures and natural hayfields”. Further, the scholar noted that the most nutritious grass in the Eastern Carpathians and the surrounding areas grew in the highlands of Câmpulung and Vrancea, but also in the central and eastern parts of Moldavia.⁷⁷

Particularly significant for the Moldavian economy was the cultivation of vines, intensifying especially in the second half of the sixteenth century. Thus, according to the charters of the time, extensive areas around Hârlău, Neamț, Bacău, Tecuci, Cotnari, Iași, Huși and Focșani were covered with vineyards, bringing significant revenues to the owners (usually the big landowners: the prince, the boyars and the monasteries) from the sale of wine on the domestic and foreign market, as there was no Turkish monopoly on the export of wine.⁷⁸ The cultivation and care of the vineyards were important practices for the free or dependent peasants, as well as for the inhabitants of the Moldavian towns. The numerous acts of sale and purchase of the vineyards, from the second half of the sixteenth century and the beginning of the next century, are proof of this.⁷⁹

Documentary sources, archaeological sources, ethnographic and linguistic sources provide sufficient information regarding the existence of the wine presses, the storage of wine barrels in wine-cellars and cellars made of stone or brick. Archaeological research undertaken in Suceava, Baia, Botosani, Siret, Hârlău, Iași, Vaslui, Huși, Bacău, Tg. Trotuș, Roman, Piatra Neamț, Tg. Neamț, Tecuci, Focșani and in many other rural and urban settlements, led to the discovery of numerous vaulted wine-cellars and household cellars, built of stone or bricks bound with mortar, sand or clay, some of these being true architectural works. Foreign travelers and pilgrims in the sixteenth century and in the first half of the 17th described in praiseworthy terms the wine and vineyards of Moldavia.⁸⁰

Beekeeping continues to represent throughout the whole Middle Ages one of the main traditional occupations and an important branch of the Moldavian economy. The internal documents, the chronicles and the information of the foreign travelers give us substantial data and allow us to underline a significant evolution, especially in the monastery and boyar domains, as well as an intensification of the particular concerns, within the communities of the independent villages. With the approval of prince, the peasants as well as the villagers had the right to set up beekeeping clearings in the forests of the country. The activity brought important revenue to the inhabitants of the villages, as well as to the monastery and boyar domains, to the townspeople or to the merchants, but also to the princely treasury. Moldavia evolved to be, in this period, an important exporter of honey, bees and wax on the European markets.⁸¹ The extent of the beekeeping clearings was variable. From

⁷⁵ URECHE 1958: 40-41.

⁷⁶ NECULCE 1975: 199-200.

⁷⁷ CANTEMIR 1973: 115.

⁷⁸ *Documente Iași*, I, 1999: no. 16, 28, 31, 60, 63, 67, 95, 104, 106, 113-116, 127, 145, 146, 160, 163, 181, 187, 191, 214, 223, 229, 246, 249, 250, 258, 279, 280, 286, 306, 358, 378, 421, 428, 454, 457, 492; the documents contain transactions and donations representing among others the *falces* (1½ hectares) of vineyard.

⁷⁹ *Documente Iași*, I, 1999: no. 16, 28, 31, 60, 63, 67, 95, 104, 106, 113-116, 127, 145, 146, 160, 163, 181, 187, 191, 214, 223, 229, 246, 249, 250, 258, 279, 280, 286, 306, 358, 378, 421, 428, 454, 457, 492.

⁸⁰ ESARCU 1874: 92; *Călători străini*, I, 1968: 149, 192-199, 381; ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 860-861; GONȚA 1989: 47-48; G. Reichersdorffer, *Chorographia Moldovei*, in: PAPIU-ILARIAN, III, 1864: 125-144.

⁸¹ *Călători străini*, II, 1970: 380-381; *Călători străini*, III, 1971: 13-17, 368, 560; *Călători străini*, IV, 1972: 439, 574-575, 586-587; GONȚA 1989: 15, 48-49, 61-62, 64, 75, 87, 174, 180, 183, 186, 193, 202-203, 212.

charters it is clear that such a place extended to “how far a man could throw a stone, from the center to all directions”, or “40 steps all-around”.⁸² The prices at which these beekeeping plots and clearings were sold are quite high. Thus, according to the same expenditures register of the Galata monastery, in 1588, the price of a beekeeping enclosure was equivalent to that of a juger of vineyard or two oxen. The monastery owned 484 beehives.⁸³

The acts of the royal chancellery and the travel reports of the foreign travelers emphasize the high value of the tithe on beehives for the health of the royal treasury. The sources of the time indicate that the honey from Moldavia was “of the best quality”.⁸⁴ Honey was processed into mead, a drink highly appreciated by the inhabitants of Moldavia and by foreign guests.⁸⁵

Moreover, the written sources and the reports of the foreign travelers from the 16th to the 17th centuries praise the richness of the waters in Moldova. For example, the Genoese secretary of prince Petru Cercel, Franco Sivori, recorded in his reports the abundance of fishes and the value of the fish in commercial transactions. Even though Franco Sivori traveled only through Wallachia, in his descriptions he refers also to the hydrography of Moldavia and the significant financial contribution brought by the fish trade, harvested from the lagoons near the mouths of the Danube. He noted that “fishermen receive fish from the Danube” and “when the snow melts, it swells so that, spilling over the shores, it floods a large expanse of land, which remains like a sea.”⁸⁶ Further, the Venetian noted that “there is especially an abundance of carp, which are so big and heavy that they can weigh 80 pounds” and that “these fish, cut lengthwise, in four pieces, are salted and smoked and came out as good and fine as the ham.” Franco Sivori also recorded a fact well attested by other documentary sources, namely that the large share of Moldavia's foreign trade was focused on Constantinople, where “these are highly appreciated”.⁸⁷

As I have pointed out above, the internal acts include numerous mentions of lakes and ponds, specially set up by boyars and monasteries for pisciculture. Impressive quantities of fish were transported by cart in Poland and Transylvania, representing a considerable means of trade and revenue for the prince, boyars and monasteries (through the commercial taxes and high sale prices for various fishes). For example, the monasteries of Neamt, Bistrita and Galata possessed numerous lakes, ponds and pools, from which fish were harvested and sold in the ports of Chilia, Akkerman or Braila, or were transported across the mountains, to Transylvania, Poland, Hungary and even further. Sometimes, the charters mention pisciculture exploitations owned by free peasants, on the lakes or ponds within the borders of their villages, or within the monastery or boyar domains, in exchange for services or for money.⁸⁸

FINAL CONSIDERATIONS

The study of certain categories of documentary sources revealed that the agriculture and crafts activities, as well as the trade, were the fundamental fields of the economy of the Romanian medieval states. Technological innovations and advances in agricultural machinery have primarily supported the progress of demographic, economic and political factors. The agricultural and pastoral activities represented decisive endeavors for meeting the food and daily needs of the medieval communities. As a result, the most spectacular changes in the natural landscape were recorded during the 16th -18th centuries. Thus, according to needs,

⁸² DIR, A, MOLDOVA, veacul XVI, II, 1956: 153; DIR, A, MOLDOVA, veacul XVI, III, 1956: 103.

⁸³ DIR, A, MOLDOVA, veacul XVI, III, 1956: 409-410; *Documente Iași*, I, 1999: 47-54, no. 31.

⁸⁴ IORGA, I, 1910: 416; The document relates the story of Francesco Pastis from Candia, who visited Moldavia at the end of the 16th century, being pleasantly impressed by the richness of these places; see also ALEXANDRESCU-DERSCA 1968: 859.

⁸⁵ IORGA, I, 1910: 169.

⁸⁶ *Călători străini*, III, 1971: 15-17.

⁸⁷ *Călători străini*, III, 1971: 16-17; PASCU 1944: 177.

⁸⁸ DIR, A, MOLDOVA, veacul XIV-XV, I (1384-1475), 1954: 347; GONȚA 1989: 62-64, 100, 116, 134, 150, 207; GONȚA 2004: 200-201.

agriculture has contributed decisively to the transformation of the environment, with decisive effects on all ecosystems.

The political and military context of the time created the defining environment of the economic evolution in the Carpathian-Dnestr area. Repeated invasions, contacts with Turkish populations and military confrontations with the armies of neighboring states, climate change, plagues and natural disasters have all influenced the pace of development of the Moldavian state's economic life. In other words, the dynamics of the agrarian economy under the impact of the mentioned factors underwent stages of involution but also of real progress, when the Moldavian territory became both a retail market and a warehousing area for most of the neighboring states, as well as a supplier of goods.

Thus, with the organization of the Moldavian internal market, with the intensification of the commercial relations with the other Romanian regions and with the neighboring states, with the establishment of trading routes and with the regulation of the transit of goods, the rural space and the agrarian economy have become the main production pillars of the medieval Romanian states. The domains of the monastery and boyars, as well as the peasant freeholds were the owners of a significant number of cattle, oxen and horses, used as traction animals for field work, forestry or transport. Also, the farms raised a series of animals such as pigs, sheep and goats, to provide the necessary foodstuffs as well as other goods (meat, milk, cheese, whey or fat, hides, wool and so on) for household consumption and for trade.

From the documents we find that in times of political and military crisis or natural calamities, caused by various plagues, the Moldavian princes instituted anti-social prohibitive measures, which also caused the stagnation of trade. For example, such methods were taken by Stephen the Great in the years of great battles with the armies of Hungary, Poland, Tatars or the Ottoman Empire. He resorted to drastic gestures to punish all Moldavian or foreign merchants who take out of the country the wheat, weapons, hides and horses needed to equip and maintain his armies.⁸⁹ The economy of Moldavia will also suffer in the coming years, as the trade continues to stagnate due to the increasing demands of the Ottoman Porte, which increased the burden to "10,000 *mierts* (5,000 metric tons) of grain, 3,000 sheep and 2,000 oxen".⁹⁰

However, in order to highlight the wealth of Moldavia (unaffected by the political and military crises), a brief analysis of the documents of the time is necessary, which records for the 15th century a series of transactions with amounts of over 35,000 ducats each, under the conditions of which the annual tribute of Moldova rises to about 2,000 ducats.⁹¹ Moreover, after the economic and political crisis of the first part of the 16th century, during the reign of Alexandru Lăpușneanu the trade resumed, even though he had committed to send to Constantinople, in addition to the annual tribute of 30,000 ducats, still 12,000 heads of oxen annually.⁹² In the second part of the 16th century the capital of the Ottoman Empire arrived not less than 100,000 kg of barley per year, necessary for the maintenance of the Turkish soldiers garrisoned in Constantinople and Belgrade. In 1566 the Turkish monopoly was established, with serious repercussions on the Moldavian trade, a situation arising from the powerful political and economic crisis that hit both Moldavia and Wallachia.⁹³ The internal documents give evidence about this unfortunate moment in the history of Moldavia, especially when in 1547-1548 the food shortages due to the poverty of the country's treasury, were compounded by a terrible winter, which destroyed crops, trees, vineyards and killed livestock.⁹⁴ The decrease of livestock, products and food on Moldavian markets was doubled by the insecurity of roads⁹⁵, factors that caused the immediate collapse of the country's economy and the freezing of trade. Two other documents speak about the food crisis, in the

⁸⁹ NEAMȚU 1951: 4-6, 7-9.

⁹⁰ VERESS 1927: 157-158.

⁹¹ GONȚA 1989: 87.

⁹² GONȚA 1989: 141.

⁹³ GUBOGLU, II, 1965: 40, no. 114.

⁹⁴ URECHE 1958: 156; GONȚA 1989: 134.

⁹⁵ *Documente Hurmuzaki*, XV, 1911: 464-465, no. 863.

mining center of Rodna and in Iasi, when the prince requests the support of the merchants from Bistrita to supply with wheat both the miners and the inhabitants of the capital of the Moldavian state. The burghers of Bistrita did not send the requested goods because they also suffered from the harsh winter, which destroyed their crops, vineyards and orchards.⁹⁶

Internal documents from the second half of the 16th century and the first part of the next one record an increasing demand for cattle and their scarcity on the domestic market. Internal wars and battles for the throne, the exaggerated financial claims and the commercial monopoly imposed by the Ottoman Empire on the Romanian Countries, natural calamities, diseases, epidemics, the plague and invasions of locusts or other pests have marked the evolution of the Moldavian economy and trade. As a result, the documents very rarely mention sales of cattle, most often the business being replaced by exchanges in kind, of lands traded for cattle or other large animals. Thus, for the horses needed for work or for equipping the princely cavalry, for the traction cattle, for the dairy cows, for the sheep, goats or pigs, the peasants guarantee with or even sell their own lands, their shares of the fields, gardens, the vineyards and even their whole household.⁹⁷

From the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century, we also find data regarding the value of basic foodstuff or of the most sought-after merchandise. Thus, the expenditures registers of Brasov and Bistrita fixed in 1602 the price of a *kubel* (~100 kg) of wheat at two florins, then to 6 florins, so that in 1604, in Cluj would be appreciated at 12 florins, and in other towns in Transylvania even at 14 florins.⁹⁸ One bread was priced at about 80 pfennigs, one chicken at 60 pfennigs, one egg at 4 pfennigs, one measure of wine at 20 pfennigs, and one of beer at no less than 16 pfennigs.⁹⁹

In conclusion, we can affirm that the interpretation of the data transmitted by these documentary sources will reveal to the scholar a fascinating medieval society. In this context, the documentary sources have increased their potential for utilization precisely due to the diversification of the fields of research involved in the study of the Romanian medieval economic phenomenon. The call for interdisciplinarity will propel the research of the medieval economy into the category of the priority objectives of the Romanian culture, because agriculture, crafts and trade have been the driving forces of the medieval societies within the Romanian historical space.

⁹⁶ *Documente Hurmuzaki*, XVI, 1911: 482, no. 895; URECHE 1958: 156. In this document Alexandru Lăpușneanu, located in Iași at the time, requested of the merchants from Bistrita grain for the miners of the Rodna center, and for him a transport of “200 wheat kubels” (p. 482) to ensure the necessities of the inhabitants of the city of Iași.

⁹⁷ COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957: 384-385, 392, 394, 397-401.

⁹⁸ *Documente Hurmuzaki*, XV, 1913: 811-812, no. 1656.

⁹⁹ VERESS, VII, 1931: 204-205; GONȚA 1989: 176.

BIBLIOGRAPHY

- ALEXANDRESCU-DERSCA 1968 Alexandrescu-Dersca, M. M., *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călători străini (secolele XV-XVII)*, in: RdI, XXI, 5, 838-867.
- BĂLAN 1933-1934, 1937 Bălan, T., *Documente bucovinene*, vol. I-III, Institutul de Arte grafice și Editura "Glasul Bucovinei", Cernăuți.
- BELDICEANU 1964 Beldiceanu, N., *La conquete des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II*, in: *Südost-Forschungen*, XXIII, München, 87-90.
- BILAVSCHI 2013 Bilavski, G. A., *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV-XVII*, in: ArhMold, XXXVI, 119-151.
- BOGDAN 1913 Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I-II, Ed. Socec, București.
- BOGDAN 1909 Bogdan, I., *Letopisețul lui Azarie*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl” S-sor Ioan St. Rasidescu, București.
- BOGDAN 1905 Bogdan, I., *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, vol. I, București.
- BOGDAN 1905A *Documentele moldovenesti din secolele XV și XVI în Arhiva Brașovului*, Ed. Socec, București.
- BOGDAN 1891 Bogdan, I., *Vechile cronice moldovenesti până la Urechia*, Lito-Tipografia Carol Göbl, București.
- BRĂTIANU 1929 Brătianu, G. I., *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Éd. Paul Geuthner, Paris.
- BRĂTIANU 1927 Brătianu, G. I., *Actes des notaires génois de Pera et Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281-1290)*, in series "Académie Roumanie, Études et Recherches" II, Cultura Națională, Bucarest.
- BRĂTIANU 1922 Brătianu, G. I., *Le commerce sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, in: *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, an IX, 5-6, București, 50-54.
- BUTURĂ 1978 Butură, V., *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Ed. „Dacia”, Cluj-Napoca.
- CANTEMIR 1973 Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, (translation after the Latin original by Gh. Guțu, Introduction by M. Holban, Historical commentary by N. Stoicescu, cartographic study by V. Mihăilescu, Index by I. Constantinescu, Note on the edition by D. M. Pippidi), Ed. Academiei R.S.R., București.
- Călători străini*, VIII, 1983 *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, VII, 1982 *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, VI/2, 1976 *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a II-a, ed. M. A. Mehmet, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, VI/1, 1976 *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a I-a, ed. M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, V, 1973 *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, IV, 1972 *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, III, 1971 *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, II, 1970 *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Călători străini*, I, 1968 *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, ed. Maria Holban, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- CÂMPINA 1953 Cămpina, B. T., *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în sec. XIII-XIV*, in: *Studii*, VI, 3, 79-119.
- CÂMPINA 1953A Cămpina, B. T., *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în sec. XIII-XIV*, in: *Studii*, VI, 1, 191-236.

- CERNOVODEANU 1973 Cernovodeanu, P., *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- COSTĂCHEL, PANAITESCU, CAZACU 1957 Costăchel, V., Panaitescu, P. P., Cazacu, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Ed. Științifică, București.
- COSTĂCHESCU 1943 Costăchescu, M., *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voevod (1517-1527)*, Iași.
- COSTĂCHESCU 1933 Costăchescu, M., *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, (Supliment la „Documentele lui Ștefan cel Mare” de I. Bogdan), Ed. Brawo, Iași.
- COSTĂCHESCU 1932 Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, *Documente externe, acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, scrisori 1387-1458*, Ed. Viața românească, Iași.
- COSTĂCHESCU 1931 Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, *Urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri 1438-1456*, Ed. Viața românească, Iași.
- COSTIN 1958 Costin, Miron, *Letopisețul Țării Moldovei*, in *Opere*, P. P. Panaitescu’ edition, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București.
- COSTIN 1976 Costin, Nicolae, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, edition with an introductory study, notes, comments, index and glossary by Const. A. Stoide and I. Lăzărescu; with preface by G. Ivănescu, Ed. Junimea, Iași.
- DA LEZZE 1909 Da Lezze, Donado, *Historia Turchesa (1300-1514)*, I. Ursu (ed.), Ed. Academiei Române, București.
- DIR, A, MOLDOVA, 1951-1957 *Documente privind istoria României, A, Moldova, veacul XIV, XV*, vol. I (1384-1475), 1954; *veacul XV*, vol. II (1476-1500), 1954; *veacul XVI*, vol. I (1501-1550); vol. II (1551-1570); vol. III (1571-1590); vol. IV (1591-1600); *veacul XVII*, vol. I (1601-1605); vol. II (1606-1610); vol. III (1611-1615); vol. IV (1616-1620); vol. V (1621-1625), Ed. Academiei R.P.R., București.
- Documente Hurmuzaki*, I-XX, 1876-1940 *Documente privind istoria românilor*, collected by Eudoxiu de Hurmuzaki and published after the copies of the Romanian Academy by I. Slavici, C. Esarcu, N. Denusușianu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza, O. Lugoșianu, N. Iorga, N. Hodoș, I. Nestor etc., vol. I-XX + supplements, Ed. Socec & Teclu, București.
- Documente Iași*, I-X, 1999-2007 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, I. Caproșu, P. Zahariuc (eds.), Ed. „Dosoftei”, Iași, 1999; vol. II-X, *Acte interne (1661-1800)*, I. Caproșu (ed.), Iași, 2000-2007.
- DRH, A, MOLDOVA, 1969-2014 *Documenta Romaniae Historica, A, Moldova*, vol. I (1384-1448) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1975; vol. II (1449-1486) (edited by L. Șimanschi in collaboration with G. Ignat și D. Agache), 1976; vol. III (1487-1504) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu and I. Ciocan), 1980; vol. IX (1593-1598) (edited by P. Zahariuc, M. Chelcu, S. Văcaru), 2014; vol. XIX (1626-1628) (edited by H. Chirca), 1969; vol. XXI (1632-1633) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu and L. Șimanschi), 1971; vol. XXII (1634) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu and L. Șimanschi), 1974; vol. XXIII (1635-1636) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu), 1994; vol. XXIV (1637-1638) (edited by C. Cihodaru, I. Caproșu), 1998.
- DUBY, MANDROU 1958 Duby, G., Mandrou, R., *Histoire de la civilisation française (Moyen Âge – XVIe siècle)*, vol. I, Ed. Armand Colin.
- EDROIU, GYULAI 1966 Edroiu, N., Gyulai, P., *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, in: AMN, II, 307-344.
- ESARCU 1874 Esarcu, C., *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției*, Ed. Dacia, București.
- FISCHER 1911 Fischer, E., *Die Kulturarbeit des Deutschtums im Rumänien*, Gedruckt und in Kommission bei W. Krafft, Hermannstadt.

- FISCHER 1971 Fischer, Fr., *Die Sensenausfuhr aus Österreich nach dem Norden und Osten 1450-1650*, in: Bog, Ingomar (Herausgegeben), *Der Aussehandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Verlag Böhlau, Köln-Wien, 286-319.
- GHIBĂNESCU 1906-1930 Ghibănescu, Gh., *Surete și izvoade (Documente slavo-române)*, vol. I-XXIV, Ed. Dacia, Iași.
- GIURESCU 1965 Giurescu, C. C., *Le commerce sur la territoire de la Moldavie pendant la domination tatar (1241-1352)*, in: *Nouvelles études d'histoire*, III, 55-70.
- GOLDENBERG 1958 Goldenberg, S., *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, Ed. Științifică, București.
- GONȚA 2004 Gonța, Al. I., *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenesti în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, in: Gorovei, Șt. S. (ed.), *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Biserica. O lecție de istorie*, Ed. Mușatinii, Putna, 197-220.
- GONȚA 1989 Gonța, Al. I., *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- GUBOGLU 1965 Guboglu, M., *Catalogul documentelor turcești*, vol. I-II, Ed. Științifică, București.
- IORGA 1937 Iorga, N., *Istoria românilor*, vol. VI, *Vitejii*, Ed. Datina Românească, Vălenii-de-Munte.
- IORGA 1936-1937 Iorga, N., *Istoria românilor*, vol. I-II, Ed. Socec, București.
- IORGA 1925 Iorga, N., *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, Tipografia "Tiparul Românesc", București.
- IORGA 1915 Iorga, N., *Istoria comerțului românesc: drumuri, mărfuri, negustori și orașe*, vol. I, *Epoca veche*, first edition, Ed. „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte.
- IORGA 1899 Iorga, N., *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București.
- ISTRATI 1973 Istrati, C., *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, in: *Cercetări Agronomice în Moldova*, VI, 4, 143-148.
- LAZĂR 1978 Lazăr, M., *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova în sec. XV-XVIII*, in: Hierasus, I, 361-372.
- LE GOFF 1970 Le Goff, J., *Civilizația Occidentului medieval*, M. Berza (ed.), transl. and notes by M. Holban, Ed. Științifică, București.
- MANOLESCU 1968 Manolescu, R., *Unitatea economică a țărilor române în evul mediu (secolele XIV-XVI)*, in: *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, (red. D. Berciu), Ed. Științifică, București.
- MANOLESCU 1965 Manolescu, R., *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV-XVI)*, Ed. Științifică, București.
- MIHĂILESCU 1927 Mihăilescu, V., *O hartă a principalelor tipuri de așezări rurale din România*, in: *Buletinul Societății Regale Române de Geografie*, XLVI, 62-75.
- NECULCE 1959 Neculce, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediția a II-a, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București.
- NISTOR 1912 I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Ed. H. Pardini, Cernăuți.
- OLTEANU 1969 Olteanu, Șt., *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X-XIV*, in: *RdI*, 22, 5, 849-874.
- OLTEANU, ȘERBAN 1969 Olteanu, Șt., Șerban, C., *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- PAP 1995 Pap, F., *Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, in: *AMN*, 31/II, 33-40.
- PAPIU-ILARIAN, I-III, 1862-1864 Papiu-Ilarian, Al., *Tesauru de monumente istorice pentru Romania: atât din vechiu tiparite cât și manuscrise: cea mai mare parte straine*, vol. I-III, Tipografia Națională a lui Ștefanu Rassidescu, București.

- PASCU 1956 Pascu, Șt., *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- PASCU 1954 Pascu, Șt., *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- PASCU 1944 Pascu, Șt., *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul secolului XVI*, Tipografia "Cartea Românească din Cluj", Sibiu.
- PRODAN 1968 Prodan, D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, Ed. Științifică, București.
- STAHL, I-III, 1958-1965 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I-III, Ed. Academiei R.P.R., București.
- URECHE 1958 Ureche, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei, de când s-au descălecat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scrie de la Dragoș Vodă până la Aron Vodă*, second edition, P. P. Panaitescu (ed.), Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București.
- URSU 1925 Ursu, I., *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, Ed. Institutul de Arte Grafice "Antonescu", București.
- VERESS 1927 Veress, A., *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, in: *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice*, seria III, tom VII, 127-230.
- VERESS 1922-1934 Veress, A., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-IX, Ed. „Cartea Românească”, București.
- ZIENTARA 1971 Zientara, B., *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, in *Der Aussehandel Ostmitteleuropas 1450-1650, die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, (ed. Ingomar Bog), Böhlau Verlag, Köln-Wien.

SOME REMARKS ON THE CONFIGURATION OF URBAN SPACE IN THE PRE-MODERN TOWN OF IAȘI

BY
CĂTĂLIN HRIBAN*

Abstract:

The morphology analysis of the pre-modern town in the East-European space is encumbered by the lack of maps and zoning plans, as well as by the small quantity of preserved documentary sources. In the case of Iași, the Russian military maps of the 18th century, together with the General plan of Iași made by the French engineer Joseph Bayardi, creates the base for analysis, corroborated by the historical documentary sources recently edited. The general analysis we carry out considers the origins, emergence, evolution and distribution of the town quarters/cores, the streets configuration as well as the size, distribution and evolution of urban plots. The analysis uses both cartographic and documentary sources, supported by analogies with the similar situations in the rest of Moldavia, which are documented by archaeology, and in Central and Western Europe, when the analogy is appropriate.

Keywords: pre-modern European town, pre-modern Iași, town-planning

Although the medieval city grows from the village, becoming much more than the original village, and transcends the simple reasons of existence of the rural world, it cannot survive in the absence of the village. In a very similar logic, differing in context and premises, the city cannot be detached from the servitudes of the ground plan, which it shares with the rural settlement. With a part of the body glued to the landscape, like the village, the city as projected horizontally on a plane, devoid of the categories and quantities of the third dimension, offers the “narrator” the geometric components that acknowledge its rural origins. In terms of planimetry, the simplest post-Roman European morphological type consists of a single street, which widens on a portion (which becomes the center of the city) to provide a public space (market), both sides of the street containing plots, with the front-end not more than three times the length. The back of the plots is very often underlined by a small street or a footpath, which is, in most incipient cities, the demarcation line of the urban territory. Reduced to polygons, lines and points, the city becomes a schematic, “anatomical plate” of the urban organism.

The usage of the notion of *organic growth* is, in our opinion, unsuitable for describing the evolution of a medieval city. The physical development of the city depends on the decision of individuals or of the community, or administrative entities, to build or re-build on the territory of the city, which constructions and lands are then inserted in the urban economic growth. From this point of view, and up to this level, all the medieval cities are “planned”. If the ultimate goal of urban initiative and promotion is the production of value, medieval cities should be mere economic and financial engines of *avant-garde* capitalism. But the reality is intensely modified by the intervention of the *space as a social value*. The built environment, whose elaborated expression is the city, is the result of a mobile equilibrium between forces that aim at economic growth and forces that shape the physical space by virtue of one (or several) ideal social model(s)¹, in essence, the culturalization process of the landscape is being completed only by integrating power relations into the resulting spatial matrix.

* Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch; hriban@arheo.ro.

¹ ZUKIN 1991: 213.

The defining distinction between the medieval cities taken individually resides in the scale at which these individual or community decisions are adopted. The owner of a building plot in the market-town of Scheia, who decides to divide it to build three or four houses for sale, has another impact on the topography of the city compared to prince Miron Barnovschi, who decides to set the boundary and the building plots from the princely domain, to expand the urban territory of Iasi with the "Market (town) of Barnovschi".²

The example of the *town hinterland* is the most eloquent when we look for the village roots of the city. An agrarian landscape, the town hinterland is the part of the city closest to the rural way of life. Consisting of pastures, hay meadows, fields and ponds, the hinterland is the almost amorphous space that constitutes the subsistence area of the city, a space given by the prince for this purpose and which is devoid of statutory relief, so that the prince has indiscriminate ownership. From a social, political, economic point of view, the hinterland is thus *de facto* assimilated to the personal property of the prince, although it is, legally, morphologically and topographically, not only the quasi-rural belt of the town, but the delimited perimeter constituting the flat base on which the townscape rises. Consequently, the hinterland of the town appears as the flat foundation, bounded by the landscape, from which, three-dimensionally, the city rises, an equally real statement, from a spatial, political, administrative, fiscal and religious point of view.

The **shape** of the city is determined by its **limits**. Its capacity of living space is given by the manner of relief and resources management. Consequently, the relief and the resources are functions that arbitrate the limits and the form of a habitat, their analysis allowing the reconstitution of the probable geometry and of the respective portion of the historical topography of the locality.

Considering the limits of a given object as the threshold that separates the generality from the territory on which the speciation applies, the limits of a town should coincide with the delimitation of the most peripheral properties having urban legal status. This simple statement raises the extremely complex problem of defining a legal status of urban property, given the absence of a documentary source of legal nature in which this special status is defined or explained as such. The first specific difference between rural and urban property is the clear spatial and personal delimitation of the latter, in the form of the *building plot*, in this case the urban lot that is in hereditary personal property. The mapping of an urban perimeter, using the criterion of the documentary mentions of the building plots, is strongly dependent on the spatial identification of the real estate transactions, an identification difficult to achieve given the precariousness of the spatial data that can be extracted from the documentary sources. The toponymy only allows spatial identification at meso-habitat level: neighborhoods, streets, districts, the degree of definition being relatively low due also to the inaccuracy of the overlap of medieval and early modern topography on the location grid offered by the basic cartographic source, Bayardi's plan of Iasi (1813).

The building plot is mentioned for the first time in Iasi in a donation of prince Petru Șchiopul for the monastery of St. Sava in Iasi, in 1583.³ The location of this donation is given by the phrase "... houses built by our lordship in the town of Iasi, and with the plot of these houses, for our praying friars to live there and to build a church ...", which places the respective property on the current site of the church of St. Sava. Prior to this date, the criterion of the status of the property is inapplicable and, therefore, the limits of the city prior to the reign of Petru Șchiopul must be defined by other methods.

The perimeter reconstructed on the criterion of the presence of the object of law represented by the *building plot*, is a relatively vague one, but which can be more clearly defined by applying successively different criteria of specificity.

The spatiality of a habitat is determined, first of all, by the relevance of the *ground plan*, which can be regarded as a set of districts which, in turn, consist of groups of properties, of *building plots*.⁴ As a result, the morphology and geometry of the habitat (in other words the topography) are largely determined by the

² Documente Iași I: 437-438.

³ Documente Iași I: 37.

⁴ LAVEDAN, HUGUENEY 1974: 124.

historical and spatial characteristics of the building plot. In addition to its use as a reference for defining the urban perimeter, the building plot may serve, by the average dimensions documented at one time and in a certain area, to argument the period of the integration of the respective area in the urban cadaster, by extrapolating the speed of division of the initial plot function of the number of generations, i.e., the longitudinal split of the plot by each generation, by its division between heirs. Although only theoretical, this method of evaluation can be used as a comparative tool between plots, between areas of the city or between social classes of owners.

Urban concessions in the new cities of medieval Europe are relatively small. The second *locatio* of the medieval city of Lübeck, during the time of Emperor Henric the Lion (1158), consists of plots of 25×100 feet (7.5×30 m), with the short side to the street⁵, while in Freiburg, during the same period, the plots are of 50×100 feet (15×30 m).⁶

In Prussia, Silesia and Greater Poland, the plots in most of the towns set up at the beginning of the 13th century have a front of 60 feet (20 m) and a depth of 120 or 240 feet (40 or 80 m), not different from the rest of the German space.⁷ The plots in the towns founded towards the end of the century, however, decrease in size, to 50 feet (16 m) the front, with a depth varying between 150 and 200 feet (48-60 m), a reduction also underlined by the decrease of the unit of measure, from the 0.31 m foot to one of 0.28 m.⁸ In Wroclaw, between the Great Square and St. Mary Magdalene Street, the lots are 60×240 feet (20×80 m) in the frontage of the Market and 60×120 feet (20×40 m) in the frontage of the street.⁹ In Krakow, the 1257 *locatio* of the new town gives plots with fronts of 2, 3, 4 and 5 windows (6, 9, 12, 15 m respectively) with a depth of 244 feet (85.5 m).¹⁰

In twelfth-century England, the plots of new *locationes* are of varying size, but with the front/depth ratio of 1:3.¹¹ The plots with the F/D ratio of 1:6 seems to be appear earlier, while those with wider fronts (ratio 1:2) are later (13th and 14th century).¹²

At Stratford, the bishop of Worcester *locatio* of 1196 offers plots of 3.5×12 perches (18×60 m), allowing the burghers, half a century after the foundation, to divide these into two or even three longitudinal slices and rent them.¹³ The city registers show a large number of taxpayers owning a third or a half of plot. The foundation of Hendon, in 1185, consists of plots that are 8×20 perches (39.6×100.6 m)¹⁴ and are divided in half within one generation, without any further divisions. The same situation is recorded in Lichfield (1140-1150), where the founding plots have dimensions of 5×8 perches (25×40 m), the subsequent divisions resulting in plots with frontages of 2.5 perches or less (6-7 m).¹⁵

Archaeologically, it was found that the plots were delineated with the plough, as in the case of small market-towns that failed shortly after their foundation.¹⁶ Small plots with a ratio of 1:2.3 are found in Bury St-Edmunds in 1269, of 3×7 perches (15×35 m).¹⁷

An average frontage width of the building plot, calculated for the Western Europe of 12th-13th centuries, gives an estimate of 30 feet (between 8.75 and 9.25 m)¹⁸, the depth varying within a very wide range of values,

⁵ DICKINSON 1945: 91.

⁶ DICKINSON 1945: note 13.

⁷ At Sroda Śląska, the foundation of Duke Henry the Bearded (LAVEDAN, HUGUENEY 1974: 124).

⁸ LAVEDAN, HUGUENEY 1974: 125.

⁹ LAVEDAN, HUGUENEY 1974: 130.

¹⁰ LAVEDAN, HUGUENEY 1974: 130.

¹¹ PALLISER, SLATER, DENNISON 2000: 162.

¹² PALLISER, SLATER, DENNISON 2000: 169.

¹³ SLATER 1987: 195.

¹⁴ PALLISER, SLATER, DENNISON 2000: 172.

¹⁵ SLATER 1987: 200.

¹⁶ At Chipping Bassett in 1267, the *locatio* contains plots with frontages of 4 perches, bordered by furrows (PALLISER, SLATER, DENNISON 2000: 172).

¹⁷ SLATER 2000: 599.

¹⁸ BROOKS, WHITTINGTON 1977: 287.

function of the local conditions, whether of physical or administrative nature. This European “standard” is only valid in the case of cities or market-towns founded ad-hoc, walled or not, not applicable to the modular open cities or market-towns in Eastern Europe, where urban habitat is much less structured, a densely populated rural habitat of housing equivalent to the urban environment.

A graphical approximation of several probable plot frontages, for houses dated in the 16th - 17th century in Tg. Trotus¹⁹, gives dimensions of 9, 12.5, 17 and 22 meters, respectively 4, 6, 8 and 10 sazhens²⁰ (fathoms). The plan was digitized and rectified, the probable routes of the streets were marked, using the distribution of the relatively contemporary houses, as well as the orientation of the buildings and of the accessways. The width of the frontage was approximated, in the four cases that offered this possibility, for the dwellings with territory delimited on both sides, up and down the “street”.

The same procedure is applied to the general plan of excavations in Baia, the sequence 1967-1976, for the houses dated in the second third of the 15th century²¹, and provides an estimate of the plot frontage for two cases of 10.5 and 14 meters (respectively 4¾ and 6½ sazhens).

In the case of the general plan of the excavations from the sequence 1977-1980, in the same medieval town, for the same time horizon²², two possible estimates offered values of the plot frontage of 14.5 and 10.7 meters, (respectively 6¾ and 5 sazhens). The concordance of the estimates between the two sites in Baia (about 700 meters from each other, in a straight line) provides support for our estimates, being close to the values of 4 and 6 sazhens found in Tg. Trotuș, aligning the structure of the foundational plots in the cities of medieval Moldavia (at least for those with a contribution from the Transylvanian population) to the European practice.

In the case of the city of Iasi, the information we have for the reconstruction of the original, medieval burgage is almost exclusively of documentary nature. The initial size of the plot is that of the princely concession at the moment of *locatio*, a quick calculation showing that, in Iași, the size of the documented urban concession should be, on average, 24×28 princely sazhens (about 50× 0 m). This average covers a large number of variations between the estimated dimensions of a concession in Târgul Vechi (Old Market) (16×30 sazhens) and those of a concession in Muntenimea Târgului Nou (28×30 sazhens). The building plots in Iasi range from 8×8 sazhens (15×15 m), evaluated at 50 ducats in 1642, on Cizmăriei street²³, to 9×15½ sazhens (20×34 m), evaluated at 300 thalers in 1641, on the Trapezan street²⁴, 17×18 sazhens (30.5×32.5 m) in the head of Ulița Mare (Grand Street), in 1706, in place of the former princely gaols²⁵, 10½×17½ sazhens (19 × 31.5 m) on the Cacainei street, in 1711²⁶, 9(7)×12¾ sazhens (16.5(12.5)×23 m) a “piece” of plot on Măjilor street, evaluated at 30 thalers in 1712²⁷, 7½×35½ sazhens (12.5×64 m) on Trapezan street, in 1713²⁸, 4×15 princely sazhens (9.5×36 m) on Russian street, in front of the Caravanserai, in 1714²⁹, and up to 35×60 princely sazhens (63×108 m), in the Muntenime quarter, between the Church of St. Prepodobna Paraschiva and the Church of St. Nicholas the Poor, in 1724³⁰.

¹⁹ ARTIMON 2004: Fig. 75.

²⁰ The princely sazhen (*stânjen domnesc*, in the documentary sources written in Romanian with cyrillic characters) is an old unit inherited from the Byzantine (βασιλική) ὀργυιά of 8 spans (σπιθαμή) – 1.87 m (ODB: 1532). The Moldavian sazhen was ordinary (*stânjen prost*) of 8 ordinary spans (*palme*) and princely (*domnesc*) of 8 princely spans, and had the variable equivalent value of 2.1 – 2.4 m (STOICESCU 1971: 55).

²¹ NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: Fig. 3.

²² NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1986: Fig. 1.

²³ *Documente Iași I*: 390.

²⁴ *Documente Iași I*: 384.

²⁵ *Documente Iași II*: 277.

²⁶ *Documente Iași II*: 369.

²⁷ *Documente Iași II*: 373.

²⁸ *Documente Iași II*: 389.

²⁹ *Documente Iași II*: 423.

³⁰ *Documente Iași II*: 554.

A series of measurements applied to a rectified copy of Bayardi's plan (1813) offers a relatively extended range of values, from 22.7 to 64 m (respectively from 10½ to 30 sazhens), consistent with both the frequent values in the plot surveys of the end of the eighteenth century as well as the Measurement of the streets of 1811. Although the dynamic variation of the size of the plot frontage is an argument for an equally accentuated dynamic of the double process of fragmentation and aggregation of the lots, resulting in the formation of the “urban estates” of the boyars and especially of the monasteries, this finding is not very useful in estimating, on an analytical basis, the size and shape of the foundational plots of the old period of the city of Iasi and, consequently, of the medieval burgage of the city, and this enterprise should be left to the extrapolation methods on graphic/geographical basis.

A statistic of urban plots in Iasi in the seventeenth and eighteenth centuries should take into account the following premises:

- The frontage of the plot varies depending on the number of partitions, i.e. the smaller, the more partitioned the initial lot.
- The above assertion is valid in the case of the house plot and not of the shop plot.
- The plot length should remain relatively constant over time, during successive partitions.
- The transverse partitioning that sometimes occurs is accompanied by the appearance of a lane on which the frontage of the “back” partition is supported.
- The subsequent transverse re-partitioning is accompanied by the emergence of an access pathway, the width of which is extracted from the length of the resulting plots.
- Aggregation of plots is a phenomenon initiated by real estate investment, the establishment of urban “large estates” and their separation in lots for lease, such as houses or shops.
- Aggregate properties may or may not overlap the boundaries of foundational plots.
- The division into lease lots is based on the same principles as the previous disaggregation, but most often it does not overlap the limits of the plots purchased in the formation of the “urban estate”.

The frontage of a shop plot is relatively constant, i.e. about 2 princely sazhens (4.3 m), which can be used as a standard for evaluating the fronts of building plots or aggregate properties of unknown dimensions.³¹

We can arbitrarily separate the properties with known dimensions in several qualitative zones, depending on the distance from the geometric center of the old city (an arbitrary point located on the street of Podul Vechi (Old Bridge), at an equal distance between the church of St. Nicolae Domnesc, the church of St. Vineri and the church of Dancu):

- The area of the streets Ruseasca, St. Vineri and the Podul Vechi, between Ulița Mare (West) and the Armenian church of St. Gregory the Illuminator (East) (practically the Old Market).
- A convex belt around zone A, delimited by Bahlui (West), the street of Podul Nou (New Bridge) (North) and the Căcaina stream (East).
- The rest of the city: north of Ulița Nouă (New Street), west of the Pevețoaiei ravine, together with the floodplain of the Bahlui below the Princely Court and up to the confluence of Căcaina with the Bahlui (Țigănamea domnească, Herbinte street and the Fishermen's quarter below St. John Zlataust).

The structuring of the city is done on the skeleton established by the main arteries and streets, the secondary access roads appearing only after the clear delimitation and the fencing of the plots, elements that conclude the process of structuring the urban space. The frequency of mentioning the setting aside, from one or more surveyed plots, the 2 sazhens wide “alley” from the measured plot, or the 4 sazhens wide street “wide as for the passage of an oxcart”, increases after 1680. Of course, the increased frequency of occurrences may

³¹ The most well-known measurement of the streets in Iași, the one of 1811, caused by the street lighting project, offers several sets of dimensions for shop plots. Even though the data refer to a period too late to affect our reconstruction attempt, it can be seen that the front of a shop plot has a minimum width, which is necessarily constant and is determined by the standards of good working conditions, and the commercial and physiological and circulation needs of an average person.

also be due to the number of documents preserved, which increases exponentially in proportion to the passage of time. Comparing the literal mentions with the spatial grouping of the documented sets of values gives us a general idea about the sequence and chronology of urban foundations in Iasi (see Table 1).

The distribution diagram of the dimensions of the house and shop plots known in Iasi between the middle of the seventeenth century and the middle of the eighteenth century shows a minor preponderance of the square-shaped plots (generally 8×8 princely sazhens - 17.3×17.3 m) and those of the ratio approximately 1/1.25 (13×16 princely sazhens - 28×34.5 m).

The same data, graphically analyzed by the value distribution of the of the building plot frontages, in the left, show two dominant areas, one in the range 6-8 and a second one in the range 10-16, allowing the hypothetical size of the frontage of a foundational urban plot of approx. 15 sazhens, with a later division, after one or two generations, of the majority of the initial plots, into longitudinal plots of 1/2 or 1/3 of the plot, as indicated by the moderate peak in the range 4-6.

Table 1

Târgul Vechi (Old Market)	Târgul Nou (New Market)	Târgul lui Barnovschi	Târgul cel Mare (Grand Market)	Târgul de Jos (Lower Market)	Târgul de Sus (Upper Market)
	1610				
	1623				
1644	1644				
1646					
1647					
1648					
		1649			
		1651			
1652					
1656					
1658		1658			
1661					
					1667
1668					
				1669	
			1677		
1678					
				1680	
					1681
				1687	

Analyzed graphically by the value distribution of the depths of building plots, on the left side, the extracted spatial data show two dominant areas, one in the range 10-18 and a second one in the range 26-32, allowing the hypothetical depth of a foundational urban plot of about 30 sazhens to be extrapolated, with a subsequent transversal division, after one or two generations, of the majority of the initial plots in halves, with an access pathway between 1.5 and 2.2 sazhens wide.

The same data, analyzed graphically by the building plot frontage value distribution, by streets, in sazhens, with minimum-medium-maximum, allows the adoption of a hypothesis that could attach a temporal vector to the horizontal axis of the graph. Thus, a sequencing that takes into account the minimum values of the plot frontage, by virtue of the premise that directly correlates the age with the degree of fragmentation, indicates the Podul Vechi (Old Bridge) and the Ruseasca street as the areas of the first *locatio* of the medieval city of Iasi (in accordance with the chronology offered by the churches, this area being attached to St. Vineri and St. Nicholas respectively). The same sequencing attaches the Chervăsăriei and Bărboiului streets to the initial nucleus, as expansions of the first *locatio*. In theory, the streets grouped to the right of the minimum frontage value of 7 sazhens could be part of a new *locatio*, respectively Târgul Nou (New Market) (Hagioaia, Ulița Strâmbă, Măjile, the quarters of Muntenime, Fânărie, Flour Market) and Târgul lui Barnovschi (Cizmăria and Trapezan street). If the high maximum values that appear on the left side of the graph are

documented as aggregates for the purpose of forming “large urban estates”³², the high maximum values on the right side are actually frontages of very large plots granted in the quarters in the eastern and northeastern periphery of the city.

This hierarchy becomes relevant in relation to the documentary data regarding the “center of Iași town” in the first half of the 17th century, for the purpose of defining the geometry of the successive phases of the old city, from the “non-documentary” period.

The final statistics of the 1774 census, for the Iași town³³, provide a similar structure of the distribution of streets and quarters in different categories of “urban energy”. Of course, given the purely fiscal nature of the census, the statistics do not really reflect the important presence of the shops owned by Golia and Dancu monasteries (on Strâmbă street), Barnovschi (on the Trapezan street) and Three Hierarchs, by the Metropolitan Church and the Catholic Church (on the Grand street). This absence does not, however, significantly alter the spatial conclusion that we can draw from the numerical data statistics.

As one can see, the commercial concentration of the town overlaps the two Markets: the Old one (or the Lower one) delimited by the Russian street, the Old Bridge and the Grand street (perpendicular to the slope axis) and the New one (or the Upper one), delimited by the Hagioaiei Bridge (perpendicular to the slope axis) and the Caravansera street (parallel with the direction of the slope). Logically, these two areas of commercial concentration should correspond to the nuclei of two successive *locationes*, the oldest being the Old Market area.

The measurement of the streets in 1811 gives us the possibility to make a comparison between the size of shop plots frontages in the commercial area of the town. Thus, for Ulița Mare (the Grand street), the highest frequency is for shops with a frontage between 2 and 3 princely sazhen (4.3 - 6.5 m), with an average of 2¾ sazhen (6 m). In the conditions in which the frontage of a shop plot is given (in a building contract concluded by Ion the master carpenter with the prefect of the catholic church in 1749), as 2 and 3 sazhen respectively³⁴, and an average width of a shop front in the 15th century Western Europe was regarded to be 4-5 m³⁵, we can conclude that the shop fronts on Ulița Mare could be used as an ad-hoc standard for the 18th century, with which we can compare the minimum and average values obtained for the other streets measured in 1811. The subsequent partitioning of these plots resulted in narrower fronts, even smaller than one sazhen. Such frontages appear in the measurement of 1811 on the Lower Market street (Old Market street)³⁶, on the Podul Vechi³⁷, Cizmăriei street³⁸ and on St. Vineri street.³⁹

The cumulative histogram of the total properties with shop plots measured in 1811 gives a relatively predictable result: out of a total of 1122 shop plots on the main streets, the vast majority have frontages in the range of 1½-2¾ sazhen (773 plots, 68.9% of the total). From this majority, the absolute peak of 219 shop plots have frontages between 1¾ and 2 sazhen (3.78 - 4.32 m). These values are due to the very large number of shops with fronts narrower than 1½ sazhen, on Ulița Târgului de Jos, Podul Vechi, Ulița Cizmăriei and Ulița Hagioaiei.

An analysis graphically represented in the form of a min-med-max chart, ordered incrementally by the value of the minimum frontage values of a shop plot (again, the measurement from 1811), shows to the left

³² Like the ones owned by Grigore Ureche mare vornic on Ulița Cizmăriei – Ulița Rusească (*Documente Iași I*: 537, 538; *Documente Iași II*: 118), by Miron Costin mare logofăt on Ulița Strâmbă (*Documente Iași II*: 66), by Hristodor mare jitnicer on the Podul Vechi – Ulița Strâmbă (*Documente Iași II*: 179), by Gheorghe mare ușer on Ulița Ciubotărească – Ulița Feredeelor (*Documente Iași I*: 486) and by Solomon Bârlădeanu on Ulița Brăhăriei – Târgul Nou (*Documente Iași I*: 448, *Documente Iași II*: 122, 343).

³³ *DocStat I*: 128-129.

³⁴ *Documente Iași IV*: 401.

³⁵ VIOLLET-LE-DUC 1868: 240, *sub voce* „boutique”.

³⁶ *DocStat I*: 281-284.

³⁷ *DocStat I*: 288-291.

³⁸ *DocStat I*: 286-288.

³⁹ *DocStat I*: 284-286.

of the graph Ulița Târgului de Jos (Rusească), Ulița Cizmăriei and Podul Vechi, a contiguous group of streets, to which is added Ulița Hagioaiei, with a high degree of fragmentation of the plot frontages, in the sense of a result from a natural economic process of optimizing the productivity of real estate property in a monetary economy (which the economy of urban modernity certainly is):

foundational lot → capitalization of the frontage → division up to the size of a shop plot → aggregation in urban large estates → fragmentation of the front in the form of uniform size shop plots for lease.

The same area is shown by the analysis of the spatial data extracted from 17th-18th century documents, as the area with maximum fragmentation of the building plot frontage.

The numerical distribution of the shop plots by streets, based on the measured length of the streets (1811 measurement) and on the theoretical number of shop plots (the length measured with respect to the average frontage width of the shop plot for the respective street), highlights again Ulița Târgului de Jos (Ruseasca) and Podul Vechi, with a number of 272, and 213 shop plots respectively. The internal ordering of the chart reflects an ad-hoc index of commercial density, which is the ratio between the actual number of shop plots listed in 1811 and the theoretical maximum number of shops with an average frontage width that would fit, for a commercial density of 100%, in the measured length of the street. It is obvious that an index of commercial density larger than one marks very high values of intensity and dynamism, while an index below 0.5 clearly marks a predominantly residential area. The ordering of the streets according to the statistical analysis of the 1811 data clearly separates the commercial streets: Podul Vechi, Ulița Rusească and Ulița Cizmăriei in the Old Market, Ulița Hagioaiei in the New Market, from the streets with reduced commercial activity: Ulița Sf. Vineri, Ulița Razului, Ulița Târgului de Sus. On the measurement/recording level of 1811, the commercial/residential structure of the city is homogeneous with the qualitative data provided by the 1774 census.

The diagrams resulting from the statistics of the spatial data provided by the 1811 measurement lead to some conclusions:

- Most of the shop plots have a frontage width of approximately 2 sazhen (4.25 m).
- The average frontage of shop plots is relatively constant in Europe during the pre-industrial period.
- The maximum concentration and the maximum degree of fragmentation coincide, in Iasi, with the location offered by the documentary data prior to the 1811 measurements.

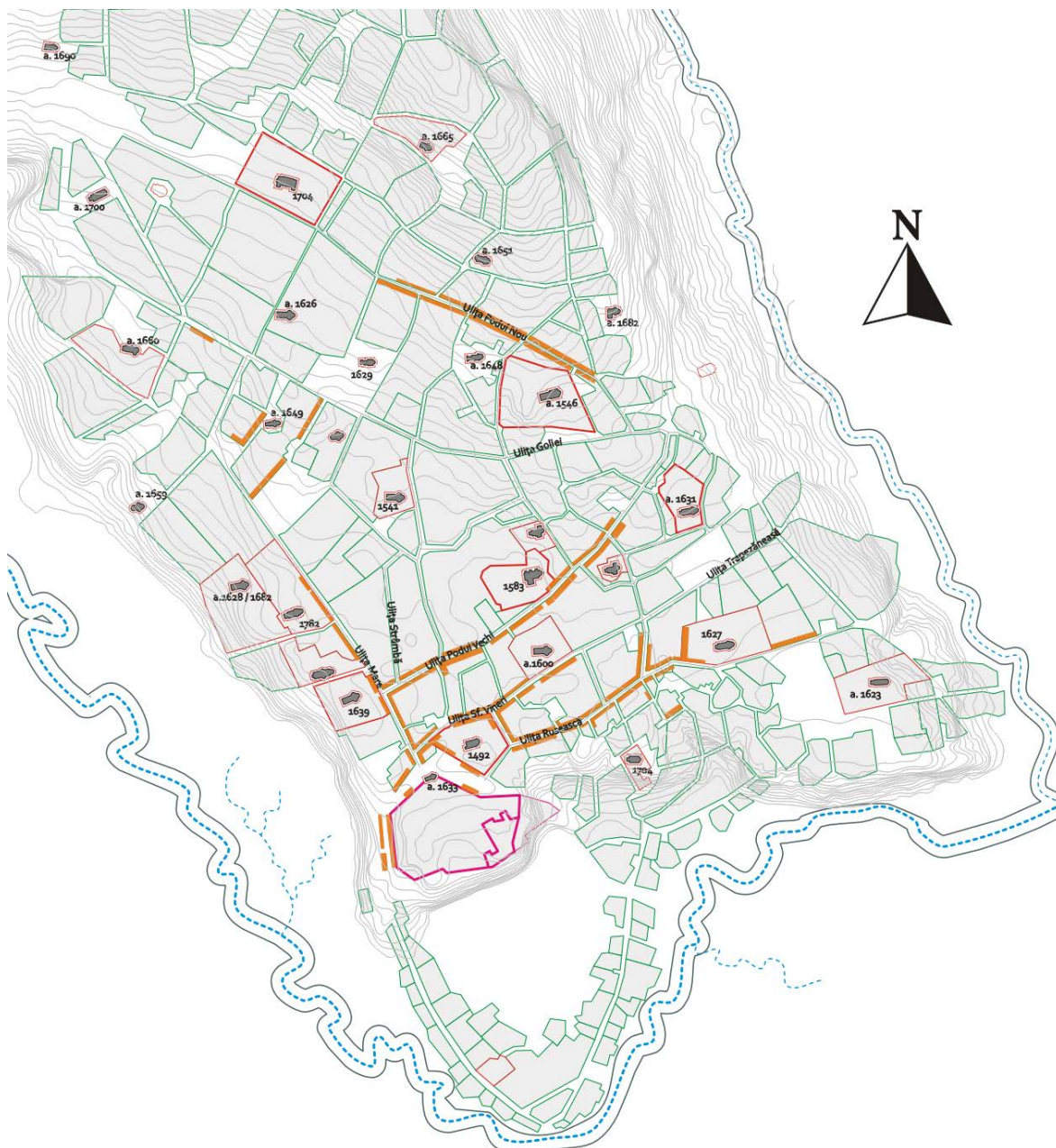
If the degree of frontage fragmentation is directly proportional to the desirability of the space for commercial purposes, fragmentation of the plots **as a surface** is an estimative measure of the age of habitation within a given perimeter (urban or not). Both reasonings converge towards the location of a perimeter both central and old, under the conditions of relatively stable housing in intensity and quality. This convergence is located in the perimeter bounded by the points of the church of St. Nicolae Domnesc, the western end of Podul Vechi, the church of St. Sava, the monastery of Barnovschi and the Customs (the church of St. Lazarus), which centers theoretical on the church of St. Vineri and which can be assimilated to the Old Market. The attachment of the ends of Ulița Ruseasca (the later Lower Market street) and of the Grand Street to the church of St. Nicholas argues for this logical hypothesis.

If the documentary information is not sufficient for the reconstruction of the old burgh of the city, the plan analysis, corroborated with the spatial data provided by the documentary sources, analyzed statistically, allow the creation of several hypotheses of high probability. Thus, analyzing the morphology of the Old Market (in the theoretical configuration mentioned above), delimited to the west by Ulița Mare (Grand street) and to the east by the monastery Barnovschi and Ulița Cizmăriei, the three arteries parallel to the edge of the plateau, from north to south: Podul Vechi, St. Vineri + Trapezan streets and Ulița Ruseasca are separated by intervals with an average width of about 100 meters. In the map each of the three streets is centered in a strip 50 meters wide. The boundaries of the strips are approximately collinear until the intersection with the theoretical limit of the Old Market (prior to the construction of Barnovschi monastery), from where they become divergent. It is relevant that the southern boundary of Ulița Ruseasca strip broadly coincides with the lip of the plateau, the alleys that accompany Ulița Ruseasca to the south being placed immediately inside this

corridor. If we accept an average value of the plot depth in the Old Market area of approximately 50 meters (23½ sazhens), based on the plan analysis, results a relatively high difference between this value and those given by the statistics of the documentary data, which indicates a corrected average value of 30 sazhens. Far from making the mistake of modifying the data to fit the theory, we can only assume that statistics do not have enough data and that, at least for the value of the depth of the foundational plots, the obtained average should only be used as an indicative value. Moreover, this discrepancy between the result of the plan analysis and that of the documentary information statistics can be explained by the difference between the fields of application: if the documentary information comes from the period 1640-1740, the spatial information treats a perimeter that is demarcated by the churches of St. Nicolae Domnesc, St. Vineri and St. Sava, a perimeter that should be dated in theory two centuries earlier.

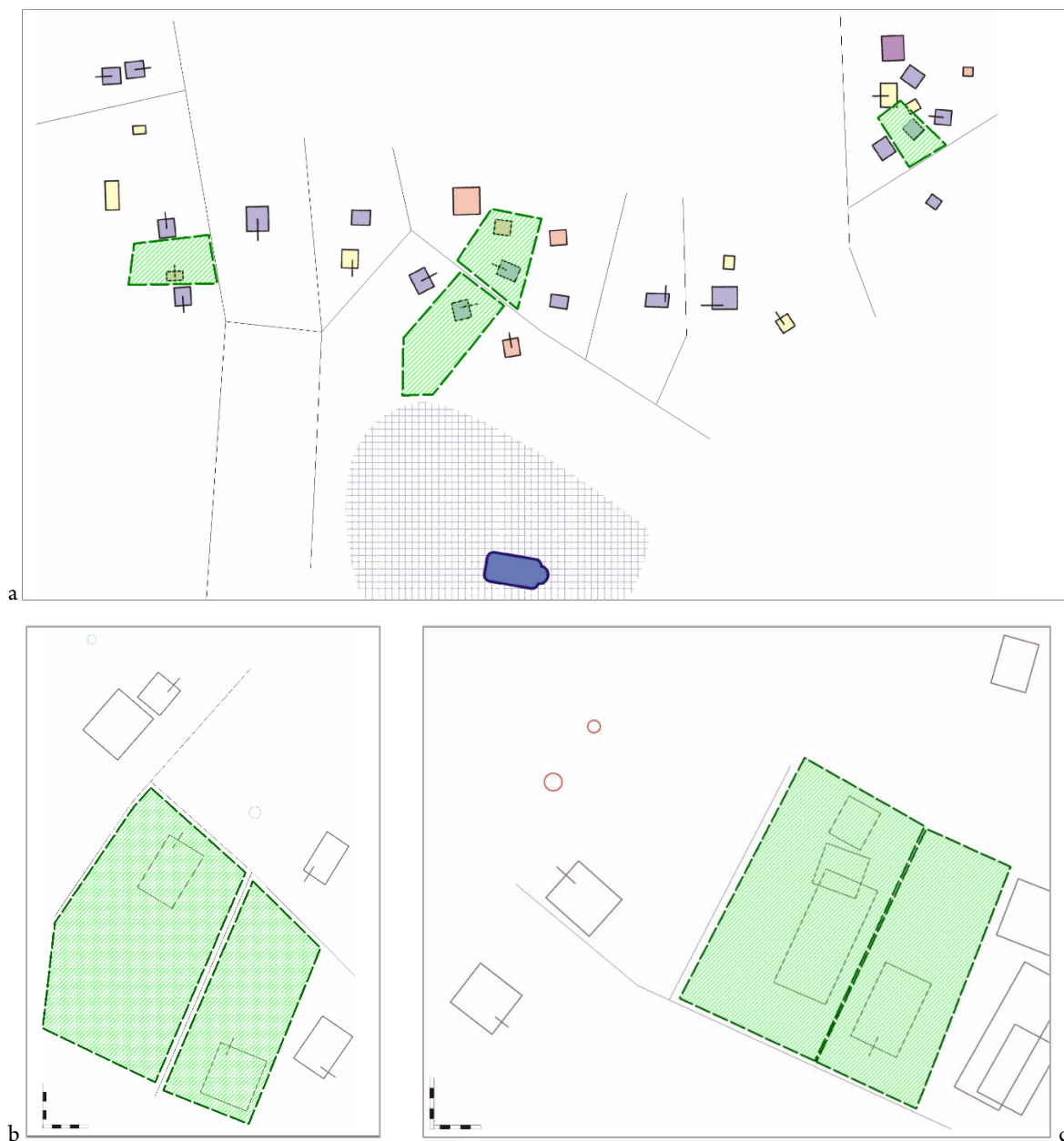
BIBLIOGRAPHY

- ARTIMON 2004 Artimon, Al., *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău.
- BROOKS, WHITTINGTON 1977 Brooks, N. P., Whittington, G., *Planning and Growth in the Medieval Scottish Burgh: The Example of St. Andrews*, in: *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 2, 3/1977, London, 278-295.
- DICKINSON 1945 Dickinson, R. E. *The Morphology of the German Medieval Town*, in: *Geographical Review*, 35, 1/1945, New-York, 75-97.
- Documente Iași I* Caproșu, I., Zahariuc, P. (eds.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, Ed. Tehnopress, Iași, 2000
- Documente Iași IV* Caproșu I. (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, Ed. Tehnopress, Iași, 2000.
- DocStat I* Caproșu I., Ungureanu M.-R. (eds.), *Documente statistice privitoare la orașul Iași, I (1755-1820)*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1997.
- HRIBAN 2011 Hriban, C., *Iașii în secolele XV – XVIII. Elemente de topografie istorică*, Ed. „Karl A. Romstorfer” a Muzeului Bucovinei, Suceava.
- LAVEDAN, HUGUENEY 1974 Lavedan, P., Hugueney, J., *L'Urbanisme au Moyen Age*, Droz, Geneve.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1986 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII, II, Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, Iași.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII, II, Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Iași.
- ODB *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1991.
- PALLISER, SLATER, DENNISON 2000 Palliser, D. M., Slater, T. R., Dennison, E. P., *The topography of towns 600–1300*, in: Palliser, D. M. (ed.), *The Cambridge Urban History of Britain, I (600-1540)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SLATER 2000 Slater, T. R., *The South-West of England*, in: Palliser, D. M. (ed.), *The Cambridge Urban History of Britain, I (600-1540)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SLATER 1987 Slater, T. R., *Ideal and reality in English episcopal medieval town planning*, in: *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 12, 2/1987, London, 191-203.
- STOICESCU 1971 Stoicescu, N., *Cum masurau strămoșii: Metrologia medievală pe teritoriul României*, Ed. Științifică, București
- VIOLLET-LE-DUC 1868 Viollet-Le-Duc, E., *Dictionnaire Raisonné de L'architecture Francaise, I*, Librairies-Imprimeries Réunies, Paris.
- ZUKIN 1991 Zukin, S., *Landscapes of power: From Detroit to Disney world*, UCLA Press, Berkeley.

Pl. 1

Basic synthetic map for Iasi town. Source: the plan of the Russian occupation army, 1789, published by Mariana Șlapac in *Arta Urbanismului ....* / Scanned, rectified with Global Mapper, digitized, overlapped with the 1 m contour lines / All the churches existing between 1495-1799 are marked / The contours follow the boundaries of the blocks (*insulae*). (Russia's Military-Historical Archive in Moscow, F.846, reg.16, d.2543, f.1) (SLAPAC 2008: 79).

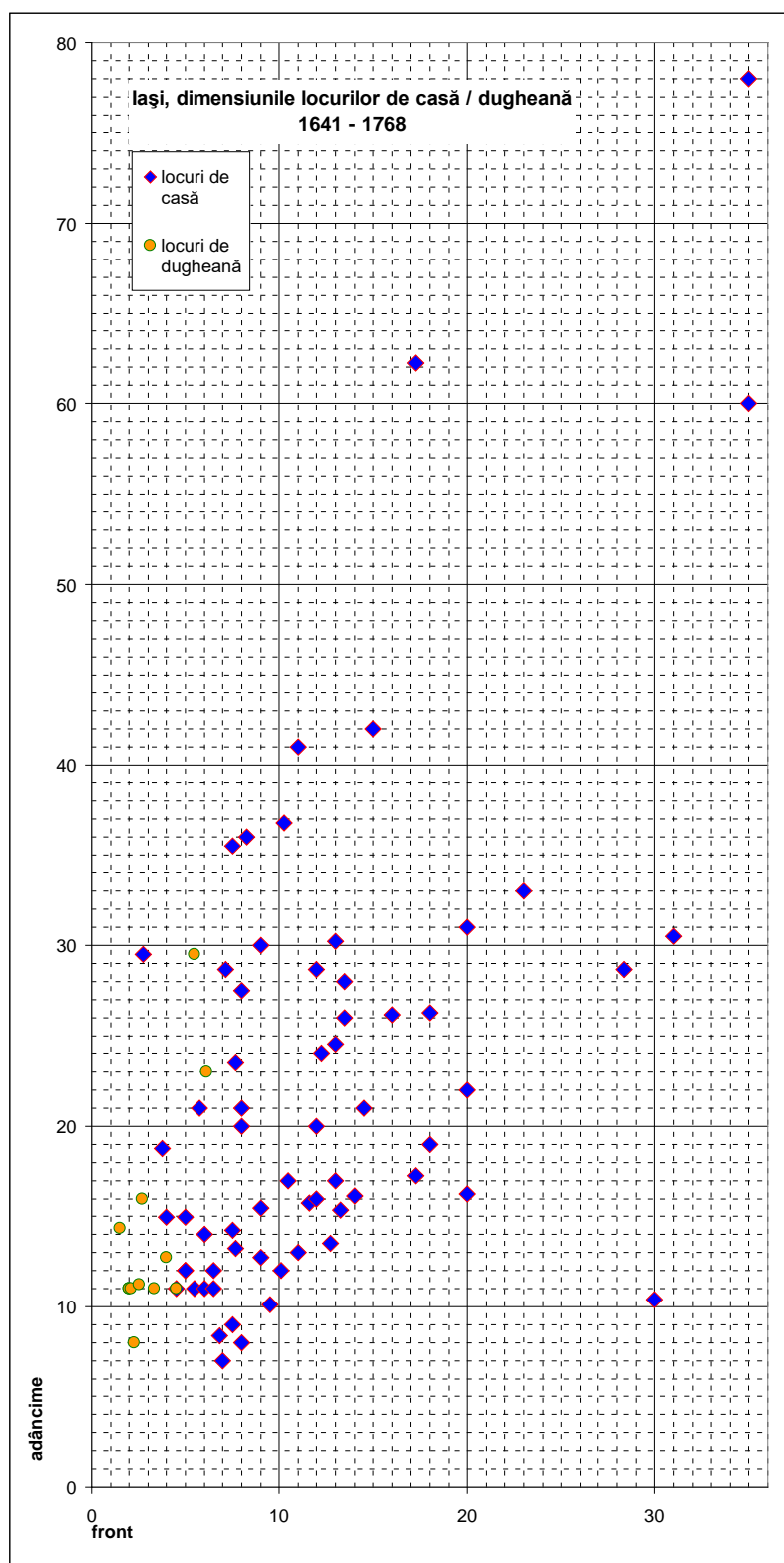
Pl. 2

a. A graphical approximation of several probable building plot frontages, for houses dated in the 16th - 17th century from Tg. Trotus, provides dimensions of 9, 12.5, 17 and 22 meters, respectively 4, 6, 8 and 10 sazhens. The plan was digitized and rectified, probable street routes were marked, starting from the distribution of contemporary relative dwellings, orientation of the construction and accessways (after ARTIMON 2004: Fig. 75).

b. A graphical approximation of several probable building plot frontages according to the general plan of the excavations in Baia, 1967-1976 sequence, for the dwellings of the second third of 15th century. The estimation provided a frontage estimate for two cases of 10.5 and 14 meters (respectively 4¾ and 6½ sazhens) (after NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: Fig. 3).

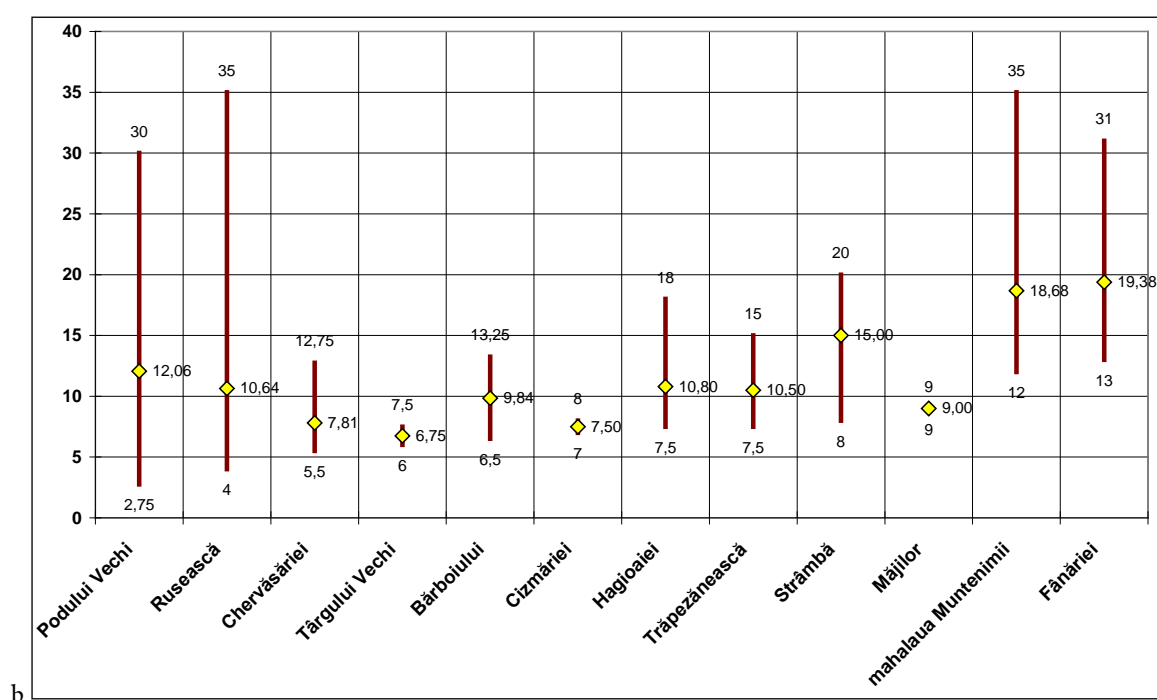
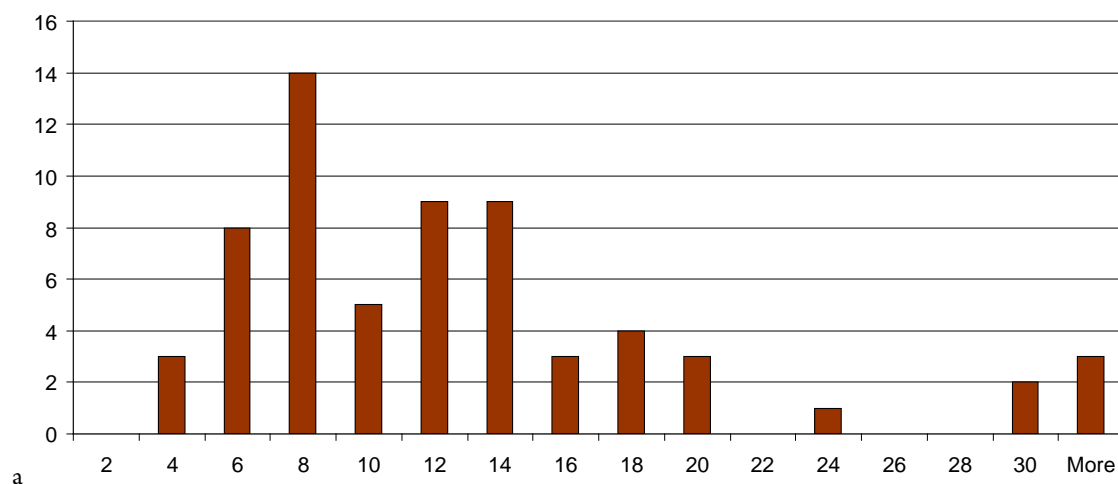
c. A graphical approximation of several probable building plot frontages according to the general plan of the excavations in Baia, 1977-1980 sequence, for the dwellings of the second third of 15th century. The estimation provided a frontage estimate for two cases of 14.5 and 10.7 meters (respectively 6¾ and 5 sazhens), (after NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1986: Fig. 1).

Pl. 3

The values distribution diagram for the size of house and shop plots known in Iași between the middle of 17th century and the middle of 18th century, showing a minor preponderance of the square plots (generally 8×8 sazhen – 17.3×17.3 m) and the of the plot ratio of about 1/1.25 (13×16 sazhen - 28×34.5 m) (HRIBAN 2011: 95).

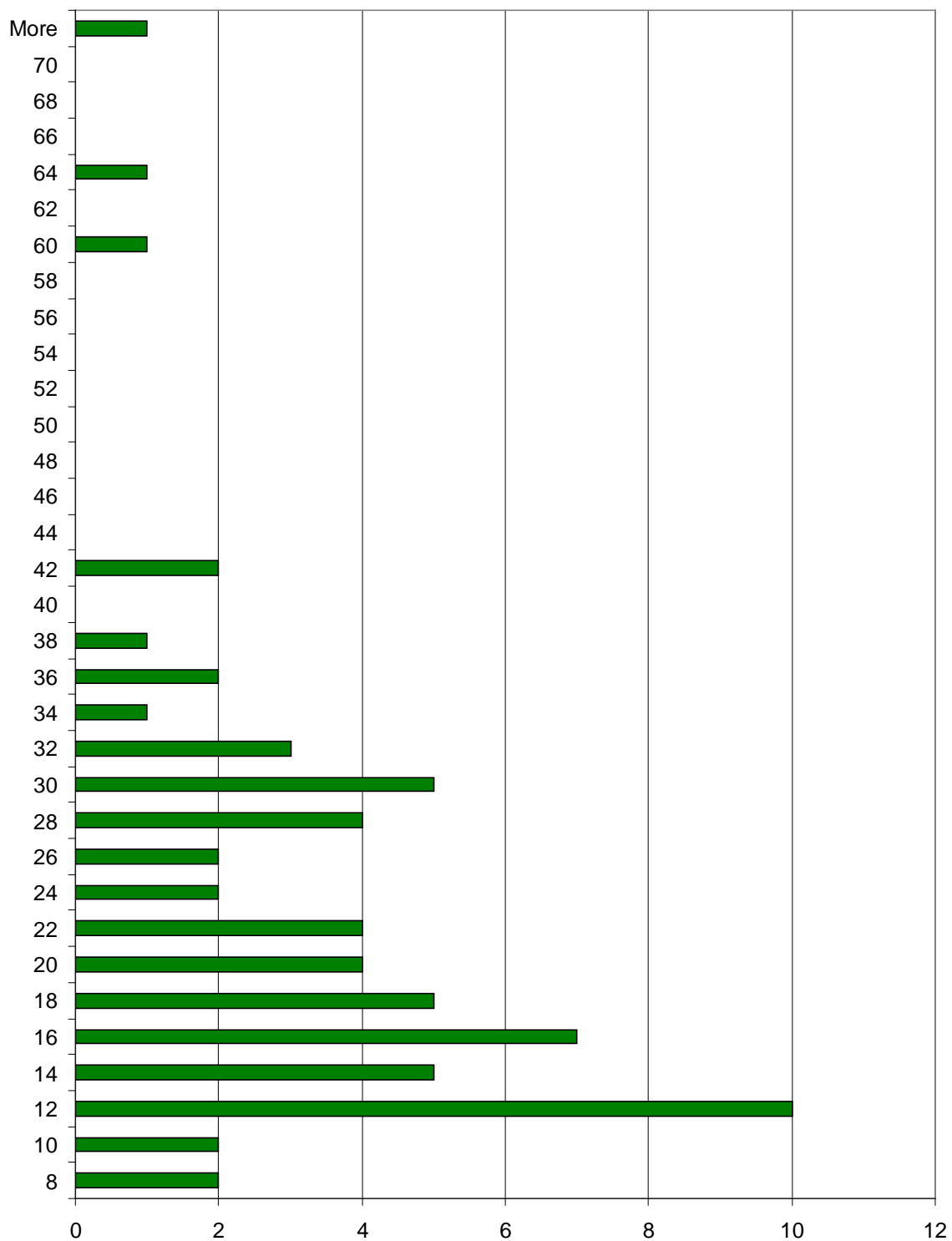

Pl. 4

a. The frontage width values, analyzed graphically by the values distribution of the building plot frontage, it show in the left side two dominant areas, one in the range 6-8 and a second one in the range 10-16, allowing the hypothetical frontage size of a foundational urban plot of about 15 sazhens, with a further division, after one or two generations, of the majority of the initial plots, in longitudinal lots of 1/2 or 1/3 of the plot, as indicated by the moderate peak in the range 4-6 (HRIBAN 2011: 96).

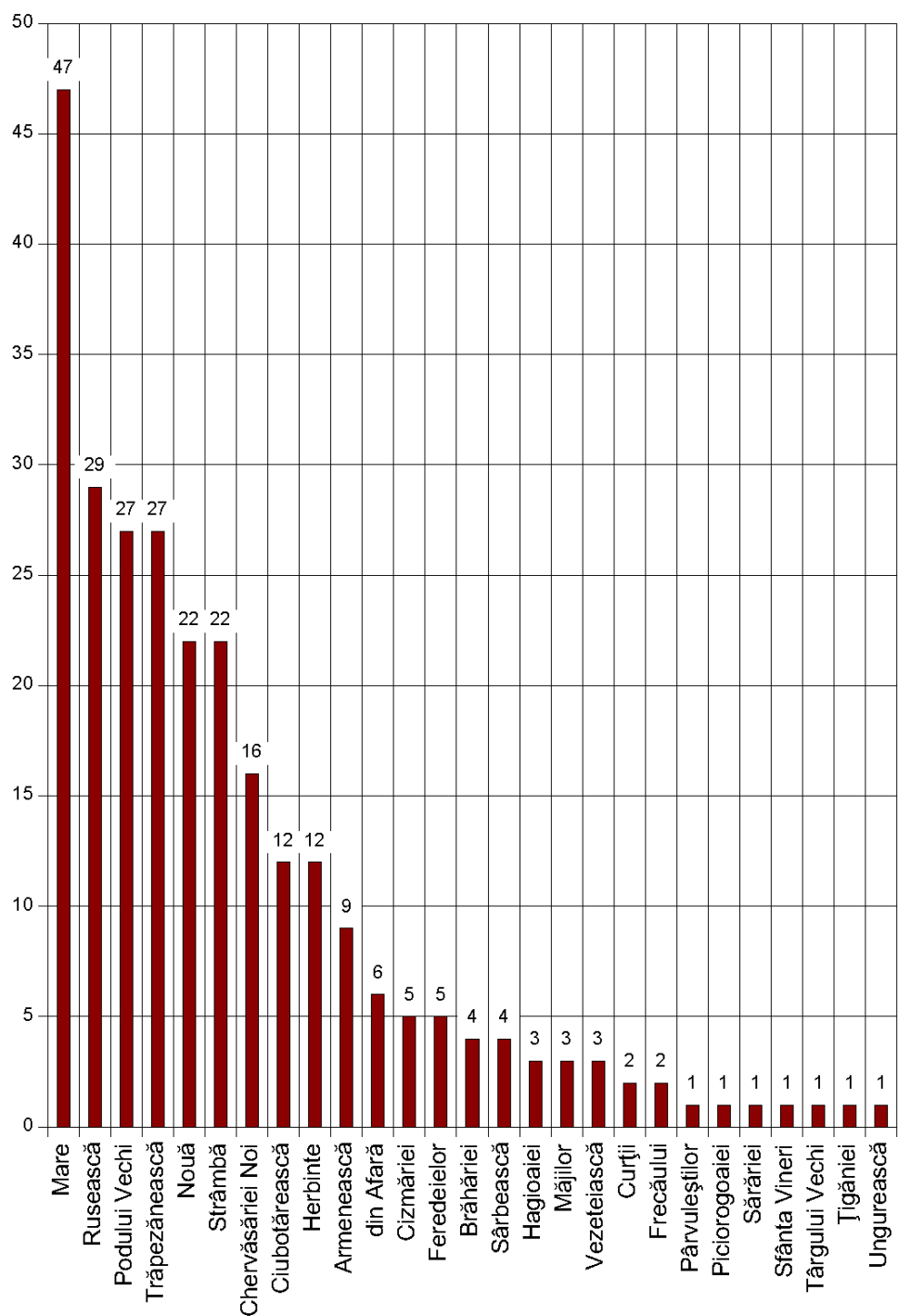
b. The graphical analysis of the values distribution by streets of the building plot frontages, in sazhens, with minimum-average-maximum (HRIBAN 2011: 98).

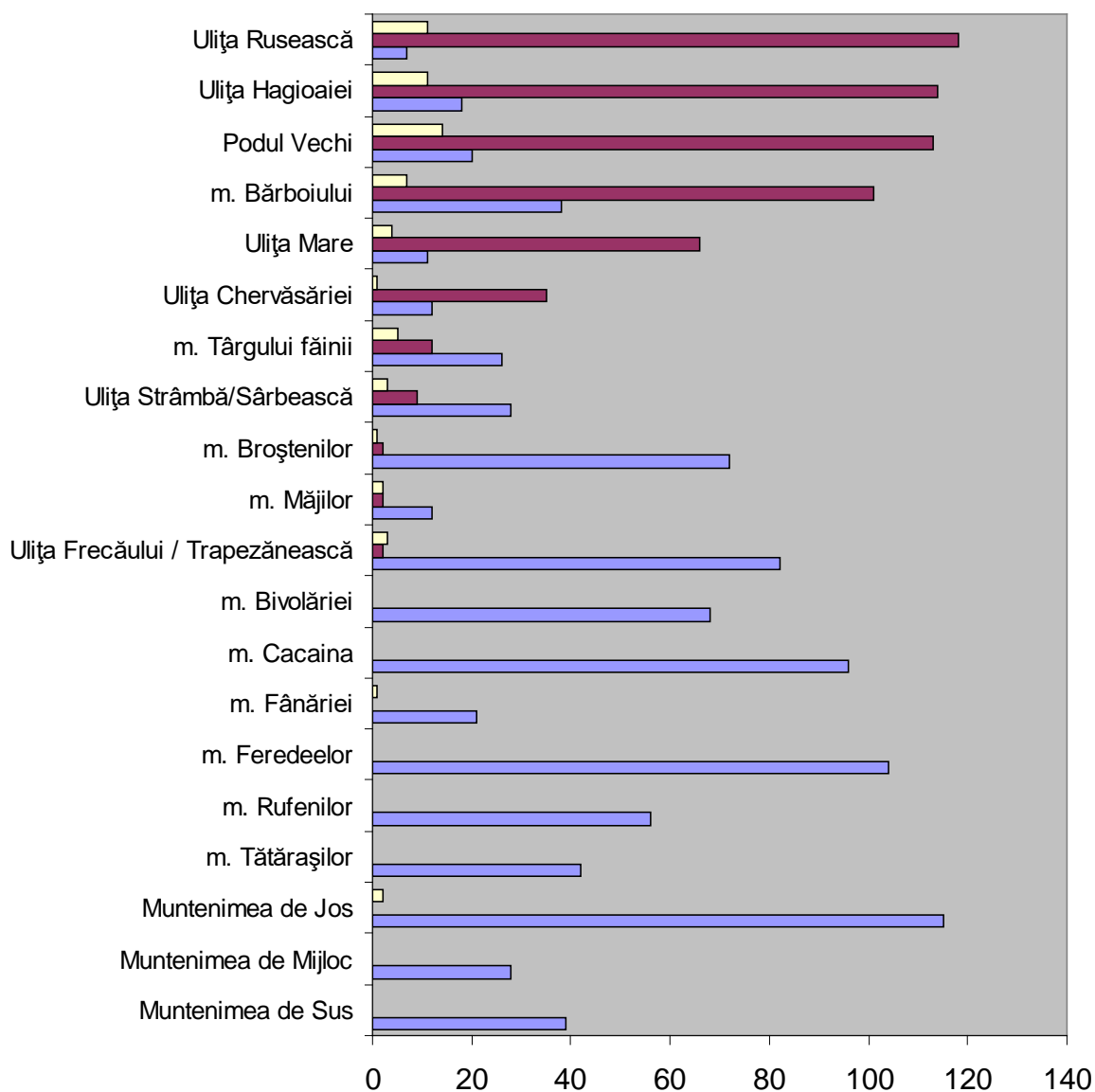
Pl. 5

Graphical analysis of the values distribution of building plot depths, in the left side, the extracted spatial data show two dominant areas, one in the range 10-18 and a second one in the range 26-32, allowing the hypothetical depth of a foundational urban plot to be around 30 sazhens, with a subsequent transversal division of the majority of the initial plots, after one or two generations, in half, with an access path between 1.5 and 2.2 sazhens wide (HRIBAN 2011: 97).

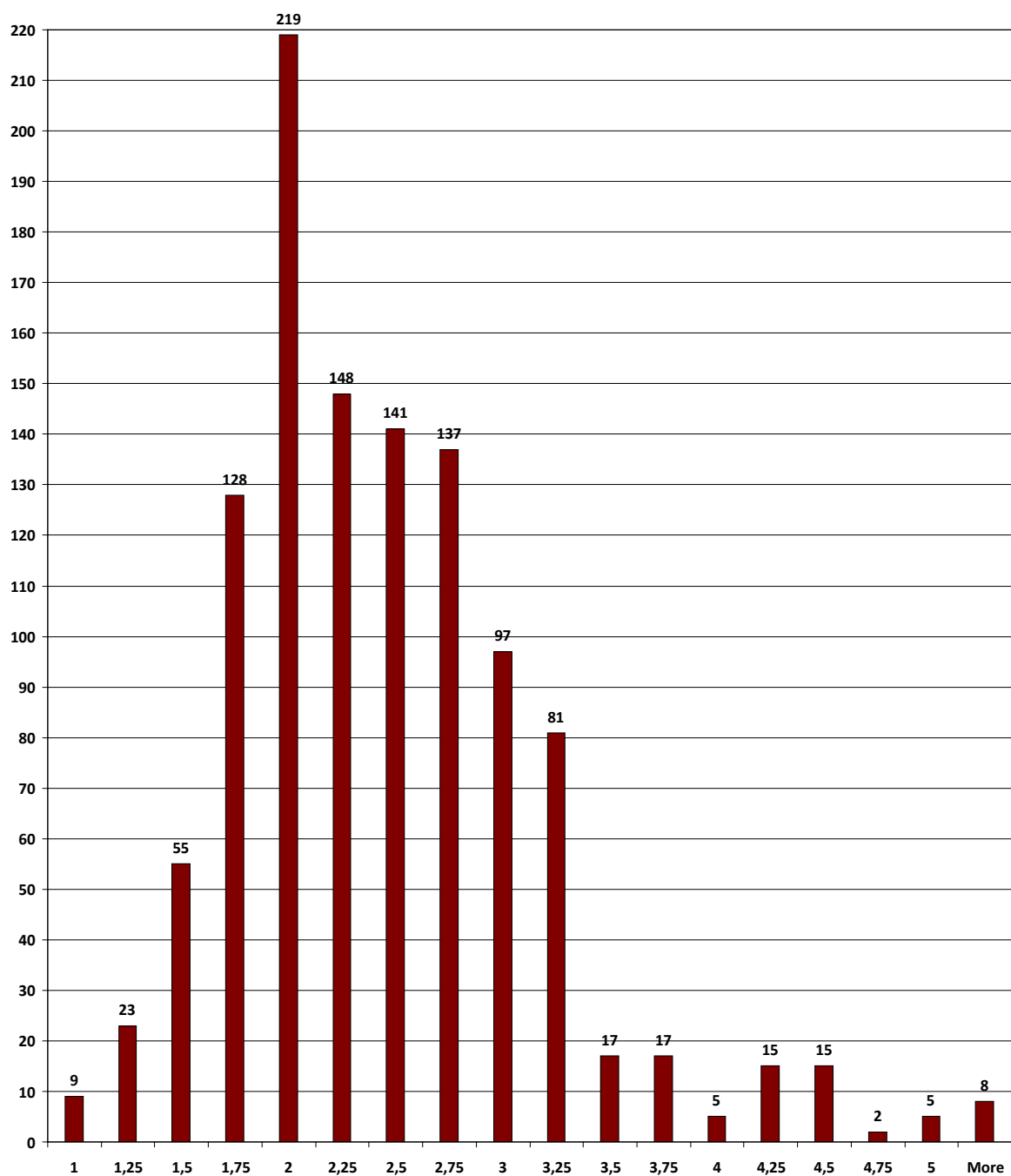
Pl. 6

The statistical correlation of the street names with the transactions involving building plots provides, for the period 1580-1700, a hierarchy that suggests a chronological order in which the streets of the medieval city of Iasi appear and develop (HRIBAN 2011: 99).

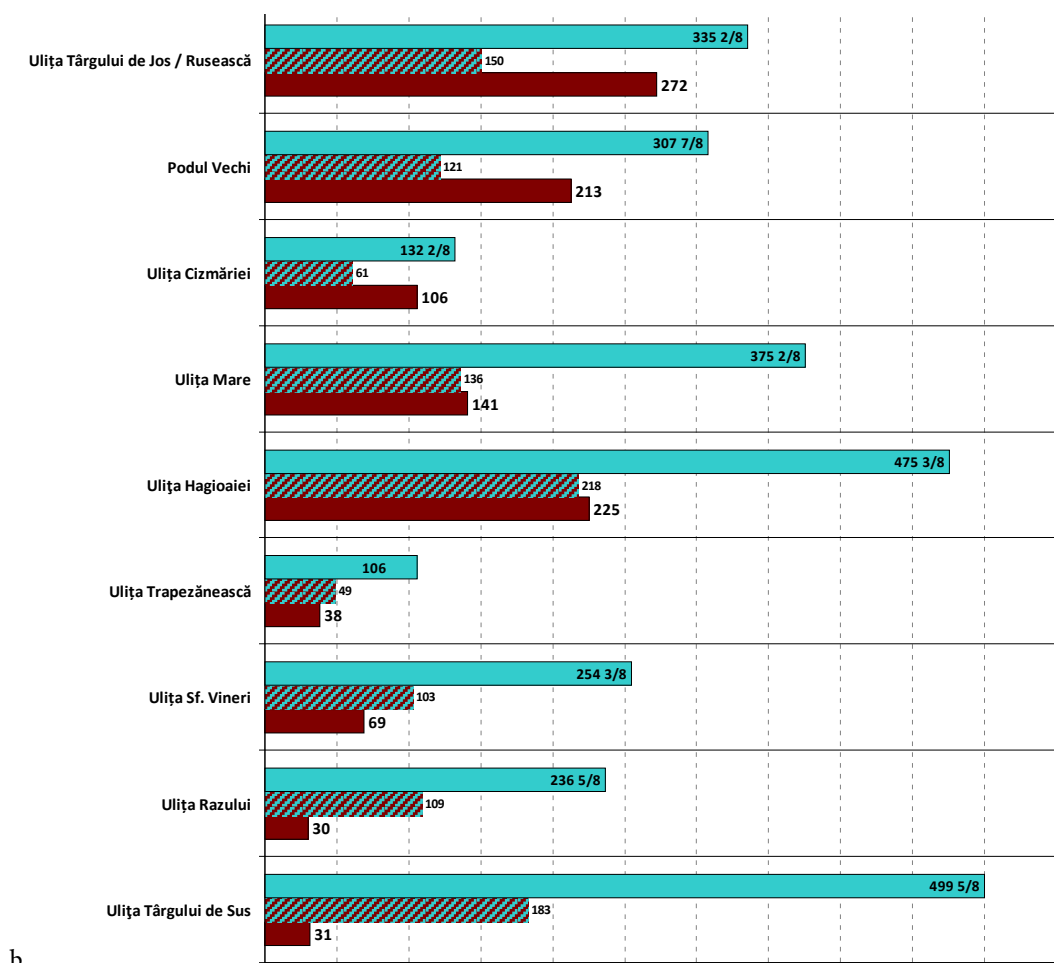
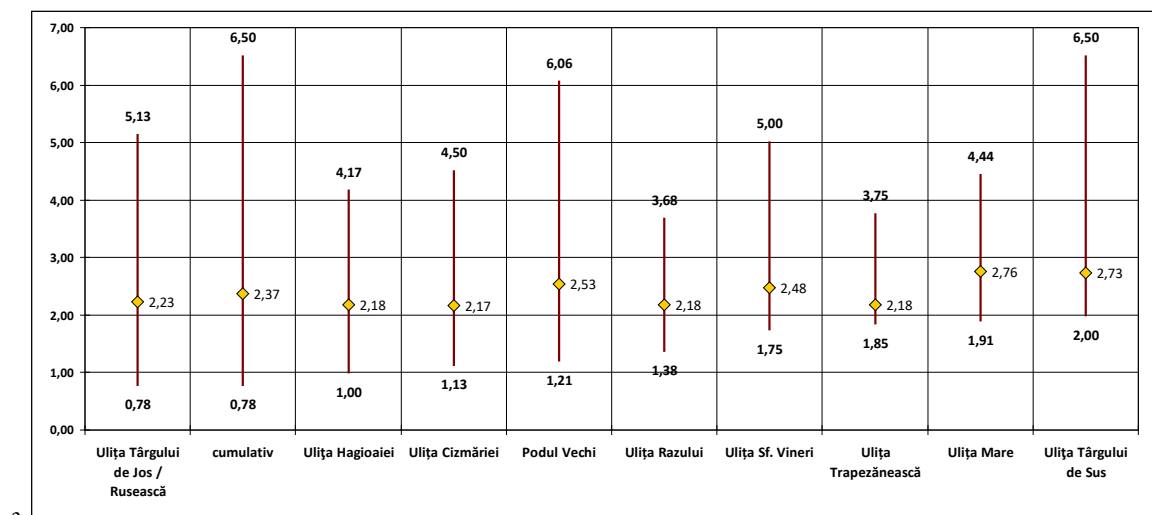
Pl. 7

The final statistics of the 1774 census, for the Iași town, provide a similar structure of the distribution of streets and quarters in different categories of “urban energy”. In light yellow, the taverns, in dark red, the shops, in blue, the houses. Of course, given the purely fiscal nature of the census, the statistics do not really reflect the important presence of the shop plots owned by the monasteries of Golia and Dancu (on Ulița Strâmbă), Barnovschi (on the Trapezan street) and Three Hierarchs, by the Metropolitan Church and by the Catholic Church (on Ulița Mare) (HRIBAN 2011: 100).

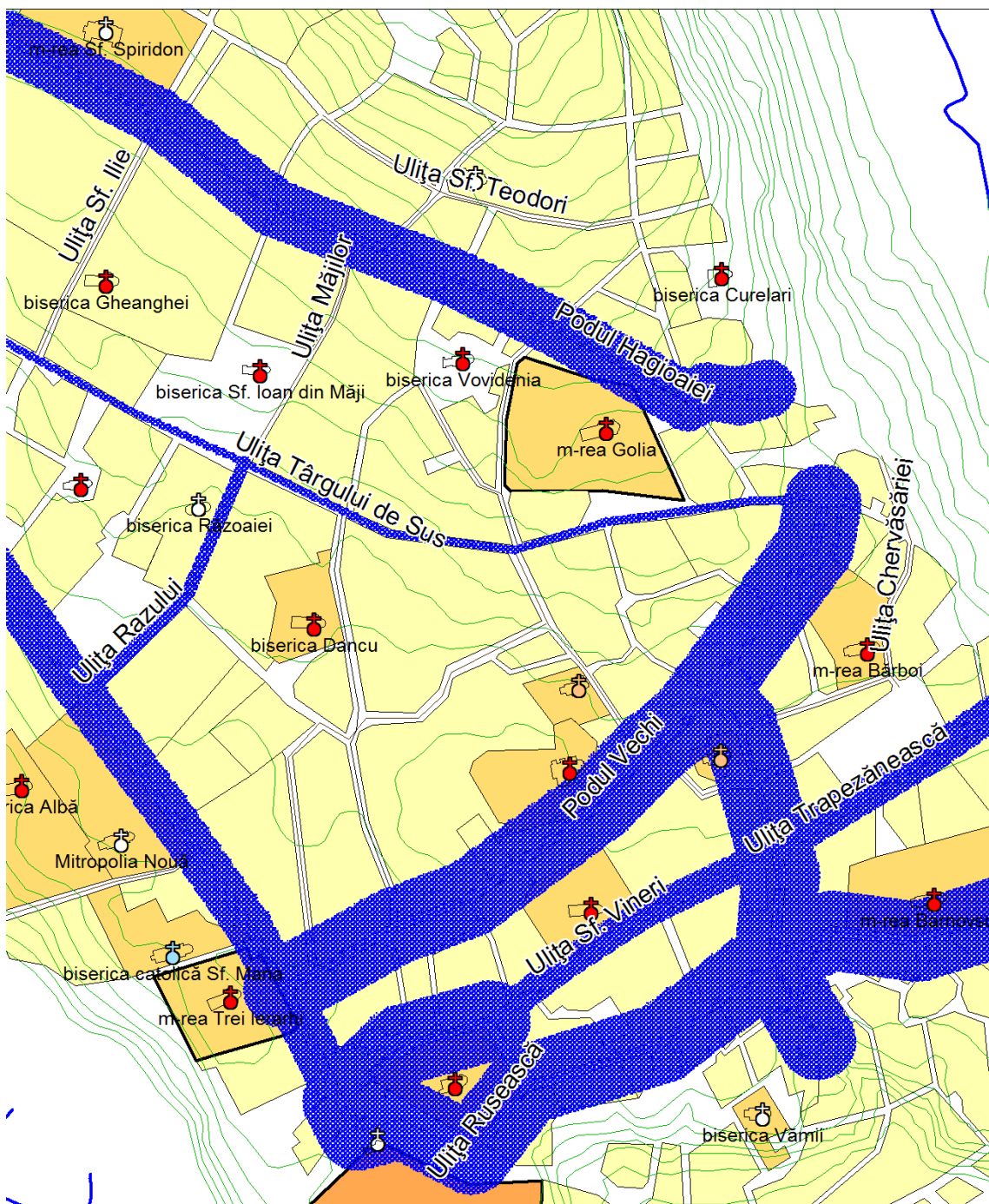
Pl. 8

Cumulative histogram: out of a total of 1122 shop plots on the main streets, most have frontages in the range of $1\frac{1}{2}$ - $2\frac{3}{4}$ sazhens (773 plots, 68.9% of the total). Of this majority, the absolute peak of 219 shop plots have frontages between $1\frac{3}{4}$ and 2 sazhens (3.78 - 4.32 m) (HRIBAN 2011: 103).

Pl. 9

- a. The graphical representation of the shop plot frontage statistics, in the form of a min-med-max diagram, ordered in ascending order by the value of the minimum size of a shop plot frontage (HRIBAN 2011: 104).
- b. The numerical distribution of the shop plots by street, based on the measured length of the streets (the 1811 survey) and on the theoretical number of shop plots (the measured length relative to the average frontage width of a shop plot for the respective street). In dark red, the number of shops, in hatching, the maximum theoretical number of shops, by standard frontage width, in light blue, the total length of the street, in princely sazshens (HRIBAN 2011: 105).

Pl. 10

The important streets of the old city, analyzed graphically according to the commercial density index. The width of the buffer that marks the streets is directly proportional to the value of the commercial density index calculated statistically based on the values of the 1811 survey (HRIBAN 2011: map 6).

DESCOPERIRI NUMISMATICE ȘI ARHEOLOGICE DIN NORDUL BUCOVINEI* (I)

DE

NICOLAI BODNARIUC**, LILIA DERGACIOVA***, MAXIM MORDOVIN****

Abstract:

The article discusses some archeological and numismatic artefacts found in the medieval settlement, which was identified as the old nucleus of the modern village of Oprișeni, situated in the Hliboca district (also called Adâncata district), Cernăuți region, Ukraine. These are Moldovan coins (15 ex.), cloth seals originated from Mechelen and Gdansk (of Tudors rose type) (2 ex.), jewellery: earrings, finger rings, buttons, cloth hook, decorative appliques; household items; religious objects used in cults, as well as fragments of various other objects (48 ex.), which dates back from the end of the 14th century until the modern times. The importance of these objects, as well as the localization of these settlements, is extremely important for the history of the Moldovan medieval Principality. Due to the fact that the current territory of Cernăuți region, known from the written sources as Șipeniț/Șipiniț Land (Țara Șipenițului/Șipinițului) has been part of Moldovan principality since the 14th century. Moreover, the favorable geographic location of this village on the international trade route The Moldovan Route (Drumul Moldovenesc), benefited to the arrival of the goods coming from the south and the north. The existence of these contacts is proven by the detection of coins and decorative objects as well as the customs seals for textiles.

Keywords: *The Șipeniț/Șipiniț Land, The Principality of Moldova, Archaeology, Moldovan Coins, Cloth Seals, Jewellery.*

Zona în care au fost descoperite obiectele în discuție aparține unei regiuni numite în sursele scrise drept „Țara Șipenițului”¹. Aflându-se la est de Carpați, în nordul Bucovinei, actuală regiune a Cernăuțiului din Ucraina, aceasta a fost cuprinsă în triumghiul Cetatea Hotin², Țețino (Cecino)³ și Hmeliov (astăzi satul Carapciu)⁴. Din izvoarele scrise rezultă că Țara Șipenițului, cu centrul în satul Șipeniț/Șipiniț a apărut undeva la finalul secolului al XIII-lea, dezvoltându-se pe parcursul veacurilor XIV-XV. Aflându-se la intersecția drumurilor comerciale, acesta a devenit un centru comercial important de meșteșugari, pierzând din importanța lui abia pe la mijlocul secolului al XV-lea, după mutarea centrului administrativ la Cernăuți, susținut de Cetatea Țețino aflată în imediata apropiere⁵.

Țara Șipenițului a intrat în componența Țării Moldovei undeva pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Însă, în literatura de specialitate rămân puțin discutate aspectele legate de statutul politico-administrativ al acestei regiuni față de Principatul Moldovei, precum și anii de intrare și de ieșire a acestor pământuri de sub administrația moldovenească⁶. Nici noi nu vom insista asupra acestor detalii. Vom menționa doar că, datorită

* Studiul dedicat sigiliilor vamale pentru textile a fost elaborat cu sprijinul Grantului Național Maghiar NKFI PD 115912.

** Școala Medie Oprișeni; nicolaibodnariuc@ukr.net.

*** Biblioteca Academiei Române; dergaciova.lili@gmail.com.

**** Universitatea Eötvös Loránd Budapesta ; mordovin.maxim@btk.elte.hu.

¹ GIURESCU 1967: 64-66; OCHERKI 1987: 11.

² GIURESCU 1967: 233-242.

³ GIURESCU 1967: 310-313.

⁴ GIURESCU 1967: 230-233; BĂRNEA 1984: 54; PURICI 1996: 357.

⁵ POLEVOJ 1979: 60-61.

⁶ Astfel de probleme a încercat A. Pinzar să le rezolve în lucrarea recent apărută (PÎNZAR 2016). Vezi, de asemenea, BALUH 2008: 150-157; BALUH 2010: 27-39, cu bibliografie.

materialului numismatic și arheologic, pot fi precizate sau, cel puțin, conturate, unele aspecte legate de această problemă.

Pe parcursul ultimelor decenii, în zona satului Oprișeni (ucr. Опришени) din raionul Hliboca (întâlnit și sub forma raionul Adâncata) al regiunii Cernăuți și împrejurimile lui au fost întreprinse investigații de diferită natură în scopul de a depista și păstra vestigiile arheologice și etnografice ce țin de istoria regiunii. Acestea au fost într-o anumită măsură sporite de înființarea cercului de arheologie, dar și a acțiunilor luate de Muzeul școlar de Arheologie și Etnografie „Maximilian Hacman” din sat, deschis în anul 2003. În urma acestora, un grup de absolvenți ai Facultății de Istorie din Cernăuți, îndrumați de coautorul acestui articol (N. Bodnariuc) și S. Pivovarov au depistat obiecte arheologice de diferită natură, printre care se află un eșantion consistent de emisiuni monetare ale unor țări, ceramică, sigilii vamale, obiecte de podoabă și de uz casnic, fragmente de arme de foc etc. Totodată, concentrarea acestor vestigii în teren a permis evidențierea câtorva situri arheologice, rămase complet necunoscute până atunci. Printre acestea se enumără:

1. Oprișeni, vatra veche a satului, aflată pe malul drept al râulețului Opișanca, afluent al râului Cotovăț, în locul numit „Pe Vale”;
2. O așezare medievală dintr-o zonă situată între Oprișeni și satul vecin Stârcea, pe malul stâng al râului Cotovăț, aproximativ la vreo 500-800 metri de la vărsarea acestuia în râul Siret;
3. O așezare medievală de la satul Sinăuții de Jos, nu departe de frontieră, în locul numit „La Huralnia”;
4. O așezare medievală din satul Voloca de pe Derelui.

Ținând cont de materialul bogat și foarte diversificat, ne-am propus să-l publicăm în câteva studii separate. În cele ce vor urma, vom prezenta doar vestigiile arheologice descoperite în vatra veche a satului Oprișeni, ce se află pe malul drept al râulețului Opișanca, în locul numit „Pe Vale” (Harta 1). Ele se păstrează în Muzeul școlar de Arheologie și Etnografie „Maximilian Hacman” din Oprișeni.

Depistarea acestei așezări s-a făcut în anul 2008 de către unul din autorii acestui studiu (N. Bodnariuc) și S. Pivovarov, la scurt timp după descoperirea aici a unei monede moldovenești de la Bogdan III (Cat. nr. 14), de către săteanul Gheorghe Bezușco. Investigațiile ulterioare au scos la iveală diferite obiecte (și/sau fragmentele lor) din ceramică și metal. Este vorba despre fragmente de ceramică de culoare cenușie și roșatică, lucrată la roată și ornamentată cu linii incizate adânc, ce alcătuiesc motive asociate cu linii drepte orizontale și linii în val, datată în veacurile XV-XVII⁷. Materialul numismatic este compus din monede ale Imperiului Roman – un denar de la Antoninus Pius (138-161), de tip *Felicitas* și încă unul, de tip neprecizat, probabil tot de la acest împărat⁸; emisiuni ale Hoardei de Aur – un dirhem de la Tokta (1290-1312), bătut la Krim, Caffa sau un alt centru cu anul 690 AH⁹; ale Țării Moldovei – diferite emisiuni care vor fi discutate în rândurile de mai jos (Cat. nr. 1-15); ale Hanatului Crimeea – un acce al lui Mengly Girey II (880-920 AH/1478-1515), emis la Kyrk Er cu an neprecizat¹⁰; ale Imperiului Otoman – câte un aspru al lui Bayezid II (886-918 AH/1481-1512) de la Serez¹¹, Selim I (918-926 AH/1512-1520) de la Kostantaniye¹² și Süleyman I (926-974 AH/1520-1566) de la Edirne¹³, un șahiu de la Murad III (982-1003 AH/1574-1595), bătut la Haleb¹⁴, o imitație după un aspru otoman din secolul al XVI-lea¹⁵, precum și câte o para de la Mahmud I (1143-1168 AH/1730-1754) și Mustafa

⁷ BODNARIUC 2007: 267-268; BODNARIUC 2008a: 121; BODNARIUC 2014: 240.

⁸ BODNARIUC, ISOPESCU 2017: 18-19.

⁹ BOLDUREANU 2014: 367, Nr. 1.

¹⁰ BOLDUREANU 2014: 367, Nr. 2.

¹¹ BOLDUREANU 2014: 367, Nr. 5; BODNARIUC 2018: 19.

¹² BOLDUREANU 2015: 320, Nr. 2.

¹³ BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BOLDUREANU 2009: 350, nr. 9; BODNARIUC 2009: 21; BODNARIUC 2014: 239; BODNARIUC 2018: 19.

¹⁴ BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BOLDUREANU 2009: 350, nr. 9; BODNARIUC 2014: 239; BODNARIUC 2018: 19.

¹⁵ BOLDUREANU 2014: 367, Nr. 6; BODNARIUC 2018: 18-19, cu atribuirea eronată lui Mehmed II.

III (1171-1187 AH/1757-1775), produse la Islâmbol¹⁶; ale Poloniei – câte un triplu groș de la Sigismund III (1587-1632), bătut la Riga în 1592¹⁷ și de la Ștefan Bathory (1576-1586), emis pentru Lituania în 1585¹⁸; ale Ungariei – un ducat, probabil, de la Ludovic I de Anjou¹⁹; un denar de la Maximilian II (1564-1576), bătut la Kremnitz cu anul 1578²⁰; precum și monede din argint și cupru de nominal mic, vest-europene, bătute în veacurile XVI-XVII, dar și cele austriece și rusești, puse în circulație în secolul al XVIII-lea²¹.

De asemenea, aici au fost găsite sigilii vamale pentru textile²² (Cat. nr. 16-17), obiecte de podoabă și de vestimentație – cercei, inele sigilare, nasturi, aplice, cheotori²³ (Cat. nr. 18-52), obiecte de uz casnic și multe altele (Cat. nr. 53-65). Din stratul vegetal au mai fost adunate vârfuri de săgeți (din secolul al XV-lea), sulite (XV-XVI), un vârf de lance (XVI-lea), gloanțe de pistol (XVII-XVIII)²⁴ etc. Merită de menționat că, pe lângă obiectele din perioada Evul mediu târziu și Epoca modernă, au mai fost descoperite și altele, din Paleoliticul superior²⁵, din Epoca neo-eneolitică – vestigii ale culturii Cucuteni-Tripolie²⁶, din Prima epocă a fierului – cultura Hallstatt²⁷, precum și artefacte aparținând Culturii tumulilor carpatici și perioadei Evului mediu timpuriu – mai multe fibule datate în secolele II-IV, altele aparținând veacului al VII-lea, precum și un encolpion din secolul al XII-lea²⁸ etc.

Unele dintre materiale numerotate mai sus au fost deja menționate în diferite articole²⁹. Însă, majoritatea acestora nu a fost introdusă în circuitul științific, urmând a fi prezentată în rândurile de mai jos și în Catalogul descoperirilor. Ne referim la monedele emise de Țara Moldovei (Cat. nr. 1-15); sigilii vamale pentru textile (Cat. nr. 16-17); obiecte de podoabă: cercei (Cat. nr. 18-21) și inele (Cat. nr. 22-40); accesorii vestimentare: nasturi (Cat. nr. 41-49), cheotori (Cat. nr. 50), aplice (Cat. nr. 51-52); obiecte de uz casnic (Cat. nr. 53-56); obiecte religioase și de cult (Cat. nr. 57-62); precum și fragmente ale unor obiecte diferite, cu atribuire mai puțin certă (Cat. nr. 63-65). Celelalte exemplare, și anume, monedele otomane și emisiunile poloneze și ungurești, precum și armele de foc vor fi publicate separat, cu implicarea altor specialiști în domeniu.

Monedele moldovenești. Catalogul colecției cuprinde 15 piese, emise de domnitorii Țării Moldovei de la finele secolului al XIV-lea și până la începutul veacului al XVI-lea, astfel înscriindu-se în perioada clasică de existență a statului cu politică monetară proprie. Cele 15 exemplare țin însă doar de câțiva domni, fiind emise în timpul domniei lui Petru I – Roman I (Cat. nr. 1-2), Alexandru I (Cat. nr. 3-11), Ștefan III (Cat. nr. 12-13) și Bogdan III (Cat. nr. 14-15).

¹⁶ BODNARIUC 2018: 19.

¹⁷ BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BOLDUREANU 2009: 350, Nr. 9; BODNARIUC 2009: 21; BODNARIUC 2014: 239-240.

¹⁸ BOLDUREANU 2014: 367, Nr. 7; BODNARIUC 2014: 240.

¹⁹ Piesa nu a fost cercetată corespunzător, deoarece, la scurt timp după descoperire, a fost vândută de persoana care a găsit-o (BODNARIUC 2008a: 122).

²⁰ BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BOLDUREANU 2009: 350, Nr. 9; BODNARIUC 2009: 21; BODNARIUC 2014: 239.

²¹ BODNARIUC 2008a: 123.

²² MORDOVIN *et al.* 2017: 56-57.

²³ BODNARIUC 2014: 240.

²⁴ BODNARIUC 2008a: 121; BODNARIUC 2014: 240.

²⁵ BODNARIUC 2008a: 117-118.

²⁶ BODNARIUC 2006: 200-204; BODNARIUC 2007: 266-267; BODNARIUC 2008a: 118-119.

²⁷ BODNARIUC 2008a: 116, 119.

²⁸ BODNARIUC 2007: 267; BODNARIUC 2008a: 119-120; BODNARIUC 2014: 240.

²⁹ BODNARIUC 2006: 200-204; PIVOVAROV, BODNARIUC 2006: 226-228; BODNARIUC 2007: 266-271; BODNARIUC 2008a: 116-125; BODNARIUC 2008b: 33-34; PIVOVAROV 2009: 29-30; PIVOVAROV 2009: 19; BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BOLDUREANU 2009: 350; OGUY 2009: 17; BODNARIUC 2009: 19-21; BODNARIUC 2014: 238-242; BOLDUREANU 2014: 363-370; BOLDUREANU 2015: 320; BODNARIUC 2017: 18-20; BODNARIUC, ISOPESCU 2017: 18-20; MORDOVIN *et al.* 2017: 54-57; BODNARIUC 2018: 17-18.

Cele mai timpurii monede, ne referim la primele două exemplare (Cat. nr. 1-2), au fost emise la finalul secolului al XIV-lea și pot fi atribuite, conform opiniilor specialiștilor, domniei lui Petru I³⁰. Însă, în urma investigațiilor recente tindem să susținem ipoteza³¹, care urmează a fi publicată pe larg³², că piesele de acest tip aparțin perioadei post 1391/1392 și, anume, domniei lui Roman I.

Prima piesă în discuție, aflată într-o stare foarte proastă de conservare, fiind deformată și puternic tocită, a fost executată din argint. Acest metal, chiar și de calitate inferioară, a contribuit la păstrarea reliefului celor mai importante elemente, ajutând la determinarea monedei în discuție (Cat. nr. 1). Pot fi observate scutul despicat pe avers și capul de bour pe revers³³, de un anumit stil, cu câteva litere din legende circulare ale ambelor fețe. Astfel, pe avers literele OM și NS provin de la cuvintele SIMOLDAVIENS sau variantele acestuia, iar pe fața de revers, OVI și ENM – de la cuvintele OVIOVIRLENMS, alcătuite retrograd, din care IRLen reproduce, în mod eronat, numele lui Petru. Piesele de acest tip, după părerea noastră, nu prezintă numele emitentului, ci îl copiază (intenționat cu greșeli), creând doar impresia că au fost emise în timpul lui Petru I. După părerea noastră autorul acestui procedeu poate fi succesorul lui Petru I, fratele său, Roman I. Ipoteza aceasta poate fi susținută prin mai multe argumente, pe care nu vrem să le discutăm aici, unul dintre cele mai de seamă constând în cuplarea acestor emisiuni cu tipurile monetare ulterioare, bătute de urmașul lui Roman I – Ștefan I.

Cea de-a doua piesă (Cat. nr. 2) este din cupru și, probabil, a fost cândva argintată (stratul de pe suprafață nu s-a păstrat în urma procesului de oxidare, iar în urma dezvelirii miezului piesei s-a pierdut o parte din relieful acesteia). În mare parte vizibile sunt imaginile centrale, anume scutul despicat de pe avers și capul de bour pe revers, legenda circulară fiind reprezentată prin câteva litere rămase intacte, anume literele M (de la cuvântul SIM) și VO (probabil de la cuvântul VOIEVOD sau variantele lui), cu semnul de despărțire între ele format dintr-o roză cu cinci petale pe avers. De pe revers, s-a păstrat un fragment de legendă SIM și ETRI (de la numele PETRI). Stilul de elaborare a elementelor centrale și anume a capului de bour, a lujerului terminat cu un element vegetal-floral, precum și forma florilor de crin din cartierul II al scutului ne sugerează că moneda în discuție poate fi plasată în perioada post Petru I. Totodată, ea poate reprezenta și o simplă imitație după monedele originale ale lui Petru I sau Ștefan I, ținând cont de calitatea metalului din care a fost executată.

Domniei lui Alexandru I, sunt atribuite nouă exemplare (Cat. nr. 3-11). Primul de pe listă este un groș de cupru (cu stratul de argintare care nu s-a păstrat) ce ține de tipul I, fiind emis în primii ani de domnie (1399/1400-1402), cu legenda circulară parțial vizibilă, SA și DD(D întoarsă)RV, de la cuvintele SALEXANDERV, pe fața de avers și câteva litere VID(D întoarsă)NS, de la cuvintele SMOLDAVIENSI, pe fața de revers. Se remarcă faptul că litera E de la finalul numelui emitentului și în denumirea țării sunt înlocuite cu poansonul întors pentru litera D (Cat. nr. 3).

Cea mai reprezentativă grupă a acestui emitent este constituită din monedele anepigrafe, șase la număr (Cat. nr. 5-10), emise din cupru și numite în literatura de specialitate, până nu demult, jumătăți de groș de tip V, cu anii de batere 1425-1430. Ele au câteva trăsături aparte care, pe lângă metalul din care sunt produse și litera A la dreapta scutului de pe revers, au o greutate destul de mare, a cărei medie este de circa 0,65 grame, depășind pe cea a jumătăților de groși din argint a celorlalte tipuri monetare. Ceea ce ne lasă să susținem ideea

³⁰ DOCAN 1907: 121-124, 163-167; BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: 55-57; ȘTIRBU 1980, nr. 36-39; PÂRVAN 2002: 197-198, 201; PÂRVAN 2003: 435-436, nr. 8-9; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2001: 628, 633, 639, nr. 36; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2003-2005: 250-260; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006-2007: 379, 390, nr. 16-17; PÂRVAN 2008: 364, 369-370, nr. 19-20; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2010: 141, 151, nr. 67 etc.

³¹ Ipoteza expusă în DERGACIOVA 2014a: 219.

³² Catalogul numismatic cu titlul provizoriu: L. DERGACIOVA, *Moneta Moldaviensis*, vol. I (sec. XIV), care se află în stadiul final de elaborare.

³³ Discuții legate de repartizarea fețelor monetare ale monedelor moldovenești, emise în secolul al XIV-lea, vezi în lucrarea DERGACIOVA 2019: 108-122.

că piesele de acest tip nu fac parte din categoria jumătăților de groș, ci au fost emise în sistemul pulurilor tătărăști ale Hoardei de Aur și, prin consecință, trebuie să poartă denumirea de pul (plural, puluri)³⁴.

Următoarele două piese de la Alexandru I (cel Bun) au intrat în categoria jumătăților de groș, seria cu greutate redusă. Dintre ele, una, în stare bună de conservare, este de tip cu trei flori de crin în cartierul II al scutului (Cat. nr. 4), iar cealaltă, foarte prost păstrată, nu poate fi atribuită cu precizie unui tip anume (Cat. nr. 11). Totodată, dimensiunea ei, precum și câteva elemente vizibile de pe pastila monetară, ne lasă s-o plasăm în seria monedelor cu greutate redusă. Piesele de acest gen, puțin discutate în literatura de specialitate, după părerea noastră, au fost emise înaintea lansării pulurilor lui Alexandru I și pot fi situate, după calcule preliminare, în perioada 1409-1425/1430³⁵.

Din timpul domniei lui Ștefan III (cel Mare și Sfânt) ni s-au păstrat două exemplare (Cat. nr. 12-13), ambele epigrafe, în valoare de un groș, în stare mediocră de conservare. Una dintre piesele este de tipul I (Cat. nr. 12), fiind emisă undeva în prima jumătate a domniei lui, până la anul 1476. Imaginile centrale sunt bine păstrate, iar legendele circulare ale ambelor fețe sunt parțial recuperabile. Astfel, legenda de avers +MONETA și MO poate fi reconstituită ca MONETA MOLDAVIE sau variantele acesteia, în timp ce legenda de revers +ST și OIEVODA provine de la cuvintele +STEFANVS VOIEVODA. Cealaltă piesă aparține tipului II (Cat. nr. 13), bătut între anii 1476 și 1497. Fragmentarea exemplarului, precum și suprafața destul de tocită, nu ne permit reconstituirea inscripțiilor, vizibile fiind numai MO pe avers, S și EV pe revers. Acestea țin, cel mai probabil, de o variantă a legendelor reîntregite mai sus.

Ultimele două piese moldovenești din Catalogul nostru sunt atribuite lui Bogdan III (cel Chior sau cel Orb) (Cat. nr. 14-15). Ele sunt pe larg menționate în materiale și studii dedicate acestei așezări medievale de către N. Bodnariuc și S. Pivovarov (vezi lista lucrărilor citate în Catalog). Astfel că, ne rezumăm la a preciza doar că monedele de acest gen, chiar și cu starea de conservare destul de proastă, țin de tipul I, având mobile adiacente specifice acestuia (anume roza în dextra capului, formată din cinci puncte/petale). O astfel de mențiune esențială poate contribui la reducerea perioadei lor de emisie și estimarea ei, prin analogie, cu monedele lituaniene ale lui Alexandru Jagiellon, mare duce al Lituaniei (1492-1506) și rege al Poloniei (1501-1506), și ale lui Sigismund I (1506-1548), mare duce al Lituaniei și regele Poloniei, surfrapate cu matrițele monetare ale lui Bogdan III, de tipul I, în jurul anilor 1510-1513³⁶.

Totalizând informațiile despre concentrarea monedelor moldovenești în vatra veche a satului Opișeni, remarcăm apartenența lor la numai acești patru emitenți, ceea ce se datorează câtorva factori. În primul rând, piesele descoperite țin de fazele de producere în masă a acestora. Atât Roman I, Alexandru I, cât și Ștefan III, precum și, într-o anumită măsură, Bogdan III au emis cantități mari de monedă. În comparație cu emisiunile altor emitenți, spre exemplu, cele ale urmașilor lui Alexandru I, din perioada 1432-1457, volumul acestora este mult mai redus și nu alimentează piața internă a Principatului în cantitatea necesară.

În al doilea rând, circulația și pierderea monedelor în discuție corespunde principalelor etape de înflorire a comerțului internațional în direcția Liovului. Ne referim la privilegiile comerciale semnate de Alexandru I, la 3-8 octombrie 1408³⁷ și, ulterior, întărite, cu diferite modificări, de Ștefan III, la 3 iulie 1460³⁸ și Bogdan III, prin tratatul moldo-polon din 1510³⁹.

Foarte importantă ne pare însă prezența la Opișeni a monedelor timpurii, cele emise în vremea lui Petru I și Roman I. Astfel de emisiuni sunt găsite numai în straturile culturale ale așezărilor de la est de Carpați,

³⁴ DERGACIOVA 2013-2014: 154-173.

³⁵ DERGACIOVA 2012: 65-79; DERGACIOVA 2018: 97-112.

³⁶ Pentru problema surfrapărilor vezi DERGACIOVA 2014b: 96-98.

³⁷ COSTĂCHESCU 1932: Nr. 176; ISNSR 1965: Nr. 1.

³⁸ BOGDAN 1913: Nr. CXXVIII.

³⁹ MARINESCU 1910: 46 (exemplarul polonez este datat în 23 ianuarie, iar cel moldovenesc, în 7 februarie).

majoritatea acestora aflându-se în Țara de Sus a Moldovei, la Baia⁴⁰, Suceava⁴¹, Bacău⁴², Iași⁴³, Piatra-Neamț⁴⁴ sau Roman⁴⁵ și doar câteva în Țara de Jos, la Cetatea Albă⁴⁶. Acest fapt se poate explica prin poziționarea geografică a acestor centre, aflate pe traseul comercial „Drumul Moldovenesc”, cu ramurile lui, „Drumul Siretean” și „Drumul Nistrean”, care lega coloniile genoveze de la Marea Neagră de Europa centrală și regiunea Baltică, trecând prin Țara Moldovei. Satul Oprișeni era „încorporat” în rețeaua deja existentă a drumurilor comerciale, cel puțin din anii '90 ai secolului al XIV-lea.

Sigilii vamale pentru textile (Cat. nr. 16-17). Primul sigiliu în discuție a fost produs de orașul Mechelen, aflat în Belgia contemporană, denumirea veche a acestuia fiind MACHLINIA, în limba latină, sau MALINES, în varianta franceză (Cat. nr. 16). Prototipul acestui sigiliu încă nu este cunoscut, dar modul identic de atașare (cu ajutorul unui șnur), o stemă similară și un stil de reprezentare asemănător pot fi observate la unele exemplare din colecții vest-europene, majoritatea acestora fiind descoperite în Marea Britanie⁴⁷. Ca zona de răspândire, cele mai apropiate analogii au fost găsite, întâmplător, în orașul Gdansk și au fost introduse în circuitul științific foarte recent⁴⁸.

Anul producerii sigiliilor lipsește în toate cazurile cunoscute. Însă, după modul de redare a legendelor de pe exemplarele din orașul Gdansk, precum și istoria de producere a postavului în orașul Mechelen, putem presupune că ele au fost confecționate undeva la finele secolului al XIV-lea și până la începutul veacului următor. Încă din Evul mediu timpuriu orașul belgian a fost recunoscut pentru calitatea stofei, care a fost produsă în cantități mari și a fost exportată atât în Europa de Sud, cât și în cea de Vest. În regiunile Ucrainei, Ungariei și Moldovei, aceasta ajungea prin orașele hanseatice Gdansk și Cracovia.

De la cel de al doilea sigiliu s-a păstrat doar o singură față, dar și ea este fragmentată și îndoită (Cat. nr. 17). Deși, starea de conservare a obiectului este destul de proastă, pe baza unui număr mare de analogii, există posibilitatea de a restrânge perioada de datare a acestuia. Cea mai apropiată ca tip de imagine este o piesă care provine din Ucraina de Vest, fiind găsită în regiunea Volyniei⁴⁹. Însă, cel mai mare număr de sigilii de acest gen a fost depistat în diferite părți ale orașului Gdansk. În rândul celor opt exemplare cunoscute până în prezent se pot distinge cel puțin trei subtipuri ale acestui tip sigilar, evidențiate după modul de alcătuire a legendelor, care diferă prin lipsa totală a anului sau prin prezența a două date diferite. Astfel, legenda poate fi reîntregită ca DIEV•EST•MON•DROYT• an lipsă, 1587 sau 1590⁵⁰. Inscripția în sine poate fi tradusă ca „Dumnezeu este dreptul meu” și reprezintă o versiune eronată al motto-ului monarhilor englezi, existentă din secolul al XII-lea – „Dieu et Mon Droit”, diferindu-se printr-o singură literă.

⁴⁰ Investigații întreprinse în sectorul „Parc”, în anii 1967-1976 (NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: 141-144) și în perioada imediat următoare, din 1977-1980 (NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984: 243-244); a se vedea și monedele descoperite izolat (ȘTIRBU, STANCU 1975: 159, Nr. 1).

⁴¹ Cercetări desfășurate la Curtea Domnească, începând din anul 1951 (MITREA *et al.* 1953: 346-347, 356-164; MITREA *et al.* 1954: 278-280, 285, 296; ALEXANDRESCU, OLTEANU 1957: 252-256; OLTEANU 1959: 687-695; CHIȚESCU 1975: 245-259; GOGU 2002: 201-212 și multe altele).

⁴² Săpături arheologice realizate la Bacău, în zona dintre Curtea Domnească și așezarea urbană, în anii 1970-1973 (ARTIMON, MITREA 1976: 191-224).

⁴³ Investigații arheologice ce au avut loc la Iași, în aria vetrei istorice a orașului, învecinându-se direct cu limita nordică a incintei Mitropoliei Moldovei și Sucevei, în anul 1982 (PUȘCAȘU, PUȘCAȘU 1983: 20-63).

⁴⁴ Cercetări derulate în curtea liceului, din preajma bisericii domnești din oraș, în 1954 (MATASĂ 1955: 823-837).

⁴⁵ Săpături arheologice de salvare, din anii 2012-2013, efectuate în zona târgului Romanului, în punctul „La Bibliotecă” (MIRCEA, HÂNCEANU 2013; HÂNCEANU, MUNTEANU 2015: 157-174).

⁴⁶ Materiale numismatice colectate din interiorul cetății, pe parcursul anului 1912 (FON-SHTERN 1913: 1-12), precum și în timpul investigațiilor din 2005-2007, în zona Curții Civile (BOGUSLAVSKIJ, DERGACIOVA 2010: 73-91) și în perimetrul Curții de Gardă, în anii 2005-2010 (BOGUSLAVSKIJ, DERGACIOVA 2014: 131-151) etc.

⁴⁷ EGAN 1994: 112, 194, Fig. 43.325-326; ELTON 2017: 315.

⁴⁸ MORDOVIN 2018: 115-117.

⁴⁹ Piesa a fost recent publicată în MORDOVIN 2018: 240. Ea se păstrează în colecția Muzeului de Arheologie al Universității Naționale din Ujhorod. Informațiile sunt oferite de Ihor Prohnenko, căruia îi aducem mulțumiri cu această ocazie.

⁵⁰ BOBOWSKI 2009: 54, Nr. 25; 57, Nr. 28; 66, Nr. 37; 67, Nr. 38; 69, Nr. 40; 75, Nr. 46; MACÍKOWSKI 2012: 401, Ryc. 5.

Sigiliile de acest tip mereu poartă pe revers emblema Marii Britanii din timpul domniei reginei Elisabeta I (1533-1603), anii aplicați pe ele doar confirmând această apartenență. Este demn de remarcat însă faptul că, în ciuda tuturor elementelor de origine englezească, în Anglia, precum și în toată Europa de Vest, printre mii de sigilii de postav, exemplarele de acest tip nu sunt cunoscute⁵¹. Acesta nu este un caz singular și, ca și în cazul imitațiilor ungurești ale sigiliilor vamale englezești⁵², există posibilitatea ca ele să fi fost făcute undeva în Europa Centrală sau de Est. Dacă ținem cont de intensitatea descoperirilor de sigilii de acest tip în împrejurimile orașului Gdansk, este posibil ca ele să fi fost confecționate chiar în acest centru. Probabil, ele autentificau postavul de origine englezească, care era importat din Marea Britanie în stare brută, procesul de prelucrare (vopsire, tundere) și finisare realizându-se însă în acest oraș baltic. Rezumând cele spuse, considerăm că sigiliul în discuție a ajuns la locul de destinație (Oprișeni), la capătul unui val de postav englezesc, fabricat la Gdansk, cândva între anii 1587 și 1603.

Obiecte de podoabă. Cercei (Cat. nr. 18-21). Cei patru cercei prezenți în Catalogul nostru pot fi divizați în două categorii, după modul de elaborare și aspectul verigei – cercei de tâmpă și cercei simpli. În categoria cerceilor de tâmplă am inclus trei piese, două (Cat. nr. 18-19) fiind realizate într-o manieră artistică deosebită. Una dintre ele (Cat. nr. 18) este mai complicată din punctul de vedere al execuției (Cat. nr. 19). Ca tehnici de confecționare sunt folosite metode de filigranare, granulație și răsucire a sârmei. Prin procesul de filigranare sârma filigranată formează un decor bogat și voluminos de natură variată. În cazul piesei cu nr. 19, fiind așezat în formă de meandru, el creează impresia unei dantele realizate în metal. În procesul de granulație, granule sau bile metalice sunt plasate câte una, uneori pe post de brâu, cumva marcând marginea unui element, cum se poate observa pe aceeași piesă; ele sunt lipite câte 5-6 într-un rând liniar sau formează triunghiuri/piramide de bile a câte patru rânduri (1/3/6/9). Deseori, compoziția este completată de tuburi cilindrice din sârmă, ajurați cu firul de sârmă răsucit. Podoabele de acest fel reprezintă varianta târzie a cerceilor timpurii cu trei mărgel „de tip Tokaj”, adoptați treptat de populația țărilor balcanice și a Principatelor Române, în cursul veacurilor XIII-XIV⁵³. Spectrul analogiilor pentru piesa cu nr. 18 este destul de vast, diferite variante ale acestora fiind cunoscute în componența tezaurelor de la Brătușeni (r-nul Edineț)⁵⁴, Onești (r-nul Hîncești)⁵⁵, Musaitu (r-nul Taraclia)⁵⁶, Bălțata (r-nul Criuleni)⁵⁷, Purcari (r-nul Ștefan Vodă)⁵⁸ din Republica Moldova; Bălțați (jud. Vaslui)⁵⁹ din România și altele. În schimb, pentru piesa cu nr. 19, obiecte similar executate sunt mai puține la număr, cea mai apropiată analogie fiind cea din așezarea medievală de la Tarasova (r-nul Rezina)⁶⁰, din Republica Moldova.

Cea de-a treia piesă este reprezentată de un cercel din tipul celor cu o singură mărgelă, executat, de data aceasta, mult mai rudimentar și simplist (Cat. nr. 20). Acest fapt reiese din folosirea elementelor decorative compuse din sârmă torsionată spiralat, destul de groasă, care înlocuiește decorul alcătuit din sârma filigranată, tuburi și granule. Obiecte lucrate aproape identic sunt găsite în situl medieval de la Tarasova⁶¹. Fiind specifice zonei carpato-nistrene, există posibilitatea ca ele să fi fost produse într-unul din atelierele locale⁶².

⁵¹ Vezi, spre exemplu, ELTON 2017.

⁵² HUSZÁR 1961: 187-194.

⁵³ REABȚEVA 2014: 73, 79-80.

⁵⁴ BÂRNEA, NUDELMAN, REABOJ 1990: 239-249; TEZAURE 1994: 18-19, Pl. XVIII.1-5; REABȚEVA 2014: 83.

⁵⁵ TEZAURE 1994: 21-24, Pl. XIX.6-7; REABȚEVA 2014: 83.

⁵⁶ TEZAURE 1994: 25-30, Pl. XXI.3-4, XXII.1-2; REABȚEVA 2014: 83, 319, Fig. 57.2-3.

⁵⁷ BÂRNEA, NUDELMAN, REABOJ 1991: 243; TEZAURE 1994: 34-38, Pl. XXX.6,8-10; REABȚEVA 2014: 83, 307, Fig. 45.1-7.

⁵⁸ IONIȚĂ 2001: 214-215, Pl. III.19-20.

⁵⁹ CNM-III: 70-74, Fig. 3-5; REABȚEVA 2014: 303, Fig. 41.3-4.

⁶⁰ BUREAN *et al.* 2009: 203-204, Fig. 3.17; 5.16.

⁶¹ Un exemplar publicat în REABȚEVA, CIOCANU 2009: 164-168, Fig. 4.92; REABȚEVA 2014: 79, 205, 306, Fig. 44.13; altul a apărut în lucrarea: BUREAN *et al.* 2009: 200, 202-203, Nr. 2, Fig. 3.16; 5.15.

⁶² BUREAN *et al.* 2009: 203.

În cea de-a doua categorie a cerceilor intră ultima piesă din lotul nostru, care poate fi numită drept cercel în sensul contemporan al cuvântului⁶³ (Cat. nr. 21). Piese de acest tip se caracterizează prin metoda de executare, în care fiecare element – veriga, corpul cercelului și pendantsive suspendate – sunt elaborate separat, fiind, ulterior, fixate prin intermediul unor elemente mobile (de tip tijă sau sârmă). Cerceii cu astfel de caracteristici, preferați de diferite păături sociale și executați în diferite metale, au avut o răspândire mai largă în secolele XV-XVII, continuând a fi folosiți și în veacurile următoare. După părerea noastră ei reprezintă o combinație între metode tehnologice de elaborare și tradiții etnografice. Pe de o parte, poate fi observată o trăsătură renașcentistă, în special la cerceii ajurați de tip asemănător, iar pe de altă parte, tradiții balcanice, cărora le este specifică prezența mai multor pendantsive suspendate, fixate pe corpul cercelului, care, în timpul mișcării, produc un sunet. Cercei similari, lucrați în aceeași manieră, dar fiind ajurați sau de formă rectangulară și având trei pendantsive suspendate, s-au găsit în situl medieval de la Tarasova⁶⁴, la Piuța Petrii (jud. Ialomița)⁶⁵ etc.

Inelele din Catalogul nostru, 16 la număr (Cat. nr. 22-37), pot fi divizate după modul de executare în câteva grupe. Două exemplare au fost realizate prin turnare, fiind de tipul inelelor sigilare (Cat. nr. 30-31). Următoarele 11 bucăți sunt din categoria cu montura sudată (Cat. nr. 22-29, 32-33, 35-36), dintre care doar trei piese s-au conservat întregi (Cat. nr. 22, 32-33), restul fiind fragmentare, păstrându-se doar montura (Cat. nr. 23-29) sau veriga inelului (Cat. nr. 35-36). De asemenea, avem inele compuse din două sârme răsucite (Cat. nr. 34) sau de tip verigă (Cat. nr. 37-40).

Inelele, în general, reprezintă o categorie de obiecte larg răspândită în mediul populației locale, ele fiind atestate în componența tezaurilor mixte, în calitate de descoperiri izolate în situri arheologice sau în inventare funerare⁶⁶. Deoarece lista obiectelor similare pentru piesele avute în discuție este una foarte lungă, vom selecta doar câteva analogii relevante pentru unele dintre ele. Spre exemplu, inelul nr. 32 își găsește analogii în tezaurul de la Onești⁶⁷ și Cotul Morii (jud. Iași)⁶⁸, precum și în descoperirile izolate din straturile culturale ale Tg. Trotuș (jud. Bacău)⁶⁹, cu precizarea, că piesele de acolo sunt realizate din argint. În schimb, pentru exemplare cu nr. 28-29 cele mai asemănătoare obiecte de podoabă provin din mormintele 85 și 116 din necropola de la Hudum (jud. Botoșani)⁷⁰.

O atenție aparte merită inelul realizat prin sudare, a cărui montură, cu diametrul de 27 mm, păstrează un ornament compus din două elemente așezate în oglindă (Cat. nr. 22). Aspectul acestor elemente seamănă foarte mult cu cel al inelelor-amuletă, cunoscute în literatura de specialitate sub denumirea de „sindromul Poienești”. Pe inelele din această categorie erau reproduse, cu diferite abateri, un ornament pseudo-cufic stilizat, derivat din numele profetului *Muhammad*⁷¹. Podoabe de acest tip, larg răspândite în mediul populației Hoardei de Aur, aveau, cel mai probabil, nu doar semnificația apotropaică, dar și marcau statutul social al deținătorilor⁷². Inele cu decor similar au fost descoperite la Giulești (jud. Maramureș)⁷³, Berca (jud. Buzău)⁷⁴ și Poienești (jud. Vaslui)⁷⁵, precum și în tezaurul de la Schineta (jud. Vaslui)⁷⁶. Piesa în discuție, provenind din vatra veche a

⁶³ REABȚEVA 2014: 89.

⁶⁴ Este vorba de cercei ajurați; vezi REABȚEVA, CIOCANU 2009: 164-198, Fig. 4.96; 5.97; REABȚEVA 2014: 206, 306, Fig. 44.17-18.

⁶⁵ CHIȚESCU *et al.* 1979: 226, 228, Fig. 17.8; 18.6-7.

⁶⁶ Vezi lucrările: REABȚEVA 2014: 107-116, Fig. 69-80; DUMITRIU 2001.

⁶⁷ TEZAURE 1994: 22, Pl. XIX.8; CNM-V.2: 114, Nr. 4; 115, Nr. 4.

⁶⁸ NEAMȚU 1961: 286-287, Fig. 3.4.

⁶⁹ ARTIMON 1982: 103-104, Fig. 8.5.

⁷⁰ SPINEL, POPOVICI 1985: 74-88, Fig. 5.11; CNM-IV: 113, Nr. 15; 115, Nr. 15.

⁷¹ NICOLAE, BÂRNEA 2001: 151-157.

⁷² NICOLAE, BÂRNEA 2001: 156; NICOLAE 2012: 91-93.

⁷³ POPA 1969: 31, 33, 36-38, Fig. 15.e-f; NICOLAE, BÂRNEA 2001: 156, Fig. 5.

⁷⁴ NICOLAE, BÂRNEA 2001: 156-157, Fig. 6.

⁷⁵ NICOLAE, BÂRNEA 2001: 155, Fig. 4; BABEȘ, MIRIȚOIU 2001: 157-161, Fig. 8.

⁷⁶ ALAIBA 2002: 146, Fig. 14.5; CNM-III: 15-53, Fig. 34.

satului Oprișeni, lărgeste esențial arealul de răspândire a obiectelor de acest gen, înscriindu-se, totodată, în zona de influență a Hoardei de Aur.

Nasturi (Cat. nr. 41-49). Aceste artefacte, divizate în două grupe distinse, se prezintă ca nasturi de formă globulară, realizați prin ștanțare (Cat. nr. 41-45) și ca nasturi plăți, de tip vest-european, executați prin turnare (Cat. nr. 46-49). Dacă nasturii plăți sunt mai rar întâlniți în spațiul vizat, cei sferoidali sunt larg răspândiți în uzul populației locale⁷⁷, intrând în componența tezaurilor și făcând parte, aproape în exclusivitate, din inventarul funerar al necropolelor din perioada medieval-târzie și modernă. Tipul globular este prezent în tezaurele descoperite la Cuhureștii de Sus (r-nul Florești)⁷⁸, Drăgușeni (r-nul Strășeni)⁷⁹, Musaitu⁸⁰ și Bălăbănești (r-nul Criuleni)⁸¹ din Republica Moldova; Schineta⁸², Bălțați⁸³, Zlătunoaia (jud. Botoșani)⁸⁴, Sihleanu (jud. Brăila)⁸⁵ din România. Alte piese similare provin din descoperiri fortuite în zonele învecinate localităților Cernăuți și Vinița, din Ucraina⁸⁶. Ele se găsesc și în așezarea de la Baia⁸⁷. Astfel de artefacte au fost identificate în unele mormintele din necropolele de la Netezi⁸⁸ și Piatra-Neamț – Dărmănești⁸⁹ (jud. Neamț), de la Giulești⁹⁰ și complexul medieval al bisericii Sf. Dumitru⁹¹ (jud. Suceava), Tg. Troțuș⁹², Hudum⁹³ și altele. În cazul necropolei de la Suceava – „Câmpul Șanțurilor”⁹⁴, această categorie de accesorii vestimentare este cea mai numeroasă, ajungând la un număr de 30 exemplare într-un singur mormânt.

Cheotori (Cat. nr. 50). Este vorba de o încheietoare vestimentară, care, de obicei, este compusă din două bucăți, de tip moș-babă, doar că în cazul nostru avem de-a face cu o singură componentă recuperată. Astfel de cheotori, pe lângă nasturii sferoidali, sunt frecvent găsite în inventarele funerare. Modul de elaborare a piesei avute în discuție, precum și decorul vegetal al acesteia este aproape identic cu cel al cheotorii descoperite în așezarea medievală de la Tarasova⁹⁵.

Aplice (Cat. nr. 51-52). Cele două aplice din Catalogul nostru diferă mult între ele, una fiind elaborată profesionist (Cat. nr. 52), iar cealaltă fiind executată mai simplist, prin găurirea unei pastile rotunde (Cat. nr. 51). Mai multe analogii am găsit pentru aplica cu nr. 52, exemplare similare fiind depistate în timpul săpăturilor arheologice de la Suceava⁹⁶.

Obiectele de uz casnic sunt reprezentate prin patru exemplare (Cat. nr. 53-56) de dimensiuni mici care au, cu diferite abateri nesemnificative, aspectul unor aplice în formă de migdală, concav-convexă, cu o gaură rectangulară în mijlocul pastilei. Ele provin de la mânerul cuțitelor lamelare, fiind fixate pe partea exterioară a mânerului, cu scopul de a uni partea lemnoasă sau osoasă a acestuia cu terminația feroasă a cuțitului⁹⁷. Cu toate că astfel de obiecte sunt bine atestate în straturile culturale ale mai multor așezări din perioada medieval-târzie

⁷⁷ REABȚEVA 2014: 122-127.

⁷⁸ MARKEVICH, POLEVOJ, FIN 1961: 75-112; CNM-V.2: 32-55, Fig. 8-14.

⁷⁹ REABȚEVA, DERGACIOVA 2017: 91-116.

⁸⁰ TEZAURE 1994: 25-30, Pl. XXIII.4-8.

⁸¹ TEZAURE 1994: 40-42.

⁸² ALAIBA 2002: 138, Fig. 10.7-10; CNM-III: 15-53, Fig. 27-30.

⁸³ CNM-III: 57-89, Fig. 13-20.

⁸⁴ CNM-IV: 44-47, Fig. 3-6.

⁸⁵ NEAMȚU 1980: 341-353; CNM-II: 60-64, Pl. IV.11-33.

⁸⁶ ANDRIEȘ-TABAC, CIOCANU 2015: 175-196.

⁸⁷ NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: 197, Fig. 45.2.

⁸⁸ BĂTRÎNA, BĂTRÎNA, VATAMANU 1982: 90-91.

⁸⁹ GARVĂN *et al.* 2015; MUNTEANU, GARVĂN 2018: 183-195.

⁹⁰ BĂTRÎNA *et al.* 1983: 79-93.

⁹¹ ARTIMON, RĂDULESCU 1981: 85-120.

⁹² ARTIMON 1982: 93-137, Fig. 8.6.

⁹³ SPINEI, POPOVICI-BALTĂ 1974: 115-134; SPINEI, POPOVICI 1985: 74-88.

⁹⁴ MITREA *et al.* 1953: 360-361, Fig. 24; MITREA *et al.* 1955: 766, Fig. 12; BATARIUC 1993: 229-249.

⁹⁵ REABȚEVA, CIOCANU 2009: 164-198, Fig. 6.132; REABȚEVA 2014: 212, 349, Fig. 87.32.

⁹⁶ ROMSTORFER 1913: Pl. XI.

⁹⁷ NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: 79; KOPECZNY 2016: 393-411.

și modernă, ele nu au beneficiat de o atenție specială din partea cercetătorilor. Deseori, ele se află în afara discuțiilor sau au fost considerate în unele rapoarte de săpătură ca piese de armament și echipament militar, fiind considerate fragmente de cămașă din zale⁹⁸. Această identificare nu este posibilă, atât datorită formei specifice a acestora, cât și perioadei lor de răspândire, în care cămașile de zale nu prea se mai purtau. Piesele intrate în literatura de specialitate provin din așezările de la Tarasova⁹⁹ din Republica Moldova, de la Vornicenii Mari¹⁰⁰, Baia¹⁰¹ și Spătărești (jud. Suceava)¹⁰², Lunca (jud. Botoșani)¹⁰³ etc.

Obiecte religioase și de cult (Cat. nr. 57-62a-b). Grupa aceasta conține diferite obiecte și fragmentele lor, ce au fost folosite în biserici și/sau în timpul slujbelor. Este vorba despre o aplică în formă de rozetă, ce putea fi fixată pe un material textil (Cat. nr. 57), un buton de la un mâner sau un fel de cui de perete (Cat. nr. 58), un accesoriu sau un element decorativ¹⁰⁴, care se folosea la agățarea cărților liturgice de cuiele de perete (Cat. nr. 59), precum și diferite fragmente de la o închizătoare de carte sau de la o ferecătură de carte (Cat. nr. 60), de la un vas cilindric (Cat. nr. 61) și de la un candelabru bisericesc pentru lumânări (Cat. nr. 62a-b).

Obiecte cu atribuire neclară și/sau fragmentele lor (Cat. nr. 60-65). În această categorie am inclus părțile unor piese, ale căror întrebuințare nu poate fi stabilită cu precizie. Ne referim la un perete de la un obiect decorativ (Cat. nr. 63) și o bucată elaborată dintr-o tablă rulată (Cat. nr. 64), precum și rebuturi ale unor piese de dimensiuni mai mari (Cat. nr. 65). Pentru ele nu am reușit să găsim analogii certe, iar perioada lor de confecționare are o datare largă și poate fi situată în evul mediu târziu – epoca modernă.

În concluzie, materialul prezentat, provenind din vatra veche a satului Oprișeni, din regiunea Cernăuți, se datează în perioada de la sfârșitul secolului al XIV-lea până în epoca modernă. Piese din cursul veacurilor XIV-XVI dovedesc racordarea comunităților umane din această așezare la comerțul internațional, de mare anvergură, fapt dovedit nu doar prin intermediul monedelor Moldovei, celor ale Hanatului Crimeea și ale Imperiului Otoman (menționate la începutul articolului), ci și prin prezența obiectelor de podoabă, preferate de membrii înstăriți ai așezării și, mai ales, a sigiliilor vamale pentru textile de la Mechelen, și, respectiv, de la Gdansk, de tip englezesc. Pentru perioada ulterioară poate fi observată conviețuirea modestă a populației din această regiune, reflectată în obiectele mai mărunte de împodobire a hainelor și a celor de uz casnic. Lotul de piese cu întrebuințare bisericească poate indica prezența în acest loc sau în imediata sa vecinătate a unui lăcaș de cult (potrivit unor informații locale neverificabile, aici e posibil să fi existat o biserică din secolul al XV-lea). Fără îndoială, concluziile noastre au un caracter preliminar și ele se pot schimba pe măsură ce vor fi adunate și introduse în circuitul științific alte piese, provenind din această așezare cu o stratigrafie complexă.

⁹⁸ Vezi lucrările: MATEI, EMANDI 1982: 177, Fig. 9.7; BĂTRÎNA, MONORANU, BĂTRÎNA 1986: 95.

⁹⁹ Patru aplice în: BUREAN *et al.* 2009: 202, 204, nr. 12-14, Fig. 3.5-7; 5.5-7; 208, 210, nr. 12, Fig. 8.10.

¹⁰⁰ MATEI, EMANDI 1982: 177, Fig. 9.7.

¹⁰¹ O astfel de piesă a fost găsită în sectorul „Parc” (NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: 79, 186, Fig. 34.4-6); altele au fost aflate în locuința LS, cel puțin patru la număr, fiind fixate la capătul unui cuțit (NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984: 108-109, Fig. 39.5).

¹⁰² Provine din umplutura locuinței L1, din sectorul Spătărești, punctul „La Hate” sau „La livadă”, aflat la hotarul Fântânii Mari cu Dumbrăvița și Spătărești (BĂTRÎNA, MONORANU, BĂTRÎNA 1986: 95-96, Fig. 7.4).

¹⁰³ Un solz de aramă, fixat la capătul unui cuțit, a fost găsit în bordeiul nr. 3, în timpul săpăturilor arheologice de pe teritoriul satului Lunca, com. Vârfu Câmpului, la punctul denumit „Siliște” (TEODOR, NEAMȚU, SPINEI 1969: 191).

¹⁰⁴ Obiectele de acest fel au trezit multe discuții în literatură, fiind considerate piese de harnașament, centuri vestimentare, închizători pentru cărți liturgice (o sinteză a principalelor opinii a se vedea la BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012: 71-72 cu bibliografie).

MONEDE

Roman I (1392-1394/1395)**Groș**

Av. [...]OL[...]NS[...] Scut despicat: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. OVI[...]ENM[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, probabil semiluna dextra, imaginea parțial vizibilă a unei roze sau a unui lujer terminat cu o floare de crin senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 284-341, cu atribuirea monedelor lui Petru I; DOCAN 1907: cf. 163-167, nr. B cu atribuirea monedelor lui Petru I; DERGACIOVA 2014a: 219, cu propunerea de atribuire a monedelor de acest tip perioadei post Petru I (anii 1392-1394/1395).

1. AR 0,59 g, 18 mm, ruptă din margine, îndoită și puternic tocită. Descoperită în anul 2015.

Petru I (cca 1375-1391/1392) sau Roman I (1392-1394/1395)**Probabil o imitație după un groș**

Av. [...]M[...]M[...]VO[...] Scut despicat: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]SIM[...]ETRI[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, semiluna dextra, un lujer terminat cu un element vegetal-floral senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 171-176.

2. AE 1,08 g, 22x18 mm, puternic corodată. Descoperită în anul 2015.

Alexandru I (1399/1400-1432)**Groș**

Av. SA[...]DD(D întoarsă)RV Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, semiluna dextra, roza din cinci sau șase petale senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]VID(D întoarsă)NS[...] Scut despicat: I trei fascii, II două flori de crin; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

ILIESCU 1970: 27 (tipul „premergător”); BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 359-360 (pentru av.), cf. nr. 356-367 (tipul I) (pentru rv.); ILIESCU 2000: 77, 79 (faza I); PÂRVAN 2000: 563-572 (anii 1399/1400-1402).

3. AE 0,66 g, 18 mm, ruptă din margine, ușor îndoită. Descoperită în data de 20.03.2016.

Jumătate de groș, seria cu greutate redusă

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza dextra, probabil semiluna senestra; cerc perlat.

Rv. Scut despicat: I trei fascii, II trei flori de crin; deasupra scutului un punct lizibil; cerc perlat.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 387 (tip III), nr. 431 (tip V), și nr. 453; DERGACIOVA 2012: 72-73, catalog I, nr. 16-20, și 77-78, catalogul II (anii 1409-1425/1430).

4. AE 0,36 g, 11,3x8,4 mm, tocită. Descoperită în anul 2013.

Pul

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnele convergente, roza dextra, semiluna senestra; cerc perlat.

Rv. Scut despicat: I trei fascii, II șapte flori de crin; la dreapta scutului litera A; cerc perlat.

¹⁰⁵ Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint, AE – cupru), date metrologice (g – gram, mm – milimetru) și pentru descrierea fețelor (av. – avers, rv. – revers). De asemenea, aducem mulțumiri lui Lucian Munteanu, Cătălin Hriban și George Bilavski (Iași), pentru ajutorul acordat în determinarea obiectelor arheologice din acest Catalog (nr. 46-49, 58, 61-62, 64-65).

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. 418, jumătate de groș, tip V; ILIESCU 1970: 28, jumătate de groș, seria V (anul 1430); ILIESCU 2000: 82, nr. 21, jumătate de groș, faza a III-a (1409-1431), emisiunea a IX-a (paralelă) (anii 1425-1430); DERGACIOVA 2013-2014: 154-173, cu propunerea termenului de pul.

5. AE 0,84 g, 15 mm, av. baterea descentrată, perforată. Descoperită în anul 2014. Boldureanu 2014, 367, nr. 3 acest exemplar.
6. AE 0,62 g, 15x14 mm, puternic corodată. Descoperită în anul 2015.
7. AE 0,53 g, 15x14 mm. Descoperită în anul 2015.
8. AE 0,50 g, 15 mm. Descoperită în anul 2014.
9. AE 0,42 g, 15x14 mm. Descoperită în anul 2015.
10. AE 0,40 g, 14 mm. Descoperită în anul 2015.

Moneda anepigrafă din seria celor cu greutate redusă a lui Alexandru I, de tip neprecizat

Av. Urmele greu lizibile ale unui cap de bour.

Rv. Urmele greu lizibile ale unui scut despicat cu numărul neprecizat al florilor de crin în cartierul II al scutului.

Cf. DERGACIOVA 2012: 72-73, catalog I, nr. 16-20, și 77-78, catalogul II (anii 1409-1425/1430); DERGACIOVA 2018: 102, catalog I, nr. 13-22 (anii 1409-1425/1430).

11. AE 0,16 g, 10,2 mm, puternic tocită, ruptă din margini. Descoperită în anul 2013.

Ștefan III (1457-1504)

Groș

Av. +MONETAMO[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnezle convergente, semiluna dextra, roza senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. +ST[...]OIEVODA Scut despicat: I cruce cu brațe egale deasupra unei roze, II trei fascii; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 610-612, tip Ib, rozeta 1; ILIESCU 1970: 33, tip I (anii 1457-1476); OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 2005: 307, tip I, varianta 1, subvarianta b (anii 1465/1367-1476).

12. AR 0,56 g, 14 mm, ruptă din margine. Descoperită în anul 2013.

Av. [...]MO[...] Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnezle convergente, semiluna dextra, roza senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. [...]S[...]EV[...] Cruce dublă în scut; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977, nr. –, cf. nr. 674-713, tip IIb, rozeta 2; ILIESCU 1970: 33, tip II (anii 1480-1504); OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 2005: 307, tip II, varianta 1 sau 2 (?), subvarianta b (anii 1476/1479-1497).

13. AR 0,34 g, 14x12 mm, fragment. Descoperită în anul 2013.

Bogdan III (1504-1517)

Groș

Av. Cap de bour, stea cu cinci raze între coarnezle convergente, roza dextra, semiluna senestra; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

Rv. Cruce dublă în scut; cerc perlat. Legenda circulară în cerc perlat exterior.

BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977: nr. 743, tip I; ILIESCU 1970: 33.

14. AR 0,90 g, 18 mm, corodată. Prima monedă descoperită la Oprișeni de săteanul Gheorghe Bezușco în mai 1999.

Av. +IWBOΓΔA[...]BOEBOΔAΓOC

Rv. +ΠOΔAP (AP în ligatură)3EMΛHMO[...]KOI

Acest exemplar, cu descriere, dar fără imagine, a fost menționat în următoarele lucrări: PIVOVAROV, BODNARIUC 2006: 226-228; BODNARIUC 2007: 268; BODNARIUC 2008b: 33; BODNARIUC 2008a: 121; BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BODNARIUC 2009: 20; BOLDUREANU 2009: 350, nr. 9; BODNARIUC 2014: 238.

Totodată, cu descrierea și desenul piesei, dar fără imagine, acest exemplar a fost trecut în: PIVOVAROV 2009: 29, 33, Fig. 1.8.

15. AE 1,05 g, 18 mm, corodată. Descoperită în anul 2008.

Av. +IWBOTΓAHBOEBΔAT (AT în ligatură)OC

Rv. +ΠOA[...]CK[...]

Și acest exemplar, la rândul său, cu descriere, dar fără imagine a fost menționat în lucrările: BODNARIUC 2007: 268; BODNARIUC 2008b: 33; BODNARIUC, PIVOVAROV 2009: 8; BODNARIUC 2009: 20; BOLDUREANU 2009: 350, nr. 9; BODNARIUC 2014: 239. Și doar cu descrierea și desenul piesei, însă fără imaginea originală, apare în lucrarea: PIVOVAROV 2009: 29-30, 33, Fig. 1.9.

SIGILII VAMALE PENTRU TEXTILE

Mechelen (finalul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea)

Av. Un caduceu episcopal ținut din ambele părți de doi lei heraldici, compoziția fiind înscrisă într-un chenar alcătuit din șase lobi.

Rv. Scutul heraldic al orașului surmontat de stea de Betleem, M în dreapta și A în stânga, compoziția fiind înscrisă într-un chenar alcătuit din cinci-șase lobi.

16. Pb, 16 g, 26,15 mm, grosimea pastilei 4,28 mm, tocită. Descoperit în data de 28.12. 2013.

MORDOVIN *et al.* 2017: 56-57, acest exemplar, cu descriere, dar fără imagine.

Gdansk, sigiliul de tip cu Roza de Tudor (1587-1603)

Av. Lipsă.

Rv. [...]DIEV•EST•MON•[...] Roza heraldică (floarea de măceș) a dinastiei Tudor în cerc perlat-linear. Inscripția circulară în cerc perlat-linear exterior.

17. Pb, 10,6 g, 38,15 mm, ruptă, îndoită. Descoperit în data de 30.04.2014.

MORDOVIN *et al.* 2017: 57, acest exemplar, cu descriere, dar fără imagine.

OBIECTE DE PODOABĂ

Cercei

18. Cercele de tâmplă de tipul prevăzut cu o mărgea sferică; pe un arc se află o mărgea din foiță de argint, pe care s-au aplicat piramide din granule, la baza triunghiulară a acestora aflându-se lipit și câte un fir răsucit în forma unor cerculețe; spre capătul arcului, probabil pe o plăcuță triunghiulară așezată în locul mărgelui laterale, sunt aplicați cilindri mici din sârmă, completați de rânduri de granule; numărul cilindrilor și a rândurilor de granule nu poate fi stabilit cu precizie, deoarece piesa este deformată prin applatizare; la capătul opus al mărgelui, în locul rămas liber, probabil se afla cealaltă plăcuță triunghiulară laterală, ea fiind probabil distrusă în momentul deformării obiectului (nu știm cu certitudine dacă aceasta a existat, deoarece urmele ei nu se văd pe arcul cercelului); tortița de prindere este din sârmă groasă având la mijlocul tortiței, acolo unde face cot, cinci spire din sârmă răsucită; la capătul opus al tortiței de prindere se află un inel de suspendare realizat dintr-o buclă înfășurată spre exterior.

Argint, lungimea 42 mm, înălțimea 34 mm; mărgea sferică: diametrul de circa 13 mm. Secolele XIV-XVI. Descoperit în anul 2013.

19. Cercele de tâmplă de tip cu mărgea cilindrică; pe un arc se află o mărgea cilindrică, decorată cu filigran așezat în meandre și granule, plasate pe cele două capete ale mărgelui; spre capătul cu tortiță se află o mărgea plată decorată cu pseudo-granule, marginile laterale sunt ocupate cu spire din sârmă răsucită, 14 spre capătul cu tortiță groasă de suspendare și circa 16-18 spre inelul de suspendare, realizat dintr-o buclă înfășurată spre exterior.

Bronz argintat, lungimea 22 mm, înălțimea 21 mm; mărgea cilindrică: lungimea 11 mm, diametrul 12 mm. Secolele XIV-XVI. Descoperit în anul 2013.

20. Cercele de tâmplă de tip cu mărgea sferică; pe arc se află o mărgea sferică netedă imprimată, marginile laterale fiind ocupate de câteva șiruri executate din sârmă torsionată spiralat; spre capătul cu tortiță executată din sârmă groasă, șirul este completat de două spire din sârmă răsucită; la capătul opus al tortiței de prindere cu un inel de suspendare, șirul este completat de opt spire din sârmă răsucită.

Bronz, lungimea 42 mm, înălțimea 26,5 mm; mărgea sferică: diametrul de circa 17 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2017.

21. Fragmentul unui cercei, realizat prin turnare; el constituie corpul unui cercei și are forma unui dreptunghi; în partea centrală se află un șaton rectangular pe exterior și rotund pe interior de la o piatră care nu s-a păstrat; corpul are o urechiușă de prindere sus, ruptă și trei urechiușe jos, de la pandantive de sârmă suspendate, care nu s-au păstrat; urechiușele fac corp comun cu pandantivul propriu-zis; pe marginile corpului, în stânga și dreapta șatonului, se păstrează câte două găuri prevăzute pentru alte pandantive de sârmă, care, la fel lipsesc.

Bronz, lungimea 15 mm, înălțimea 13 mm. Secolele XVI-XVII. Descoperit în anul 2015.

Inele

22. Inel cu montura sudată; veriga lamelară, cu trei nervuri longitudinale, cu capete sudate în două puncte pe spatele monturii; montura turnată în forma unui disc, cu un decor incizat compus din două benzi continuu trase la mijlocul șatonului, la o anumită distanță una de cealaltă, fiecare având două elemente triunghiulare hașurate, așezate pe verticală, cu capete îndreptate spre exteriorul șatonului și trase în prelungire, fiind ușor frânte spre exterior. Practic cele două benzi completate cu elemente decorative formează două figuri identice așezate în oglindă; inel deformat.

Argint, montura cu diametrul 27 mm, lățimea verigei 5 mm. Secolele XIV-XVI. Descoperit în anul 2014.

23. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare, cu un decor incizat al unei cruci, cu câte trei-patru hașuri trase oblic între brațele crucii.

Argint, diametrul 20,5 mm. Secolele XIV-XV. Descoperit în anul 2015.

24. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare și un decor incizat, care reprezintă o stea cu cinci raze.

Bronz, diametrul 19,5 mm. Secolele XIV-XV. Descoperit în anul 2013.

25. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare și un decor incizat greu lizibil.

Bronz argintat, diametrul 17,5 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2015.

26. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare, cu un decor compus dintr-o cruce așezată în mijlocul piesei și un chenar format din pseudo granule/bile așezate pe marginea ei.

Plumb, diametrul 19 mm, greutatea 5,81 g. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2013.

27. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura compusă din semisferă din foiță subțire de metal, ușor aplatizată, lipită pe o placă rotundă; semisfera este decorată de jur împrejur (pe margini) cu cilindri mici din sârmă.

Bronz. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2016.

28. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare cu un decor compus din granule/bile, constituind un motiv floral.

Bronz, diametrul 15 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2017.

29. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar montura realizată prin turnare cu un decor compus din pseudo-granule/bile, constituind un motiv floral.

Bronz, diametrul 20 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2014.

30. Inel de tip sigilar, realizat prin turnare a monturii și verigei, cu montura ușor lățită și rotunjită; cu decor incizat sub forma unui însemn heraldic + plasat pe montură și unor elemente decorative realizate prin incizie, plasate pe ambele părți ale șatonului (pe verigă), prin care șatonul este separat și pus în evidență de restul inelului; veriga ruptă.

Argint, diametrul inelului 25 mm, lățimea verigei 7 mm, montura 15 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2008.

31. Inel de tip sigilar, realizat prin turnare a monturii și verigei, cu montura lățită și rotunjită, acoperit cu un decor incizat neregulat; veriga ruptă.

Bronz, montura de 18 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2014.

32. Inel cu montura sudată; veriga lamelară, cu trei nervuri proeminente longitudinale, cu capete sudate în două puncte pe spatele monturii; montura este turnată în formă de stea cu mai multe raze, cu mici granule dispuse piramidal pe fiecare rază, șatonul are forma rotundă sau ovoidală cu piatra lipsă; numărul exact al razelor, ca și forma șatonului nu pot fi stabilite cu precizie, deoarece acesta este rupt.

Bronz, înălțimea totală 27 mm, diametrul verigei 25 mm, diametrul monturii 11,5 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2013.

33. Inel cu montura sudată; veriga lamelară cu nervuri oblice; montura mică cu diametrul de 12,8 și grosimea de 3 mm; pe montură, crucea în relief și chenarul decorat prin pseudo-granulare. Bronz, înălțimea totală de 24 mm și lățimea de 20 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2015.
34. Inel realizat din două sârme răsucite.
Bronz, diametrul 17 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2013.
35. 35. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar inelul lamelar, având capete ușor aplatizate. Bronz, diametrul verigei 23 mm, lățimea 7 mm. Secolele XIV-XIX. Descoperit în anul 2013.
36. Inel cu montura sudată, din care s-a păstrat doar inelul lamelar cu capete ușor aplatizate. Bronz, diametrul verigei 18 mm, lățimea 5 mm. Secolele XIV-XIX. Descoperit în anul 2013.
37. Inel de tip verigă; veriga lamelară cu trei nervuri longitudinale.
Bronz, diametrul exterior 19 mm, lățimea verigei 4,2 mm. Secolele XVII-XIX. Descoperit în anul 2013.
38. Inel de tip verigă; veriga lamelară cu trei nervuri longitudinale.
Bronz, diametrul exterior 25,5 mm, lățimea verigei 4 mm. Secolele XVII-XIX. Descoperit în anul 2015.
39. Inel de tip verigă, cu marginile puțin ovale.
Bronz, diametrul exterior 18,5 mm, lățimea verigei 4 mm. Secolele XVII-XIX. Descoperit în anul 2015.
40. Inel de tip verigă, cu marginile puțin ovale.
Bronz, diametrul exterior 20 mm, lățimea verigei 4 mm. Secolele XVII-XIX. Descoperit în anul 2016.

ACCESORII VESTIMENTARE

Nasturi

41. Nasture globular cu tortiță de prindere puțin ovală, din bandă lată, cu o nervură mediană proeminentă; corpul este compus din două semisfere lipite prin sudare, cu zona de contact atent cizelată; zona inferioară aplatizată; deformat. Bronz argintat, înălțimea totală 13,8 mm, diametrul corpului de circa 9 mm, cu tortița de prindere de circa 5 mm. Secolele XIV-XVI. Descoperit în 2008.
42. Nasture globular cu tortiță de prindere puțin ovală netedă, cu corpul compus din două semisfere lipite prin sudare, cu zona de contact atent cizelată; zona inferioară aplatizată; deformat. Bronz argintat, înălțimea totală 13 mm; diametrul corpului de circa 8 mm și tortița de prindere de circa 4 mm. Secolele XIV-XVI. Descoperit în anul 2014.
43. Nasture globular cu tortiță de prindere puțin ovală și netedă; fragmentat cu partea inferioară lipsă și deformat prin aplatizare. Bronz, înălțimea totală 13 mm; diametrul corpului de circa 11 mm și tortița de prinde cu diametrul exterior de 4 mm. Secolele XV-XVI. Descoperită în anul 2017.
44. Nasture globular cu corpul ușor alungit și pereții lobați, cu urechiușa rotundă de prindere. Bronz, înălțimea totală 28 mm, diametrul corpului de circa 26 mm, urechiușa de prindere cu diametrul exterior de 5 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2014.
45. Nasture cu corp alungit în formă de picătură și pereții lobați, cu urechiușa de prindere rotundă. Bronz, înălțimea totală 36 mm, diametrul corpului 11 mm, urechiușa de prindere cu diametrul exterior de 6 mm. Secolele XV-XVI. Descoperit în anul 2014.
46. Nasture plat, realizat prin turnare, de formă concav-convexă, cu decor rezultat din repartizarea câmpului în cruce, a unui cerc așezat în mijlocul acestei cruci, precum și a mai multor pseudo-granule plasate între brațele acesteia. Plumb, diametrul 21 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2013.
47. Nasture plat, realizat prin turnare, de formă concav-convexă, cu decor rezultat din repartizarea câmpului în cruce, a unui cerc așezat în mijlocul acestei cruci, precum și a mai multor pseudo-granule plasate între brațele acesteia.

Plumb, diametrul 22,5x18 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2014.

48. Nasture plat, realizat prin turnare, de formă concav-convexă, cu decor rezultat din repartizarea câmpului în cruce, a unui cerc așezat în mijlocul acestei cruci, precum și a mai multor pseudo-granule plasate între brațele acesteia. Plumb, diametrul 20 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2014.

49. Nasture plat, realizat prin turnare, de formă concav-convexă, cu decor rezultat din repartizarea câmpului în cruce, a unui cerc așezat în mijlocul acestei cruci, precum și a mai multor pseudo-granule plasate între brațele acesteia. Plumb, diametrul 16x19 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2016.

Cheotori

50. Cheotoare vestimentară, realizat prin turnare și sudare; cârlig de care este lipită o compoziție ajurată vegetală, realizată prin turnare. Argint, lungimea compoziției 21 mm, lățimea 17,5 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2013.

Aplice

51. Aplica realizată dintr-o bucată de metal de formă rotundă și plată, cu un orificiu la mijloc. Bronz aurit, diametrul 11 mm, grosimea de circa 3 mm. Se datează larg. Descoperit în anul 2008.
52. Aplica semi-sferoidală cu opt lobi, realizată prin imprimare. Bronz, diametrul 17 mm. Descoperit în anul 2015.

OBIECTE DE UZ CASNIC

53. Solz în formă de migdală alungită, de la capătul mânerului unui cuțit lamelar. Cupru, lățime 16 mm, lungime 24,5 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2015.
54. Solz în formă de migdală, de la capătul mânerului unui cuțit lamelar. Cupru, lățime 13 mm, lungime 16 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2015.
55. Solz în formă de migdală alungită, de la capătul mânerului unui cuțit lamelar. Cupru, lățime 12 mm, lungime 17,5 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2015.
56. Solz în formă de migdală alungită, de la capătul mânerului unui cuțit lamelar. Cupru, lățime 16,8 mm, lungime 24,5 mm. Secolele XV-XVII. Descoperit în anul 2016.

OBIECTE RELIGIOASE ȘI DE CULT

57. Aplica în formă de rozetă, înscrisă într-un patruleter și realizată prin ștanțare; rozeta este compusă dintr-un ornament circular, ce combină motivele rotunde cu cele alungite, în formă de frunză; în cele patru capete ale patruleterului sunt realizate patru orificii pentru fixarea aplicii pe un material textil. Probabil, elementele alungite sub formă de frunză erau unite la mijlocul piesei cu un alt element central, care, însă, nu s-a păstrat, în urma lui rămânând semnele de ruptură de la capetele frunzelor. Bronz, diametrul circa 35 mm. Secolele XVIII-XIX. Descoperit în anul 2016.
58. Buton care se prindea pe un obiect din fier, împreună formând un mâner sau un fel de cui de perete. Bronz, lungimea 40 mm, diametrul tălpii 10,5 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2012.
59. Un accesoriu realizat prin turnare, din benzi din fier, patruleterale în secțiune și cu capete ușor alungite, pe una din laturile lungi fiind combinat de o secțiune rotundă; se folosea, cel mai probabil, ca un element decorativ pentru agățarea cărților liturgice de un cui (de tip ca nr. 58), cu ajutorul unei curele din piele. Bronz, lungimea totală 29 mm, lățimea la capătul lat 19 mm. Secolele XVII-XVIII. Descoperit în anul 2013.
60. Un fragment de la o închizătoare de carte sau de la ferecătura de carte, realizat prin turnare; de formă rectangulară, cu un decor compus din elemente florale la mijloc și pseudo-granule, pe laturile mai lungi ale obiectului, cu un orificiu la un capăt și o tijă de îmbinare la altul. Bronz argintat, lungimea 33 mm, lățimea 15,7 mm. Secolele XVI-XVIII. Descoperit în anul 2015.

- 61.** Un fragment de formă neregulată de la un vas cilindric, realizat prin turnare, cu decorația alcătuită dintr-un brâu împletit pe fața exterioară.
Argint, lungimea circa 30 mm, lățimea 15 mm. Secolele XVIII-XIX. Descoperit în anul 2014.
- 62. a-b.** Două fragmente decorative cu ornamente vegetale, realizate prin turnare; provin, cel mai probabil, de la un candelabru bisericesc pentru lumânări.
Alamă, înălțimea circa 37 mm, lungimea circa 44 mm (65a); înălțimea circa 28 mm, lungimea 14,6 mm (65b).
Secolele XVIII-XIX. Descoperite în anul 2015.

OBIECTE CU ATRIBUIRE NECLARĂ ȘI/SAU FRAGMENTE

- 63.** Un fragment de formă neregulată, cu decor floral de la un obiect neprecizat.
Bronz, înălțimea circa 26,5 mm, lungimea circa 22,7 mm. Secolele XVIII-XIX. Descoperit în anul 2015.
- 64.** Tablă rulată, aplatizată pe interior și ușor rotunjită pe exterioară, cu vârful mai ascuțit, cu lungimea de 28 mm; partea interioară a acesteia este completată de o altă bucată de metal, mai îngustă și ușor alungită, a cărei lungime este de 26 mm. Lungimea totală a acestor două bucăți de metal suprapuse este de 31 mm. Poate fi un obiect decorativ, atașat de textile.
Bronz. Se datează larg. Descoperită în anul 2013.
- 65.** Un fragment de formă pătrășoasă (rebut), dintr-o bucată de metal mai lungă.
Argint, lungimea 10 mm, lățimea 8,4 mm și grosimea circa 3 mm. Se datează larg. Descoperit în anul 2014.

BIBLIOGRAFIE

- ALAIȚA 2002   AlaiȚa, R., *Tezaurul de la Schineta, jud. Vaslui*, in: *ArhMed*, IV, 117-179.
- ALEXANDRESCU, OLTEANU 1957   Alexandrescu, A., Olteanu, Ș., IV. *Sectorul oraș*, 252-256, in: Nestor, I., Diaconu, Gh., Matei, M., Martinovici, T., Constantinescu, N., Olteanu, Ș., *Șantierul arheologic Suceava. Raportul preliminar asupra săpăturilor din campania anului 1955*, in: *MCA*, IV, 239-278.
- ANDRIEȘ-TABAC, CIOCANU 2015   Andrieș-Tabac, S., Ciocanu, M., *Un nou tezaur de odoare din prada de la 1653 a cazacilor lui Timuș Hmelnițki*, in: Gorovei, Ș. S., Székely, M. M. (eds.), *Dragomirna. Ctitori și restauratori*, Ed. Sfânta Mănăstire Dragomirna, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 175-196.
- ARTIMON 1982   Artimon, A., *Orașul medieval Tg. Trotuș în lumina datelor istorico-arheologice*, in: *Carpica*, XIV, 93-137.
- ARTIMON, MITREA 1976   Artimon, Al., Mitrea, I., *Așezarea medievală de la Curtea Domnească – Bacău*, in: *Carpica*, VIII, 191-224.
- ARTIMON, RĂDULESCU 1981   Artimon, Al., Rădulescu, Al., *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV-XVIII)*, in: *Suceava*, VIII, 85-120.
- BABEȘ, MIRIȚOIU 2001   Babeș, M., Mirițoiu, N., *Necropola medievală de la Poieniști, mormântul 729*, in: Nicolae, E., Bârnea, P., *Un ornament pseudo-cufic*, in: Nicolae, E. (red. resp.), *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001). Chișinău, 13-15 mai 2001. Comunicări și note*, Ed. Enciclopedică, București, 2002, 157-161.
- BALUH 2010   Baluh, A. V., «*Shipinskaja zemlja*»: *istoki i sudba*, in: *Stratum plus*, 6, 27-39.
- BALUH 2008   Baluh, O., *Perehid «Shypyns'koi' zemli» pid vladu moldavs'kyh vojevoda u drugij polovyni 70-h — 90-h r. XIV st.*, in: *BZH*, 2, 150-157.
- BATARIUC 1993   Batariuc, P.-V., *Necropola medievală de la Suceava – Câmpul Șanțurilor*, in: *ArhMold*, XVI, 229-249.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012   Bătrîna, L., Bătrîna, A., *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA, VATAMANU 1982   Bătrîna, L., Bătrîna, A., Vatamanu, I., *Cercetările de la Netezi, jud. Neamț*, in: *CercArh*, V, 83-93.
- BĂTRÎNA, MONORANU, BĂTRÎNA 1986   Bătrîna, L., Monoranu, O., Bătrîna, A., *Cercetările arheologice din zona Fintîna Mare-Spătărești, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, in: *CercArh*, VIII, 85-100.
- BĂTRÎNA et al. 1983   Bătrîna, L., Bătrîna, A., Vătămanu, I., Scorțanu, Ș., *Ansamblul reședinței feudale de la Ciulești, jud. Suceava*, in: *CercArh*, VI, 79-93.
- BOBOWSKI 2009   Bobowski, B., *Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku*, Ed. Bogdan Bobowski, Łódź.
- BODNARIUC 2018   Bodnariuc, M., *Znahidky monet osmans'koi' ymperii' XV-XVIII st. na poselennjah s. Oprysheny ta z jogo okolyc'*, in: *Arheologija Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. II naukovyj seminar, Tezy dopovidej, 6 grudnja 2018 r.*, Cernăuți, 17-19.
- BODNARIUC 2017   Bodnariuc, M., *Vyvchennja pam'jatok kam'janogo viku v Podnistrov'i' ta Poprutti Cheslavom Ambrozhevychem*, in: *Arheologija Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. Naukovyj seminar, Tezy dopovidej, 15 grudnja 2017 r.*, Cernăuți, 18-20.
- BODNARIUC 2014   Bodnariuc, N., *Istoria satului în lumina izvoarelor arheologice*, in: Covalciuc, D. (ed.), *Pagini Oprisezene*, Ed. Grupul editorial Cuvântul, Herța, 238-242.
- BODNARIUC 2009   Bodnariuc, N., *Descoperiri monetare medievale pe teritoriul raionului Hliboca, regiunea Cernăuți*, in: *Al X-lea Simpozion de Numismatică, Programul și rezumatele comunicărilor, 12-13 noiembrie 2009, Chișinău*, 19-21.
- BODNARIUC 2008a   Bodnariuc, N., *Trecutul îndepărtat al satului în lumina izvoarelor arheologice*, in: Covalciuc, D. (ed.), *Opriseeni, un sat la răspântiile istoriei*, Ed. M. Șapcă, Zelena Bucovina, 116-125.

- BODNARIUC 2008b Bodnariuc, M., *Arheologichni pam'jatky seredn'ovichchja z sela Oprysheny Glyboc'kogo rajonu*, in: *Vydatni naukovci Chernivec'kogo universytetu*. R. F. Kajndl', *Materialy V mizhnarodnoi' naukovoï konferencii' «Kajndlivs'ki chytannja»*, chastyna II, 16-17 travnja 2008 r., Chernivci, 33-34.
- BODNARIUC 2007 Bodnariuc, N., *Oprışeni – un sat românesc în Ucraina*, in: *Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradițional din Republica Moldova: materialele conferinței naționale, 2-4 august 2007*, Chișinău, 266-271.
- BODNARIUC 2006 Bodnariuc, M., *Pam'jatky trypil's'koi' kul'tury v okolycjah sela Oprysheny*, in: *Ivan Franko i Bukovyna, Materialy Mizhnarodnoi' naukovopraktychnoi' konferencii', posvjachenoi' 150-pichchju vid dnja narodzhennja Ivana Franka*, 22 veresnja 2006 r., Chernivci, 200-204.
- BODNARIUC, ISOPESCU 2017 Bodnariuc, M., Isopescu, A., *Numizmatychni znahidky pizn'oryms'kogo chasu z poselen's. Oprysheny*, in: *Arheologija Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. Naukovyj seminar, Tezy dopovidej*, 15 grudnja 2017 r., Chernivci, 18-20.
- BODNARIUC, PIVOVAROV 2009 Bodnariuc, M., Pivovarov, S., *Novi numizmatychni znahidky iz seredn'ovichnogo poselennja Oprysheny*, in: *Tezy Mizhnarodnoi' konferencii' „Shidnojevropejs'ki starozhytnosti v dobu seredn'ovichchja”, prysvjachenoi' 90-richchju z dnja narodzhennja vitchyznanogo arheologa B. O. Tymoshhuka*, 10-11 kvitnja 2009 r., Chernivci, 8.
- BOGDAN 1913 Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare. Hrisoave și cărți domnești 1493-1503. Vol. II. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori, 1457-1503*, Ed. Atelierele Grafice Socec & Co., Societate Anonimă, București.
- BOGUSLAVSKIJ, DERGACIOVA 2014 Boguslavskij, G. S., Dergaciova, L. V., *Srednevekovye monety iz raskopok 2005-2010 gg. v Garnizonnom dvore Belgorod-Dnestrovskoj kreposti*, in: *ZONT*, II, 131-151.
- BOGUSLAVSKIJ, DERGACIOVA 2010 Boguslavskij, G. S., Dergaciova, L. V., *Moldavskie monety iz raskopok 2005-2007 gg. v Grazhdanskom dvore Belgorod-Dnestrovskoj kreposti i nekotorye problemy postrojki sten Grazhdanskogo dvora*, in: *ZONT*, I, 73-91.
- BOLDUREANU 2015 Boldureanu, A., *Cronica descoperirilor monetare (IX)*, in: *Tyragetia*, S.N., IX [XXIV], 1, 315-322.
- BOLDUREANU 2014 Boldureanu, A., *Cronica descoperirilor monetare (VIII)*, in: *Tyragetia*, S.N., VIII [XXIII], 1, 363-370.
- BOLDUREANU 2009 Boldureanu, A., *Cronica descoperirilor numismatice (III)*, in: *Tyragetia*, S.N., III [XVIII], 1, 345-352.
- BUREAN *et al.* 2009 Burean, A. N., Dergaciova, L. V., Rabinovich, R. A., Telnov, N. P., *Pervye arheologicheskie issledovaniia na poselenii Tarasova (Moldova)*, in: *Stratum Plus*, 5 (2005-2009), 199-215.
- BUZDUGAN, LUCHIAN, OPRESCU 1977 Buzdugan, G., Luchian, O., Oprescu, C., *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București.
- BÂRNEA 1984 Bârnea, P. P., *Moldavskij srednevekovyj gorod v Dnestrovsko-Prutskom mezhdureche, Shtiintca, Kishinev*.
- BÂRNEA, NUDELMAN, REABOJ 1990 Bârnea, P. P., Nudelman, A. A., Reaboj, T. F., *Dva monetno-veshchevykh klada XVI i XVII vv.*, in: *AIM* v 1985 g., 239-249.
- CHIȚESCU 1975 Chițescu, L., *Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Suceava*, in: *CercArh*, 1, 245-259.
- CHIȚESCU *et al.* 1979 Chițescu, L., Conovici, N., Lungu, R., Păunescu, A., Rădulescu, V., *Cercetările arheologice la Piua Petrii (Orașul de Floci), jud. Ialomița*, in: *CercArh*, III, 199-246.
- CNM-II, III, IV, V.2 Butnariu, V. M. (coord.), *Corpus Nummorum Moldaviae. II. Monnaies et parures du Musée D'Histoire de Iași*, Ed. Vasiliana – '98, Iași, 2001; *III. Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui*, Ed. Panfilus, Iași 2007; *IV. Monnaies et parures du Musée Départemental de Botoșani*, Ed. Terra Design, Gura Humorului 2010; *V.2. Monnaies et parures du Musée National D'Ethnographie et D'Histoire Naturelle de Chișinău*, Ed. Lexon, Chișinău 2018.

- COSTĂCHESCU 1932 Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Vol. II. Documente interne. Urice (ispisoace), surete, registre, traduceri 1438-1456. Documente externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, salv=conduce, scrisori 1387-1458*, Ed. „Viața Românească” S.A., Iași.
- DERGACIOVA 2019 Dergaciova, L., *Gosudarstvennaia i dinasticheskaia emblemy na pervykh moldavskikh emissiiakh XIV veka (k voprosu o tom, chto schitat aversom, a chto reversom monet Petra I)*, in: VLU, *Seriia istorichna. Spetzvypusk*, 108-122.
- DERGACIOVA 2018 Dergaciova, L., *Monede medievale descoperite la Răzeni (II). Contribuții la tipologia emisiunilor moldovenești*, in: SCN, s.n., V-VIII (XVII-XX) (2014-2017), 97-112.
- DERGACIOVA 2014a Dergaciova, L., *Monede medievale moldovenești din colecții particulare din Republica Moldova (VIII)*, in: RevArh, S.N., X, 1-2, 218-224.
- DERGACIOVA 2014b Dergaciova, L., *Contribuții la cunoașterea sistemului monetar moldovenesc de la începutul secolului al XVI-lea*, in: SCN, S.N., IV (XVI) (2013), 91-109.
- DERGACIOVA 2013-2014 Dergaciova, L., *New coin hoard findings of Moldovan divisional specimens. Contributions to the knowledge of monetary system of Alexander I (1399/1400-1432)*, in: Oltenia, XX-XXI, 154-173.
- DERGACIOVA 2012 Dergaciova, L., *Monede medievale descoperite la Rezeni. Contribuții la tipologia emisiunilor moldovenești*, in: SCN, S.N., II (XIV) (2011), 65-79.
- DOCAN 1907 Docan, N., *Notiță despre monetele lui Petru Mușat*, in: AARMSI, II, XXX, 117-182.
- DUMITRIU 2001 Dumitriu, L., *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Ed. Tipored srl., București.
- EGAN 1994 Egan, G., *Lead Cloth Seals and Related items in the British Museum*, British Museum, London.
- ELTON 2017 Elton, S. F., *Cloth Seals. An Illustrated Reference Guide to the Identification of Lead Seals Attached to Cloth: from the British Perspective*, Archeopress, Oxford.
- FON-SHTERN 1913 Fon-Shtern, E. R., *Raskopki v Akkerman ltom 1912 goda*, in: ZIOOID, XXXI, 1-12.
- GARVĂN et al. 2015 Garvăn, D., Ceaușu, S.-C., Hânceanu, Gh.-D., Groza, V.-M., Munteanu, L., *Cimitirul medieval de la Piatra-Neamț - Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Ed. Cetatea de Scaun, Buzău.
- GIURESCU 1967 Giurescu, C. C., *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- GOGU 2002 Gogu, M., *Monede medievale și moderne descoperite la Curtea Domnească din Suceava*, in: Nicolae, E. (red. resp.), *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României. Chișinău, 24-26 septembrie 2002. Comunicări și note*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, 201-212.
- HÂNCEANU, MUNTEANU 2015 Hânceanu, Gh., Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Târgul Romanului (punctul „La Bibliotecă”)*, in: ArhMold, XXXVIII, 157-174.
- HUSZÁR 1961 Huszár, L., *Merchant's seals of the 16th and 17th centuries*, in: FolArch, CIII, 187-194.
- ILIESCU 2000 Iliescu, O., *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun*, in: RevIst, 1-2, 59-95.
- ILIESCU 1970 Iliescu, O., *Moneda în România*, Ed. Meridiane, București.
- IONIȚĂ 2001 Ioniță, A., *Podoabe asociate cu monede în tezaure medievale aflate în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”*, in: Nicolae, E. (red. resp.), *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001). Chișinău, 13-15 mai 2001. Comunicări și note*, Ed. Enciclopedică, București, 2002, 209-220.
- ISNSR 1965 Russev, V. M. (red.), *Istoricheskie sviazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v. Dokumenty i materialy v trekh tomakh. Tom I (1408-1632)*, «Nauka», Moskva.
- KOPECZNY 2016 Kopeczny, Zs., *Cuțite medievale târzii și pre-moderne din colecția Muzeului Național al Banatului*, in: AnalBanat, s.n., XXIV, 393-411.

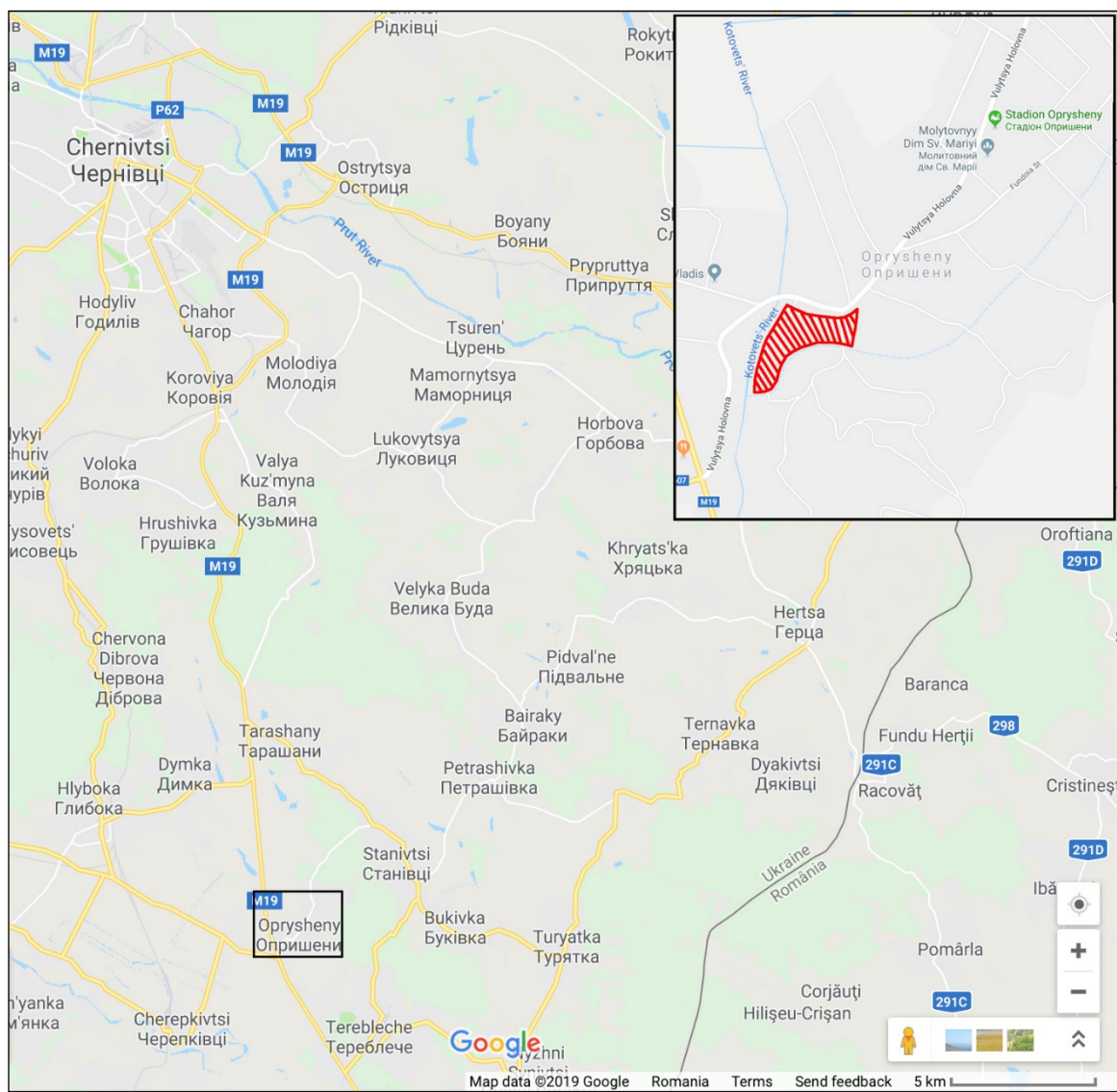
- MAĆKOWSKI 2012 Maćkowski, T., *Plomby towarowe jako źródło badań historycznych*, in: KHKM, 60, 395-404.
- MARINESCU 1910 Marinescu, I., *Bogdan III cel Orb (1504-1517)*, Fundațiunea Universitară Carol I, București.
- MARKEVICH, POLEVOJ, FIN 1961 Markevich, V., Polevoj, L., Fin, Sh., *Kugureshtskij monetno-veshchevoj klad XV v.*, in: TGIKM, 1960, 75-112.
- MATEI, EMANDI 1982 Matei, M. D., Emandi, E. I., *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MATASĂ 1955 Matasă, C., *Șantierul arheologic Piatra-Neamț (r. Piatra-Neamț, reg. Bacău)*, in: SCIV, VI, 3-4, 819-842.
- MIRCEA, HÂNCEANU 2013 Mircea, O., Hânceanu, Gh., *Descoperiri arheologice din Târgul medieval al Romanului (Punctul La Bibliotecă). Catalog de expoziție*, Ed. „Constantin Matasă”, Roman.
- MITREA *et al.* 1955 Mitrea, B., Diaconu, Gh., Matei, M., Alexandrescu, Al., Constantinescu, N., Martinovici, T., Nicolescu, C., Olteanu, Șt., *Șantierul arheologic Suceava - Cetatea Neamțului*, in: SCIV, VI, 3-4, 753-818.
- MITREA *et al.* 1954 Mitrea, B., Cămpina, B., Diaconu, Gh., Andronic, Al., Bîrzu, L., Constantinescu, D., Constantinescu, N., Foit, G., Martinovici, T., Mircea, M., Ochinciuc, M., Olteanu, Șt., Zsékely, Z., Ștefănescu, Șt., Turbatu, M., Vătășianu, V., *Șantierul arheologic Suceava - Cetatea Neamțului (r. Suceava, reg. Suceava)*, in: SCIV, V, 1-2, 257-324.
- MITREA *et al.* 1953 Mitrea, B., Nestor, I., Casan, I., Cămpina, B., Constantinescu, D., Diaconu, Gh., Dimian, I., Foit, Gr., Ionescu, V. O., Székely, Z., Vătășianu, V., *Șantierul Suceava*, in: SCIV, IV, 1-2, 335-393.
- MORDOVIN 2018 Mordovin, M., *Textilvégek védjegyei: A textilterekedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén [Trademarks on Cloth Ends: The Archaeological Heritage of Textile Trade in the Hungarian Kingdom]*, Ed. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- MORDOVIN *et al.* 2017 Mordovin, M., Bodnariuc, M., Kalinichenko, V., Prohnenko, Y., *Zahidnojevropejs'ki tovarni tekstyl'ni plomby XIV-XVII st. na zemljah pivnichnoi' Bukovyny*, in: *Arheologija Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. Naukovyj seminar, Tezy dopovidej, 15 gruđnja 2017 r.*, Chernivci, 54-57.
- MUNTEANU, GARVĂN 2018 Munteanu, L., Garvăn, D., *Descoperiri monetare recente în cimitirul de la Piatra-Neamț, cartierul Dărmașești (jud. Neamț)*, in: SCN, S.N., V-VIII (XVII-XX) (2014-2017), 183-195.
- NEAMȚU 1980 Neamțu, E., *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découverte à Sihleanu (comm. Scorțaru Nou, dép. de Brăila)*, in: *Dacia*, N.S., 24, 341-353.
- NEAMȚU 1961 Neamțu, E., *Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iași)*, in: *ArhMold*, I, 283-293.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. II. Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, Ed. Junimea, Iași.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Ed. Junimea, Iași.
- NICOLAE 2012 Nicolae, E., *Pièces apotropaïques de l'époque de la Horde d'Or découvertes en Moldavie*, in: Gemil, T., Pienaru, N. (coord.), *Moștenirea istorică a tătarilor, II*, Ed. Academiei Române, București, 87-96.
- NICOLAE, BÂRNEA 2001 Nicolae, E., Bârnea, P., *Un ornament pseudo-cufic*, in: Nicolae, E. (red. resp.), *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001). Chișinău, 13-15 mai 2001. Comunicări și note*, Ed. Enciclopedică, București, 2002, 151-169.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2005 Oberländer-Târnoveanu, E., *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504). Analiză critică*, in: CN, IX-XI, 299-388.
- OCHERKI 1987 Dragnev, D. M. (otv. red.), *Ocherki vneshnepoliticheskoi istorii moldavskogo kniazhestva (poslednjaja tret XIV - nachalo XIX v.)*, Știința, Chișinău.

- OGUY 2009 OGuy, A., *Descoperiri monetare din Bucovina: comparații cantitative*, in: *Al X-lea Simpozion de Numismatică, Programul și rezumatele comunicărilor, 12-13 noiembrie 2009*, Chișinău, 17-18.
- OLTEANU 1959 Olteanu, Ș., *Oraș*, 687-695, in: Martinovici, T., Olteanu, Ș., *Șantierul Suceava. Campania 1957*, in: MCA, VI, 679-697.
- PÂRVAN 2008 Pârvan, K., *Colecțiile numismatice ale Muzeului Național de Istorie a României: monede moldovenești și muntene din colecția R. Zăveanu*, in: CN, XIV, 357-377.
- PÂRVAN 2003 Pârvan, K., *Încă un lot de monede moldovenești din tezaurul de la Rachelu (com. Luncavița), județul Tulcea*, in: *Peuce*, S.N., I (XIV), 431-446.
- PÂRVAN 2002 Pârvan, K., *Monede moldovenești descoperite la Suceava (I)*, in: CN, VIII, 197-209.
- PÂRVAN 2000 Pârvan, K., *Monede moldovenești descoperite în Dobrogea*, in: Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, O., Topoleanu, F. (ed.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000/ Omagiu lui Simion Gavrila la 45 de ani de activitate, 1955-2000*, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea, 563-572.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2010 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Monede moldovenești din colecția Alessandrescu păstrate la Cabinetul Numismatic al Muzeului de Istorie a României (partea I – Petru I Mușat)*, in: CN, XVI, 137-188.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006-2007 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Monede moldovenești din colecția Corneliu Secășanu*, in: CN, XII-XIII, 375-422.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2003-2005 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Tezaurul de groși moldovenești din secolul al XIV-lea descoperit la Mărmureni, com. Oniceni, jud. Neamț*, in: CN, IX-XI, 225-286.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2001 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Un lot inedit din tezaurul de la Rachelu (com. Luncavița, jud. Tulcea)*, in: *Pontica*, XXXIII-XXXIV, 625-657.
- PÎNZAR 2016 Pinzar, A., *Hotarul de nord al Moldovei (de la formare, în secolul al XIV-lea, până la statornicirea lui pe Ceremuș, Colacin și Nistru)*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- PIVOVAROV 2009 Pivovarov, S., *Monede moldovenești descoperite în siturile arheologice ale Bucovinei de Nord*, in: *Al X-lea Simpozion de Numismatică, Programul și rezumatele comunicărilor, 12-13 noiembrie 2009*, Chișinău, 18-19.
- POLEVOJ 1979 Polevoj, L. L., *Ocherki istoricheskoi geografii Moldavii XIII-XV vv.*, Știința, Chișinău.
- POPA 1969 Popa, R., *Cnezatul Mării. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric*, Muzeul Județean Maramureș, Baia Mare, 1969.
- PURICI 1996 Purici, Ș., *Moldova față de principatul Halici în sec. XII-XIV*, in: *AnalBuc*, III, 2, 349-362.
- PUȘCAȘU, PUȘCAȘU 1983 Pușcașu, N., Pușcașu, V.-M., *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, in: *RMM*, XIV, 2, 20-64.
- PIVOVAROV 2009 Pivovarov, C. *Moldavs'ki monety na terytorii' Bukovyny (znahidky na arheologichnyh pam'jatkah)*, in: *Pytannja starodavn'oi' ta seredn'ovichnoi' ystorii', arheologii' j etnologii' (zbirnyk naukovyh prac')*, 2 (28), Cernăuți, 22-35.
- PIVOVAROV, BODNARIUC 2006 Pivovarov, S., Bodnariuc, M., *Moldavs'kyj grish gospodarja Bogdana III iz s. Oprysheny*, in: *Ivan Franko i Bukovyna. Materialy Mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii', posvjachenoi' 150-pichchju vid dnja narodzhennja Ivana Franka, 22 veresnja 2006 r.*, Cernăuți, 226-228.
- REABȚEVA 2014 Reabțeva, S., *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII)*, Ed. Istros, Brăila.
- REABȚEVA, CIOCANU 2009 Reabțeva, S. S., Ciocanu, M. M., *Nakhodki srednevekovogo vremeni s poselenija Tarasova v Moldove (po materialam chastnoj kollekcii)*, in: *Stratum plus*, 5 (2005-2009), 164-198.
- REABȚEVA, DERGACIOVA 2017 Reabțeva, S. S., Dergaciova, L. V., *O dvukh novykh nakhodkakh pozdnesrednekovykh kladov iuvelirnykh ukrashenii (k voprosu o prisutstvii derivatov zolotoordynskikh izdelii v pamiatnikakh Moldavskogo kniazhestva)*, in: *Stratum plus*, 6, 91-116.

- ROMSTORFER 1913 Romstorfer, K. A., *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, Ed. Inst. de arte grafice „Carol Göbl”, București.
- SPINEL, POPOVICI 1985 Spinei, V., Popovici, R., *Cercetări arheologice din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani*, in: ArhMold, X, 74-88.
- SPINEL, POPOVICI-BALTĂ 1974 Spinei, V., Popovici-Baltă, R., *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970-1972*, in: *Din trecutul județului Botoșani, I, Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu, 9-11 februarie 1973, Botoșani*, Muzeul Județean Botoșani, Botoșani, 115-134.
- ȘTIRBU 1980 Știrbu, C., *Valori românești păstrate în muzeele din străinătate – un tezaur de la Petru Mușat*, in: CN, III, 77-86.
- ȘTIRBU, STANCU 1975 Știrbu, C., Stancu, P., *Monede din tezaurul de la Rachelu aflate în colecția muzeului de istorie a R. S. România și importanța lor istorică*, in: BSNR, LXVII-LXIX (1973-1975), 121-123, 143-166.
- TEODOR, NEAMȚU, SPINEI 1969 Teodor, D., Neamțu, E., Spinei, V., *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, in: ArhMold, VI, 187-212.
- TEZAURE 1994 Butnariu, V. (coord.), *Tezaure din muzeele orașului Chișinău, secolele XVI-XVIII*, Ed. Universitas, Chișinău.

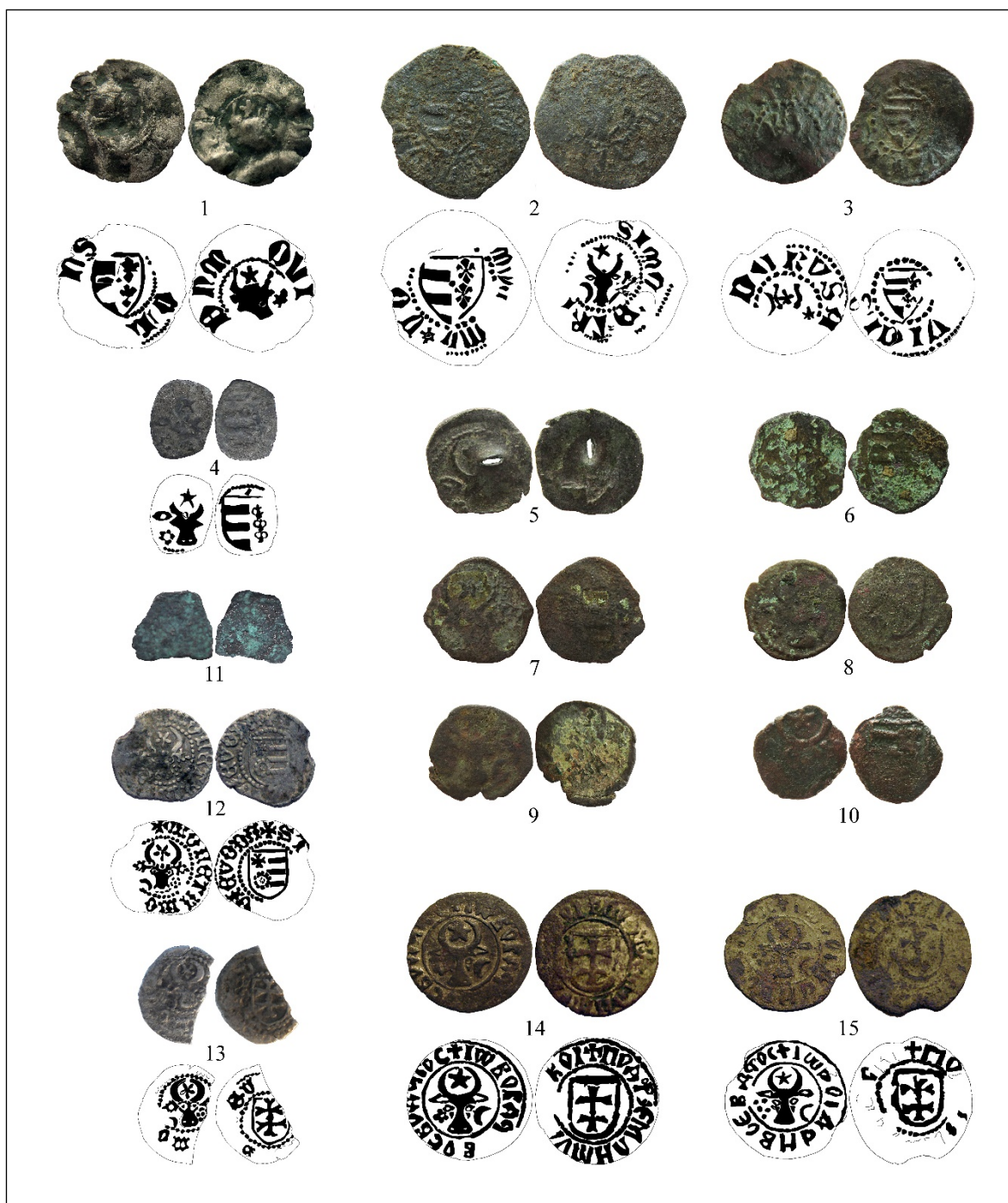
LIST OF ILLUSTRATION

- Pl. I. The location of Opișeni village nucleus on the map of Cernăuți region in Ukraine.
- Pl. II. The Moldovan coin specimens found in the nucleus of the Opișeni village: 1 Roman I; 2 Peter I or Roman I; 3-11 Alexander I; 12-13 Stephan III; 14-15 Bogdan III.
- Pl. III. Archaeological objects found in the nucleus of the Opișeni village: cloth seals from: 16 Mechelen; 17 Gdansk, cloth seal of the Tudors Rose type; jewellers: 18-21 earrings.
- Pl. IV. Archaeological objects found in the nucleus of the Opișeni village: 22-40 finger rings.
- Pl. V. Archaeological objects found in the nucleus of the Opișeni village: 41-49 buttons; 50 cloth hook; 51-52 decorative appliques; 53-56 household items; 57-62 fragments from various religious object used in cults; 63-65 fragments from unidentified objects.

Pl. I. Harta regiunii Cernăuți din Ucraina, cu precizarea locului în care se află vatra veche a satului Oprîșeni.

Pl. II. Monede moldovenești descoperite în vatra veche a satului Opișeni: 1 Roman I; 2 Petru I sau Roman I; 3-11 Alexandru I; 12-13 Ștefan III; 14-15 Bogdan III.

Pl. III. Obiecte găsite în vatra veche a satului Opișeni: sigilii vamale pentru textile: 16 Mechelen; 17 Gdansk, sigiliul de tip Roza de Tudor; obiecte de podoabă: 18-21 cercei.

Pl. IV. Obiecte găsite în vatra veche a satului Oprișeni: 22-40 inele.

Pl. V. Obiecte găsite în vatra veche a satului Opișeni: 41-49. nasturi; 50. cheotori; 51-52. aplice decorative; 53-56. aplice de la cuțite; 57-62. fragmente de la obiecte religioase și de cult; 63-65. diferite fragmente de obiecte cu întrebuințare neprecizată.

“THE AFTERLIFE” OF MONEY. THE COINS FOUND IN THE NECROPOLIS OF BRAD (NEGRI COMMUNE, BACĂU COUNTY)

BY

LUCIAN MUNTEANU*, ANA BOLDUREANU**, GEORGE-DAN HÂNCEANU***, VASILE URSACHI****

Abstract:

The medieval necropolis of Brad overlaps the fortified section of the Geto-Dacian fortress of Zargidava, located on the left bank of the Siret River. Altogether, 962 graves were researched here during the years 1963-2004. The numismatic material consists of 158 coins that were discovered in 146 graves. The coins are small silver and bronze denominations that belong to various issuers and date back to an extremely generous chronological range (14th-19th centuries). More than half of the coin finds from Brad were issued by the Ottoman Empire (86 pcs.). Those originating in the Christian world came mainly from German (34 pcs.), Polish (21 pcs.) and Austrian territories (9 pcs.). Besides these, there are also small amounts of Russian (3 pcs.), Swedish (2 pcs.), Moldavian (1 pc.) and Hungarian (1 pc.) coins. Based on the numismatic discoveries, the commencement of the necropolis of Brad can be dated at the beginning of the 15th century. But the site starts to be used intensively only from the second half of the 16th century and the beginning of the next one. Immediately after the church was rebuilt (in 1697), the burial place attained its maximum level of use, which extended throughout the 18th century, reaching the peak of exploit to its end and continuing at the beginning of the next century. In these times the Ottoman paras and the Austrian small denominations of silver (late denars and duarii) and bronze (Kreuzer) have been deposited inside the graves. The coins from the studied batch can be interpreted as having a special status since they were part of grave inventories. Only hypotheses can be assumed in regard to the possible meanings of these coins in the funerary practices of the epoch. A significant part of the coins from Brad are pierced (66 pcs.). We believe that the perforations are not connected to funeral customs, but rather had a practical role, facilitating the activity of the usurers, who used to gather the small change into a certain unit of account, using a thin wire or thread.

Keywords: Brad, medieval necropolis, coin finds, 14th-19th centuries, funeral inventory, piercings.

The medieval necropolis of Brad (Negri commune, Bacău County) overlaps the fortified section of the Geto-Dacian fortress of Zargidava¹, located on a promontory (“The Rock” spot), on the left bank of the Siret River. The establishment of the cemetery is associated with the existence of a rural community (Drăgești village, from which the hamlet of Brad will develop in the middle of the 18th century) and of a religious settlement (a male monastic community). During Ștefan cel Mare (15th March 1489), the village of Drăgești is mentioned for the first time, as belonging to Petru Tudora². Only in the following attestation, dated from the time of Alexandru Lăpușneanu (18th April 1558), there is mentioned the presence of a monastery, as well, on the “lower” side of the village³. Despite these late references, the researchers have dated back the beginnings of the rural settlement and the monk hermitage in the 14th century⁴, a situation that seems to be confirmed by the

* Institute of Archaeology, Iași; lucanas2000@yahoo.com.

** National Museum of History of Moldova, Chișinău; anaboldureanu@yahoo.com.

*** History Museum, Roman; georgehanceanu@yahoo.com.

**** History Museum, Roman; vasileursachi@yahoo.com.

¹ Ptolemy, *Geographia*, III, 10, 8 (in: FHDR I: 555).

² DRH, A, III: 98-99, No. 52.

³ DRH, A, VI: 422-423, No. 230.

⁴ COSTĂCHESCU 1933: 138; BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 119-120 and notes 7-8; UNGUREANU 2002: 148.

archaeological finds from the necropolis. Probably in the second half of the 16th century the monastery was destroyed and, afterwards, its place became a meadow, which was owned by the villagers of Drăgești⁵. It is possible that a small religious building had been improvised in the very same place, thus the cemetery continuing its existence⁶. The church of “Drăgești monastery” was rebuilt only in 1697, under “Saint John the Baptist’s Beheading” patronage⁷. On this occasion, the hermitage took a new step in its development, being marked by numerous events and transformations (destruction, rebuilding, improvements, annexes, etc.) in the coming centuries⁸.

The identification of the necropolis was occasioned by the investigation of the ancient site, much more known, since 1962. The first systematic excavations in the cemetery were carried out by Alexandru Vulpe (Vasile Pârvan Institute of Archeology, Bucharest) during the years 1963-1964. Since 1965 the archaeological investigations in this ancient and medieval site were taken over by Vasile Ursachi (the History Museum of Roman), ending in 2004. The evolution of the systematic research of the necropolis from Brad can be outlined by two distinct phases. In the first phase, established between 1963 and 1983, 20 trenches (T1-2, 2b, 4-10, 13-14, 16, 22-27, 29) and a box (B1) were drawn, where 588 graves were discovered. During the second phase, which took place between 1984 and 2004, another 14 larger size trenches (T29-42) and two boxes (B2-3) were opened and only 374 graves uncovered. By comparison to the previous period, the smaller number of graves discovered in the second phase may be explained by the fact that the research area has been affected by many modern buildings (houses, pavements, roads, irrigation systems) that led to the partial destruction of the burying place.

Altogether, 962 graves were preserved in the cemetery of Brad. They generally concentrated in the middle of the promontory, around the wooden church, disposed on several overlapping levels. The burial pit depth, ranging from 0.40m to 2.75m, was not a criterion for identifying the burying period of those deceased, graves of different centuries being discovered as dug at the same depth. The central area was preferred due to the stability of its terrain, while the relatives of the defunct adapted to the shape of the surface, avoiding the edges exposed to successive collapses. Some of the graves had funeral signs, consisting of large stones that ultimately slid into the ground, in different positions, indicating the likelihood that monks or priests of the hermitage had been buried there.

The necropolis contained both graves of adults and children, buried in the Christian tradition, with the head to the West and the feet to the East, sometimes with deviations. The skeletons were placed on the back, in dorsal decubitus position, with the legs stretched out or, less often, bent at the knees and the hands placed on the chest or basin, and, at times, with one hand on the chest and the other one on the basin. In the areas clustered with overlapping graves, the older skeletons were disturbed or re-inhumed, sometimes even sectioned. Usually, the deceased was placed in a simple, oval or rectangular pit, but graves with remnants of wooden coffins were also found. Along with the single graves, there were discovered double graves (generally adults) or triple graves (adults or adults and children) as well.

With few exceptions, the grave inventory was a poor one. It only consisted of coins and adornment objects, the latter comprising finery for the head (earrings, tiaras), neck (beaded necklaces, pendants) and hands (rings), as well as garments (buttons, fasteners, one buckle).

In regard to the numismatic material harvested in the necropolis of Brad, it consists of 158 coins that were discovered in 146 graves. Most burial pits contained a single coin (133), few of them two (10), and as an exceptional case, three coins (G 2/1973), while a double grave (G 30-31/1974) had only one coin.

The analyzed batch of coins is extremely heterogeneous. It consists of a variety of denominations that belonged to various issuers and date back to an extremely generous chronological range, throughout the

⁵ DIR, A, XVII/IV: 108, No. 147 (8th March 1617).

⁶ BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 121-122.

⁷ BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 121.

⁸ BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 123-131, 141-142; UNGUREANU 2002: 152-159.

medieval and modern period. Therefore, we tried to organize the Coin Catalogue following their currency areas⁹, at the same time taking into consideration and starting with the oldest discovered coin; then, within these areas, the coins were arranged on issuers, denominations and mints. More than half of the pieces discovered at Brad (54%) were issued in the Ottoman Empire. Those originating in the Christian world came mainly from German (22%), Polish (13%) and Austrian territories (6%). Besides these, there are also small amounts of Russian, Swedish, Moldavian and Hungarian coins (Chart 1).

The oldest coins were issued by the **Principality of Moldavia**. The *groat* from Peter I (Cat. no. 1)¹⁰ belongs to the type with two lily flowers within the shield on the obverse¹¹. This coin is different from the others of this group by the position of the heraldic elements accompanying the aurochs' head on the reverse (rosette on the right and crescent on the left), and especially by the shape of the three six-petalled rosettes (two on the field and one on the legend)¹². Also, the legends on both sides contain errors. In the current scientific literature it is considered that, in general, the coins with two lily flowers represented on were introduced as a result of the monetary reform that probably took place starting in 1387¹³. Our coin is in a poor state of conservation, being torn and perforated.

The second local coin, a *double groat* from Alexander I (Cat. no. 2), was made of a good quality metal; on the obverse it wears the aurochs' head with the horns curved in, and on the reverse, seven lily flowers inside the shield and various symbols outside of it. It is believed that this kind of coins had been introduced following a revolutionary monetary reform or a succession of partial reforms, which took place in the first part of Alexander I's reign¹⁴. It is worth mentioning the symbols and letters outside the heraldic shield on the reverse which have been interpreted as mint marks¹⁵. The T letter has been hypothetically attributed to some monetary craftsmen from the workshop of Krakow, to a certain Tanrod¹⁶ or more likely Simon de Talendis¹⁷, who would have worked for Alexander I.

In general, the circulation of the Moldavian coins struck at the end of the 14th century and the beginning of the next one was rather limited. As a result of the numerous monetary reforms in the epoch, starting from Alexander I's radical one up to those of the time of Stephen III, the early local coins were withdrawn, often being re-melted and serving as a raw material for subsequent coins. They also could not find

⁹ For this method of treating medieval coinage, see especially the works of V.M. Butnariu (BUTNARIU 1998: 161; BUTNARIU 2004: 76; BUTNARIU 2005: 265 etc.).

¹⁰ The identification of this coin was done with the support of Mrs. Lilia Dergaciova (Bucharest), to whom we are grateful.

¹¹ We agree with the recent opinion, according to which the Angevin shield, belonging to the upper-sovereign power, appears on the obverse of this issuer's coins, while an aurochs' head, representing the dynastic emblem of the Mușatins, is placed on their reverse (DERGACIOVA 2019: 108-122).

¹² In general, the rosette is represented in different ways when it comes to similar coins (PÂRVAN 2003: 435, No. 6; 446, Pl. 1.6; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006: 247-250, Nos. 20-42, Pl. 2.20-21; 3.22-32; 4.33-38; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 390, No. 11; 406, No. 11). In the MBR catalogue there are mentions of a few specimens which have "a six-pointed thick star" to the right of the aurochs' head (MBR 1977: 55, Nos. 278-282). The identification of this coin was done with the support of Mrs. Lilia Dergaciova (Bucharest), to whom we are grateful.

¹³ Detailed information about the changes following "the first Moldavian monetary reform" (the lowering of the fineness, iconographic changes, etc.) see at: PÂRVAN 2000: 565, note 3; PÂRVAN 2003: 432-434; PÂRVAN 2008: 364; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2001: 633; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006: 244-245; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 379; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2010: 412.

¹⁴ These significant monetary events, whose chronology remains under question, were more recently discussed, by: PÂRVAN 2000: 566; PÂRVAN 2001: 366, 370 (year 1406); PÂRVAN 2002: 191-192 and note 18 (year 1408); PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006: 243; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 380-381; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006a: 305, 312, 331 (year 1409); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006b: 410; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 283-290 (years 1408-1420); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2010: 412-414 (years 1406-1414).

¹⁵ ILIESCU, FOIT 1967: 158-159; ILIESCU 2000: 84 (only the letters); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006a: 305-306 (symbols and letters); OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 287-289 and note 59; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 381-382.

¹⁶ PÂRVAN 2002: 192.

¹⁷ PÂRVAN 2002: 192; PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 381.

their place anymore in the new legal systems¹⁸. Only in exceptional circumstances such issues remained for a longer period in the coinage pool of the time. This is the unique case of the hoard from Iași – Vasile Lupu Street, no. 28 (discovered in 2002), probably buried in the third quarter of the 17th century, and including a coin from Peter I, that subscribes to the same type with two lily flowers represented on¹⁹.

Dated back before the Battle of Mohács, the **Kingdom of Hungary** is represented by a single coin, issued during Vladislav II (Cat. no. 3). On the territory of Moldavia, such high silver content coins²⁰ are predominantly found in the composition of two types of saving hoards²¹. These hoards formed in the last quarter of the 16th century as a result of the Ottoman *akçe* depreciation, and especially in close relationship to the massive ingress of Austrian devalued denars to the East of the Carpathians²². After the year 1600, the Hungarian coins rarely come up in emergency hoards²³ and isolated finds²⁴, in which case they have been preserved due to the special quality of their precious metal.

The coinage of the **Holy Roman Empire** consists of small denominations issued by various secular and ecclesiastical authorities. The most numerous are the Austrian denars, struck by the emperors of the House of Habsburg, as kings of Hungary, in the Kremnitz (Körmöcbánya) mint (Cat. nos. 27-44). In reference to the monetary discoveries from Brad, the chronology of these coins covers almost uninterruptedly two centuries. Throughout this period, they enjoyed a remarkable stability despite successive devaluations²⁵. The Kremnitz mint was the most important in Hungary during the Habsburg reign and it was mainly used for striking the silver coinage (bearing the K-B letters on the reverse)²⁶. The production of these mintage workshops was considerable, since most of the Austrian monetary issues (minted in Royal Hungary) discovered in the Romanian Principalities originated from here²⁷.

The Austrian denars arrive to the East of the Carpathians mainly by commerce²⁸ only after the middle of the 16th century and they spread in the local currency landscape probably in the last twenty-three decades of this century²⁹. They come up in different amounts, in the composition of all three categories of emergency hoards constituted in Moldavia during the 17th century. Together with the Polish *pólgroszki*, these denominations provide the basic structure of the A type emergency hoards / “previous to Vasile Lupu’s reign”³⁰ (*t.p.q.* – first third of the 17th century). Sporadically, they are found in the subsequent emergency hoards, such as the B type / “Vasile Lupu’s reign”³¹ (*t.p.q.* – the middle of the century) and even the C type ones / “the pre-phanariot reign”³² (*t.p.q.* – the second half of the century). It is possible that such coins, especially the late ones, had remained in circulation the next century, both because of the high silver composition content and the continuous appreciation enjoyed by the previously issued Hungarian coins.

¹⁸ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006a: 331-332; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006b: 410-411; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 283-286, 290; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2010: 413-416.

¹⁹ MUNTEANU, MIHAILESCU-BÎRLIBA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006: 57, No. 1; MUNTEANU 2006b: 502; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006b: 409, 412; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 281, 290-291.

²⁰ HUSZÁR 1979: 13; POHL 1982: 32-37.

²¹ BUTNARIU 1998: 165 (tA and B1 types saving hoards).

²² BUTNARIU 1998: 165; MUNTEANU 2005: 248.

²³ MĂTASĂ, ILIESCU, MIHAILESCU-BÎRLIBA 1972: 371; MUNTEANU, MIHAILESCU-BÎRLIBA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006: 209-210, 258-259, 298, 322.

²⁴ POPOVICI 1991: 528; MUNTEANU, POPOVICI 2012: 171, 173-174; MUNTEANU, POPOVICI 2013: 180, 186.

²⁵ HUSZÁR 1979: 14-15.

²⁶ HUSZÁR 1979: 24; CHIRILĂ *et al.* 1980: 67; POHL 1982: 48-50.

²⁷ MURGESCU 1996: 105, note 1; 110.

²⁸ See MURGESCU 1996: 241-244, 258-260.

²⁹ MUNTEANU 2005: 248; MUNTEANU 2006a: 458.

³⁰ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 1998: 165, 171; BUTNARIU 2009: 408; MUNTEANU 2005: 241-260; MUNTEANU 2006a: 442, 459.

³¹ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 2009: 410-411; MUNTEANU 2006a: 447-450, 459.

³² MUNTEANU 2006a: 450; BUTNARIU 2009: 413-414.

Although they were only struck for a short period (in the years 1695-1705 and *postum*, 1707) and exclusively in the Kremnitz mint, the Austrian *duarii* are present in the grave inventories from Brad (Cat. nos. 45-49) as well. Probably they passed around at the same time as the denars struck in the same chronological period, as they both had the same value³³. Both monetary types were mainly discovered in isolated finds and appeared sporadically in the hoards of Moldavia. Other similar low-value silver coins, belonging to the various secular (Cat. nos. 65-57) and ecclesiastical (Cat. no. 25) authorities of the Holy Roman Empire³⁴ were used in the monetary circulation of the epoch, along with the late Austrian denars and *duarii*.

A relatively unitary batch consists of the Austrian coins dated at the end of the Holy Roman Empire and the beginning of the **Austrian Empire**. These are pieces with values of 1 *Gröschel*, 1 *Kreuzer* and 3 *Kreuzer*, respectively, most of them out of bronze³⁵ and just a few of silver. They were produced in various coin mints from territories owned by the House of Habsburg: Vienna (Cat. nos. 26, 150-153), Schmöllnitz (Cat. nos. 154-156), Kremnitz (Cat. no. 53), Baia Mare (Cat. no. 54) and Alba Iulia (Cat. nos. 55, 157-158).

In the first half of the 19th century, the coinage pool in Moldavia consisted of various foreign monetary issues, struck in different metals, which circulated in parallel³⁶. Among them was the Austrian *Kreuzer*, with its multiples and divisions, and mentioned as well in many internal documents and various literary works of the period³⁷. Such brass denominations were pointed out by J. F. Neigebaur among the coins frequently circulating in Moldavia while he was the Consul of Prussia in Iași³⁸. The presence of low-value Austrian coins to the East of the Carpathians is explained not only by trade but also by the political-military events of the epoch, such as the Russian-Austro-Turkish Wars of the 18th century or the Habsburg domination in Bukovina.

The **Russian Empire** is represented by two denominations of different metals. The silver *kopeyka* from Peter the Great found in the analyzed batch (Cat. no. 61) is subsequent to the monetary reform of 1698, being struck in the Kadashevsky mint, opened in Moscow in 1701³⁹. Such coins are extremely rare among the discoveries in Moldavia. The copper *denga* (Cat. nos. 62-63) was introduced in 1700 and had a half-*kopeyka* value⁴⁰. During the 18th century such pieces were struck in impressive quantities in the workshops of Moscow and Ekaterinburg⁴¹. They frequently appear in the East Carpathian area, where they were probably spread out mainly by the Russian troops during the many conflicts and occupation periods⁴².

The typological diversity of the **Kingdom of Poland**'s coinage reflects the particular evolution of its monetary system, amid the political and economic events of the 15th – 17th centuries⁴³. In the monetary batch from Brad, the oldest are the *pólgroszki*, struck in different quality of silver and belonging to the Crown of the Kingdom of Poland (Cat. nos. 4-5) and the Grand Duchy of Lithuania (Cat. no. 17)⁴⁴. It is believed that the penetration of these denominations in the Moldavian money market took place only after the mid-16th century and intensified in its last decade as a result of Poland's direct involvement in the territory to the East of the

³³ HUSZÁR 1979: 16, 227-228; HERINEK 1972: 156.

³⁴ A relative concentration of small silver change of similar origin and dated in the same period, may be found in the composition of the hoard from Iași – Vasile Lupu Street, no. 28 (MUNTEANU, MIHAILESCU-BÎRLIBA, OBERLÄDER-TÂRNOVEANU 2006: 231-237, 324-325, 346-347).

³⁵ About the Monetary Policy of 1760, which establishes the copper small change ("Scheidemünze"), see: ENGEL, SERRURE 1897: 132; CLAIN-STEFANELLI, CLAIN-STEFANELLI 1979: 213.

³⁶ KIRIȚESCU 1997: 113, 116-119, 131-132, 135-137, 141. It is estimated that, in this period, in the Romanian Principalities' monetary circulation there were approx. 80 types of coinage. It is even believed to have been a real "monetary chaos", given the simultaneous use of variable measurement units and the absence of locally issued coins.

³⁷ ZANE 1930: 104, 163, 201, note 1; 211, notes 2-3.

³⁸ NEIGEBUR 1854: 175.

³⁹ BORODOVSKY, GOROKHOV 2016: 103-106.

⁴⁰ BREKKE 1977: 22; CLAIN-STEFANELLI, CLAIN-STEFANELLI 1979: 315.

⁴¹ BREKKE 1977: 76 (Anna Ivanovna); 87-88 (Elisabetha Petrovna).

⁴² VÎLCU, BOLDUREANU 2015: 274-275.

⁴³ MURGESCU 1996: 115-132.

⁴⁴ GUMOWSKI 1960: 201, 205; MIKOŁAJCZYK 1988: 30.

Carpathians⁴⁵. *Pólgroszki*, especially the Lithuanian ones, had a dominant position for several decades in the local currency, representing the basis of the A type emergency hoards/ “previous to Vasile Lupu’s reign”. Most of these hoards end in the first third of the 17th century, but in some cases these limits go even beyond the mid-century⁴⁶.

Another Polish currency, which has had a major impact on the Moldavian market, is the *szelag*, struck in various centres (Cat. nos. 16, 20, 22-24). Against the backdrop of the of the neighbouring kingdom’s growing influence, the oldest such (repeatedly) devalued coins⁴⁷ appeared at the East of the Carpathians at the beginning of the 17th century. Towards the mid-century they prevailed in the monetary circulation of this province. The significant quantities of *szelagi*, most of them from Riga’s workshops, dated in Sigismund III Vasa’s time, composed the B type emergency hoards / “Vasile Lupu’s reign”, ended between the ‘40s and ‘70s of the 17th century⁴⁸. The similar copper coins of John II Casimir Vasa (*boratynki*) from Ujazdów mint (near Warsaw) date back to a more recent period⁴⁹. They are part of a new wave of low-quality change, of Polish-Swedish origin (and their imitations as well), that invaded the Moldavian money market, leading to the appearance of the C type emergency hoards, dated, at the latest, in the ‘90s⁵⁰.

Other denominations, that belonged to the Polish–Lithuanian Commonwealth and the territories under its authority, were also identified in the investigated batch. *Trojaki* (Cat. no. 19) were considered to be genuine “war coinage”, their emergence at the East of the Carpathians being connected with the political and military events of 1595⁵¹. All *grosze* (Cat. nos. 6-7, 18) are issued after the reform of 1623, according to which the amount of silver in their composition was decreased to half⁵². Although they were only minted for a short period (1614-1627), *póltoraki* are the most numerous among the Polish coins discovered at Brad (Cat. nos. 8-15). They were struck in great amounts in Bydgoszcz mint⁵³. These last three average value denominations are mostly devalued coins, resulted from the frequent monetary reforms. They were most likely part of the early flow of small Polish coins, which penetrated Moldavia at the beginning of the 17th century. They may be found in small quantities in the composition of the A type emergency hoards⁵⁴ and rarely of the B type emergency hoards⁵⁵ from the following period.

In close connection with the Polish space are the issues of the **Swedish Empire** (Cat. nos. 59-60). After occupying the cities of Riga and Elbing, Gustav II Adolf used the already existing mints to struck small change (*Schilling* and *Dreipölcher*), very similar to the Polish one. These coins invaded the financial market in Poland⁵⁶, at the same time benefiting from its deficient monetary policy⁵⁷. Most likely, the Swedish coins dated to this period and discovered at the East of the Carpathians originated from here. They were traded in

⁴⁵ BUTNARIU 1994: 65; BUTNARIU 1998: 169-171; BUTNARIU 2009: 406-407; MUNTEANU 2005: 249.

⁴⁶ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 1998: 165, 171; BUTNARIU 2009: 408; MUNTEANU 2005: 241-260; MUNTEANU 2006a: 442, 459.

⁴⁷ GUMOWSKI 1960: 211; MIKOŁAJCZYK 1988: 50, 64, 69.

⁴⁸ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 2009: 406-407, 410-411; MUNTEANU 2006a: 447-450, 459 (the hoard from Iași – Vasile Lupu Street, no. 28 contains over 8,000 such denominations, representing more than half of the entire discovery); MUNTEANU, POPOVICI 2012: 176.

⁴⁹ MIKOŁAJCZYK 1988: 152-156; ŚNIEŻKO 2017: 1286 (it is estimated that more than 1.5 billion *boratynki* were issued in all the mints of the kingdom until 1667).

⁵⁰ MUNTEANU 2006a: 450; BUTNARIU 2009: 413-414.

⁵¹ BUTNARIU 1998: 171; BUTNARIU 2009: 406, 408; BUTNARIU 2012: 81-83.

⁵² GUMOWSKI 1960: 210; MIKOŁAJCZYK 1988: 64, 69.

⁵³ MIKOŁAJCZYK 1988: 64, 66-68, 72.

⁵⁴ BUTNARIU 1998: 165; BUTNARIU 2009: 408-409; BUTNARIU 2012: 85; MUNTEANU 2005: 252 (the three Polish denominations are the main medium-sized coins discovered besides the small change in this type of hoards); MUNTEANU 2006a: 452, 463.

⁵⁵ MUNTEANU 2006a: 452, 463.

⁵⁶ MIKOŁAJCZYK 1988: 95-100 (only in Riga, the Swedes struck about 800,000,000 *Schillingen* between 1621 and 1644).

⁵⁷ By the monetary regulation of 11th January 1627 the striking of silver coins under the value of the *talar* has ceased) (GUMOWSKI 1960: 45; MIKOŁAJCZYK 1988: 69).

the first flows of similar Polish devalued coins, and, therefore, associated with them in the Moldavian emergency hoards⁵⁸.

The best represented coins in the necropolis of Brad are the *paras* issued by the **Ottoman Empire**. This denomination, originating from the pre-Ottoman Egypt, has overtaken its local coin status in the mid-17th century, being adopted at the central level, with a double role, as real money and as an account currency. Under Ahmed III the *para* was definitively imposed throughout the Empire, thus becoming the currency indispensable to everyday transactions. It was struck in large quantities, both in Constantinople and Cairo⁵⁹. The monetary discoveries show a significant presence of this denomination on the Romanian Principalities' market. Unlike in Wallachia, where a large number of hoards composed of *paras* were discovered, in Moldavia it was seldom hoarded, the high-value Ottoman gold and silver denominations being preferred for storage instead⁶⁰. On the other hand, the isolated discoveries prove a significant presence of *paras* on the market of Moldavia, among small change, a situation that is confirmed by the 84 examples discovered in the necropolis of Brad.

The earliest coins in the analyzed batch are *paras* issued in the name of Ahmed III (Cat. nos. 64-76). The types represented by these coins demonstrate the stylistic changes that *para* has incurred during this period. Thus, the first type, close to Sultan Ahmed II's similar coins, issued in small quantities at the beginning of his reign⁶¹, is illustrated by a single piece, struck at Cairo (Cat. no. 76). This type of coins is very rare in the Romanian space, and certified, until now, only in the necropolis of Enisala (Tulcea County)⁶². Equally rare are the coins minted in the Empire's capital, known to us only by about 12 pieces, out of which seven come from the territory of our country⁶³. The second type of *para* is characterized by the exclusion of the traditional legend and the introduction on the obverse of the Sultan's tughra. This type of coins is common in the Moldavian and Wallachian monetary discoveries and it is represented in the above mentioned batch by 11 pieces, all bearing the name of the Kostantiniye workshop (Cat. nos. 64-74). One coin from this batch corresponds to the third type of *para*, as it distinguishes from its precedent by the presence of "İslâmbol", a name used to designate the capital's workshop⁶⁴ (Cat. no. 75). The analysis of monetary production from the time of Ahmed III suggests the use of the name "İslâmbol" on post-1716 coinage. It has not yet been possible to achieve a closer chronological frame of this issuer's coins, despite the presence of marks⁶⁵ and ornaments, which would suggest a control of monetary output. For these reasons, Ahmed III's *paras*, as well as those of his successor, Mahmud I, retaining the same typology, are still dated according to the years of reign.

In the necropolis of Brad, 13 coins were found to have the surname Mahmud I on them, of which 10 were issued in Kostantiniye and three in Mısır (Cairo). In Sultan Mustafa III's first year of rule (1757/1758) the coinage marking system was changed, the initial marks/letters were dropped and the year of reign was introduced⁶⁶. This was initially applied in the capital's workshop, and since the sixth year on the throne it was taken over by the workshop in Cairo. After Sultan Mustafa III's ninth year of reign, a new way to mark the date the coin was struck was introduced, the last two digits of the year being engraved on the reverse. Thus, instead of year 10, there is number 80, which corresponds to the Hegira year 1180, instead of year 11, it is marked with number 81 (1181 AH) etc. (e.g., Cat. nos. 92-96). At Brad there were eight *paras* issued in the capital, again marked with "İslâmbol" (Cat. nos. 90-97) and other seven struck by the Egyptian workshop (Cat. nos. 98-104).

⁵⁸ MUNTEANU 2005: 252; BUTNARIU 2009: 409 (A type emergency hoards / "previous to Vasile Lupu's reign"); MUNTEANU 2006a: 449; BUTNARIU 2009: 411 (B type emergency hoards / "Vasile Lupu's reign").

⁵⁹ VÎLCU 2009: 210, 240.

⁶⁰ VÎLCU, BOLDUREANU 2015: 268.

⁶¹ PERE 1968: 194, No. 527.

⁶² MAXIM, NICOLAE 1991: 559-573, Nos. 110-116.

⁶³ VÎLCU 2009: 89.

⁶⁴ VÎLCU 2009: 89.

⁶⁵ The most complete list of these marks (initial letters) was conceived by Samuel Lachman, whose work we referred to in regard to some of the pieces in the Catalogue) (LACHMAN 1974: 199-224).

⁶⁶ LACHMAN 1974: 121.

The largest batch consists of Abdülhamid I's *paras*, nine of which were struck in Kostantiniye (Cat. nos. 105-113) and 14 in Mısır (Cat. nos. 114-127). At that time, the capital's workshop, as well as the Egyptian one, issued an impressive amount of *paras*, as evidenced by the numerous discoveries in Wallachia and Moldavia. Among the *paras* struck in Mısır, we noticed a few coins showing an intentional non-imprinting of the issuing year (Cat. nos. 121, 123, 126, 127). A similar situation was reported in other discoveries, such as the one of the hoard from Cărmădarii de Jos, Bucharest⁶⁷. One possible explanation would be that the Egyptian workshop was known for failing to meet the standards imposed by the central authorities⁶⁸.

Towards the end of the 18th century, the Ottoman Empire crossed a massive financial crisis as a result of the war of 1787-1792, which caused the depreciation of the gold and silver denominations. This is confirmed by the three coins from Selim III from the batch under discussion, which are characterised by much lower weights than those from the previous reigns (Cat. nos. 128-130).

The most recent coin of the Catalogue is a gold piece – *yirmilik*, from Mahmud II (Cat. no. 148), which was found under uncertain conditions, in the cemetery area⁶⁹.

Ottoman *paras* that were dated back to the same period as those from Brad were found in significant quantities in other Moldavian necropolises also. We only mention the important batches composed of such denominations from the archaeological excavations from Dobrovăț monastery (Iași County)⁷⁰ and Iași – “St. Sabbas” church⁷¹. They were also found in the inventory of several graves on the territory of the Republic of Moldova, such as those from Căușeni – the “Virgin’s Assumption” Church⁷², Chișinău – “Măzărache” Church⁷³ etc. In necropolises were found even hoards of *paras*, such as the one from Dobrovăț monastery⁷⁴, and two other batches were discovered in different graves at Căpriană monastery, Strășeni district⁷⁵.

From a chronological point of view, the coins discovered in the necropolis of Brad date back to a very long period of almost six centuries. More than half of them belong to the 18th century (59%). Apart from these, only the coins from the 17th (21%) and the 19th centuries (10%) hold a relatively high share (Chart 2). But results with a higher degree of accuracy can be obtained by dividing the chronological frame on narrower intervals. We may notice, therefore, that the first concentration of coin finds occurs in the first third of the 17th century. High figures are present throughout the 18th century and reach the peak in the last third of it, continuing in the next interval (Chart 3).

All this chronological information is based exclusively on the coin issuing dates. In order to have a true picture of the grave dating, we must try to appreciate the approximate period in which all these denominations, most of them foreign, were circulating in a different area from the original one. In this sense, the different political, economic and monetary events of different epochs have had a particular influence.

According to the presence of the two Moldavian coins, if we are to base exclusively on the numismatic discoveries, the commencement of the necropolis of Brad is dated at the beginning of the 15th century. Generally, the cemeteries in this early phase of the local economy, when monetary mass started to accumulate at the East of the Carpathians, contain very few coin finds⁷⁶. As regards the studies batch, it draws attention to the absence or quasi-absence of common denominations, frequently encountered among the coin discoveries from Moldavia dated in the 15th-16th centuries, such as the Moldavian *groats* (after Alexander I's reign), Ottoman *akçe* or

⁶⁷ PÎRVULESCU, VÎLCU 2011: 91.

⁶⁸ VÎLCU 2009: 136.

⁶⁹ The coin was bought from one of the workers on the archaeological site, who had a private property, close to the cemetery area. He claimed to have found the piece on his land and intended to sell it at the antique shops in Bacău.

⁷⁰ BUTNARIU 2001: 113-120.

⁷¹ BUTNARIU 2001: 123-134.

⁷² TENTIUC, BUBULICI 2009: 323-330.

⁷³ TENTIUC, BUBULICI 2011: 301-309.

⁷⁴ BUTNARIU 2001: 109.

⁷⁵ BOLDUREANU 2006: 14-15.

⁷⁶ MUNTEANU 2015: 49-50.

Hungarian denars⁷⁷. Under these conditions, we believe that the necropolis began to be used intensively only from the second half of the 16th century and the beginning of the next one. During this period, the Austrian denars make their presence felt on the Moldavian market and, at the same time with the flow of Polish (and Swedish) small change denominations, favoured by the political and economic changes of the time. Among the findings from Brad we note the surprising lack of the Swedish *Schillingen*, subsequent to Gustav Adolf's reign, especially those from Christina (and their imitations), coins that flooded the money market at the East of the Carpathians in the second half of the 17th century⁷⁸. The absence of certain coins at different times might reflect fluctuations in the necropolis' activity in the period following the destruction of the monastery⁷⁹.

Immediately after the church was rebuilt (in 1697), the cemetery attained its maximum level of use, which extended throughout the 18th century, reaching the peak of exploit to its end and continuing at the beginning of the next century. In these times, the Ottoman *paras* and the Austrian small change denominations of silver (late denars and *duarii*) and bronze (*Kreuzer*) have been deposited inside the graves; Polish coins were also present, although sporadically. Extremely interesting is the long retention of early coins, as the denars of Matthias II or *szelagi* and *póltoraki* of Sigismund III Vasa. In the inventory of some graves, such coins appear along with the Ottoman *paras*, some of them struck at a distance of nearly two centuries (G 2/1973; G 24/1973; G 42/1974; G 67/1987; G 218/1987; G 224/1988).

The most recent monetary discovery in Brad dates back to the year the national monetary system was adopted⁸⁰. The absence of the coins issued after this date, which are frequently met in the archaeological excavations⁸¹, could be an indication of ceasing the use of the necropolis in the last decades of the 19th century, at least in the investigated side of it.

There are many analogies between the monetary discoveries in the cemetery of Brad and those in similarly functioning sites on the territory of Moldavia, such as: Bătinești (Vrancea County)⁸², Bogdana (Bacău County)⁸³, Ceahlău – “Schitișor” (Neamț County)⁸⁴, Dobrovăț (Iași County)⁸⁵, Galați – “Precista” Church (Galați County)⁸⁶, Hangu (Neamț County)⁸⁷, Iași – “St. Sabbas” Church (Iași County)⁸⁸, Joldești (Botoșani County)⁸⁹, Liteni (Suceava County)⁹⁰, Netezi (Neamț County)⁹¹, Piatra-Neamț – “Princiary Court” (Neamț County)⁹², Suceava – “St. Demetrios” Church (Suceava County)⁹³, Suceava – “St. Nicholas” Church (Suceava County)⁹⁴, Târgu Trotuș (Bacău County)⁹⁵, Vaslui – “St. John the Baptist” Church (Vaslui County)⁹⁶. In most cases, the same types of money have been used, given the fact that they were part of the coinage pool at the time.

⁷⁷ See the A type saving hoards (BUTNARIU 1998: 165).

⁷⁸ MUNTEANU 2006a: 450; MUNTEANU, POPOVICI 2012: 177-178; BUTNARIU 2009: 413-425.

⁷⁹ BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 121-122.

⁸⁰ MBR 1977: 255.

⁸¹ HÂNCEANU, MUNTEANU 2015: 163.

⁸² PARAGINĂ, BOBI 1993: 499, 502-503, 505-507, 509-510.

⁸³ ARTIMON 1998: 79-80.

⁸⁴ MITREA 2003: 269-272.

⁸⁵ BUTNARIU 2001: 113-120.

⁸⁶ ANGHEL 1992: 118, 122; ILIE 2001: 5-10.

⁸⁷ MITREA 2003: 266-269.

⁸⁸ PUȘCAȘU, PUȘCAȘU 2005: 83-99, 124.

⁸⁹ ȘOVAN, MIHAILESCU-BÎRLIBA 1995: 218-219, 224-227.

⁹⁰ MATEI, EMANDI 1982: 76-89, 144 (Annex I).

⁹¹ BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 1985: 305-307.

⁹² BUTNARIU 2016: 323-335.

⁹³ ARTIMON, RĂDULESCU 1981: 90-97.

⁹⁴ MAREȘ, HĂU, DEJAN 2012: 89-96.

⁹⁵ ARTIMON 1999: 113-119.

⁹⁶ BUTNARIU 2007: 102-106.

In the necropolis of Brad coins were found only in 146 of the 962 investigated graves. Such a percentage (15%) appears to be relatively modest among similar sites in the region, which have been operating for a long time⁹⁷. While excluding the subjective factors, we can advance some probable explanations for this situation. Thus, it should be borne in mind that many of the graves that do not have a recorded numismatic inventory might date back to a previous time, to the 14th century and the beginning of the 15th century, when the coins were hard to obtain⁹⁸. Moreover, the presence of early-dating ornaments could support such a timeline for the graves in which they came up⁹⁹. Also, the small number of coins discovered may be due to the monastic component of the cemetery, the monks from the hermitage being buried here¹⁰⁰. Lastly, it is possible to rely on the predominantly rural nature of the site, which is not in the immediate vicinity of any urban centre or of a well-known commercial road, making it difficult, to a certain extent, to connect the settlement to a constant source of money circulated at the time¹⁰¹.

The coins in the studied batch can be interpreted as having a special status since they were part of grave inventories. Only hypotheses can be formulated about the possible meanings of these coins in the funerary practices of the epoch: Charon's obol¹⁰², offerings, souvenirs, *pars pro toto*, apotropaic objects, *status* symbols, jewellery etc.¹⁰³. Some information in this regard could be obtained by studying the contexts of the findings at the moment of their recording. Unfortunately, very few skeletons coming from graves that contain coins have been analyzed anthropologically. In these cases, the deceased are adults, mostly males (10), fewer females (5) and a significant number of children (9) (see the Catalogue). In general, for the medieval period, but also for earlier times, there is a sort of predilection for coins in the funerary pits containing women¹⁰⁴, various arguments being put forward in this sense¹⁰⁵. It is possible that the particular situation in Brad, which is based only on the analysis of a small sample, not be characteristic of the entire necropolis¹⁰⁶.

The information referring to the position of the coin in the funeral pit was registered in one case only. The coin of G 24/1973 was deposited on the deceased's chest. In the medieval necropolises researched in the northern area of the Lower Danube, including the Moldavian territory, money is deposited most frequently in the hand of the dead¹⁰⁷. Some of the graves containing coins (11) had also other categories of artefacts within, consisting of ornaments (earrings, buttons, rings, hook and loop fasteners, of bronze or copper, sometimes of

⁹⁷ Băținești (67% of the graves discovered contain coins), Bogdana (60%), Ceahlău – "Schitișor" (30%), Galați – "Precista" Church (35%), Hangu (40%), Iași – "St. Sabbas" Church (32%), Joldești (52%), Liteni (16%), Netezi (13%), Suceava – "St. Demetrios" Church (53%), Suceava – "St. Nicholas" Church (20%), Târgu Trotuș (20%).

⁹⁸ See the case of the early necropolises from: Giulești (Suceava County) (14% of the graves discovered contain coins) (BĂTRÎNA, BĂTRÎNA, SION 2013: 476-478), Hudum (Botoșani County) (9%) (SPINEI, POPOVICI 1985: 74-76; SPINEI, POPOVICI 1988: 234, 237-239, 245), Piatra Neamț – "Dărmănești" (Neamț County) (21%) (MUNTEANU 2015: 41-60), Rădăuți – "St. Nicholas" Church (Suceava County) (5%) (BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012: 93-110), Suceava – "The field of ditches" (Suceava County) (13%) (BATARIUC 1993: 234, 239-249). With a few exceptions, coins from Peter I and Alexander I appear in their inventory.

⁹⁹ Information from Silviu Ota, to whom we thank. See also the above-mentioned views, which place the beginning of the rural settlement and the monks' hermitage in the 14th century (or even earlier) (COSTĂCHESCU 1933: 138; BURLACU, MĂZĂREANU 1991: 119-120 and notes 7-8; UNGUREANU 2002: 148).

¹⁰⁰ About the negative connotations of money in the Christian tradition, see: TRAVAINI 2004: 169-174, 176-180; TRAVAINI 2015: 214-215. A relatively similar situation could arise in the necropolis in Iași - "St. Sabbas" Church (MUNTEANU 2015: 46, note 85).

¹⁰¹ MUNTEANU 2015: 49-50; MUNTEANU, POPOVICI 2013: 186. We express our reservations, about the use of the coin in Moldavia as being generalized both in urban and rural areas, starting with "Vasile Lupu's time" (BUTNARIU 2009: 411).

¹⁰² COMȘA 1983: 156-157. We believe, however, that such a tradition, continued from Antiquity, must be cautiously interpreted in regard to its use during the medieval period (TRAVAINI 2004: 160; TRAVAINI 2015: 214, note 15).

¹⁰³ TRAVAINI 2004: 160; TRAVAINI 2015: 213.

¹⁰⁴ MUNTEANU 2015: 50-51 (such a hypothesis is difficult to confirm at the present stage of study of the anthropological materials found in the medieval necropolises of this region).

¹⁰⁵ One recent hypothesis is about women's predisposition to believe in superstitions and the more frequent use of magic by these at the time (TRAVAINI 2004: 161).

¹⁰⁶ A similar situation see at MUNTEANU, GARVĂN 2018: 193 (vs. MUNTEANU 2015: 50-51).

¹⁰⁷ ROSETTI 1971: 189; COMȘA 1983: 156-157, 160-161; see also MUNTEANU 2015: 51, note 88.

silver or silvered). In the funeral inventory of the north-Danubian medieval necropolises, at the South¹⁰⁸ and East of the Carpathians¹⁰⁹, the discovery of coins together with ornaments and, in some cases, with different utensils, is a usual association.

A significant part of the coins from Brad are pierced (66 ex.). Besides these, we are convinced that such interventions would have existed on some of the coins fragmentarily preserved as well. In most cases, we are talking about perforations we have described as “round”. These were made with thin needles, prickers or even with a fine punch. Seldom, the perforations are “sharp”, in which case a sharp blade (perhaps a knife) was used. Sometimes two or more piercings appear on the same piece, all of which have a round shape. It can be noticed that certain denominations, especially of silver, such as the Ottoman *paras* (41%), Austrian denars and *duarii* (55%) and Polish *póttoraki* (50%), have been pierced.

There have been attempts to try to explain in various ways the role of these piercings on the coins. It is difficult to admit that, in certain situations, the perforations could be the result of an electro-chemical corrosion process that occurred in the soil¹¹⁰. They were deliberately made and some specialists correlate them with the funeral role played by the coins. The pierced coins inside the graves would have been linked by a thread to different parts of the dead’s body (fingers, especially) in order not to be lost but used to “pay the customs”¹¹¹. Such a scenario does not explain the absence or rarity of perforations on common metal coins, especially on those of large dimensions, from the 17th – 18th centuries. We believe that this technical process is not connected to funeral customs, but rather has to be linked to various monetary practices of the time. And in this case, several possible interpretations have been advanced. One of them associates perforation with demonetization. Such coins were losing their purchasing power, being hoarded for the value of their precious metal, or used for the manufacture of ornaments or accessories¹¹². Sometimes, such treasured coins in the form of bracelets or necklaces were back in circulation even “mutilated”¹¹³. The deliberate damage of money was also explained by the illicit practices of the time. In particular, the usurers were accused of drilling out and taking some of the precious metal¹¹⁴. Lastly, the possibility that the perforations had a practical role, facilitating the activity of the same usurers, who used to gather the small change into a certain unit of account, using a thin wire or thread¹¹⁵, should also be considered. We believe that this last explanation may be plausible if we take into account that many of the perforated coins had a very low silver content, which did not make them attractive at all for hoarding or gaining a dishonest profit¹¹⁶.

The coins from the necropolis of Brad have been extracted from the coinage pool of the time and represent a sample of the small change, available on the local market, at various times during the 14th – 19th centuries. The composition of this batch is a heterogeneous one, including silver and bronze denominations of different quality, originating from extremely varied monetary spaces.

¹⁰⁸ A detailed and documented discussion on the role of the two categories of artefacts in different periods, in the graves of Wallachia see at ROSETTI 1971: 187-192.

¹⁰⁹ With little exceptions (Ceahlău and Liteni), in all Moldavian necropolises mentioned herein, we noticed that coins and ornaments appear in the same graves, thus denouncing the hypothesis that they would exclude each other (MATEI, EMANDI 1982: 83).

¹¹⁰ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006b: 409; to refute this view, see even the same author: OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 282, note 10.

¹¹¹ COMŞA 1983: 156.

¹¹² OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006c: 416; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007: 282-283; KIRIŢESCU 1997: 140-141 (“the necklaces and bracelets [...] a naive way of coin hoarding”).

¹¹³ KIRIŢESCU 1997: 141.

¹¹⁴ KIRIŢESCU 1997: 140.

¹¹⁵ MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006: 407.

¹¹⁶ Most of the pierced coins from a discovery we have frequently mentioned, the hoard from Iaşi – Vasile Lupu Street, no. 28 are Polish *szelagi* of Sigismund III Vasa (over 6,000), denominations that contained an insignificant amount of silver (MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006: 407-409).

CATALOGUE¹¹⁷

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
PRINCIPALITY OF MOLDAVIA Petru I Mușat (c. 1375-1392) <i>Gros; Suceava</i>														
1.	AR	0.41	10x18	3	VP	r	1387-1391/2	PÁRVAN, CONSTANTINESCU 2007: 390, No. 1	1985	G3			T30	34.617
Alexandru cel Bun (1400-1432) <i>Dublu gros; Suceava</i>														
2.	AR	1.56	21	9	P		1408-1409	ILIESCU 2000: 80, No. 5	1963	UI			T1; B33	9.167
KINGDOM OF HUNGARY II. Ulászló (1490-1516) <i>Denár; Körmöcbánya</i>														
3.	AR	0.37	14x15	1	P		1497	POHL 1982: 121, No. 238-234	2001	G12			B2	37.872
KINGDOM OF POLAND POLISH CROWN Jan I Olbracht (1492-1501) <i>Pólgrosz; Kraków</i>														
4.	AR	0.60	16x17	5	P		1492-1499	KOPICKI 1995: 42, No. 387	1973	UI			T10; B3	15.305
Aleksander I Jagiellończyk (1501-1506) <i>Pólgrosz; Kraków</i>														
5.	AR	0.27	14x17	6	VP	r	1501-1506	KOPICKI 1995: 42, No. 389	1963	G29			T1; B42	7.842
Zygmunt III Waza (1587-1632) <i>Grosz; Bydgoszcz</i>														
6.	AR	0.65	18	12	VP	r	1623	KOPICKI 2007: 65, Nos. 312-313	1988	G185			T33	28.008
7.	AR	0.59	17x18	12	VP		1624	KOPICKI 2007: 65, Nos. 314-315	1987	G39			T32	27.985
<i>Póltorak; Bydgoszcz</i>														
8.	AR	0.15	12x13	12	VP	r	1617 (?)	KOPICKI 2007: 72, Nos. 359-360	1987	G124			T32	34.075
9.	AR	1.39	20	7	P		1619	KOPICKI 2007: 73, No. 366	1993	UI			T38	34.343
10.	AR	0.38	17	12	VP	r	1620	KOPICKI 2007: 73, No. 371	1987	G67			T32	27.981
11.	AR	0.40	18	6	P	r	1621	KOPICKI 2007: 74, No. 373	1988	G164			T33	27.991
12.	AR	0.68	18	1	P		1622	KOPICKI 2007: 74, No. 377	1987	G218			T32	27.990
13.	AR	0.75	18x19	11	P		1623	KOPICKI 2007: 75, No. 379	1988	G224			T33; B9	24.904
14.	AR	0.18	10x14	1	VP		1624 (?)	KOPICKI 2007: 75, Nos. 380-381	1987	G145			T32	34.081
15.	AR	0.74	16x18	6	VP	r	1625	KOPICKI 2007: 76, Nos. 388-389	1973	G47			T10	9.172
Jan II Kazimierz Waza (1648-1668) <i>Szeląg; Ujazdów</i>														
16.	AE	1.21	15	6	VP		1664	SZWAGRZYK 1990: 234, No. 2977	1973	G29			T10; B5	9.190

¹¹⁷ Legend: **I** – Catalogue number; **II** – metal (AV – gold; AR – silver; AR* – silver plated; AE – copper); **III** – weight (grams); **IV** – size (millimeters); **V** – axis (hours); **VI** – grade of preservation (VG – very good; G – good; P – poor; VP – very poor); **VII** – perforation (r – round; s – sharp); **VIII** – date; **IX** – reference; **X** – year of finding; **XI** – grave (G – grave; UI – unidentified); **XII** – skeletons – sex (M – male; F – female; I – infans)/age; **XIII** – associated metallic artefacts (jewelry); **XIV** – archaeological context (T – trench; B – box; P – pit); **XV** – inventory number (Roman History Museum, Neamț County Museum Complex).

GRAND DUCHY OF LITHUANIA Zygmunt II August (1548-1572) <i>Pólgrosz</i> ; Wilno														
17.	AR	0.44	14x18	3	VP	r	1545-1566	GUMOWSKI 1960: 108-109, Nos. 596-608	1963	G36			T1	7.848
Zygmunt III Waza (1587-1632) <i>Grosz</i> ; Wilno														
18.	AR	0.54	16x19	6	VP		1625	KOPICKI 2007: 230, Nos. 1214-1215	1971	G23	M/35-40		T6; B6	8.896
DUCHY OF LIVONIA: RIGA (CITY) Stefan Batory (1575-1586) <i>Trojak</i> ; Riga														
19.	AR	2.20	20	3	G		1585	IGER 2008: 60, No. R.85.1k	1988	UI			T33	34.341
Zygmunt III Waza (1587-1632) <i>Szeląg</i> ; Riga														
20.	AR	0.21	14x16	8	VP		1616-1620	Gumowski 1960: 140, Nos. 1437-1440	1973	G24			T10	9.179
DUCHY OF PRUSSIA Georg Wilhelm (1619-1640) <i>Dreipölder</i> ; Königsberg														
21.	AR	0.82	18	10	VP	r	1625	NEUMANN 1998: 237, No. 10.112	1973	G28			T10	9.188
<i>Schilling</i> ; Königsberg														
22.	AR	0.22	10x12	2	VP		1623-1633	NEUMANN 1998: 238, No. 10.113	1987	G43			T32	34.078
INCERTA Zygmunt III Waza (1587-1632) <i>Szeląg</i>														
23.	AR	0.07	5x10		VP		1588-1627		1974	G42	F/35-40		P1	12.020
24.	AR	0.08	7x8		VP		1588-1627		1974	G22	M (2)/35-40		P1	10.722
HOLY ROMAN EMPIRE PRINCE-ARCHBISHOPRIC OF SALZBURG Guidobald von Thun (1654–1668) <i>I Kreuzer</i> ; Salzburg														
25.	AR	0.63	15	10	P	r	1663	WORLD COINS 2018: 76, No. 159	1987	G129			T32	27.997
ARCHDUCHY OF AUSTRIA: LOWER AUSTRIA Franz II. (I.) (1792-1835) <i>I Kreuzer</i> ; Wien														
26.	AE	4.05	24	12	VP		1800	HERINEK 1970: 222, No. 1060	1974	G12	I/1,5-2		P1	10.743
ARCHDUCHY OF AUSTRIA: KINGDOM OF HUNGARY Ferdinand I. (1526-1563) <i>Denar</i> ; Kremnitz														
27.	AR	0.24	11x14	11	VP	r	1553	UNGER 2000: 42, No. 745a	1963	G17		yes	T1; B37-38	7.855
28.	AR	0.23	14x15	6	VP	r	1559	UNGER 2000: 45, No. 748a	1988	G179			T33	34.066
29.	AR	0.10	9x11	6	VP		1527-1559	HUSZÁR 1979: 143, No. 935	1963	G26			T1; B42	7.844
Maximilian II. (1563-1576) <i>Denar</i> ; Kremnitz														
30.	AR	0.41	14x15	7	VP	r	1567	UNGER 2000: 54, No. 766a	1963	G35			T1; B42	7.847
Rudolf II. (1576-1608) <i>Denar</i> ; Kremnitz														
31.	AR*	0.40	13x14	11	P	r	1579	UNGER 2000: 75, No. 810a	1987	G41		yes	T32	28.148
32.	AR	0.11	10x13	12	VP		1601	UNGER 2000: 76, No. 811a	1987	G126			T32	34.076
33.	AR	0.43	14x15	4	P		1602	UNGER 2000: 76, No. 811a	1963	G60			T1; B41	7.841
34.	AR	0.20	11x15	4	VP	r	1579-1602	HUSZÁR 1979: 162, No. 1059	1963	G41			T1; B38	7.840
35.	AR	0.20	11x15	7	VP		1579-1602	HUSZÁR 1979: 162, No. 1059	1988	G190			T33	28.003
36.	AR	0.18	10x12		VP		1579-1602	HUSZÁR 1979: 162, No. 1059	1987	G47			T32	34.073
Matthias II. (1608-1619) <i>Denar</i> ; Kremnitz														
37.	AR	0.45	14x15	11	VP	r	1612	UNGER 2000: 103, No. 869	1973	G2			T10	9.185

Ferdinand II. (1619-1637)														
Denar; Kremnitz														
38.	AR	0.17	10x14	12	VP	s	1621 (?)	UNGER 2000: 123, No. 916b	1988	G211			T33	34.077
39.	AR	0.26	9x10	9	VP	r	1621-1623	UNGER 2000: 123, No. 916b	1963	G59			T1; B40-41	7.846
Leopold I. (1657-1705)														
Denar; Kremnitz														
40.	AR	0.21	12x13	12	VP	r	1675	UNGER 2000: 218, No. 1111	1973	G39			T10	9.189
41.	AR	0.21	12x13	12	VP	r	1678	UNGER 2000: 217, No. 1107	1987	G79			T32	27.984
42.	AR	0.26	13x14	12	VP		1687	UNGER 2000: 218, No. 1110	1987	G5			T32	28.006
43.	AR	0.28	14x15	6	VP	r	1692	UNGER 2000: 219, No. 1114	1963	G55			T1; B39-40	7.851
44.	AR	0.32	7x13	7	VP		1659-1699	HUSZÁR 1979: 228-229, Nos. 1503-1509	1963	UI			T1	7.850
Duarius; Kremnitz														
45.	AR	0.40	14	12	P	s	1696	UNGER 2000: 216, No. 1104a	1987	G56			T32	27.998
46.	AR	0.27	12x14	12	VP	r	1698	UNGER 2000: 216, No. 1105	1988	G173		yes	T33	28.154
47.	AR	0.56	14x15	12	VP	r	1703	UNGER 2000: 216, No. 1105	1973	G10			T10	9.170
48.	AR	0.51	14x15	12	P	r	1703	UNGER 2000: 217, No. 1106	1987	G67			T32	27.979
49.	AR	0.31	13x15	12	VP	r	1703	UNGER 2000: 217, No. 1106	1988	G166			T33	28.010
Ferdinand I. – Leopold I. (1526-1705)														
Denar														
50.	AR	0.24	7x8		VP		XV th c.		1973	G36			T10	9.173
51.	AR	0.16	7x10	9	VP		XV th c.		1963	G25			T1; B43	7.845
52.	AR	0.17	5x10		VP		1526-1705		1963	G33			T1; B44	7.854
Maria Theresia (1740-1780)														
1 Kreuzer; Kremnitz														
53.	AE	7.27	23	11	VP		1780	HERINEK 1970: 74, Nos. 1618-1619	1974	UI			P1	10.728
Franz II. (I.) (1792-1835)														
1 Kreuzer; Nagybánya														
54.	AE	3.98	23	12	VP		1800	HERINEK 1970: 222, No. 1066	1974	G28	I/0,7-1		P1	10.732
ARCHDUCHEY OF AUSTRIA: PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA														
Maria Theresia (1740-1780)														
1 Kreuzer; Kremnitz														
55.	AE	6.94	22	12	VP		1764	HERINEK 1970: 78, No. 1678	1974	G32	M(?) / 40-45		P1	10.734
LOWER SILESIA: DUCHY OF BRIEG														
Leopold I. (1657-1705)														
1 Kreuzer; Brieg														
56.	AR	0.43	14x15	12	VP		1701	HERINEK 1972: 147, No. 1808	1987	G7			T32	27.980
UPPER SILESIA: DUCHY OF OPPELN														
Leopold I. (1657-1705)														
Gröschel; Oppeln														
57.	AR	0.27	10x15	10	VP	r	1704	HERINEK 1972: 149, No. 1858	1987	G122			T32	34.079
INCERTA														
Franz II. (I.) (1792-1835)														
3 Kreuzer														
58.	AE	6.47	28	12	VP		1799-1803	HERINEK 1970: 220-221, Nos. 1038-1052	1974	G39	F/30-35 I (4) / 0-4		P1	10.731
SWEDISH EMPIRE														
LIVONIA: RIGA (CITY)														
Gustav II Adolf (1621-1632)														
Schilling; Riga														
59.	AR	0.22	12x13	8	VP		1628	AHLSTRÖM, ALMER, JONSSON 1980: 34, No. 20	1973	G18			T10	9.191

EAST PRUSSIA: ELBING (CITY) Gustav II Adolf (1621-1632) <i>Dreipölcher</i> ; Elbing													
60.	AR	0.21	10x16	9	VP	1631	AHLSTRÖM, ALMER, JONSSON 1980: 56, No. 25	1973	G4			T10	9.182
RUSSIAN EMPIRE Pyotr I Alekseyevich (1682-1725) <i>Kopeyka</i> ; Moskva (Kadashevsky mint)													
61.	AR	0.16	7x10	12	VP	1701-1709	KLESHCHINOV, GRISHIN 2005: 27-59, Nos. 1781-2084	1963	G43			T1; B37	7.849
Anna Ivanovna (1730-1740) <i>Denga</i> ; Moskva (Krashny mint)													
62.	AE	6.03	24	6	VP	1734	BITKIN 2003: 513, No. 291	1973	G45			T10	9.176
Elisabetha Petrovna (1741-1762) <i>Denga</i> ; Moskva (Krashny mint)													
63.	AE	8.06	23	6	VP	1747	BITKIN 2003: 575, No. 357	1990	G1			T34; B3	27.343
OTTOMAN EMPIRE OTTOMAN EMPIRE Ahmed III (1115-1143 AH / 1703-1730) <i>Para</i> ; Islâmbol													
64.	AR	0.39	12		VP r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 522	1973	G2			T10	9.177
<i>Para</i> ; Kostantiniye													
65.	AR	0.21	12		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G83			T32	28.012
66.	AR	0.57	14		G r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G37			T32	28.018
67.	AR	0.58	15		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1988	G184			T33	28.019
68.	AR	0.52	14x15		P	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1973	G14			T10; B4	9.163
69.	AR	0.29	15		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G82		yes	T32	27.987
70.	AR	0.30	13x14		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1973	G54		yes	T10	9.186
71.	AR	0.42	14		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G77			T32	28.004
72.	AR	0.41	12x13		G	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G87			T32	27.992
73.	AR	0.18	11x12		P	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523 SULTAN 1977: 215, No. 19	1973	UI			T10; B2-3	9.168
74.	AR	0.42	15		VP	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1973	G11			T10; B6	9.165
75.	AR	0.24	14		P r	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 523	1987	G57			T32	27.977
<i>Para</i> ; Mısır													
76.	AR	0.64	13x16		P	1703-1730	PERE 1968: 194, No. 527	1988	G210			T33	28.013
Mahmud I (1143-1168 AH / 1730-1754) <i>Para</i> ; Kostantiniye													
77.	AR	0.63	16		P r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1973	G6			T10	9.184
78.	AR	0.23	9x15		P	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1973	G22			T10; B3	9.183
79.	AR	0.52	15		G r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578 SULTAN 1977: 227, No. 24	1973	G54		yes	T10	9.181
80.	AR	0.10	9x11		P	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578 SULTAN 1977: 227, No. 15	1973	G14			T10; B4	9.187
81.	AR	0.43	13x15		P	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578 SULTAN 1977: 227, No. 7	1969	G2	M/35-40	yes	T5	8.894
82.	AR	0.26	13x15		P r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1988	G186			T33	27.983
83.	AR	0.14	10x13		VP r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1988	G171			T33	27.994
84.	AR	0.25	13x15		VP r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1987	G162			T33	28.000
85.	AR	0.49	13		G	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1987	G104			T32	28.009
86.	AR	0.37	14		G	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 578	1987	G90			T32	28.017
<i>Para</i> ; Mısır													
87.	AR	0.21	10x14		P	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 580	1973	G24			T10	9.180
88.	AR	0.20	19x20		p r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 580	1988	G131			T33	28.002
89.	AR	0.34	15		VP r	1730-1754	PERE 1968: 203, No. 580	1973	G46			T10	9.174

Mustafa III (1171-1187 AH / 1757-1774)														
Para; Islâmbol														
90.	AR	0.29	15		P	r	1758/1759	PERE 1968: 216, No. 639	1963	UI			T1; B42	12.111
91.	AR	0.40	15		P	r	1763/1764 (?)	PERE 1968: 216, No. 639	1988	G163		yes	T33	27.996
92.	AR	0.24	15		P	r	1767/1768	PERE 1968: 216, No. 639	1987	G84			T32	27.986
93.	AR	0.23	15		P	r	1769/1770	PERE 1968: 216, No. 639	1973	G5			T10	9.169
94.	AR	0.42	14x15		VP	r	1771/1772	PERE 1968: 216, No. 639	1973	G50			T10; B8	9.171
95.	AR	0.28	12x15		G		1771/1772	PERE 1968: 216, No. 639	1987	G40			T32	28.015
96.	AR	0.23	18		VP	r	1771/1772	PERE 1968: 216, No. 639	1974	G3	F (?)/25-30		P1	10.749
97.	AR	0.32	14		P	r	1774/1775	PERE 1968: 216, No. 639	1963	G38			T1; B40	7.852
Para; Mısır														
98.	AR	0.26	14x15		G		1757-1762/1763	PERE 1968: 217, No. 643	1987	G66			T32	27.995
99.	AR	0.25	14		P		1757-1762/1763	PERE 1968: 217, No. 643 SULTAN 1977: 252, No. 16 LACHMAN 1974: 203	1987	G8			T32	28.001
100.	AR	0.18	12x14		P	r	1757-1762/1763	PERE 1968: 217, No. 643	1987	G3			T32	34.074
101.	AR	0.25	15		VP		1757-1774	PERE 1968: 217, No. 643	1988	G150			T33	27.989
102.	AR	0.21	14x15		G		1757-1774	PERE 1968: 217, No. 643	1963	G18			T1; B34	7.856
103.	AR	0.18	14x15		P		1757-1774	PERE 1968: 217, No. 643	1988	G152		yes	T33	27.982
104.	AR	0.23	13		P	r	1757-1774	PERE 1968: 217, No. 643	1987	G62			T32	27.988
Abdülhamid I (1187-1203 AH / 1774-1789)														
Para; Kostantiniye														
105.	AR	0.28	15		G		1775/1776	PERE 1968: 225, No. 681	1988	G222			T33	34.068
106.	AR	0.31	15		P	r	1776/1777	PERE 1968: 225, No. 681	1988	G209			T33	28.016
107.	AR	0.19	10x15		VP		1778/1779	PERE 1968: 225, No. 681	1963	G28			T1; B42	7.853
108.	AR	0.24	15		P	r	1778/1779	PERE 1968: 225, No. 681	1963	UI			T1; B39	12.110
109.	AR	0.27	14x15		VP		1780/1781	PERE 1968: 225, No. 681	1988	G139			T33	27.993
110.	AR	0.45	14x15		P		1783/1784	PERE 1968: 225, No. 681	1963	G14			T1; B34	7.857
111.	AR	0.30	15		P	r	1786/1787	PERE 1968: 225, No. 681	1988	G219			T33	34.061
112.	AR	0.25	14x15		VP	s	1788/1799	PERE 1968: 225, No. 681	1988	G181			T33	34.065
113.	AR	0.27	14x15		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 681	1990	G2			T35; B4	27.342
Para; Mısır														
114.	AR	0.30	15		P		1774/1775	PERE 1968: 225, No. 683	1963	G19			T1; B33	7.843
115.	AR	0.23	15		P	r	1774/1775	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G37			T32	28.014
116.	AR	0.20	14x15		P	r	1778/1779	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G26			T32	34.070
117.	AR	0.20	14x15		P	r	1781/1782 (?)	PERE 1968: 225, No. 683	1988	G172			T33	34.058
118.	AR	0.19	19x20		VP	r	1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1963	G23			T1; B45	7.858
119.	AR	0.14	9x15		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1973	G2			T10	9.178
120.	AR	0.19	11		VP		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1974	G17	I/0,7-1		P1	10.741
121.	AR	0.21	15		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G60			T32	27.978
122.	AR	0.16	12x14		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G49			T32	27.999
123.	AR	0.21	14		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G70			T32	28.005
124.	AR	0.25	14x15		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1988	G180			T33	34.063
125.	AR	0.17	14x15		VP	r	1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1988	G221			T33	34.064
126.	AR	0.30	14x15		P		1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1987	G218			T32	34.067
127.	AR	0.29	15		P	r	1774-1789	PERE 1968: 225, No. 683	1988	G191			T33	34.072
Selim III (1203-1222 AH / 1789-1807)														
Para; Islâmbol														
128.	AR	0.13	13x15		P		1789-1790 (?)	PERE 1968: 232, No. 713	1988	G132			T33	34.060
Para; Mısır														

129.	AR	0.15	14x15		P	r	1796/1797	PERE 1968: 232, No. 717	1988	G176			T33	34.080
130.	AR	0.20	15		P	r	1802-1803	PERE 1968: 232, No. 717	1988	G188			T33	34.062
Ahmed III-Selim III (1115-1222AH / 1703-1807)														
Para; Kostantiniye														
131.	AR	0.10	10		VP		1703-1807		1974	G17	I/0,7-1		P1	10.717
132.	AR	0.18	10x12		VP		1703-1807		1974	G6		yes	P1; B3	10.718
Para; Mısır														
133.	AR	0.13	13x14		VP	r	1703-1807		1988	G224			T33; B9	24.905
Para														
134.	AR	0.29			VP		1703-1807		1973	G15			T10; B4	9.166
135.	AR	0.37	10x15		VP		1703-1807		1973	G22			T10; B3	9.175
136.	AR	0.07	7x10		VP		1703-1807		1974	G37	M/55-60		P1	10.735
137.	AR	0.28	12x13		P		1703-1807		1974	G42			P1	12.021
138.	AR	0.07	6		VP		1703-1807		1977	G13			T17	12.212
139.	AR	0.41	12x13		VP		1703-1807		1988	G200			T33	28.001
140.	AR	0.48	14x15		VP		1703-1807		1988	G151			T33	28.007
141.	AR	0.15	15		VP		1703-1807		1987	G55			T32	34.059
142.	AR	0.11	13x14		VP		1703-1807		1988	G213			T33	34.069
143.	AR	0.03	7x8		VP		1703-1807		1987	G30			T32	34.071
144.	AR	0.05	4x12		VP		1703-1807		1988	G105			T33	34.082
145.	AR	0.33			VP		1703-1807		1971	G20	M/55-60		T6	8.895
146.	AR	0.25			VP		1703-1807		1988	G194			T33	34.083
147.	AR	0.07	8x12		VP		1703-1807		2001	G14			P2	38.381
Mahmud II (1223-1255 AH/ 1808-1839)														
Yirmilik; Kostantiniye														
148.	AV	1.58	20		VG		1835/1836	PERE 1968: 246, No. 773	1977 (?)					
ROMÂNIA Carol I (1866-1914) 5 bani; Birmingham														
149.	AE	3,68	24	12	VP		1867	MBR 1977: 256, Nos. 6-6a	1976	UI			T13; B7	12.038
AUSTRIAN EMPIRE ARCHDUCHY OF AUSTRIA: LOWER AUSTRIA Franz II. (I.) (1792-1835) 3 Kreuzer; Wien														
150.	AR	1.59	18	12	VP		1820	HERINEK 1970: 218, No. 977	2001	G4			P2	37.870
151.	AR	1.13	17	12	VP	r	1832	HERINEK 1970: 219, No. 1009	1974	G33			P1	10.742
1 Kreuzer; Wien														
152.	AE	2.88	24	12	VP		1812	HERINEK 1970: 223, No. 1078	1974	G27			P1	10.744
Franz Joseph I. (1848-1916) 1 Kreuzer; Wien														
153.	AE	3.39	18	12	P		1859	HERINEK 1970: 288, No. 896	1974	G13	I/0,5-0,7		P1	10.719

ARCHDUCHY OF AUSTRIA: KINGDOM OF HUNGARY												
Franz II. (I.) (1792-1835)												
1 Kreuzer; Schmöllnitz												
154.	AE	2.85	23	12	VP		1812	HERINEK 1970: 223, No. 1084	1974	G1	M/25-30	P1 10.745
155.	AE	8.34	25	12	VP		1816	HERINEK 1970: 223, No. 1090	1974	G18	M(2)/25-30	P1 10.729
3 Kreuzer; Schmöllnitz												
156.	AE	12.77	33	12	VP		1812	HERINEK 1970: 221, No. 1059	1986	UI		T31; B5 34.993
ARCHDUCHY OF AUSTRIA: GRAND PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA												
Franz II. (I.) (1792-1835)												
1 Kreuzer; Karlsburg												
157.	AE	3.65	25	12	VP		1812	HERINEK 1970: 223, No. 1081	1974	G36	F(?) /20	yes P1 10.746
158.	AE	3.03	24	12	VP		1812	HERINEK 1970: 223, No. 1081	1974	G30-31	F/40-50 I/5-6	yes P1 10.726

BIBLIOGRAPHY

- AHLSTRÖM, ALMER, JONSSON 1980 Ahlström, B., Almer, Y., Jonsson, K., *Sveriges besittningsmynt/ Die Münzen der schwedischen Besitzungen/ Coins of the Swedish possessions: 1561-1878*, Numismmatiska Bokförlaget, Stockholm.
- ANGHEL 1992 Anghel, A., *Cercetări de salvare efectuate în necropola medievală – zona faaleză Dunării – Galați (sec. al XVI-lea – al XVIII-lea)*, in: *Danubius*, 13-14, 117-126.
- ARTIMON 1999 Artimon, Al., *Biserica și necropola medievală de la Tg. Trotuș (jud. Bacău). Considerații finale*, in: *Carpica*, 28, 109-134.
- ARTIMON 1998 Artimon, Al., *Contribuții istorico-arheologice privind satul și mănăstirea Bogdana*, in: *Carpica*, 27, 73-94.
- ARTIMON, RĂDULESCU 1981 Artimon, Al., Rădulescu, Al., *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV-XVIII)*, in: *Suceava*, 8, 85-99.
- BATARIUC 1993 Batariuc, P. V., *Necropola medievală de la Suceava – Câmpul Șanțurilor*, in: *ArhMold*, 16, 229-249.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012 Bătrîna, L., Bătrîna, A., *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, BMA XXIX, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 1985 Bătrîna, L., Bătrîna, A., *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, in: *SCIVA*, 36/4, 297-315.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA, SION 2013 Bătrîna, L., Bătrîna, A., Sion, Gh., *Reședința feudală de la Giulești (com. Boroaia)*, in: Curta, Fl., Maleon, B. P. (eds.), *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, Iași, 469-520.
- BITKIN 2003 Bitkin, V., *Svodnyi katalog monet Rossii/Composite Catalogue of Russian coins. I. 1699-1740; II. 1740-1917*, Junona Moneta, Kiev.
- BOLDUREANU 2006 Boldureanu, A., *Osmanskije monety iz pogrebal'nyh kompleksov Kaprianskogo monastyra*, in: *Religioznoe mirovoztrenie v drevnem i sovremennom obscestvah: prazdniki i budni. VIII Mejdunarodnaja Krymskaja konferentzija po religiovedeniju*, Sevstopol, 15-20 maja 2006. Tezisy dokladov i soobsenij, Sevstopol, 14-15.
- BORODOVSKY, GOROKHOV 2016 Borodovsky, A. P., Gorokhov, S. V., *The Umrevinsky Hoard of Silver Wire Kopecks from the Reign of Peter I*, in: *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 44/2, Novosibirsk, 102-108.

- BREKKE 1977 Brekke, B.F., *The Copper Coinage of Imperial Russia 1700-1917*, Förlagshuset Norden, Malmö.
- BUBULICI, TENTIUC 2009 Tentiuc I., Bubulici V., *Unele descoperiri monetare din cimitirul bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Cășeni*, in: *Tyrageția*, S.N., 3 (17), 1, 323-330.
- BURLACU, MĂZĂREANU 1991 Burlacu, Gh., Măzăreanu, I., *Satul Brad, baștină și moșie a Isăceștilor și Ioneștilor*, in: *Carpica*, 22, 117-156.
- BUTNARIU 2016 Butnariu, V. M., *Date preliminare referitoare la piesele numismatice de la Curtea Domnească*, in: Dumitroaia, Gh. (coord.), *Piatra – Neamț Curtea Domnească. Rapoarte arheologice*, BMA XXXV, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 323-335.
- BUTNARIU 2012 Butnariu, V. M., «*Grossus argenteus triplex*» în Moldova (II), in: SCN, s.n., 3 (15), 73-95.
- BUTNARIU 2009 Butnariu, V. M., *Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova*, in: AIIX, 46, 401-438.
- BUTNARIU (éd.) 2007 Butnariu, V. M. (éd.), *Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui*, CNM III, Ed. Panfilus, Iași.
- BUTNARIU 2005 Butnariu, V. M., *Note numismatice (V)*, in: ArhMold, 26 (2003), 265-285.
- BUTNARIU 2004 Butnariu, V. M., *Transilvania în relațiile internaționale. Interferențe politice și monetare (1526-1714)*, Ed. Junimea, Iași.
- BUTNARIU (éd.) 2001 Butnariu, V. M. (éd.), *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași*, CNM II, Ed. Vasiliana'98, Iași.
- BUTNARIU 1998 Butnariu, V. M., *Moldova între „spații monetare” și „rațiuni de stat”. Anii 1574–1612*, in: SCN, 12, 157-172.
- BUTNARIU 1994 Butnariu, V. M., *Introducerea talerului-leu în Moldova lui Vasile Lupu*, in: AIIX, 31, 59-71.
- CHIRILĂ et al. 1980 Chirilă, E., Gudea, N., Lazăr, V., Zrinyi, A., *Tezaurul monetar de la Băgaciu, sec. XIV-XVI*, in: Chirilă, E., Gudea, N., Lazăr, V., Zrinyi, A., *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Muzeul Județean Mureș, Tîrgu-Mureș*, 44-80.
- CLAIN-STEFANELLI, CLAIN-STEFANELLI 1979 Clain-Stefanelli, E., Clain-Stefanelli, V., *Monnaies européennes et monnaies coloniales américaines entre 1450 et 1789*, Office du Livre, Fribourg.
- COMȘA 1983 Comșa, M., *Monedele descoperite în cimitirul de la Radovanu, jud. Călărași și semnificația lor simbolică*, in: CN, 5, 153-162.
- COSTĂCHESCU 1933 Costăchescu, M., *Documente moldovenesti de la Ștefan cel Mare: urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri (supliment la Documentele lui Ștefan cel Mare, de I. Bogdan)*, Institutul de arte grafice „Brawo”, Iași.
- DERGACIOVA 2019 Dergaciova, L., *Gosudarstvennaja i dinasticheskaja jemblemy na pervyh moldavskih jemissijah XIV veka (k voprosu o tom, chto schitat' aversom, a chto reversom monet Petra I)*, in: *Visnyk of the Lviv University. Series History. Special Issue*, Lviv, 108-122.
- DIR, A, XVII/IV *** *Documente privind istoria Romîniei, veacul XVII, seria A, Moldova, vol. IV (1616-1620)*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1956.
- DRH, A, III Cihodaru, C., Caproșu, I., Ciocan, N. (eds.), *Documenta Romaniae Historica, seria A, Moldova, vol. III (1487-1504)*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980.
- DRH, A, VI Caproșu, I. (ed.), *Documenta Romaniae Historica, seria A, Moldova, vol. VI (1546-1570)*, Ed. Academiei Române, București, 2008.
- ENGEL, SERRURE 1897 Engel, A., Serrure, R., *Traité de numismatique moderne et contemporaine. Première partie. Epoque moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*, Leroux, Paris.
- FEDOROV 1966 Fedorov, D., *Monety Pribaltiki XIII-XVIII stoletij. Oprelidelit' monet*, Ed. Valgus, Tallin.
- FHDR I Iliescu, Vl., Popescu, V. C., Ștefan, Gh. (edd.), *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes. I. Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini/ Izvoare privind istoria Romîniei. 1. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1964.

- GUMOWSKI 1960 Gumowski, M., *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- HÂNCEANU, MUNTEANU 2015 Hânceanu, G.-D., Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Târgul Romanului (Punctul „La Bibliotecă”)*, in: *ArhMold*, 38, 157-174.
- HERINEK 1972 Herinek, L., *Österreichische Münzprägungen von 1657-1740*, Münzhandlung Herinek, Wien.
- HERINEK 1970 Herinek, L., *Österreichische Münzprägungen von 1740-1969*, Münzhandlung Herinek, Wien.
- HUSZÁR 1979 Huszár, L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest/München.
- IGER 2008 Iger, T., *Katalog trojaków polskich*, Wydanie pierwsze, Warszawa.
- ILIE 2001 Ilie, C., *Note privind descoperirile monetare din zona bisericii „Precista” din Galați*, in: *Danubius*, 14, 5-10.
- ILIESCU 2000 Iliescu, O., *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel bun*, in: *RI*, S.N., XI, ianuarie-aprilie, 1-2, 59-95.
- ILIESCU 1970 Iliescu, O., *Moneda în România: 491-1864*, Ed. Meridiane, București.
- ILIESCU, FOIT 1967 Iliescu, O., Foit, Gr., *Un tezaur de monede moldovenesti din prima jumătate a secolului al XV-lea*, in: *ArhMold*, 5, 145-167.
- KIRIȚESCU 1997 Kirițescu, C. C., *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*², I, Ed. Enciclopedică, București.
- KALINOWSKI 2006 Kalinowski, P., *Śląskie monety Habsburgów. Leopold. Katalog*, Kalety.
- KLESHCHINOV, GRISHIN 2005 Kleshchinov, V.N., Grishin, I.V., *Katalog russkikh srednevekovykh monet vremeni edinolichnogo praveniya tsarya Petra Alekseyevicha (1696-1717 gg.)*, Lenard, Moskva.
- KOPICKI 2007 Kopicki, E., *Monety Zygmunt III Wazy, Nefryt*, Szczecin.
- KOPICKI 1995 Kopicki, E., *Ilustrowany skowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, I-II, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa.
- LACHMAN 1974 Lachman, S., *The initial letters on Ottoman coins of the eighteenth century*, in: *American Numismatic Society Museum Notes*, 19, New York, 199-224.
- MAREȘ, HÂU, DEJAN 2012 Mareș, I., Hâu, Fl., Dejan, Șt., *Biserica Sfântul Nicolae din Suceava. Săpăturile arheologice din 2010*, in: *Suceava*, 39, 89-108.
- MATEI, EMANDI 1982 Matei, M.D., Emandi, E.I., *Habitatul medieval rural de la Liteni*, in: Matei, M.D., Emandi, E.I., Monoranu, O., *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Muzeul Județean Suceava, Suceava, 43-89.
- MAXIM, NICOLAE 1991 Maxim, M., Nicolae, E., *Monedele otomane descoperite în necropola de la Enisala*, in: *Peuce*, 10, 559-573.
- MĂTASĂ, ILIESCU, MIHAILESCU-BÎRLIBA 1972 Mătasă, C., Iliescu, O., Mihailescu-Bîrliba, V., *Date noi cu privire la circulația monetară din Moldova în secolul al XVI-lea*, in: *ArhMold*, 7, 369-376.
- MBR 1977 Luchian, O., Buzdugan, G., Oprescu, Gh., *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006 Mihailescu-Bîrliba, V., *About the monetary catalogue*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 401-408.
- MIKOŁAJCZYK 1988 Mikołajczyk, A., *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 22, Łódź.
- MITREA 2003 Mitrea, B., *Cercetări numismatice. Monedele feudale descoperite pe Valea Bistriței*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Spinei, V. (coord.), *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, BMA XII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 263-280.
- MUNTEANU 2015 Munteanu, L., *Monede descoperite în cimitirul de la Piatra-Neamț – Dărmănești (jud. Neamț)*, in: Garvan, D., Ceaușu, S.-C., Hânceanu, G.-D., Groza, V.-M., Munteanu, L., *Cimitirul medieval de la Piatra-Neamț – Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 41-60.

- MUNTEANU 2006a Munteanu, L., *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 433-474.
- MUNTEANU 2006b Munteanu, L., *Some Comments on the Coins in the Hoard of Iron Objects*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 497-502.
- MUNTEANU 2005 Munteanu, L., *Aspecte ale circulației monetare în Moldova în secolele XVI-XVII*, in: ArhMold, 27 (2004), 241-260.
- MUNTEANU, GARVĂN 2018 Munteanu, L., Garvăn, D., *Descoperiri monetare recente în cimitirul de la Piatra-Neamț, cartierul Dărmănești (jud. Neamț)*, in: SCN, S.N., 5-8 (18-20) (2014-2017), 183-195.
- MUNTEANU, MIHAILESCU-BÎRLIBA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006 Munteanu, L., Mihailescu-Bîrliba, V., Oberländer-Târnoveanu, E., *The catalogue of coin hoard*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 57-368.
- MUNTEANU, POPOVICI 2013 Munteanu, L., Popovici, R., *Descoperiri monetare în așezările rurale medievale de la Borniș, jud. Neamț (secolele XV-XVII) (I)*, in: ArhMold, 36, 177-190.
- MUNTEANU, POPOVICI 2012 Munteanu, L., Popovici, R., *Descoperiri monetare din așezarea rurală medievală de la Negrești „Dolhești”, jud. Neamț (secolele XV-XVII)*, in: ArhMold, 35, 169-180.
- MURGESCU 1996 Murgescu, B., *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, Ed. Enciclopedică, București.
- NEIGEBEUR 1854 Neigebaur, J.F., *Beschreibung der Moldau und Walachei*, J.U. Kern, Breslau.
- NEUMANN 1998 Neumann, E., *Brandenburg-preußische Münzprägungen unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415-1918. 1. Zeit der Kurfürsten 1415-1701/ Die Münzen des Kurfürstentums Brandenburg unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415-1701 (1. Band)*, Münzzentrum Verlag, Köln.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2010 Oberländer-Târnoveanu, E., *Câteva considerații privind evoluția sistemului monetar medieval moldovenesc în secolele XIV-XVI, în lumina analizelor atomice*, in: MemAntiq, 25-26 (2008-2009), 405-416.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2007 Oberländer-Târnoveanu, E., *Monetary reforms and the circulation of the old local coinage in 15th-17th century Moldavia: Some remarks about a coin of Peter I (1375-1391) found in a mid 17th century hoard from Iassy*, in: CN, 12-13 (2006-2007), 281-291.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006a Oberländer-Târnoveanu, E., *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504). O analiză critică*, in: CN, 9-11 (2003-2005), 292-399.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006b Oberländer-Târnoveanu, E., *Moldavian Coins*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 409-412.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2006c Oberländer-Târnoveanu, E., *Oriental coins*, in: Mihailescu-Bîrliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 413-427.
- PARAGINĂ, BOBI 1993 Paragină, A., Bobi, V., *Așezarea rurală medievală de la Bătinești, jud. Vrancea*, in: MCA (a XVII-a Sesiune Anuală de Rapoarte, Ploiești, 1983, partea a II-a), București, 495-510.
- PÂRVAN 2008 Pârvan, K., *Colecțiile numismatice ale Muzeului Național de Istorie a României: monedele moldovenesti și muntene din colecția R. Zăveanu*, in: CN, 14, 357-367.
- PÂRVAN 2003 Pârvan, K., *Încă un lot de monede moldovenesti din tezaurul de la Rachelu (com. Luncavița), județul Tulcea*, in: Peuce, S.N., 1 (14), 431-446.
- PÂRVAN 2002 Pârvan, K., *Monede moldovenesti rare din secolele XIV-XV*, in: CN, 8/ Lui Octavian Iliescu, la aniversarea a 65 de ani de activitate științifică, 189-195.

- PÂRVAN 2001 Pârvan, K., *Monede moldovenești păstrate la Muzeul Național de Istorie a României*, in: *Suceava*, 26-28 (1999-2001), 357-383.
- PÂRVAN 2000 Pârvan, K., *Monede moldovenești descoperite în Dobrogea*, in: Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, O., Topoleanu, F. (ed.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000/Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate, 1955-2000*, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea, 563-572.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2007 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Monede moldovenești din colecția Secășeanu*, in: CN, 12-13 (2006-2007), 375-422.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2006 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Tezaurul de groși moldovenești din secolul al XIV-lea descoperit la Mărmureni, com. Oniceni, jud. Neamț*, in: CN, 9-11 (2003-2005), 225-286.
- PÂRVAN, CONSTANTINESCU 2001 Pârvan, K., Constantinescu, B., *Un lot inedit din tezaurul de la Rachelu (com. Luncavița, jud. Tulcea)*, in: *Pontica*, 33-34 (2000-2001), 625-657.
- PERE 1968 Pere, N., *Osmanlılarda madeni paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madeni paraları koleksiyonu*, Doğan Kardes Matbaacılık, Istanbul.
- PÎRVULESCU, VÎLCU 2011 Pîrvulescu, D., Vîlcu A., *Tezaurul de monede otomane descoperit la Cărmidarii de Jos (București)*, in: SCN, S.N., 2 (14), 89-110.
- POHL 1982 Pohl, A., *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300-1540*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt/ Akadémiai Kiadó, Graz/Budapest.
- POPOVICI 1991 Popovici, R., *Șantierul arheologic mănăstirea Barnovschi (Iași)-1991: descoperiri monetare*, in: AIIX, 32, 525-529.
- PUȘCAȘU, PUȘCAȘU 2005 Pușcașu, N. N., Pușcașu, V. M., *Biserica „Sf. Sava” din Iași. Monografie arheologică*, Ed. Trinitas, Iași.
- ROSETTI 1971 Rosetti, V., *Moneda și podoaba în ritualul funerar din Țara Românească în veacurile XIII-XIV*, in: StComPitești, 3, 187-193.
- ŚNIEŻKO 2017 Śnieżko, G., *The plague of forged coins – counterfeits of the copper shillings of Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of 17th century*, in: Caccamo Caltabiano, M. (ed.), *XV International Numismatic Congress Taormina 2015. Proceedings*, II, Arbor Sapientiae, Roma/Messina, 1286-1288.
- SPINEI, POPOVICI 1988 Spinei, V., Popovici, R., *Săpăturile arheologice din necropola medievală de la Hudum (1987)*, in: ArhMold, 12, 233-247.
- SPINEI, POPOVICI 1985 Spinei, V., Popovici, R., *Cercetările arheologice din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani*, in: ArhMold, 10, 74-88.
- SULTAN 1977 Sultan, J., *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. A detailed catalogue of the Jem Sultan collection*, B & R Publishers, Thousand Oaks, California.
- SZWAGRZYK 1990 Szwagrzyk, J. A., *Pieniądz na ziemiach polskich: X-XX w.*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, Wrocław [u.a.].
- ȘOVAN, MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1995 Șovan, O. L., Mihăilescu-Bîrliba, V., *Cercetări în cimitirul de la Joldești-Botoșani*, in: ArhMold, 18, 213-227.
- TENTIUC, BUBULICI 2011 Tentiuc I., Bubulici V., *Descoperiri monetare în cimitirul medieval al Bisericii Măzărache din Chișinău (săpăturile din anul 2010)*, in: Tyragetia, S.N., 5 (20), 1, 301-309.
- TRAVAINI 2015 Travaini, L., *Saints, sinners and... a cow: interpreting coins in ritual contexts*, in: Jasper, G. E. M., Gullbekk, S. H. (eds.), *Money and the Church in Medieval Europe, 1000-1200: Practice, Morality and Thought*, Ashgate Publishing, Farnham, 209-221.
- TRAVAINI 2004 Travaini, L., *Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves*, in: NC, 164, 159-181.
- UNGER 2000 Unger, E., *Magyar Éremhatározó, II. kötet (1526-1740)*, Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest.
- UNGER 1997 Unger, E., *Magyar Éremhatározó, I. kötet (1000-1540)*, Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest.
- UNGUREANU 2002 Ungureanu, I., *Moșia Drăgești din ținutul Roman, în măsurători și hotărâniciri (sec. XV-XIX)*, in: *Carpica*, 31, 147-160.

- UZDENIKOV 1986 Uzdenikov, V. V., *Monet' Rossi/Russian Coins. 1700–1917*, Finansy i statistika, Moskva.
- VÎLCU 2009 Vilcu A., *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687-1807*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila.
- VÎLCU, BOLDUREANU 2015 Vilcu, A., Boldureanu, A., *Epoca modernă. Perioada fanariotă: 1711-1812. Regimul fanariot*, in: Boldureanu, A., Nicolae, E. (coord.), *Moneda în Republica Moldova*, Tipografia centrală, Chișinău, 261-276.
- ZANE 1930 Zane, G., *Economia de schimb în Principatele Române*, Ed. Casei Școalelor, București.
- WEEGE 2001 Weege, G.-V, *Deutsche Münzen 800 – 2000. Ergebnisse aus Auktionen. Preise aus Listen*, Money trend, Wien.
- WORLD COINS 2018 Michael, Th., Schmidt, T. L. (eds.), *Standard Catalog of World Coins. 1601-1700*⁷, Krause Publications Inc., Iola.

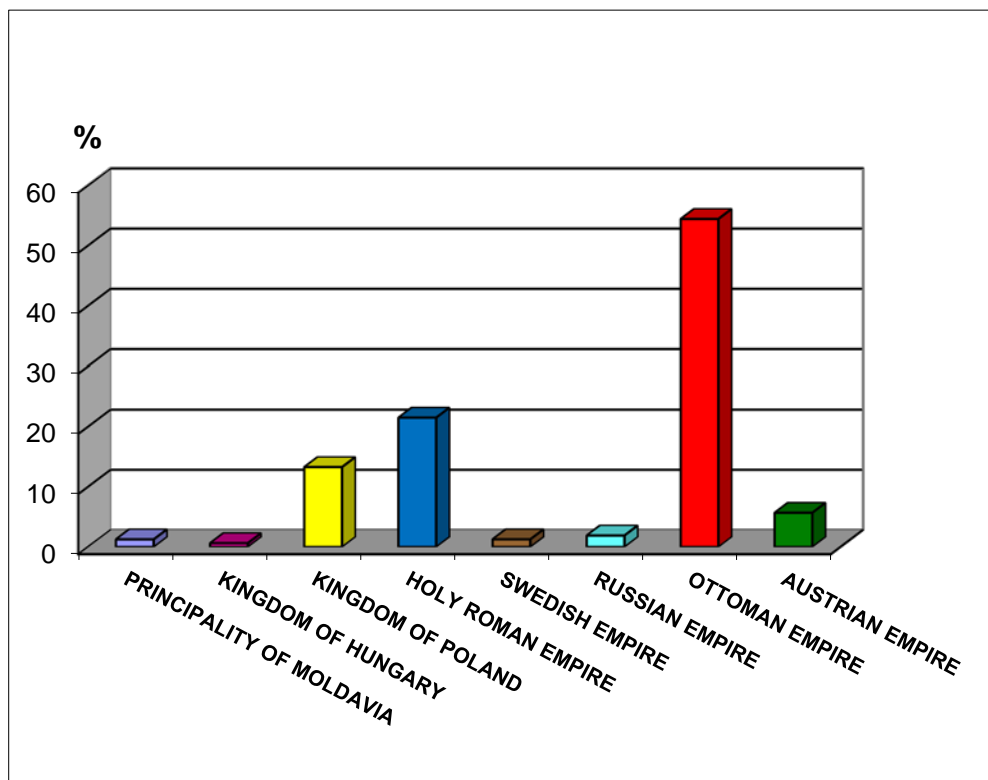

Chart 1. The origin of coins discovered in the necropolis of Brad.

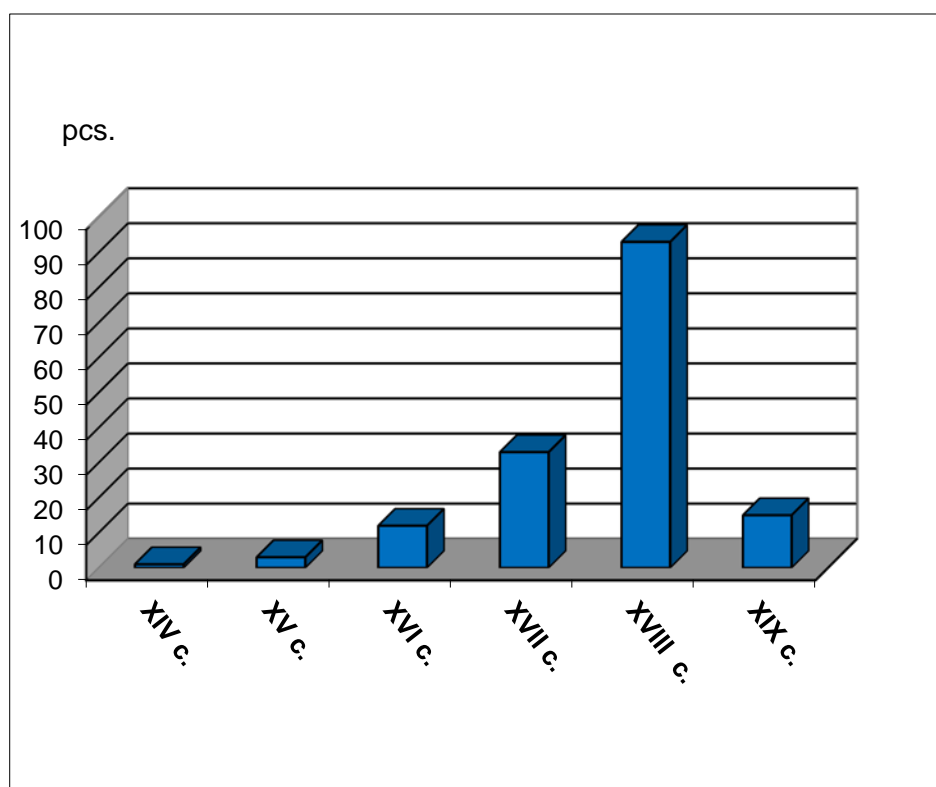

Chart 2. The chronological structure (by centuries) of coins discovered in the necropolis of Brad.

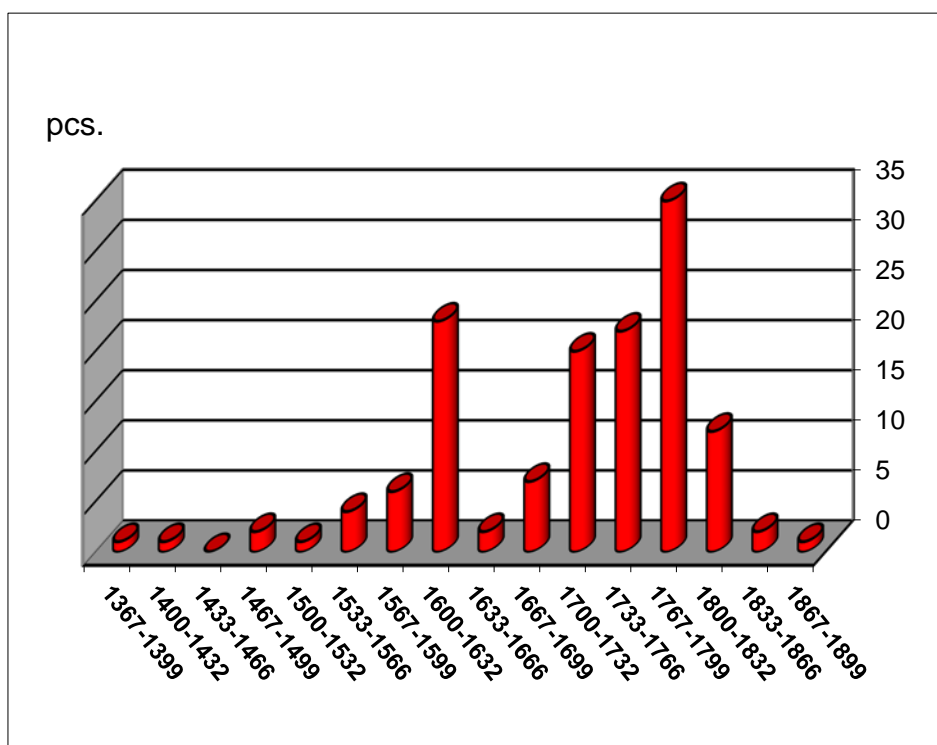

Chart 3. The detailed chronological structure of coins discovered in the necropolis of Brad.

Pl. I. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 1-18).

Pl. II. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 19-36).

Pl. III. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 37-54).

Pl. IV. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 55-72).

Pl. V. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 73-90).

Pl. VI. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 91-108).

PL. VII. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 109-126).

Pl. VIII. Coins discovered in the necropolis of Brad (Cat. nos. 127-144).

DESCOPERIRI MONETARE DIN MOLDOVA. XI*

DE
LUCIAN MUNTEANU**

Abstract:

The paper presents new coin finds from various places in Moldavia. The coins belong to hoards or they are stray finds in some cases. They date back to the ancient, medieval and modern times and they were discovered in the following locations: I. Botoșani (Botoșani County) (1 AR, Vespasianus: Domitianus, Rome, 76; 1 AR, Traianus, Rome, 101-102; 1 AR, Marcus Aurelius, Rome, 177; 1 AE, Constantinus I, Cyzicus, 324-330; the first three coins may belong to a Roman imperial coin hoard); II. Fedești (Vaslui County) (1 AE, Phillip II, "Apollo" type, c. 359-336 BC (or postum); the coin might be part of the well-known Fedești hoard); III. Horodiștea (Botoșani County) (hoard containing more than 600 coins, of which only 10 denari were recovered: 1 AR, Vitellius, Rome, 69; 3 AR, Vespasianus, Rome, 70, 73, 76; 1 AR, Vespasianus: Domitianus, Rome, 76; 1 AR, Domitianus, Rome, 92; 1 AR, Traianus, Rome, 108-111; 1 AR, Antoninus Pius, Rome, 152-153; 1 AR, Antoninus Pius: Diva Faustina I, Rome, after 141; 1 AR, Marcus Aurelius, Rome, 176); IV. Botoșani (Botoșani County) (1 AE, Lithuania, Wilna/Brześć, Jan Kazimierz, szeląg, 1666); V. Iași (Iași County) (all coins come from archaeological research: A. Mihai Eminescu Street no. 5: 1 AE, Polish Crown, Ujazdów, Jan Kazimierz, szeląg, 1664; 1 AE, Swedish Empire, Riga, Kristina, Schilling, 1653; Ottoman Empire, Mustafa III, Islâmbol, para, 1771/1772; B. Toma Cozma Street nos. 7B-9: 1 AR, Austrian Empire, Wien, Franz II. (I.), 3 Kreuzer, 1820; C. Zugravi Street no. 64: 1 AE, Russian Empire, Ekaterina II Alekseevna, Sadagura, 2 paras/3 kopecks, 1772).

Keywords: coin finds, Moldavia, ancient, medieval and modern coins, hoards, stray finds.

Scopul acestei serii de lucrări, pe care am inițiat-o acum câțiva ani¹, îl reprezintă actualizarea informațiilor numismatice de pe întreg teritoriul de la răsărit de Carpați. O parte semnificativă a acestui demers constă în revizuirea unor date imprecise sau incomplete despre descoperiri monetare mai vechi, care au fost deja asimilate în literatura de specialitate. Într-o bună măsură, tocmai acest lucru își propune lucrarea de față. De asemenea, sunt făcute cunoscute câteva dintre piesele monetare deosebite aflate recent în Moldova, majoritatea provenind din cercetări arheologice.

Emisiunea de bronz macedoneană, cu numele lui Filip II (Cat. nr. II), constituie o descoperire remarcabilă, fiind doar a treia piesă de acest fel, atestată cu certitudine în arealul geților răsăriteni². Este posibil ca moneda să fi aparținut binecunoscutului tezaur histrian, aflat în așezarea din punctul „Recea”³. De altfel, între piesele de bronz histriene din seria „Apollo/Fedești” și cele macedonene, purtând capul aceleiași divinități, există numeroase similitudini în ceea ce privește iconografia, greutatea, cronologia și aria de circulație, care au

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279.

** Institutul de Arheologie, Iași; lucanas2000@yahoo.com.

¹ Pentru numerele anterioare, a se vedea: MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988; MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1993; MIHAILESCU-BÎRLIBA, NICOLAE, ASĂVOAIE 2002; MUNTEANU, ONEL 2012; MUNTEANU 2013; MUNTEANU, IAȚCU 2014; MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2015a; MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2016; MUNTEANU 2017a; MUNTEANU 2018.

² Se mai cunosc doar două astfel de piese în această zonă, la Rădăești (jud. Vaslui) (1 ex. tip „Apollo”?) (MIHAILESCU-BÎRLIBA 1990: 141, Nr. 183) și, respectiv, la Tudora (Raionul Ștefan Vodă, Republica Moldova) (1 ex. tip „Apollo”, în așezare) (MATVEEV, BOLDUREANU 2018: 267-270).

³ Despre această descoperire a se vedea, recent, TALMAȚCHI, MUNTEANU 2018: 209-220 (nota 1, cu întreaga bibliografie).

favorizat teaurizarea lor împreună, pe teritoriul Dobrogei⁴. O asemenea asociere a celor două specii monetare, care ar fi inclus și o piesă a cetății Bottike (tot cu imaginea lui Apollo)⁵, s-ar fi putut petrece și în cazul depozitului de la Fedești, care are o certă origine istro-pontică, ajungând în teritoriul „barbar” nord-dunărean în circumstanțe excepționale⁶. Recuperarea monedelor care compuneau tezaurul a fost îngreunată de șuvoaiele de apă pluviale, care au dislocat piesele din locul unde au fost depuse inițial și le-au purtat pe distanțe considerabile⁷. Astfel s-ar putea justifica faptul că emisiunea macedoneană a fost găsită relativ recent, la o distanță destul de mare (cca. 800 m) de locul în care se presupune că ar fi fost îngropat depozitul.

Lotul de monede antice aflate în municipiul Botoșani conține trei piese romane imperiale timpurii, din argint (Cat. nr. I.1-3) și o emisiune târzie, din bronz (Cat. nr. I.4). Identificarea lor detaliată s-a realizat pe baza fotografiilor. Doar într-un singur caz a fost necesară corectarea identității emitentului (Cat. nr. I.3)⁸. De asemenea, piesa din bronz, despre care existau doar date generale, a fost încadrată cronologic, în mod corespunzător. Se pot face doar speculații pe seama caracterului acestei descoperiri, în absența unor informații mai precise. Cei trei denari, care se înscriu cronologic, ar putea aparține unui tezaur. Cea mai mare parte a depozitelor monetare romane imperiale descoperite în Moldova au în compoziția lor nuclee consistente de emisiuni din argint, care se datează în perioada Traianus – Marcus Aurelius⁹. Piesa din metal comun nu este legată, în niciun fel, de prezumtiva acumulare, ea reprezentând, probabil, o descoperire izolată, dintr-o perioadă mai târzie¹⁰. O situație relativ similară am constatat, anterior, în cazul unui lot de piese originare de la Olăreni (jud. Vrancea)¹¹.

Tezaurul de la Horodiștea (com. Păltiniș, jud. Botoșani) (Cat. nr. III.1-10) reprezintă una dintre descoperirile monetare romane imperiale importante de pe teritoriul Moldovei, prin numărul de monede, prin orizontul cronologic căruia i-ar putea aparține și prin poziția lui geografică în arealul de la răsărit de Carpați. Din păcate au fost recuperate foarte puține informații despre acest depozit. S-a păstrat o descriere amănunțită a vasului în care se aflau monedele (o cană de dimensiuni mari, tipică culturii arheologice „Poieniști-Vârteșcoiu”)¹². Tezaurul ar fi avut, inițial, circa 600 de piese, dintre care unele ar fi fost din bronz¹³. Cel mai probabil, acestea ar putea reprezenta emisiuni *subaeratae*¹⁴, care se întâlnesc în depozite similare¹⁵ sau ar putea proveni din alte descoperiri din aceeași zonă¹⁶. Doar o mică parte dintre piese s-au păstrat în colecția școlii din Brăești (jud. Botoșani), majoritatea pierzându-se în timpul celui de-al Doilea Război¹⁷.

În literatura numismatică, alături de tezaurul de la Horodiștea (-Crăiniceni), este înregistrat un depozit cvasi-similar la Brăești. Cel mai probabil este vorba despre o eroare, fiind vorba despre aceleași piese, descoperite într-o localitate, dar păstrate în altă parte. Se poate doar imagina scenariul probabil care condus la

⁴ Două astfel de depozite, despre care există doar informații sumare (Isaccea – „Movilele Dese” și împrejurimile orașului Tulcea), conțin ambele categorii de monede (TALMAȚCHI 2009: 90).

⁵ PETOLESCU, BUZDUGAN 1997: 16, Nr. 11.

⁶ TALMAȚCHI, MUNTEANU 2018: 215-216.

⁷ MITREA *et al.* 1982: 47; MITREA, BUZDUGAN, APOSTOL 1984: 150.

⁸ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.9; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39 (Marcus Aurelius, în loc de Antoninus Pius).

⁹ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1979: 320-321; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 81, 87, 97, 100, 103, 109; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1991: 58; MITREA, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003: 200.

¹⁰ O listă actualizată descoperirilor de bronzuri de la Constantinus I, la răsărit de Carpați, a se vedea la LĂZĂRESCU 2014: 219-220.

¹¹ MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2015a: 176, 181-182, Nr. III; MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2015b: 29-31, 33-34, Nr. III.

¹² ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; IGNAT 1987: 111, Nr. 16; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1998: 137-138.

¹³ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204.

¹⁴ MITREA 1971a: 127, Nr. 60; MITREA 1971b: 407, Nr. 60; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 261, Nr. 73.

¹⁵ MUNTEANU, POPUȘOI 2014: 3-6.

¹⁶ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 261, Nr. 73.

¹⁷ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204.

nașterea acestei confuzii. În anul 1955, N. Zaharia a văzut și a fotografiat monedele păstrate la Brăești¹⁸, fără a obține informații despre locul exact al descoperirii lor. Pentru a beneficia de o opinie avizată, el a trimis aceste date lui B. Mitrea, care a realizat o identificare preliminară, introducând în literatura de specialitate „tezaurul de la Brăești”¹⁹, localitate care, în momentul respectiv aparținea, administrativ, de regiunea Suceava. Ulterior, N. Zaharia a documentat descoperirea, plasând-o, corect, la Crăiniceni (care a fost inclus în localitatea Horodiștea, în anul 1968) și a publicat-o însoțită de ilustrații²⁰, fără a face, însă, rectificările necesare. Datele din lucrarea specialiștilor ieșeni au fost preluate ca atare de către același B. Mitrea²¹. Începând din acest moment, în literatura de specialitate, deopotrivă arheologică²² și numismatică²³, s-a perpetuat informația eronată despre existența a două tezaure, unul la Brăești și altul la Horodiștea (-Crăiniceni). Mai mult, diferitele modificări administrative, precum și numele relativ similare ale unor localități (Brăești, jud. Botoșani, denumit greșit, de către unii autori, drept Brăiești, care este o localitate în județul vecin, Suceava), au sporit confuzia în ceea ce privește identitatea acestui depozit²⁴.

Fără îndoială avem de-a face cu un singur tezaur, din a cărui compoziție s-au păstrat doar câteva piese, la școala din Brăești. Persistă unele neclarități și cu privire la identificarea acestora. O primă listă sumară, conținând opt denari ordonați pe împărați, a fost realizată de către B. Mitrea²⁵. Ulterior, N. Zaharia, considera că s-ar fi păstrat în colecția școlii respective doar cinci monede de la Antoninus Pius, „dintre care trei de bronz și două de argint”²⁶. Dar, în aceeași lucrare au fost ilustrate 10 piese²⁷, printre care se găsesc toate cele opt exemplare identificate de către B. Mitrea. De altfel, aceasta este o confirmare solidă a faptului că cele două descoperiri coincid. Exclusiv pe baza fotografiilor, V. Mihailescu-Bîrliba a stabilit identitatea emitenților, cu o mică eroare²⁸.

Chiar și într-o formă restrânsă, structura cronologică a tezaurului de la Horodiștea este una tipică depozitelor de denari romani imperiali, aflate pe teritoriul Moldovei²⁹. E dificil de apreciat, în mod precis, cărui orizont cronologic i-ar putea aparține această descoperire. Numărul mare de denari flavieni ar putea reprezenta un argument pentru încheierea tezaurului în vremea lui Marcus Aurelius³⁰. Dar depozitele de dimensiuni semnificative constituie, totuși, o excepție în cadrul acestei grupe³¹. Majoritatea acestor acumulări cunoscute sunt mai târzii, având ultimele emisiuni de la Commodus-Septimius Severus³². Indiferent de cronologia sa,

¹⁸ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204.

¹⁹ MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20.

²⁰ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.4-11; 635, Pl. CCLIX.1-2. De altfel, în dreptul localității Brăești, nu mai apar niciun fel de informații referitoare la monedele respective.

²¹ MITREA 1971a: 127, Nr. 60; MITREA 1971b: 407, Nr. 60.

²² PĂUNESCU, ȘADURSCHI, CHIRICA 1976: 59, Nr. V.1.G (Brăești); 200, Nr. XLIV.3.D (Horodiștea); BICHIR 1976: Pl. II, Nr. 69 (Horodiștea-Crăiniceni); 88 (Brăești); SANIE 1981: 71 (Crăiniceni); 198, Nr. 72 (Horodiștea); 200, Nr. 125 (Brăești); IONIȚĂ 1982: Fig. 20, Nr. 2 (Brăești); Fig. 21, Nr. 1 (Crăiniceni).

²³ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1970: 308 (Crăiniceni), 314, Nr. 2 (Brăești); MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43 (Brăești); 261, Nr. 73 (Crăiniceni/Horodiștea); SANIE, ȘADURSCHI 1979: 188, 191, Nr. 2 (Horodiștea); Nr. 19 (Brăești); DEPEYROT, MOISIL 2008: 21-22, Nr. 22.1-8 (Brăești); 116-117, Nr. 70.1-10 (Horodiștea); MUNTEANU 2017b: 928, Nr. 18 (Brăești); 52 (Horodiștea).

²⁴ A se vedea, recent, DEPEYROT, MOISIL 2008: 21-22, Nr. 22.1-8, care plasează tezaurul la „Brăești, com. Cornu Lunii [sic!], jud. Suceava”.

²⁵ MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20.

²⁶ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204.

²⁷ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 631, Pl. CCLV.4-11; 635, Pl. CCLIX.1-2.

²⁸ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 261, Nr. 73 (piesa de la Vitellius este atribuită, eronat, lui Vespasianus).

²⁹ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 81, 87, 97, 100, 103, 109; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1991, 58-59; MUNTEANU 2017b: 925.

³⁰ MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 82-84, Tab. XIV; MUNTEANU, MIHĂILESCU, DUMITROAIA 2017: 99-100, 113-125, Tab. 3-5.

³¹ MUNTEANU, MIHĂILESCU, DUMITROAIA 2017: 97; MUNTEANU, MIHĂILESCU 2018: 219-220.

³² MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 88-90, Tab. XV; 94-96, Tab. XVI.

remarcăm poziția relativ excentrică a acestui tezaur pe harta descoperirilor romane imperiale de la răsărit de Carpați³³.

În rândul monedelor medievale și moderne doar piesa de la Botoșani (Cat. nr. IV) reprezintă o descoperire întâmplătoare. Restul monedelor din această categorie au fost aflate în cursul cercetărilor arheologice preventive, care s-au desfășurat, recent, în orașul Iași. Ele provin din contexte arheologice bine precizate și au o contribuție semnificativă la încadrarea cronologică a unor complexe. Astfel, cele două piese poloneze (Cat. nr. V.1-2) și cea otomană (Cat. nr. V.3), aflate pe Strada Mihai Eminescu, nr. 5, atestă existența unor nivele de locuire din veacurile XVII-XVIII. Moneda rusească (Cat. nr. V.5) datează, destul de exact, perioada de funcționare a edificiului dezvelit pe strada Zugravi, nr. 64. O situație interesantă este cea înregistrată pe strada Toma Cozma, nr. 7B-9, unde o emisiune austriacă (Cat. nr. V.4) a fost descoperită împreună cu materiale contemporane. Cel mai probabil, moneda, care nu se mai afla în uz, a fost păstrată pentru valoarea metalului prețios.

Toate aceste piese medievale și moderne, având proveniență diversă, au jucat un rol important în circulația monetară din Moldova, în veacurile XVII-XIX. Emisiunile poloneze și suedeze (și imitațiile lor) aparțin unui val de numerar mărunț care a invadat piața din Moldova, în ultima parte a secolului al XVII-lea³⁴. În veacul următor, paraua turcească a avut o poziție dominantă³⁵, monedele austriece au fost folosite frecvent în tranzacțiile din prima parte a secolului al XIX-lea³⁶, iar mari cantități de „bani de război” de la Sadagura nu au fost absorbite de către piață, pierzându-și valoarea după retragerea trupelor rusești³⁷.

Le sunt recunoscător colegilor care mi-au pus la dispoziție pentru studiu, o bună parte dintre monedele prezentate, alături de prețioase informații referitoare la descoperirea lor: Dan Aparaschivei, Elena-Cristina Cordoș, Ștefan Honcu, Marian Adrian Lie, Diana-Măriuca Vornicu (Iași) și Mircea Oancă (Bârlad).

CATALOGUL DESCOPERIRILOR³⁸

A. MONEDE ANTICE

I. Botoșani (jud. Botoșani)

Monedele au fost descoperite, în mai multe rânduri, în locul viran din strada Dobrogeanu Gherea, nr. 54, din orașul Botoșani. Informațiile despre piese au fost obținute de către N. Zaharia, în anul 1952, iar identificarea monedelor a fost realizată pe baza ilustrațiilor publicate de către acesta.

Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.7-10; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; PĂUNESCU, ȘADURSCHI, CHIRICA 1976: 52, Nr. IV.1.I; SANIE, ȘADURSCHI 1976: 89, Nr. 15; SANIE, ȘADURSCHI 1979: 193, Nr. 15; IGNAT 1977: 82, nota 31; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39; SANIE 1981: 200, Nr. 122.

1. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. CAESARA[VGF D]OMITIANVS
Rv. COSIII

³³ O hartă actualizată a acestor tezaururi se vede la MUNTEANU 2017b: 928, Fig. 1.

³⁴ MUNTEANU 2006: 450; BUTNARIU 2009: 413-414.

³⁵ VÎLCU, BOLDUREANU 2015: 268.

³⁶ ZANE 1930: 104, 163, 201, nota 1; 211, notele 2-3.

³⁷ ILIESCU, KIRIȚESCU 1997: 114-115.

³⁸ Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint, AE – bronz), date metrologice (g – gram, m – metru, mm – milimetru, h – ax (ora)), stare de conservare a monedelor (b.c. – bine conservată, f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată), date arheologice (S – secțiune; Cx – complex; E – edificiu) și colecții (MIM – Muzeul de Istorie a Moldovei, Complexul Muzeal Național „Moldova”, Iași; MVPB – Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad; (f.) nr. inv. – (fără) număr de inventar). Mulțumesc domnului Dan Vasilescu (Constanța) pentru sfaturile prețioase care au ajutat la identificarea corectă a monedei romane târzii (Cat. nr. I.4).

Imperiul Roman, Vespasianus: Domitianus, Roma, *denarius*, începutul anului 76 – începutul anului 77 (RIC II/1²: 125, nr. 921) sau anul 76 (MER III: 105, nr. 160-170);
Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.7; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39.

2. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. [IMPCAESNERV]ATRAIANAVGGERM
Rv. P•M•TR•P•COS•III•P•P•
Imperiul Roman, Traianus, Roma, *denarius*, anii 101-102 (RIC II: 248, nr. 61) sau 1 ianuarie-sfârșitul lui martie 101 – octombrie 102 (MER IV: 45, nr.128 var.) sau 1 ianuarie 101 - decembrie 102 (MIR 14: 250, nr. 125a-2);
Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.8; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39.
3. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. [MA]NTONINVS AVG GER[MSAR]M
Rv. TRPXXXIIMP [VIII COS III PP] / PAX AVG (în exergă)
Imperiul Roman, Marcus Aurelius, Roma, *denarius*, decembrie 176 – toamna lui 177 (RIC III: 242, Nr. 369) sau 1 ianuarie – septembrie 177 (MIR 18, p. 132, Nr. 374-4/30);
Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.9; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39.
4. AE; fără date metrologice; s.c.;
Av. CONST[AN TINVS AVG]
Rv. PROVIDEN TI[AEAVGG] / SMK[...] (în exergă)
Imperiul Roman, Constantinus I, Cyzicus, *folles*, anii 324-330 (LRBC I: 27-28; RIC VII: 647-653);
Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 634, Pl. CCLVIII.10; MITREA 1971a: 126, Nr. 52; MITREA 1971b: 406, Nr. 52; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 256, Nr. 39.

II. Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui)

Moneda a fost aflată în punctul „Șeptel”, pe panta către „Valea Tăieturii”, în zona drumului care străbate localitatea Fedești, spre vest, către Banca. Ea a fost donată Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad de către domnul Neculai Claudiu Apostol, învățător în comuna Șuletea, la data de 30.10.2017 (Act de donație nr. 1018).
Bibl.: inedită.

5. AE; 6,15 g; 16x18 mm; 9 h; s.c.; MVPB nr. inv. B15.760;
Av. Capul lui Apollo, cu *tainia*, spre dreapta;
Rv. Tânăr nud, pe cal, galopând spre stânga; sub cal, litera N; [ΦΙ]ΛΙΠΠΙΟΥ;
Filip II (359-336) sau postum; monetărie neidentificată din Macedonia (?) (BELLINGER 1964: 42, Nr. 58; SNG Cop. II.2: Pl. 14, Nr. 614; SNG ANS 8: Pl. 33, Nr. 939; SNG Alpha Bank I: Pl. XVI, Nr. 388-390).

III. Horodiștea (com. Păltiniș, jud. Botoșani)

Tezaurul a fost descoperit în anul 1935, în condiții puțin cunoscute, în vatra satului Crăiniceni (azi, parte din localitatea Horodiștea). În compoziția acestuia s-ar fi aflat circa 600 de monede romane imperiale „din argint și din bronz”, care erau adăpostite într-o cană de lut, fără toartă, cu gura largă, confecționată din pastă fină, cenușie, cu lustru la exterior și lucrată la roată, având înălțimea de 30 cm. O parte dintre piese și vasul ceramic au intrat în colecția Muzeului școlar din Brăești (jud. Botoșani), majoritatea pierzându-se în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. S-au păstrat fotografiile, de slabă calitate, doar pentru 10 dintre aceste piese. Pe baza imaginilor respective, slabe calitativ, s-a realizat identificarea lor detaliată, cu ajutorul cataloagelor de specialitate.

Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; MITREA 1971a: 127, Nr. 60; MITREA 1971b: 407, Nr. 60; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.4-11; 635, Pl. CCLIX.1-2; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1970: 308, 314, Nr. 2; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1998: 136; CHIȚESCU 1971: 403, Nr. 5; BICHIȚ 1973: Pl. II, Nr. 69; BICHIȚ 1976: Pl. II, Nr. 69; 88; PĂUNESCU, ȘADURSCHI, CHIRICA 1976: 59, Nr. V.1.G; 200, Nr. XLIV.3.D; SANIE, ȘADURSCHI 1976: 88; SANIE, ȘADURSCHI 1979: 188, 191, Nr. 2; Nr. 19; IGNAT 1977: 82, nota 32; IGNAT 1987: 104-105, 111, Nr. 16; SANIE 1981: 71; 198, Nr. 72; 200, Nr. 125; IONIȚĂ 1982: Fig. 20, Nr. 2; Fig. 21, Nr. 1;

DEPEYROT, MOISIL 2008: 21-22, Nr. 22.1-8; 96; 116-117, Nr. 70.1-10; MUNTEANU 2017b: 928, Nr. 18; 52; MUNTEANU, MIHĂILESCU, DUMITROAIA 2017: 97; MUNTEANU, MIHĂILESCU 2018: 220.

6. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. AVITELLIVSGERMANICVSIMP
Rv. CONCORDIA[PR]
Imperiul Roman, Vitellius, Roma, *denarius*, c. sfârșitul lui aprilie – 20 decembrie 69 (RIC I²: 271, Nr. 66; MER III: 75, Nr. 31-32);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; MITREA 1971a: 127, Nr. 60; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.7; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.1.
7. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. IMPCAESARVESPASIANVSAVG
Rv. COSITER TRPOT
Imperiul Roman, Vespasianus, Roma, *denarius*, ianuarie – iunie (sau mai târziu) 70 (RIC II/1²: 60, Nr. 29) sau anii 69-70 (MER III: 89, Nr. 18);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.11; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.2-5; 117, Nr. 70.1-5.
8. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. IMPCAESVESP AVGCENS
Rv. PONTIF MAXIM
Imperiul Roman, Vespasianus, Roma, *denarius*, anul 73 (RIC II/1²: 98, Nr. 546; MER III: 96, Nr. 86-87);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.10; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.2-5; 117, Nr. 70.1-5.
9. AR; fără date metrologice; f.s.c.;
Av. IMPCAESAR VESP[ASIANVSAVG]
Rv. IOVIS CVSTOS
Imperiul Roman, Vespasianus, Roma, *denarius*, anul 76 (RIC II/1²: 120, Nr. 849) sau anii 75-79 (MER III: 113, Nr. 249-250);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.8; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.2-5; 117, Nr. 70.1-5.
10. AR; fără date metrologice; s.c.;
Av. CAESARAVGF [DOM]ITIA[NVS]
Rv. COS[III]
Imperiul Roman, Vespasianus: Domitianus, Roma, *denarius*, începutul anului 76 – începutul anului 77 (RIC II/1²: 125, Nr. 921) sau anul 76 (MER III: 105, Nr. 160-170);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.4; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.2-5; 117, Nr. 70.1-5.
11. AR; fără date metrologice; b.c.;
Av. IMPCAESDOMITAVG GERMPMTRPXI
Rv. IMPXXICOSXVICENSPPP
Imperiul Roman, Domitianus, Roma, *denarius*, 1 ianuarie – 13 septembrie 92 (RIC II/1²: 318, Nr. 733) sau anul 92 (MER III: 263, Nr. 179-180);
Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.5; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 21, Nr. 22.6; 117, nr. 70.6.
12. AR; fără date metrologice; f.s.c.;

Av. IMPTRAIANOAVGGERDACPMPTRP

Rv. [COSVPPSPQROPTIMO]PRINC

Imperiul Roman, Traianus, Roma, *denarius*, anii 103-111 (RIC II: 252-254) sau anii 108-111 (MER IV: 69-72) sau a doua jumătate a anului 107 – toamna anului 111 (MIR 14: 323-339, 368-372);

Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.9; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 22, Nr. 22.7; 117, Nr. 70.7.

13. AR; fără date metrologice; b.c.;

Av. ANTONINVS AVGPIVSPP[TRPXV]I

Rv. COS IIII

Imperiul Roman, Antoninus Pius, Roma, *denarius*, anii 152-153 (RIC III: 53, Nr. 219; BMC IV: 114, Nr. 784);

Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 635, Pl. CCLIX.1; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 117, Nr. 70.8-9.

14. AR; fără date metrologice; b.c.;

Av. DIVA FAVSTINA

Rv. AVG VSTA

Imperiul Roman, Antoninus Pius: Diva Faustina I, Roma, *denarius*, după anul 141 (RIC III: 71, Nr. 362; BMC IV: 60, Nr. 421; 61, Nr. 426);

Bibl.: MITREA 1963a: 469, Nr. 20 MITREA 1963b: 593, Nr. 20; ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 631, Pl. CCLV.6; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 257, Nr. 43; 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 22, Nr. 22.8; 117, Nr. 70.8-9.

15. AR; fără date metrologice; b.c.;

Av. MANTONINVS AVG GERMSARM

Rv. TRPXXX IMPVIII COSIII

Imperiul Roman, Marcus Aurelius, Roma, *denarius*, decembrie 175 – decembrie 176 (RIC III: 240, Nr. 353) sau 1 ianuarie – octombrie 176 (MIR 18: 126, Nr. 324-4/30).

Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 273, Nr. 204; 635, Pl. CCLIX.2; MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980: 261, Nr. 73; DEPEYROT, MOISIL 2008: 117, Nr. 70.10.

B. MONEDE MEDIEVALE ȘI MODERNE

IV. Botoșani (jud. Botoșani)

Moneda provine, împreună cu cele antice, din locul viran de pe strada Dobrogeanu Gherea, nr. 54, din orașul Botoșani, informațiile fiind obținute de către N. Zaharia, în anul 1952.

Bibl.: ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 231, Nr. 94k; 635, Pl. CCLIX.8.

16. AE; fără date metrologice; b.c.;

Regatul Poloniei: Lituania, Jan Kazimierz, Wilna/Brześć (pe avers, TLB – Titus Livius Boratini; pe revers, HKPL – Hieronim Kirszenstein [Podskarbi Litewski]), *szeląg*, anul 1666 (GUMOWSKI 1960: 154, Nr. 1871; KOPICKI 1995: 160, Nr. 3601).

V. Iași (jud. Iași)

Monedele au fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice preventive, realizate de către membrii Institutului de Arheologie din Iași (responsabil științific – D. Aparaschivei), în diferite puncte de pe teritoriul municipiului Iași.

A. Strada Mihai Eminescu, nr. 5

Săpăturile arheologice s-au desfășurat în luna martie a anului 2019. Prima dintre monede (Cat. nr. V.1) a fost aflată într-o groapă menajeră (S I; Cx 2; - 0,50 m), care conținea materiale arheologice (fragmente ceramice, vitrice și obiecte din fier) din veacul al XVIII-lea. Cea de-a doua (Cat. nr. V.2) provine dintr-un complex similar (S I; Cx 10; - 0, 90 m), care se datează în aceeași perioadă. Ultima piesă (Cat. nr. V.3) a fost descoperită în partea sud-vestică a suprafeței cercetate, în al doilea nivel stratigrafic (S I; - 0,70 m).

Bibl.: inedite.

17. AE; 0,79 g; 15 mm, ora 12; f.s.c.; MIM, f. nr. inv;

Regatul Poloniei: Coroana, Jan Kazimierz, Ujazdów (pe avers, TLB – Titus Livius Boratini), *szeląg*, anul 1664 (GUMOWSKI 1960: 148, Nr. 1643; KOPICKI 1995: 84, Nr. 1552).

18. AE; 0,28 g; 11x14 mm; f.s.c.; bătută descentrat pe avers și pe revers și cu amprenta altor ștanțe pe ambele părți; ruptă (lipsește 1/4 din monedă); perforată ascuțit; MIM, f. nr. inv;
Imperiul Suedez: Livonia, Kristina, Riga (oraș), *Schilling*, anul 1653 (FEDOROV 1966: 287, Nr. 815; MROWIŃSKI 1986: 148, Nr. 544) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR 1977: 96, Nr. 892 var.).

19. AR; 0,29 g; 15 mm; ora 12; s.c.; perforată ascuțit; MIM, f. nr. inv;
Imperiul Otoman, Mustafa III, Islâmbol, *para*, anul 1185 AH [1771/1772] (PERE 1968: 216, Nr. 639; SULTAN 1977: 261, Nr. 2159-2160).

B. Strada Toma Cozma, nr. 7B-9

Cercetarea arheologică preventivă s-a desfășurat în perioada aprilie-mai 2019. Moneda a fost aflată pe fundul unei gropi cu resturi menajere (S II; Cx 6; - 2,40 m) din veacul al XX-lea.
Bibl.: inedită.

20. AR; 1,64 g; 20 mm; ora 12; b.c.; MIM, f. nr. inv;
Imperiul Austriac: Arhiducatul Austriei, Austria Inferioară, Franz II. (I.), Viena (sigla A), 3 *Kreuzer*, anul 1820 (HERINEK 1970: 218, Nr. 977).

C. Strada Zugravi, nr. 64

Moneda a fost descoperită, în timpul cercetărilor din anul 2018, pe podeaua uneia din cele două camere ale unui edificiu din piatră (S II; E 1; - 1,60 m).
Bibl.: inedită.

21. AE; 18,07 g; 29 mm; ora 12; f.s.c.; ruptă (la margine);
Imperiul Rus: Moldova și Țara Românească, Ekaterina II Alekseevna, Sadagura, 2 *parale*/3 *copieci*, anul 1772 (MBR 1977: 104, Nr. 1094-1100; BITKIN II 2003: 698, Nr. 1247).

BIBLIOGRAFIE

BELLINGER 1964	Bellinger, A. R., <i>Philippi in Macedonia</i> , in: <i>The American Numismatic Society. Museum Notes</i> , 11, New-York, 29-52.
BICHIR 1976	Bichir Gh., <i>Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.</i> , I-II, BAR-SS 16, Oxford.
BICHIR 1973	Bichir Gh., <i>Cultura carpică</i> , Ed. Academiei R.S.R., București.
BITKIN II 2003	Bitkin, V., <i>Svodnyi katalog monet Rossii/Composite Catalogue of Russian coins. II. 1740-1917</i> , Junona Moneta, Kiev.
BMC IV	<i>Coins of the Roman Empire in the British Museum. IV. Mattingly, H., Antoninus Pius to Commodus</i> , Oxford University Press, London, 1940.
BUTNARIU 2009	Butnariu, V. M., <i>Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova</i> , in: <i>AIIX</i> , 46, 401-438.
CHIȚESCU 1971	Chițescu, M., <i>Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia</i> , in: <i>SCIV</i> , 22, 3, 401-410.
FEDOROV 1966	Fedorov, D., <i>Monety Pribaltiki XIII-XVIII stoletij. Oprelidel' monet</i> , Kommentarii i dopolnenija A. Molvygina, Ed. Valgus, Tallin.
GUMOWSKI 1960	Gumowski, M., <i>Handbuch der polnischen Numismatik</i> , Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
HERINEK 1970	Herinek, L., <i>Österreichische Münzprägungen von 1740-1969</i> , Münzhandlung Herinek, Wien.

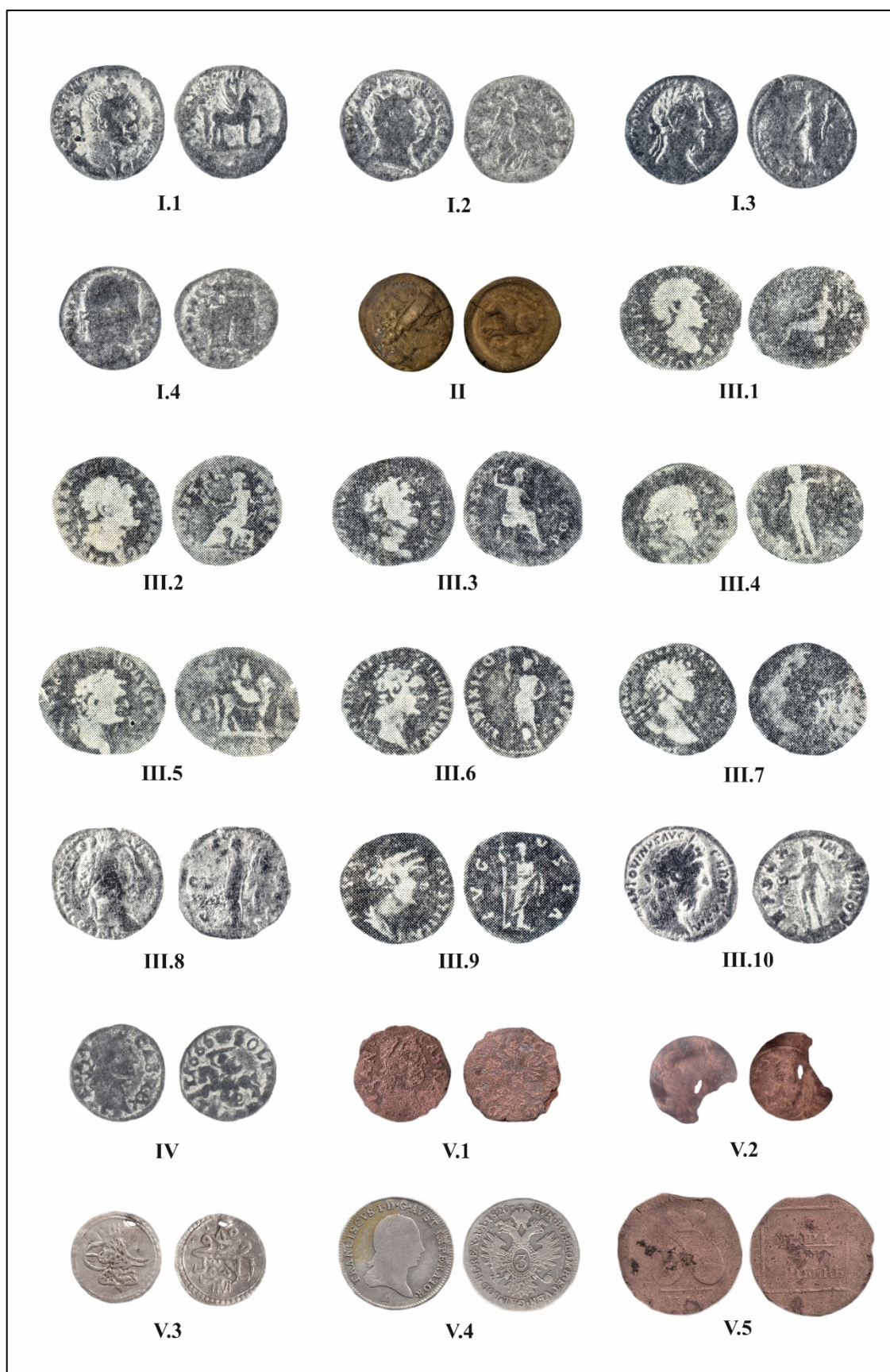
- IGNAT 1987 Ignat, M., *Contribuții la cunoașterea ceramicii dacice de la răsărit de Carpați – vasele cu tezaure monetare din secolele II-III e.n.*, in: Suceava, 13-14 (1986-1987), 103-118.
- IGNAT 1977 Ignat, M., *Contribuții numismatice la istoria dacilor din nordul Moldovei în secolele II-III e.n.*, in: Suceava, 4, 75-92.
- ILIESCU, KIRIȚESCU 1997 Iliescu, O., Kirițescu, C. C., *Monedele în circulație și problemele monetare în secolele XVIII-XIX. I. Haosul monetar și încercările de limitare a efectelor lui*, in: Kirițescu, C. C., *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*², I, Ed. Enciclopedică, București, 113-125.
- KOPICKI 1995 Kopicki, E., *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, I-II, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa.
- LĂZĂRESCU 2014 Lăzărescu, V.-A., *Is there a meaning behind the distribution patterns of the Late Roman coins found in Barbaricum? A comparative approach between the inner- and extra-Carpathian areas*, in: Cociș, S. (Hrsg.), *Archäologische Beiträge: Gedenkschrift Zum Hundertsten Geburtstag Von Kurt Horedt*, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 207-242.
- LRBC I *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324-498*, Spink & Son Ltd., London, 1965. I. Hill, P.V., Kent, J. P. C., *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324-346*.
- MATVEEV, BOLDUREANU 2018 Matveev, S., Boldureanu, A., *O monedă macedoneană de bronz de la Tudora (raionul Ștefan Vodă)*, in: *Tyragetia*, 12 (27), 1, 267-270.
- MBR 1977 Luchian, O., Buzdugan, G., Oprescu, Gh., *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București.
- MER III, IV *Catalogue des monnaies de l'Empire romain. III. Giard, J.-B., Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, Paris/Strasbourg, 1998; IV. Besombes, P.-A., *Trajan (98-117 après J.-C.)*, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, Paris/Strasbourg, 2008.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1998 Mihailescu-Bîrliba, V., *Monedele și ceramica: vasele tezaurelor monetare din Dacia liberă*, in: *ArhMold*, 21, 135-148.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1991 Mihailescu-Bîrliba, V., *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi, jud. Neamț*, in: *ArhMold*, 14, 57-65.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1990 Mihailescu-Bîrliba, V., *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Ed. Junimea, Iași.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1980 Mihailescu-Bîrliba, V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1979 Mihailescu-Bîrliba, V., *La découverte monétaire de Davideni (dép. de Neamț) et les trésors de deniers s'achevant par des deniers de Marc Aurele*, in: *Dacia*, N.S., 23, 319-322.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA 1970 Mihailescu-Bîrliba, V., *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, in: *MemAntiq*, 2, 281-344.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1993 Mihailescu-Bîrliba, V., Butnariu, V. M., *Descoperiri monetare din Moldova. II*, in: *ArhMold*, 16, 289-294.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, BUTNARIU 1988 Mihailescu-Bîrliba, V., Butnariu, V. M., *Descoperiri monetare din Moldova. I*, in: *ArhMold*, 12, 311-320.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, NICOLAE, ASĂVOAIE 2002 Mihailescu-Bîrliba, V., Nicolae, E., Asăvoaie, C., *Descoperiri monetare din Moldova. III*, in: *ArhMold*, 22 (1999), 219-232.
- MIR 14, 18 *Moneta Imperii Romani. 14. Woytek, B., Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Bd. I-II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010; 18. Szaivert, W., *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.
- MITREA 1971a Mitrea, B., *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, in: *SCIV*, 22, 1, 115-134.

- MITREA 1971b Mitrea, B., *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumaine*, in: *Dacia*, N.S., 15, 395-413.
- MITREA 1963a Mitrea, B., *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Română*, in: *SCIV*, 14, 2, 466-474.
- MITREA 1963b Mitrea, B., *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*, in: *Dacia*, N.S., 7, 589-599.
- MITREA, BUZDUGAN, APOSTOL 1984 Mitrea, B., Buzdugan, C., Apostol, V., *Date noi referitoare la tezaurul de la Fedești (jud. Vaslui)*, in: *AMM*, 5-6 (1983-1984), 149-154.
- MITREA, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003 Mitrea, B., Mihailescu-Birliba, V., *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, in: *ArhMold*, 23-24 (2000-2001), 199-208.
- MITREA et al. 1982 Mitrea, B., Buzdugan, C., Rotaru, M., Apostol, V., *Tezaurul de monede histriene de la Fedești (jud. Vaslui)*, in: *AMM*, 3-4 (1981-1982), 45-55.
- MROWIŃSKI 1986 Mrowiński, E., *Monety Rygi*, Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, Komisja Numizmatyczna, Warszawa.
- MUNTEANU 2018 Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Moldova. X*, in: *ArhMold*, 41, 141-156.
- MUNTEANU 2017a Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Moldova. IX*, in: *ArhMold*, 40, 95-108.
- MUNTEANU 2017b Munteanu, L., *Some considerations of the Roman coin finds in the hinterland of the provinces of Dacia and Moesia Inferior*, in: Caccamo Caltabiano, M. (ed.), *XV International Numismatic Congress Taormina 2015. Proceedings*, I, Arbor Sapientiae Editore, Roma/Messina, 925-929.
- MUNTEANU 2013 Munteanu, L., *Descoperiri monetare din Moldova. V*, in: *ArhMold*, 36, 191-198.
- MUNTEANU 2006 Munteanu, L., *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, in: Mihailescu-Birliba, V. (ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Institutul European Press, Iași, 433-474.
- MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2016 Munteanu, L., Boțan, S.-P., Apostu, A.-E., *Descoperiri monetare din Moldova. VIII*, in: *ArhMold*, 39, 129-140.
- MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2015a Munteanu, L., Boțan, S.-P., Apostu, A.-E., *Descoperiri monetare din Moldova. VII*, in: *ArhMold*, 38, 175-190.
- MUNTEANU, BOȚAN, APOSTU 2015b Munteanu, L., Boțan, S.-P., Apostu, A.-E., *Some recent Roman coin finds from the southern Moldavia*, in: *SAA*, 21, 1, 25-36.
- MUNTEANU, IAȚCU 2014 Munteanu, L., Iațcu, I., *Descoperiri monetare din Moldova. VI*, in: *ArhMold*, 37, 169-179.
- MUNTEANU, MIHĂILESCU 2018 Munteanu, L., Mihăilescu, D., *Tezaurul monetar roman de la Gârcina (jud. Neamț)*, in: Munteanu, L., Nicola, D., Talmățchi, G. (ed.), *Studia numismatica et archaeologica in honorem V. Mihailescu-Birliba oblata*, Ed. Academiei/Ed. „Constantin Matasă”, București/Piatra-Neamț, 213-258.
- MUNTEANU, MIHĂILESCU, DUMITROAIA 2017 Munteanu, L., Mihăilescu, D., Dumitroaia, Gh., *Tezaurul de monede romane imperiale de la Dragomirești (jud. Neamț)*, in: Istina, L.-E. (ed.), *In honorem magistri Ioan Mitrea octogenarii*, Ed. Magic Print, Onești, 93-132.
- MUNTEANU, ONEL 2012 Munteanu, L., Onel, C., *Descoperiri monetare din Moldova. IV*, in: *ArhMold*, 35, 181-189.
- MUNTEANU, POPUȘOI 2014 Munteanu, L., Popușoi, E., *The Roman Coin Hoard from Iezer*, in: AIIX, 51/Mihalache, A., Aparaschivei, D., Cliveti, Gh., Simon, Al. (ed.), *Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse (supliment)*, Iași, 1-34.
- PĂUNESCU, ȘADURSCHI, CHIRICA 1976 Păunescu Al., Șadurschi P., Chirica V., *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, Academia de Științe Sociale și Politice a R.S.R., Comisia de Arheologie, București.
- PERE 1968 Pere, N., *Osmanlılarda madenî paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madenî paraları koleksiyonu*, Doğan Kardes Matbaacılık, İstanbul.

- PETOLESCU, BUZDUGAN 1997 Petolescu, C. M., Buzdugan, C., *Date noi privind tezaurul de monede histriene descoperit la Fedești (jud. Vaslui)*, in: CN, 7, 15-17.
- RIC I², II/1², II, III, VII *The Roman Imperial Coinage*. I². Sutherland, C.H.V., *From 31 BC to AD 69*, Spink & Son Ltd., London, 1984; II/1². Carradice, I.A., Buttrey, T. V., *From AD 69-96. Vespasian to Domitian*, Spink & Son Ltd., London, 2007; II. Mattingly, H., Sydenham, E.A., *Vespasian to Hadrian*, Spink & Son Ltd., London, 1926; III. Mattingly, H., Sydenham, E. A., *Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son Ltd., London, 1930; VII. Bruun, P. M., *Constantine and Licinius*. A.D. 313-337, Spink & Son Ltd., London, 1966.
- SANIE 1981 Sanie, S., *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- SANIE, ȘADURSCHI 1979 Sanie, Ș., Șadurschi, P., *Circulația monetară în secolele II î.e.n. – IV e.n. în județul Botoșani*, in: *Hierasus*, 1, 187-196.
- SANIE, ȘADURSCHI 1976 Sanie, Ș., Șadurschi, P., *Tezaurul de la Dersca (jud. Botoșani)*, in: CI, S.N., 7, 83-90.
- SNG Alpha Bank I Kremydi-Sicilianou, S., *Sylloge Nummorum Graecorum. The Alpha Bank Collection. Macedonia I: Alexander I-Perseus*, Alpha Bank, Athens, 2000.
- SNG ANS 8 Troxell, H. A., *Sylloge Nummorum Graecorum. The collection of the American Numismatic Society, Part 8: Macedonia II, Alexander I-Philip II*, The American Numismatic Society, New York/Wetteren, 1994.
- SNG Cop. II.2 *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. II. Thrace and Macedonia. 2. Macedonia*, Sunrise Publications Inc., New Jersey, 1982.
- SULTAN 1977 Sultan, J., *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. A detailed catalogue of the Jem Sultan collection*, Thousand Oaks, California, B & R Publishers.
- TALMAȚCHI 2009 Talmațchi, G., *Câteva date noi privind descoperirile monetare de bronz macedonene din Dobrogea*, in: *ArhMold*, 32, 73-93.
- TALMAȚCHI, MUNTEANU 2018 Talmațchi, G., Munteanu, L., *Noi informații despre tezaurul de la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui)*, in: *AMT*, 15, 209-220.
- VÎLCU, BOLDUREANU 2015 Vîlcu, A., Boldureanu, A., *Epoca modernă. Perioada fanariotă: 1711-1812. Regimul fanariot*, in: Boldureanu, A., Nicolae, E. (coord.), *Moneda în Republica Moldova*, Tipografia centrală, Chișinău, 261-276.
- ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970 Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M., Zaharia, Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ZANE 1930 Zane, G., *Economia de schimb în Principatele Române*, Ed. Casei Școalelor, București.

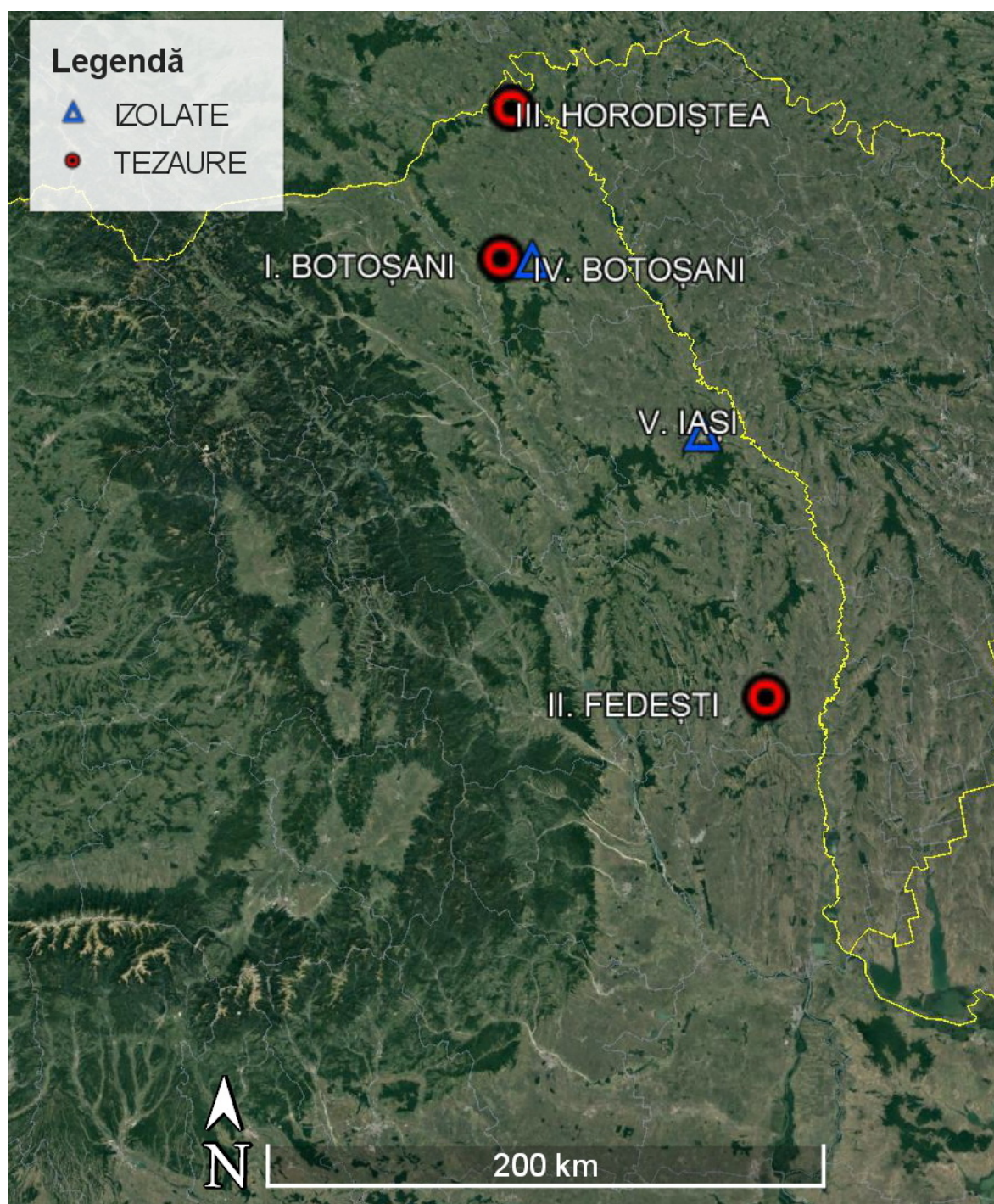
LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Coin discoveries from Moldavia (nos. I – V.1-5).
- Pl. II. The map of coin discoveries: I. Botoșani (Botoșani County); II. Fedești (Vaslui County); III. Horodiștea (Botoșani County); IV. Botoșani (Botoșani County); V. Iași (Iași County) (source: Google EarthPro).

Pl. I. Monede descoperite în Moldova (nr. I-V.1-5).

Pl. II. Harta descoperirilor monetare: I. Botoșani (jud. Botoșani); II. Fedești (jud. Vaslui); III. Horodiștea (jud. Botoșani); IV. Botoșani (jud. Botoșani); V. Iași (jud. Iași) (sursa: Google EarthPro).

MEDALII ȘI DECORAȚII DIN COLECȚIA INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI (V)

DE

SEVER-PETRU BOȚAN, LUCIAN MUNTEANU*

Abstract:

The authors present 29 medals with official or commercial character issued by the Kingdom of Romania between 1881 and 1928 in order to commemorate various events like the proclamation of the Kingdom (1881), the jubilee years of 1891 and 1906, Emperor Franz Joseph's visit to Romania in 1896, the inauguration of some monuments for the heroes of the 1877-1878 Independence War, commemoration of military manoeuvres or universal exhibitions. All these official or so called "popular medals" were created by famous artists of the era, some – like Carniol or Radivon – being official suppliers of the Romanian royal family. Apart from their artistic value, these medals represent very efficient means of political and ideological propaganda in service of the ruling Hohenzollern Dynasty. By associating himself with historical figures like Emperor Trajan, Mircea the Elder or Stephen the Great, king Charles I of Romania sought to legitimate his reign, his mission and his accomplishments. Thus, these medals preserve in their engraving important parts of our history from the past centuries.

Keywords: Phaleristics, medals and awards, "popular medals", 19th-20th centuries, Kingdom of Romania.

În studiul de față continuăm prezentarea bogatei colecții medalistice a Institutului de Arheologie din Iași cu o serie de 29 de medalii cu caracter aniversar, jubiliar sau comemorativ, bătute de Regatul României, între anii 1881 și 1928. Privite din perspectivă iconografică, acestea au un important rol propagandistic, prin transmiterea anumitor mesaje politice sau sociale, omagierea unor personalități, evidențierea unor monumente sau a unor evenimente importante¹. Recursul la medalie pentru popularizarea realizărilor epocii a luat amploare în Țările Române la jumătatea secolului al XIX-lea, în vremea domniei lui Alexandru Ioan Cuza, pentru ca, sub Carol I, acest proces să ajungă la cotele cele mai înalte de rafinament artistic și simbolic².

De altfel, lunga domnie a lui Carol I se caracterizează, din punct de vedere medalistic, printr-o adevărată efervescență de emisiuni de medalii (atât oficiale cât și populare), fiind cunoscute nu mai puțin de 650 de tipuri de medalii și plachete, realizate între 1866 și 1914, de faimoși artiști și gravori ai epocii³. La o privire de ansamblu a acestui variat „tezaur medalistic” se poate observa faptul că emisiunile de medalii și plachete sunt repartizate inegal pe parcursul domniei lui Carol, fiind subordonate, în general, evenimentelor istorice și politice de anvergură, ce au jalonat această perioadă⁴. Astfel, anii 1881 (proclamarea Regatului), 1891 (25 de ani de domnie a regelui Carol), 1896 (vizita împăratului Franz Joseph în România și inaugurarea canalului Porțile de Fier), 1906 (40 de ani de domnie a regelui Carol) sau 1913 (semnarea Tratatului de la București) sunt doar câteva repere cronologice importante cu ocazia cărora au fost emise numeroase medalii și plachete având caracter comemorativ.

Începând cu anul 1881, pe lângă emisiunile oficiale apar și se bucură de o mare popularitate așa numitele „medalii populare”. Spre deosebire de versiunile oficiale, aceste medalii erau produse de firme

* Institutul de Arheologie, Iași; sever_botan@yahoo.com; lucanas2000@yahoo.com.

¹ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 139.

² Primele medalii românești au fost bătute în anul 1811, în Muntenia și, respectiv, 1838, în Moldova, dar fenomenul a rămas sporadic până spre domnia lui Alexandru Ioan Cuza (a se vedea TĂNĂSOIU 2008: 500).

³ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 140.

⁴ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 140; TĂNĂSOIU 2008: 501.

particulare pentru a fi comercializate pe scară largă, cu ocazia diferitelor evenimente⁵. Ele sunt, în general, de dimensiuni mai mici decât versiunea oficială și multe poartă toartă spre a putea fi prinse la piept, asemenea decorațiilor. Varietatea lor, precum și numărul mare de exemplare produse, reflectă popularitatea de care se bucura instituția monarhică în rândurile claselor de mijloc ale societății românești.

În studiul de față ne propunem, așadar, o prezentare exhaustivă a unor astfel de variante populare de medalii, ce au fost emise cu prilejul unor evenimente comemorative sau festive. Pentru a putea avea o viziune de ansamblu asupra lor, am optat pentru o abordare ce grupează medaliile atât din punct de vedere tematic, cât și din punct de vedere cronologic⁶. Este interesant de menționat și faptul că o serie de matrițe utilizate pentru baterea acestor medalii, precum Medalia „Monumentul lui Tudor Vladimirescu de la Târgu Jiu” (Cat. nr. 9), Medalia „Inaugurarea canalului de la Porțile de Fier” (Cat. nr. 15) sau Medalia „Vizita împăratului Franz Joseph la București” (Cat. nr. 16) se păstrează și azi la Muzeul Național de Istorie a României, fiind achiziționate de la reputatul cercetător George Buzdugan⁷.

Primele șapte medalii din Catalogul nostru au caracter jubiliar, marcând momente importante din existența Regatului României sau a domniei regelui Carol. Momentul 1881 (an în care au fost emise nu mai puțin de 10 tipuri de medalii și plachete)⁸ este reprezentat prin două medalii, care au în vedere semnificația zilei de 10 Mai. Pe aversul primei piese (Cat. nr. 1) este reprezentat un ofițer ce oferă coroana de oțel principelui Carol⁹, în vreme ce a doua piesă (Cat. nr. 2) are legenda în limba latină, sub portretele accolte ale celor doi suverani, fiind trecută inscripția – *Romania Surgens* (România se ridică/înflorește).

Jubileul de 25 de ani de domnie a regelui Carol (1891) a fost imprimat în „memoria metalului” prin 13 emisiuni medalistice¹⁰, dintre care, în colecția noastră, se păstrează doar patru. Acum apare pentru prima dată portretul principelui moștenitor Ferdinand (Cat. nr. 3)¹¹ ca modalitate simbolică de a transmite continuitatea dinastică. De asemenea, o interesantă medalie de formă pătrată (Cat. nr. 4) poartă pe revers un bilanț al realizărilor domniei: *Constituțiunea, Resbelul, Independența și Regatul* precum și anii reprezentativi – 1866, 1877, 1877, 1881.

Anul 1906, ce prilejuia jubileul de 40 de ani de domnie a lui Carol, a constituit un nou moment de înflorire a artei medalistice, cu 15 tipuri bătute, pentru a marca evenimentul. Este momentul în care apar reprezentările afrontate sau accolte ale lui Carol la tinerețe și senectute, de tip „portret în oglindă”, ce fusese folosit pe scară largă în medalistica occidentală a secolului al XIX-lea¹². În colecția noastră se află o mică cruciuliță (Cat. nr. 7) având aceste portrete pe avers și revers, iar pe brațe, inscripționați anii reprezentativi – 1866, 1877, 1881 și 1906.

Seria monumentelor comemorative (fie ale unor eroi naționali, fie ale Războiului de Independență) este reprezentată de șase medalii. Monumentul lui Tudor Vladimirescu de la Târgu Jiu (Cat. nr. 9), realizat, în parte, prin subscripție publică de către sculptorul C. Bălăcescu ar fi trebuit să fie inaugurat în anul 1898 (an trecut și pe medaliile realizate de Carniol). Dar acest eveniment s-a petrecut abia în 1900, fapt care a condus la o rescriere a datei pe unele piese¹³.

⁵ Cele mai cunoscute astfel de medalii sunt cele produse de firmele bucureștene Carniol și Radivon, ambele având statut de „furnizor al Casei Regale”, dar și de firma ieșeană a fraților Șaraga. Astfel, produsele semnate de Menachem Carniol (tatăl), Moise Carniol (fiul) sau Theodor Radivon au dominat medalistica românească, deși creațiile lor nu excelau din punct de vedere artistic și tehnic (a se vedea TĂNĂSOIU 2008: 510).

⁶ RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 17.

⁷ PÂRVAN 2006-2007: 493-518, Cat. Nr. 5-6 și 21.

⁸ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 140; TĂNĂSOIU 2008: 502.

⁹ Conform altor interpretări, domnul Carol oferă coroana regelui Carol (RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 37, Nr. 42).

¹⁰ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 141.

¹¹ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2003: 311.

¹² TĂNĂSOIU 2008: 504.

¹³ Vezi discuția cu argumente din presa vremii la BIELTZ 1978: 95-98.

Celelalte cinci medalii marchează inaugurarea unor monumente comemorative închinat Războiului de independență din 1877 și anume: 1. Monumentul Batalionului 2 Vânători din Ploiești – 1897 (Cat. nr. 8)¹⁴, 2. Monumentul eroilor de la Turnu-Măgurele – 1907 (Cat. nr. 11)¹⁵, 3. Monumentul independenței de la Pitești – 1907 (Cat. nr. 10)¹⁶, 4. Monumentul eroilor din satul Ciurea – 1909 (Cat. nr. 12)¹⁷ și 5. Monumentul războiului de independență din Craiova – 1912 (Cat. nr. 13)¹⁸.

Următoarea piesă din Catalogul nostru se mai numește și Medalia Silistrei (Cat. nr. 14), fiind emisă în anul 1913, pentru a marca ocuparea Cadrilaterului după finalizarea Războaielor Balcanice. Asocierea regelui Carol cu domnitorul Mircea cel Bătrân (amândoi purtând apelativul „cel Mare”) face parte dintr-un program de propagandă dinastică, care urmărea legitimarea dinastiei de Hohenzollern prin asocierea cu vechile dinastii românești medievale¹⁹. Astfel, regele Carol apare, pe de-o parte, ca un moștenitor și continuator al testamentului politic al marilor înaintași, precum împăratul Traian, Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare sau Vasile Lupu și, pe de altă parte, el este înfățișat drept liderul și arbitru regional al Peninsulei Balcanice.

Un alt element de noutate în medalistica românească, din vremea lui Carol I, îl reprezintă asocierea portretistică a regelui român cu portrete ale suveranilor străini. Acest motiv purtător de mesaje politice și diplomatice apare, pentru prima dată, în anul 1896, cu ocazia inaugurării canalului de la Porțile de Fier și a vizitei, în România, a împăratului Franz Joseph, ce a avut loc după acest eveniment. O medalie (Cat. nr. 15) elogiază festivitățile „deschiderii Porții de Fer în ziua de 15/27 Septemb. 1896”. Pe avers sunt reprezentate busturile accolte (pentru a marca importanța relațiilor politice cu statele respective) ale împăratului Franz Joseph, regelui Carol I și regelui Alexandru al Serbiei.

Vizita împăratului Austro-Ungariei în România (16-18 Septembrie 1896) a fost immortalizată în șase tipuri de medalii, din care patru se regăsesc în colecția Institutului de Arheologie din Iași (Cat. nr. 16-19). Busturile sau efigiile celor doi conducători sunt fie accolte, fie afrontate, pe avers, în vreme ce reversurile poartă inscripții în amintirea acestui eveniment de o mare importanță politică și diplomatică. De altfel, pe una dintre aceste medalii (Cat. nr. 18) cei doi suverani sunt prezentați drept „Amicii păcii”, garanți ai *status-quo*-ului est-european.

Următoarea serie medalistică pe care o prezentăm este cea închinată armatei române și, mai cu seamă, manevrelor militare. Aceste exerciții de pregătire a trupelor erau efectuate periodic pentru antrenamentul armatei pe timp de pace. Cele cinci exemplare prezentate aici (Cat. nr. 20-24) sunt emise pentru a comemora exercițiile militare din anii 1894, 1895, 1905, 1906 și 1911. Atrage atenția ultima piesă (1911), prin rafinamentul reprezentării artistice a regelui Carol, călare, pe avers, precum și prin tehnica de luptă variată de pe revers. Prezența avionului, ca element nou, subliniază importanța aeronauticii în războiul modern, cu consecințe vizibile în prima conflagrație mondială.

Următoarele două piese (Cat. nr. 25-26) sunt legate de expozițiile generale de la București (1906) și Chișinău (1925), ultima medalie fiind emisă în vremea regelui Ferdinand. Sugestia organizării unei expoziții generale în București i-a aparținut lui Take Ionescu, cel care a propus ca evenimentul să coincidă cu jubileul a 40 de ani de domnie a regelui Carol. Astfel, între 6 iunie și 23 noiembrie, pe colina Filaret din București, au fost organizate pavilioane în care au expus peste 40.000 de expozanți²⁰.

Aversul medaliei cu caracter oficial înfățișează busturile accolte ale împăratului Traian și regelui Carol I, cu anii jubiliari 106, 1866 și 1906, comemorându-se, astfel, și 1800 de ani de la ocuparea Daciei de către

¹⁴ CIOFU 1977: 378, Nr. 7; ANINIȘ 2009: 174.

¹⁵ CIOFU 1977: 380-381, Nr. 23; ANINIȘ 2009: 174-175.

¹⁶ CIOFU 1977: 380, Nr. 21.

¹⁷ CIOFU 1977: 381, Nr. 24.

¹⁸ CIOFU 1977: 382, Nr. 26; ANINIȘ 2009: 175.

¹⁹ OBERLANDER-TĂRNOVEANU, PĂRVAN 2001: 142; TĂNĂSOIU 2008: 506.

²⁰ A se vedea NEGUȚU, PĂRVAN 2006: 111-131, unde sunt descrise atât desfășurarea expoziției, cât și medaliile bătute în onoarea sa.

romani. La fel ca și Traian – „cuceritorul Daciei și întemeietorul neamului românesc”²¹, regele Carol joacă rolul elementului civilizator și continuator al moștenirii predecesorului său. De altfel, reprezentarea arcașului, a dorobanșului și a muncitorului alături de inscripția „am fost – sunt – și voi fi”, de pe reversul medaliei, subliniază această moștenire spirituală, prin continuitatea istorică și statornicia poporului român, individualizat în persoana suveranului său²².

Cea de-a doua piesă, emisă în anul 1925, cu ocazia expoziției de la Chișinău, înfățișează, pe avers, busturile accolte ale lui Ferdinand și Mariei, suveranii României reîntregite, iar pe revers, personificarea României cu steagul național, ce strânge la piept pe fiica sa, Basarabia. În planul secund, cetățile de la Nistru și figura unui soldat stau de pază la frontiere, împotriva dușmanului din răsărit. Această medalie, semnată de talentatul sculptor Constantin Kristescu, se remarcă prin finețea execuției și a detaliilor, fiind considerată una dintre cele mai reușite alegorii istorice din medalistica românească²³.

Ultimele trei medalii prezente (Cat. nr. 27-29) aparțin domniei regelui Ferdinand, perioadă în care activitatea medalistică a continuat să înflorească²⁴. Între acestea, se remarcă o medalie populară din aluminiu, destul de slabă ca și execuție artistică, ce a fost emisă în amintirea încoronării suveranilor României Mari de la Alba-Iulia, în 1922²⁵. O alta, emisă în același an, omagiază căsătoria Principesei Mărioara (Mignon) a României cu regele Alexandru I al Iugoslaviei, în vreme ce ultima piesă este o medalie populară unifacies, ce comemorează 10 ani de la unirea Transilvaniei cu Regatul României²⁶. Bătută într-un atelier parizian, la un an de la moartea regelui Ferdinand, medalia o înfățișează pe regina Maria, având în planul secund, cele șapte turnuri-simbol ale comitatelor transilvane.

Colecția medalistică aflată în patrimoniul Institutului de Arheologie din Iași se remarcă, după cum putem vedea, printr-o mare varietate de piese, unele dintre acestea fiind extrem de rare și valoroase. Prezentarea acestor „memorii încastrate în metal”, constituie, credem noi, un mic tribut, la momentul în care am sărbătorit deja Centenarul, adus României și celor care au ajutat la făurirea ei.

²¹ Acest text apare pe o altă medalie, din anul 1906 (PAȚILEA 2014: 204).

²² TÂNĂSOIU 2008: 505.

²³ PÂRVAN, MIHALEA 1993-1998: 295, Nr. 11a.

²⁴ O trecere în revistă a medalisticii românești sub Ferdinand I, a se vedea la OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2003: 311-341.

²⁵ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2003: 331, Nr. 104.

²⁶ OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2003: 335, Nr. 150.

CATALOG²⁷

1. Medalie „În memoria zilei de 10 Mai”, medalie populară (1881).
Av. Un ofițer al armatei române oferă domnitorului Carol, coroana de oțel a României.
Rv. Inscripția – *În memoria zilei de 10. Mai 1881* – cu două ramuri de lauri încrucișate, la bază.
Bronz; D – 3 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 148, Nr. 15; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 37, Nr. 42; PAȚILEA 2014: 102.
2. Medalie „Proclamarea regatului”, medalie populară (1881).
Av. Efigiile regelui Carol și reginei Elisabeta în profil, spre dreapta. Deasupra, e reprezentată coroana regală. Inscripție circulară – *Carolus I Rex/Elisabetha, Romania surgens*.
Rv. Inscripție centrală, pe patru rânduri – Proclamarea Regatului Român XIV. Marte MDCCCLXXXI, încadrată de inscripția circulară – Serbarea încoronării X. Mai MDCCCLXXXI.
Bronz argintat (gravor Küllrich); D – 2,8 cm; G – 0,25 cm.
Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 36-37, Nr. 41; PAȚILEA 2014: 102.
3. Medalie „Suveranii regatului – Jubileul de 25 de ani”, medalie populară (1891).
Av. Trei medalioane ovale cu busturile principelui moștenitor Ferdinand, reginei Elisabeta și regelui Carol, încadrate de două ramuri de lauri. Pe margine, inscripția circulară – *Amintire de la jubileul domniei de 25 de ani a M.S. Regelui României Carol I. 10 Maiu 1891*.
Rv. Două ramuri de laur ce încadrează inscripția – *10 Maiu 1891*. Deasupra cifrei 10, o stea în șase colțuri.
Bronz; D – 3,3 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: PAȚILEA 2014: 123.
4. Medalie „Carol I – Regele României”, medalie populară (1891).
Av. Bustul regelui Carol, spre stânga, încadrat de două ramuri de laur și un cerc punctat, în care este înscris, pe contur, la partea superioară – *Carol I Rege*. La colțurile însemnului de formă pătrată, mai sunt înscrise, în stânga și dreapta, anii: 1866 și 1891, sus: X. MAIV și jos: XXV.
Rv. Stema regatului, având deasupra – *România*. Spre exterior, între două cercuri perlate, sunt inscripționate cuvintele: *Constituțiunea, Resbelul, Independența și Regatul*, despărțite de câte o stelută. În colțuri sunt trecuți anii reprezentativi: 1866, 1877, 1877, 1881, ce corespund momentelor inscripționate între cercuri.
Alamă; Lat. – 2,7 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 150, Nr. 36; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 45, Nr. 66; PAȚILEA 2014: 122.
5. Medalie „Carol I – 25 de ani de domnie”, medalie populară (1891).
Av. Bustul regelui Carol spre stânga, deasupra unei ramuri de laur. La dreapta, deviza casei regale – *Nihil Sine Deo*, iar deasupra – *Carol I rege al României*.
Rv. o cunună de frunze de laur încadrează inscripția circulară – *Serbarea de 25 de ani de domnie a regelui Carol I 1866-1891*. În centru se află stema Regatului României.
Bronz; D – 2,8 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 244; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 44-45, Nr. 61; CIUREA 2011: 74, Nr. 116; PAȚILEA 2014: 122-123.
6. Medalie „Carol I – serbarea a 25 de ani de domnie”, medalie populară (1891).
Av. Bustul regelui Carol spre stânga, cu două inscripții circulare: sus, deviza casei regale – *Nihil Sine Deo*, și jos – *Carol I rege al României*.
Rv. Inscripția – *Serbarea de 25 de ani de domnie(i) a regelui Carol I 1866-1891*, într-o cunună de laur, având la partea superioară, stema țării.
Bronz (gravor Th. Radivon); D – 2,8 cm; G – 0,2 cm.

²⁷ Pentru redactarea Catalogului, au fost folosite următoarele abrevieri: D – diametru; G – grosime; L – lungime; l – lățime; L. brațe – lungime brațe; Lat. – latura.

Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 244; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 45, Nr. 62-65; PAȚILEA 2014: 122.

7. Cruce jubiliară „Carol I – 40 de ani de domnie”, medalie populară (1906).
Av. Un medalion central cu efigia lui Carol tânăr, spre stânga și inscripția circulară – *Carol I domn al României*. Pe brațul de sus al crucii – *10 Maiu*, iar pe cel de jos – *1866*.
Rv. Un medalion central cu efigia lui Carol bătrân, spre stânga și inscripția circulară – *Carol I rege al României*. Pe brațele crucii – *10 Maiu* (sus), *1881* (dreapta), *1906* (jos) și *1877* (stânga).
Bronz; L. brațe – 3,1 cm; G – 0,15 cm.
Analogii: PAȚILEA 2014: 514.
8. Medalie „Războiul de independență – Monumentul Vânătorilor-Ploiești” (1897).
Av. Efigia regelui Carol spre stânga, încadrată stânga-dreapta de anii *1877-1878* și *1881-1897*. Între cele două cercuri situate pe circumferință, legenda – *Carol I Regele României independente, Domnul României și Marele Căpitan*.
Rv. Monumentul Vânătorilor din Ploiești, încadrat simetric, spre stânga, de inscripția – *Întru gloria armatei române din 1877-1878. 1890 conceput, și spre dreapta – spre amintirea Batal. 2 Vânători din 1877-1878. 1897 inaugurat*. În exergă, inscripția – *Ploșteni și țara/recunoscătoare/Comitetul de Acțiune*.
Alamă (gravor Carniol Fiul); D – 3,3 cm; G – 0,25 cm.
Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 248; CIOFU 1977: 378, Nr. 17; ANINIȘ 2009: 174, Nr. 3; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 59-60, Nr. 108-109; PAȚILEA 2014: 148.
9. Medalie „Monumentul lui Tudor Vladimirescu de la Târgu Jiu” (1898).
Av. Efigia regelui Carol spre stânga, încadrat de inscripția – *Carol I Regele României independente 1877*.
Rv. Monumentul lui Tudor Vladimirescu, încadrat de inscripția circulară – *Domnului Tudor martirului independenței române 1821. Țera Jiului 1898/Comitetul de Inițiativă*.
Bronz (gravor Carniol Fiul); D – 3,3 cm; G – 0,25 cm.
Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 248; BIELTZ 1978: 96-97; PAȚILEA 2014: 152.
10. Medalia societății veteranilor „Coroana de Oțel” (1907).
Av. Monumentul eroilor încadrat de inscripția circulară – *Monumentul independenței ridicat în amintirea eroilor Resboiului 1877-78 și anul 1907*.
Rv. Coroana regală încadrată de două ramuri de laur încrucișate, sub care este inscripționat – *Centrala Pitești*. Pe margine, inscripția circulară – *Societatea veteranilor gr. inferioare "Coroana de Oțel" a României*.
Bronz (gravor Carniol Fiul); D – 3,2 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: CIOFU 1977: 380, Nr. 21; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 160, Nr. 120; PAȚILEA 2014: 238.
11. Medalie „Monumentul eroilor de la Turnu-Măgurele”, medalie populară (1907).
Av. Monumentul eroilor înfățișând un dorobanț pe un soclu, încadrat de inscripția circulară – *În amintirea eroilor căzuți pe câmpiile Bulgariei*.
Rv. Inscripție pe 11 rânduri – *Ridicat în anul de glorie/al 41 de domnie/al M.S. Regele Carol I/din inițiativa/unui comitet militar/sub președinția/comand. Reg. Teleorman No. 20/Colonel Solacolu/și concursul/cetățenilor teleormăneni/T.-Măgurele Oct. 1907*.
Bronz (gravor Carniol Fiul); D – 2,9 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 257; CIOFU 1977: 381, Nr. 23; ANINIȘ 2009: 175, Nr. 6; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 112, Nr. 260 bis; PAȚILEA 2014: 227-228.
12. Medalie „Monumentul eroilor din satul Ciurea”, medalie populară (1909).
Av. Monumentul eroilor din satul Ciurea cu inscripția, de jur-împrejur – *Societățile de gimnastică*.
Rv. Inscripție pe 7 rânduri – *În memoria bravilor/ostași din satul/Ciurea. Morți pe/câmpul de război/in anul 1877/Ciurea/18 Mai 1909*.
Bronz; L – 4 cm; l – 3 cm.
Analogii: CIOFU 1977: 381, Nr. 24; PAȚILEA 2014: 256.

13. Medalie „Monumentul Războiului de Independență din Craiova” (1912).
 Av. Busturile regelui Carol și reginei Elisabeta spre stânga. Pe circumferință, inscripția – *Carol I Domn și primul rege al României. Elisaveta regină și Mama răniților.*
 Rv. Monumentul independenței din Craiova, înconjurat de inscripția – *În amintirea războiului din 1877-1878. Craiova 1912.*
 Bronz (gravor Carniol Fiul); D – 3,3 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 261; CIOFU 1977: 382, Nr. 26; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 163, Nr. 146; ANINIȘ 2009: 175, Nr. 7; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 122, Nr. 292-295; PAȚILEA 2014: 270-271.

14. Medalie „Mircea cel Mare și Carol cel Mare / Medalia Silistrei” (1913).
 Av. Busturile alăturate ale lui Mircea cel Bătrân și regelui Carol. Pe circumferință, în semi-cerc, pe două rânduri, inscripția – *Mircea cel Mare domnul Ungro-Vlahiei și al Silistrei până la Mare 1386-1418/Carol cel Mare al României 1913.*
 Rv. Personificarea Victoriei ce ține în mâini drapelul și sabia. Pe fundal este redat Podul de la Cernavodă și inscripția – *Voește și vei putea/Dreptul nostru.*
 Bronz aurit; D – 3,4 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 261; PÂRVAN, UNGUREANU 1996: 229, Nr. 12; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 164, Nr. 152; CIUREA 2011: 71, Nr. 112 (cu altă variantă de revers); PAȚILEA 2014: 274-275.

15. Medalie „Inaugurarea canalului de la Porțile de Fier” (1896).
 Av. Busturile împăratului Franz Joseph al Austro-Ungariei, regelui Carol al României și regelui Alexandru al Serbiei, în profil, spre dreapta.
 Rv. Inscripție circulară pe circumferință – *Spre amintirea festivității deschiderii Porții de Fer, iar central – în ziua de 15/27 Septemb. 1896.*
 Alamă aurită (gravor Carniol Fiul); D – 2,9 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 246; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 153, nr. 60; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 58, Nr. 106; PAȚILEA 2014: 138-139.

16. Medalie „Vizita împăratului Franz Joseph la București”, medalie populară (1896).
 Av. Efigiile împăratului Franz Joseph și a regelui Carol în profil spre dreapta, încadrate de inscripția circulară – *Franz Joseph I, Carol I.*
 Rv. O cunună de laur ce încadrează inscripția pe 6 rânduri – *În amintirea/visitei împăratului/Franz Josef I/în București/16.17.18 Septemb./1896.*
 Alamă; D – 3,1 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 247; CIUREA 2011: 75, Nr. 118; PAȚILEA 2014: 139.

17. Medalie „Vizita împăratului Franz Joseph în România”, medalie populară (1896).
 Av. Efigiile împăratului Franz Joseph și regelui Carol, în profil, spre stânga, încadrate de inscripția circulară – *Josephus I A.I., Carolus I. R.R.*
 Rv. O cunună de laur ce încadrează inscripția pe 7 rânduri – *În amintirea/sosirii/M.S. Imp./Austr. Ung./în România/Sept. 1896.*
 Alamă; D – 2,9 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 247; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 56, Nr. 100; PAȚILEA 2014: 138.

18. Medalie „Vizita împăratului Franz Joseph la București”, medalie populară (1896).
 Av. Busturile împăratului Franz Joseph și regelui Carol, față în față, încadrate de inscripția – *Împăratul Franc Jo. I, Regele Carol I. Amicii Păcii.*
 Rv. Inscripția circulară și centrală pe 12 rânduri – *Întru amintirea venirii și primirii/reviei trupelor de împăratul/Francisc/Josif I/la curtea/regală română/a maiestăților/lor regele Carol și/Elisaveta/București/1896.*
 La bază sunt reprezentate steagurile încrucișate ale celor două state cu ramuri de laur.
 Aluminiiu; D – 3,3 cm; G – 0,25 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 247; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 58, Nr. 105; PAȚILEA 2014: 140.

19. Medalie „Vizita împăratului Franz Joseph în România” (1896).
 Av. Busturile împăratului Franz Joseph și regelui Carol, față în față, deasupra a două ramuri de laur, încadrate de inscripția circulară – *Spre amintirea vizitei a M.S. Împăratului Franz Josef I făcută M.S.R. Carol I în România*.
 Rv. Inscripție circulară pe circumferință – *Verciorova, T. Severin, Craiova, Slatina, Pitești, Predeal. Central, o inscripție pe 5 rânduri – La/București și Sinaia/în zilele/de 16-17-18-30 Sept./1896*.
 Alamă aurită (gravor Carniol Fiul); D – 3,3 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 246; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 153, Nr. 59; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 57, Nr. 101-103; PAȚILEA 2014: 140-141.

20. Medalie „Marile manevre ale armatei române” (1894).
 Av. Efigia regelui Carol în profil, spre stânga, având o stea dedesubt și inscripția circulară – *Carol I regele României*.
 Rv. Pe circumferință este înscris – *În amintirea marilor manevre ale armatei, ce se continuă în centru, cu o cunună vegetală, ce încadrează inscripția – române din 1894*.
 Alamă; D – 2,9 cm; G – 0,25 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 245; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 151, Nr. 42; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 51, Nr. 89; PAȚILEA 2014: 133.

21. Medalie „Marile manevre ale armatei române” (1895).
 Av. Efigia regelui Carol în profil spre stânga, având o stea dedesubt și inscripția circulară – *Carol I regele României*.
 Rv. O cunună de laur care încadrează inscripția pe 8 rânduri – *În/amintirea/marilor manevre/ale/corpului I și II/din armata/română/1895*.
 Alamă; D – 2,9 cm; G – 0,25 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 246; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 152, Nr. 50; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 54, Nr. 96-97; PAȚILEA 2014: 136.

22. Medalie „Manevrele armatei române de la Botoșani” (1905).
 Av. Bustul regelui Carol în profil, spre stânga, având o stea dedesubt și inscripția circulară – *Carol I rege al României*.
 Rv. O cunună din două ramuri de laur și stejar împletite, ce încadrează înscrisul circular – *Manevrele regale Botoșani, iar în mijloc, data evenimentului – Sept. 1905*.
 Cupru (gravor Carniol Fiul); D – 2,9 cm; G – 0,25 cm.
 Analogii: OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 157, Nr. 94; PAȚILEA 2014: 200.

23. Medalie „Manevrele armatei române de la Ploiești” (1906).
 Av. Efigiile regelui Carol la tinerețe și maturitate, spre stânga, încadrate de inscripția – *Carol I domn și primul rege al României*.
 Rv. Inscripția pe 5 rânduri – *În amintirea/manevrelor/regale române/Ploiești/Septembrie 1906*.
 Bronz aurit (gravor Carniol Fiul); D – 2,9 cm; G – 0,25 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 255; PAȚILEA 2014: 221.

24. Medalie „Manevrele armatei române” (1911).
 Av. Regele Carol al României călare, având pe fundal reprezentarea unui sat românesc. În lateral, inscripția – *Carol I rege al României*.
 Rv. Un grup de militari din diferite arme și tehnici de luptă, în jurul regelui, cu inscripția laterală – *Manevrele regale 1911*.
 Alamă aurită; D – 3,4 cm; G – 0,2 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 260; OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001: 163, Nr. 144; CIUREA 2011: 70, Nr. 111; PAȚILEA 2014: 265.

25. Medalie „Expozițiunea generală română din București” (1906).
 Av. Efigiile regelui Carol și împăratului Traian, spre stânga, având dedesubt o panglică, pe care sunt înscrisi anii – *1866/106/1906*. Pe circumferință, inscripția circulară – *Trajan Marele Împărat, Carol I primul Rege al României*.
 Rv. Trei personaje: un arcaș, un dorobanț și un meșter fierar, având dedesubt o panglică cu inscripția – *Am fost/sunt/și voi fi*. Pe circumferință este inscripționat – *Expozițiunea generală română din București 1906*.
 Bronz argintat (gravori Carniol Fiul și Th. Radivon); D – 4 cm; G – 0,3 cm.
 Analogii: BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971: 256; NEGUȚU, PÂRVAN 2006: 124, Nr. 18; RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 104, Nr. 231-235; CIUREA 2011: 67, Nr. 107; PAȚILEA 2014: 211.

26. Medalie „Expoziția generală a Basarabiei” (1925).
Av. Busturile încoronate ale Regelui Ferdinand și Reginei Maria spre stânga, înconjurate de inscripția – *Ferdinand I rege al României Mari și regina Maria*.
Rv. Un grup alegoric reprezentând personificarea României, ce ține într-o mână drapelul și cu cealaltă își protejează fiica, Basarabia. În planul secund, turnul unei cetăți și un soldat ce veghează la hotare, iar în partea de jos, un mănunchi de spice, simbolizând bogăția și o roată, ca simbol al industriei. Pe circumferință, inscripția – *Regatul României. Expoziția gener. a Basarabiei. Chișinău, Sept. 1925*.
Alamă (gravor C. Kristescu); D – 3,2 cm; G – 0,25 cm.
Analogii: PÂRVAN, MIHALEA 1993-1998: 298, Nr. 11a; RĂDULESCUL DUMITRESCU 2010: 135, Nr. 347; PAȚILEA 2014: 329-330.
27. Medalie „În amintirea încoronării”, medalie populară (1922).
Av. Busturile Regelui Ferdinand și Reginei Maria spre stânga, timbrate de coroana regală și înconjurate de o cunună de laur.
Rv. Inscripția pe 6 rânduri – *Amintirea/încoronării M.L.L./suveranilor/României Mari/Alba-Iulia/1922*.
Tombac (?); D – 3 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: PAȚILEA 2014: 319-320.
28. Medalie „Căsătoria principesei Maria cu Regele Alexandru al Iugoslaviei” (1922)
Av. Busturile regelui Alexandru al Iugoslaviei și principesei Maria de România spre stânga, cu inscripția în limba sârbă – *Marija princeza rumunska - Kralj Aleksandar I*.
Rv. Inscripția în limba sârbă – *U spomen njiakovog venčanja. Juna 1922* („În amintirea căsătoriei lor. Iunie 1922”), încadrată de o cunună de laur, ce are deasupra coroana regală, iar dedesubt, două mâini care se unesc.
Aluminiu (gravor Thozet); D – 3,2 cm; G – 0,2 cm.
Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 133, Nr. 340; PAȚILEA 2014: 320.
29. Medalie „Zece ani de la unire” (1928).
Av. Efigia reginei Maria, pe fundalul unui răsărit de soare, ce luminează cele șapte turnuri de cetate de pe stema Transilvaniei. În lateral, pe circumferință, inscripția – *1918. VNIREA. 1928*.
Rv. -
Bronz (gravor P. Dautel); D – 3,2 cm; G – 0,25 cm.
Analogii: RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010: 136, Nr. 351-355; PAȚILEA 2014: 423.

BIBLIOGRAFIE

- ANINIȘ 2009 Aniniș, T., *Independența de stat a României oglindită în colecția de medalii a Muzeului Județean Aurelian Sacerdoțeanu Vâlcea*, in: *Buridava*, 8, 172-177.
- BIELTZ 1978 Bieltz, L., *Medalii comemorative dedicate lui Tudor Vladimirescu*, in: *CN*, 1, 95-101.
- BUZDUGAN, NICULIȚĂ 1971 Buzdugan, G., Niculiță, G., *Medalii și plachete românești*, Ed. Științifică, București.
- CIOFU 1977 Ciofu, V. L., *Războiul de independență a României ilustrat în medalii, decorații și plachete*, in: *CI, S.N.*, 8, 369-388.
- CIUREA 2011 Ciurea, C., *Decorații România. A.I. Cuza – 2010*, Ed. Editgraph, Buzău.
- NEGUȚU, PÂRVAN 2006 Neguțu, M., Pârvan, K., *L'exposition générale de 1906 reflétée dans les médailles*, in: *RMN*, 18, 111-131.
- OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2001 Oberlander-Târnoveanu, E., Pârvan, K., *Carol I în medalistică*, in: *MN*, 13, 137-181.
- OBERLANDER-TÂRNOVEANU, PÂRVAN 2003 Oberlander-Târnoveanu, E., Pârvan, K., *Medalii, plachete, ordine, decorații, monede și bancnote cu portretele regelui Ferdinand I și reginei Maria*, in: *MN*, 15, 311-341.
- PAȚILEA 2014 Pațilea, C., *Manualul colecționarului de medalii. O cronologie a medaliilor românești de la Voievodul Iancu de Hunedoara la Regele Mihai*, Ed. Omega, Buzău.
- PÂRVAN 2006-2007 Pârvan, K., *Ștanțe de medalii și monede, jetoane, miniaturi și falsuri monetare din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, in: *CN*, 12-13, 493-518.
- PÂRVAN, MIHALEA 1993-1998 Pârvan, K., Mihalea, A., *Câteva date privind opera medalistică a sculptorului Constantin Kristescu*, in: *AMM*, 15-20, 293-305
- PÂRVAN, UNGUREANU 1996 Pârvan, K., Ungureanu, D., *Despre medaliile și plachetele dedicate lui Anghel Saligny și lucrărilor sale*, in: *CN*, 7, 227-234.
- RĂDULESCU, DUMITRESCU 2010 Rădulescu, T., Dumitrescu, R. G., *Colecția Alexandru și Aristia Aman. Vol. II. Medalii și plachete românești*, Muzeul Olteniei, Craiova.
- TÂNĂSOIU 2008 Tănăsioiu, C., *Considerații asupra medalisticii românești moderne (1866-1947)*, in: *CN*, 14, 499-515.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1-15 (a-b). Official and "popular" medals issued by the Kingdom of Romania to commemorate various events between 1881 and 1928.
- Pl. II. 16-29 (a-b). Official and "popular" medals issued by the Kingdom of Romania to commemorate various events between 1881 and 1928.

Pl. I. 1-15 (a-b) – Medalii oficiale și „populare” emise de Regatul României pentru a marca diferite evenimente în perioada 1881-1928.

Pl. II. 16-29 (a-b) – Medalii oficiale și „populare” emise de Regatul României pentru a marca diferite evenimente în perioada 1881-1928.

LES GRATTOIRS DE MITOC

PAR

VASILE CHIRICA*, BOGDAN MINEA, VALENTIN CODRIN CHIRICA

Abstract:

The following contribution is focused on the lithic end-scrapers found in Mitoc, considering the statistics of finished pieces (tools), their percentage (%) and number, in comparison to other types of finished tools. The authors took into consideration end-scrapers discovered in five systematically excavated sites: Malu Galben, La Sărături, Valea Izvorului, Pârâu lui Istrate, Valea lui Stan, and La Pisc (La Chisc). The latter site yielding small sized pieces, in the context of a Dufour bladelet. Based on their dimensions, as well as the retouch manner, the end-scrapers discovered here during surface investigations can be assigned to a specific Gravettian cultural aspect, which was not identified in other sites from Mitoc, Crasnaleuca, Cotu Miculinți or Ripiceni.

While re-examining the lithic collections from Mitoc, especially those from Valea lui Stan and La Pisc (La Chisc), we noticed the existence of specific aspects pertaining to the presence of human communities, different from those encountered in the habitation levels from Malu Galben and Pârâu lui Istrate, or Valea Izvorului and La Sărături.

Keywords: Upper Palaeolithic, lithic tools, systematic excavations, microliths.

INTRODUCTION

Les grattoirs sont des pièces de diagnostic culturel et technologique dans toutes les civilisations du Paléolithique supérieur. On les analyse et étudie y compris dans le contexte des autres découvertes des technocomplexes pris à l'étude, mais on peut aussi les analyser en détail, comme, par exemple, le nombre des exemplaires du technocomplexe respectif, considéré du point de vue de la statistique des pièces lithiques finies (outils), ou de leur taux (%) ou leur nombre, par comparaison à d'autres types d'outils finis; on peut faire des analyses détaillées concernant la structure de tout le technocomplexe, prenant en considération tous les types principaux d'outils finis, ce qui représente la caractéristique technologique et typologique de l'industrie lithique taillée dans un niveau d'habitat. Evidemment, dans une analyse complète (exhaustive) du stade technologique de la communauté humaine dans une aire géographique et dans un site archéologique, ne doivent pas manquer les comparaisons techniques et typologiques, se référant à d'autres aspects du stade technologique et typologique: les sous-types de grattoirs spécifiques de la civilisation archéologique que nous analysons, survivances technologiques et typologiques de la culture archéologique antérieure (du point de vue chronologique), l'existence de possibles relations avec d'autres communautés (chronologiquement et spatial-géographiquement parlant), l'existence et le taux des outils doubles (du type grattoir-perçoir, grattoir-burin etc.), la détermination du niveau d'habitat dans le cadre de la stratigraphie géo-pédologique du site, le support sur lequel on a réalisé le grattoir (éclat, lames, pièces corticales etc.), mais aussi les associations avec d'autres types importants de pièces lithiques finies, du technocomplexe ou du niveau d'habitat considéré; il ne faut pas omettre les précisions, très importantes, concernant la matière première dans laquelle on a taillé le support et même le lieu d'où provient la matière première. Fonction de l'importance qu'on donne au sujet traité, l'auteur peut encore trouver beaucoup de critères d'analyse, le but étant un traitement exhaustif du thème abordé.

* * Institute d'Archéologie, Iasi, vchirica@yahoo.com.

LES GISEMENTS DE MITOC

Dans l'étude ci-dessous nous analyserons la présence des grattoirs dans les gisements paléolithiques de Mitoc, prenant en considération le fait que, dans le territoire de la commune de Mitoc, dans le versant droit du Prut (sa partie occidentale), on a découvert 14 sites, dont on n'a fouillé que cinq systématiquement: *Malu Galben*, *La Sărățuri*, *Valea Izvorului*, *Pârâu lui Istrate* et *Valea lui Stan* (on les a présentés par ordre chronologique des premières fouilles systématiques)¹. Nous nous occuperons aussi des découvertes faites à l'endroit appelé *La Pisc (La Chisc)*, vu le grand nombre de grattoirs et leurs caractéristiques, inclusivement les associations avec l'outillage ou avec des matières premières allogènes (Pl. I-XI).

Nous précisons aussi qu'à Mitoc on n'a découvert ni technocomplexes, ni niveaux d'habitat appartenant au Paléolithique moyen, même si, dans les premiers articles et études, destinés aux découvertes de *Malu Galben* et de *La Sărățuri*, on a suggéré qu'il y avait des découvertes de facture moustérienne ou de type acheuléen (sur la base du talon lisse et oblique), à *Malu Galben*, ou en ce qui concerne la composante lithique de certains technocomplexes, de type Paléolithique moyen, à *Valea Izvorului*². Nous estimons donc qu'il s'impose une brève présentation des gisements de Mitoc.

Le gisement paléolithique de *Malu Galben* est situé dans la terrasse supérieure de la partie droite du Prut, sur le versant gauche du ruisseau Ghireni, non loin (approximativement 400 m) de la confluence des deux cours d'eau permanents. Grâce aux effets géo-pédologiques de la rivière le Prut et le ruisseau Ghireni, tout le profil de cette forme de relief a une double inclinaison, vers le Prut (plus accentuée) et vers le Ghireni (moins accentuée). Certains spécialistes apprécient que la station se trouve dans une terrasse du Prut (la IV-e du système de sept terrasses), d'autres considèrent que les habitats aurignaciens et gravettiens sont situés dans un colluvium de cette terrasse, la base de celle-ci étant identifiée en amont, du côté de *Izvorul Mare*, d'où on a fait l'adduction de l'eau dans tout le village de Mitoc; N. N. Moroșan estime que le dépôt le plus ancien de *Malu Galben* est constitué par du gravier de terrasse appartenant à la terrasse inférieure du Prut³.

Le gisement de *Pârâu lui Istrate* est situé à approximativement 1,5-2 km sud de Mitoc, à la confluence presque du ruisseau avec le Prut, dans le versant gauche du ruisseau, dans la IV-e terrasse du Prut, qui a la hauteur de 40-50 m, ou 40-60 m⁴.

Le gisement *Dealul Sărățuri* se trouve aussi dans l'extrémité de sud-ouest du village (à présent secteur de SO, car le village s'est considérablement agrandi par la création de cette partie, appelée *Satul Nou*, suite à la construction du barrage de Stâncă-Costești du Lac d'Accumulation entre Ștefănești et Crasnaleuca.

Les spécialistes même qui ont fait des fouilles archéologiques dans la zone Ripiceni-Mitoc confondent *Dealul Sărățuri* et *Valea Izvorului*, du fait qu'ils ont donné une autre identification à leurs propres fouilles, M. Bitiri a appelé *Valea Izvorului*, une autre surface de terrain, située dans un autre secteur de la Vallée du ruisseau et *Valea Izvorului*, derrière la maison de Gh. Constantinescu et de ses voisins. Il faut pourtant préciser que N. N. Zaharia lui-même a fait cette confusion, car sur certaines pièces qu'il avait découvertes en 1956, a écrit Mitoc-*La Izvor* (et non à *Valea Izvorului*), du fait que l'emplacement de ses sondages, faits sur ses propres investigations de surface, se trouvait près de la grande source (en roumain *Izvor*).

Donc, *Dealul Sărățuri* se trouve tout près en amont de *Izvorul Mare*, *Valea Izvorului* d'où on a fait l'adduction de l'eau du village de Mitoc, de sa proximité jusqu'à approximativement 200 m nord, des deux côtés du chemin local, qui descend de la chaussée communale (à présent goudronnée) vers *Malu Galben*.

Valea Izvorului, en fait un plateau assez haut, se trouve au-delà du chemin local de *Dealul Sărățuri* vers *Malu Galben* (du côté gauche), derrière les maisons des habitants Gh. Constantinescu, V. Hâncu, Toma

¹ CHIRICA, CHIRICA 2019: 6-10.

² NICOLĂESCU-PLOPȘOR, ZAHARIA 1959A: 34-38; NICOLĂESCU-PLOPȘOR, ZAHARIA 1959B: 11-19; CHIRICA, BORZIAN 2005; PĂUNESCU 1999.

³ MOROȘAN 1938: 59; CHIRICA 1985: 21-23; CHIRICA 1995: 8-10; CHIRICA 2001: 19-21; CHIRICA, BORZIAN, CHETRARU 1996: 85; CHIRICA, BORZIAN 2009: 194-195; CHIRICA, CHIRICA, BODI 2014: 34-35.

⁴ BĂCĂUANU, CHIRICA 1987: 89-91.

Eugenia et leurs voisins. La présence d'un seul débitage luminaire qui, associé à d'autres modes de débitage ne suffirait en aucune façon pour l'identification d'industries dites *de transition* entre le Paléolithique moyen et le Paléolithique supérieur⁵.

La dernière station, *Valea lui Stan*, que nous prendrons en considération, est située entre les localités Mitoc et Horia (com. Mitoc), à approximativement 4 km nord de Mitoc, à 1 km est de Horia, du côté droit d'une vallée assez abrupte, qui coupe la terrasse supérieure du Prut, et à la hauteur de 60-70 m. Le versant dans lequel on a découvert le gisement est abrupt, l'inclinaison est de 45°. Comme on va le constater, vu la pente accentuée et les travaux agricoles, l'érosion a été très forte, déterminant la destruction du premier (?) niveau d'habitat, de sorte qu'une assez grande quantité de matériels archéologiques paléolithiques a été trouvée sur la surface actuelle de l'argile loessioïde. A *Valea lui Stan*, station découverte par V. Chirica, les fouilles archéologiques ont été effectuées par V. Chirica et C.-M. Istrati, en 1977, par Dan Monah et C.-M. Istrati, en 1978⁶. En 1977 on a exécuté d'abord une recherche archéologique de surface et on y a découvert de très nombreuses pièces lithiques, notamment grattoirs (Pl. VIII-IX), mais aussi des pièces de la II-e catégorie de taille (supports – éclats, lames non retouchées, déchets). En 1977 on a effectué cinq sections, afin de connaître la situation stratigraphique. En 1978, on a continué les fouilles en exécutant une grande section, qui a surpris aussi l'habitation cucuténienne⁷. Nous sommes partis d'une recherche de terrain, effectuée par l'instituteur Ilie Pascal de Mitoc. Nous avons trouvé, à cette occasion, 1 nucléus macrolithique prismatique, de lames sveltes, 1 grattoir sur éclat moyen cortical, 1 éclat moyen cortical au bulbe détruit avec intention, par des frappes spéciales, 1 éclat retouché et encoché, 1 éclat moyen à néo-cortex, 1 lame macrolithique (8,6 cm), à des retouches très fines, d'autres lames et éclats moyens, patinés blanchâtres.

A *Pârâu lui Istrati*, entre 1972 et 1978, V. Chirica a effectué des fouilles d'ampleur, la station étant découverte par N. N. Moroșan⁸. On est parti d'une recherche de surface, en découvrant des matériels spécifiques au Paléolithique supérieur: 1 nucléus-rabot double, 1 nucléus épuisé, des éclats et des lames corticales, macrolithiques, moyens et microlithiques, en silex noir, gris foncé et gris clair, de même une lame en silex noir à silex blanc (j'ai retrouvé ces matériels dans les collections paléolithiques de notre Institut). On a constaté que le profil d'ici a, dans certains espaces, 8,50 m, étant situé sur les roches sarmatiques, mais des restes d'habitat continu n'ont été enregistrés que jusqu'à la profondeur de 4,50 m, et, ça et là, on a découvert encore des pièces isolées, au-dessous du niveau géologique de 4,50 m, jusqu'à 6,20 m⁹.

Nous sommes obligés de prendre en considération aussi les recherches de surface effectuées par N. N. Zaharia, en 1955, dans le point *La Pisc (La Chisc)* grâce auxquelles on a découvert de nombreux grattoirs sur des supports de petites dimensions, y compris une lamelle de type Dufour, d'aspect microlithique.

Malu Galben représente le site au plus haut profil archéologique et géologique de l'espace carpatodnestrien, et, avec les 10 niveaux archéologiques constituent la plus riche concentration d'habitats aurignaciens et gravettiens du même espace géographique. Dans le cadre de notre démarche, le gisement *Malu Galben* a les plus riches restes d'habitats (technocomplexes) aurignaciens et gravettiens.

On y remarque les nombreux grattoirs carénés et à museau, mais aussi le grattoir convexe, identifié dans les habitats aurignaciens aussi bien que gravettiens¹⁰. De même, on y remarque les éléments de continuité technologique aurignacienne en milieu gravettien¹¹, représentant des survivances technologiques et typologiques, inclusivement par les nombreux outils sur éclats. A *Malu Galben* nous avons découvert de nombreux ateliers de taille du silex, certains doublés de structures de combustion, dont il faut mentionner le

⁵ TUFFREAU, CHIRICA, BĂLESCU, HAESAERTS 2009: 22.

⁶ ISTRATE 1979: 83-96; ISTRATE 1981: 8-18; PĂUNESCU 1999: 139.

⁷ ISTRATE 1981: 8.

⁸ MOROȘAN 1938: 55.

⁹ CHIRICA, ȘADURSCHI 1980: 63-70; CHIRICA 1981: 7-19; CHIRICA 2001: 32.

¹⁰ CHIRICA 2016: 169-180.

¹¹ CHIRICA, CHIRICA 2017a: 13-55.

complexe 22 (C. 22), avec des caractéristiques particuliers dans le cadre des découvertes paléolithiques d'ici. Le complexe archéologique 22 était situé dans les carrés D-E 3-5, à la profondeur de 7 m, sur une surface de quelque 24 m. Ce complexe archéologique était en concordance avec d'autres technocomplexes lithiques, situation qu'on constate, par exemple, dans le cadre des ateliers de taille 7, 8, 12 (dans le Gravettien IV). Ainsi, *stricto sensu*, nous ne pouvons accepter de situer la surface C. 22 que dans le périmètre mentionné ci-dessus, sur une échelle du profil, entre 6,75 m et 7,00 m, mais nous étendons l'aire C. 22, en association avec d'autres technocomplexes, tel l'at. 27 (B 3-5, - 7,10 m, 1981) (avec un grand nombre de pièces importantes, technologiquement et typologiquement), ou avec d'autres technocomplexes de plus petites dimensions, tous s'encadrant dans le niveau I gravettien de cette grande station archéologique.

Nous avons corrélié nos informations avec celles que fournit P. Haesaerts¹², et nous pouvons constater que le niveau I d'habitat gravettien (dans lequel se situe C. 22) appartient au cycle IV de sédimentation (sa partie supérieure), plus exactement à l'unité sédimentaire 7b, avec la datation de 27.500 ± 600 BP (OxA-1778) (échantillon d'os brûlé), et cette unité sédimentaire est certifiée, chronologiquement, par plusieurs datations cohérentes, de chronologie absolue, sur échantillon de charbon de bois: $26.500 + 460 - 440$ BP (GrN-18815); $26.380 + 600 - 500$ BP (GrN-18881), $25.080 + 500 - 470$ BP (GrN-18882), $26.300 + 450 - 430$ BP (GrN-18879), 28.910 ± 480 BP (GrN-12636)¹³, qui encadrent le niveau I gravettien d'habitat. Nous considérons nécessaire de faire des précisions quant aux encadrements de P. Haesaerts¹⁴ et de M. Otte¹⁵, en ce qui concerne les non-concordances stratigraphiques données par les auteurs des études, notamment sur l'atelier 27, découvert dans les carreaux B 3-5 (un atelier de taille avec 4760 pièces lithiques et deux foyers), dans le périmètre duquel on a trouvé aussi l'amulette, datée, sur la base des charbons de bois, à 27.100 ± 1500 B.P. Dans le cadre de l'atelier se trouvaient encore un burin dièdre aménagé sur un racloir moustérien, en association avec un grattoir caréné sur lame retouchée; dans plusieurs études, on a considéré que ce petit complexe d'habitat appartient au niveau Gravettien II, mais nous maintenons l'appréciation initiale de sa datation dans le Gravettien I¹⁶. P. Haesaerts a encadré ce technocomplexe dans l'unité sédimentaire 8b, attribuée à l'Aurignacien III supérieur, appréciation inexacte du point de vue de la stratigraphie de Mitoc-Malu Galben. P. Haesaerts a créé la confusion entre les complexes archéologiques et les unités sédimentaires, qu'il avait créées. Nous avons constaté une inadvertance dans le cadre de la *Monographie Mitoc*: dans les *Annexes* concernant l'Inventaire de l'industrie lithique pour les campagnes de fouilles des années 1978-1990 et 1992-1995, on a encadré l'atelier 27 (Fiche numéro 177, p. 193) dans l'unité 6b, utilisant, probablement, la profondeur que fournit P. Haesaerts: -6,35 - 6,45m, et le même P. Haesaerts a encadré ce complexe (atelier de taille et deux foyers) dans l'unité 8b qui appartient à l'Aurignacien III supérieur¹⁷.

Donc, à notre avis, l'atelier aux deux foyers, no 27, appartient toujours au Gravettien I, ainsi que le C. 22, aussi, estimons-nous, qu'il faut présenter en association les deux importants repères archéologiques de Mitoc-Malu Galben. Ajoutons-y que non seulement dans le Gravettien IV, mais aussi dans le Gravettien I, il y a des pièces de silex et des restes faunistiques, répandus dans toute la surface fouillée au niveau d'habitat, inclusivement dans le périmètre des ateliers de taille, avec des technocomplexes lithiques différents quantitativement et qualitativement (types spécifiques de pièces lithiques, mais aussi outils de facture plus ancienne, réutilisés dans les étapes (niveaux) gravettiennes I-IV de cette grande station paléolithique¹⁸. Nous croyons donc que les ateliers de taille étaient des accumulations plus ou moins grandes de pièces lithiques en différentes phases de décortication ou de retouche (par conséquent, avec des traces évidentes d'intervention

¹² HAESAERTS 2007: Fig. 11-12.

¹³ DAMBLON, HAESAERTS 2007: 55-56.

¹⁴ HAESAERTS 2007: 28, Fig. 11.

¹⁵ OTTE, NOIRET, CHIRICA, BORZIAC 2007: *Annexe*, 193, Fig. 177.

¹⁶ CHIRICA 1989: 54.

¹⁷ HAESAERTS 2007: 28, Fig. 11.

¹⁸ CHIRICA 2017: 172-230; CHIRICA, CHIRICA 2017: 15-58.

humaine), situés dans les niveaux d'habitat. Nous n'avons inclus ces agglomérations de pièces lithiques (certaines allogènes) dans la catégorie des ateliers de taille, que lorsque, dans leur composition, on a trouvé des rognons avec des traces de décortication, des enclumes en calcaire, utilisées, des percuteurs en grès, calcaire ou même en silex, des éclats ou lames corticales, retouchées et d'autres pièces retouchées.

LES GRATTOIRS DE MITOC

Le complexe lithique 22 se caractérise par la présence de types spécifiques de pièces lithiques, mais aussi de survivances aurignaciennes en milieu gravettien, de sorte qu'il faut présenter sa composante lithique, seulement en ce qui concerne la présence des grattoirs:

- Grattoir convexe-burin dièdre sur troncature retouchée, sur lame moyenne retouchée et denticulée, en silex gris pigmenté, local. C'est une pièce à caractère technico-typologique gravettien prononcé, sur lame plate, mince, avec des pigmentations plus fines ou plus grandes, en fonction des conditions de sa présence dans le sol. Nous pensons que la pièce a été assez intensément utilisée, puisqu'elle conserve le luisant spécifique, surtout sur la surface dorsale, sur le bord denticulé. Le coup de burin est fort, et, à l'impact entre le coup de burin et la troncature retouchée, on peut observer l'existence de son utilisation.
- Grattoir sur éclat macrolithique fragmentaire, cortical, à néo-cortex, en silex gris. La pièce a des traits plus anciens, aurignaciens, réalisés au premier niveau gravettien de Mitoc-*Malu Galben*. Le support est un éclat macrolithique, fragmentaire, en silex local, à granulation très fine, de très bonne qualité technique. Le grattoir est très largement évasé, la retouche se continuant jusqu'au milieu du bord droit. La pièce n'a ni bulbe, ni talon. Le support provient d'un nucleus de grandes dimensions et est de type à crête. Des enlèvements de petites dimensions sont constatés aussi sur certaines portions des bords, sur la surface ventrale.
- Grattoir double sur éclat cortical, macrolithique, en silex gris foncé, local. Le support est représenté par un éclat macrolithique, massif, épais. Les deux fronts de grattoir pourraient représenter, de fait, les éléments d'un nucleus à deux plans de frappe, sur la base desquels on a aussi préparé les retouches d'un grattoir double, haut. Des enlèvements de petites dimensions sont constatés aussi sur la surface dorsale des trois bords.
- Lame fragmentaire retouchée, à front de grattoir, en silex gris clair pigmenté, local. De fait, c'est un grattoir sur fragment de lame macrolithique, aux bords retouchés. C'est, croyons-nous, l'une des très peu de pièces avec le même type de retouche sur le front de grattoir et sur les bords. Il n'est pas exclus qu'on constate qu'après la fracturation on ait essayé d'utiliser la zone tronquée pour des activités de raclage.
- Grattoir sur lame moyenne, corticale, retouchée, en silex noir, local. Vers la base, dans la zone du bulbe, le support a un double rétrécissement, plus accentué sur le bord droit, du type des pièces épipaléolithique, swiderien, mais non retouchées. Sur le bord droit et à la base de la pièce on constate de petites plages de cortex. Le bulbe est très petit et le talon se trouve dans la zone corticale. Le support est souple et le front de grattoir est étroit, mais avec des retouches semi-abruptes.
- Grattoir sur lame corticale à crête, en silex grisâtre-marronâtre, local. La lame est de facture triangulaire, et la crête est partielle et unilatérale, vers la droite. Le front de grattoir est très bien retouché, avec des retouches uniformément réalisées, à partir du côté droit (la zone du cortex) vers la gauche et se continue encore sur une portion de ce bord. Manquent bulbe et talon. C'est une pièce robuste, et la qualité du silex a contribué à ces qualités techniques.
- Grattoir sur éclat, en silex gris très clair, brulé, local. L'association spatiale avec la pièce présentée antérieurement nous semble intéressante, soit pour en déduire l'existence de microphénomènes géo-pédologiques (processus de versant), soit celle d'une structure de combustion, détruite par les mêmes possibles phénomènes géo-pédologiques. L'éclat est petit et presque rond, et le front de grattoir a été

certainement créé avant qu'on brûle le support. Le bulbe du support est très bien mis en relief – occupant presque toute la largeur de l'éclat, et le talon est large et oblique.

- Lamelle à crête unilatérale à droite, en silex gris, local, elle constitue un nouveau témoignage de la spécialisation des communautés humaines de Gravettiens de Mitoc- *Malu Galben*. Ce que nous avons appelé *la crête*, peut représenter, de fait, un front de grattoir large, sur éclat, mais on avait renoncé à ce type d'outil, car on lui a appliqué un coup de burin, par lequel on a mis en évidence un bulbe très petit et un talon ponctiforme (1 mm).
- Grattoir sur éclat retouché, en silex gris clair, local. C'est une pièce classique pour les technocomplexes du Paléolithique supérieur dans une large zone géographique européenne. Il a les bords retouchés, le front de grattoir bien mis en relief (le support étant un éclat moyen, mais assez épais afin de créer une valeur utilitaire à la pièce). Nous n'excluons pas la possibilité que l'existence du négatif d'un enlèvement du bord droit, près de la base de la pièce, ait constitué l'intention de créer au support encore un front de burin, pour le rendre multifonctionnel. On n'observe pas l'existence du bulbe, mais la pièce a un possible talon de forme triangulaire, créé par les négatifs des enlèvements antérieurs.
- Grattoir sur lame corticale, en silex gris clair, local. La pièce est de relativement petites dimensions (le support est une lame moyenne) et possède deux petites plages corticales sur la surface dorsale. Un petit accident des négatifs des enlèvements sur la surface dorsale peut lui créer l'aspect de grattoir caréné atypique. Les retouches des deux bords montrent son utilisation certaine, car elles sont redoublées d'enlèvements millimétriques, sur les deux surfaces. Le bulbe est très faiblement prononcé et le talon est très petit (2 mm).
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, retouchée, en silex gris très clair, patiné et pigmenté, local. Par le caractère de la taille et de la retouche, par la patine du support, on peut le considérer aussi une pièce de caractère gravettien du point de vue typologique et technologique. Il a les bords retouchés et une encoche large, sur l'un des bords. Sa fragmentation ne permet pas l'emplacement du bulbe et du talon, mais les traces de l'onde de choc permettraient l'idée que l'enlèvement du support s'est réalisé dans la zone du front de grattoir. La patine totale et uniforme de la pièce nous fait croire qu'on l'avait située en conditions spéciales des dépôts géo-pédologiques de *Malu Galben*.
- Grattoir sur éclat macrolithique, en silex gris clair, local. Un éclat macrolithique, massif à sa base d'enlèvement, retouché avec un front de grattoir étroit, car cette partie du support est amincie et rétrécie. Si l'on regarde la pièce avec le front de grattoir en haut (il n'a pas de bulbe et de plan de frappe), on peut déduire que le bord gauche du support a intensément été utilisé car il a une encoche large et profonde, mais aussi des retouches d'utilisation sur le même bord et, sur le bord opposé, il y a plusieurs enlèvements de petites dimensions, probablement d'utilisation aussi. La massivité "du manche" nous donne l'idée de la préparation de cette pièce pour des travaux difficiles comme intensité et durée.
- Grattoir sur lame macrolithique, à crête, en silex gris, local. Le support est représenté par une lame à crête, dans toute sa longueur, nécessaire à la préparation d'autres enlèvements.
- Grattoir sur lame moyenne aux bords retouchés, en silex gris clair, allogène, de la zone du Dniestr. La pièce a l'aspect d'un grattoir caréné, mais de moindres dimensions. Pour atténuer la massivité du support, sur la surface dorsale, on a fait l'enlèvement d'une lame très étroite, dans toute la longueur du support. Manquent bulbe et talon du support, mais les retouches recouvrent tout son contour. Nous constatons, à ce technocomplexe, une nouvelle spécialisation dans la taille du silex: recouvrement de tout le contour du support avec des retouches continues.
- Grattoir sur lame moyenne à crête, en silex gris clair, local. Le support est représenté par une lame moyenne non retouchée, avec la transformation de l'extrémité distale en front de grattoir convexe¹⁹.

¹⁹ CHIRICA, CHIRICA, CORDOȘ 2018: 75-107.

Précisons que les grattoirs du C. 22 se trouvaient en association avec des burins de divers types, racloirs, lames retouchées, y compris des pièces à dos, spécifiques au Gravettien. La présence des racloirs est due au fait que, dans tous les niveaux d'habitat, datés au début du Gravettien, les survivances aurignaciennes constituent une composante technologique et typologique importante²⁰.

LE COMPLEXE-ATELIER DE TAILLE NO 27, DATÉ À LA 27.100 ± 1500, COMPOSANTE LITHIQUE:

- Pendeloque en cortex de silex, découvert en 1981, dans le périmètre d'un atelier à deux foyers et à 4760 pièces en silex (déchets, restes de débitage), un racloir de facture plus ancienne, moustérienne, réutilisé de même comme burin dièdre, cinq grattoirs et une pointe de La Gravette. Un grattoir est caréné sur lame retouchée.
- Grattoir caréné sur lame macrolithique retouchée, massive, triangulaire, en silex gris foncé, local. Le support est constitué d'une lame macrolithique, massive, type à crête unilatérale vers la gauche, avec des retouches fines d'utilisation sur les deux bords. Nous ne savons pas quand s'est produite la fracturation, mais ne se conservent ni bulbe ni talon. Toute la surface ventrale est lisse, même si l'on y voit les traces de l'onde de choc de l'enlèvement du nucleus.
- Grattoir-burin sur lame macrolithique, en silex gris à une tache blanchâtre à la partie proximale, qui a pénétré dans la masse du silex gris. Le front de grattoir est rond, très bien retouché, avec une petite surface à crête vers la zone proximale. Sur le bord gauche on observe de fines retouches d'utilisation. On a donné le coup de burin dans la partie distale, profitant d'une anomalie naturelle de l'enlèvement.
- Grattoir sur lame macrolithique corticale (10,2 cm), avec le front de grattoir évasé, réalisé par l'ancien coup d'enlèvement, en écartant le bulbe; les traces des ondes de choc du coup d'enlèvement sont bien mises en relief sur la surface ventrale. Sur la surface dorsale se conservent les négatifs des enlèvements y compris les traces de l'onde de choc des enlèvements lamellaires, inclusivement les traces de l'onde de choc d'un enlèvement.
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire aux bords retouchés, en silex gris fonce, local. Les retouches des deux bords sont d'utilisation et le front de grattoir est bien mis en relief sur le support lamellaire.
- Grattoir sur lame macrolithique (8,5 cm), en silex gris aux taches plus claires. Le support a de petites plages à cortex, et on observe sur le bord gauche l'existence de fines retouches d'utilisation.
- Lame moyenne à troncature oblique retouchée, en silex gris, considérée aussi comme étant un grattoir oblique sur lame moyenne. Le bulbe recouvre presque toute la largeur du support, et le talon est très étroit (2 mm).
- Grattoir sur lame moyenne à néo-cortex, à fines retouches d'utilisation sur les deux bords. Le support est triangulaire, avec de petites pigmentations gris clair. Le bulbe est très petit, mis en relief aussi par les traces de l'onde de choc, et le talon est très étroit (2 mm).
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, en silex gris clair, mat, local, sans bulbe et sans talon, à cause de la fracturation. Le support en silex mat nous peut déterminer à considérer qu'il pourrait appartenir à la zone du Dniestr.
- Grattoir sur éclat moyen cortical, en silex gris foncé, local, au front de grattoir dans la zone du bulbe écarté par les retouches de finition. Il n'a pas de talon, pour la même raison. On peut observer quelques faibles retouches dans la partie inférieure du bord droit, dans la zone du cortex.
- Grattoir sur lame retouchée, en grès grisâtre-jaunâtre, allogène. Le support est retouché sur les deux bords, jusque dans la zone du bulbe qu'on a supprimé, ainsi que le talon, supprimé par la retouche du front de grattoir. Sur le bord gauche, les retouches sont particulièrement marquées sur la surface ventrale du support, et, sur le bord droit, sont visibles les retouches d'utilisation, mais, dans la partie

²⁰ CHIRICA, CHIRICA 2017a: 13-47.

inférieure et à la base de la pièce, les retouches sont très bien réalisées, comme pour d'autres pièces de *Malu Galben*, où on a retouché aussi la base de la pièce, sous la forme typologique d'un grattoir double.

- Grattoir sur lame moyenne, avec des retouches sur les deux bords, en grès jaunâtre à intercalations grisâtre-marronâtres. Le support conserve le bulbe très petit et le talon est linéaire-ponctiforme. Les retouches des deux bords sont bien exécutées et le front de grattoir est bien délimité. Sur la surface dorsale, dans la zone du talon, l'enlèvement du support du nucleus a été préparé par de petits enlèvements. Le support est légèrement recourbée, triangulaire en profil.

Comme dans le cas du C. 22, les grattoirs sont associés avec des lames retouchées, burins, d'autres pièces de type gravettien, par la présence desquels on a pu déterminer l'appartenance gravettienne du complexe-atelier de taille, contribuant, évidemment, aussi à la datation de chronologie absolue.

Nous précisons encore qu'à *Malu Galben* on a découvert de nombreux grattoirs de plusieurs types (Pl. I-VII), que nous n'y citons plus du fait qu'on les avait publiés dans le cadre des travaux concernant la quartation des matériels lithiques de cette grande station paléolithique, tant dans les niveaux d'habitat (dans la couche d'habitat) que dans les technocomplexes lithiques²¹

LES GRATTOIRS DE PÂRÂU LUI ISTRATE:

NIVEAU I, AURIGNACIEN, 4,20 – 3,80 M

- 1 lame macrolithique à front de grattoir à l'extrémité distale
- 1 grattoir haut sur lame à crête
- 1 grattoir atypique concave sur éclat
- 1 grattoir sur lame moyenne à bord droit finement retouché, 1 grattoir sur éclat moyen cortical, en silex gris.

NIVEAU II, GRAVETTIEN, 3,60 – 2,80 M

- 1 éclat à front de grattoir dans la zone du bulbe
- 1 grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris foncé
- 1 grattoir caréné sur lame à crête
- 1 grattoir caréné sur lame à crête
- 1 grattoir sur lame fragmentaire corticale
- 1 grattoir détruit partiellement pour le transformer en burin, sur lame moyenne corticale, avec des retouches sur les bords
- 3 grattoirs (1 sur éclat cortical moyen, silex gris clair)
- 1 grattoir oblique sur fragment de lame corticale moyenne, silex gris
- 1 grattoir sur lame moyenne corticale, silex gris
- 2 grattoirs sur lames moyennes
- 1 grattoir sur lame moyenne, silex gris
- 1 grattoir sur lame moyenne, silex gris
- 1 grattoir sur lame moyenne fragmentaire
- 2 grattoirs sur lame moyenne (1 simple convexe, silex gris)
- 1 grattoir caréné sur lame moyenne à l'extrémité distale oblique et retouchée
- 1 grattoir à museau plat sur lame moyenne

²¹ CHIRICA 2017: *passim*; CHIRICA, CORDOȘ 2018: *passim*; CHIRICA, CHIRICA 2019: *passim*.

- 1 grattoir caréné sur éclat nucléiforme fragmentaire
- 1 lame moyenne à front de grattoir
- 1 grattoir non fini-burin dièdre sur lame moyenne, silex gris clair avec la surface **pigmentée (silex étranger?)**
- 1 grattoir concave-burin d'angle atypique sur éclat, en silex gris, à retouches sur le bord gauche
- 1 grattoir-burin sur lame moyenne
- 1 grattoir sur lame moyenne avec retouches sur les bords, silex gris clair

NIVEAU III, GRAVETTIIEN, 2,50 – 1,70 M

- 1 grattoir sur lame fragmentaire moyenne partiellement retouché abruptement-perçoir sur encoche
- 1 grattoir sur lame moyenne, silex gris clair
- 1 grattoir double en grès
- 1 grattoir sur lame moyenne, en silex gris
- 1 grattoir sur éclat fragmentaire plate, à encoche retouchée sur un bord, à retouches sur autre bord
- 1 grattoir en éventail sur bout de lame moyenne
- 1 grattoir caréné sur lame moyenne.
- 1 grattoir haut caréné ou rabot sur nucléus épuisé
- 1 grattoir sur bout de lame moyenne
- 1 grattoir sur lame moyenne, silex gris clair
- 1 grattoir convexe-burin sur troncature retouchée.

NIVEAU IV, GRAVETTIIEN, 1,70-1,40 M

- 1 grattoir
- 1 grattoir caréné sur lame moyenne à crête, corticale, silex noir
- 1 lame nucléiforme à front de grattoir²².

LES GRATTOIRS DE VALEA LUI STAN.

- Grattoirs (en éventail, sur lame, sur éclat (semi-circulaire, etc.), nucléiformes, 25
- Grattoirs sur éclat moyen, à front large, comme à Mitoc-Malu Galben-Gravettien IV, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen, à bord droit retouché, silex gris foncé
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris-violacé
- Grattoir sur éclat moyen cortical, à crête
- Grattoir sur lame moyenne à crête partielle, corticale, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris foncé
- Grattoir sur lame macrolithique, à bord droit denticulé, silex gris
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris violacé
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex noir
- Grattoir sur bout de lame moyenne, silex gris très clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen, silex gris clair

²² CHIRICA, CHIRICA 2019: 28-65.

- Grattoir sur éclat moyen avec les bords retouchés, silex gris foncé
- Grattoir sur lame moyenne, à retouches d'utilisation sur les bords, silex noir
- Grattoir caréné sur lame moyenne à bord gauche retouché, silex noir
- Grattoir sur éclat moyen cortical à bord droit retouché, silex noir
- Grattoir ogival sur éclat moyen retouché, silex gris foncé
- Grattoir caréné sur lame nucléiforme, corticale, silex gris foncé
- Lame moyenne à front de grattoir, silex noir à silex blanc
- Grattoir sur lame moyenne, silex gris foncé
- Eclat moyen cortical avec les bords retouchés, à front de grattoir non-terminé, silex noir
- Grattoir caréné sur éclat moyen cortical, silex gris pigmenté
- Grattoir sur lame moyenne corticale, fragmentaire, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris foncé
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex noir
- Grattoirs sur éclat moyen, silex gris clair, pigmenté
- Grattoir sur éclat moyen avec des retouches fines sur les bords, silex gris très clair
- Grattoir sur éclat moyen à bord gauche retouché et à bord droit denticulé, silex très clair
- Grattoir sur lame moyenne corticale à bord gauche retouché, silex gris foncé
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris foncé
- Grattoir sur lame moyenne svelte, silex gris clair
- Grattoirs sur éclat moyen plate, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, en section triangulaire, silex gris patiné blanchâtre
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris clair pigmenté
- Grattoir sur éclat fragmentaire, silex gris violacé
- Grattoir sur lame moyenne silex gris marronâtre
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris clair pigmenté
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, corticale, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris très clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris très clair
- Grattoir caréné sur éclat moyen nucléiforme, silex gris blanchâtre
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris foncé
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, svelte, silex gris clair
- Grattoir sur bout de lame moyenne, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen aux bords retouchés, silex gris foncé
- Grattoir caréné sur éclat macrolithique nucléiforme cortical, au bord droit retouché, silex gris clair
- Eclat moyen cortical, denticulé, silex gris clair à un bord retouché sur la surface ventrale, grès très fin, gris foncé.
- Grattoir sur éclat moyen fragmentaire cortical, silex noir
- Grattoir sur éclat microlithique, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen, silex noir à silex blanc
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris très clair
- Grattoir sur lame microlithique, silex noir

- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen fragmentaire cortical, silex gris foncé
- Grattoir sur éclat moyen plat, silex gris très clair
- Lame moyenne fragmentaire, silex noir à silex blanc
- Grattoir double sur éclat moyen à contour totalement retouché, silex gris clair
- Grattoir sur éclat cortical au bord gauche retouché, silex noir
- Burin caréné sur un ancien bord retouché, sur éclat moyen, silex gris pigmenté
- Grattoir sur lame svelte, corticale, à un bord retouché, silex gris clair
- Grattoir sur fragment de lame moyenne à néocortex, silex gris violacé
- Grattoir double sur lame moyenne, silex gris
- Grattoir sur lame moyenne corticale, silex gris violacé
- Grattoir sur éclat moyen à deux surfaces dorsales, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne brûlée, silex gris clair
- Grattoir sur éclat moyen cortical, silex gris violacé
- Grattoir sur lame moyenne, silex gris clair
- Grattoir double sur lame fragmentaire, silex noir
- Grattoir ogival sur éclat moyen à des encoches sur bord droit (la surface ventrale), silex gris très clair
- Grattoir sur éclat petit triangulaire, silex gris pigmenté
- Grattoir sur lame microlithique, silex gris clair
- Grattoir sur lame moyenne fragmentaire, silex gris violacé
- Grattoir sur bout d'éclat à bord gauche retouché, silex gris pigmenté
- Grattoir sur éclat moyen, brûlé, silex gris
- Grattoir sur éclat moyen cortical, à des retouches sur le bord gauche, silex gris pigmenté
- Grattoir sur éclat microlithique à retouches sur un bord, silex blanc
- Grattoir ogival sur éclat moyen, silex gris
- Grattoir sur lame moyenne à bord droit retouché.

Nous constatons une très bonne préparation des lames et des éclats (des supports), et de leurs composantes (détachement parfait, bulbe très bien mis en évidence même avec une coupe pour le détruire, plan de frappe très bien préparé). On n'a trouvé de telles situations ni à *Malu Galben*, ni à *Pârâu lui Istrati*. Pour ces motifs, il est très difficile d'encadrer les matériels lithiques dans une civilisation de Paléolithique supérieur. Au commencement, on a précisé l'existence de trois *niveaux* d'habitat à Mitoc-Valea lui Stan: Aurignacien, Gravettien et Tardenoisien. Maintenant, nous proposons l'existence de deux niveaux: Aurignacien et Gravettien, parce que le silex gris-violacé et les nucléus coniques (trop grands) ne sont pas des arguments suffisants pour l'encadrer dans le Tardenoisien. De plus, les 4 grattoirs carénés ont été trouvés à la surface du sol actuel, pas dans un niveau culturel; les autres 2 grattoirs carénés, pas très typiques, ont été trouvés dans le soi-disant niveau gravettien. Mais le matériel lithique trouvé à *Valea lui Stan* (lames, éclats, pièces pas typiques) peuvent l'encadrer dans le Paléolithique supérieur, sans présenter des éléments spécifiques à une civilisation.

Nous précisons que, dans toutes les sections, on a trouvé les matériels à des profondeurs comprises entre 0,20 et 2,12 m, donc ils devraient être de facture gravettienne et aurignacienne. Mais le versant est très abrupt (approximativement 45°), et l'érosion a été particulièrement accentuée; cet aspect, cumulé avec les travaux agricoles, a déterminé un mélange intense de pièces archéologiques paléolithiques. De ce point de vue, nous estimons que ce n'est que l'outillage lithique qui pourrait contribuer à une possible séparation des découvertes sur des critères d'aspect culturel (Paléolithique supérieur ancien, respectivement Paléolithique supérieur récent). Ajoutons-y le fait que, vu les conditions de conservation des matériels archéologiques, argile-loess, ensoleillement intense, leur couleur est, presque en totalité, blanche sur la surface dorsale (exposée au soleil), gris clair, sur la ventrale.

Nous avons constaté l'existence de pièces à patine blanchâtre, de lames à crête, par ex. en S VI, □ 13, à la profondeur de 2,15-2,30 m, avec la même attention pour la préparation du talon, même des supports en silex noir à silex blanc, de lames à crête, avec le talon très petit, ponctiforme, ou plus grand, lisse. A la profondeur de 2,07-2,15, il y a un mélange de pièces en silex gris clair ou silex blanchâtre, intensément patiné. Dans le carre 6, à la profondeur de 1,96 m, nous avons découvert des pièces d'aspect gravettien; le bulbe est très petit (□ 6, - 1,98 m), la pièce (une lame) a un front de grattoir.

LES GRATTOIRS DE LA PISC (LA CHISC)

Dans ce lieu, pas très bien encadré du point de vue géographique sur le territoire du com. Mitoc, nous avons redécouvert, dans les collections de notre Institut, les pièces suivantes, toutes de petites dimensions, mais qui n'entrent pas dans la catégorie des pièces microlithiques, excepté une lamelle Dufour, en silex:

Pl. X.1-15

- grattoir sur lame moyenne à talon dièdre, 6,8 x 2,2 x 0,7 cm
- grattoir sur lame, 2,8 x 1,4 x 0,4 cm
- grattoir sur lame fragmentaire, 1,7 x 1,4 x 0,4 cm
- grattoir sur lame corticale, 3,4 x 1,7 x 0,7 cm
- grattoir sur lame en silex gris clair, non-local, 2,8 x 1,4 x 0,4 cm
- grattoir sur bout de lame en silex blanchâtre, 2,4 x 2,6 x 0,8 cm
- grattoir double droit et oblique sur fragment de lame, 2,3 x 2,3 x 0,6 cm
- grattoir sur bout de lame, silex noir, 2,1 x 1,9 x 0,4 cm
- grattoir double sur bout de lame, 2,3 x 2,1 x 0,4 cm
- grattoir oblique, sur bout de lame, 1,5 x 1,8 x 0,5 cm
- grattoir sur bout de lame, 2,1 x 1,8 x 0,4 cm
- grattoir sur bout de lame, 1,8 x 1,5 x 0,4 cm.
- grattoir sur bout de lame corticale, 2,3 x 1,9 x 0,6 cm.
- grattoir sur bout de lame, 2,3 x 1,5 x 0,4 cm
- grattoir sur bout de lame corticale, 2,3 x 1,9 x 0,6 cm

Pl. XI.1-14

- grattoir sur lame moyenne corticale, en section triangulaire, 6,1 x 1,8 x 0,7 cm
- grattoir sur bout de lame, 2,7 x 1,8 x 0,6 cm
- lame à double troncature, grées noir, 2,8 x 1,6 x 0,4 cm
- lame corticale, silex gris clair, non-local, 2,9 x 1,1 x 0,5 cm
- lame à double troncature, à crête, 1,8 x 1,5 x 0,7 cm
- lame microlithique, silex blanchâtre, à retouches très fines sur un bord, 1,5 x 1,8 x 0,8 cm
- grattoir sur bout de lame, 0,6 x 1,0 x 0,6 cm
- grattoir sur bout de lame, silex maronâtre, 1,8 x 1,3 x 0,3 cm
- lame microlithique, 2,5 x 0,8 x 0,4 cm
- bout de lame fragmentaire, grées très fin, 2,3 x 1,5 x 0,4 cm
- grattoir sur bout de lame, 2,6 x 1,6 x 0,6 cm
- grattoir sur bout de lame, obsidienne, 0,6 x 1,4 x 0,3 cm
- grattoir sur bout de lame, 2,4 x 1,4 x 0,3 cm
- front de grattoir, 1,6 x 2,8 x 1,1 cm

On constate une très bonne préparation du talon (lames de petites dimensions, mais qu'on appelle *aspect microlithique*, à l'exception d'une lamelle de type Dufour). Par leurs dimensions, ainsi que par leur manière de retouche, on peut encadrer ces grattoirs dans un autre *aspect culturel* du Gravettien, qu'on n'avait pas rencontré dans les stations, niveaux d'habitat ou technocomplexes de Mitoc, Crasnaleuca, Cotu Miculinți, Ripiceni. Si l'on y ajoute aussi les différents aspects de la matière première, allogène, on peut se

demander si dans les gisements de Mitoc il n'y avait aussi pas d'autres communautés humaines paléolithiques, inconnues jusqu'à présent. Nous avons proposé²³ l'existence de communautés humaines arrivées en vagues dans l'espace géographique de la Vallée du Prut, vu les conditions très favorables d'environnement. En réétudiant les matériels lithiques des stations lithiques de Mitoc, surtout de *Valea lui Stan* et *La Pisc (La Chisc)*, nous constatons l'existence d'autres aspects de la présence des communautés humaines qui se différencient de ceux des niveaux d'habitat gravettien de *Malu Galben*, *Pârâu lui Istrate*. Nous parlons notamment des types de supports sur lesquels on a retouché les pièces lithiques finies. On comprend bien la présence des pièces de facture (technique, typologie) aurignacienne en milieu stratigraphique et technico-typologique gravettien, en tant qu'éléments des survivances aurignaciennes dans le gravettien. Dans le cadre des deux premières stations citées là-haut, on comprend difficilement la présence de ces supports-là si minutieusement préparés à être retouchés et transformés en outils finis. Dans le cadre de *La Pisc (Chisc)* s'ajoutent les dimensions des grattoirs et des autres composantes du technocomplexe découvert par des recherches de surface. On ne peut pas calculer et réaliser des identités avec le technocomplexe mésolithique-tardenoisien de *Ripiceni-Izvor*, vu qu'à Mitoc manquent les pièces pygmées, les microlithiques (environ 62 %), ou les nucléus fusiformes, présents à *Valea lui Stan*, mais de dimensions beaucoup plus grandes; de plus, l'attention avec laquelle on a préparé les supports à Mitoc-*La Pisc (La Chisc)* et la perfection de leur retouche ne retrouvent pas d'identités dans le cadre des technocomplexes lithiques de l'espace carpato-dniestréen. S'y ajoute, comme nous l'avons déjà précisé ci-dessus, la diversité de la matière première, dont il est impossible de préciser l'espace d'origine au moment actuel.

²³ CHIRICA, BORZIAC, CHETRARU 1996: 171-174.

BIBLIOGRAPHIE

- BĂCĂUANU, CHIRICA 1987 Băcăuanu, V., Chirica, V., *Corrélations géomorphologiques-archéologiques dans le secteur épigénétique de la vallée du Prut*, in: BAI, II, 89-91.
- CHIRICA 2017 Chirica V., *Le gisement paléolithique de Mitoc-Malu Galben. La classification du Patrimoine archéologique mobil*, in: BAI, XXVIII, Ed. PIM.
- CHIRICA 2016 Chirica, V., *La présence des pièces carénés dans les technocomplexes du Paléolithique supérieur*, in: Chirica, V., Ichim, C (eds.), *Les Aurignaciens. Leur création matérielle et spirituelle*, in: BAI, XXVII, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.
- CHIRICA 1995 Chirica, V., *Le Paléolithique de la zone du Prut Moyen*, in: MemAntiq, XX, 7-34.
- CHIRICA 1989 Chirica, V., *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, in: BAI, III, Iași.
- CHIRICA 1985 Chirica, V., *Locuiri aurignaciene pe terasele Prutului dintre Ripiceni și Miorcani. Relațiile lor cu locuirile contemporane de pe terasele Bistriței*, in: MemAntiq, IX-XI (1977-1979), 21-23.
- CHIRICA, BORZIAN 2009 Chirica, V., Borzian, I., *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, in: BAI, XXII, Ed. PIM, Iași.
- CHIRICA, BORZIAN 2005 Chirica V., Borzian I., *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, in: BAI, XIV, Iași.
- CHIRICA, BORZIAN, CHETRARIU 1996 Chirica, V., Borzian, I., Chetrariu, N., *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, in: BAI, V, Iași.
- CHIRICA, CHIRICA 2019 Chirica, V., Chirica, V.-C., *Habitats aurignaciens et gravettiens de Mitoc – Roumanie*, in: BAI, XXXII, Ed. PIM, Iași.
- CHIRICA, CHIRICA 2017 Chirica, V., Chirica, V.-C., *Survivances aurignaciennes dans le milieu gravettien*, in: Chirica, V., Ichim, C (eds.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du Coll. Int. Iași-Mitoc, 22-26 mai 2017, in: BAI, XXIX, 13-60.
- CHIRICA, CHIRICA, BODI 2014 Chirica, V., Chirica, V.-C., Bodi, G., *La Vallée du Prut moyen – entre Miorcani et Ripiceni. Stratigraphie géologique et habitats paléolithiques*, in: BAI, XXV, Ed. Pim, Iași.
- CHIRICA, CORDOȘ 2018a Chirica, V., Cordoș, C., *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben. Patrimoine archéologique mobile*, in: BAI, XXX, Ed. PIM, Iași.
- CHIRICA, CORDOȘ 2018b Chirica, V., Cordoș, Cr., *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (deuxième Edition)*, in: BAI, XXXI, Ed. PIM, Iași.
- CHIRICA, CHIRICA, CORDOȘ 2018 Chirica V., Chirica V.-C., Cordoș, C., *Un nouveau technocomplexe lithique à Mitoc-Malu Galben: C. 22*, in: Țurcanu, S., Ursu, C.-E. (eds), *Materiality and inentity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, The Bucovina Museum, Suceava, Karl A. Romstorfer Publishing House, Suceava, 75-108.
- DAMBLON, HAESAERTS 2007 Damblon, F., Haesaerts, P., *Les datations 14C à Mitoc-Malu Galben*, in: Otte, M., Haesaerts, P., Chirica, V. (eds.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine)*, ERAUL 72, Liège, 53-65.
- HAESAERTS 2007 Haesaerts P., *Mitoc-Malu Galben: cadre stratigraphique et chronologique*, in: Otte, M., Chirica, V., Haesaerts, P. (eds.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Roumanie)*, ERAUL 72, Liège, 15-43.
- ISTRATE 1981 Istrate, C.-M., *Așezarea paleolitică de la Mitoc-Valea lui Stan*, in: MemAntiq, VI-VIII (1974-1976), 8-18.
- ISTRATE 1979 Istrate, C.-M., *Locuirile paleolitice și epipaleolitice de la Mitoc-Valea lui Stan*, in: Hierasus, I, 83-96.
- MOROȘAN 1938 Moroșan, N. N., *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est (Les dépôts géologiques, leur faune, flore et produits d'industrie)*, in: Anuarul Institutului Geologic al României, XIX, București, *passim*.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, ZAHARIA 1959a Nicolăescu-Plopșor, C. S., Zaharia, N., *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956 (IV. Mitoc)*, in: Materiale, V, București, 34-38.

- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, ZAHARIA 1959b Nicolăescu-Plopșor, C. S., Zaharia, N., *Cercetările de la Mitoc*, in: *Materiale*, VI, București, 11-19.
- OTTE, NOIRET, CHIRICA, BORZIAN 2007 Otte, M., Noiret, P., Chirica, V., Borzian, I., *Mitoc-Malu Galben: étude de l'industrie lithique*, in: Otte, M., Chirica, V., Haesaerts P. (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 85-136, 185-218.
- PĂUNESCU 1999 Păunescu Al., *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*. Studiu monografic, vol. I/2, Ed. Satya Say, București.
- PĂUNESCU 1993 Păunescu, Al., *Ripiceni-Izvor paleolitic și mezolitic*. Studiu monografic, Ed. Academiei Române, București.
- TUFFREAU, CHIRICA, BĂLESCU, HAESAERTS 2009 Tuffreau, A., Chirica, V., Bălescu, S., Haesaerts, P., *Nouvelles recherches sur le gisement paléolithique de Mitoc Valea Izvorului (dépt. de Botoșani), Fouilles 2003-2004*, in: *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, 23-30.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Mitoc-Malu Galben. 1. end-scraper on flake; 2. end-scraper on cortical flake; 3. carinated end-scraper/carinated burin/convex end-scraper front on flake; 4. end-scraper on flake; 5. nosed end-scraper on cortical blade; 6. carinated end-scraper on exhausted core; 7. carinated end-scraper on exhausted core; 8. carinated end-scraper on flake; 9. nosed end-scraper on cortical flake. 1-4. AI inf.; 5-9. AI; 1-9. local flint.
- Pl. II. Mitoc-Malu Galben. 1. carinated end-scraper on blade; 2. carinated end-scraper on retouched cortical flake; 3. carinated end-scraper on retouched flake; 4. double end-scraper on cortical flake; 5. end-scraper on flake; 6. end-scraper on retouched blade; 7. end-scraper on cortical flake; 8. end-scraper on retouched blade; 9. end-scraper on crested flake. 1-9. AI, local flint.
- Pl. III. Mitoc-Malu Galben. 1. end-scraper on butt, on cortical flake; 2. carinated end-scraper-burin grattoir-burin on core-like flake; 3. end-scraper on retouched cortical blade; 4. carinated end-scraper on core-like retouched flake; 5. end-scraper on rounded cortical flake; 6. end-scraper on fragmented retouched blade; 7. double carinated end-scraper on microlithic core; 8. end-scraper on fragmented blade; 9. end-scraper on fragmented blade. 1-9. AI; local flint.
- Pl. IV. Mitoc-Malu Galben. 1. end-scraper on retouched cortical flake; 2. end-scraper on retouched blade; 3. end-scraper on cortical blade; 4-6. end-scrappers on retouched blades; 7. end-scraper on blade; 8. end-scraper on cortical flake; 9. end-scraper on flake. 1-2. AII; 3-8. AIII; 9. AIII sup.
- Pl. V. Mitoc-Malu Galben. 1. end-scraper on crested blade; 2. scraping tool on exhausted core; 3. end-scraper on blade; 4. end-scraper on bladelet; 5. end-scraper-angle burin on cortical blade; 6. end-scraper on retouched cortical blade; 7. end-scraper on crested cortical blade; 8. end-scraper on blade.
- Pl. VI. Mitoc-Malu Galben. 1. end-scraper on retouched blade, non-local sandstone; 2. end-scraper on blade, non-local sandstone; 3. end-scraper on blade, non-local flint; 4. end-scraper on cortical blade; 5. end-scraper on retouched blade; 6. end-scraper on retouched (left side) blade; 7. end-scraper on cortical blade; 8. burin on crested blade; 9. end-scraper on retouched blade; 10. end-scraper-burin on retouched blade, non-local green flint; 11. end-scraper on retouched blade, Dniester flint. 4-9. local flint. 1-6. Gr. II; 7-10. Gr. III; 11. Gr. IV.
- Pl. VII. Mitoc-Malu Galben. 1. carinated end-scraper on retouched crested blade; 2. end-scraper on cortical crested blade; 3, 7. end-scrappers on retouched blades; 4-5. end-scraper on blade; 6, 9. end-scrappers on crested blades; 8. end-scraper on cortical blade; 10. double end-scraper on crested blade; 11. end-scraper-dihedral burin on blade, non-local sandstone. 1-8. Gr. IV; 9-11. Gr. disp.; 1-10. local flint.
- Pl. VIII. Mitoc-Valea lui Stan. End-scrappers on blades and flakes. Local flint.
- Pl. IX. Mitoc-Valea lui Stan. End-scrappers on blades and flakes. Local flint.

- Pl. X. 1-15. Mitoc-*La Pisc* (*La Chisc*). 1. end-scraper on blade; 2. end-scraper on bladelet; 3. end-scraper on bladelet; 4. end-scraper on cortical blade; 5. end-scraper on blade; 6. end-scraper on fragmented blade; 7. end-scraper on bladelet; 8. double end-scraper on fragmented blade; 9. double end-scraper on blade; 10. end-scraper on bladelet; 11. end-scraper on bladelet; 12. end-scraper on cortical blade; 13. end-scraper on bladelet, light sandstone; 14. double end-scraper on blade; 15. truncated blade. 1-12, 14-15. local flint; 1-15. Late Gravettien.
- Pl. XI. 1-14. Mitoc-*La Pisc* (*La Chisc*). 1. Fragmented blade, fine-grained sandstone; 2. end-scraper on bladelet; 3. oblique end-scraper; 4. end-scraper on bladelet, obsidian; 5. end-scraper on bladelet; 6. end-scraper on bladelet; 7. double end-scraper on bladelet; 8. end-scraper on cortical blade; 9. sandstone bladelet; 10. crested bladelet; 11. sandstone bladelet; 12. end-scraper pre-form; 13. bladelet; 14. bladelet. 2-3, 5-8, 10, 12-14. local flint; 1-14. Late Gravettien.

Pl. I. Mitoc-*Malu Galben*: 1. grattoir sur éclat; 2. grattoir sur éclat cortical; 3. grattoir caréné-burin caréné-front de grattoir convexe sur éclat; 4. grattoir sur éclat; 5. grattoir à museau sur lame corticale; 6. grattoir caréné sur nucléus épuisé; 7. grattoir caréné sur nucléus épuisé; 8. grattoir caréné sur éclat moyen; 9. grattoir à museau sur éclat cortical. 1-4. AI inf.; 5-9. AI; 1-9. silex local.

Pl. II. Mitoc-Malu Galben: 1. grattoir caréné sur lame; 2. grattoir caréné sur éclat cortical retouché; 3. grattoir caréné sur éclat retouché; 4. grattoir double sur éclat cortical; 5. grattoir sur éclat; 6. grattoir sur lame retouchée; 7. grattoir sur éclat cortical; 8. grattoir sur lame retouchée; 9. grattoir sur éclat à crête. 1-9. AI, silex local.

Pl. III. Mitoc-*Malu Galben*: 1. grattoir sur talon, sur éclat cortical; 2. grattoir-burin caréné, sur éclat nucléiforme; 3. grattoir sur lame corticale retouchée; 4. grattoir caréné sur éclat nucléiforme retouché; 5. grattoir sur éclat cortical rond; 6. grattoir sur lame fragmentaire retouchée; 7. grattoir double caréné sur fragment de nucléus microlithique; 8. grattoir sur lame fragmentaire 9. grattoir sur lame fragmentaire. 1-9. AI; silex local.

Pl. IV. Mitoc-Malu Galben. 1. grattoir sur éclat cortical retouché; 2. grattoir sur lame retouchée; 3. grattoir sur lame corticale; 4-6. grattoirs sur lame retouchée; 7. grattoir sur lame; 8. grattoir sur éclat cortical; 9. grattoir sur éclat. 1-2. AII; 3-8. AIII; 9. AIII sup.

Pl. V. Mitoc-Malu Galben. 1. grattoir caréné sur lame à crête; 2. rabot sur nucléus épuisé; 3. grattoir sur lame moyenne; 4. grattoir sur lame macrolithique; 5. grattoir-burin d'angle sur lame corticale; 6. grattoir sur lame corticale retouchée; 7. grattoir sur lame corticale à crête; 8. grattoir sur lame.

Pl. VI. Mitoc-Malu Galben. 1. grattoir sur lame retouchée, grès allogène; 2. grattoir sur lame, grès allogène; 3. grattoir sur lame, silex allogène; 4. grattoir sur lame corticale; 5. grattoir sur lame retouchée; 6. grattoir sur lame à bord gauche retouché; 7. grattoir sur lame corticale; 8. burin sur lame à crête; 9. grattoir sur lame retouchée; 10. grattoir-burin sur lame retouchée, silex vert, allogène; 11. grattoir sur lame retouchée, silex de Dniestr. 4-9. silex local; 1-6. Gr. II; 7-10. Gr. III; 11. Gr. IV.

Pl. VII. Mitoc-Malu Galben. 1. grattoir caréné sur lame à crête retouchée; grattoir sur lame corticale à crête; 3, 7. grattoirs sur lame retouchée; 4-5. grattoir sur lame; 6, 9. grattoirs sur lame à crête; 8. grattoir sur lame corticale; 10. grattoir double sur lame à crête; 11. grattoir-burin dièdre sur lame, en grès, allogène. 1-8. Gr. IV; 9-11. Gr. disp.; 1-10. silex local.

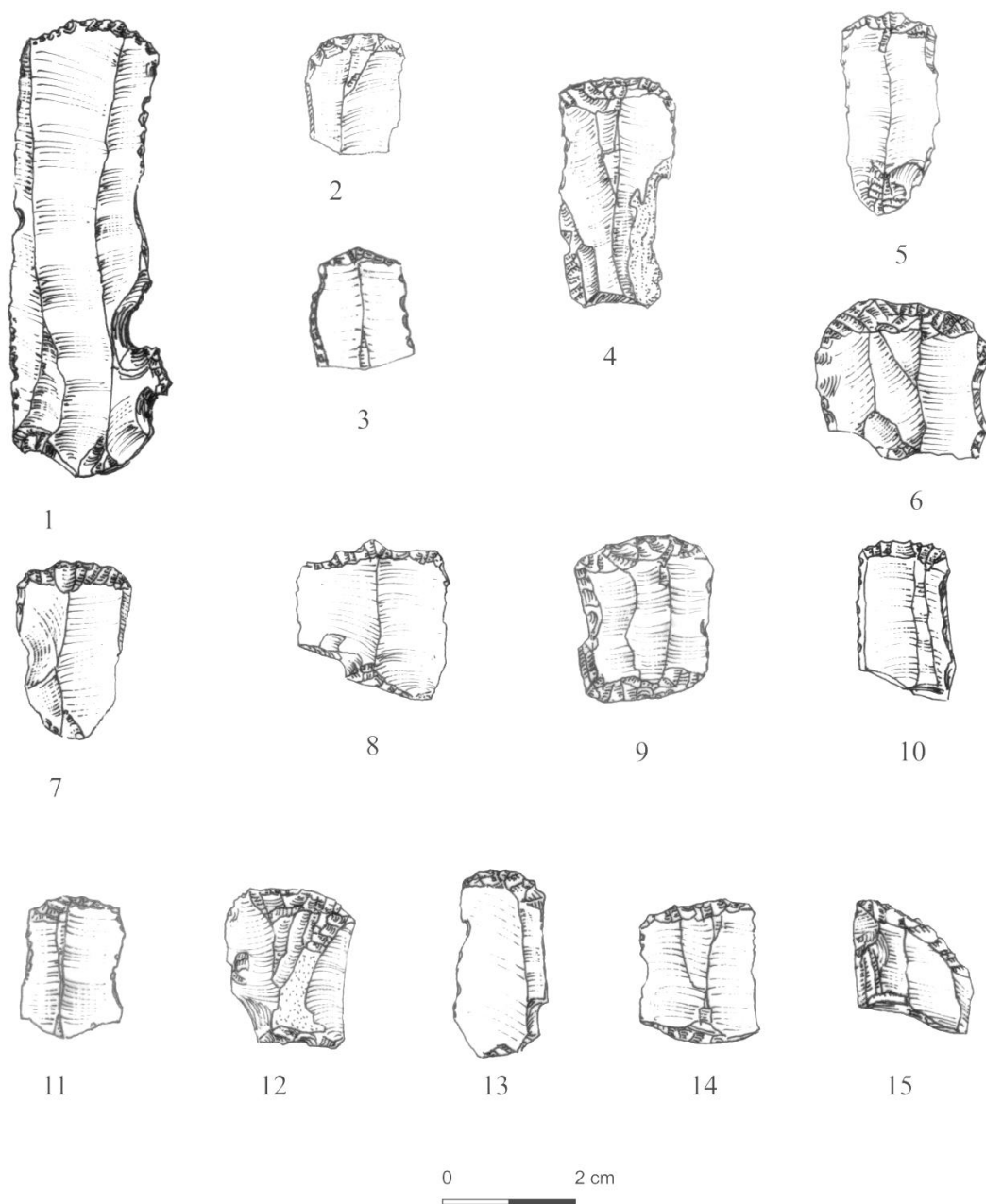

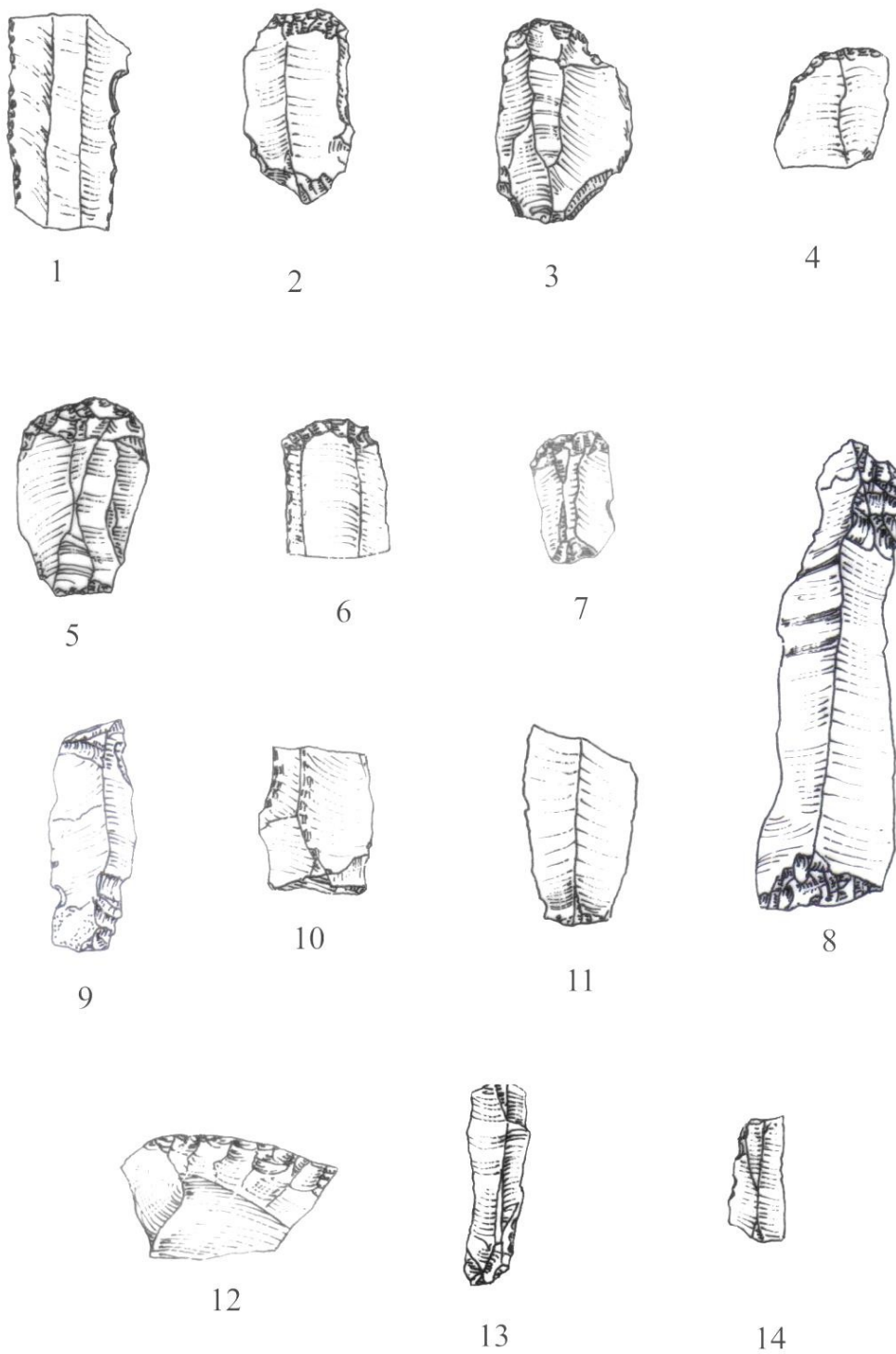
Pl. VIII. Mitoc-Valea lui Stan. Grattoirs sur lame et sur éclat. Silex local.

Pl. IX. Mitoc-Valea lui Stan. Grattoirs sur lame et sur éclat. Silex local.

Pl. X. 1-15. Mitoc-*La Pisc* (*La Chisc*). 1. grattoir sur lame; 2. grattoir sur lamelle; 3. grattoir sur lamelle; 4. grattoir sur lame corticale; 5. grattoir sur lame moyenne; 6. grattoir sur lame; 7. grattoir sur lamelle; 8. grattoir double sur lame; 9. grattoir double sur lame; 10. grattoir sur lamelle; 11. grattoir sur lamelle; 12. grattoir sur lame corticale; 13. grattoir sur lamelle, grès très clair; 14. grattoir double sur lame; 15. lame à troncature très oblique. 1-12, 14-15. silex; 1-15. Gravettien tardive.

Pl. XI. 1-14. Mitoc-*La Pisc* (*La Chisc*). 1. lame fragmentaire, grès fine; 2. grattoir sur lamelle; 3. grattoir oblique; 4. grattoir sur lamelle, en obsidienne; 5. grattoir sur lamelle; 6. grattoir sur lamelle; 7. grattoir double sur lamelle; 8. grattoir sur lame corticale; 9. lamelle en grès; 10. lamelle à crête; 11. lamelle en grès; 12. front de grattoir; 13. lamelle; 14. lamelle. 2-3, 5-8, 10, 12-14. silex local; 1-14. Gravettien tardive.

NOUTĂȚI ARHEOLOGICE DIN ZONA BISERICII TALPALARI DIN IAȘI

DE

DAN APARASCHIVEI*, ANGELA SIMALCSIK**, ȘTEFAN HONCU*,
GEORGE BILAVSCHI*, LUCIAN MUNTEANU*, SEVER BOȚAN*,
MĂRIUCA VORNICU*, BOGDAN MINEA*, LUMINIȚA BEJENARU***

Abstract:

The Talpalari Church in Iasi, dedicated to "Nativity of the Virgin", was built, according to the existing documents, in the middle of 17th century, by the great vistiernic (treasurer) Iordache Cantacuzino, the brother-in-law of prince Vasile Lupu. There was a cemetery around it, about which we also have information from contemporary sources. In view of the consolidation works to be carried out on "Milescu" House, a heritage building, the Institute of Archeology in Iasi provided the archaeological assistance. The excavations near the Talpalari church, conducted in 2016 and 2017, led to the identification of the skeletal remains of 14 individuals in relatively certain funerary contexts. It was also possible to estimate, based on minimum number of individuals calculation method, the presence of 11 other individuals from which we have only disparate fragments due to repeated disturbance events. The present paper presents a detailed analysis of the funerary features, from historical, archaeological and anthropological points of view. The research focuses on both elements of funerary inventory (including potsherds), and animal osteological remains identified in a secondary context.

Six coins have been identified as a grave goods. The excavation of the features has led to the finding of several buttons and hook-eye fasteners. In particular, based on the interpretation of the numismatic material, we could see that the graves corresponding to this level in the cemetery of the Talpalari church can be chronologically framed between the last decades of the sixteenth century and the first decades of the next.

Therefore, the written sources of the time argue for the existence of Talpalari church in the seventeenth century, however, the field research leads us to the hypothesis that this place of worship was preceded by another one that operated in the previous century and which hosted the cemetery of that neighborhood.

Keywords: Iași, Talpalari church, medieval cemetery, anthropological analysis, grave goods.

Patrimoniului cultural arheologic al unui oraș precum Iași, cu o istorie remarcabilă, în special pentru epocile medievală și modernă, nu este suficient de bine reprezentat, în opinia noastră, în istoriografia de specialitate. Nu ne oprim aici la cauzele care au dus la acest deficit de informare prin nepublicare, dar îndrăznim să subliniem că amplasarea arheologiei printre disciplinele indispensabile în descrierea corectă a etapelor istorice ale unei comunități, mai ales cum este cea de prestigiu al orașului Iași, devine o necesitate. În contextul acesta, aducem în prim plan câteva rezultate obținute recent în urma intervențiilor arheologice la un imobil de pe strada Săulescu, nr. 4, aflat în aria unui monument istoric al Iașilor, biserica „Nașterea Maicii Domnului” sau „Talpalari”¹.

* Institutul de Arheologie al Academiei Române-Filiala Iași; danaparaschivei76@yahoo.com, stefanhoncu@yahoo.com, bilavschi@arheo.ro, lucanas2000@yahoo.com, sever_botan@yahoo.com, mariucav@gmail.com, mineaib@yahoo.com.

** Institutul de Antropologie “Francisc J. Rainer” al Academiei Române-Filiala Iași: angellisimal@yahoo.com.

*** Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de Biologie; umib@uaic.ro.

¹ Lista Monumentelor Istorice: cod identificare IS-II-m-B-04078 – <http://patrimoniu.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-IS.pdf>; Registrul Arheologic Național: cod 95079.41 – <http://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=95079.41>.

În vara anului 2016, Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași a fost solicitat de către Universitatea de Medicină și Farmacie „Gr. T. Popa” Iași să asigure asistență arheologică în vederea realizării unor lucrări de consolidare, reabilitare și amenajare a fundației imobilului „Casa Milescu”², monument istoric datat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Pl. I). În afară de secțiunile de intervenție la fundația clădirii în exterior, de unde provin și rezultatele de mai jos, am supravegheat și lucrările care s-au efectuat în interiorul pivniței de sub edificiu, un ansamblu de beciuri situate la circa 3,50 m față de nivelul actual de călcare.

Monumentul istoric cunoscut drept „Casa Milescu” a fost o vreme corpul E al Facultății de Medicină, iar apoi sediul Imprimeriei Universității de Medicină și Farmacie „Gr. T. Popa” din Iași. În prezent, după reabilitare, aici funcționează „Centrul de limbi moderne Gr. T. Popa” al instituției menționate anterior.

Imobilul este situat la aproximativ 45 m sud de biserica Talpalari (sau Tălpălari). Edificiul religios, datat în forma actuală în secolul al XIX-lea, a fost ctitorit, conform surselor disponibile, la mijlocul secolului al XVII-lea, de către marele vistiernic Iordache Cantacuzino³. Edificiul apare, cu o formă ușor diferită de cea din 1955, în planul lui Fr. Peytavin (1857) (Pl. II.2).

Zona de dincolo de capătul nordic al Râpei Pevețoaiei (colțul sud-vestic al orașului medieval) este inclusă în perimetrul urban după începutul secolului al XVII-lea, ca o extensie spre vest a uliței Feredeielor (care mergea pe sub Mitropolie și se termina în zona bisericii Sf. Gheorghe-Lozonschi). Construcțiile de zid în această zonă, situată la limita nordică a Mahalalei Calicilor, apar abia după jumătatea secolului al XVIII-lea⁴. Pe planul realizat de inginerul hotarnic italian Joseph Anton Giuseppe Baiardi în anul 1819, zona de la sud de biserica Talpalari este practic lipsită de construcții monumentale, modul de redare al frontului estic al viitoarei străzi Gh. Săulescu indicând existența unor dughene⁵ (Pl. II.1).

Biserica Talpalari, cu hramurile „Nașterea Maicii Domnului” și „Sf. Ilie”, este localizată la capătul nord-vestic al Uliței Mari (Bld. Ștefan cel Mare), la marginea Iașilor medievali, unde începea „mahalaua mișeilor” sau „a calicilor”⁶.

Informațiile pomelnicului din 1806⁷, dar și alte documente mai vechi certifică identitatea primului ctitor al bisericii, marele vistiernic Iordache Cantacuzino, cumnat cu voievodul Vasile Lupu și unul dintre sfetnicii apropiați ai acestuia⁸. Marele dregător ar fi ridicat în perioada 1630-1660⁹ (după N. A. Bogdan) sau 1640-1650¹⁰ (după V. Erhan) ctitoria sa cu hramul „Nașterea Maicii Domnului”, la marginea de nord-vest a vechiului târg, pe terasa superioară a Bahluiului. Vechimea edificiului religios este probată de un document din 28 aprilie 1640, care evocă pe Vărvăruța care vindea împreună cu fiii săi preotului „Carp”, de la biserica lui „Iordache vistiernicul în Ieși”, a patra parte din satul Horilești, din ținutul Cărligăturii¹¹. Astfel, putem deduce pe baza acestui document că biserica ctitorită de marele dregător Iordache Cantacuzino era finalizată înaintea datei de 28 aprilie 1640, când preotul Carp slujea deja în acest lăcaș de cult¹². Documentul de la 1 martie 1635 consfințește numirea lui Iordache Cantacuzino ca vistiernic al Domnului Moldovei, Vasile Lupu¹³. Cu alte

² Cod LMI: IS-II-m-B-04030.

³ BOGDAN 2004: 222. N. A. Bogdan susținea că edificiul de cult a fost construit în perioada 1630-1660. Recent, istoricul ieșean Sorin Iftimi consideră că biserica a fost edificată pe la 1640: DASCĂLU, IFTIMI 2000: 96; IFTIMI 2014: 237.

⁴ CIHODARU, PLATON 1980: 102-103.

⁵ Originalul planului realizat de ing. J. Baiardi nu s-a păstrat, dar în arhiva Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iași se păstrează o copie donată de Scarlat Pastia, fostul primar al orașului Iași.

⁶ BOGDAN 2004: 222-223; BĂDĂRĂU, CAPROȘU 2007: 381-382; ERHAN 2003: 161.

⁷ BOGDAN 2004: 222.

⁸ Ghibănescu 1934: 3-4. Gh. Ghibănescu preciza că în actul de la 30 mai 1796 epitropii parohiei bisericii Talpalari erau episcopul Hușilor Veniamin Costache, vistiernicul Iordache Balș și vistiernicul Iordache Cantacuzino, „toți trei veri primari între ei”; STOICESCU 1974: 478-479.

⁹ BOGDAN 2004: 222.

¹⁰ ERHAN 2003: 161.

¹¹ DRH, A, XXV, 2003: 365, Nr. 349; ATANASIU 2010: 17-18.

¹² ATANASIU 2010: 18.

¹³ DRH, A, XXIII, 1996: 44-45, Nr. 46.

cuvinte, biserica a fost ridicată în timpul mandatului său la Iași, în intervalul dat de cele două documente – 1 martie 1635 și 28 aprilie 1640.

Câteva decenii mai târziu, în veacul al XVIII-lea, sunt atestați aici meșterii tălpălari, cu locuințele și atelierele lor, care se ocupau cu dubitul pieilor și cu confecționarea tălpilor încălțăminte¹⁴. Breasla lor va da și numele bisericii – Biserica Talpalari/Tălpălari. Un document de la 1742 ne transmite că parohul bisericii la acea vreme era preotul Antonie, iar starostele breslei talpalarilor este cunoscut ca fiind Ioan Papajemna¹⁵. Până spre sfârșitul veacului al XIX-lea, în biserică a fost păstrată o făclie a acestei organizații¹⁶.

Pe 20 iulie 1827 un incendiu puternic a mistuit Ulița Mare cu Mitropolia, Trisfetitele, Podul Vechi, Târgul de Jos și multe alte clădiri până la Bahlui, afectând și biserica Talpalari. Aceasta a fost distrusă până la „goliciunea zidurilor”¹⁷. Biserica a fost refăcută de marele vornic Dimitrie Cantacuzino-Paşcanu (urmaș al primului ctitor), împreună cu soția sa Pulheria Beldiman, care i-au reconstituit inclusiv bolțile și catapeteasma, i-au mărit ferestrele și au dotat sfântul lăcaș cu mobilier și podoabe. În apropiere își începuse activitatea culturală și educativă Academia Mihăileană, iar la 1835, biserica Talpalari a fost folosită drept capelă pentru noua instituție de învățământ, de care era legată printr-un zid din piatră și în care se realizase o deschidere pentru acces¹⁸.

Între 1884-1890 biserica a fost puternic afectată de distrugeri (intemperii, cutremure, incendiu), necesitând reparații capitale, realizate din venituri proprii. Tot atunci s-a reclădit clopotnița și s-au adăugat pe fațada sudică a edificiului două pridvoare închise, care aveau rolul de a proteja intrările în pridvorul inițial și în altar.

În a doua jumătate a veacului al XX-lea biserica a fost abandonată și a fost la un pas de a urma soarta multor edificii religioase demolate pentru „a răspunde noilor necesități arhitecturale ale orașului”¹⁹. Abia după 1990 s-au reluat demersurile pentru consolidarea bisericii, restaurarea elementelor arhitectonice și a operelor de artă din interiorul acesteia.

Planul actual al bisericii Talpalari este în formă de cruce, cu o singură turlă – turnul clopotniței –, clădit deasupra exonartexului (Pl. III). Pictura a fost realizată la 1886, în stil neorenescentist. În exterior se observă tehnici decorative interesante sub forma registrelor de nișe trilobate și rombice dispuse circular, de la soclu și până aproape de streșină²⁰.

În apropierea bisericii a funcționat cel mai probabil un cimitir pentru a deservi enoriașii parohiei Talpalarilor. Informațiile din documente sunt destul de lacunare, dar menționează necropola ca reper în marcarea limitelor unor proprietăți. Astfel, un act de vânzare a unui teren cu case, din 15 august 1753, în care se face mențiunea și despre topografia zonei (cu pante și vale, teren dispus de-a curmezișul), se precizează învecinarea în partea de sus a terenului unui proprietar cu cimitirul bisericii („...de la poartă din ulița de la vale sîntu 31 stînjini g(ospo)d în lungu pînă în țintirimul bisericii Tălpălarilor...”)²¹.

Într-un alt document este menționat cimitirul parohiei talpalarilor ca limită a proprietății lui Ioniță Mîndzul (15 iulie 1745), care „...este în mahalaoa pe Ulița Mare, în margine țintirimului sfîntei biserici ce s(ă)

¹⁴ BOGDAN 2004: 222; PAVLESCU 1939: 275-276.

¹⁵ GHIBĂNESCU 1934: 3-4.

¹⁶ BOGDAN 2004: 222.

¹⁷ BOGDAN 2004: 222. N. Iorga scria că focul a început de la casele spătarului Ilie Zmău și a cuprins toată ulița arzând „Mitropolia, Treisfetitele, Curtea gospodărească, Podul Vechi, Târgu de Jos, Heresteaua, Sf. Constantin până peste Bahlui; a ars și Talpalarii, distrugând până la goliciunea zidurilor clădirea” (IORGA 1907: 71-73).

¹⁸ STOICESCU 1974: 478-479; CIHODARU, PLATON 1980: 593; BĂDĂRĂU, CAPROȘU 2007: 381.

¹⁹ Printre monumentele religioase care au dispărut în secolele XIX-XX menționăm bisericile Dancu (Sfinții Voievozi), Vovidenia, Sfânta Vineri (Sfânta Paraschiva), Sfântul Ilie (Biserica Gheanghei) ori Sfântul Nicolae cel Sărac: STOICESCU 1974: 445; SZÉKELY 2001: 31-38; ICHIM 2004: 145-151; ICHIM 2005; DASCĂLU 2006: 59-68; ZAHARIUC 2008: 53-64; RĂDVAN, RĂDVAN 2013: 61-98; STAVARACHI 2013: 201-210.

²⁰ DASCĂLU, IFTIMI 2000: 96; BĂDĂRĂU, CAPROȘU 2007: 381-382.

²¹ DOCUMENTE IAȘI IV 2001: 178-179, Nr. 251.

numește biserica Tălpărilor... ”²². Din informațiile acestui hrisov se desprinde ideea că cimitirul se întindea pe terasa superioară, lângă biserică și în apropierea Uliței Mari. Un document din 2 februarie 1749 amintește că logofătul Toader Scorțescu reintră în drepturile de proprietate asupra unei vechi ocini înstrăinate, prin cumpărarea acesteia de la Pavăl tălpărarul și Maria, soția acestuia. Proprietatea se învecina cu cimitirul bisericii Talpărilor²³.

Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea se poate deduce o posibilă restrângere a teritoriului cimitirului în avantajul proprietăților boierești aflate în creștere. Astfel, printr-un zăpis de la 13 ianuarie 1799, se adeverește că Gheorghe Carp (fost mare ban) a plătit bisericii Talpării taxa (bezmen) „...pentru locul ce-l are cuprins în ograda dum(isale) din țințirumul sf(intei) bisărici”²⁴.

Situația materială precară a locuitorilor din mahalaua talpărilor dinspre Bahlui se întrevea prin studierea unui paragraf dintr-un act de vânzare-cumpărare, încheiat în ianuarie 1780 între Toader bărbierul și logofătul vistieriei Lupu Nacu, și prin care se localizează terenul cu casă în „Locul Calicilor”. Motivul renunțării la această proprietate este evident: „...neavând trebuință de casă, fiindcă merșterșugul soțului meu au fost cu trebuință de a ne afla cu șederea la uliță, iar nu la mahala...”²⁵.

În Tabelul caselor pentru încartiruire din orașul Iași (1789) reiese că în mahalaua Talpărilor existau 8 case ale orașenilor, negustorilor ș.a., 57 case simple cu doar o încăpere și nu mai puțin de 7 cârciumi²⁶.

Conform informațiilor din epocă, partea superioară a platoului, care avea acces la Ulița Mare, era locuită de familii înstărite (Cantacuzino, Beldimano, Scorțescu, Hermeziu, Burghilea, Botezatu, Gane, paharnicul Athanasie Gosanu-care este înmormântat în interiorul sfântului locaș) și alții, care se numără printre ctitorii și finanțatorii de mai târziu ai parohiei²⁷. Aceștia dețineau case cochete, cu grădini frumoase. În contrast cu lumea „de sus”, pantele și zona văii Bahluiului erau ocupate de comunități sărace, care trăiau în bordeie, și se ocupau cu munci mai mult sau mai puțin legale.

*

Din punct de vedere arheologic amintim că, la aproximativ 220 m spre est față de biserică, a fost descoperit un tezaur cu monede de la Alexandru cel Bun, într-o locuință adâncită, în cadrul unui complex cu material arheologic medieval (secolele XIV-XV) și medieval târziu (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)²⁸.

De asemenea, știm că în aceeași zonă a efectuat cercetări preventive arheolog Stela Chepteia, rezultatele nefiind însă publicate. Din informații neverificate știm că tot în urma unor acțiuni de reabilitare a structurii de rezistență a clădirii, acum mai multe decenii au fost identificate o serie de înhumări, fără a cunoaște detalii despre numărul, poziția, datarea și inventarul acestora.

REZULTATELE ARHEOLOGICE DIN ZONA BISERICII TALPALARI

În lunile octombrie-noiembrie 2016 au fost efectuate lucrări de anvergură la „Casa Milescu”, de pe strada Săulescu, nr. 4, din municipiul Iași. Ca parte a proiectului, cu sarcini de asistență arheologică, echipa de arheologi de la Institutul de Arheologie din Iași a obținut rezultate foarte interesante, menite să îmbunătățească considerabil cunoașterea istoriei acestei zone a Iașilor. Scopul beneficiarului, Universitatea de Medicină și Farmacie „Gr. T. Popa” Iași, a fost consolidarea clădirii monument „Casa Milescu” prin intervenția la substructura clădirii. În acest scop s-a intervenit pe laturile de nord, vest și sud.

²² DOCUMENTE IAȘI V 2001: 279, Nr. 485.

²³ DOCUMENTE IAȘI V 2001: 359, Nr. 581.

²⁴ DOCUMENTE IAȘI X 2007: 217, Nr. 233.

²⁵ DOCUMENTE IAȘI VII 2005: 575-576, Nr. 446.

²⁶ DOCUMENTE IAȘI VIII 2006: 598-599, Nr. 470.

²⁷ BOGDAN 2004: 222.

²⁸ REPERTORIUL IAȘII 1984: 198-199.

Suprafața totală afectată a fost de 37,20 m², din care 11 m x 1 m (11 m²) pe latura de nord a imobilului – S1; 18 m x 1 m (18 m²) pe latura de vest – S2; respectiv, 8,20 m x 1 m (8,20 m²) pe latura de sud – S3. Pe laturile de nord și de vest, pe o suprafață de aproximativ 17,35 m², în urma adâncirii graduale, au ieșit la iveală mai multe complexe arheologice, dintre care menționăm morminte medievale și gropi moderne, ultimele fără importanță patrimonială.

În acest sector, situația stratigrafică, surprinsă cel mai bine în secțiunea S2, pe o suprafață destul de îngustă, se prezintă astfel (Pl. IV)²⁹:

- primul nivel corespunde nivelului actual de călcare și consta dintr-o placă de beton groasă de 0,10 m.
- cel de-al doilea nivel, de 0,30 m, era compus dintr-un pământ cenușiu amestecat cu puțin pământ galben (stratul vegetal deranjat de lucrările de turnare a plăcii de beton).
- nivelului al treilea îi este atribuită o fâșie subțire de arsură, cărbune și cenușă, groasă de 0,10 m.
- cel de-al patrulea nivel stratigrafic are o grosime de 0,50 m și este alcătuit dintr-un pământ cenușos, de umplutură, cu multă cărămidă spartă, cărbune, sticlă, ceramică și piatră în compoziție. Acesta este echivalent cu primul nivel constructiv, datat, probabil, în a doua jumătate a secolului XIX-lea, moment în care în zonă a avut loc o nivelare și s-a construit actualul imobil „Casa Milescu”.
- stratul al cincilea are o grosime de 0,10 m și este alcătuit din nisip cu pietriș.
- cel mai vechi nivel arheologic din această zonă, stratul al șaselea, corespunde înhumărilor care au avut loc în această necropolă și a fost surprins în acest sector pe circa 0,80 m.
- sub aceste șase niveluri am constatat că avem un strat de pământ galben steril, cu o grosime variabilă, cuprinsă între 0,20 și 0,50 m.

Ulterior, în cursul lunii mai 2017, s-a intervenit într-un alt proiect, cu același beneficiar, de această dată pentru îngroparea unor cabluri electrice care conectau monumentul „Casa Milescu” de sursa centrală de curent electric. Cu acest prilej s-au efectuat lucrări pe o suprafață totală de aproximativ 75 m² (un șanț de 150 x 0,50 m). Întreaga arie ce a fost afectată de lucrările propriu-zise a fost supusă supravegherii arheologice, iar săpătura s-a realizat manual, până la adâncimea de 0,70 m. La 24 de m de colțul estic al imobilului „Casa Milescu”, la adâncimea de 0,60 m față de nivelul actual de călcare, s-a conturat groapa de depunere (cu o lățime de 0,80-0,90 m) a unui alt complex funerar, care face parte, cu certitudine, din aceeași necropolă a bisericii Talpalari, de unde provin și osemintele identificate în proximitatea casei-monument istoric.

METODE DE ANALIZĂ PALEOANTROPOLOGICĂ

Etaple analizei paleoantropologice au fost următoarele: stabilirea lateralității oaselor³⁰, reconstituirea elementelor scheletice cefalice și postcefalice, estimarea vârstei biologice³¹, determinarea sexului³², prelevarea datelor biometrice, conformativ și morfoscopice³³, calcularea staturii scheletice³⁴, stabilirea tipului

²⁹ Celelalte profile stratigrafice nu au putut fi surprinse în totalitate, întrucât măsurile de protecție a muncii (cofrarea profilelor) nu ne-a permis realizarea acestui lucru. Un alt motiv pentru care nu a fost realizat un profil stratigrafic pe toată lungimea secțiunii este acela că nivelurile arheologice ori erau deranjate de lucrările anterioare, ori aveau doar un nivel de umplutură urmat de stratul de pământ galben, steril.

³⁰ WHITE, FOLKENS 2005: 75-308.

³¹ PÉRIER 1935: 687-697; PÉRIER 1949: 1-7; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 21-46; SCHAEFER, BLACK, SCHEUER 2009; SCHEUER, BLACK 2000.

³² UBELAKER 1979: 72-80, 93-114; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 16-20.

³³ MARTIN 1928; MARTIN, SALLER 1957-1966; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 69-84.

³⁴ MANOUVRIER 1892: 227-233; PEARSON 1899: 169-244; BREITINGER 1938: 249-274; TROTTER, GLEESER 1951: 311-324; TROTTER, GLEESER 1952: 469-514; TROTTER, GLEESER 1958: 79-123; BACH 1965: 12-21.

antropologic³⁵, înregistrarea trăsăturilor non-metrice, anomaliilor și patologiilor dentare și osoase și a traumatismelor³⁶, identificarea adaptărilor funcționale și a indicatorilor ocupaționali și ai stilului de viață (entezopatii mecanice sau marcheri musculo-scheletici)³⁷. Studiul tafonomic a constatat în: înregistrarea stării de conservare³⁸, a gradului de reprezentare a scheletului³⁹ și a tuturor modificărilor vizibile macroscopic. S-au notat caracteristicile liniilor de ruptură și modificările suprafeței osoase produse sub influența factorilor pedologici, cum ar fi depunerile calcaroase și decolorările/pigmentările, dar și eventualele dezarticulări, urme de tăiere, rupere sau șlefuire, urme provenite de la dinții de rozătoare sau carnivore, dar și cele lăsate de insecte sau de rădăcinile plantelor⁴⁰.

În cazul osemintelor umane descoperite în context secundar s-a aplicat metoda numărului minim de indivizi (NMI) – metodă de cuantificare ce ne arată cel mai mic număr posibil estimat de subiecți care au contribuit la formarea unui ansamblu scheletic⁴¹. Pe lângă indicatorul „cel mai frecvent os de pe partea stângă sau dreaptă”, pentru estimarea NMI am mai utilizat indicatorii de vârstă (sub-adult sau adult) și caracteristicile morfoscopice particulare (robustitatea, grosimea peretelui osos, inserțiile musculare). Aceste din urmă observații ne-au ajutat la stabilirea incompatibilității fragmentelor. Precizăm că valorile obținute pentru numărul minim de indivizi nu ne indică cel mai probabil număr și nici numărul real de subiecți, ci numărul minim estimat (posibil) de subiecți care au contribuit la formarea ansamblului scheletic analizat.

DESCRIEREA COMPLEXELOR FUNERARE IDENTIFICATE ÎN TEREN

1. Mormântul 1 (M 1) este reprezentat de un schelet orientat V-E, apărut pe latura de nord a clădirii, la aproximativ 4,90 m față de profilul de vest al secțiunii SI, la adâncimea de – 2,00 m, în timp ce groapa de depunere a acestuia se conturează de la adâncimea de – 1,75 m. (Pl. V) Oasele acestuia se aflau în conexiune anatomică, din care lipsesc membrele inferioare și antebrațul drept. Capul era căzut în partea dreaptă a corpului, în timp ce mâna stângă era așezată în zona bazinului. Membrele inferioare ale individului lipsesc, fiind, probabil, deranjate de lucrările de consolidare a imobilului, realizate în 2008, când s-a intervenit pe latura de nord a clădirii. În acest complex am putut identifica și fragmente osteologice umane de la alți indivizi, aflate evident în poziție secundară. În plus, s-au descoperit și oase de animale care, cel mai probabil, au rezultat tot în urma intervențiilor repetate în zonă.

După desenarea și fotografierea defunctului s-a trecut la demontarea complexului, prilej cu care s-a descoperit o monedă în zona pieptului, la – 2,10 m, precum și resturi de lemn de la sicriul acestuia. Groapa de depunere a defunctului se contura pe o suprafață de 1,00 m x 0,90 m, zonă în care au fost identificate resturi ale sicriului, însă nu și cuiele acestuia.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic reprezentat prin *cranium* cu distrugerii în regiunea feței; segment postcranial fără oasele membrilor inferioare și antebrațului drept; stare de conservare satisfăcătoare.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: 55-60 ani (adult bătrân *maturus III*), sex masculin.

Caracteristici biomorfometrice: neurocraniu lung, moderat de larg și scund, de formă ovoidă (privit din plan vertical); indice cefalic mezocran; relief cranian accentuat; frunte largă; occipital larg, înalt și curbat; zigomatice înalte și largi; nas îngust; fosă canină profundă; mandibulă moderat de robustă spre gracilă (edentată), cu ram înalt și îngust; osatură

³⁵ BOEV 1972.

³⁶ MAYS 1998: 102-181; AUFDERHEIDE, RODRIGUEZ-MARTIN 1998: 19-200, 305-316, 357-423; ORTNER 2003: 119-639; MANN, HUNT 2005: 19-230; KATZENBERG, SAUNDERS 2008: 299-410; WALDRON 2009: 24-248; BARNES 2012; MANN, HUNT, LOZANOFF 2016.

³⁷ BLONDIAUX 1994; MOLLESON, BLONDIAUX 1994; HAWKEY, MERBS 1995: 324-338; PÁLFI, DUTOIR 1996: 41-55; CHAPMAN 1997: 390-411; HAWKEY 1998: 326-340; ROBB 1998: 363-377; MANN, HUNT 2005: 203-211.

³⁸ CONNELL 2008: 9.

³⁹ BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 5-8.

⁴⁰ MORLAN 1984: 160-171; DUDAY ET ALII 1990: 26-49; BUIKSTRA, UBELAKER 1994: 95-106; LARSEN 1997; KNÜSEL, OUTRAM 2004: 85-97; KNÜSEL, OUTRAM 2006: 253-278; OUTRAM ET ALII 2005: 1699-1710; DUDAY 2001; UBELAKER, MONTAPERTO 2014: 25-38; KNÜSEL, ROBB 2016: 655-673.

⁴¹ MAYS 1998: 26-32; ADAMS, KONISBERG 2004; ADAMS, KONISBERG 2008.

postcraniană robustă; statură scheletică de circa 169 cm (la limita superioară a categoriei masculine supramijlocii); trăsături tipologice est-euroapoide și mediteranoide (Pl. VI.1-5).

Patologii dentare: căderi dentare *antemortem* (12 pe arcada superioară, 5 pe cea inferioară dreaptă); parodontoză; un abces (C^c stâng). (Pl. VI.5-7)

Trăsături epigenetice sau anomalii postcraniene: *spina bifida occulta* (S3-S4); lombarizare centrală incompletă S1 (Pl. VI.8-9).

Patologii osoase: hiperostoza porotică (*cribra cranii* și *cribra orbitalia*) inactivă; inflamație a bolții palatine (Pl. VI.7); osteoartrită degenerativă poliarticulară (osteofite, coroziune, eburnație, deformarea conturului articular); hernie intervertebrală.

Indicatori ocupaționali: inserții musculare accentuate pe humerusuri și occipital.

2. **Mormântul 2 (M 2)** a apărut la aproximativ 0,70 m față de profilul de nord al secțiunii SII, chiar la punctul de conjuncție dintre SI și SII (Pl. VII). La adâncimea de – 1,95 m față de nivelul actual de călcare a început să se contureze groapa de depunere a defunctului, care avea lățimea de 1 m. Fundul gropii mormântului în care a fost depus defunctul se află la 2,20 m adâncime față de nivelul actual de călcare. Scheletul era întins pe spate, orientat V-E. Din păcate, nu a putut fi cercetat în întregime, deoarece partea sa superioară (o parte din torace și craniul) nu se află pe proprietatea afectată de lucrările de consolidare a fundației „Casei Milescu”. Astfel, au putut fi săpate o parte dintre coaste, brațele, o porțiune a coloanei, bazinul și picioarele. Inventarul M 2 este alcătuit din două monede (una fragmentară și o alta întreagă) și câțiva nasturi de metal, aflați în zona pieptului. Moneda a doua, conservată într-o stare precară, a fost găsită în zona cavității toracice, pe partea stângă a scheletului, în vreme ce prima a fost descoperită în zona mâinii stângi. Pe partea de nord a gropii, în profilul acesteia, au putut fi observate fragmente din sicriul de lemn al defunctului.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian reprezentat prin coxale, sacrum (fragmente), oasele membrelor inferioare (inclusiv plantare), fragmente din diafizele oaselor membrelor superioare; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: 45-50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus II*), sex masculin.

Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană foarte robustă; statură scheletică de circa 172 cm (categoria masculină mare).

Patologii osoase: modificări/reacții periosteale pe diafizele peroneelor (Pl. VIII.1).

Indicatori ocupaționali: inserții musculare foarte accentuate; relief subtrohanterian dezvoltat (fosă, creastă) (Pl. VIII.2); pilastrie accentuată; trohanter suplimentar incipient; placă femurală (Pl. VIII.3); modificări entezopatie pe femure (Pl. VIII.3), tibii și peronee.

Urme de oxidare: pe coxalul stâng (regiunea incizurii ischiatice, latura posterioară).

3. **Din mormântul 3 (M 3)**, identificat în apropierea lui M 1, la o adâncime de circa 1,85-1,90 m, s-au păstrat oasele membrelor inferioare (treimile distale ale ambelor femure, ambele tibii, ambele peronee, ambele rotule, calcaneu stâng, astragalul stâng și cuneiformul medial stâng). De altfel, aceste fragmente osoase nu au fost identificate în poziție anatomică firească, ci au putut fi considerate un complex unitar în urma analizelor antropologice. Situația dată este o mărturie clară a deranjamentelor repetate la care au fost supuse complexele arheologice din zonă.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian reprezentat prin femure (treimile distale), tibii, peronee, rotule, calcaneul, astragalul și cuneiformul medial de pe partea stângă; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: 25-35 ani (adult tânăr sau *adultus-maturus I*), sex feminin.

Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană gracilă; statură scheletică de circa 158 cm (la limita superioară a categoriei feminine supramijlocii).

Patologii osoase: modificări/reacții periosteale în treimea distală a tibiilor (Pl. VIII.4).

Traumatisme: astragalul stâng – fractură produsă *antemortem* în regiunea tuberculului medial (Pl. VIII.5).

Indicatori ocupaționali: modificări entezopatie pe rotule, calcaneu (Pl. VIII.5) și peronee (treimea distală) (Pl. VIII.6).

4. **Mormântul 4 (M 4)** a fost descoperit în secțiunea SI, în profilul nordic, la aproximativ 7,50 m față de profilul de vest al secțiunii, la adâncimea de – 1,40 m. Inițial, se contura partea superioară a femurului drept. Mormântul conținea un schelet al unei femei de peste 55-60 ani, orientat V-E, dar din care s-au păstrat doar membrele inferioare, aflate în conexiune anatomică. Acestea au fost surprinse în profilul de nord al secțiunii, motiv pentru care am procedat la realizarea unei nișe (1,60 m x 0,60 m) pentru a putea recupera integral scheletul. Am recurs la o astfel de soluție tehnică, întrucât instabilitatea pământului, precum și placa de beton de deasupra, groasă de 0,40 m și, nu în ultimul rând, măsurile de siguranță și de protecție a muncii nu ne-au permis să efectuăm o casetă pentru a recupera scheletul. Din aceleași motive de protecție a muncii, de la adâncimea de un metru s-a recurs la cofrarea cu dulapi (scânduri) de lemn a secțiunii din metru în metru, măsură care a îngreunat desfășurarea muncii noastre. Odată realizată micro-caseta, s-a constatat că deasupra scheletului M4 a fost depus un altul, denumit M 6 în numerotarea noastră. (Pl. IX) Ultimul suprapunea cu bazinul și picioarele membrele inferioare ale lui M 4, în timp ce mâna dreaptă se afla în apropierea femurului stâng. Partea de la bazin în sus a scheletului M 4 nu a fost descoperită, aceasta fiind, cel mai probabil, deranjată odată cu restaurarea făcută în deceniile anterioare. La demontarea acestuia nu a fost descoperit nici un fel de inventar.
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian reprezentat prin femure, tibii și peronee; stare de conservare satisfăcătoare.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: 55-60 ani (adult bătrân sau *maturus III*), sex feminin.
Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană foarte gracilă; statură scheletică de circa 159 cm (la limita inferioară a categoriei feminine mari).
Indicatori ocupaționali: femure cu creastă subtrohanteriană accentuată.
5. **Din mormântul 5 (M 5)** s-au păstrat doar câteva oase craniene și postcraniene ale unei persoane de sex feminin, de circa 25-35 ani. Groapa sepulcrală a fost surprinsă în profilul nordic al secțiunii SI, la adâncimea de – 1,40 m față de nivelul actual de călcare și la 6,50 m față de profilul de vest al secțiunii. Acesta a fost descoperit odată cu îndreptarea profilului nordic al secțiunii. Astfel, în urma acestor operațiuni s-a putut constata prezența oaselor bazinului unui schelet orientat V-E, dar care intrau în profilul secțiunii. Din motive obiective nu am putut realiza o casetă sau cel puțin o nișă prin care să încercăm recuperarea scheletului M 5. De asemenea, secțiunea se afla la limita proprietății terenului Universității de Medicină, iar zona în care continua complexul se afla pe o proprietate privată învecinată.
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic prezent doar prin două fragmente dintr-un parietal (porțiunea S2-S3 a suturii sagitale); segment postcranian reprezentat prin coxalul stâng (incomplet), două fragmente de la o coastă, vertebra L5, radiusul și cubitusul de pe partea dreaptă; stare de conservare bună.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: 25-35 ani (adult tânăr sau *adultus-maturus I*), sex feminin.
Caracteristici biomorfometrice: osatură gracilă; inserții musculare moderate.
6. **Mormântul 6 (M 6)**, care adăpostea rămășițele unei tinere de circa 18 ani, a fost descoperit la 7,10 m față de profilul de vest al secțiunii SI, în urma realizării nișei pentru recuperarea mormântului M 4. (Pl. IX) Acesta suprapunea, cu bazinul și picioarele, membrele inferioare ale celui alt defunct, în timp ce mâna dreaptă se afla în apropierea femurului stâng al lui M 4. Din motive de protecția muncii, dar mai ales pentru că o parte intra pe o altă proprietate, M 6 nu a putut fi recuperat integral. Din partea stângă a scheletului au fost găsite doar câteva coaste, oase ale bazinului și femurul, în timp ce tibia și laba piciorului nu au putut fi recuperate. Craniul era căzut în partea stângă a scheletului. În urma demontării scheletului nu a fost descoperit nici un fel de inventar.
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet aproximativ complet; segment cefalic reprezentat prin *cranium*; segment postcranian fără tibii, peronee și oasele plantare; stare de conservare bună.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: circa 18 ani (*juvenis-adultus*), sex feminin.
Caracteristici biomorfometrice: neurocraniu foarte lung, foarte îngust, moderat de înalt, de formă ovoidă (privit din plan vertical); indice cefalic hiperdolicocran; relief cranian atenuat; frunte de lărgime moderată; occipital moderat de larg, relativ înalt și curbat; zigomatice de dimensiuni moderate, dispuse în plan cu temporalele; nas de dimensiuni mijlocii; fosă canină profundă; mandibulă moderat de robustă, cu ram înalt și larg, cu corp înalt, cu simfiza piramidală; osatură postcraniană relativ gracilă; trăsături tipologice nordice și mediteranoide (Pl. X.1-4).
Trăsături epigenetice sau anomalii dentare: P¹ stâng – ectopie, transmigație (Pl. X.6); incisivi mandibulari – anomalie de poziție (aglomerație dentară, ectopie, transmigație) (Pl. X.5).
Patologii dentare: tartar supragingival pe dinții frontali, pe latura vestibulară.
Trăsături epigenetice craniene: prognatism subnazal accentuat (Pl. X.2).
Patologii osoase: hiperostoza porotică (*cribra cranii* și *cribra orbitalia*) activă (Pl. X.7).

7. **Mormântul 7 (M 7)** a putut fi identificat tot pe baza analizelor antropologice, de vreme ce au fost găsite doar câteva resturi postcraniene (rotula dreaptă, fragmente din ambele coxale, treimea distală a femurului stâng). Complexul poate fi amplasat, cu aproximație, la circa 0,40 m față de profilul de nord al secțiunii SI, la adâncimea de 1,75 m. Și în cazul acestui mormânt, se observă efectele lucrărilor necontrolate efectuate în zonă în deceniile anterioare sau, poate, chiar din perioada medievală. În zona din care au fost prelevate fragmentele osoase am putut identifica și oase animale. Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian reprezentat doar prin rotula dreaptă, fragmente din coxale și treimea distală a femurului stâng; stare de conservare satisfăcătoare.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: 14-16 ani (*juvenis*), sex masculin.
8. **Mormântul 8.** În imediata apropiere a lui M 7 au apărut și fragmentele dispartate care formează complexul **M 8**. Este tot un schelet incomplet, fără craniu, dar și fără tibii, peronee, palme, tălpi, identificat în profilul de vest al secțiunii SI și aparține unui bărbat de peste 55 ani. Ca și în cazul altor complexe, au fost identificate și oase de animale, cel mai probabil, în urma operațiunilor de nivelare a terenului, poate chiar din perioada medievală.
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian din care lipsesc oasele gambelor, plantelor și palmelor; stare de conservare satisfăcătoare.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: peste 55 ani (adult bătrân sau *maturus III-senilis*), sex masculin.
Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană foarte robustă; statură scheletică foarte mare, peste 180 cm (estimată morfoscopic, nici un os lung nu este întreg sau întregibil).
Trăsături epigenetice sau anomalii postcraniene: lumbarizare completă S1.
Patologii osoase: osteoartrită degenerativă poliarticulară (coroziune, osteofite, suprafețe de articulație deformate); inflamație a suprafeței de articulație manubrio-sternale; hernie intervertebrală toracică (Pl. XI.1); modificări/reacții periosteale pe diafizele femurelor (Pl. XI.2).
Indicatori ocupaționali: inserții musculare extrem de dezvoltate pe humerusuri și femure (creastă și fosă); modificări entezopatice pe femure (Pl. XI.2).
9. Din **mormântul 9 (M 9)**, la fel ca și în cazul ultimelor două complexe, s-au păstrat doar fragmente osteologice care au putut fi determinate ca aparținând unui individ doar pe baza analizelor antropologice. Gradul de deranjare secundară era foarte mare, astfel că arheologului i-a fost imposibil să constate existența unui complex unitar. În acest caz, tot din secțiunea SI, în imediata apropiere de M 8, de la adâncimi ce variază între 1,75 și 1,90 m au fost recoltate câteva resturi craniene (fragmente din parietale și occipital) și postcraniene (o tibie și un humerus). Și în acest caz semnalăm prezența unor oase de animale.
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic prezent doar prin cinci fragmente din parietale și occipital (suturi parțial obliterate); segment postcranian prezent doar prin tibia stângă și humerusul stâng; stare de conservare satisfăcătoare.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: 35-50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus I-II*), probabil sex feminin.
Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană relativ gracilă; statură scheletică de circa 161 cm (la limita inferioară a categoriei feminine mari).
Urme de tăiere: pe latura posterioară a tibie stângi, în treimea proximală – produse *postmortem*, în vechime (Pl. XI.3).
10. **Mormântul 10 (M 10)** constă dintr-un schelet complet, aflat în conexiune anatomică, având orientarea V-E. (Pl. XII)
A fost descoperit la aproximativ 1,20 m față de profilul vestic și la – 1,95 m față de nivelul actual de călcare, în zona profilului nordic al secțiunii. Pentru recuperarea lui am fost nevoiți să realizăm o nișă în profilul șanțului, de dimensiunile de 2 x 0,80 m, întrucât scheletul continua dincolo de zona supusă intervenției arheologice și care se află în proprietatea altei persoane. Craniul scheletului este căzut în partea dreaptă, iar din postcraniu lipsesc ulna dreaptă, palmele și tălpile. Analiza antropologică a determinat că este vorba despre un bărbat de circa 40-45 ani.
Odată cu conturarea lui M 10, au fost descoperite mai multe obiecte de podoabă și de port, după cum urmează: în zona gâtului a fost descoperit un nasture de argint, iar în zona pieptului și a mâinii stângi au fost identificați mai mulți nasturi globulari din bronz, destul de comuni pentru vestimentația perioadei medievale din Moldova. În zona pieptului a fost descoperită și o monedă de argint.
Scheletul suprapune în totalitate mormântul 13 (M 13).
Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet aproximativ complet; segment cefalic reprezentat prin *calvaria* și oasele feței în stare fragmentară; segment postcranian fără cubitusul drept și fără oasele palmelor și plantelor; stare de conservare satisfăcătoare.
Estimarea vârstei și determinarea sexului: 40-45 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus II*), sex masculin.

Caracteristici biomorfometrice: neurocraniu probabil lung și moderat de larg (apreciat morfoscop), de formă ovoidă (privit din plan vertical); relief cranian accentuat; frunte de dimensiuni mijlocii (Pl. XI.4-5); occipital foarte larg, curbat; zigomatice foarte înalte și foarte largi; nas foarte îngust; fosă canină profundă; mandibulă relativ gracilă pentru un bărbat, cu ram scurt și larg, simfiză piramidală, corp înalt (Pl. XI.6); osatură postcraniană moderat de robustă; statură scheletică de circa 166 cm (la limita superioară a categoriei masculine mijlocii).

Patologii dentare: tartru supragingival pe laturile linguală și vestibulară ale dinților frontali; carii (două pe arcada superioară, una pe cea inferioară); căderi dentare produse *antemortem* (două pe arcada superioară, una pe cea inferioară); inflamație alveolară (Pl. XI.7-8).

Patologii osoase: urme ale unui proces infecțios pe occipital, în locul de inserție a musculaturii nuchale, activ în momentul decesului; inflamație a suprafeței de articulație manubrio-sternale; osteoartrită la nivelul coloanei vertebrale (osteofite); hernie intervertebrală toracică.

Indicatori ocupaționali: inserții musculare foarte accentuate pe occipital, clavicule, humerus, femure, tibii, peronee; modificări entezopatie pe mandibulă, în locul de inserție a m. *platysma*; placă femurală; trohanter suplimentar (bilateral).

Urme de oxidare: pe stern (manubriu) (Pl. XI.9).

- 11. Mormântul 11 (M 11)** a fost descoperit la 2,60 m față de profilul de vest, la adâncimea de – 1,90 m față de nivelul actual de călcare, iar groapa de depunere a defunctului are aproximativ 0,60 m în lățime (Pl. XIII). Este orientat V-E și constă dintr-un schelet aflat în conexiune anatomică, dar căruia îi lipsește craniul, iar din postcraniu lipsesc humerusurile. Mormântul a fost deranjat odată cu construirea „Casei Milescu”, moment în care M 11 a fost tăiat în zona craniului și parțial a toracelui de fundația clădirii. Nu au fost identificate urme ale scândurilor sicriului, nefiind găsit nici inventar funerar.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; segment postcranian fără humerusuri; stare de conservare satisfăcătoare.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: 35-40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus I*), sex masculin.

Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană foarte robustă, masivă; statură scheletică de circa 165 cm (categoria masculină mijlocie).

Trăsături epigenetice postcraniene: sulcus preauricular.

Patologii osoase: hernie intervertebrală toracică și lombară (Pl. XIV.1); osteoartrită în fază incipientă; bruceloză (Pl. XIV.1-2).

Traumatisme: navicularul stâng – traumatism produs *antemortem* în regiunea tuberculului (Pl. XIV.3).

Indicatori ocupaționali: inserții musculare foarte accentuate pe femure (creastă subtrohanteriană); ligament costosternal osificat (manubriu-coasta I); placă femurală (bilateral).

- 12. Mormântul 12 (M 12)** a fost găsit la 6,35 m față de profilul de nord al secțiunii SII și la 0,19 m de profilul de vest. (Pl. XV) Acesta constă dintr-un schelet orientat V-E, aflat în conexiune anatomică, cu capul căzut pe partea dreaptă. Membrile inferioare ale scheletului se află sub fundația imobilului. Au putut fi recuperate totuși, parțial, ambele femure. Groapa de depunere a defunctului se conturează la adâncimea de 1,75 m față de nivelul actual de călcare și are lățimea de aproximativ 0,80 m. Nu au fost observate resturi ale sicriului. În schimb, au fost descoperite în zona coastelor mai multe copci de bronz, accesorii de la îmbrăcăminte cu care a fost înmormântat defunctul.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet aproximativ complet; segment cefalic reprezentat prin *cranium*; segment postcranian fără oasele gambelor și plantelor; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: circa 40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus I*), sex feminin.

Caracteristici biomorfometrice: neurocraniu moderat de lung, foarte larg, foarte înalt, de formă sferoidă privit din plan vertical; relief cranian atenuat; frunte largă; occipital larg, moderat de înalt, aplatizat; zigomatice înalte, dispuse în plan cu temporalele; nas îngust și înalt; fosă canină superficială; orbite înalte; mandibulă moderat de robustă spre gracilă, cu ram scurt și larg, simfiză piramidală atenuată, corp moderat de înalt; osatură postcraniană gracilă; statură scheletică de circa 164 cm (categoria feminină mare); trăsături tipologice est-europoide și dinaroid, cu influențe mongoloide (profilare facială orizontală slabă, suturi craniene complexe, osiculi suplimentari de mari dimensiuni) (Pl. XIV.4-6).

Trăsături epigenetice sau anomalii dentare: absența congenitală a molarilor terțiari; diastemă (3 mm) între incisivi centrali superiori; tremă (circa 3 mm) bilaterală între incisivi secundari și caninii superiori (Pl. XIV.7); prognatism subnazal accentuat (Pl. XIV.5).

Patologii dentare: o carie pe arcada inferioară; o cădere dentară *antemortem* pe arcada inferioară; uzură de tip abrazi pe incisivi centrali superiori (Pl. XIV.7).

Trăsături epigenetice sau anomalii craniene: osiculi intersuturali pe suturile lambdoidă, occipito-mastoidă și în punctul cranian *asterion*.

Trăsături epigenetice sau anomalii postcraniene: asimilarea primei vertebre coccigiene la sacrum; joncțiune manubrio-mezosternală (Pl. XIV.8).

Patologii osoase: hiperostoza porotică (*cribra cranii* și *cribra orbitalia*) inactivă în momentul decesului.

Indicatori ocupaționali: inserții musculare accentuate pe clavicule și femure (creastă subtrohanteriană); indicatori ai multiplelor parturii în regiunea pubiană (Pl. XIV.9).

Urme de oxidare: pe stern (Pl. XIV.8), vertebrele toracice, coaste și metacarpiene.

- 13. Mormântul 13 (M 13)** a fost descoperit după demontarea lui M 10, pentru care s-a realizat o nișă cu dimensiunile 2,00 m x 0,80 m, la adâncimea de – 2,00 m față de nivelul actual de călcare (Pl. XVI). M 13 constă dintr-un schelet al cărui craniu lipsește. De asemenea, din postcraniu lipsesc femurul stâng, tibiile, peroneele, tălpile, humerusul drept și toate oasele antebrățelor. Restul corpului s-a păstrat în conexiune anatomică.

Au fost descoperite mai multe copci și resturi de pânză roșie în zona coastelor 2 și 3 de ambele părți. În mâna stângă a defunctului a fost descoperită o monedă de argint, iar la demontarea acestuia, în zona vertebrelor lombare (pe interior) a mai fost găsită o monedă de argint.

Complexul M 13 apare la – 1,35 m față de nivelul actual de călcare și la 7,75 m față de profilul de nord al secțiunii S2. Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet; segment cefalic absent; din segmentul postcranial lipsesc femurul stâng, tibiile, peroneele, oasele plantare, humerusul drept, radiusurile și cubitusurile; stare de conservare satisfăcătoare.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: 25-30 ani (adult tânăr sau *adultus*), sex feminin.

Caracteristici biomorfometrice: osatură postcraniană foarte gracilă; statură scheletică de circa 155 cm (categoria feminină mijlocie).

Trăsături epigenetice sau anomalii postcraniene: apertură septală de mici dimensiuni pe humerusul stâng (Pl. XVII.1).

Indicatori ocupaționali: inserții musculare slabe; indicatori ai parturii în regiunea pubiană (Pl. XVII.2).

Urme de oxidare: pe vertebrele toracice, coaste și falangele palmare (Pl. XVII.3).

- 14. Mormântul 14 (M 14)** (Pl. XVIII) este un mormânt de înhumăție deranjat de lucrările actuale efectuate, fiind secționat în regiunea abdomenului și a membrilor superioare. Osemintele au fost recuperate aproape în totalitate, ulterior, din pământul excavat. Această situație se datorează faptului că nu a existat o corelare eficientă între constructor și arheologi, colectivul de cercetare fiind anunțat cu o zi după începerea lucrărilor.

Fundul gropii mormântului în care a fost depus defunctul se află la – 0,90 m adâncime față de nivelul actual de călcare. Scheletul era întins pe spate, orientat V-E. Situația din teren a impus trasarea unei casete pe direcția V-E, amplasată perpendicular pe lungimea șanțului, cu dimensiunile 2,80 m x 1,20 m, pentru recuperarea integrală a scheletului.

Au putut fi săpate (de la V la E) craniul (aflat într-o stare de conservare precară, căzut pe partea stângă), partea superioară a toracelui (coaste, vertebre și partea superioară a membrilor), o mică parte a bazinului și membrele inferioare păstrate integral, aflate în conexiune anatomică. S-a putut stabili că este scheletul unui bărbat de circa 50 ani. În acest complex au apărut și oase de animale.

După desenarea și fotografierea defunctului s-a trecut la demontarea acestuia, prilej cu care s-au descoperit resturi de lemn de la sicriu și un piron de fier. Nu a fost identificat alt tip de inventar arheologic.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet aproape complet; segment cefalic prezent prin fragmente din toate oasele; segment postcranial cu mici lipsuri în regiunea coastelor, coloanei vertebrale, palmelor și plantelor; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei și determinarea sexului: circa 50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus II*), sex masculin.

Caracteristici biomorfometrice: relief cranian atenuat; occipital moderat de curbat; zigomatice înalte; fosă canină moderat de profundă; mandibulă gracilă (edentată), cu ram înalt și îngust, simfiză piramidală atenuată; osatură postcraniană robustă; statură scheletică de circa 168 cm (categoria masculină supramijlocie); trăsături tipologice nordice și est-europoide.

Patologii dentare: numeroase căderi dentare produse *antemortem* (cel puțin 9 pe arcada superioară și 12 pe arcada inferioară) (Pl. XVII.4); parodontoză, inflamație și retracție alveolară accentuată.

Patologii osoase: hiperostoza porotică (*cribra cranii*) inactivă în momentul decesului; modificări/reacții periosteale pe diafizele femurelor (Pl. XVII.5), tibiilor (Pl. XVII.6) și peroneelor; osteoartrită degenerativă poliarticulară (osteofite, coroziune, eburnație, modificarea conturului articular) (Pl. XVII.7).

Indicatori ocupaționali: inserții musculare accentuate pe occipital (Pl. XVII.8), femure, tibii și peronee; modificări entezopatie pe toate oasele membrelor inferioare, inclusiv pe rotule (Pl. XVII.9).

RESTURI OSOASE UMANE CU ATRIBUIRE INCERTĂ DESCOPERITE ÎN CONTEXT SECUNDAR

În categoria resturilor osoase cu atribuire incertă au fost incluse toate fragmentele osoase craniene și postcraniene descoperite în context secundar și determinate din punct de vedere anatomic. La acestea adăugăm o serie de fragmente care nu au putut fi introduse în calculul general (din motive obiective) și anume, 27 unități dentare izolate (unele fragmentare), 3 metatarsiene incomplete, 2 falange plantare incomplete și zeci de fragmente de mici dimensiuni provenite de la coaste și vertebre.

În tabelul 1 sunt notate, pe categorii de vârstă (sub-adulți și adulți), toate elementele scheletice determinate anatomic și anume, 79 de oase umane (întregi, întregibile sau incomplete). Dacă ne raportăm la întregul lot de elemente scheletice, cel mai frecvent os este frontalul, din care au fost identificate 6 elemente, din care 1 aparține unui sub-adult infantil (cu vârsta de circa 2-3 luni) și 5 aparțin unor adulți (4 de sex masculin și 1 de sex feminin).

Ținând cont de indicatorii de vârstă (sub-adult infantil, sub-adult juvenil și adult), de dimorfismul sexual și de caracteristicile morfoscopice particulare, rezultatele ne arată o situație ușor diferită față de cea descrisă anterior. În categoria sub-adulților infanțili (copii cu vârstele cuprinse în intervalul 0-14 ani), cel mai frecvent os este femurul drept (2 unități), iar în cea a sub-adulților juvenili (adolescenți și tineri cu vârstele cuprinse în intervalul 14-20 ani), humerusul stâng (2 unități). În ceea ce privește adulții, în seria masculină cele mai frecvente oase sunt frontalul (4 elemente) și parietalul drept (4 elemente), iar în seria feminină, radiusul drept (3 elemente), femurul stâng (3 elemente) și peroneul drept (3 elemente).

Astfel, conform metodei de calcul al numărului minim de indivizi (NMI), resturile scheletice descoperite în context secundar provin de la cel puțin 11 indivizi diferiți, din care 2 sunt sub-adulți de vârste infantile (0-14 ani), 2 sunt sub-adulți de vârste juvenile (14-20 ani) și 7 sunt adulți tineri (20-35 ani) sau de vârstă mijlocie (35-55 ani). Din cei 7 adulți, 4 sunt de sex masculin și 3 sunt de sex feminin.

Limitele privind vârsta la deces sunt destul de largi. Vârsta minimă este de circa 2-3 luni, iar cea maximă, de circa 50-55 de ani, ceea ce înseamnă indivizi din cel puțin trei generații de vârstă.

Tabelul 1. Resturi scheletice umane descoperite în context secundar

Partea anatomică	Sub-adulți		Adulți		Total
	Copii	Juvenili	Bărbați	Femei	
Scheletul cranian					
Frontal	1	-	4	1	6
Parietal drept	-	-	4	-	4
Parietal stâng	-	-	2	-	2
Temporal drept	-	-	-	1	1
Occipital	-	-	2	1	3
Sfenoid	-	-	1	-	1
Zigomatic drept	-	-	3	-	3
Zigomatic stâng	-	-	1	-	1
Nazal drept	-	-	2	-	2
Nazal stâng	-	-	2	-	2
Maxilar superior	-	-	1	-	1
Mandibulă	-	-	2	2	4
Scheletul postcranian					
Atlas	-	-	1	-	1
Omoplat stâng	-	-	-	1	1
Humerus drept	-	-	1	2	3
Humerus stâng	-	2	2	1	5
Radius drept	-	-	-	3	3
Radius stâng	1	-	1	1	3
Cubitus drept	-	1	1	1	3

Cubitus stâng	-	-	1	2	3
Coxal drept	-	-	1	1	2
Coxal stâng	-	-	1	-	1
Femur drept	2	-	1	1	4
Femur stâng	-	1	1	3	5
Tibie dreaptă	-	-	2	2	4
Tibie stângă	-	1	1	1	3
Peroneu drept	-	-	1	3	4
Peroneu stâng	-	-	-	1	1
Calcaneu stâng	-	-	-	1	1
Astragal drept	-	-	-	1	1
Falanga I proximală plantară	-	-	-	1	1
Număr total elemente scheletice	4	5	39	31	79

Pe lângă calculul numărului minim de indivizi (NMI), resturile umane descoperite în context secundar au fost supuse și unei analize paleopatologice. Dintre anomaliile dentare, a fost identificată absența congenitală a molarilor terțiari superiori (la un bărbat de 25-30 ani) și inferiori (la un bărbat de 50-55 ani), iar dintre patologiile dentare, pierderile dentare produse *antemortem*, caria dentară (la un bărbat de 50-55 ani) și edentația molară (la o femeie de vârstă mijlocie).

La nivel osos, menționăm un caz de sincondroză sfeno-occipitală prematură (la un bărbat de 25-30 ani), hiperostoza porotică (*cribra cranii*) inactivă (la un bărbat de 50-55 ani), urme ale inflamației meningelui (la un adult de sex feminin), modificări/reacții periosteale active în momentul decesului pe diafiza unei tibii (la un adult de sex masculin), o fractură produsă *perimortem* în treimea distală a humerusului stâng (la o juvenilă de 16-17 ani) și cicatrici ale multiplelor parturii pe oasele coxale (la o femeie bătrână).

DATE PALEOPATOLOGICE

Din categoria trăsăturilor epigenetice, pe dentiția permanentă au fost identificată absența congenitală a molarilor terțiari (M 12 și două maxilare masculine descoperite în context secundar), iar din șirul celor craniene, osiculi intersuturali (M 12). În ceea ce privește segmentul postcranian, menționăm asimilarea primei vertebre coccigiene la sacrum (M 12) și joncțiunea manubrio-sternală (M 12), precum o serie de caracteristici incluse de unii autori în lungul șir al trăsăturilor epigenetice, dar care prezintă și determinism ocupațional (apertura septală humerală, placa femurală și trohanterul femural suplimentar).

Anomaliile dentare în seria scheletică de la Talpalari au fost identificate doar pe dentiția permanentă și anume, ectopia/transmigrația (M 6), aglomerația dentară (M 6), diastema (M 12) și trema (M 12). Din categoria anomaliilor osoase menționăm: *spina bifida occulta* (M 1), lombarizarea primei vertebre sacrale (M 1 și M 8), sulcusul preauricular (M 11) și sincondroză sfeno-occipitală prematură (resturi descoperite în context secundar), iar la nivelul maxilarelor, prognatismul subnazal accentuat (M 6 și M 12).

În categoria patologiilor am inclus doar anomaliile dobândite și bolile care lasă urme specifice la nivelul componentelor scheletice. În ceea ce privește dentiția, au fost identificate căderile dentare produse *antemortem* (M 1, M 10, M 12, M 14 și un maxilar masculin descoperit în context secundar), caria dentară (M 10 și M 12), abcesul radicular (M 1), parodontoza (M 1 și M 14), edentația molară (pe un maxilar feminin descoperit în context secundar), tartrul supragingival (M 6 și M 10), inflamația și retracția alveolară (M 1, M 10 și M 14) și uzura coroanelor de tip abrazie (M 12).

Din categoria bolilor articulare, cea mai frecventă este osteoartrita – boala degenerativă a articulațiilor. În toate cazurile identificate (M 1, M 8, M 10, M 11 și M 14), aceasta este poliarticulară, manifestată prin formarea de osteofite (excreșcențe osoase formate pe marginile suprafețelor de articulație), entezofite (excreșcențe osoase formate în zonele de inserție a mușchilor), țesut osos nou format, porozitate/coroziune pe suprafețele de articulație, modificarea conturului normal al articulației prin osteoliză și eburnație/scleroză

osoasă. Alături de osteoartrită, hernia intervertebrală localizată la nivelul corpurilor toracice și/sau lombare înscrie o frecvență semnificativă (M 1, M 8, M 10 și M 11).

Dintre tulburările metabolice a fost identificată hiperostoza porotică, de cele mai multe ori inactivă, localizată pe tăblia externă a neurocraniului, cu predilecție în proximitatea suturilor (*cribra cranii*) și pe peretele superior al orbitelor (*cribra orbitalia*) (M 1, M 12, M 14 și pe unele resturi craniene descoperite în context secundar). Menționăm câteva cazuri de hiperostoza porotică activă, fie în proces de expansiune, fie cu urme discrete de vindecare, de tip trabecular (M 6).

Dintre bolile infecțioase amintim modificările/reacțiile periosteale la nivelul diafizelor oaselor membrelor inferioare, în special pe tibii (M 3 și M 14) și peronee (M 2 și M 14), mai rar pe femur (M 8 și M 14). În cazul bărbatului de 35-40 ani din M 11 este posibil să fim în prezența unui caz de bruceleză – boală infecțioasă produsă de bacteria *Brucella sp.*, care se transmite de la animale la oameni (antropozoonoză), cel mai adesea prin consumul de produse animale infectate și netratate termic sau prin contact direct cu animalele infectate.

Au fost identificate, în total, trei traumatisme/fracturi, toate la nivelul oaselor postcraniene. Două dintre acestea prezintă urme clare de vindecare, fiind produse *antemortem*. Prima este localizată pe astragalul stâng, în regiunea tuberculului medial (M 3), iar ce-a de-a doua, în regiunea tuberculului navicularului stâng (M 1). Menționăm și o fractură produsă *perimortem*, în treimea distală a unui humerus stâng juvenil feminin descoperit în context secundar.

Urmele localizate pe suprafața oaselor, în regiunile unde se inseră mușchii prin tendoane și ligamente, aduc informații interesante legate de activitatea cotidiană. În studiul de față au fost identificați mai mulți indicatori din această categorie. Menționăm mai întâi entezofitele, care sunt excrescențe osoase formate în zonele de inserție musculară (ligamente și tendoane) și, de cele mai multe ori, sunt o formă de răspuns al organismului la acțiunea factorilor de stres musculo-scheletic. Cel mai frecvent entezofitele apar în zonele de inserție musculară din jurul articulațiilor genunchiului, șoldului, cotului, umărului, degetelor și sugerează activități fizice intense ale mușchilor ce se inseră în respectivele locusuri. Au fost identificate numeroase cazuri de modificări entezopatie și entezofite, uneori de mari dimensiuni, cel mai frecvent la nivelul oaselor centurilor și oaselor lungi ale membrelor, dar și la nivelul calcaneelor sau rotulelor. Se disting în acest sens bărbații din M 2, M 8, M 10, M 11 și M 14 și femeile din M 3, M 4 și M 12.

Apertură septală humerală se poate forma din cauza presiunii mecanice exercitate de olecranul ulnar asupra porțiunii supratrohleeare humerale, atunci când brațul este întins în repetate rânduri (mișcarea de flexie-extensie). În seria scheletică analizată, această caracteristică apare doar în cazul femeii din M 13.

Trohanterul femural suplimentar este inclus uneori în categoria indicatorilor activităților ecvestre (călăritul). În seria scheletică de la Talpalari, trohanterul suplimentar apare doar în trei cazuri, la bărbații din M 2, M 10 și M 11, la care, de altfel, femurele sunt prevăzute și cu placă femurală, de asemenea o caracteristică asociată cu hiperdorsiflexia, mișcările de flexie-extensie ale coapsei, alergatul sau călăritul.

Marcherii parturițiilor, adică cicatricile/groșițele lăsate de întinderea ligamentelor simfizare pe suprafața posterioară a corpului pubian, au fost identificați în trei cazuri (M 12, M 13 și pe un coxal feminin descoperit în context secundar).

DATE PALEODEMOGRAFICE

Segmentul populațional deshumat din cimitirul bisericii Talpalari și analizat antropologic însumează 25 de indivizi, din care 14 au fost descoperiți în complexe funerare închise (morminte), iar 11 provin din estimarea bazată pe metoda de calcul a numărului minim de indivizi (NMI) în cazul resturilor scheletice descoperite în context secundar.

Din totalul de 25 de indivizi, 6 sunt sub-adulți și 19 sunt adulți. În ceea ce privește sub-adulții, 2 indivizi aveau în momentul decesului vârstele cuprinse în intervalul 3 luni-8 ani (sub-adulți infanțili), iar 4 indivizi aveau vârstele cuprinse în intervalul 14-18 ani (sub-adulți juvenili). Din cei 19 adulți, 10 sunt de sex masculin și 9 de sex feminin.

Mortalitatea segmentului populațional infantil (copii de vârste mici, mijlocii și mari) este de circa 10%, iar a celui juvenil (adolescenți), de circa 21%. Însurate, aceste valori ne arată o mortalitate sub-adultă în această populație medievală dispărută de circa 31%.

În cazul segmentului adult de populație, predomină categoria de vârstă *maturus* (30-60 ani), urmată de categoria de vârstă *adultus* (20-30 ani). Reprezentanții categoriei de vârstă *senilis* (indivizi cu vârsta trecută de 60 ani) lipsesc din această serie scheletică.

Pentru că în cazul majorității resturilor scheletice descoperite în context secundar vârsta la deces a fost estimată în limite destul de largi, parametrul paleodemografic „vârsta medie a morții” a fost calculat doar pentru indivizii descoperiți în cele 14 morminte (M1-M14). Dacă ne raportăm la segmentul populațional adult (20-x ani), vârsta medie la deces este de 47 ani la bărbați și de 37,9 ani la femei. Același indicator calculat pentru întreaga populație (0-x ani), care include și sub-adulții, indică 39,5 ani.

Sex ratio (indicele de masculinitate) este de 1,11, ceea ce ne indică o proporție echilibrată între bărbați și femei.

ARTEFACTE⁴²

Unele dintre complexele semnalate prezintă inventar funerar specific. Dispunem de accesorii vestimentare (copci și butoni/nasturi globulari), dar și câteva monede care sunt definitorii în determinarea cronologiei complexelor respective și, implicit, a orizontului cultural care a putut fi identificat în zonă. Au fost recoltate și fragmente ceramice, însă din contexte secundare.

I. MATERIAL CERAMIC (PL. XIX)

Fragmentele ceramice descoperite în urma cercetărilor realizate pe strada Săulescu, nr. 4 în straturile arheologice superioare au putut fi identificate ca fiind vase folosite pentru servitul mâncării, castroane cu buza invazată, realizate dintr-o pastă cenușie, cât și din străchini cu buza rotunjită și răsfrântă, smălțuite atât pe suprafața interioară a acestora, cât și la exterior, preponderent de culoare roșiatică. Acestea se datează în intervalul dintre a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până în veacul al XX-lea. Toate fragmentele ceramice au fost recuperate din straturile cu pământ amestecat cu moloz, cărămidă și alte materiale de construcții moderne (de la acțiunile de nivelare a zonei), precum și din câteva gropi de dată recentă, care au antrenat și artefacte din secolul al XIX-lea.

În categoria descoperirilor deosebite se încadrează o pipă ceramică și fragmente de bol de porțelan decorat cu motive vegetale și peisagistice negre, albastre și verzi pe fond alb.

Pipa a fost descoperită în pământul de umplutură al secțiunii SI, alături de materiale ceramice specifice secolelor XVIII-XIX.⁴³ Piesa are găvanul drept și gamba sub formă de „tipsie”. Găvanul este aplatizat, cu bordura scurtă, cu aspect cilindric. Gamba este lungă și decorată prin incizarea a două seturi de câte două linii circulare. Bordura este decorată în partea de jos cu roțița dințată, iar buza acesteia cu un registru floral. Pipa are un inel bine profilat. Piesa a fost lucrată din pastă roșiatic-maronie, peste care s-a aplicat un slip de culoare maroniu închis. Decorul se prezintă sub forma unui registru floral realizat la baza găvanului; pe picior se observă câte două incizii circulare, în apropierea inelului.

⁴² Abrevieri folosite: L = lungime; diam. = diametru; gr. = grosime; G = greutate; H = înălțime.

⁴³ Piesa a fost publicată de curând și are următoarele dimensiuni: diam. găvan = 3,0 cm; diam. bordură = 2,4 cm; gr. = 0,3 cm; H totală = 1,4 cm; L totală = 6,6 cm; diam. inel = 2,7 cm; diam. interior tunel = 1,4 cm; gr. inel = 0,6 cm: BILAVSCHI 2017: 229, 232, Pl. III.4, IV.9, grupa a II-a.

Astfel de piese au fost incluse în a doua grupă principală în clasificarea lui Robinson (varianta A25)⁴⁴, în a patra grupă la Gosse⁴⁵ sau au fost atribuite tipului XIII la Todorov⁴⁶. Analogii am regăsit în colecția Muzeului de Istorie „Ion Antonescu”, din Bacău⁴⁷ sau printre exemplarele descoperite la Ramla⁴⁸.

II. NASTURI ȘI COPCI (PL. XX-XXI)

Printre piesele de podoabă ilustrative din siturile medievale din spațiul carpato-nistean și nord-dunărean un loc aparte îl ocupă nasturii și copcile metalice. Acest tip de artefacte, legate de stilul vestimentar al epocii, fac parte destul de des din componența inventarelor mormintelor, dar și a tezaurilor, în secolele XIV-XVII. În tezaurele din acest interval de timp se întâlnesc cel mai des nasturii sferici, goi pe interior, care au fost prelucrați prin imprimare, turnare și sudare. Unii dintre ei reprezintă adevărate opere de artă, cum ar fi piesele prezente în tezaurele de la Schinetea, Rădăuți, Sihleanu (România), Musait sau Saharna Veche (Rep. Moldova).

- a. În complexul M 2 au putut fi identificați câțiva nasturi globulari, unii păstrați destul de bine, iar alții doar fragmentar (Pl. XX.2-4,7, XXI). Este vorba de șapte nasturi turnați, din bronz, goi în interior, prevăzuți cu urechiușe de prindere. Starea de conservare este precară, având fisuri, depuneri de calcar și săruri.
  1. Nasture întreg cu aspect globular și urechiușă lipsă, perforat pentru re folosire (Pl. XX.2, XXI): diam. = 12-13 mm; diam. orificii = 3 mm; G = 2,97 g.
  2. Nasture spart în partea superioară, cu aspect globular (Pl. XX.7): diam. = 1,3-1,3 cm; G = 3,02 g.
  3. Nasture rupt în două, cu aspect globular (Pl. XX.3): diam. = 13-15 mm; G = 2,68 g.
  4. Nasture rupt în două, cu aspect globular, cu părți lipsă și puternic corodat: diam. = 12-13 mm; G = 3,39 g.
  5. Nasture sferic, perforat pentru reutilizare, păstrat integral, dar fisurat și cu depuneri calcaroase (Pl. XX.4): diam. = 13 x 13 mm; diam. orificii = 2-4 mm; G = 2,87 g.
  6. Nasture păstrat în stare fragmentară (G = 2,60 g).
  7. Nasture în stare fragmentară, puternic degradat (G = 2,20 g).

Piesele nr. 5 și 6 erau plasate în zona antebrațului drept, iar restul pe partea dorsală, căzuți, probabil, din zona toracelui și a abdomenului.

- b. Din complexul M 5, în zona antebrațului, au fost identificați patru nasturi cu aspect globular, ușor alungiți, turnați în bronz, goi în interior și cu urechiușele de prindere rupte (Pl. XX.5). Unul este întreg, dar în stare precară de conservare, cu fisuri și depuneri calcaroase și de săruri; a fost perforat pentru re folosire. Are dimensiunile următoare: diam. = 11-12 mm; G = 3,62 g. Ceilalți trei, păstrați în stare fragmentară, au depuneri calcaroase și de săruri. Sunt păstrate jumătățile superioare cu urechiușe ample de prindere, rupte însă din vechime: diam. păstrat = 11 x 13 mm; H urechiușă = 8 mm; diam. orificii = 3-4 mm; G = 1,34/2,16/3,87 g.
- c. În M 10 au fost identificate în zona antebrațului drept resturile a patru nasturi cu aspect globular, ușor alungiți, turnați, din bronz, goi în interior, prevăzuți cu urechiușe de prindere (Pl. XX.8-10). Trei sunt întregi, însă în stare precară de conservare, cu fisuri și depuneri calcaroase și de săruri, iar din al patrulea lipsesc părți ale corpului acestuia.

⁴⁴ ROBINSON: 1983: 265-284; ROBINSON 1985: 149-203; Pl. 63.A25.

⁴⁵ GOSSE 2007: 73-74; tipuri de pipe de formă elipsoidală, cu bază în formă de tipsie sau în formă de disc.

⁴⁶ TODOROV 2010.

⁴⁷ COȘA 2015: 75, Fig. 24.

⁴⁸ DE VINCENZ 2011: 49, Fig. 2.21.

8. Nasture cu aspect alungit și urechiușă de prindere înaltă, sub formă de buclă; diam. = 10-13 mm; H urechiușă = 9 mm; G = 4,26 g.
9. Nasture cu urechiușă ruptă; diam. = 12-14 mm; G = 3,79 g.
10. Nasture cu urechiușă ruptă; diam. = 10-12 mm; G = 3,62 gg.
11. Fragment de nasture puternic corodat.

Tot din complexul M 10 face parte și o altă piesă, descoperită în zona gâtului, posibil tot un nasture ușor alungit, sub formă de picătură (Pl. XX.1, XXI – prima piesă de sus). Este din argint, turnat în tipar bilateral, iar părțile sunt sudate longitudinal și prevăzute cu urechiușă de prindere de formă rectangulară. Este gol în interior și are două variante de decor pe ambele părți, decor format din elemente florale și, posibil, păsări. Are următoarele dimensiuni: diam. = 20 x 23 mm; dim. urechiușă = 6 x 7 mm, gr. urechiușă = 0,2 cm; diam. orificiu = 4-5 mm; gr. pereți = 1 mm; G = 9,93 g. Analogii pentru astfel de piese sunt semnalate în așezarea de la Tarasova, Rep. Moldova⁴⁹ și pot fi datate în secolul al XVI-lea.

- d. Din M 12 am putut identifica două jumătăți de copci metalice pentru închiderea hainelor (cămăși, paltoane etc.), realizate din sârmă de cupru/aramă, având un capăt sub formă de buclă și un cârlig de agățare; sistemul de prindere moș (Pl. XX.20-21, XXI)⁵⁰. Sunt într-o stare precară de conservare și au următoarele dimensiuni: L = 14-15 mm, gr. sârmă = 1-2 mm; G = 0,15 g.
- e. Complexul M 13 a oferit ca inventar un nasture cu aspect globular ușor applatizat, turnat din bronz, gol în interior, cu urechiușă de prindere ruptă (sub formă de buclă) (Pl. XX.6, XXI). Chiar dacă este păstrat integral, a fost perforat pentru refolosire, este fisurat și are depunere de calcar. Are dimensiunile următoare: diam. = 13 x 14 mm; diam. orificii = 4 mm; G = 2,40 g.

În plus, semnalăm și prezența a nouă copci metalice pentru închiderea hainelor, identice cu piesele din M 12 (Pl. XX.11-19, XXI – partea de jos a planșei). Sunt confecționate din bronz, dintre care cinci întregi și patru fragmentare. Se constituie patru perechi de piese cu închidere în sistem cârlig și inel („moș și babă”) și o piesă singulară prevăzută cu cârlig de prindere. În general, starea de conservare este satisfăcătoare, chiar dacă unele piese sunt rupte. Au aspect de liră, formând o buclă pentru fixare pentru jumătățile de tip babă și de cârlige cu capetele rotunjite (sub forma unor bucle) pentru sistemul de agățare tip moș. Dimensiune sunt următoarele: L = 14-16 mm, gr. sârmă = 1-2 mm; G inel = 0,15-0,16 g; G cârlig = 0,32-0,36 g.

Aceste tipuri de accesorii vestimentare au fost descoperite în aproape toate necropolele cercetate pe teritoriul Moldovei istorice (secolele XVI-XVII), reprezentând artefacte specifice inventarului funerar⁵¹. Artefactele descrise mai sus se înscriu în tipologia pieselor specifice secolelor XVI-XVII, fiind

⁴⁹ РЯБЦЕВА, ЧОКАНУ 2009: 164-198, Pl. 6.101-110; REABȚEVA 2014: 207-208, Fig. 87.1-10.

⁵⁰ Vezi analogii cu piese descoperite în necropolele de la Baia, datate în secolele XV-XVI (NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984: 120; Fig. 42.10); Bacău, datate în secolele XVI-XVII (ARTIMON 2003: 174-187; Fig. 44.16-17; 68.12; 69.11); Densuș, jud. Hunedoara (RUSU 2008: 172-175, Fig. 26.n-t; secolele XV-XVI); Sibiu (CRÎNGACI-ȚIPLIC în vol. MARCU ISTRATE 2007: 103-105, Fig. 142 (secolele XV-XVI).

⁵¹ MOISIL 1916: 6 (opt nasturi globulari în tezaurul de la Țifești, jud. Vrancea; secolele XV-XVI); MATEI, OLTEANU 1961: 121-122, Fig. 1 (Suceava; secolele XV-XVII); NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984: 120; Fig. 42.10; 43.2; 44.4 (nasturi descoperiți în necropola de la Baia, jud. Suceava; secolele XV-XVII); ARTIMON 2003: 174-187; Fig. 44.16-17; 68.7-8,10,12,14; 69.10,11 (nasturi și copci metalice descoperiți la Tg. Trotuș; secolele XVI-XVII); PUȘCAȘU 2005: 5-34 (nasturi globulari descoperiți în necropola de la Bălinești, jud. Suceava; secolele XV-XVI); ALAIBA 2008: 256-257, Fig. 2.12-20 (nasturi sferici identificați în tezaurul de la Bălțați, jud. Vaslui; secolele XVI-XVII); în Dobrogea: MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980: 624, Fig. 3.1-5 (nasturi sferici descoperiți la Enisala, jud. Tulcea; secolele XV-XVI); la sud de Carpați: NEAMȚU 1980: 349, Fig. 6 (22 de nasturi globulari întregi și alți doi fragmentari descoperiți la Sihleanu, jud. Brăila; secolele XV-XVI); GARVĂN ET ALII 2015: 37-38; Fig. 28.4,6; 29.7; 30.4; 31.4-5; 32.3-4 (Piatra Neamț – Dărmănești, jud. Neamț, secolele XIV-XV); în Transilvania: RUSU 2008: 172-175, Fig. 26; nasturi și copci de la Densuș, jud. Hunedoara; secolele XV-XVI); CRÎNGACI-ȚIPLIC în: MARCU ISTRATE 2007: 103-105, Fig. 142-143 (nasturi globulari și copci descoperite la Sibiu; secolele XV-XVI); nasturi sferici/bumbi descoperiți pe teritoriul Rep. Moldova și repertoriați în TEZAURE CHIȘINĂU 1994: 35; Pl. XXX.1-5,7 (Bălțați, raionul Criuleni); 21; Pl. XIX.1-2,4,9-16 (Onești, raionul Hâncești); vezi și РЯБЦЕВА, ЧОКАНУ 2009: 164-198; REABȚEVA 2014: 122-127, 207-213; Fig. 43.1-6; 55.6-9; 85.1-38; 86; 87.1-13.

identificate cel puțin trei tipuri ale nasturilor metalici: 1. tipul sferic; 2. tipul globular aplatizat; 3. tipul alungit, sub formă de picătură. Avem și fragmente aflate într-o stare de degradare avansată care nu pot fi incluși într-o anumită categorie.

Este foarte probabil că pentru piesele simple existau ateliere locale în care se confecționau astfel de produse, cel puțin pentru asigurarea necesarului intern⁵².

Studiul acestor artefacte specifice portului popular românesc din Moldova secolelor XV-XVII ne permite să urmărim tehnica de prelucrare, evoluția formelor la modă, precum și gusturile și stilurile artistice, mărturii ale rafinamentului, dar și ale spiritului practic al omului medieval.

III. MONEDE (PL. XXII)

Cele șase monede descoperite în mormintele cercetate în cursul intervenției arheologice din strada Săulescu, nr. 4 au fost curățate și, apoi, conservate în cadrul Institutului de Arheologie din Iași. Ele sunt într-o stare destul de precară, unele fiind rupte, iar din altele păstrându-se doar fragmente. Jumătate dintre ele au perforații de formă rotundă. Acestea par să fi fost realizate cu ace subțiri, sule sau chiar cu o pedruță fină. Nu excludem posibilitatea ca și o parte din restul pieselor, din care lipsesc fragmente, să fi fost, inițial, perforate.

Toate monedele sunt denari bătuti de împărații Casei de Habsburg – Ferdinand I (3 ex.), Maximilian II (1 ex.) și Rudolf II (2 ex.) – în calitate de regi ai Ungariei, în atelierele de la Kremnitz (5 ex.) și Košice (1 ex.). Monetăria de la Kremnitz (Körmöcbánya) a fost cea mai însemnată din Ungaria controlată de Habsburgi, fiind folosită mai ales pentru baterea monedei din argint (cu siglele K-B pe revers)⁵³. Producția acestor ateliere a fost una considerabilă, aici avându-și originea majoritatea emisiunilor imperiale descoperite în Țările Române⁵⁴. Monetăria de la Košice (Kassa) și-a desfășurat activitatea, ca monetărie regală a Habsburgilor, pentru o scurtă vreme, între anii 1574-1583. Siglele S-H identificate pe denarul de la Rudolf II (vezi Cat. nr. 5) ar putea reprezenta doar o inversare a celor cunoscute de pe emisiunile bătute în acest centru, cu semnificația Hungaria Superior (H-S)⁵⁵.

Denarii austrieci s-au bucurat de o remarcabilă stabilitate în epocă, în ciuda devalorizărilor succesive⁵⁶. Ei au ajuns la răsărit de Carpați, în special pe cale comercială⁵⁷, abia după mijlocul veacului al XVI-lea, impunându-se în peisajul monetar local, probabil, începând cu anii '70-'80 ai secolului respectiv⁵⁸. Aceste nominaluri apar, în proporții diferite, în compoziția tuturor celor trei categorii de tezaure de circulație constituite în Moldova, în cursul veacului al XVII-lea. Împreună cu polgroșii polonezi, denarii imperiali asigură structura de bază a depozitelor de circulație de tip A/„etapa prevasiliană”⁵⁹ (*t.p.q.* - prima treime a secolului al XVII-lea). În mod sporadic, ei se regăsesc în tezaurele de circulație încheiate ulterior, precum cele de tip B/„epoca vasiliană”⁶⁰ (*t.p.q.* - la mijlocul veacului) și chiar în cele de tip C/„etapa pefanariotă”⁶¹ (*t.p.q.* - a doua jumătate a secolului).

În interiorul acestui interval cronologic generos, de aproape un secol, este dificil de stabilit cu precizie când au fost îngropate piesele monetare austriece din necropola de la Iași - „Talpalari”. Retragerea lor din circulație trebuie să se fi petrecut într-o perioadă când folosirea lor pe piața din Moldova era una generalizată,

⁵² La Radovanu, jud. Călărași, a fost identificat un mic atelier țărănesc pentru turnat nasturi sferici și alte piese de podoabă, datat la sfârșitul secolului al XVII-lea: COMȘA 1986: 227-232, Fig. 2-4.

⁵³ HUSZÁR 1979: 24; CHIRILĂ ET ALII 1980: 67; POHL 1982: 48-50.

⁵⁴ MURGESCU 1996: 105 (nota 1), 110.

⁵⁵ HUSZÁR 1979: 24; CHIRILĂ ET ALII 1980: 66; POHL 1982: 32-33.

⁵⁶ HUSZÁR 1979: 14-15.

⁵⁷ A se vedea MURGESCU 1996: 241-244, 258-260.

⁵⁸ MUNTEANU 2004: 248; MUNTEANU 2006: 458.

⁵⁹ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 1998: 165, 171; BUTNARIU 2009: 408; MUNTEANU 2004: 241-260; MUNTEANU 2006: 442, 459.

⁶⁰ BUTNARIU 1994: 70; BUTNARIU 2009: 410-411; MUNTEANU 2006: 447-450, 459.

⁶¹ MUNTEANU 2006: 450; BUTNARIU 2009: 413-414.

fiind ușor accesibile populației de rând. Credem că acest lucru s-ar fi putut petrece la finalul veacului al XVI-lea și în prima treime a secolului următor. Subliniem că aceste precizări cronologice, cu valoare de ipoteză, sunt valabile doar pentru porțiunea restrânsă din cimitir care a fost investigată.

Monedele din lotul studiat pot fi considerate ca având un statut deosebit, deoarece au făcut parte din inventarul unor morminte. În trei dintre cazurile analizate defuncții sunt adulți, de sex masculin și doar unul de sex feminin. Este o situație oarecum insolită, căci în epoca medievală, dar și în antichitate, piesele monetare din gropile funerare se asociază cu predilecție cu persoanele de gen feminin; argumentația diferă⁶². Poziția în care au fost aflate monedele, în gropile funerare, pare să varieze, de fiecare dată. Ele au fost găsite în palmă (M 2 și M 13), în zona pieptului (M 1, M 2 și M 10) și în cea a bazinului, sub coloană (M 13). Depunerea banilor în mâna mortului se întâlnește cel mai frecvent în necropolele medievale cercetate pe teritoriul Moldovei⁶³. Cu o singură excepție, toate mormintele cu monede conțin și alte categorii de artefacte, constând în obiecte de podoabă (în special nasturi globulari din bronz). De altfel, asocierea monedelor cu podoabele se petrece în mod obișnuit în cadrul necropolelor de la de la răsăritul Carpaților⁶⁴. Și aceste aprecieri, cu privire la rolul monedei în inventarul mormintelor de la „Talpalari”, trebuie privite cu rezerve, căci eșantionul numismatic pe care îl avem la dispoziție este unul destul de restrâns.

Catalogul monedelor din necropola de la Iași – biserica „Talpalari”⁶⁵:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Sfântul Imperiu Roman: Regatul Ungariei											
Ferdinand I. (1526-1563)											
AR; Denar; Kremnitz (K-B)											
1.	0,22	13x15	10	s.c.		1550	HUSZÁR 1979: 143, nr. 935	13	F 25-30	palma stângă	da
2.	0,33	13x15	12	s.c.		1558	HUSZÁR 1979: 143, nr. 935	10	M 40-45	zona pieptului	da
3.	0,08	8x10	12	f.s.c.		1559-1565	HUSZÁR 1979: 143, nr. 936	2	M 45-50	zona pieptului	da
Maximilian II. (1563-1576)											
AR; Denar; Kremnitz (K-B)											
4.	0,25	15x16	2	s.c.	da	1571	HUSZÁR 1979: 150, nr. 992	1	M 55-60	zona pieptului	
Rudolf II. (1576-1608)											
AR; Denar; Košice (S-H)											
5.	0,21	11x15	6	s.c.	da	1581	HUSZÁR 1979: 162, nr. 1063	13	F 25-30	zona lombară	da
AR; Denar; Kremnitz (K-B)											
6.	0,28	14x15	7	s.c.	da	1585	HUSZÁR 1979: 162, nr. 1059	2	M 45-50	palma dreaptă	da

IV. RESTURI FAUNISTICE

Un număr de 97 resturi scheletice de animale au fost descoperite în timpul săpăturii arheologice din zona bisericii Talpalari. Deși cele mai multe dintre ele au fost colectate din zona mormintelor M 1, M 2, M 7, M 8, M 9 și M 14 (Tabelul 2), ele provin cu mare probabilitate din contexte secundare. Materialul faunistic aparține aproape în exclusivitate speciilor domestice. Resturile de bovină, porc, oaie-capră și de găină sunt

⁶² Una dintre ipotezele recente are în vedere predispoziția femeilor de a crede în supersiții și magie (TRAVAINI 2004: 161).

⁶³ MUNTEANU 2015: 51.

⁶⁴ MUNTEANU 2015: 52.

⁶⁵ Legenda: AR – argint; I – număr de ordine; II – greutate (grame); III – diametru (milimetri); IV – ax (ora); V – starea de conservare (s.c. – slab conservată; f.s.c. – foarte slab conservată); VI – perforată; VII – anul emiterii; VIII – catalog numismatic; IX – mormânt; X – schelet (sex/vârstă; M – masculin); XI – poziția monedei; XII – obiecte de podoabă asociate în inventar.

fragmentate, poartă urme de tranșare și de roadere; în majoritate provin de la animale mature (Tabelul 2). Scheletele de câine au fost probabil întregi, dar nu s-a recuperat decât o mică parte din ele. Se poate estima că au aparținut la minim trei indivizi maturi, doi de talie mijlocie și unul de talie mică.

Tabelul 2. Cuatificarea resturilor faunistice

Context arheologic (pământul de umplură)	Taxon		NISP	Vârstă estimată	
				Imatur (NISP)	Matur (NISP)
M1	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	20	2	6
	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	Oaie/Capră	2	2	-
	<i>Sus domesticus</i>	Porc domestic	5	1	1
	<i>Canis familiaris</i>	Câine	5	-	4
	Mamifer neidentificat		5	-	-
	<i>Gallus domesticus</i>	Găina domestică	1	-	-
	Pasăre neidentificată de talie mare		1	-	-
M2	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	4	-	3
	<i>Canis familiaris</i>	Câine	36	-	30
M7	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	1	-	1
M9	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	3	-	-
M14	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	6	-	2
	Mamifer neidentificat		3	-	-
	<i>Gallus domesticus</i>	Găina domestică	1	-	1
Sub cămin de apă	<i>Bos taurus</i>	Bovina domestică	2	-	2
	<i>Sus domesticus</i>	Porc domestic	1	-	1
	Mamifer neidentificat		1	-	-
Total			97		

CONCLUZII

Dintre cele 14 complexe funerare identificate (Pl. XXIII), opt au fost găsite în stare relativ bună. Starea precară a multora dintre complexe se datorează deselor intervenții necontrolate, care au avut loc în zonă chiar începând cu secolul al XVIII-lea, când cimitirul a fost restrâns în favoarea extinderii unor proprietăți particulare. Au urmat numeroasele intervenții din secolul al XIX-lea, care au culminat cu ridicarea „Casei Milescu” și, apoi, restaurările repetate executate la acest edificiu. Mai mult, chiar dacă în ultimele decenii au fost efectuate câteva cercetări arheologice, ele nu au fost publicate și nu cunoaștem rezultatele obținute. Chiar în timpul asistenței noastre din 2016, unele complexe au fost deranjate de intervenția unei echipe de la Poliția Criminalistică, invitată pe șantier de către constructor, intimidat de identificarea osemintelor umane. Din toate aceste motive, ceea ce am putut prezenta în materialul de față reprezintă cercetarea unor complexe la care s-a intervenit de mai multe ori în ultimele trei secole.

În pământul de umplură am identificat și multe oase de animale, bineînțeles, amplasate secundar, precum și fragmente ceramice, fără conexiune directă cu orizontul de înmormântări.

Conform analizei preliminare a artefactelor identificate, cu precădere a monedelor, nivelul corespunzător cimitirului bisericii Talpalari se poate încadra cronologic între ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și primele decenii ale veacului următor. Este drept că dintr-o suprafață destul de redusă, pe care s-a putut interveni, nu am putut identifica decât două posibile niveluri de înmormântare, care reies din suprapunerile dintre M 4 și M 6, respectiv M 10 și M 13.

Inventarul funerar sugerează că avem de-a face cu membri ai unor familii nu foarte înstărite din acest cartier al Iașilor. Nu avem nici un argument pentru a identifica printre indivizii înmormântați aici vreun membru important al breslei sau vreun susținător de vază ai bisericii. De altfel, analiza antropologică efectuată confirmă starea destul de precară de sănătate pe care o aveau majoritatea indivizilor.

Prin urmare, sursele scrise ale vremii documentează o biserică ridicată în secolul al XVII-lea, dar cercetările din teren ne conduc spre ipoteza că, foarte posibil, acel lăcaș de cult a fost precedat de un altul, care a funcționat în secolul anterior și care tutela cimitirul mahalalei respective.

Bineînțeles că orice intervenție ulterioară în zonă va permite arheologilor să continue cercetările și, eventual, să ajungă la concluzii de o acuratețe mai ridicată. Până atunci, *quod erat demonstrandum*.

BIBLIOGRAFIE

- ADAMS, KONISBERG 2004 Adams, B. J., Konisberg, L. W., *Estimation of the most likely number of individuals from commingled human skeletal remains*, in: *American Journal of Physical Anthropology* 125, 138-151.
- ADAMS, KONIGSBERG 2008 Adams, B. J., Konigsberg, L. W., *How many people? Determining the number of individuals represented by comingled human remains*, in: Adams, B. J., Byrd, J. E. (eds.), *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, Totowa, 241-255.
- ATANASIU 2010 Atanasiu, M.-B., *Biserica Tălpădari din Iași și ctitorii ei*, in: *Monumentul – Tradiție și viitor*, Lucrările Simpozionului Național Monumentul, ediția a XI-a, Iași, 2009, partea I, Ciubotaru, M., Lefter, L.-V., Ichim, A., Iftimi, S. (coord.), Ed. Trinitas, Iași, 17-38.
- ALAIBA 2008 Alaiba, R., *Tezaurul medieval de la Bălțați, com. Tătărani, județul Vaslui*, in: *Arheologia medievală*, VII, 243-266.
- ARTIMON 2003 Artimon, A., *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău.
- AUFDERHEIDE, RODRIGUEZ-MARTIN 1998 Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C., *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge.
- BACH 1965 Bach, H., *Zur Berenchnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknöchen weiblicher Skelette*, in: *Anthropologischer Anzeiger*, 29, 12-21.
- BARNES 2012 Barnes, E., *Atlas of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton: A Paleopathology Perspective*, Hoboken.
- BĂDĂRĂU, CAPROȘU 2007 Bădărau, D., Caproșu, I., *Iașii vechilor zidiri*, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- BILAVSCHI 2017 Bilavski, G., *Câteva tipuri de pipe din lut din Dobrogea și Moldova*, in: *ArhMold*, XL, 225-240.
- BLONDIAUX 1994 Blondiaux, J., *A propos de la dame d'Hochfelden et de la pratique cavaliere: discussion autour des sites fonctionnels femoraux*, in: Buchet, L. (ed.), *La femme pendant le Moyen Age et l'Epoque Moderne*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 97-110.
- BOGDAN 2004 Bogdan, N. A., *Orașul Iași. (monografie istorică și socială)*, a 3-a ediție, Ed. Tehnopress, Iași.
- BOEV 1972 Boev, P., *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostgaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia.
- BREITINGER 1938 Breiting, E., *Zur Berenchnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknöchen*, in: *Anthropologischer Anzeiger*, 14, 249-274.
- BUIKSTRA, UBELAKER 1994 Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H., *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville.
- BUTNARIU 2009 Butnariu, V. M., *Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova*, in: *AIIX*, 46, 401-438.
- BUTNARIU 1998 Butnariu, V. M., *Moldova între „spații monetare” și „rațiuni de stat”. Anii 1574-1612*, in: *SCN*, 12 (1997), 157-172.
- BUTNARIU 1994 Butnariu, V. M., *Introducerea talerului leu în Moldova lui Vasile Lupu*, in: *AIIX*, 31, 59-71.
- CHAPMAN 1997 Chapman, N. E., *Evidence for Spanish influence on activity induced musculoskeletal stress markers at Pecos Pueblo*, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 8, 390-411.

- CHIRILĂ ET ALII 1980 Chirilă, E., Gudea, N., Lazăr, V., Zrinyi, A., *Tezaurul monetar de la Băgaciu, sec. XIV-XVI*, in: Chirilă, E., Gudea, N., Lazăr, V., Zrinyi, A., *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș*, Muzeul Județean Mureș, Tîrgu-Mureș, 44-80.
- CIHODARU, PLATON 1980 Cihodaru, Const., Platon, Gh. (red. resp.), *Istoria orașului Iași*, I, Ed. Junimea, Iași.
- COMȘA 1986 Comșa, M., *Tipare pentru turnat bumbi și piese de podoabă din epoca feudalismului dezvoltat descoperite la Radovanu*, in: CCDJ, II, 227-232.
- CONNELL 2008 Connell, B., *Preservation and archaeological data*, in: Powers, N. (ed.), *Human osteology method statement*, London, 9.
- COȘA 2015 Coșa, A., *Pipele din colecția Muzeului de Istorie Bacău*, Ed. Magic Print, Onești.
- DASCĂLU 2006 Dascălu, N. (preot cons.), *Biserica Sf. Ilie – Iași, o ctitorie din care a rămas doar hramul*, in: *Monumentul – Tradiție și viitor*, VII (2005), Ed. Fundației Axis, Iași, 59-68.
- DASCĂLU, IFTIMI 2000 Dascălu, N. (preot cons.), Iftimi, S., *Pelerin în Iași*, ghid turistic, Ed. Trinitas, Iași.
- DE VINCENZ 2011 de Vincenz, A., *Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla*, in: *Atiqot*, 67, 43-53.
- DOCUMENTE IAȘI X 2007 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X, *Acte interne (1796-1800)*, I. Caproșu (ed.), Ed. „Dosoftei”, Iași.
- DOCUMENTE IAȘI VIII 2006 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VIII, *Acte interne (1781-1790)*, I. Caproșu (ed.), Ed. „Dosoftei”, Iași.
- DOCUMENTE IAȘI VII 2005 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VII, *Acte interne (1771-1780)*, I. Caproșu (ed.), Ed. „Dosoftei”, Iași.
- DOCUMENTE IAȘI V 2001 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, *Acte interne (1741-1755)*, I. Caproșu (ed.), Ed. „Dosoftei”, Iași.
- DOCUMENTE IAȘI IV 2001 *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV, *Acte interne (1726-1740)*, I. Caproșu (ed.), Ed. „Dosoftei”, Iași.
- DRH, A, XXV, 2003 *Documenta Romaniae Historica, A, Moldova*, vol. XXV (1639-1640), Ciocan, N., Agache, D., Ignat, G., Chelcu, M. (ed.), Ed. Academiei Române, București.
- DRH, A, XXIII, 1996 *Documenta Romaniae Historica, A, Moldova*, vol. XXIII (1635-1636), Șimanschi, L., Ciocan, N., Ignat, G., Agachi, D. (ed.), Ed. Academiei Române, București.
- DUDAY 2001 Dудay, H., *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeothanatology*, Oxford.
- DUDAY ET ALII 1990 Dудay, H., Courtaud, P., Crubézy, E., Sellier, P., Tillier, A. M., *L'anthropologie de "terrain": reconnaissance et interprétation des gestes funéraires*, in: *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2, 3-4, 26-49.
- ERHAN 2003 Erhan, V., *Mănăstiri și biserici din orașul Iași și împrejurimi*, Ed. Tehnopress, Iași.
- GARVĂN ET ALII 2015 Garvăn, D., Ceașu, S.-C., Hâncanu, G.-D., Groza, V.-M., Munteanu, L., *Cimitirul medieval de la Piatra Neamț – Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- GHIBĂNESCU 1934 Ghibănescu, Gh., *Biserica Talpalari cu hramul Nașterea Maicii Domnului (Predică ținută în ziua de 8 septembrie 1933)*, Tipografia „Presa Bună”, Iași, 3-4, 16-17 (anexa D).
- GOSSE 2007 Gosse, Ph., *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX. Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)*, BAR IS 159.
- HAWKEY 1998 Hawkey, D. E., *Disability compassion and the skeletal record: using musculoskeletal stress markers (MSM) to reconstruct an osteobiography from early New Mexico*, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 8, 326-340.
- HAWKEY, MERBS 1995 Hawkey, D. E., Merbs, Ch. F., *Activity-induced musculoskeletal stress markers (MSM) and subsistence strategy changes among ancient Hudson Bay Eskimos*, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 5, 4, 324-338.
- HUSZÁR 1979 Huszár, L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest/München.

- ICHIM 2005 Ichim, A., *Trei biserici ieșene dispărute: Dancu, Sfânta Vineri și Sfântul Ilie. Catagrafiile averilor secularizate la 1863*, in: *Monumentul – Tradiție și viitor*, articol on-line, adresa: <http://www.monumentul.ro/pdfs/biserici%20iesene%20disparute.pdf> (accesat la 14.04.2019).
- ICHIM 2004 Ichim, A., *Cum a fost demolat un monument istoric: biserica „Sf. Vineri” din Iași*, in: vol. *Monumentul – Tradiție și viitor*, V, Ed. Trinitas, Iași, 145-151.
- IFTIMI 2014 Iftimi, S., *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene*, ediția a II-a, Ed. Doxologia, Iași.
- IORGA 1907 Iorga, N., *Inscripții și însemnări din bisericile Iașului*, București.
- KATZENBERG, SAUNDERS 2008 Katzenberg, M., Saunders, A., *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, Hoboken.
- KNÜSEL, OUTRAM 2006 Knüsel, C. J., Outram, A. K., *Fragmentation of the body: comestibles, compost, or customary rite?*, in: Gowland, R., Knüsel, C. (eds.), *The social archaeology of funerary remains*, Oxford, 253-278.
- KNÜSEL, OUTRAM 2004 Knüsel, C. J., Outram, A. K., *Fragmentation: the zonation method applied to fragmented human remains from archaeological and forensic contexts*, in: *Environmental Archaeology*, 9, 85-97.
- KNÜSEL, ROBB 2016 Knüsel, C. J., Robb, J., *Funerary taphonomy: An overview of goals and methods*, in: *Journal of Archaeological Science Reports*, 10, 655-673.
- LARSEN 1997 Larsen, C. S., *Bioarchaeology: Interpreting Behaviour From the Human Skeleton*, Cambridge.
- MANN, HUNT 2005 Mann, R. W., Hunt, D. R., *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Illinois, Springfield.
- MANN, HUNT, LOZANOFF 2016 Mann, R. W., Hunt, D. R., Lozanoff, S., *Photographic Regional Atlas of Non-Metric Traits and Anatomical Variants in the Human Skeleton*, Illinois, Springfield.
- MANOUVRIER 1892 Manouvrier, L., *Determination de la taille d'après les grands os des membres*, in: *Revue de l'Ecole d'Anthropologie*, 2, p. 227-233.
- MARTIN 1928 Martin, R., *Lehrbuch der Anthropologie*, Jena.
- MARTIN, SALLER 1957-1966 Martin, R., Saller, K., *Lehrbuch de Anthropologie*, Stuttgart.
- MARCU ISTRATE 2007 Marcu Istrate, D. (cu colaborarea Dejan, M., Crîngaci-Țiplic, M.-E. și El Susi, G.), *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*, I, Alba Iulia.
- MATEI, OLTEANU 1961 Matei, M. D., Olteanu, Șt., *Date noi cu privire la dezvoltarea meșteșugurilor în Suceava feudală*, in: *SCIV*, XII, 1, 121-132.
- MAYS 1998 Mays, S., *The archaeology of human bones*, London, New York.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980 Mănucu-Adameșteanu, Gh., *Necropola medievală de la Enisala, jud. Tulcea*, in: *Materiale*, Tulcea, 619-625.
- MOISIL 1916 Moisil, C., *Monete și podoabe de la sfârșitul veacului al XV-lea (Tezaurul de la Țifești, jud. Putna)*, in: *BSNR*, XIII, 27, ianuarie-martie, 3-16.
- MOLLESON, BLONDIAUX 1994 Molleson, T., Blondiaux, J., *Riders' bones from Kish*, in: *Cambridge Archaeological Journal*, 4, 312-316.
- MORLAN 1984 Morlan, R. E., *Toward the Definition of Criteria for the Recognition of Artificial Bone Alterations*, in: *Quaternary Research*, 22, 160-171.
- MUNTEANU 2015 Munteanu, L., *Monede descoperite în cimitirul de la Piatra-Neamț – Dărmănești (jud. Neamț)*, in: Garvan, D., Ceaușu, S.-C., Hânceanu, G.-D., Groza, V.-M., Munteanu, L., *Cimitirul medieval de la Piatra-Neamț – Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Ed. Cetatea de Scaun, Buzău, 41-59.
- MUNTEANU 2006 Munteanu, L., *Preliminary data about the coin hoard of Iași - 2002*, in: Mihailescu-Bîrliaba, V. (ed.), *The great medieval coin hoard of Iași (historical significance of the great medieval coin hoard of Iași - 2002)*, Institutul European Press, Iași, 433-474.
- MUNTEANU 2004 Munteanu, L., *Aspecte ale circulației monetare în Moldova în secolele XVI-XVII*, in: *ArhMold*, 27, 241-260.

- MURGESCU 1996 Murgescu, B., *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, Ed. Enciclopedică, București.
- NEAMȚU 1980 Neamțu, E., *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découvert à Sihleanu (comm. Scorțaru Nou, dép. de Brăila)*, in: *Dacia*, N.S., XXIV, 341-353.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1984 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. II, Ed. Junimea, Iași.
- ORTNER 2003 Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Oxford.
- OUTRAM ET ALII 2005 Outram, A. K., Knüsel, C. J., Knight, S., Harding, A. F., *Understanding complex fragmented assemblages of human and animal remains: a fully integrated approach*, in: *Journal of Archaeological Science*, 32, 12, 1699-1710.
- PAVLESCU 1939 Pavlescu, E., *Economia breslelor în Moldova*, București.
- PÁLFI, DUTOUR 1996 Pálfi, Gy., Dutour, O., *Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material*, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 11, 1, 41-55.
- PEARSON 1899 Pearson, K., *Mathematic contributions to the theory of evolution. On the reconstruction of stature of prehistoric races*, in: *Philosophical Transactions of the Royal Society Series A*, 192, 169-244.
- PÉRIER 1949 Périer, A. L., *Usure, abrasion, érosion*, in: *Pratique Odonto-Stomatologique*, 140, 1-7.
- PÉRIER 1935 Périer, A. L., *Observation sur le phénomène de l'abrasion dentaire fonctionnelle chez un groupe ethnique inférieur*, in: *Odontologie*, 28, 10, 687-697.
- POHL 1982 Pohl, A., *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300-1540*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt/Akadémiiai Kiadó, Graz/Budapest.
- PUȘCAȘU 2005 Pușcașu, V. M., *Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la biserica de la Sfântul Nicolae din Bălinești*, in: *Revista Monumentelor Istorice*, 1-2, 5-34.
- RĂDVAN, RĂDVAN 2013 Rădvan, L., Rădvan, M., *Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu*, in: *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, S.N., Istorie, LIX, 61-98.
- REABȚEVA 2014 Reabțeva, S., *Piese de podoabă și de vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII)*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Brăila.
- REPERTORIUL IAȘI I 1984 Chirica, V., Tanasachi, M., *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași.
- ROBB 1998 Robb, J. E., *The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach*, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 8, 5, 363-377.
- ROBINSON 1985 Robinson, R. C. W., *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, in: *Hesperia*, 54, 2, 149-203.
- ROBINSON 1983 Robinson, R. C. W., *Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos*, in: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 98, 265-284.
- RUSU 2008 Rusu, A. A., cu colab. lui Mizgan, V., *Biserica Sfântului Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)*, in: *Arheologia medievală*, VII, 121-224.
- SCHAEFER, BLACK, SCHEUER 2009 Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L., *Juvenile osteology*, London.
- SCHEUER, BLACK 2000 Scheuer, L., Black, S., *Developmental Juvenile Osteology*, London.
- STAVARACHI 2013 Stavarachi, I., *Biserica Sf. Nicolae cel Sărac din Muntenimea Iașilor*, in: *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, S.N., Istorie, LIX, 201-210.
- STOICESCU 1974 Stoicescu, N., *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Direcția Patrimoniului Cultural Național, Biblioteca Monumentelor Istorice din România, București.
- SZÉKELY 2001 Székely, M. M., *Note despre bisericile Sf. Vineri și Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Iași*, in: *Studii și materiale de istorie medie*, XIX, 31-38.
- TEZAURE CHIȘINĂU 1994 Tezaure din muzeele orașului Chișinău (secolele XVI-XVIII), Butnaru, V. M. (coord.), Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Ed. Universitas, Chișinău.

- TODOROV 2010 Todorov, V., *Harakteristika na kolekcijata keramični luli ot Silistra*, in: Getov, L., *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*, in: „Studia Archaeologica Universitatis Sercicensis”, suppl. V, Ed. SAUS „St. Kliment Ohridski”, Sofija, 813-826.
- TRAVAINI 2004 Travaini, L., *Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves*, in: NC, 164, 159-181.
- TROTTER, GLESER 1951 Trotter, M., Gleser, G., *The effect of ageing on stature*, in: *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 311-324.
- TROTTER, GLESER 1952 Trotter, M., Gleser, G., *Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes*, in: *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 469-514.
- TROTTER, GLESER 1958 Trotter, M., Gleser, G., *A Reevaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken during Life and of Long Bones after Death*, in: *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 79-123.
- UBELAKER 1979 Ubelaker, D. H., *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation*, Washington D.C.
- UBELAKER, MONTAPERTO 2014 Ubelaker, D. H., Montaperto, K. M., *Trauma interpretation in the context of biological anthropology*, in: Knüsel, C. J., Smith, M. J. (eds.), *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, London, 25-38.
- WALDRON 2009 Waldron, T., *Palaeopathology*, Cambridge, New York.
- WHITE, FOLKENS 2005 White, T. D., Folkens, P. A., *The Human Bone Manual*, Amsterdam, Boston.
- ZAHARIUC 2008 Zahariuc, P., *Date noi despre două vechi mănăstiri ieșene: Clatia și Dancu*, in: Zahariuc, P., *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istoria bisericii*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 53-64.
- РЯБЦЕВА, ЧОКАНУ 2009 Рябцева, С. С., Чокану, М. М., *Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции)*, in: *Stratum plus*, 5 (2005-2009), 164-198.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. "Milescu" House.
- Pl. II.a. The location of Talpalar church on G. Baiardi's map (1819); b. The location of Talpalari church on Fr. Peytavin's map (1857).
- Pl. III. Talpalari church today.
- Pl. IV. The stratigraphy of the area surrounding Talpalar church.
- Pl. V. Feature M1 – a. photo, b. drawing.
- Pl. VI. M1, male, 55-60 years old. 1-4. Frontal, lateral, vertical and occipital views of the skull; 5. Mandible, right half; 6. Right lower dental hemiarch, molar edentation; 7. Upper dental arch, molar edentation and traces of an infectious process on the palatine vault; 8-9. Sacrum, incomplete central lumbarization of the S1 and *spina bifida occulta* in the S3-S4.
- Pl. VII. Feature M2 – a. photo, b. drawing.
- Pl. VIII. 1-3. M2, male, 45-50 years old. 1. Fibula, diaphysis, periosteal changes/reactions; 2. Left femur, pronounced subtrochanteric muscles insertions; 3. Left femur, plaque and enthesopathic changes; 4-6. M3, female, 25-35 years old. 4. Tibiae, distal third, periosteal reactions; 5. Enthesopathic changes on calcaneus and healed fracture on talus; 6. Fibulae, distal third, enthesopathic changes.
- Pl. IX. Features M4 and M6 – drawing.
- Pl. X. M6, female, circa 18 years old. 1-4. Frontal, lateral, vertical and occipital views of the skull; 5. Lower dental arch, ectopic eruption and transmigration in the incisive teeth area; 6. Upper dental arch, ectopic eruption of the left first premolar; 7. Superior wall of the left orbit, active *cribra orbitalia*.

- Pl. XI. 1-2. M8, male, over 50 years old. 1. Herniated thoracic vertebrae; 2. Femur, diaphysis, enthesopathic changes and periosteal reactions; 3. M9, probably female, 35-50 years old. Left tibia, proximal third, posterior side, old cutting traces produced *postmortem*; 4-9. M10, male, 40-45 years old. 4-5. Frontal and vertical views of the neurocranium; 6. Mandible; 7. Lower dental arch, caries, *antemortem* tooth loss, supragingival plaque; 8. Frontal teeth, massive deposition of supragingival calculus; 9. Part of the mesosternum, oxidation traces on manubrium.
- Pl. XII. Feature M10 – a. photo, b. drawing.
- Pl. XIII. Feature M11 – a. photo, b. drawing.
- Pl. XIV. 1-3. M11, male, 35-40 years old. 1-2. Lumbar vertebrae, osteophytes and brucellosis scars; 3. Left navicular, healed fracture. 4-9. M12, female, circa 40 years old. 4-6. Facial, lateral and occipital views of the skull; 7. Upper dental arch, diastema, trema and abrasion type wear of the crowns; 8. Manubriosternal junction, oxidation traces; 9. Pubis, parturition scars.
- Pl. XV. Feature M12 – a. photo, b. drawing.
- Pl. XVI. Feature M13 – a. photo, b. drawing.
- Pl. XVII. 1-3. M13, female, 25-30 years old. 1. Left humerus, distal epiphysis, septal aperture; 2. Pubis, fragment, parturition trace; 3. Hand phalanges, oxidation traces; 4-9. M14, male, circa 50 years old. 4. Lower dental arch, *antemortem* tooth loss; 5. Femur, distal third, periosteal reactions; 6. Tibiae, diaphyses, periosteal reactions; 7. Cervical vertebrae, osteoarthritis; 8. Fragment from occipital, pronounced muscular insertions; 9. Patellae, enthesopathic changes.
- Pl. XVIII. Feature M14 – a. photo, b. drawing.
- Pl. XIX. Pottery and glass (XIX-XX centuries) found in secondary context.
- Pl. XX. Buttons and hook-eye fasteners (drawing).
- Pl. XXI. Buttons and hook-eye fasteners (photo).
- Pl. XXII. The coins found in the archaeological features (photo).
- Pl. XXIII. General plan, with the location of the uncovered funerary features.

Pl. I. „Casa Milescu” – foto.

a

b

Pl. II.

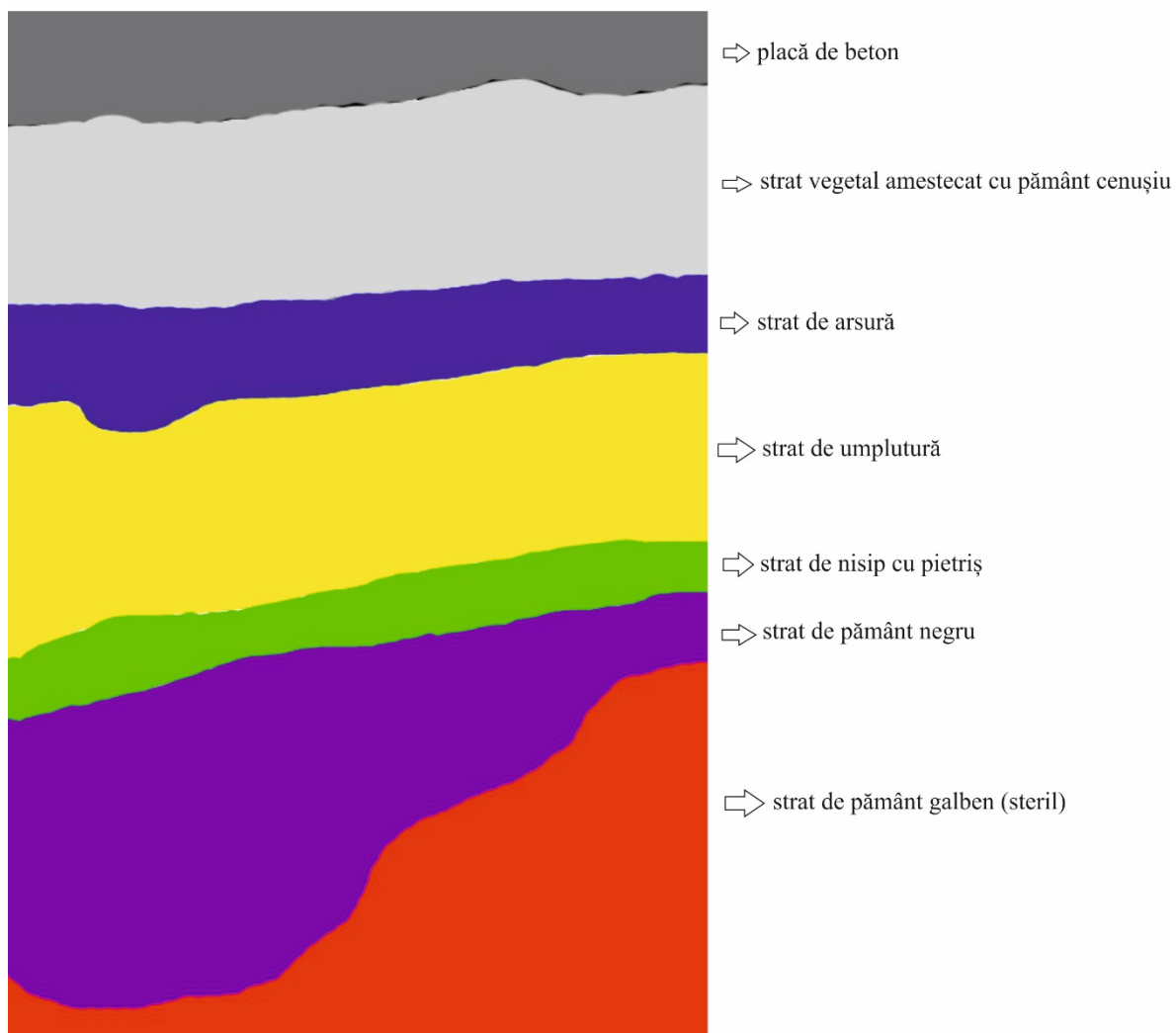
- a. Amplasarea bisericii Talpalari pe harta lui G. Baiardi (1819);
- b. Amplasarea bisericii Talpalari pe harta lui Fr. Peytavin (1857).

Pl. III. Biserica Talpalari – foto.

Profil stratigrafic - profilul vestic

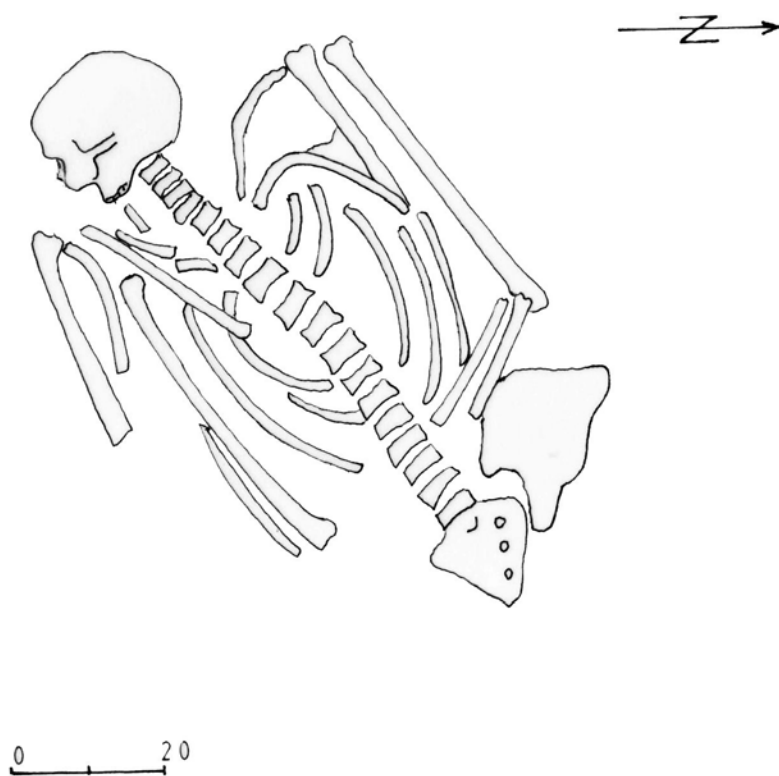

Pl. IV. Stratigrafia zonei din preajma bisericii Talpalari – desen.

a

b

Pl. V. Complexul M1 – a. foto, b. desen.

1.

2.

3.

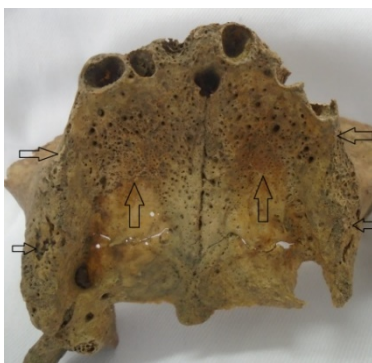
4.

5.

6.

7.

8.

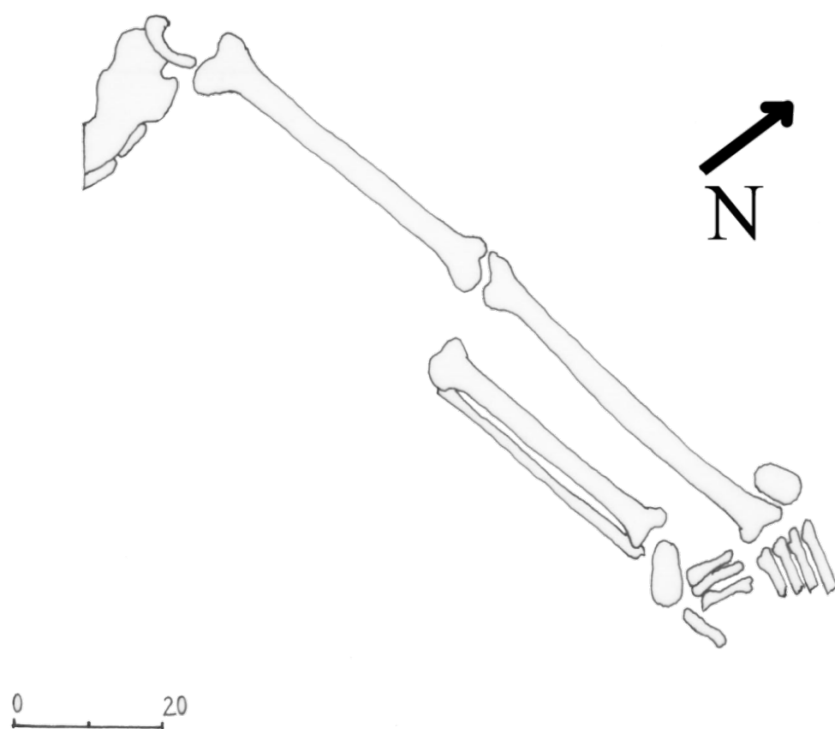
9.

Pl. VI. M1, sex masculin, 55-60 ani. 1-4. Craniu, plan frontal, lateral, vertical și occipital; 5. Mandibula, jumătatea dreaptă; 6. Hemiarcada dentară inferioară dreaptă, edentație molară; 7. Arcada dentară superioară, edentație molară și urme ale unui proces infecțios pe bolta palatină; 8-9. Sacrum, lombarizare centrală incompletă S1 și *spina bifida occulta* în S3-S4.

a

b

Pl. VII. Complexul M2 – a. foto, b. desen.

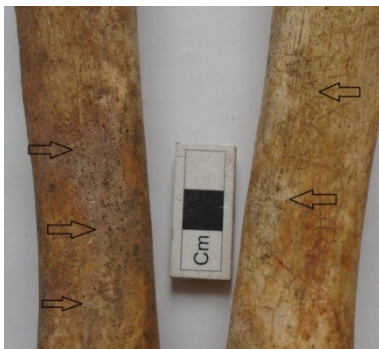
1.

2.

3.

4.

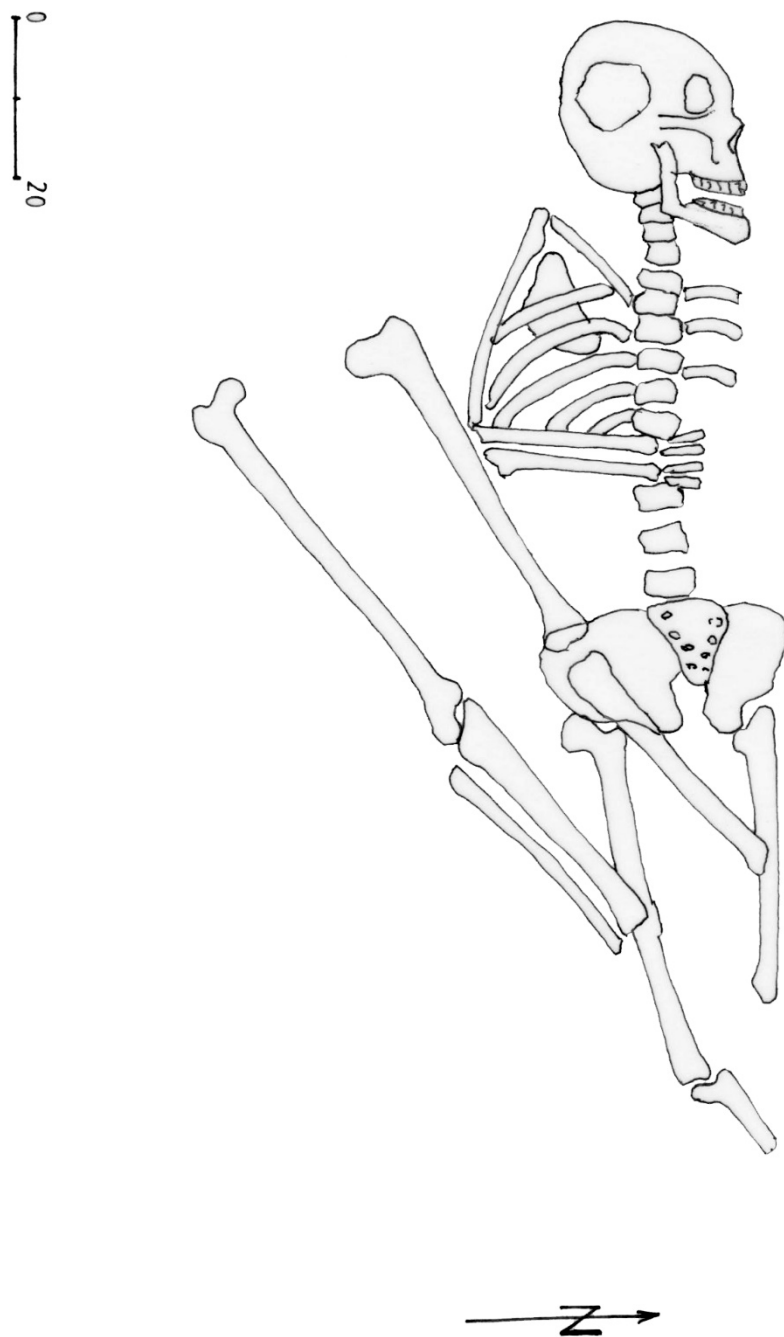

5.

6.

Pl. VIII. 1-3. M2, sex masculin, 45-50 ani. 1. Peroneu, diafiză, modificări/reacții periosteale; 2. Femur stâng, relief subtrochanterian accentuat; 3. Femur stâng, placă și modificări entezopatice. 4-6. M3, sex feminin, 25-35 ani. 4. Tibii, treimea distală, reacții periosteale; 5. Modificări entezopatice pe calcaneu și fractură vindecată pe astragal; 6. Modificări entezopatice în treimea distală a peroneelor.

Pl. IX. Complexele M4 și M6 – desen.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

Pl. X. M6, sex feminin, circa 18 ani. 1-4. Craniu, plan frontal, lateral, vertical și occipital; 5. Arcada dentară inferioară, ectopie și transmigrație în regiunea incisivilor; 6. Arcada dentară superioară, ectopia P1 stâng; 7. Plafonul superior al orbitei stângi, *cribra orbitalia* activă.

1.

2.

3.

4.

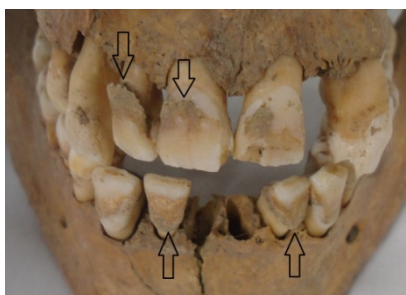
5.

6.

7.

8.

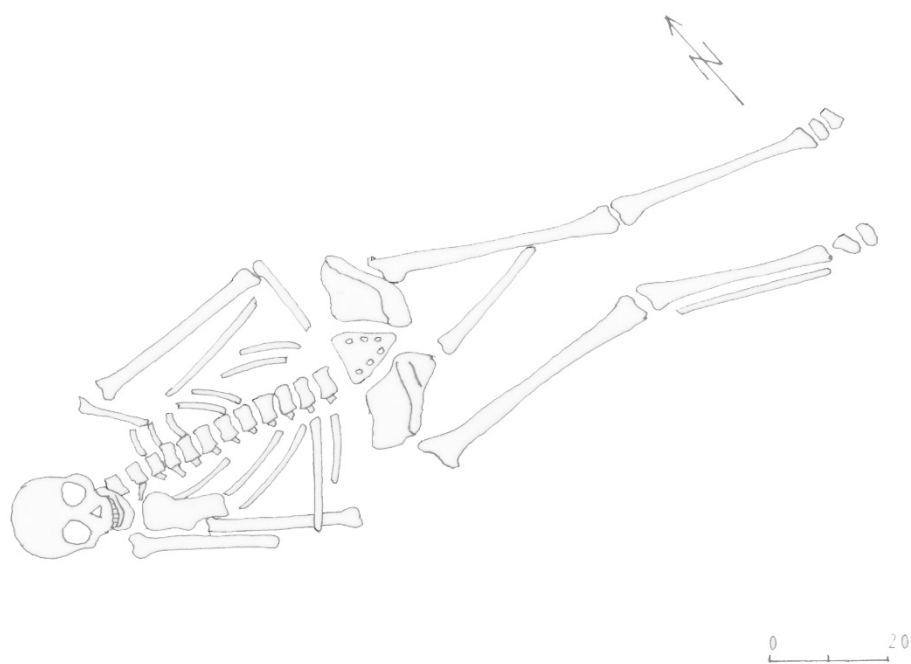

9.

Pl. XI. 1-2. M8, sex masculin, peste 55 ani. 1. Vertebre toracice, hernie; 2. Femur, diafiză, modificări entezopatice și reacții periosteale; 3. M9, probabil sex feminin, 35-50 ani. Tibia stângă, treimea proximală, latura posterioară, urme de tăiere produse *postmortem* în vechime; 4-9. M10, sex masculin, 40-45 ani. 4-5. Neurocraniu, plan frontal și vertical; 6. Mandibula; 7. Arcada dentară inferioară, carii, căderi *antemortem*, tartru supragingival; 8. Dinții frontali, depuneri masive de tartru supragingival; 9. Parte din mezostern, urme de oxidare pe manubriu.

a

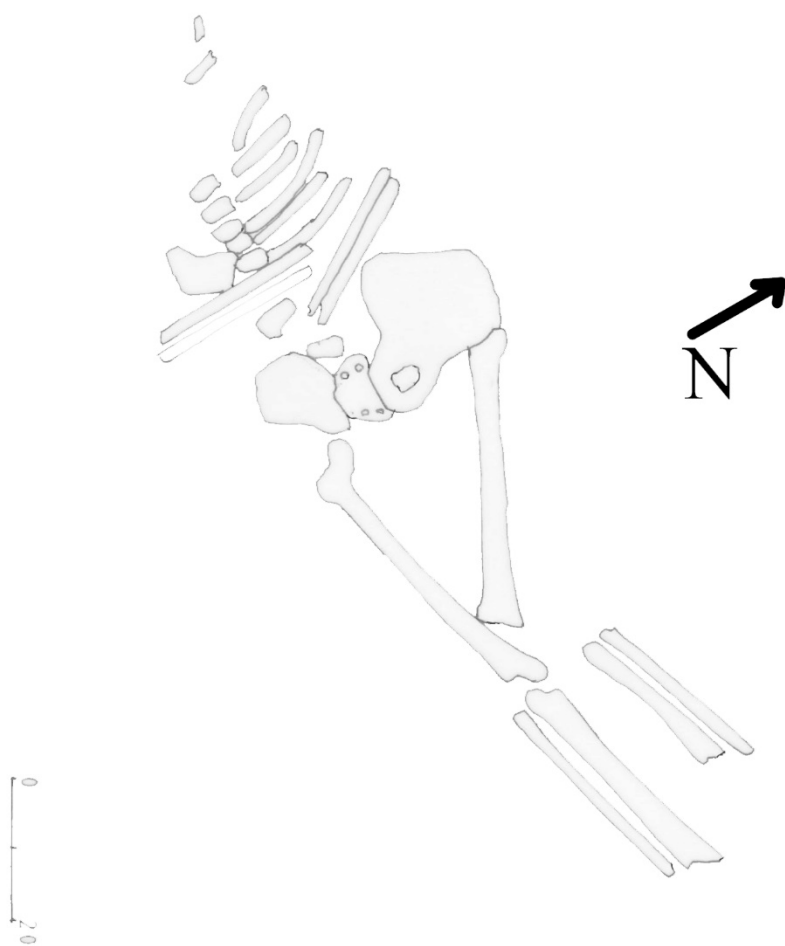

b

Pl. XII. Complexul M10 – a. foto; b. desen.

A

b

Pl. XIII. Complexul M11- a. foto; b. desen.

1.

2.

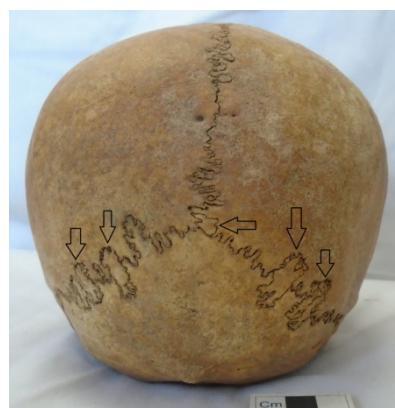
3.

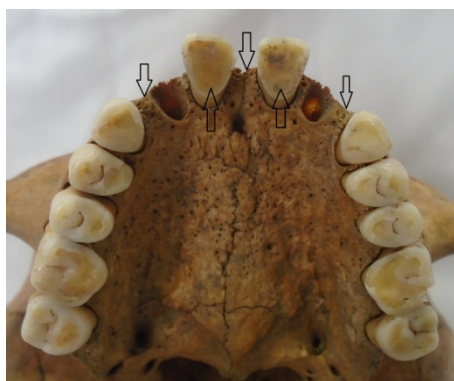
4.

5.

6.

7.

8.

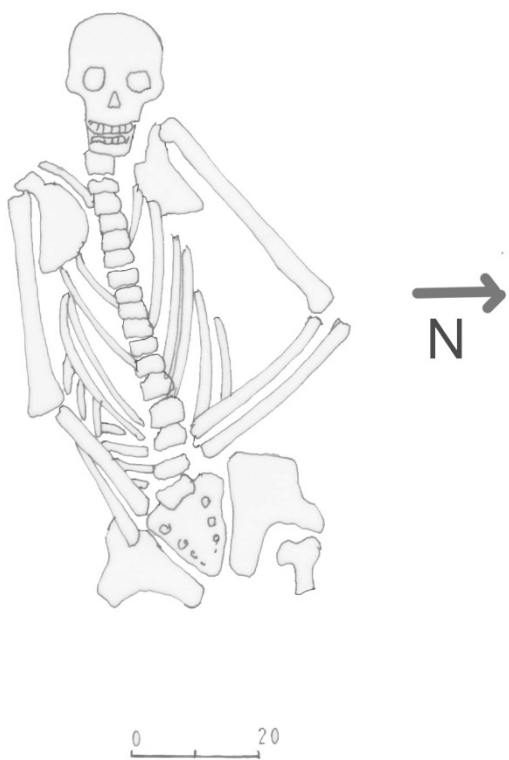
9.

Pl. XIV. 1-3. M11, sex masculin, 35-40 ani. 1-2. Vertebre lombare, osteofite și excavații de la bruceloză;
3. Navicularul stâng, traumatism produs *antemortem*. 4-9. M12, sex feminin, circa 40 ani. 4-6. Craniu văzut din plan facial,
lateral și occipital; 7. Arcada dentară superioară, diastemă, treme și uzură de tip abrazie;
8. Joncțiune manubrio-mezosternală, urme de oxidare; 9. Pubis, urme ale parturițiilor.

a

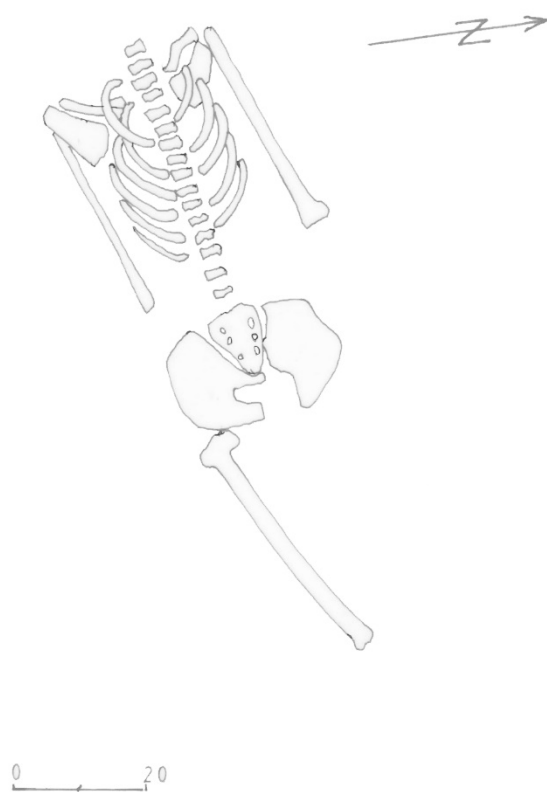

b

Pl. XV. Complexul M12 – a. foto; b. desen.

a

b

Pl. XVI. Complexul M13 – a. foto; b. desen.

1.

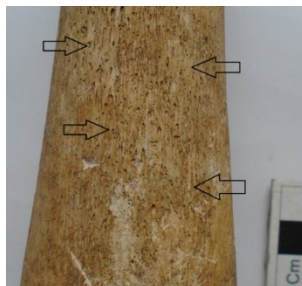
2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

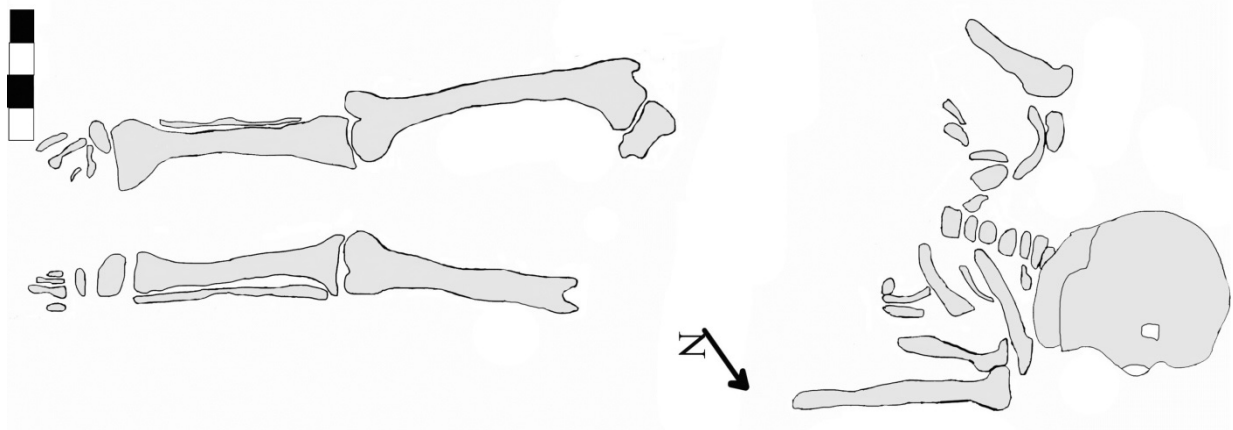
9.

Pl. XVII. 1-3. M13, sex feminin, 25-30 ani. 1. Humerus stâng, epifiza distală, apertură septală;
2. Pubis, fragment, indicator al parturii; 3. Falange palmare cu urme de oxidare; 4-9. M14, sex masculin,
circa 50 ani. 4. Arcada dentară inferioară, căderi dentare *antemortem*; 5. Femur, treimea distală, reacții periosteale;
6. Tibii, diafize, reacții periosteale; 7. Vertebre cervicale afectate de osteoartrită; 8. Parte din occipital, inserții musculare
accentuate; 9. Rotulele, modificări entezopatie.

a

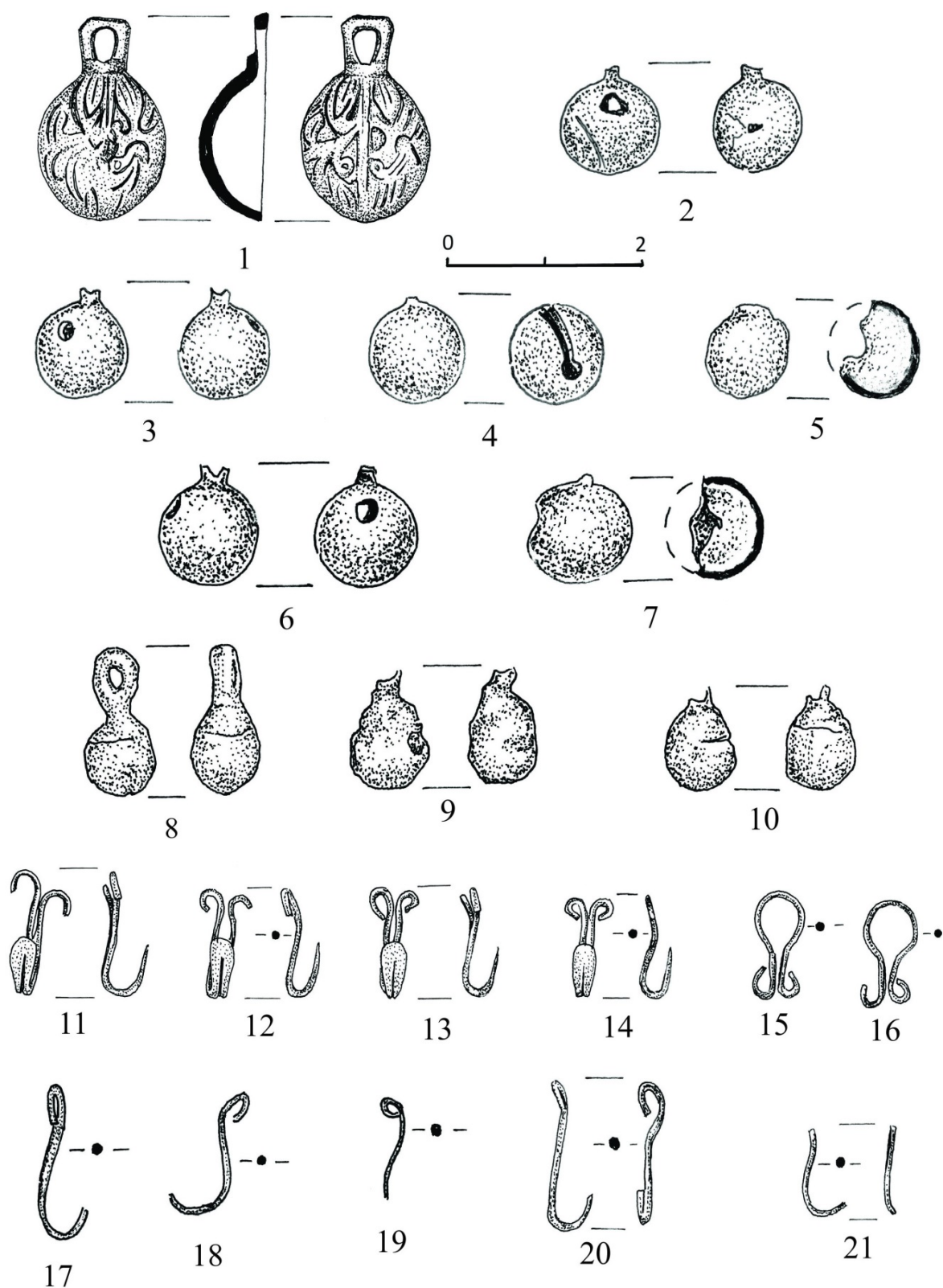

b

Pl. XVIII. Complexul M14 a. foto; b. desen.

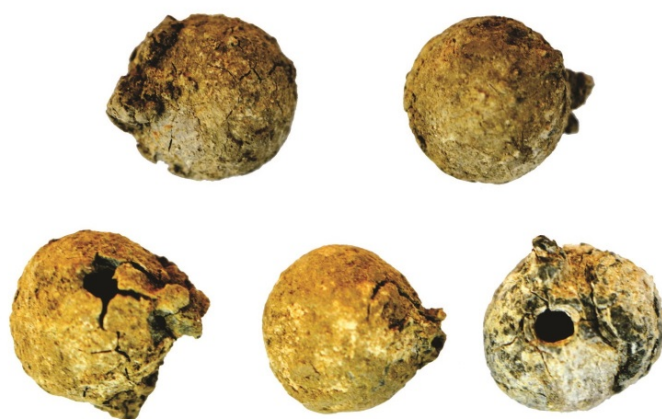

Pl. XIX. Ceramică și sticlă secolele XIX-XX, identificată în context secundar.

Pl. XX. Nasturi și copci (desen).

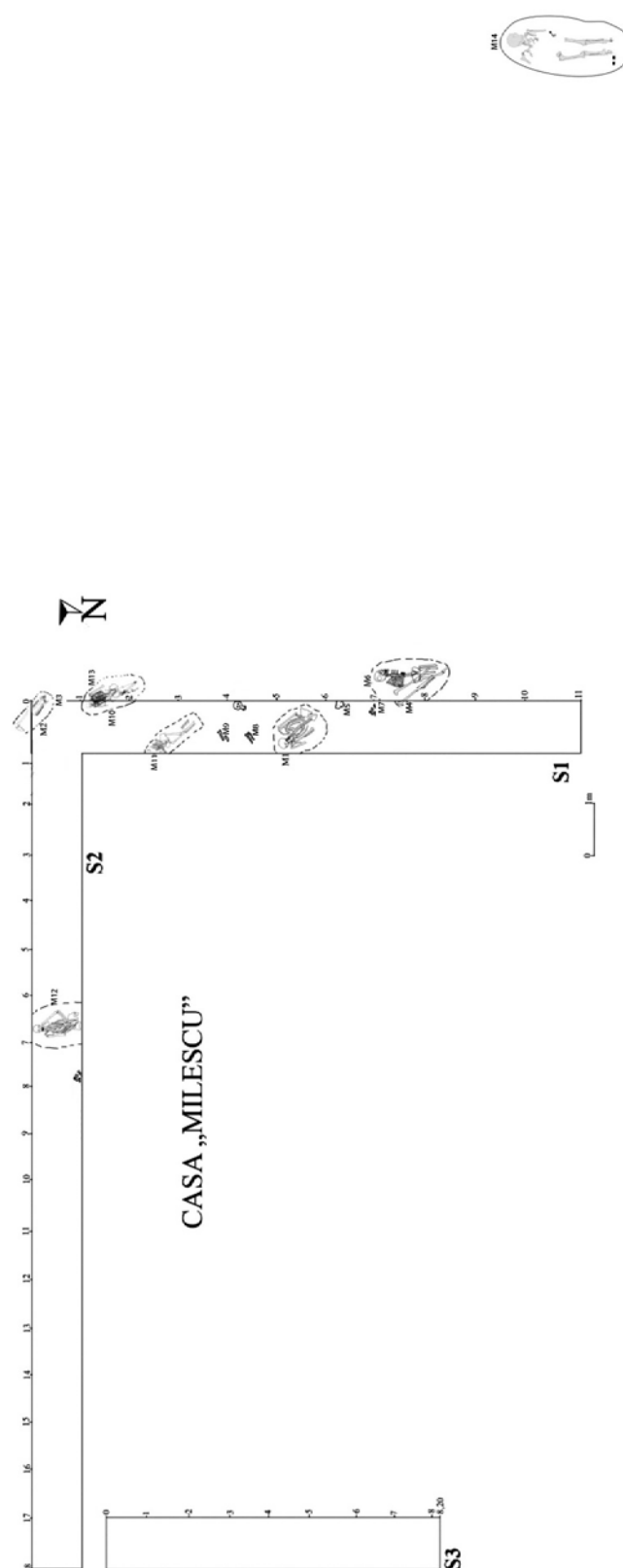

Pl. XXI. Nasturi și copci (foto).

Pl. XXII. Monedele descoperite în complexe (foto).

Pl. XXIII. Planul cu dispunerea complexelor funerare identificate.

LOCUIREA BASTARNĂ DE LA ROȘIORI. PLĂCUȚE DECORATIVE DE LA CĂȚEII DE VATRĂ

DE
GEORGE DAN HÂNCEANU*

Abstract:

During the 2017 archaeological campaign from Roșiori, commune Dulcești, Neamț County was excavated section IX of the settlement where we discovered four fragments of decorative plates belonging to two or three fire-dogs. They are rectangular shaped, modeled from clay, black (three pieces) or yellow (one piece). The objects present incised geometrical motifs. Considering the disposition of the geometric decoration we can assume that the three black fragments belong to one or two fire-dogs while the other fragment (incompletely burned) is a part of another fire-dog. All of the pieces were discovered on the archaeological level attributed to the bastarnae, IIInd-Ist centuries before Christ specific to the Poieniști – Lukașevka culture.

Keywords: Bastarnae, decorative plates, fire-dogs, geometric motifs, Roșiori, the Poieniști – Lukașevka culture.

Informațiile izvoarelor antice despre pătrunderile bastarnilor pe teritoriul actual al Moldovei au fost completate arheologic prin rezultatele obținute în siturile de la Poieniști¹, Buhăiești-Vulturești², Curteni-Oltenești³ (jud. Vaslui), Borosești-Scânteia⁴, Șorogari-Aroneanu⁵, Glăvănești-Andrieșeni⁶, Lunca Ciurii/Ciurea⁷ (jud. Iași), Ghelăiești-Bârgăuani⁸, Târpești-Petricani⁹, Cârliști-Bahna¹⁰ (jud. Neamț), Horodiștea-Păltiniș¹¹, Lozna¹² (jud. Botoșani), Budeni (inclusiv orașului Dolhasca)¹³ și Botoșana¹⁴ (jud. Suceava). Caracteristicile ceramicii bastarne remarcate în așezările și necropolele amintite (precum toarta sub forma literei X, buza fațetată cu profilul având forma literei S, decorurile geometrice incizate de pe ceramica neagră și barbotina de pe ceramica grosieră), specifice regiunilor de proveniență, dintre Oder și Vistula, au fost observate pentru început și la Lukașevka (raionul Orhei)¹⁵, iar ulterior în siturile de la Ulmi (raionul Kotovsk)¹⁶,

* Muzeul de Istorie din Roman (Complexul Muzeal Județean Neamț), georgehanceanu@yahoo.com.

¹ VULPE 1953: 310-418; BABEȘ 1993: 212-213, Taf. 35.434a, 37.561a.

² TEODOR 1999: 235, Fig. 49.3.

³ TEODOR 1999: 235, Fig. 49.9.

⁴ BABEȘ 1970: 223, Fig. 2; BABEȘ 1993: 183, 185-187, 191; Taf. 1.7a; 2.10a, 13.a; 3.14.b, 16.a-b, 17.b; 6.33a, 36.a, 42.a, 49.b; 4.19a., 25.a; 7.63a; 11.128a., 143a; 13.2; 18.11-13, 15; BABEȘ 2001: 526, Fig. 95.A.

⁵ TEODOR 1969: 325, Fig. 3.3; BABEȘ 1993: 215-216, Taf. 40.29-31.

⁶ BABEȘ 1993: 200, Taf. 28.9.

⁷ TEODOR 1987: 88-89, Fig. 19.1.3-5, 7.

⁸ BABEȘ 1993: 199-200, Taf. 26.1, 2.

⁹ BABEȘ 1981: 109-110, Fig. 225.5, 13; 226.9-11; 227.1, 3, 4, 9, 11; 228.24, 25; BABEȘ 1993: 216, Taf. 41.38, 39.

¹⁰ MITREA 1980: 433-434, Fig. 2.1, 5; 3.1.

¹¹ BABEȘ 1993: 201, Taf. 45.11.

¹² TEODOR 1999: 234, Fig. 48.1, 2, 5, 6.

¹³ TEODOR 1999: 235, Fig. 49.7, 8.

¹⁴ TEODOR 1999: 234, Fig. 48.3, 4.

¹⁵ TKACIUK 1994: 246, Fig. 8/1, 2, 5, 6.

¹⁶ ROMANOVSKAJA 1987: 220, Fig. 11.1-6, 20.

Ulmu (raionul Ialoveni)¹⁷ și Trebujeni (raionul Orhei)¹⁸ (Republica Moldova). Respectivile descoperiri au permis conturarea unui aspect cultural, pus în legătură cu bastarnii, dintre care cei mai cunoscuți sunt *peucinii*, denumit convențional *Poienestii* – *Lukașevka*, după așezările eponime.

INFORMAȚII GENERALE

Săpăturile arheologice din situl amplasat pe terasa superioară a râului Moldova, de la Roșiori, comuna Dulcești, jud. Neamț, au dus la descoperirea unui nivel de locuire bastarnică din secolele II – I a.Chr. În actualul context, aceste descoperiri nu mai surprind specialiștii în domeniu, când deja se cunoaște actuala graniță de sud a grupei *Poienestii* – *Lukașevka* pe linia Piatra Neamț – sud de Roman – Leova – Tighina¹⁹.

Deși nu au fost descoperite locuințe ale enclavei bastarne, ceramica găsită în nivelul arheologic specific indică o locuire consistentă, argumentată prin cantitatea ceramicii, varietatea tipologică și decorativă, găsită în fiecare campanie de săpături, majoritatea fiind deja valorificată²⁰.

Ceramica de la Roșiori este reprezentată prin vase din categoria ceramicii de culoare neagră, semifină (nelustruită) și fină (lustruită), la care adăugăm recipientele arse incomplet, de culoare gălbuie ori gălbui-cărămizie. Pentru uz casnic, semnalăm ceramica cu aspect grosier, rezistentă la sursele de foc, ornamentată cu „stropi”, motiv decorativ denumit convențional „barbotină”. Gama cuprinde forme tipologice cunoscute mediului locuit de bastarni, precum căni bitronconice sau globulare, cănițe bitronconice, castroane și străchini cu aspect tronconic, pentru categoria ceramicii negre, dar și vase borcan bitronconice sau de tip sac și vase de provizii bitronconice, pentru categoria ceramicii barbotinate, cu aspect grosier. Singurele vase cu aspect deosebit de la Roșiori, care deși fragmentare au permis să fie restaurate în linii mari, sunt cele două strecurători²¹, interesante prin forma tronconică, retezate la partea inferioară (fără fund), aspect ce indică folosirea lor pe un suport ce permitea răscolul lichidului prin perforații. Fragmente similare au fost descoperite la Borosești²² și Ghelăiești²³, însă starea acestora nu a permis o reîntregire a vaselor.

În campania anului 2017, pe lângă ceramică, în nivelul de locuire al bastarnilor au fost descoperite mai multe fragmente din componența unor plăci dreptunghiulare, care ornamentau cățele de vatră.

DESCRIEREA FRAGMENTELOR²⁴

Cele patru fragmente păstrate sunt diferite, în sensul că trei provin de la unul, maxim doi cățele de vatră, întrucât decorurile lor sunt dispuse în sens invers, situație ce indică fie ornamentarea de o parte și de alta a unui postament de vatră, fie a două piese similare (numite și „pirostrii”²⁵ sau cu termenul german „Feuerböcke”²⁶). Cu siguranță un alt cățel de vatră era ornamentat cu plăci arse neuniform, din care s-a păstrat doar un fragment. În altă ordine de idei, cele patru fragmente sunt de la doi, maxim trei postamente/suporturi de vatră. Decorul geometric este evidențiat prin tehnica inciziei, care reflectă motivele în relief. Inciziile erau obținute cu ajutorul

¹⁷ TKACIUK 1994: 246, Fig. 8.7,8.

¹⁸ TKACIUK 1994: 246, Fig. 8.9-11,15.

¹⁹ BABEȘ 1970: 217, 218; BABEȘ 1977: 79-85; BABEȘ 1985: 183, inclusiv nota 2.

²⁰ HÂNCEANU 2006: 61-64; HÂNCEANU 2007: 429-435, Pl. VI-IX; HÂNCEANU 2008: 277-286; HÂNCEANU 2012: 32-33, 74-75, Pl. XII-XIII; HÂNCEANU 2016: 42-44, 58-59, 68-69, Pl. VII.4, VIII, XVII-XVIII; HÂNCEANU 2018: 271-292.

²¹ HÂNCEANU 2006: 61-64; Fig. 1-2.

²² BABEȘ 1993: 185, Taf. 2.13b, 3.16b, 4.23a.

²³ BABEȘ 1993: 199, Taf. 26.1.

²⁴ Pe parcurs au fost utilizate următoarele prescurtări: c – carou; GR – grosime; L – lungime; LA – lățime; S – secțiune.

²⁵ TEODOR 1999: 75.

²⁶ Semnalat în majoritatea studiilor și monografiilor semnate de M. Babeș, alături și în colaborare cu V. Mihailescu-Birliba.

unor obiecte ascuțite conform tiparelor găsite în așezările de la Lozna²⁷ și Ciurea²⁸. Plăcile²⁹ au fost descoperite în nivelul de cultură specific al secțiunii S.IX (Pl. I.1), c.1-3, -0,40 m – -0,60 m adâncime (Pl. I.2), spre buza terasei râului Moldova.

- a) Placă decorativă de mari dimensiuni, aproape completă, modelată la mână, din lut, de culoare neagră, decorată la exterior cu linii în zig-zag, dispuse de la stânga spre dreapta, pe mai multe registre, ce încep de jos în sus (Pl. II.4,5). Obiectul are o talpă dreaptă, orizontală, neornamentată, terminată cu prag, care indică fixarea plăcii pe corpul „cățelului de lut”. Dimensiuni: $L_{placă} = 140$ mm; $LA_{placă} = 65$ mm; $GR_{placă} = 10$ mm și $L_{talpă} = 140$ mm; $LA_{talpă} = 45$ mm; $GR_{talpă} = 10$ mm.
- b) Placă decorativă de dimensiuni medii, fragmentară, modelată la mână, din lut, de culoare neagră, decorată la exterior cu linii în zig-zag, dispuse de la dreapta spre stânga, pe mai multe registre, ce încep de sus în jos (Pl. II.1,6). Piesa putea orna același cățel, dar de pe latura opusă celui anterior ori făcea parte din componența altui postament. Dimensiuni: $L_{placă} = 75$ mm; $LA_{placă} = 45$ mm; $GR_{placă} = 10$ mm.
- c) Placă decorativă de mici dimensiuni, fragmentară, modelată la mână, din lut, de culoare neagră, decorată la exterior cu linii în zig-zag, dispuse de la dreapta spre stânga, pe mai multe registre, ce încep de sus în jos (Pl. II.2,7). Piesa putea orna, alături de cea anterioară, același cățel, dar din partea opusă primei plăci menționate sau era parte componentă din alt postament. Dimensiuni: $L_{placă} = 45$ mm; $LA_{placă} = 35$ mm; $GR_{placă} = 10$ mm.
- d) Placă decorativă, de mici dimensiuni, fragmentară, modelată la mână, din lut, arsă incomplet, de culoare gălbuie, decorată la exterior cu linii în zig-zag, dispuse de la stânga spre dreapta, pe mai multe registre, ce încep de jos în sus (Pl. II.3,8). Potrivit, culorii, asemenea vaselor ceramice arse incomplet, aceasta orna un postament diferit comparativ cu plăcile descrise deja. Dimensiuni: $L_{placă} = 45$ mm; $LA_{placă} = 45$ mm; $GR_{placă} = 10$ mm.

Liniile dispuse în relief, din componența zig-zag-urilor, au grosimi diferite, cele centrale fiind de 3 mm, iar de la extreme de 5 mm, fapt datorat tehnicii manuale de incizie, neuniformă. De asemenea, la plăci se observă că spre capete grosimea lor trece de la 10 mm la 15 mm, întrucât talpa finală și colțurile cățelului determinau o îngroșare a ornamentelor. Liniile redată sub forma unor labirinturi încep fie dinspre stânga, fie dinspre dreapta plăcilor, fiind lungi, orizontale, blocate pe alocuri de linii scurte, drepte, verticale, spre dreapta, care departajează decorul geometric în registre.

ANALOGII, TIPOLOGII ȘI INTERPRETĂRI

Descoperirea acestor artefacte este normală în condițiile în care triburile bastarne aveau ca principală ocupație creșterea animalelor, deja argumentată la Roșiori prin strecurătorile menționate. Cu siguranță, vânătoarea era tot una dintre preocupările războinicilor bastarni, carnea de vânat, precum și cea domestică fiind preparată cu ajutorul focului. În acest sens, cățelii de vatră reprezentau suportii vergelelor metalice, cunoscute modern sub denumirea de „frigărui”. Piese asemănătoare, unele descoperite întregi, fiind de un real rafinament artistic, sunt cele de la Lozna³⁰, Botoșana³¹, Ciurea³², în ultimul sit fragmentele nu sunt decorate. Spre deosebire de Roșiori, la celelalte fragmente din așezările amintite, decorurile sunt meandrice. Motivele geometrice ale plăcilor ofereau un aspect aparte și totodată protejau miezul din lut al obiectelor de factorii externi. Uneori,

²⁷ TEODOR 1992: 63-64, Fig. 15.2; TEODOR 1999: 241, Fig. 55.2.

²⁸ TEODOR 1999: 75, 241, Fig. 55.4.

²⁹ Mulțumim pentru desene muzeografului Dan Spătariu de la Muzeul de Istorie din Roman.

³⁰ TEODOR 1992: 63, 65, Fig. 15.1,3; TEODOR 1999: 75, 241, Fig. 55.1,5.

³¹ TEODOR 1980: Fig. 16.4; BABEȘ 1993: 192-193, Taf. 22.12; TEODOR 1999: 75, 241, Fig. 55.3.

³² TEODOR 1987: 91-92, Fig. 25.9,13; 29.1-9,11.

astfel de piese au fost considerate și obiecte de cult, cazul celor de la Ghelăiești³³ și Borosești³⁴, fiind găsite în amestec cu ceramică, chirpici și oase animaliere³⁵. Exemplarul de la Ghelăiești are ornamente pe laterale, compuse din caneluri paralele și orizontale, cruci și zvastici, iar obiectele de la Borosești fie sunt simple, cu corpul de forma unui trunchi de piramidă, perforate central, fie prezintă un amestec de linii și cruci.

Piese similare sunt cunoscute și în mediul geto-dacic, descoperite în cetățile de pe malurile Siretului, precum la Brad (jud. Bacău)³⁶, Poiana (jud. Galați)³⁷ și Răcătău (jud. Bacău)³⁸, în ultimul caz fiind considerate cu caracter cultural. Respectivetele piese paralelipipedice, alungite, de culoare gălbuie ori gălbui-cărămizie erau ornamentate cu brăuri simple, crestate sau alveolate și terminate, în partea superioară, cu capete zoomorfe (de bouri, coarne de berbec).

Potrivit tipologiei căteilor de vatră, propusă de specialistul M. Babeș³⁹, aceștia se împart în două tipuri: I, cu corpul sub forma unui trunchi de piramidă, perforați central, simpli sau ornamentați (exemplu la Ghelăiești, semnalat în text); II, cu corpul paralelipipedic, terminați cu capete zoomorfe și decorați cu motive geometrice incizate ori aplicate (exemple la Borosești, menționate în text). Prototipurile respectivelor piese se găsesc în Danemarca (Bastrup, Baaring, Katstrup, Tovrup) și Germania de nord (Barnkrug, Stade, Rantrum, Wittenberge)⁴⁰.

Fragmentele de căței de vatră de la Roșiori se încadrează, potrivit formei (pe corpul paralelipipedic al obiectelor se aplicau plăcuțele ornamentale) și a decorurilor (motive geometrice incizate), în tipul al II-lea, asemenea artefactului întreg de la Ghelăiești și a obiectelor de la Lozna și Botoșana, datându-se destul larg în secolele II – I a.Chr.

BIBLIOGRAFIE

BABEȘ 2001	Babeș, M., <i>Spațiul carpato-dunărean în secolele III-II a.Chr.</i> , in: Petrescu-Dimbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), <i>Istoria Românilor</i> , vol. I, Ed. Științifică, București, 501-531.
BABEȘ 1993	Babeș, M., <i>Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur kulturgeschichte in Raum ostlich der Karpaten in der letzten Jarhundert vor Christi Geburt</i> , Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
BABEȘ 1985	Babeș, M., <i>Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înainte de erei noastre</i> , in: SCIVA, 3, 36, 183-214.
BABEȘ 1981	Babeș, M., <i>The Bastarnae</i> , in: Marinescu-Bîlcu, S., <i>Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania</i> , Oxford 1981, 109-103 (+ fig. 10, 224-228, nepaginate).
BABEȘ 1977	Babeș, M., <i>Peuce – Peucini</i> , in: <i>Peuce</i> , 6, 79-85.
BABEȘ 1970	Babeș, M., <i>Dacii și bastarnii</i> , in: <i>MemAntiq.</i> , II, 215-236.
BABEȘ, MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1972	Babeș, M., Mihăilescu-Bîrliba, V., <i>Germanische Latène-zeitliche „Feuerböcke“ aus der Moldau</i> , in: <i>BerRGK</i> , 51-52, 176-187.
CĂPITANU 1987	Căpitanu, V., <i>Obiecte cu semnificație culturală descoperite în dava de la Răcătău, județul Bacău</i> , in: <i>Carpica</i> , XVIII-XIX (1986-1987), 71-101.
CIUBOTARU 2005	Ciubotaru, El., <i>Monumente istorice din județul Neamț. Vol. 1 Situri Arheologice</i> , Ed. Crigarux, Piatra Neamț.

³³ BABEȘ 1993: 199-200, Taf. 25.3a-d, 4, 5a-c; CIUBOTARU 2005: 98, Fig. 44.

³⁴ BABEȘ 1993: 183-184, Taf. 16.1a-d, 17.6-14.

³⁵ BABEȘ, MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1972: 176-187, Fig. 1, 2.

³⁶ URSACHI 1995: 437, 532, Pl. 79, 269, 270.

³⁷ TEODOR 1999: 75-76, 239-240, Fig. 53, 54; VULPE, TEODOR 2003: 553-555, Fig. 74-76

³⁸ CĂPITANU 1987: 79-81, Fig. 3.1-6; URSACHI 2011: 290-291, 311, Fig. 18.6-10, 12.

³⁹ BABEȘ 1985: 193, 194 (Fig. 6).

⁴⁰ STEUER 1973: 213-217; BABEȘ 1985: 193.

- HÂNCEANU 2018 Hânceanu, G. D., *Bastarnii de la Roșiori. Rezultatele campaniei arheologice din anul 2016*, in: *Tyrageția*, S.N., XII [XXVII], 1, 271-292.
- HÂNCEANU 2016 Hânceanu, G. D., *Vestigii dacice și bastarne dintr-o locuință a sitului de la Roșiori – Neamț*, in: *AMT*, XII₂, 40-71.
- HÂNCEANU 2012 Hânceanu, G. D., *Cercetarea sitului arheologic de la Roșiori-Neamț (2006-2007). Contribuții la cultura dacilor liberi de pe malul Moldovei*, in: *AMT*, VII, 24-116.
- HÂNCEANU 2008 Hânceanu, G. D., *Ceramica bastarnă din așezarea de la Roșiori-Dulcești (jud. Neamț)*, in: *ArhMold.*, XXX (2007), 277-286.
- HÂNCEANU 2007 Hânceanu, G. D., *Cercetările arheologice din 2005 de la Roșiori-Dulcești (jud. Neamț)*, in: *MemAntiq.*, XXIV, 419-461.
- HÂNCEANU 2006 Hânceanu, G. D., *Două strecurători bastarne din așezarea carpică de la Roșiori-Dulcești (jud. Neamț)*, in: *Carpica*, XXXV, 61-64.
- MITREA 1980 Mitrea, I., *Șantierul arheologic Izvoare-Bahna*, in: *Materiale* (a XIV-a sesiune anuală de rapoarte), Tulcea, 432-449.
- ROMANOVSKAJA 1987 Romanovskaja, M. A., *Așezarea de la Ulmi. Săpăturile din anul 1960*, in: *ArhMold.*, XI, 207-226.
- STEUER 1973 Steuer, H., *Germanische „Feuerböcke“ aus dem Hannoverschen Wendland*, in: *Arch. Korrespondenzbl.*, 3, 1973, 213-217.
- TEODOR 1999 Teodor, S., *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î.d.Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, Bibliotheca Thracologica, XXXIX, București.
- TEODOR 1987 Teodor, S., *Cercetările arheologice de la Ciurea, jud. Iași*, in: *ArhMold.*, XI, 65-102.
- TEODOR 1980 Teodor, S., *Așezarea de epocă La Tène de la Botoșana, jud. Suceava*, in: *SCIVA*, 2, 31, 181-227.
- TEODOR 1969 Teodor, S., *Așezarea din secolele III-II î.e.n. de la Șorogari*, in: *ArhMold.*, VI, 321-327.
- TKACIUK 1994 Tkaciuk, M., *Manifestări culturale din sec. V – I a.Chr.*, TD, XV, 1-2, 215-256.
- URSACHI 2011 Ursachi, V., *Cetatea dacică de la Răcătău*, in: Sanie, S., Marin, T.-E. (eds.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a.Chr. – II p.Chr.)*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 278-323.
- URSACHI 1995 Ursachi, V., *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica, X, București.
- VULPE 1953 Vulpe, R., *Săpăturile de la Poieniști din 1949*, in: *Materiale*, I, 213-506.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1. Section S IX/2017; 2. Fragment of a decorative plate *in situ*;
- Pl. II. 1-8. photographs and drawings of the decorative plates (with geometric motifs) from the fire-dogs. IInd – Ist centuries before Christ.

1

2

Pl. I. 1. secțiunea S.IX/2017; 2. fragment de placă decorativă *in situ*.

1

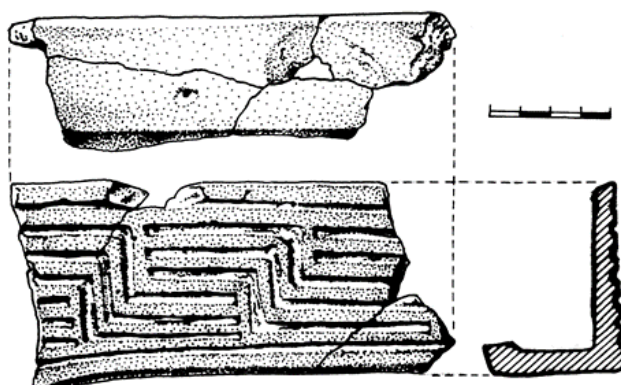
2

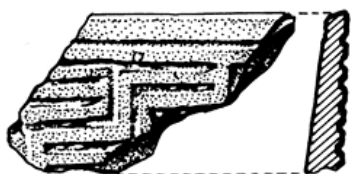
3

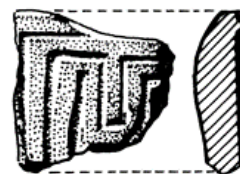
4

5

6

8

7

Pl. II. 1-8. fotografii și desene ale plăcilor decorative cu motive geometrice de la cățeei de vatră. Secolele II – I a. Chr.

RECENT ADDENDA TO THE MAPPING AND ETHNOARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE BRINE SPRINGS FROM BISTRIȚA-NĂȘAUD COUNTY

BY

FELIX-ADRIAN TENCARIU*, ANDREI ASĂNDULESEI**

Abstract:

The archaeological evidence confirmed that the brine of the salt springs from the Subcarpathian area was used to obtain salt, through the evaporation-crystallization processes, as far back as the Early Neolithic. This region is nowadays unique in Europe, for its traditional and non-industrial ways of salt water exploitation, still intensively applied. This inestimable scientific resource has been, in the last decade, the subject of an extensive ethnoarchaeological research conducted by a Romanian/French team, with impressive results. The paper deals with some results of the ethnographic inquiries, focusing on the traditional ways in which the brine is used in its original state, mainly for preserving different types of food, but also for daily cooking and in preparing feed for animals. The paper also explores the possible implications for the prehistoric archaeology, using the premises of the ancient exploitation of the brine and the (most probable) need to conserve aliments like meat, cheese, etc. (with few options available). Therefore, techniques similar to those known today, are highly likely/probable of having been used in prehistoric times, though much more difficult to establish than brine recrystallization.

Keywords: Ethnoarchaeology, brine springs, Subcarpathian area, Bistrița-Năsăud county, food preservation.

INTRODUCTION

The Subcarpathian area of Romania has been characterized by a high density of salt water springs and salt mountains/cliffs. This region is nowadays unique in Europe, for its traditional, non-industrial ways of salt water exploitation, still intensively applied. This situation presents an ideal framework, in order to achieve a complex ethnoarchaeological research.

The archaeological research in the sub-Carpathian regions of Romania, corroborated with historical, ethnographic and ethnoarchaeological sources provided, over the last decades, solid information regarding the prehistoric mining of salt rock and the use of brine springs for obtaining salt. This has also allowed for a series of hypothesis about the trade of salt, trading routes and various types of goods involved in salt trading etc. Much of this impressive literature is based on the ethnoarchaeological research done in the last two decades, especially by Romanian and French/Romanian team¹. Since 2007, this work has been realised under the coordination of Marius Alexianu, through three consecutive grants financed by the Romanian Government (cf. ethnos.ro, ethnos.ro and ethnos.ro).

* Interdisciplinary Research Institute – Science Department (Arheoinvest Centre), Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania, adifex@gmail.com.

** Interdisciplinary Research Institute – Science Department (Arheoinvest Centre), Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania, andrei.asandulesei@yahoo.com.

¹ ALEXIANU *et alii* 2007; WELLER, ALEXIANU 2007; WELLER *et alii* 2007; ALEXIANU, WELLER 2007; ALEXIANU *et alii* 2008; WELLER *et alii* 2010; ALEXIANU *et alii* 2012; ALEXIANU *et alii* 2015.

The ethnologic inquiries done recently, referred to: the exploitation and appraisal methods implied, means of transport, containers, distance, frequency, the supply, redistribution, and social organisation, behaviours, trade, ethnoscience, toponymy, symbolical approach.

In this paper will be highlighted some of the traditional, daily uses of the brine by the inhabitants of the communities near the salt water springs and surroundings. The focus will be mainly on one area covered by field investigations between 2017 - 2019, namely the Bistrița-Năsăud county.

It should be mentioned that previously there have been undertaken research on salt sources in this area, some accompanied by ethnographic surveys, and/or geographical and geological indications.

THE BRINE SPRINGS: SETUPS, USES, FREQUENCY, SUPPLY AREA

As already stated, our fieldwork has been guided by previous research, published recently. Of these, the most relevant to the specificity of our approach is the work of Andrea Chiricescu, who has mapped and undertaken ethnographic research in nine localities with salt water springs from Bistrița-Năsăud county². Starting from here, and benefiting from other indications as well³, we decided to check some of the points mentioned in the literature, to complete the ethnographic and cartographic information. This led to the identification of both other springs in already known locations, as well as the discovery of new saltwater sources, used currently or in the near past (Pl. I). The field work methodology consisted in finding the brine springs, taking measurements and photos, GPS location, followed by ethnoarchaeological inquiries in the closest village/villages (see Appendix), based on a standard ethnographic questionnaire.

As a result, we visited 15 localities having on their radius a total of 29 salt water springs (SWS), as follows: 1. Șieu Sfântu (one SWS); 2. Blăjenii de Jos (one SWS); 3. Tăure (one SW); 4. Nimigea de Jos (Ungurească) (two SWS); 5. Mintiu (two SWS); 6. Cepari (two SWS); 7. Dumitra (two SWS); 8. Nepos-Slătinița (one SWS); 9. Livezile (four SWS); 10-11. Josenii Bârgăului/Mijlocenii Bârgăului (four SWS); 12. Bistrița Bârgăului (two SWS); 13. Colibița (three SWS); 14. Viile Tecii (two SWS); 15. Pinticu (two SWS).

Generally, but not necessarily, depending on salinity, purity, distance and accessibility from the surrounding settlement, the salt water springs are differently set up.

Many brine sources from the extra-Carpathian areas, even if known and intensively used by the locals, appear as simple holes dug in the ground, filled with salt water (the so called *bâlca*). The only arrangements are some wooden sticks stuck in the ground, intended to support a small recipient (plastic mug, jar) needed to pour the salt water into bigger recipients. Sometimes, piles of dried, spiky shrubs are arranged around the springs to stop the access of livestock (excessive consuming of brine by animals is often deadly).

Unlike it, in the intra-Carpathian area we didn't face this situation. The vast majority of brine sources are or were carefully arranged and taken care of.

A first category, with only few examples, belongs to the springs lightly set up, mostly surrounded with rocks, wooden planks, or captured and channelled via small pipes or grooves for easier utilization: Nepos/Slătinița; Livezile-*Hâgă*; Bistrița Bârgăului (Pl. II).

The second category of consists on salt water springs which are set up as fountains, traditionally with hollow tree trunks (*buduroi, știubei*) or wooden planks, or, more recently, with concrete or metal tubes or plastic barrels. Some of them are captured and channelled with long plastic or metal pipes: Livezile-Valea Lungă; Livezile-Stână; Mijlocenii Bârgăului; Cepari – spring no. 2; Dumitra – spring no. 2; Mintiu – spring no. 2 etc. (Pl. III).

The most common are the springs not only set up as fountains, but also covered with a construction of wooden planks or trunks, covered with furring, ceramic tiles, asbestos or metal sheets (the so called “salt wells

² CHIRICESCU 2013: 12-76.

³ CHINTĂUAN 2002; ICHIM 2017.

with houses”): Șieu Sfântu; Dumitra – spring no. 1; Cepari – spring no. 1; Colibița (all three springs); Mintiu – spring no. 1; Tăure; Blăjenii de Jos; Josenii Bârgăului (Pl. IV-V).

The brine springs are generally known by the whole community, and often by all the inhabitants of the surrounding settlements, even if those have their own spring. Today, taking brine from the springs is generally free, allowed for anyone who needs it. There are few exceptions – for example, the salt well with house from Mintiu is administered by the Church and kept locked by a local woman (Ioana Mureșan, 67 y.o.). The supply with brine requires programming and costs 0.1 lei per litre, money that goes to the church.

The springs are attended on foot, horse wagon or by car, depending on the accessibility and the needed quantities of brine. Frequently, the users go to the spring on foot, within a distance varying from a few hundred meters to 4-5 km. The users usually carry two plastic recipients of 5 to 10 litres each. Users with horse wagons take more brine, 100 to 500 litres, used especially for supplying the sheepfolds in the area, for cheese making. Quantities up to 1000 litres, or more, are taken into large recipients by car, mostly for cheese factories.

In terms of uses, our research did not experience huge surprises (if compared to the data from Moldova, Muntenia and Oltenia). If anything, we noticed that here there is a much smaller variety and frequency of uses of the natural brine than in the extra-Carpathian areas, probably due to a more significant presence of rock salt. The most common uses of brine are: for food preservation, for livestock feed, for making table salt through evaporation-crystallization by boiling, for cooking (as it is) and for curative purposes.

The most frequent use is for different types of food preservation and cooking. We observed two levels of brine consumption: private (household), and commercial (cheese factories).

The most common use of brine is individual, inside the household, for preserving different vegetables, making cheese or preserving various types of meat and bacon.

The pickles (cucumbers, green tomatoes, cabbage and many others) are made especially in the early autumn, today in smaller or large glass or plastic jars or barrels, once in wooden barrels. The recipients are kept over the winter in special still rooms or cellars. For pickles, the concentrated brine is diluted at a one to ten ratio (one litre of brine for 10 litres of common water). Sometimes the brine is less concentrated, so the ratio will be smaller. Either way, the solution must pass the “egg test”, meaning that a chicken egg must float in it, otherwise, “you must add more brine until it does”.

The cheese (*telemea*), made from cow milk, is preserved in similar containers, cut in slices, and the brine is usually diluted to a 1 to 4 ratio. Unlike the other areas of Romania, here, within the sheepfolds, the brine is not usually used for making cheese.

Only a few people informed us that they are using the brine, as it is, for every day cooking (polenta, borsch and so on). They prefer it to the salt in the stores, and know exactly the amount of brine needed, according with the quantities of food made.

Over 80% of the informants told us that they did themselves, or had seen or heard about making fine, white table salt by boiling the brine, and approximatively 15% are still doing so. This operation was done by putting 5 to 10 litres of brine in a cast iron or aluminium kettle, slowly boiling it until the water evaporates and sun drying the humid salt left. Some informants told us that this method was used an especially long time ago, when salt was hard to find, or too expensive, and today, only the poorest people are still doing it. Others said that they are still doing it, and this produces better salt than that of the market.

Another important use of brine is for livestock feed. Often the stored, dried hay, is sprayed with brine, for several reasons: longer preservation (it doesn't get mouldy), it is not spoiled by mice, and is also better consumed by the animals. Sometimes, they even used it to replace the rock salt for lick.

The brine is also currently used for curative purposes. People use it mainly to alleviate rheumatic pains, by keeping their legs in hot brine for a couple of minutes. It is sporadically used for inhalation (steam from the hot brine) as treatment for colds and flu. Two informants told us that they use the brine for treating open wounds (both human and animal – it stops the bleeding and also cleans the wounds).

We have little information, without details, on the use of brine, in the near past, for the processing of animal skins (lambs, cattle).

Concerning the frequency of exploitation, the brine springs are usually used less in the spring, experience some use in the summer, and are highly used in the autumn and winter. In the early autumn, because it is the pickles season, and in the winter, before Christmas, when, traditionally, pigs are sacrificed. For now, we have no information about present or past commercialization of the brine (unlike the rock salt).

We were also interested in the areas of supply distribution with brine, meaning the distances and directions to the settlements using the same salt water springs. The data gathered reflects mostly the situation as it was in the recent or not too distant past, since nowadays the brine wells are less and less utilised, and primarily only by the locals. According to this, and in addition to gustative characteristics of the brine, flow and purity of the salt water springs, and accessibility to it (by various means of transport, or in the absence thereof), we distinguished three types of springs:

1. Village type, for the springs of strictly local importance, utilized by one to three villages, within a radius of maximum 5 km (Livezile, Mijlocenii Bârgăului, Colibița – Pl. VI).
2. Communal type, for the springs utilized by more than four villages, within a radius of 5 to 20 km (Bistrița Bârgăului, Șieu Sfântu, Nepos/Slătinița – Pl. VII).
3. Supra – communal type, in the case of springs used by many settlements (both rural and urban) and whose attraction is exerted over long distances (Mintiu, Nimigea de Jos – Ungurească, Dumitra, Tăure – Pl. VIII).

OBSERVATIONS AND FINAL REMARKS

As it is generally accepted, any ethnoarchaeological approach (regardless the subject and geographical area) should be designed and performed as a means to help the archaeological interpretation. In this case, the hypothesis is that, in times when salt was not as available as it is today, but it was at least as much important for both human and animal consumption, the salt water springs must have been exploited, maybe in ways similar to the ones we have just presented. Of course, one cannot copy/paste situations from the present over the distant past, just because there is multiple evidence that people are doing it today, and were doing it in the near past (meaning the last three – four hundred years). But, to sustain this hypothesis, we do have other arguments, even if indirect:

1. The brine springs were known, and exploited in prehistory for obtaining salt, as salt crusts, by pouring brine over large wooden bonfires – since Early Neolithic – Lunca – Poiana Slatinei⁴, or as salt cakes by using the briquetage technique in the Early Neolithic – Solca (Suceava County)⁵, especially during the Chalcolithic – Cacica, Solca⁶, Răucești-Munteni, Lunca, Oglinzi⁷, Țolici⁸, and probably in the Bronze Age – Figa, Caila, Săsarm⁹. From the archaeological evidence, as well as from several experiments with briquetages¹⁰ (TENCARIU *et al.* 2015), it is obvious that this technique implies a considerable effort and large quantities of raw materials (clay, wood, brine). So, at least for the salt cakes, it is likely that these were produced for trade at medium and large distances, and not for local consumption.

2. It is obvious that people had the same need, both now and then, to preserve certain types of food: meat, milk (as cheese), and maybe fruits and vegetables.

3. One may argue that today, people are using plastic recipients to transport and store the brine, but this situation is not older than 20-30 years. Previously, almost all informants told us, that the recipients for brine

⁴ WELLER, DUMITROAIA 2005.

⁵ URSULESCU 1977.

⁶ NICOLA *et alii* 2007.

⁷ DUMITROAIA 1994.

⁸ DUMITROAIA *et alii* 2008.

⁹ HARDING, KAVRUK 2013.

¹⁰ TENCARIU *et alii* 2015.

procurement and storage were the same as the ones that could be assumed for the ancient times: wooden buckets and clay pots. At least, for the last ones, hundreds of modern ceramic fragments are to be found, just around the springs.

4. It is common sense to believe, that people who were much more connected to nature than we are today, were able to know how to benefit from every advantage that the environment provided.

We've come a long way, but comparing to what could and should be ahead of us, it was a smooth road. The hard part is just beginning, since we deal with an impressive database of places, numbers, behaviors and techniques. Moreover, the archaeological discoveries regarding the exploitation of salt over time, even if spectacular, are rather discrete. We do have now the premises to fully substantiate interpretative models impossible to achieve anywhere else in Europe. It is obvious that the modelling based on such a consistent database maximizes the credibility of using the ethnographical analogy to understand the various contexts on the archaeological time. Still, in a certain sense, ethnoarchaeology faces difficulties in giving answers and reaching clear transcultural analogy mechanisms, but for sure it does offer the opportunity to raise the proper questions regarding the past.

ACKNOWLEDGEMENTS

This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS - UEFISCDI, project number 151/2017, PN-III-P4-ID-PCE-2016-0759, within PNCDI III — The Ethnoarchaeology of Salt in the Inner Carpathian area of Romania — <http://ethnosalro.uaic.ro/ethnosalro3/>.

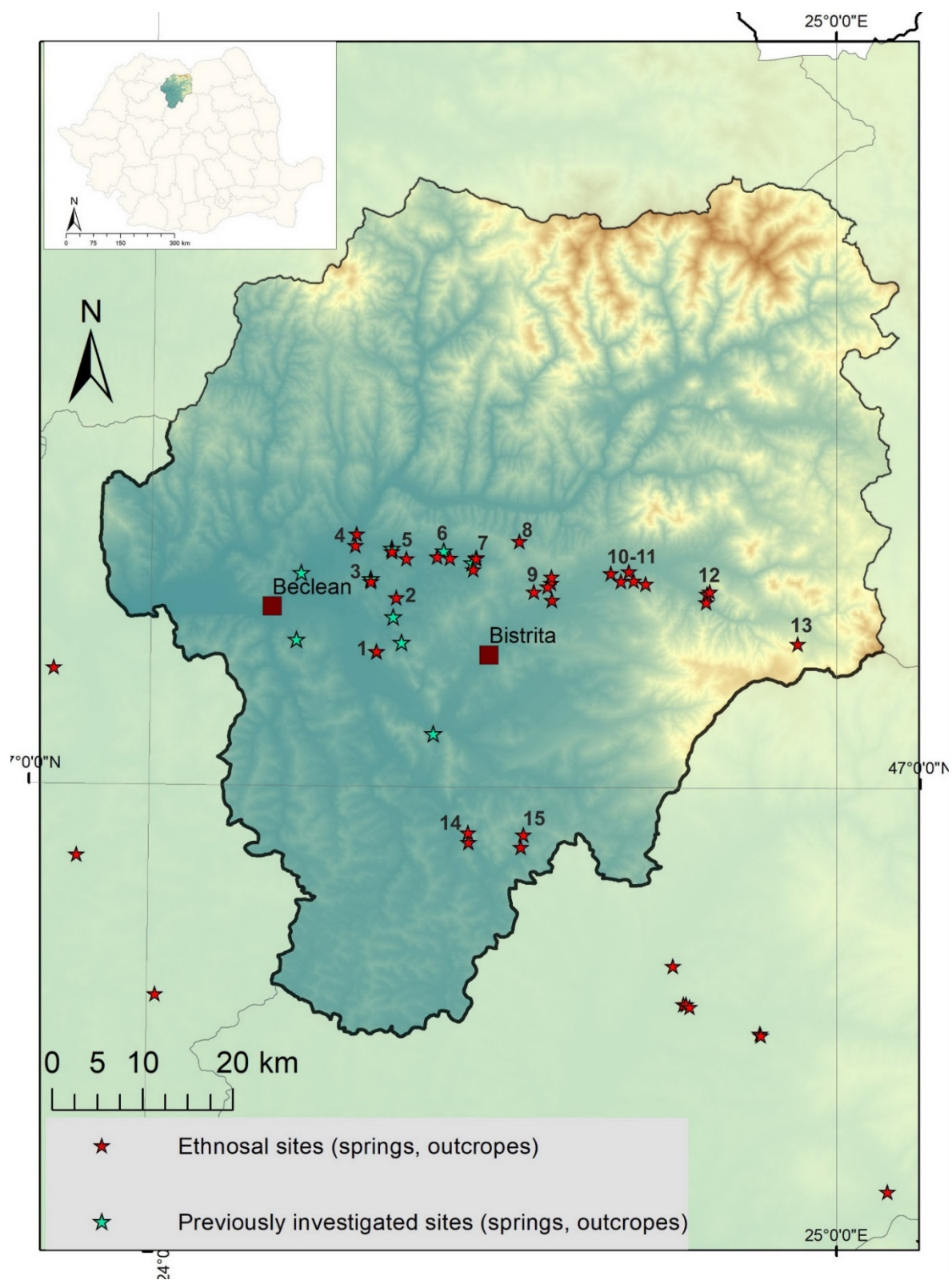
Appendix. Names and locations of the informants interviewed within the ethnoarchaeological surveys.

No.	Name and age of the informant	Village/ city of the informant (Bistrița-Năsăud County)
1	Ioana Mureșan, 67	Mintiu
2	Silai Ștefan, 52	Nimigea de Jos (Ungurească)
3	Attila Balogh, 82	Nimigea de Jos (Ungurească)
4	Maria Huci, 68	Chintelnic (for the Șieu Sfântu spring)
5	Maria Pudilik, 68	Chintelnic (for the Șieu Sfântu spring)
6	Ioan Ordace, 58	Dumitra
7	Ioan Vasile Țânca, 74	Dumitra
8	Ioan Blaga, 76	Tăure
9	Constantin Emil Șofrac, 54	Mijlocenii Bărgăului
10	Emil Pop, 75	Josenii Bărgăului
11	Liviu Răzvanța, 60	Viile Tecei
12	Ion Galbăn, 53	Livezile
13	Grigore Anii, 75	Nepos
14	Viorica Timiș, 40	Bistrița Bărgăului

BIBLIOGRAPHY

- ALEXIANU, WELLER 2007 Alexianu, M., Weller, O., *Les recherches ethnoarchéologiques dans la zone de Poiana Slatinei, Lunca: enquêtes en 2004 et premiers résultats*, in: Monah D., Dumitroaia Gh., Weller O., Chapman J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps. Colloque international de Piatra Neamt (Roumanie)*, Ed. C. Matasă, coll. "Bibliotheca Memoriae Antiquitatis", XVIII, Piatra Neamt, 299-318.
- ALEXIANU, WELLER, BRIGAND, 2007. Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R., *Izvoarele de apă sărată din Moldova subcarpatică. Cercetări etnoarheologice*. Ed. Demiurg, Iași.
- ALEXIANU et alii 2008 Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R., Curcă R., *Cercetări etnoarheologice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova subcarpatică*, in: *Tyrasgetia. Arheologie, Istorie Antică*, II, 155-177.
- ALEXIANU et alii 2012 Alexianu, M., Weller, O., Brigand, R., Curcă R., *Ethnoarchéologie des sources salées de la Moldavie précarpatique : une taxonomie des habitats*, in: *Thraco-Dacica*, N.S., XI, 1-2, 141-150.
- CHINTĂUAN 2002 Chintăuan, I., *Apele minerale din județul Bistrița-Năsăud*, Ed. Supergraph, Cluj-Napoca.
- CHIRICESCU 2013 Chiricescu A., *Civilizația sării în sudul Transilvaniei. Raport de cercetare*, Ed. Angustia, Sfântu Gheorghe.
- DUMITROAIA 1994 Dumitroaia, G., *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XIX, 7-79.
- DUMITROAIA et alii 2008 Dumitroaia, G., Munteanu, R., Weller, O., Garvăn, D., Diaconu, V., Brigand, R., *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Țolici-Hălăbutoaia, Jud. Neamț*, in: Monah, D., Dumitroaia, Gh., Garvăn, D. (ed.), *Sarea de la prezent la trecut*, in col. BMA XX, Piatra Neamț, 203-224.
- HARDING, KAVRUK 2013 Harding, A., Kavruk, V., *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian zone*, in col. "Archaeolingua" 28, Budapest.
- HARDING, KAVRUK 2010 Harding, A., Kavruk, V., *A prehistoric salt production site at Băile Figa, Romania*, in: *Eurasia Antiqua*, 16, 131-167.
- ICHIM 2017 Ichim, D., *Transilvania. Sarea, oameni și locuri*, Ed. Magic Print, Onești.
- NICOLA et alii 2007 Nicola, D., Munteanu, R., Garvăn, D., Preoteasa, C., Dumitroaia, G., *Solca-Slatina Mare (Roumanie). Preuves archéologiques de l'exploitation du sel en préhistoire*, in: Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O., Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, in col. BMA, XVIII, Piatra-Neamț, 35-56.
- TENCARIU et alii 2015 Tencariu, F. A., Alexianu, M., Cotiugă, V., Vasilache, V., Sandu, I., *Briquetage and salt cakes: an experimental approach of a prehistoric technique*, in: *Journal of Archaeological Science*, 59, 118-131.
- URSULESCU 1977 Ursulescu, N., *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, in: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 28, 3, 307-317.
- WELLER, ALEXIANU 2007 Weller, O., Alexianu, M., *Recherches ethnoarchéologiques sur le sel dans la zone de Lunca*, in: *Cahiers du sel*, 17, 29-45.
- WELLER, BRIGAND, ALEXIANU 2010 Weller, O., Brigand, R., Alexianu, A., *Recherches systématiques autour des sources sales de Moldavie. Bilan des prospections 2008-2010*, in: *Memoria Antiquitatis*, XXV, 437-504.
- WELLER, BRIGAND, ALEXIANU 2007 Weller, O., Brigand, R., Alexianu, A., *Cercetări sistematice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova. Bilanțul exploatărilor din anii 2004-2007 efectuate în special în județul Neamț*, in: *Memoria Antiquitatis*, XXIV, 121-190.
- WELLER, DUMITROAIA 2005 Weller, O., Dumitroaia, Gh., *The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, in: *Antiquity*, 79 (306). (www.antiquity.ac.uk/ProjGall/weller/index.html).

Pl. I. Map of Bistrița-Năsăud county, indicating the brine springs identified and investigated so far (map by the authors).

Pl. II. Brine springs lightly set up (photos by the authors).

Pl. III. Brine springs set up as fountains (photos by the authors).

Josenii Bârgăului

Șieu Sfîntu

Pl. IV. "Salt wells with houses" (photos by the authors).

Colibița - Poiana Slatinii

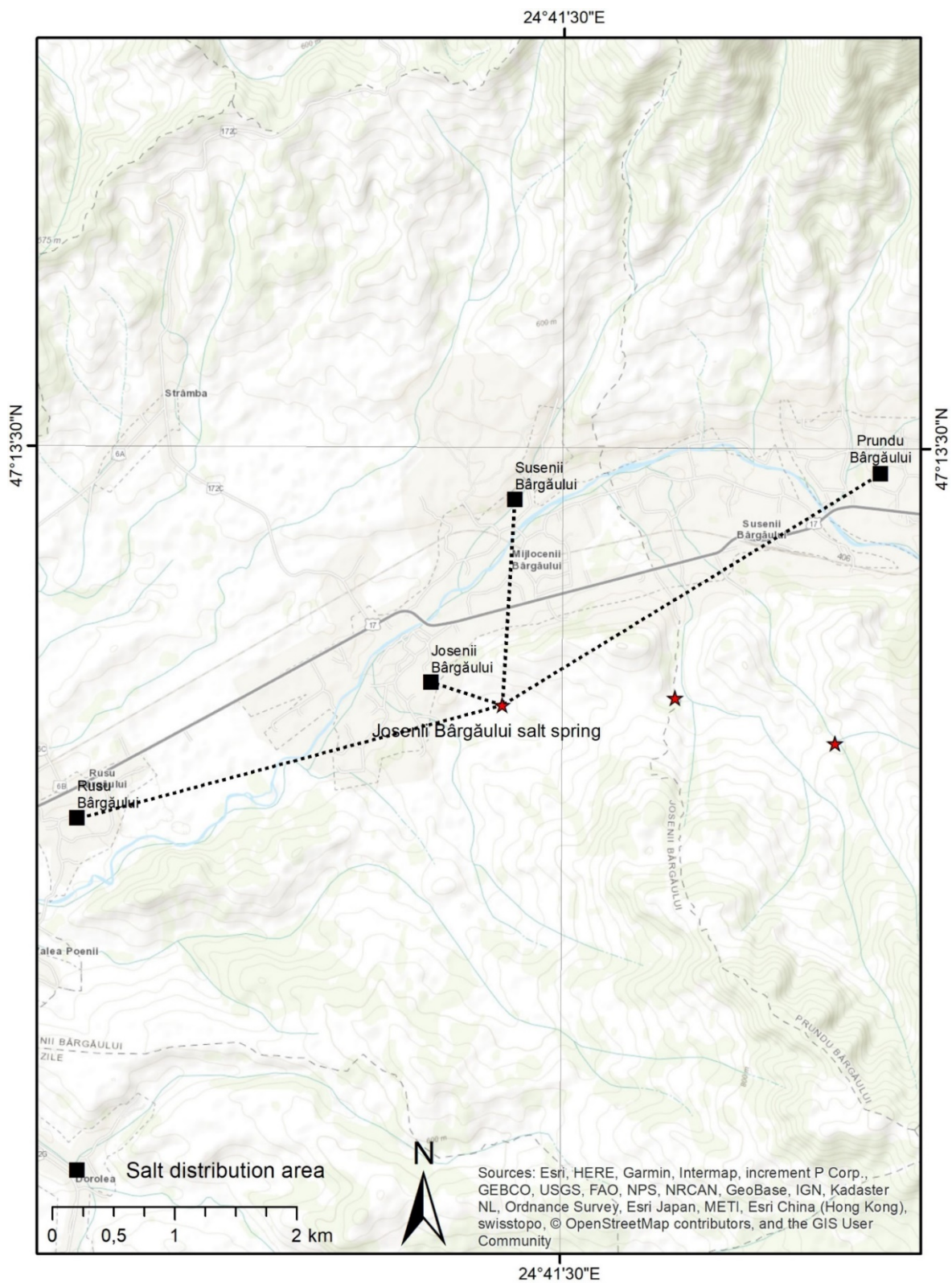

Colibița - Știubei

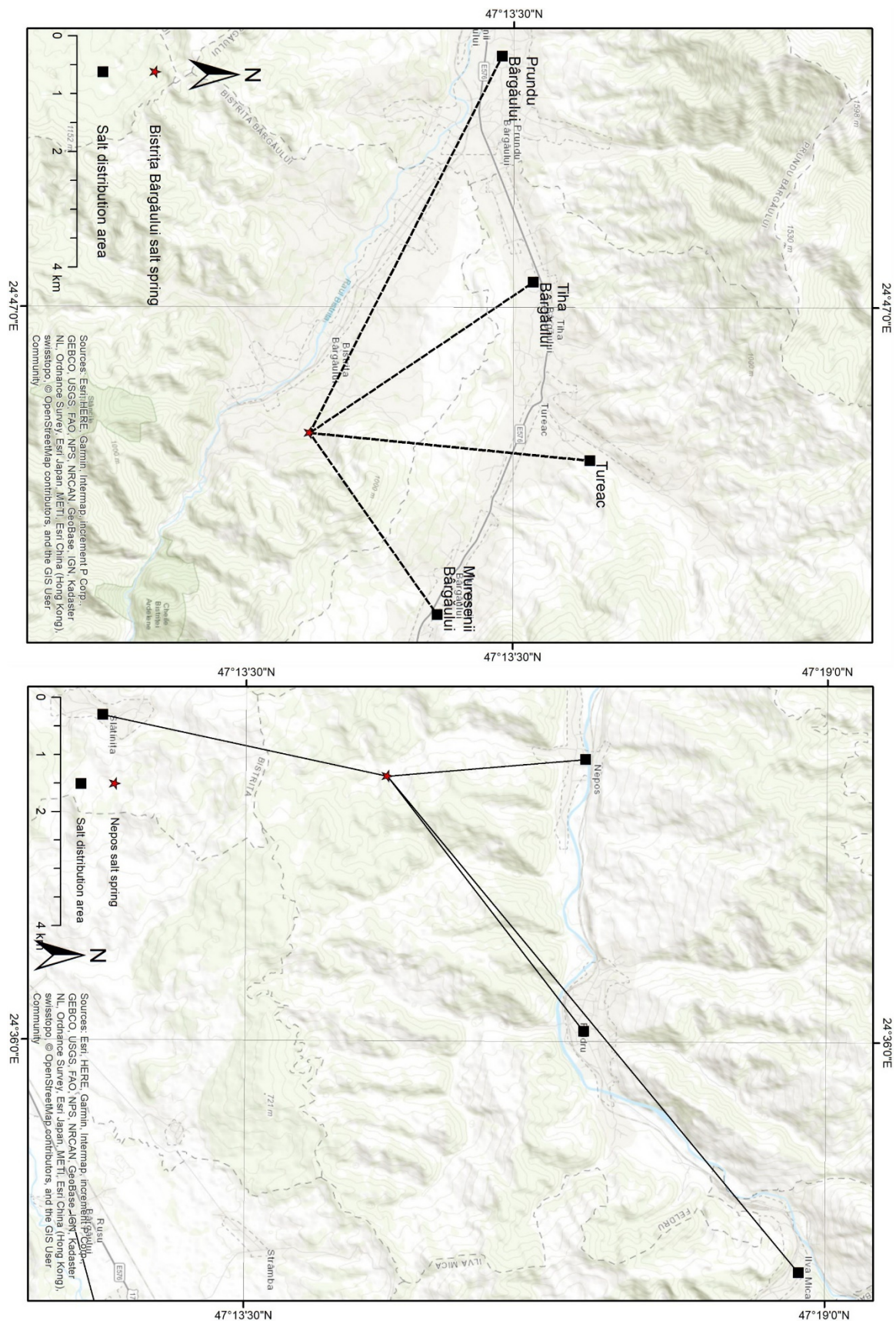

Pl. V. "Salt wells with houses" (photos by the authors).

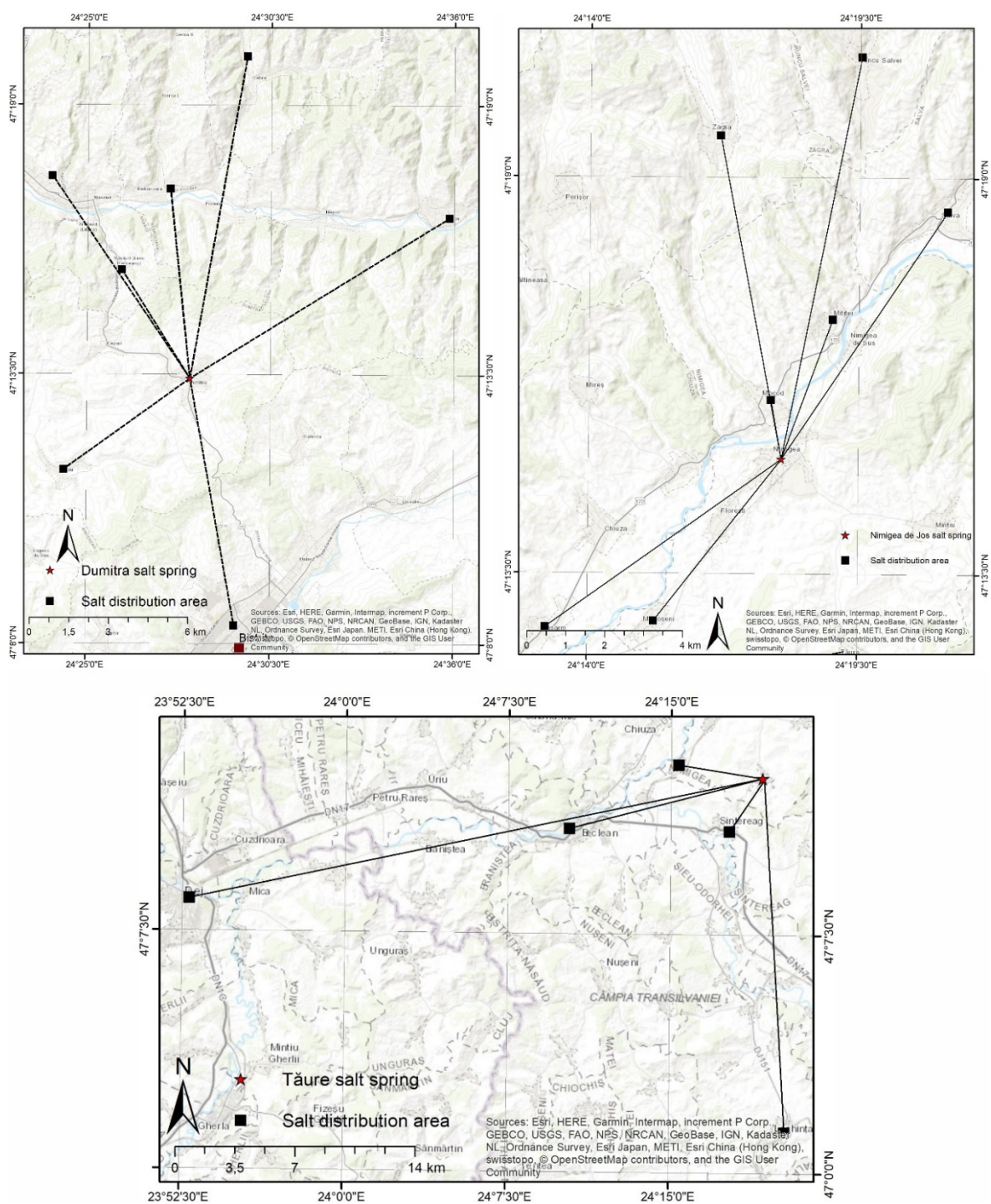

Pl. VI. Area of supply distribution for village type brine springs – Josenii Bărgăului (map by the authors).

Pl. VII. Areas of supply distribution for communal type brine springs – Bistrița Bârgăului and Nepos (maps by the authors).

Pl. VIII. Areas of supply distribution for supra-communal type brine springs – Dumitra, Nimigea de Jos, Tăure (maps by the authors).

O NECESARĂ RECONSIDERARE A ORIGINII CUVÂNTULUI ROMÂNESC *BOIER* ȘI A *BOIERIEI* CA INSTITUȚIE SPECIFICĂ ROMÂNILOR, ALBANEZILOR ȘI SLAVILOR MEDIEVALI (I)

DE
ADRIAN PORUCIUC*

Abstract:

The history of the Romanian (Rm.) term *boier* (a medieval aristocratic title) is long and rather confusing. Practically, all dictionaries that include entries on that term present it as ultimately derived from Old Church Slavonic (OCS) *bol'arin*". The latter, in its turn, has been presented – in keeping with a suggestion coming from Miklosich – as a "Turanian" word borrowed by South-Danubian Slavs from their Turkic (Bolgar) ruling elite of the 7th – 9th centuries. The present author considers, however, that the mainstream etymologic interpretations of Rm. *boier* and of its putative OCS source-word are hardly tenable. Part I of this study provides a linguistic-ethnologic-historical background for a new hypothesis, which does not center on the above-mentioned OCS term (as supposedly borrowed from Turkic), but rather on the deeply-rooted tradition of boyarship in Romania and on two lexical families that display striking correspondence (in roots and suffixes), namely Romanian *boiér-boiereăsă-boierêște-boierie-boierî* and Albanian *bujár-bujorêshë-bujarîsh-t-bujarî-bujerôj*. Worthy of attention is the fact that the latter lexical family appears to be etymologically linked with the Albanian verb *buj* 'to lodge, to take up one's lodging', a word for which Gustav Meyer – in his etymologic dictionary of Albanian, 1891 – indicated a significant series of Old Germanic cognates. (Actually, Alb. *buj* may be a borrowing proper, from Old Germanic, like several other Albanian words for which the respective origin has already been demonstrated.) Such facts open the way for a discussion on the probable connection between the medieval Southeast European boyarship and the Roman institution of *hospitalitas*, whose earliest beneficiaries were East Germanic *foederati*. Further arguments along that line – as well as final conclusions – will make up part II of the present study, to be published in a future issue of *Arheologia Moldovei*.

Keywords: *etymology, history, ethnology, onomastics, OCS bol'arin", Rm. boier, Alb. bujar.*

SCURTĂ INTRODUCERE

Dacă ar fi să ne bazăm doar pe părerile tradiționale (*mainstream*) privitoare la originea cuvântului românesc *boier*, am rămâne cu impresia că este suficientă referirea la presupusa lui origine slavă, care este indicată de cele mai importante dicționare ale limbii române. Voi da aici doar trei exemple (urmând să revin mai jos cu amănunte). Ciorănescu 2001, s.v. *boier*, prezintă cuvântul românesc respectiv ca provenit din „sl.” (cu trimitere la soluțiile etimologice propuse de Miklosich și de Berneker). În MDA-I (2001), s.v. *boier*, se afirmă proveniența dintr-un „vsl. [vechi slav] боюрин” (redare incorectă, care s-ar citi **boiurin*)¹. Același dicționar include, în articole separate, nu mai puțin de 27 de derivate ale lui *boier*. În sfârșit, recentul dicționar etimologic românesc, DELR-I (2012), termenul *boier* („mare proprietar de pământ”) este prezentat într-un articol care are anexată o listă de 20 de derivate (unele cu foarte vechi atestări) ale termenului în discuție. În

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași / Institutul de Arheologie, Filiala Iași a Academiei Române; aporuciuc@yahoo.com.

¹ În textele slavone, cuvântul în discuție apare ca БОЛАРИНЪ, БОАРИН sau БОФРИН.

partea etimologică a articolului respectiv sunt menționate, cu privire la originea lui *boier*, mai multe păreri, care indică o întreagă serie de presupuse surse slave, incluzând „v.sl.”, „slavon.”, „bg.”, și chiar „rus.”.

Dacă însă pătrundem în istoricul propunerilor etimologice enunțate cu privire la corespondentele (sau presupusele cuvinte-sursă) slave ale rom. *boier*, vom constata că respectivele propuneri – dintre care cele mai cunoscute au fost formulate cu mai mult de un secol în urmă – prezintă multe neclarități și contradicții. Constatări asemănătoare se pot face și cu privire la opiniile istoriografice tradiționale privitoare la boierie, opinii care (după cum vom vedea mai jos) sunt contrazise de numeroase date onomastice, istorice și etnologice. Desigur, se cuvine să avem tot respectul pentru înaintașii de seamă, fără constatările și concluziile cărora nu s-ar fi putut ajunge la o abordare precum cea de față. Am considerat însă că instituția și terminologia boieriei necesită verificări și clarificări suplimentare. Prin urmare, în prima parte a acestui studiu voi trece în revistă cele mai influente dintre opiniile tradiționale din domeniul pus în discuție, pentru a putea apoi să formulez o nouă ipoteză, pentru care punctul de pornire este reprezentat de unele remarcabile corespondențe dintre vocabularul românesc (sau, mai degrabă, daco-românesc) și cel albanez referitor la boierie. Argumentele principale ale noii ipoteze ar dovedi că „proto-boierii” (ca „rezidenți în teritoriu”) au apărut în cadrul sistemului tributului impus de germanicii danubieni care au beneficiat de „ospitalitate” (*hospitalitas*) în perioada tranziției de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu.

CRONICA „ZISĂ A LUI NESTOR” ÎN TRADUCEREA LUI LEGER (1884)

Se poate începe cu cea mai veche soluție istorico-filologică propusă în perioada modernă cu privire la originea termenului rusesc *bojarin*². Este vorba de etimologia formulată în articolul *boïars* din bogatul „index cronologic” atașat la traducerea în franceză a „cronicii zise a lui Nestor”, publicată de Louis Leger în 1884³. Ca o deschidere către problematica discuției de față, voi prezenta mai jos (în traducere)⁴ cele mai importante observații și afirmații ale lui Leger incluse în respectivul articol⁵:

Ortografierea obișnuită boyard trebuie total respinsă; ea a fost influențată de cuvinte [franceze] uzuale precum gaillard, richard, vieillard; dar ea nu este nicidecum conformă etimologiei. Forma cea mai veche a cuvântului [ruses] este boliarin, care vrea să zică ‚cel mai bun’, de la rădăcina bolj ‚mai bun’. Sufixul -in desemnează individualitatea [...]. Termenul boliarin a încetat să fie folosit din timpul domniei lui Petru cel Mare și a fost înlocuit în rusa modernă de către forma prescurtată barin, această formă fiind folosită de oamenii din popor atunci când se adresează superiorilor. Boierii [les boïars] au apărut încă de la începuturile cuceririi întreprinse de Rurik [în sec. IX]; cneazul [le prince] îi stabilea în orașe și le acorda anumite venituri; dintre ei își alegea cei mai de seamă dregători, precum posadnicii [les posadniks] sau vâtafii orașelor [les baillis des villes], voievozii [les voïévodes] sau capii de oaste [les chefs d’armée]. Ei nu reprezentau deloc o clasă închisă; cneazul îl făcea boier pe oricine dorea el. Când vremea Rusia nu ajunsese încă la unitate, boierii aveau facultatea de a trece de la un stăpân la altul, abandonându-și totuși domeniile sau sursele de venit care le fuseseră acordate. Odată ce stăpânirea imperială s-a concentrat în mâinile țarului moscovit, ei s-au grupat în jurul acestuia, devenindu-i consilieri, miniștri, ambasadori sau generali. Și astăzi poporul rus îi numește „boieri” pe toți invitații la o nuntă [...], de unde și proverbul: „La nuntă-s toți boieri”.

Sunt de analizat toate detaliile de mai sus, începând cu ideea că primii dintre cei care puteau fi definiți ca boieri „au apărut” deja în vremea lui Rurik (chiar dacă termenul *boljarin* a fost atestat în vechea rusă abia la

² Am optat aici pentru cea mai frecvent folosită transliterare a versiunii chirilice rusești (боярин).

³ Voi scrie *Leger* (și nu *Léger*, cum ar fi de așteptat în cazul acestui nume, evident bazat pe adjectivul francez *léger*), deoarece așa a semnat autorul traducerii în discuție.

⁴ În articolul de față, toate traducerile de citate din alte limbi în română, ca și parantezele pătrate incluse în respectivele citate, se datorează autorului.

⁵ LEGER 1884: 279.

trei secole după aceea, în „cronica primară” rusească – vezi mai jos). Iar în ce privește argumentele etimologice ale lui Leger, vom vedea că ele au fost fie respinse (sau trecute cu vederea), fie adoptate și perpetuate, așa cum reiese din dicționare etimologice ale unor limbi europene diverse.

Pentru a aborda perpetuările, se poate începe chiar cu forma franceză *boyard*, cea respinsă de Leger pe motiv că era prea „franțuzită” (prin sufixarea cu *-ard*). De fapt opoziția lui Leger nu pare să fi avut efect, deoarece găsim forma *boyard* nu doar în dicționarul Mihăescu-Boroianu (francez-român)⁶, ci și în dicționarul etimologic francez Baumgartner/ Ménard, care îl explică pe *boyard* ca împrumutat în franceză (în sec. XVI) „din rusescul *boiar*”⁷. În ce îl privește pe acesta din urmă, este de observat că, în susmenționatul index, Leger a preferat transliterarea *boiar*, chiar dacă a menționat și timpuriu atestatul derivat pe care el l-a transliterat ca *boliarin*. Era de fapt vorba de vechiul slavon bisericesc (v.slav.bis.)⁸ *boljarinŭ*, cu pluralul *boljare*, pentru acesta din urmă Leger presupunând sensul originar de „cei mai buni”. Nu este de neglijat posibilitatea ca Leger să se fi bazat nu doar pe legătura cu „rădăcina *bolj*” (vezi reconstrucția proto-slavă **bolъjъ* „mai mare, mai bun” în dicționarul Derksen)⁹, ci și pe o (nemărturisită) analogie cu compusul vechi grecesc *aristokratia* (ἀριστοκρατία), ca desemnare a „domniei celor mai nobili”, primul element al respectivului compus grecesc reflectând superlativul *aristos* (ἄριστος), cel mai puternic, cel mai nobil¹⁰. O asemenea analogie putea să le dea însă „idei” (popular-etimologice) nu doar unor cărturari moderni, precum Leger, ci și unor cărturari sud-slavi (din secolul IX), care – fiind cunoscători de limbă slavă, dar și de greacă – au încheiat vechea slavonă bisericească, în perioada de activitate a misiunii chirilo-metodiene, ca și imediat după aceea¹¹. Cu greu ne-am putea închipui ca vreun cunoscător de greacă din perioada în discuție să nu fi cunoscut termenii *aristos* și *aristokratia*.

La acest punct, se poate ridica și o întrebare de ordin fonologic. Dacă ar fi să acceptăm că *bojar* nu reprezintă decât o formă contrasă din v.slav.bis. *boljarinŭ* (sau, mai degrabă, din pluralul *boljare*, care nu conținea sufixul „individualizant” *-in*), trebuie să ne întrebăm de ce secvența *lj* din „rădăcina *bolj*” (cea invocată de Leger, ca bază a lui *boljarinŭ*) să fi devenit *j* (adică *ĭ*), în condițiile în care, de regulă, cuvintele slave bazate pe rădăcina respectivă, ca și altele asemănătoare ca formă, au păstrat lichida *l* (palatalizată sau nu). A se vedea, în această privință, tot articolul din dicționarul Derksen privitor la termenul proto-slav. **bolъjъ* (din proto-indo-europeanul **bel-* „puternic”)¹², reflectat în atestări slave precum v.slav.bis. *bolji* „mai mare, mai bun”, rus. *bol'sij*, sârb.-croat. *bolji*, bulg. *bole* etc. De fapt, în estul și sud-estul Europei, nu limbile slave (cu unele excepții în sârbă-croată – vezi mai jos), ci doar daco-româna, ca idiom ne-slav, conține numeroase exemple care indică dispariția lichidei *l*, atunci când este urmată de *e* sau *i*, precum în *iepure* < lat. *leporem*, sau în *femeie* < lat. *familia*¹³. Vom vedea însă că nici nu avem nevoie să ținem cont de asemenea schimbări fonetice în stabilirea etimologiei lui *bojar(in)* din slavă și a lui *boier* din română. Voi arăta mai jos că, foarte probabil, termenul originar din care

⁶ MIHĂESCU-BOROIANU 1970, s.v. *boyard*.

⁷ BAUMGARTNER, MÉNARD 1996, s.v. *boyard*.

⁸ Având în vedere că unele prescurtări folosite în acest studiu ar putea să nu fie suficient de transparente, dau aici o listă ajutătoare: alb.=albanez; arom.=aromân; biz.=bizantin; eng.=englez; fr.=francez; germ.=german (modern); gr.=grecesc; magh.=maghiar; m.oland.=medio-olandez; PIE=proto-indo-european; pol.=polonez; v.slav.bis.=vechi slavon bisericesc; v.germ.s.=vechi german de sus; v.scand.=vechi scandinav.

⁹ DERKSEN 2008, s.v. **bolъjъ*, bigger, better’.

¹⁰ Vezi CHANTRAINE 1990, s.v. *areion* (ἀρείων), cu sensul „mai bun”.

¹¹ În ultimul deceniu al secolului IX, țarul bulgar Boris (care fusese botezat ca Mihail, în 864) a proclamat limba slavă ca limbă liturgică în Bulgaria, iar alfabetul acum cunoscut drept „chirilic”, bazat în cea mai mare măsură pe cel grecesc, l-a înlocuit treptat pe cel glagolitic (folosit în cele mai timpurii texte religioase scrise în slavona bisericească). Cu referire la perioada respectivă din istoria Bulgariei, CARLTON (1990: 52) face următoarele observații (pe care le voi reda în traducere): „Orice persoană cu știință de carte din Bulgaria – mai ales din regiunile estice, mai apropiate de Constantinopol, unde influența culturii grecești era mai mare – ar fi cunoscut alfabetul grecesc. Acest lucru era valabil mai ales în cazul clericilor. Fie că aceștia erau bulgari sau greci, toți fuseseră obișnuiți să slujească în grecește. Dacă acum venise momentul să țină slujba în slavă, aveau nevoie de un alfabet care putea fi învățat repede și cu ușurință”.

¹² DERKSEN 2008, s.v. **bolъjъ*.

¹³ Spre deosebire de daco-română, aromâna a păstrat *l'* (*l* „muiat”) în cuvinte de sorginte latină precum *l'epure* „iepure” și *fumeal'e* „familie” (așa cum apar ele în dicționarul PAPAHAĞI 1974).

provin cuvintelor respective nici nu conținea, în limba vorbită, vreo secvență *lj*, ci se prezenta ca un derivat de la o rădăcină *boj-* (sau *buj-*) cu adaosul unui sufix de tipul *-ar*, dezvoltat din sufixul latinesc *-arius*, cel care marca mai ales denumiri latinești de îndeletniciri, meserii sau profesii.

Ca să ne întoarcem la punctele principale ale etimologiei lui Leger, este de remarcat că prescurtarea colocvială rusească *barin* indică o sincopare produsă în prima silabă originală (din care rămâne doar consoana *b*), accentul dinamic fiind pe *a* din a doua silabă, atât în forma *boljârinŭ* din vechea slavonă bisericească, cât și în varianta *bojár*, pe care, ca și Berneker – deși din considerent diferite (vezi mai jos) – o socotesc a reflecta chiar forma originală a cuvântului. De reținut este și faptul că, în „cronica primară” tradusă de Leger (un document rusec scris probabil la începutul secolului XII)¹⁴ sunt menționați *boljare* „boieri” (Боляре) deja în referirile la evenimentele anilor 860-862, ca urmare a cărora varegul Rurik ajunge *knjaz'* (князь) la Novgorod. Printre altele, tot ca „boieri” sunt desemnați, în respectivul text, Askold și Dir, cei doi varegi care au părăsit „ceata”¹⁵ lui Rurik pentru a se instala la Kiev¹⁶.

Dacă pentru *cneaz* Leger a folosit în franceză *prince*, pentru *boier*, ca și pentru funcțiile de *posadnic* și de *voievod*, editorul-traducător a preferat forme bazate pe originalele rusești. Voi reveni însă, în partea a II-a a acestui studiu, la posadnicii din ținuturile românești, care au și ei însemnătate pentru discuția de față. În sfârșit, pentru a încheia referirile directe la citatul de mai sus, sunt de observat nu doar remarcile lui Leger privitoare la caracteristicile și funcțiile clasei boierești din cnezatele varego-slave ale secolelor IX-XI, ci și menționarea „boierilor” ca personaje din cultura tradițională rusească, acest aspect având analogii și în folclorul românesc (vezi mai jos).

PROPUNERI ETIMOLOGICE MAJORE – DE LA MIKLOSICH LA VASMER ȘI GEORGIEV

Așadar, ca să insist pe interpretarea etimologică a slavonului *boljârinŭ* prin trimitere la ceea ce Leger desemna ca „rădăcina *bolj*” (cf. **boljъ* din dicționarul Derksen)¹⁷, voi afirma că, prin respectiva interpretare, Leger nu a făcut decât să dea o aură savantă unei etimologii populare. Vom vedea mai jos că la contaminări și etimologii populare, tot privitoare la *boljârinŭ*, s-au referit, de asemenea, Berneker, Brückner și Vasmer. Dar, în ordine cronologică, se cuvine menționat mai întâi un remarcabil înaintaș al lor, anume Franz Miklosich. Dacă Leger a fost preocupat în primul rând de valoarea documentară a „cronicii primare” rusești și doar în plan secundar de etimologie, Miklosich a fost primul slavist de seamă care a făcut o presupunere savantă cu privire la originea termenului *boljârinŭ*.

Miklosich și-a publicat dicționarul etimologic al limbilor slave în 1886 (deci la doar doi ani după apariția traducerii lui Leger). Vom vedea îndată că savantul vienez (de sorginte slovenă) a fost destul de reținut în propunerile sale, care însă aveau să fie prezentate ca soluții definitive de către unii filologi de după el (vezi

¹⁴ Am ținut cont și de legăturile indicate de Pritsak (în GOLB, PRITSACK 1982: ix) între „cronica primară” – *Pověst' vremennyx lēt* (PVL), alcătuită în perioada 1113-1123 – și surse mai timpurii, precum consemnările kievene incluse în *Pečerskij svod* (PS), considerate a proveni din perioada 1072-1095.

¹⁵ Rom. *ceată*, termen intrat în română foarte probabil din slavă (unde are însă o origine obscură), corespunde semantic vechiului slavon *družina* (дружина), acesta din urmă desemnând „suita” de războinici care însoțeau o căpetenie de renume. Probabila origine veche germanică a lui *družina* (pe care îl putem trimite la goticele *driugan* „a pleca sub arme, a duce război” și *drauhtinon* „a lupta sub comanda unui anumit conducător de oaste”) o voi discuta altundeva. Voi menționa aici doar că, pe baza unor documente muntenești din sec. XV, C. GIURESCU (2008: 204) a tras concluzia că boierii „formează « cete » ale căror membri sînt grupați laolaltă pe originea comună a drepturilor lor de stăpînire asupra moșiei”. Mai recent, cu referire la acei *maiores terrae* din diploma acordată cavalerilor ioaniți de către regele ungar de Bela IV, în 1247 (vezi GEORGESCU 1980: 42), Neagu Djuvara a menționat și el capacitatea „strămoșilor boierilor noștri” de a strînge cete de oșteni, care constituiau puterea militară a românilor din vremea respectivă (DJUVARA 2010: 18-19). În același volum (p. 28), Djuvara a considerat că boierii cei mai timpurii, care erau „departe de a fi o creație a voivodului”, puteau aduna „la nevoie cete de ostași ori călări ori arcași”. Voi reveni la respectivul tip de *ceată*, ca instituție proto-feudală fundamentală, pe care istoricii de limbă germană au prezentat-o sub denumirea de *Gefolgschaft* (cf. POHL 2005: 29, 216; cf. și STEUER 2010: 94).

¹⁶ Vezi LEGER 1884: 15-16.

¹⁷ DERKSEN 2008, s.v. **boljъ*.

mai jos). În articolul privitor la „vechiul slav” (= v.slav.bis.) *boljarinъ*, Miklosich sugerează mai întâi că termenul respectiv este „de obicei asociat cu *bolij*” (vezi Leger mai sus), dar că el are „probabil” (*wahrscheinlich*) „legătură cu medio-grec. *βοῦλάδαι* (referitor la căpetenii bulgare – *proceres bulgari*)”¹⁸. Acel *βοῦλάδαι* ar avea o evidentă legătură cu un termen atestat tot în greaca bizantină, cu forma *βουλάδων*, ambii termeni părând să indice origini turcice. Printre termenii slavi din familia lui *boljarinъ* menționați de Miklosich se află (cu transcrierile sale) bulg. *bolêrin*, *bojarin*, sârb. *boljar*, pol. *boiar*, *bojarz* (dat cu sensurile „războinic, nobil”) și rus. *boljarinъ*, *barinъ*. Iar la sfârșitul articolului în discuție Miklosich menționează o serie de termeni din limbi ne-slave, anume alb. *bul’ar*, rom. *boier* (scris *bojer*), magh. *bojár*, lituan. *bajoras*, leton. *bajars*, fără a le eticheta însă lămurit pe toate acestea ca împrumuturi din slavă. Iar printr-o concisă trimitere finală („cf. turc. *boilu* „înalț”) savantul în discuție pare să sugereze că, în ultimă instanță, toți termenii europeni menționați mai sus (în acest aliniat) ar proveni din turcă.

Un frecvent citat dicționar slav rămâne și azi cel al lui Erich Berneker, publicat în 1913. În dicționarul respectiv, articolul privitor la același v.slav.bis. *boljarinъ* (care se poate translitera și ca *boljarinŭ*, sau, cel mai simplu, ca *bol’arin*)¹⁹ se distinge mai întâi prin faptul că Berneker indică cea mai timpurie atestare slavă a termenului. Este vorba de atestarea din documentul devenit cunoscut ca *Suprasalski zbornik*, sau *Codex Suprasliensis*²⁰, redactat probabil în estul Bulgariei, în prima jumătate a secolului XI. Mai departe, deși Berneker a menționat mai întâi formele sg. *boljarinъ*, pl. *boljare*, el afirmă imediat după aceea că forma „autentică” (*echt*), atestată „încă din secolul XII”, era *bojarinъ* (deci o formă fără *l’*). Berneker respinge etimologia propusă de Miklosich pentru a o înlocui cu alta, bazată însă tot pe un termen turcic, anume *bajar* „nobil, magnat”, termen care fusese consemnat, în regiunea Kokand din Asia Centrală, de către filologul rus Korsch (Korš)²¹. Pe o asemenea bază, Berneker trage concluzia că „*bojarinъ* ar fi forma originară”, iar *bol’arinъ* s-ar explica prin contaminare cu *bol’bъ* „mai mare, mai bun”. Iar în ce privește titlurile nobiliare turcice redade în greaca bizantină (de Theophanes și de Constantin Porfirogenetul), cu acelea Berneker consideră, cu îndreptățire, că termenul slav în discuție „nu are cu nimic de-a face”²². Ulterior Vasmer avea să arate însă că și soluția turcică a lui Berneker era neavenită, având în vedere că termenul turcic *bajar* (cel consemnat de Korš) s-a dovedit a nu fi decât o preluare a lui *bojar* din rusă (vezi mai jos). Oricum, se pare că atitudinea critică a lui Berneker față de ipotezele lansate de Miklosich – cu privire la posibila legătură dintre anumiți termeni turcici (în redare grecească) și v.slav.bis. *bol’arin*” (sau *bojarin*) – nu a avut un ecou semnificativ. Se vede acest lucru, de exemplu, din marele

¹⁸ MIKLOSICH 1886, s.v. *boljarinъ*.

¹⁹ Consider că cea mai simplă metodă de transliterare a literelor chirilice Ъ („semn moale”) și Ѣ („semn tare”) este prin ’, respectiv prin ”, așa cum le folosește PRITSACK (în GLOB, PRITSACK 1982).

²⁰ Textul bisericesc în discuție este conținut de un manuscris (pe pergament, cu alfabet chirilic timpuriu) descoperit în mănăstirea uniată de la Supraśl, din estul Poloniei. Sunt de găsit reproduceri ale textului respectiv pe internet (caută *suprasliensis.obdurodon.org*).

²¹ BERNEKER 1913, s.v. *boljarinъ*.

²² Tot în articolul privitor la *bol’arinъ* BERNEKER a luat în considerație nu doar legătura dintre *bojarinъ* și acel *bajar* consemnat de Korš, ci și posibilitatea ca termenul „vechi bulgar” *byl’a* „persoană de cel mai înalt rang” (*Vornehmster*) să fi avut legătură cu termenul vechi turcic *boila* (sau *buila*). Pe de altă parte, un mai recent specialist în domeniul relațiilor dintre Rusia timpurie și nomazii turco-mongoli, anume HALPERIN (2007: 92), menționează termenul turcic *boili* (ca titlu pentru reprezentanți ai aristocrației tribale turcice), fără a indica însă vreo legătură între acel *boili* și rusescul *bojare*, pe care îl discută în mai multe pagini din același volum (2007: 221-223, 248-249 etc.).

dicționar de termeni indo-europeni al lui Buck (cu o primă ediție publicată în 1949)²³, sau din dicționarul *American Heritage Dictionary of the English Language* (AHDEL, ed. 1973)²⁴.

În ce îi privește pe slaviștii de după Berneker, unii dintre cei mai importanți au mers (cu unele variațiuni) tot pe linia Miklosich. Demn de menționat aici este Brückner, autor al unui cunoscut dicționar etimologic polonez (cu o primă ediție publicată în 1927)²⁵. În articolul privitor la pol. *bojarzyn*, Brückner prezintă termenul respectiv ca bazat pe rus. *bojarin*, împrumutat în polonă (în sec. XIV) și deviat semantic printr-o (altă) etimologie populară, mai precis prin contaminare cu pol. *bój* „luptă”, astfel că polonezii au ajuns să-l simtă pe *bojarzyn* ca însemnând „luptător, războinic”²⁶. Pentru cuvântul-sursă, rus. *bojarin*, Brückner indică o origine „avaro-bulgară”, ținând cont de existența termenului turcic *bojlu* „înalt” (vezi *boilu* la Miklosich) și de denumirile de căpetenii prezentate ca *bojlades* sau *boljades* „în scrieri grecești”. Ar fi greu de aflat de ce Brückner a indicat și o „contribuție” avară la istoria titlului de *boier*. Nimeni nu ar putea nega existența unui *boilu* „înalt” în limbile turcice, cuvântul existând probabil și în limba bolgarilor turcici²⁷ veniți de la Volga la Dunăre (și este de bănuț că un asemenea termen a existat și în avară). Dar, pe de o parte, după cum a afirmat Berneker, forma slavă *bojar*, pe care filologul respectiv a socotit-o a fi cea originară, nu arată deloc a fi derivat din *boilu*. Iar în ce îi privește pe avari, aceștia fuseseră eliminați (de către franci) de pe scena politico-militară a Europei sud-estice înainte de perioada (sec. IX) indicată de Miklosich ca fiind cea pe parcursul căreia au fost consemnate (în scrieri bizantine) titlurile turcice care, în opinia lui, l-ar putea explica pe v.slav.bis. *bol'arin*".

Dicționarul etimologic al limbii ruse elaborat de Vasmer²⁸, cuprinde și un detaliat articol privitor la rus. *bojarin* (боярин). Dintre termenii corespondenți din alte limbi slave, Vasmer îi menționează pe ucrain. боярин, bulg. боярин (cu varianta боляр) și sârb.-croat. *boljar*. Vasmer face apoi o enumerare a diverselor propuneri etimologice privitoare la termenul în discuție, de la cele „interne” (precum cele care i-ar fi prezentat pe boierii inițiali fie ca „cei mai buni”, fie ca „războinici” – vezi mai sus), până la aventuroasa trimitere pe care Šakhmatov a făcut-o la un compus celtic, *bó-aire*, care ar face clasa boierească să descindă din „stăpânii de vite” celtici din epoca La Tène²⁹. Vasmer a considerat că trebuie „neapărat” luată în considerație opinia lui Jagić, cel care (într-o lucrare publicată în 1913, deci chiar în anul în care și-a publicat și Berneker dicționarul) a afirmat că forma originară a cuvântului slav în discuție trebuie să fi fost *boljarinŭ*, iar forma rusească *bojarin* ar fi fost rezultatul

²³ Vezi BUCK 1988, articolul 19.36 *noble*, unde lingvistul american (citându-i pe Berneker și pe Brückner) îl prezintă pe v.slav.bis. *boljarinŭ* (= rus. *bojarin*) ca pe un „termen slav larg răspândit, probabil un împrumut timpuriu din turc. *bayar* „magnat” (sau din turc. *boylu* „înalt”); cf. biz. *boilades*, *boliades*” – ceea ce reprezintă, practic, o întoarcere la acel (inutil) *bajar* al lui Korš și la consemnările bizantine menționate de Miklosich. Este însă de evidențiat o observație a lui Buck, din același articol, anume că, în traducerea Evangheliei în vechea slavonă bisericească, reprezentanții elitei sociale nu erau desemnați prin termenul *boljarinŭ*, ci prin *člověkŭ dobra roda* (= „om de neam bun”).

²⁴ Articolul *boyar* („cu varianta *boyard*”) din AHDEL 1973 include următoarele date definitorii (trad. A.P.): „1. Membru al unui fost ordin aristocratic rusesc abolit de Petru I. 2. Membru al unei foste clase aristocratice din România”. Iar explicația etimologică, din același articol, se prezintă ca un amestec de opinii exprimate de înaintași: „Mai timpuriu *boiaren*, din rusescul *boiarin*, cu sensul „de cel mai înalt rang” în vechea rusă, din vechiul slav *boljarinŭ*, din vechiul turcic *boila*, un titlu”.

²⁵ Am folosit ediția BRÜCKNER 1970.

²⁶ BRÜCKNER 1970, s.v. *bojarzyn*.

²⁷ Pe turcofonii care i-au supus pe slavii de la sud de Dunăre în secolul VII, prefer să-i numesc *bolgari* și nu „proto-bulgari”, deoarece, în opinia mea, formula pe care tocmai am dat-o în ghilimele induce în eroare. (Ar însemna că și francii germanici care au transformat *Gallia* în *Francia* ar trebui prezentați ca „proto-francezi”.) Am optat pentru forma *bolgar* (ca diferită de *bulgar*) ținând cont și de folosirea, de către PRITSACK, a denumirii *Old Danube Bulgarian* pentru idiomul turcic încă vorbit de bolgarii danubieni în secolul VIII (cf. GOLB, PRITSACK 1982: 155).

²⁸ Nu am folosit aici prima ediție a dicționarului VASMER (în germană, publicată la Heidelberg în 1950-1958), ci traducerea rusească (publicată la Moscova în 1986-1987), cu importante adaosuri ale editorului, O. N. Trubačev.

²⁹ Etimologia lui Šakhmatov nu pare să fi câștigat adepți, chiar dacă, destul de recent, Mihaela Paraschiv a considerat a fi „interesantă” asemănarea dintre slav. *boljare* și denumirea acelor „nobili ai boilor” din tradiția celtică. Dar, la aceeași pagină, autoarea respectivă (urmându-l pe Ivănescu) optase deja pentru ideea potrivit căreia denumirea slavă a boierilor ar avea „o obârșie uralo-altaică” (cf. PARASCHIV 2004: 326). Volumul Mihaelei Paraschiv conține însă alte elemente care îi conferă importanță în stabilirea originii și evoluției termenului rom. *boier*, după cum vom vedea mai jos.

„influenței” temenului rusesc *boj*, luptă’. (Ar fi fost deci vorba de o etimologie populară asemănătoare celei luate în considerație de Brückner – vezi mai sus.) Vasmer a ținut cont de opinia general acceptată (privitoare la o sorginte turcică a v.slav.bis. *bol'arin*”), el menționând nu doar trimiterea lui Brückner la „v.turc. *boila*” (care pare a se reflecta în atestările bizantine menționate de Miklosich), ci și alte explicații prin turcică, precum cea care făcea trimitere la un termen *bajar*, atestat în bașchiră, tătară, turcmenă etc. (potrivit filierei Korš-Berneker, menționată mai sus). Dar, în realitate, după cum observă chiar Vasmer, acel *bajar* s-a dovedit a fi o simplă preluare a rus. *bojar*, termenul fiind folosit cu referire la ofițeri și demnitari ai imperiului țarist în respectivele zone cu vorbitori de idiomuri turcice³⁰. Opțiunea fermă a lui Vasmer pentru etimologia devenită deja „clasică” (bazată pe susmenționata presupunere a lui Miklosich) reiese din afirmația sa potrivit căreia *bol'arin* „provine din bulgara (turcică) dunăreană, de unde a intrat în vechea slavă”, referirea fiind desigur la intrarea unui termen turcic în vechea slavonă bisericească, cea încheată (după creștinarea bulgarilor, în ultimele decenii ale sec. IX) pe baza sud-slavei vorbite în zona din preajma orașului Thessaloniki.

Aceeași opțiune apare și în articolul privitor la bulg. *boljarin* (болярин) din volumul I al unui amplu dicționar etimologic bulgar, alcătuit de o echipă academică avându-l în frunte pe V. Georgiev³¹. În articolul în discuție, bulg. *boljarin* este dat cu sensul principal, stăpân feudal în Bulgaria și Rusia din evul mediu, la care se adaugă sensurile dialectale de ‚bogat, om avut’. Sunt menționați și termeni corespondenți din alte limbi slave, precum sârb.-croat. *boljarin* și *boljar*, sloven. *boljar*, ucrain. *bojarin* și rus. *bojarin* (din v.rus. *boljarinŭ*, pentru care este indicată proveniența din „vechea bulgară”). Cu privire la partea etimologică a aceluiași articol de dicționar, consider a fi forțată încercarea de a explica secvența *-ljar-* (din bulg. *boljarin*) prin terminația de plural *-lar* din turcă. Ar mai fi de menționat și că autorii dicționarului bulgar nu îl explică pe *boljarin* pe linia tradițională a trimiterii directe la termeni din bolgaro-turcică, ci îl prezintă ca „titlu format pe baza unui termen grec bizantin”, după care se face referire și la vechea idee a contaminării cu un „vechi slav” *bolin* ‚mai mare’ (vezi Leger mai sus). În sfârșit, în final de articol, este menționat și rom. *boier*, ca împrumut din bulgară.

Aici trebuie spus că ceea ce este prezentat (inclusiv în articolul despre *boljarin* din susmenționatul dicționarul bulgar) ca „rom. *boier*” ar trebui să apară ca „daco-rom. *boier*”, deoarece termenul în discuție este, împreună cu bogata sa familie lexicală, parte din vocabularul daco-românei, nu și din cel al aromânei. Nu apare niciun corespondent al lui *boiar* sau *boier* (nici al vreunui **bol'ar*) în cuprinzătorul dicționar aromân al lui T. Papahagi³², în care echivalentul semantic al dacorom. *boier* ar fi arom. *arhundu* (« seigneur »), un evident împrumut din greacă. Iar într-un mai recent dicționar aromân-daco-român³³, termenii daco-rom. *boier*, *boieroaică*, *boieresc*, *boierește* sunt echivalați cu arom. *arhundu*, *arhondisâ*, *arhundescu*, respectiv *arhundești*³⁴. În vederea discuției continuate mai jos, se ridică întrebarea: Dacă, în conformitate cu opinia general acceptată, rom. *boier* provine din slavă (sau, mai precis, din bulgară, dacă acceptăm indicația din dicționarul Georgiev et al. 1971), cum se face că tocmai aromânii, trăitori la sud de Dunăre, nu l-au împrumutat pe bulg. *boljarin*, cum nu l-au împrumutat nici pe sârb.-croat. *boljar*, nici pe alb. *bujar* (de care va fi vorba undeva mai jos)?

³⁰ Este ușor de imaginat că un *o* rusesc neaccentuat (precum cel din *bojar*) a fost auzit ca *a* de către ne-ruși din zona avută în vedere.

³¹ GEORGIEV et al. 1971, s.v. *boljarin*.

³² Respectiva absență este cu atât mai surprinzătoare cu cât, în același dicționar (PAPAHAGI, ed. 1974), sunt de găsit arom. *cneaz* (pentru care este indicată proveniența din bulgară sau sârbă) și *voivodă* (ca provenit din bulgară).

³³ CARAGIU-MARIOȚEANU 1997, s.v. *boier*, *boieresc*, *boierește*, *boieri*, respectiv *boierime*.

³⁴ Este de remarcat combinația dintre respectivul titlu împrumutat din greacă (ἄρχοντας) și sufixe proto-românești, care apar în aromână ca *-isă*, *-escu*, *-eaști* și în daco-română ca *-easă*, *-esc*, *-ește*, sufixe pe care le voi discuta undeva mai jos, în legătură cu corespondentele lor din albaneză.

DETALII ISTORIOGRAFICE ȘI PRECIZĂRI LINGVISTICE

Se pare că nu numai filologii slaviști, ci și istoricii au avut o viziune asemănătoare celei a lui Miklosich. Așa se face că Ostrogorsky, în remarcabila sa istorie a statului bizantin³⁵, prezintă (la un mod oarecum „protocronic”) elita bolgarilor, sub denumirea de *boyars*, în evocări ale unor episoade foarte timpurii, ca atunci când se referă la intransigența „partidei boierilor” de pe vremea hanului bolgar Teletz (762-765); sau când îl prezintă pe hanul Krum (după ce acesta zdrobise armata bizantină în 811) toastând „către boierii lui” cu pocalul fasonat din craniul împăratului Nikephoros (ucis în luptă); sau când menționează decapitarea, la porunca „principelui” bulgar Boris-Mihail (852-889), a peste cincizeci dintre „boierii care se răzvrătiseră” (împotrivindu-se creștinării Bulgariei)³⁶.

Un istoric mai recent, Curta, preluând unele păreri ale lui Beševliev, pare să adopte și el echivalarea dintre *boyars* (în textul original în engleză) și acei *boilades* din textele bizantine³⁷. La pagina respectivă, Curta se referă la întrevădarea (menționată de Theophanes) dintre împăratul Constantin V și un „domnitor” (*kyrios*) al bulgarilor, anume Paganos, acesta din urmă fiind prezentat ca „însoțit de ai săi boieri (*boilades*)”. Denumirea din paranteză a fost considerată (de istoricul în discuție) ca desemnare a clasei dominante „care pare să fi avut controlul puterii în Bulgaria din secolul VIII, pe vremea îndelungatului conflict cu Bizanțul”. La alt punct din aceeași lucrare Curta face observația că „Theophanes nu a ezitat să folosească termeni „neaoși” atunci când i-a desemnat ca *boilades* pe însoțitorii lui Paganos”³⁸. De fapt, și Curta a preferat, în mai multe puncte din lucrarea în discuție, să folosească denumirea *boilades* fără a o echivala în mod expres cu *boyars*, după cum vedem, de exemplu, în următorul pasaj:

*Că Theophanes, care avea o pronunțată atitudine anti-bulgară, a menționat totuși existența acelor boilades, este un fapt remarcabil, care pur și simplu arată cât de vizibilă devenise acea grupare aristocratică în perioada de criză a politiei bulgare din perioada dintre anii 760 și 770. Mai mult, admonestarea adresată de Constantin V [...] acelor boilades, pentru ura arătată de ei față de Sabinus, nu poate să fie decât un indiciu al abilității împăratului de a folosi în avantaj propriu schimbătorul mediu politic din Bulgaria.*³⁹

De remarcat este că nici Ostrogorsky, nici Curta (în pasajele pe care le-am citat mai sus) nu enunță vreo ipoteză etimologică potrivit căreia pluralul v.slav.bis. *boljare*, redat în engleză ca *boyars*, și-ar avea originea în termenul bolgaro-turcic pe care Theophanes l-a redat ca *boilades*⁴⁰. Prin această observație nu încerc să sugerez cumva că termenul din urmă (oricât de modificat va fi fost el prin adaptare la greaca bizantină) nu se bazează pe un cuvânt real, care chiar a existat în limba turcică a bolgarilor. Dar asta nu înseamnă că trebuie să acceptăm ca plauzibilă ideea provenienței sud-slavului *boljar* (și, implicit, a românescului *boier*) din acel *boilades*⁴¹.

Pentru că nu doar contextul relațiilor dintre bizantini, bolgari și sud-slavi, ci și contextul est-slav prezintă interes pentru discuția de față, voi observa că autorul unei cunoscute istorii a Rusiei, Riasanovsky (ed. 1969), s-a referit pe larg la „boierii” (*boyars*) din politica kieveană (cea care, merită să observăm, s-a încheiat în chiar acel secol IX în care urmașii bolgarilor turcici încă reprezentau elita dirigență la sud de Dunăre). În pasajul

³⁵ Am folosit ediția engleză, OSTROGORSKY 1969 (o traducere a ediției germane din 1952).

³⁶ OSTROGORSKY 1969: 168, 196, respectiv 230.

³⁷ CURTA 2009: 414.

³⁸ CURTA 2009: 419.

³⁹ Trad. A.P., după CURTA 2009: 416-417.

⁴⁰ Ca o precizare, e de observat că, în pasajul referitor la Paganos și la însoțitorii lui, Theophanes folosea (în *Chronographia* sa, alcătuită prin anii 810-815) forma gramaticală *boiládōn* (Βοιλάδων), în sintagma μετὰ τῶν Βοιλάδων αὐτοῦ, pe care, în același secol IX, bibliotecarul papal Anastasius a tradus-o în latină ca *ipse cum suis Boiladis* (cf. THEOPHANES, ed. 1839: 673).

⁴¹ Ipoteza respectivă se arată a fi la fel de neverosimilă ca cea potrivit căreia titlul feudal *ban* ar proveni din numele kaganului avar Baian (ipoteză pe care am respins-o, cu multiple argumente, în Poruciuc 2017).

redat mai jos, în traducere, Riasanovsky (urmându-l pe Vernadsky) prezintă următoarea imagine a politiei kievene din secolul XII:

La vârf stăteau principele [desemnat ca prince în textul englezesc] și mereu crescândă familie princiară [...], urmată de suita principelui, družina. Aceasta [...] forma, împreună cu aristocrația locală, clasa dominantă, ai cărei reprezentanți apăreau [...] în documente ale timpului sub denumirea de muzhi. Pe parcursul evoluției statului kievean, membrii suitei princiare și nobilimea locală au fuzionat într-o singură grupare, care avea să joace, timp de secole, un rol important în istoria rusească, sub denumirea de boieri [boyars, subliniat în textul englezesc]. După muzhi veneau liudi, care pot fi în general considerați a reprezenta clasa mijlocie kieveană.⁴²

Vedem că Riasanovsky nu precizează din ce perioadă anume putem vorbi de „boieri” (propriu-ziși) la Kiev. Să remarcăm și că, în timp ce pentru *družina*, *muži* și *ljudi* sunt date, în pasajul de mai sus, transliterări ale termenilor originali, nu se face același lucru în cazul „principelui” (care ar fi *k'njaz'*, în vechea slavonă bisericească), și nici în cazul „boierilor” (v.slav.bis. *boljare*).

Este adevărat că în „cronica primară” rusească („a lui Nestor”) pluralul *boljare* apare în consemnări ale unor episoade din perioade care au precedat acel secol XII pus în discuție (în citatul de mai sus) de Riasanovsky. Se poate menționa, de exemplu, referirea la *boljare* și *ljud'e* (и боларе и прости люде)⁴³, care, în „cronica primară”, apare în dreptul anului 1093. De fapt, aceeași cronică pomenește un chiar mai timpuriu episod (din istoria bizantină), în care împăratul bizantin Mihail III „a plecat cu armata împotriva bulgarilor”⁴⁴, care i s-au supus, iar el i-a botezat (în anul 866) „pe cnezii lor și pe toți boierii”⁴⁵. Cât se poate de evident, cronicarul aplică titlaturi din Kievul timpului său reprezentanților elitei bulgare (sau, mai precis, bolgaro-turcice) din perioade mult mai timpurii. După cum am menționat deja mai sus, același cronicar îi prezintă tot ca „boieri” pe Askold și Dir (din sec. IX), cei doi varegi care s-au desprins din *družina* lui Rurik, pentru a se instala la Kiev, „unde adunară mai mulți varegi în jurul lor și începură să domnească peste pământurile polianilor”⁴⁶.

Ce trebuie să avem în vedere aici este că, în cazul „cronicii lui Nestor”, avem de-a face cu un text alcătuit în prima parte a secolului XII, cu antecedente (fragmentar păstrate) din secolul XI⁴⁷. Acesta din urmă a fost de fapt și secolul în care „migrația” susmenționatul *Codex Suprasliensis* (care a ajuns din estul Bulgariei până în estul Poloniei) a dezvăluit, cât se poate de concret, modul în care s-a putut exercita influența vechii slavone bisericești originare (cu bază lingvistică veche bulgară și cu scriere chirilică, în loc de mai vechea glagolitică) asupra târziu creștinărilor slavi de la nord de Carpați. Așa putem înțelege și cum a putut ajunge să fie folosit în „cronica primară” rusească pluralul *boljare* (боларе), cu referire la reprezentanți ai „cetei” varege, ai elitei kievene, și chiar ai aristocrației bizantine. De fapt, chiar dacă deja în secolul XI, sau măcar în secolul XII (cel asupra asupra căruia și-a concentrat atenția Riasanovsky), se va fi folosit pluralul *boljare* în vechea rusă scrisă la Kiev, este de bănuie că mai vechile denumiri est-slave pentru războinicii varegi care au reprezentat elita dirigentă⁴⁸ la Novgorod și la Kiev în secolele IX-X erau cele de *muži* și *voi*. Acestea din urmă erau desemnări

⁴² Trad. A.P., după RIASANOVSKY 1969: 53. Cu referire la situația din sec. XII, Riasanovsky face o distincție între suita princiară (*družina*) și „nobilimea locală”, neindicând însă că, la origini, cea dintâi nu a fost și ea „locală”, deoarece era alcătuită în principal din varegii care s-au impus la Novgorod și la Kiev în secolul IX. În consonanță cu cei mai influenți reprezentanți ai istoriografiei rusești și sovietice, Riasanovsky (vezi mai ales paginile 25-26 din ediția în discuție) a respins hotărât, dar nejustificat, ideea că varegii scandinavi au jucat vreun rol semnificativ în încheierea politiei kievene (care, în faza ei timpurie, nu era decât un conglomerat conflictual de cnezate).

⁴³ Cf. *Nestorchronik*, ed. MÜLLER 1977: 217.

⁴⁴ Cf. *Cronica lui Nestor*, în traducerea Marinei VRACIU (2014: 38).

⁴⁵ Tot în traducerea Marinei VRACIU (2014: 68), este de remarcă episodul din *Nestor* în care împăratul bizantin Romanos I îi trimite ca soli de pace la Igor (în 944) „pe cei mai buni boieri ai săi”. Voi aminti aici și de faptul că, la o jumătate de mileniu după *Nestor*, tot ca „boieri” (mai precis, *boiari*) au fost desemnați demnitarii bizantini în cronică terminată de călugărul oltean Moxa pe la 1620 (cf. HASDEU 1983: 378, 385 etc.).

⁴⁶ Cf. VRACIU 2014: 40.

⁴⁷ Cf. GOLB, PRITSAK 1982: ix.

⁴⁸ Am preluat formula *élite dirigeante* din KAZANSKI 2009 (unde referirea era la „germanicii danubieni” ai secolelor V-VI).

ale membrilor cetelor închegate în jurul unor căpetenii (desemnate prin titlul de *k''njaz'*), după cum vom vedea îndată mai jos.

Foarte interesante observații și exemple ilustrative apar în contribuția lui O. Pritsak la volumul publicat (în 1982) împreună cu N. Golb⁴⁹. Printre altele, Pritsak prezintă – prin transliterare (în alfabet latin) a unor fragmente din cronicile vechi rusești (cu text paralel în engleză) – principalele episoade din „povestea cuceririlor lui Oleg”, din care am selectat următoarele consemnări lapidare:

Poide Oleg", poim" voja mnogi. [...] I nača voevati. [...] I pride k" Smolen'sku [...]. I prija grad". I posadi muž' svoi. [...] I vzja Ljubeč". I posadi muž' svoi. [...] I ustavi Varjagom" dan' dajati ot Novgoroda griven" 300 na lěto mira dëlja.

[Porni Oleg, luând oșteni mulți. Și începu să se războiască. Și ajunse la Smolensk. Și luă orașul. Și își așeză oamenii săi. Și luă [orașul] Ljubeč. Și își așeză oamenii săi. Și porunci ca varegilor să li se dea bir de la Novgorod 300 de grivne pe an, pentru a ține pace.]⁵⁰

În textul transliterat de Pritsak, ca și în traducerea pe care am propus-o mai sus, am subliniat termenii pe care i-am considerat reprezentativi pentru contextul istoric avut în vedere. Să remarcăm mai întâi trei termeni slavi „nativi”, anume *voi*, „războinici, oșteni”, *muži*, „oameni, bărbați, însoțitori” și *dan'*, „dare, tribut, bir”⁵¹; dar să-l remarcăm și pe *posaditi*, „a așeza, a stabili”, de la care a derivat *posadnik*.

La acest punct, voi menționa și că, în același secol IX, în care varegii impuneau biruri în extinse teritorii est-slave, rude norvegiene ale acelor varegi se mulțumeau cu exploatarea unui mai modest microsistem tribut, care implica perceperea dărilor în natură, de la supuși de neam finic. După cum aflăm din relatarea făcută de Ohthere (un viking norvegian ajuns la curtea regelui anglo-saxon Alfred cel Mare), pentru cei alde el „averea” se baza nu atât pe produsele proprii, cât mai ales pe birul impus autohtonilor ne-germanici:

El se afla printre primii bărbați [mid þæm fyrstum mannum] din acel ținut; totuși nu avea mai mult de douăzeci de capete de vite și douăzeci de oi și douăzeci de porci. Și puținul pământ pe care-l ara, îl ara cu caii [he erede mid horsan]. Iar averea lor se trage mai ales din birul [gafol] pe care li-l dau finicii [Finns]. Birul acela este în piei de animale sălbatice și pene de păsări și oase de balenă și parâme, care sunt lucrate din piele de morsa. [...] Fiecare dă după starea lui [be his gebyrdum].”⁵²

Ca „alogen” tipic, Ohthere (care se prezintă pe sine doar ca bărbat de frunte) trebuie să se fi implantat, din proprie inițiativă, într-un teritoriu aparent necultivat de către populația locală (de vânători și pescari). Spre deosebire de el, *posadnicii* varegi menționați mai sus își căpătau funcția respectivă (de „birari”)⁵³ pe baza calităților războinice dovedite în postură de membri într-o ceată (*družina*), anume cea care l-a însoțit pe Oleg în „biruințele” lui.

Pentru că vorbim de funcții și oficii, voi duce demonstrația mai departe făcând apel la unele comentarii ale istoricului austriac W. Pohl. Acesta a scos în evidență caracteristicile organizării sociale cu totul particulare a slavilor, care au avut o spectaculoasă (și oarecum paradoxală) expansiune în Europa, în perioada

⁴⁹ Ceea ce desemnez în această lucrare ca PRITSÄK 1982 reprezintă secțiunea B din cap. I și secțiunea B din cap. II ale volumului GOLB, PRITSÄK 1982.

⁵⁰ Trad. A.P., după PRITSÄK 1982: 69

⁵¹ Într-un articol viitor voi demonstra că originea termenului rom. *bir* nu este nici maghiară, nici turcă, așa cum s-a considerat până acum. Cea mai plauzibilă trimitere este la o familie lexicală germanică, cu o sferă semantică foarte arhaică, anume familia care cuprinde termenii direct înrudiți cu germ. *Gebühr* (cu prefixul *ge-*), care are următoarele sensuri: „datorie, obligație, bună-cuviință, impozit, taxă” (cf. ISBĂȘESCU 1997, s.v. *Gebühr*). Substantivul respectiv aparține familiei lexicale a verbului germ. *gebühren*, „a (i) se cuveni, a(-i) reveni”, care are înaintași etimologici în limbi vechi germanice (cf. PFEIFER 2004, s.v. *gebühren*).

⁵² Trad. A.P., după textul original vechi englez reprodus în WHITELOCK 1990: 19. Deoarece consider „raportul” lui Ohthere a fi deosebit de important pentru înțelegerea sistemului tribut (primitiv) pe care vechii germanicii îl impuneau populațiilor din teritorii cucerite de ei, m-am referit la (și am citat din) respectivul text și cu alte ocazii (de exemplu, în recentul articol PORUCIUC 2018: 262-263, privitor la rom. *baniță*).

⁵³ În MDA-I, printre alte derivate din familia lexicală a lui *bir*, apare atât *birău* („primar rural, vornic”), cât și *birar* („perceptor” – atestat în română mai întâi în 1629).

premergătoare impunerii varegilor în spațiul est-slav. Pasajul următor se referă la aspecte majore ale respectivului fenomen:

Cea de-a treia formă de organizare socială barbară [după cea a avarilor și cea a bolgarilor danubieni], care s-a impus în Europa de est cu începere din sec. VI, a fost cea slavă. Instituții centrale comune n-au avut slavii niciodată, ei trăind [...] în cadrul unor uniuni locale și regionale. [...] Chiar și la mult timp după ce au întemeiat uniuni mai mari și mai stabile, slavii n-au deținut tradiții care să fi putut legitima un regat puternic. O domnie supra-regională a trebuit să se folosească de titluri de origine străină [...]. O asemenea formă de organizare este în general socotită a reprezenta o slăbiciune [...]; dar se neglijează faptul că, în mod paradoxal, tocmai ea explică succesul slavilor. Între secolul VI și secolul IX popoarele slave s-au răspândit aproape în întreaga Europă.⁵⁴

În condiții ca cele prezentate de Pohl, este de înțeles de ce slavii, cu tradiții de „democrație” devălmașă, au fost nevoiți să împrumute de la germanici termenul care a fost slavizat în forma *k"njaz*⁵⁵ și, de asemenea, să calchieze (în opinia autorului de față) un termen tot germanic, pentru a-l crea, în slavă, pe *posadnik*, un cuvânt semnificativ pentru demonstrația de față, după cum se va vedea spre sfârșitul a acestui studiu (partea a doua).

BOIERII ȘI BOIERIA LA ROMÂNI

Nu doar observațiile lui Pohl, ci și cele ale învățaților din care am citat mai sus (de la Leger la Riasanovsky și Pritsak) impun ideea că despre un termen precum *boier* nu se poate discuta exclusiv în termeni filologici, fără referiri la dovezi istorice. Necesitatea unor clarificări făcute pe o bază interdisciplinară este indicată de însăși postura dublă (ca să nu spunem chiar ambiguă) în care apare boieria în definițiile de dicționar. Chiar dacă, în respectivele definiții (pentru *boier*), este plasat pe primul loc sensul de „mare proprietar de pământ”⁵⁶; ni se mai spune și că boierul „deținea, uneori, și funcție în stat”⁵⁷. Merită de asemenea citat comentariul mai amplu din dicționarul Ciorănescu, privitor la rom. *boier*:

La început, privilegiile nobiliare au fost rezervate pentru moșieri, în schimbul satisfacerii obligațiilor militare, și erau transmisibile numai prin intermediul proprietății, a cărei moștenire, transferare sau vânzare era supusă aprobării domnitorului. Ulterior, ideea de noblete se confundă pe nesimțite cu cea de funcție publică sau dregătorie; boierii cu funcții se bucurau de toate privilegiile, în timp ce moșierii decăd la rangul de răzeș sau moșnean [...].⁵⁸

Cu privire la acest citat (și să nu uităm că Ciorănescu 2001 este o traducere în română a variantei inițiale, în spaniolă, a dicționarului), este de observat că *boier* a fost atestat în unele dintre cele mai timpurii texte scrise în limba română (vezi mai jos), pe când aparentul sinonim, *moșier* – cel care într-adevăr are sensul de bază „mare proprietar funciar” – este de dată recentă, chiar dacă *moșie* (cuvânt derivat din *moș*) este un termen foarte vechi în română⁵⁹. În al doilea rând, din comentariul lui Ciorănescu nu reiese ce înseamnă, cronologic, „la început” și „ulterior”, nici nu sunt lămurite două aspecte principale, anume poziția originară a boierului (proprietar, sau dregător?) și relația lui cu domnitorul. De fapt, trebuie s-o spunem, nici istoricii noștri de seamă nu au lămurit pe deplin aspectele respective, după cum vom vedea în continuare.

⁵⁴ Trad. A.P., după POHL 2008: 300.

⁵⁵ După cum reiese din dicționarul etimologic VASMER 1986, rus. *knjaz*’ reprezintă un împrumut extrem de vechi, posibil chiar din proto-germanică în proto-slavă. Printre cuvintele germanice care îl pot explica pe *knjaz*’ sunt și cele care înseamnă și azi ,rege’ în limbi precum engleza (*king*), germana (*König*), sau daneza (*konge*).

⁵⁶ Cf. DELR-I 2012, s.v. *boier*.

⁵⁷ Cf. MDA-I 2001, s.v. *boier*.

⁵⁸ Cf. CIORĂNESCU 2001, s.v. *boier*.

⁵⁹ Pentru proveniența din substratul pre-roman a rom. *moș* (cf. alb. *moshë*, ,vârstă’) vezi PORUCIUC 2003.

Să începem cu părerea lui C. Giurescu⁶⁰, care, la rândul lui, citează din *Geschichte des rumänischen Volkes* (1905), elaborată de tânărul, pe atunci, Nicolae Iorga:

*N. Iorga împărtășește părerea că boieria pornește de la slujbă. El afirmă că la început numai dregătorii se numeau boieri, titlu adus cu ei de căpeteniile sârbo-bulgare aruncate de cucerirea turcească dincoace de Dunăre, care ar fi fost și cei dintâi dregători. Cu timpul, prin donații domnești, colonizare și cumpărături, boierii, la început foști țărani sau străini, se transformară într-o aristocrație de mari proprietari. [...] Părerile istoricilor sunt, după cum vedem, foarte împărțite [...]: unii pun formarea boierimii în legătură cu slujbele, alții cu stăpânirea pământului.*⁶¹

Deși putem fi de acord cu părerea lui Iorga potrivit căreia „boieria pornește de la slujbă”, este greu de acceptat sugestia că tagma celor numiți la noi *boieri* și-ar fi avut începuturile abia în perioada în care, sub presiunea turcească, niște căpetenii sârbo-bulgare și-ar fi adus cu ei „titlul” la nord de Dunăre. Ar reieși că, în noua patrie, respectivele căpetenii au căpătat îndată și „slujbă”.

Pentru că vorbeam de începuturi, potrivit recentului DELR-I (2012, s.v. *boier*), s-ar părea că prima atestare a rom. *boier* provine din anul 1432. Ar însemna totuși că nu s-a ținut cont de faptul că titlul respectiv apărea, în forma latinizată *boyaro*, încă din „primul text diplomatic latin (păstrat) din Moldova, actul de omagiu din 1387”⁶², după cum arată Mihaela Paraschiv, care, la aceeași pagină, menționează și folosirea unor forme precum *boyerus* și *boiero*, în cele mai vechi documente moldovenești scrise în latină. De observat este că cele din urmă două variante (cu *-er* în loc de *-ar*) reflectă deja forma actuală, *boier*, la care s-a ajuns printr-o schimbare fonetică specific românească⁶³. Deoarece ar reieși că românii foloseau deja forma *boier*, în limbajul curent din secolul XIV, se ridică mari îndoieli cu privire la posibilitatea ca respectivul termen, într-o formă sud-slavă (*boljarin*, sau *boljar*), să fi ajuns la noi din sudul Dunării abia în perioada expansiunii turcești și să fi devenit rapid desemnarea de bază pentru „mai-marii” din diverse ținuturi populate de români la nord de Dunăre.

Din sudul Dunării a fost preluată, cu siguranță, forma cărturărească *boljarin* (un derivat cu sufixul *-in*, cel discutat deja de Leger), formă care, mai ales în transcrierea Болѣрин avea să fie folosită în documentele în limba slavonă redactate în principatele române practic până la sfârșitul epocii medievale. A nu se uita însă că, în terenul limbii române, varianta slavonă în discuție nu a intrat vorbirea curentă, nu a avut derivări, și nici nu a fost transferată în onomastica românească (vezi mai jos). Dovezi în privința respectivă sunt și susmeționatele forme latinizate – precum *boyerus* și *boiero* – bazate evident pe forme românești din vorbirea curentă, nu pe forme slavone. În privința respectivă, este de remarcat faptul că, în unul și același document – în care se folosea atât slavona de cancelarie, cât și româna scrisă cu alfabet chirilic –, puteau apărea două forme distincte pentru desemnarea rangului boieresc. Ca exemplificare, voi cita dintr-un asemenea document bilingv redactat în 1602, la curtea munteană a lui Simion Movilă:

Milostijeju božieju Ioann" Simion" Mogila voevoda i gospodin" vlaškoj zemli, pišet gospodstvo mi boljarinim [Болѣриним] gospodstva mi Voda logofet i Sideri bani kraljovskim. După aceia vă grăescu domniâa mé pântru rândul lu Hamza ot Spinéni, c-au venit nainté domni-méle de s-au jeluît cum

⁶⁰ Este vorba de studiul *Despre boieri* al lui Constantin GIURESCU, studiu care a fost „publicat de fiul său, Constantin C. Giurescu, în 1919 și într-o a doua ediție în 1943” (după cum arată Dinu C. Giurescu într-un adaos la ediția din 2008 a volumului lui C. Giurescu, *Despre boieri și despre rumâni*, p. 182).

⁶¹ Cf. C. GIURESCU 2008: 197-198.

⁶² Cf. PARASCHIV 2004: 326.

⁶³ Schimbarea în *e* a vocalei *a* din sufixul *-ar* (provenit din lat. *-arius*) s-a produs datorită unei încadrări palatale a vocalei respective. Mai precis, schimbarea s-a produs într-o perioadă în care acel *r* din sufixul în discuție încă era palatalizat, ca *r'* (așa cum a rămas în pronunțarea moldovenească), iar tema cuvântului se termina în *i*, vocalic sau semivocalic. Evoluții similare sunt de văzut și în cazuri precum *vier* – „poate direct din lat. *vinearius*” (cf. CIORĂNESCU 2001, s.v. *vie*) –, sau *oier* (= arom. *uear*) – „pe care Pascu [...] îl derivă din lat. **oviarius*” (cf. CIORĂNESCU 2001, s.v. *oaie*). Este vorba tocmai de schimbarea de care a ținut cont GĂMULESCU (1983: 79 – citat și mai jos), atunci când, cu privire la *bojer* din sârbă-croată, a afirmat că „originea lui românească este certă”.

au fost cumpărat Calotă ban jumătate de satu den Sălcută [...]. Deci domniŃa mé lém fost dat lége acelor rumăni 12 boŃari să jure, cum Ń-au cumpărat Calotă ban fără voia lor [...].⁶⁴

Așadar, la anul 1602, respectivii „juraŃi” sunt desemnaŃi în partea slavonă a textului ca Болѣриним (*boljarinim*, cu terminaŃia de dativ plural *-im*), iar în partea scrisă în românește, tot cu alfabet chirilic, ei sunt desemnaŃi ca *boŃari*⁶⁵. Și tot ca o dovadă, în favoarea ideii că boieria timpurie a reprezentat în primul rând un „oficiu”⁶⁶, voi menŃiona și consemnarea variantei *boiaru* (a se pronunța *bo-iá-r'u*, cu *r* „muiat”) în alt text din sec. XVII, anume prima traducere românească integrală a textului nou-testamentar. Este vorba de *Noul Testament* (NT) tipărit la Alba Iulia (Bălgrad) în 1648, prin strădania mitropolitului Simion Ștefan.

În NT 1648, personajul care (în Matei, 9,18) i s-a închinat lui Isus și l-a rugat să-i învie fiica (tocmai răposată) este prezentat ca „un boiaru” (scris Боарю). Desemnarea respectivă corespunde cu ἰδοὺ ἄρχων („un oarecare fruntaș”) din NT grecesc și cu *princeps unus* din *Vulgata*. Surpriza este că, în biblia slavonă⁶⁷, personajul în discuție nu este desemnat, cum ne-am aștepta, prin *bol'arin*, ci prin *knjaz'*. Mai mult, în niciuna dintre variantele NT în limbile slave din vecinătatea României nu apare, în locul respectiv, vreun termen corespunzător lui *bol'arin* din slavona bisericească, ci diverși termeni cu sensurile „căpetenie, șef (precum *načalnik* în rusă și bulgară, *glavar* în sârbă-croată etc.). Iar în albaneză, în același pasaj biblic, apare *një nga krerët*, unul dintre capi⁶⁸. Deci se poate spune că doar în versiunea românească a NT (1648) s-a folosit un termen transcris ca *boiaru*. Același termen s-a folosit, de fapt, și în alt episod (Marcu, 6, 21), unde, în aceeași versiune românească a NT, îl vedem pe Irod oferind o „cină boiarilor săi și căpitanilor și mai-marilor”.

Tot *boiaru* (respectiv *boiarilor*) apare și în transcrierea pasajelor corespondente din *Biblia de la București* (BB 1688), dar acolo este de găsit termenul respectiv și în context vechi-testamentar (vezi mai jos). Surprinzător este că, în glosarul ediției din 1988 a BB, este dată doar o variantă sufixată, de inspirație slavonă, anume *boiaren*, cu sensurile „stăpân, căpetenie”. Tot acolo sunt indicate trei pagini (cu coloanele corespunzătoare) în care ar apărea *boiaren* în ediția respectivă a BB, anume în 40/a (*Ieșirea*), 94/a (*Numerile*) și 814/b (*Ioan*). Este adevărat, în episodul din *Ieșirea* în care Moise încearcă să aplaneze un conflict între doi evrei, cel în culpă dintre cei doi îi aruncă întrebarea: „Cine te-a pus boiaren și judecătoriu pre noi?”. Tot *boiaren* (deci, totuși, nu *boliarin*) este folosit și în context nou-testamentar (*Ioan*), în pasajul în care fariseul Nicodim este prezentat ca „boiaren al jidovilor”. Însă, în mult mai multe locuri din BB, este de găsit *boiaru*, inclusiv în pasajul indicat prin 94/a din susmenționatul glosar. Este vorba de pasajul (din *Numerile*) în care se prezintă „socoteala care au socotit Moisi și Aaron și boiarii lui Izrail, 12 bărbați, un bărbat dupe un neam”, în continuare fiind menționați capi ai clanurilor israelite, desemnați ca „boiariul (Боарюль) fiilor lui Gad”, „boiariul fiilor Iudei”, „boiariul fiilor lui Isahar” etc. Așadar, izvoditorii Bibliei din 1688 au socotit că rom. *boiar* putea desemna șefii tribali ai evreilor vechi-testamentari, dar îi putea desemna și pe curtenii lui Irod, după cum vedem nu doar în BB 1688, ci și în mai timpuriul NT din 1648. De fapt, putem considera că, la 1648, Simion Ștefan (sau unul dintre colaboratorii lui) a găsit de cuviință să folosească un titlu din româna vremii sale, anume *boiaru*, cu referire la ranguri specifice societății evreilor biblici din diverse perioade. Pentru comparație, după cum am văzut mai sus, în „cronica primară” rusească din sec. XII fusese aplicat termenul *boljare* (plural) nu doar însoțitorilor varegului Rurik, ci și căpeteniilor bolgare, ca și curtenilor bizantini. Deci nu e de mirare că și rom.

⁶⁴ După HASDEU, *Cuvente*, I, ed. Mihăilă, G., 1983: 160.

⁶⁵ La acest punct trebuie să fac observația că litera chirilică Ъ (transliterată ca *ě*, sau ca *é*) – adică litera care apare, în textul citat, în Болѣриним – putea fi folosită „nu doar pentru *ě* și *jě*, ci și pentru *ja*” (cf. CARLTON 1990: 58 – trad. A.P.). Însă în cazul pluralului românesc transliterat ca *boŃari* nu s-a folosit tot Ъ, ci ligatura Ъа (reprezentând diftongul *ja*).

⁶⁶ În notele adăugate la textul din 1602, HASDEU (1983: 161) îi echivalează pe cei 12 *boŃari* cu „conjuratores din legislația germană medievală”.

⁶⁷ Textul biblic slavon este reprodus pe <https://pomog.org/bible-church-slavonic>.

⁶⁸ Pentru textul biblic în diverse limbi, a se vedea www.biblegateway.com.

boiar a fost aplicat de „izvoditorii” (= traducătorii) români atât unor căpetenii sau fruntași locali, cât și unor dregători precum cei de la curtea lui Irod⁶⁹.

Din unele date menționate mai sus, reiese că *boiar* (sau chiar *boier*) era deja atestat în scris (în forme latinizate) în Moldova încă din secolul XIV. În ce privește Transilvania, cu siguranță *boiar* se folosea acolo cu mult înainte de traducerea în română a *Noului Testament* la Alba Iulia. Printre altele, după cum menționează D. Prodan, un „*boiar Udriște*”, latinizat ca *boyaro Wdrysthya*, era menționat în 1483, în Țara Făgărașului⁷⁰, și tot acolo „*boieritul*” era desemnat prin formula *Officium Bojeronatus*⁷¹. (De remarcat este că în cel de-al doilea termen al formulei respective se întrevide chiar forma modernă, adică *boier*, cu *e*, nu cu *a*.) La aceeași pagină, Prodan face următorul comentariu cu privire la „*boieritul*” din Transilvania și la implicațiile formulei *Officium Bojeronatus*: „Pusă în frunte în contextul daniei sau întăririi, rămîne o insinuare că *boieritul* pentru noul stăpîn e înainte de toate un *officium* [...], aruncînd o umbră asupra calității de fond a *boierului*, de stăpîn feudal”⁷². Pentru că mai jos voi da o întreagă serie de argumente onomastice, voi menționa aici și că – după cum reiese din câteva tabele, privitoare tot la Țara Făgărașului, incluse în volumul Prodan 1991 – spre mijlocul secolului XVII (deci exact în perioada în care s-a tradus *Noul Testament* la Alba Iulia), *Boier* era deja folosit mai degrabă ca supranume, decât ca titlu⁷³. De exemplu, în tabelul dat la p. 49 din volumul menționat, apar personaje precum *Bucur Boier*, *Stan Boier*, *Ionașcu Boier* și *Marcu Boier*⁷⁴. Voi mai avea de adăugat (vezi mai jos) că nu doar Țara Făgărașului (unde tagma *boierească* a supraviețuit mai îndelung), ci și alte zone din Transilvania oferă dovezi ale marii vechimi a *boieriei* – și a numelor care o reflectă – în voievodatul respectiv.

La acest punct mai este de remarcat că tot la aspecte transilvane, însă dintr-o perioadă mult mai timpurie decât cea avută în vedere de Prodan, se referă și reputatul cercetător în domeniul „arheologiei sociologice” a satului medieval românesc, Henri H. Stahl, care, în volumul său din 1980, publicat la Cambridge 1980⁷⁵, se referă și la evenimente din Transilvania secolului XIII:

În Miserabile Carmen a călugărului Rugerius, care descrie invazia tătarilor [=mongolilor] în Transilvania [1241], găsim confirmări directe ale modului în care nomazii i-au folosit pe cnezii, membri ai „aristocrației tribale”. S-a putut stabili o comunitate de interese între „aristocrația tribală” autohtonă și cuceritorii nomazi [...]. Dar voievozii și cnezii, care formau o clasă distinctă și care purtau denumirea turanică de „boieri”, încă aveau un interes comun cu vechii lor frați tribali, anume cel al independenței.”⁷⁶

Există destul de multe argumente (invocate mai sus, ca și mai jos, în acest studiu) în sprijinul ideii că *boier*, cu forma timpurie *boiar*, era un titlu folosit (alături de *cneaz* și *voievod*) chiar înainte de secolul XIII, atât la sud, cât și la nord de Carpații Meridionali. Îndoiei putem avea doar în privința originii „*turanice*” a termenului *boier*, ideea unei asemenea origini fiind cu siguranță preluată de Stahl din opinii etimologice dominante în vremea sa.

⁶⁹ Într-o ediție românească mai recentă a Bibliei (1975), în pasajele nou-testamentare menționate mai sus, nu găsim *boier*, ci *dregător* (de la *a drege* < lat. *dirigere*).

⁷⁰ PRODAN 1991: 11.

⁷¹ PRODAN 1991: 31.

⁷² O explicație pentru deteriorarea aceluia *Officium Bojeronatus* în Ardeal a dat Popa-Lisseanu în studiul său *Secuii și secuizarea românilor*, scris în 1932 (cf. POPA-LISSEANU 2014: 57-58): „Toți voievozii, toți chinezii și toți nemeșii – numele de *boier* s-a păstrat numai la Făgăraș – s-au maghiarizat, primind religia catolică [...]. Numai *boierii* de la Făgăraș nu s-au maghiarizat, în totalitatea lor, [...]. fiindcă se găseau în mijlocul unei mase compacte de Români care stăteau în legături mai strânse cu cei de peste Carpați [...].”

⁷³ În al său dicționar onomastic, CONSTANTINESCU (1963, *Partea a II-a*) dă următoarea definiție, în articolul BOIER: „titlu și rang social, luat și ca nume de familie”.

⁷⁴ Ceva mai târziu, în 1718, un sas înstărit (Petrus Herrmann) consemna afacerile pe care le avea cu un *Barb Millye Bojer* (=Barbu Milea Boier), precum și cu un alt „*boier*”, *Ioan Pura* (cf. ARMBRUSTER 1980: 343-344).

⁷⁵ După cum observa recent BABINSKAS (2018: 425-426), se pare că respectivul volum al lui STAHL și, mai ales, opiniile acestuia privitoare la „tributalism” (ca deosebit de „feudalism”) și la „the communal mode of production”, au avut mai multe ecouri peste hotare decât în România.

⁷⁶ Trad. A.P., după STAHL 1980: 32.

Folosirea, de către Stahl, a termenului „turanic” (între timp intrat în desuetudine) cu siguranță reflecta și teoria conform căreia daco-rom. *boier* și-ar avea originea într-un titlu preluat de către slavii sudici de la bolgarii care s-au impus ca elită dirigentă la sud de Dunăre pe parcursul secolelor VII-IX. Preluarea direcției etimologice respective este de găsit și într-o cunoscută istorie a limbii române, cea a lui Rosetti: „Termenul *boier* vine din bulgară, unde el desemnează pe demnitarul Curții și pe proprietarul de pământ. [...] Boierii au obligații militare față de domn”⁷⁷. La acestea, Rosetti adaugă o notă (în text, la aceeași pagină), în care se referă la ceea ce spusese C. Giurescu (în *Evoluția țărănimii române în sec. XIII-XX*) cu privire la boierii români ca urmași ai slavilor „deveniți stăpîni ai pămînturilor, cf. « maiores terrae » [...]”, în 1247, diploma ioaniților”. În acest caz ar trebui să acceptăm (și nu este cazul) ideea că boieri slavi se impuseseră în spațiul nord-dunărean mult mai devreme decât acele presupuse „căpetenii sirbo-bulgare” refugiate din sudul Dunării sub presiunea otomanilor (vezi linia Iorga-Giurescu reflectată într-un citat dat mai sus).

O atitudine diferită, față de cei menționați mai sus, a avut Gheorghe Ivănescu, în cea mai consistentă istorie a limbii române, în care savantul ieșean face permanent apel la dovezi istorice și arheologice⁷⁸. În primul rând, Ivănescu a considerat că sunt de criticat unele idei (mai timpurii) ale istoricului P. P. Panaitescu, cu privire la influența slavilor în crearea unei pături aristocratice medievale la români. În următorul pasaj, după ce face referire la părerile lui P. P. Panaitescu privitoare la formarea nobilimii europene ca urmare a migrațiilor din Evul Mediu incipient (invocată fiind și „cucerirea românilor de către slavi în secolul al VI-lea”), Ivănescu face o critică a unora dintre acele păreri:

Dacă aceste afirmații sînt valabile pentru cele mai multe regiuni din Europa occidentală [...], nu se poate admite totuși că boierimea română a rezultat prin cucerirea slavă. Aceeași cucerire din sudul Dunării ar fi trebuit să-i transforme pe românii din sudul Dunării în iobagi sau șerbi, ceea ce nu pare just. Slavii n-au cucerit populație, ci pămînt [...]. Ei au ocupat acest pămînt în favoarea comunităților lor gentile (tribale), nu pentru a deveni o clasă superioară. [...] Trebuie să se admită că slavii veniți la noi erau organizați gentilic și au rămas așa încă multă vreme.[...] O parte din boierimea din Dacia s-a putut recruta din slavi, dar aceasta abia în veacurile al IX-lea și al X-lea. Atunci s-a impus în română numele boier (< boljarinū), care își are originea tocmai la bulgarii de neam uralo-altaic, stabiliți în secolul al VII-lea în teritoriul slavilor dintre Balcani și Dunăre [...]. P. P. Panaitescu afirma însă [...] că instituția exista la slavi înaintea termenului. Lucrul este imposibil de admis, deoarece la slavi nu au existat boieri până ce bulgarii uralo-altaici nu au cucerit pe slavii dintre Balcani și Dunăre.”⁷⁹

Ca un fapt remarcabil, opiniile filologului Ivănescu privitoare la istoria slavilor „gentilici” le prefigurează pe cele enunțate (cu totul independent) de mai recentul istoric austriac W. Pohl, pe care l-am citat mai sus. Chiar dacă Ivănescu pare să fi fost de acord cu opinia dominantă (dar foarte îndoielnică) privitoare la originea rom. *boier* în acel sud-slav. *boljarinū* (care, l-a rândul lui, ar fi provenit dintr-un termen „uralo-altaic”), o atenție deosebită merită opinia lui, bine argumentată, potrivit căreia boierimea română nu putea rezulta din „cucerirea slavă”. După cum vedem în citatul de mai sus Ivănescu admite totuși că, în secolele IX-X, o parte din boierimea românească „s-a putut recruta din slavi” (bineînțeles, în acest caz fiind vorba de sud-slavi mobilizați de elita războinică de sorginte bulgară). Este însă de adăugat că, în principal din cauza lipsei de documente din perioada în discuție, este greu de demonstrat că tocmai „recruțații” respectivi ar fi fost cei care au adus cu ei și au impus titlul de *boier* la nord de Dunăre.

⁷⁷ ROSETTI 1986: 267.

⁷⁸ De fapt, opinia lui IVĂNESCU (1980) asupra problemei în discuție era diferită nu doar de cele exprimate de C. Giurescu și de Rosetti, ci și de cea a lui Pușcariu. Acesta din urmă, sub mărturisita influență a viziunii susținute de C. C. Giurescu în *Istoria românilor* (1935), s-a arătat a fi de acord cu ideea că, în nordul Dunării, slavii „au venit ca un popor năvalnic de cuceritori”; mai mult, în același pasaj, Pușcariu a făcut următoarea afirmație (greu demonstrabilă): „După ce ne-au subjugat, ei au format clasa dominantă, boierimea – cuvântul *boier* însuși e de origine slavă – impunând limba lor în biserică, administrație și în vorbirea claselor privilegiate românești [...]” (cf. PUȘCARIU 1976: 294).

⁷⁹ IVĂNESCU 1980: 377.

La doi ani după publicarea *Istoriei* lui Ivănescu, apărea volumul *Moldova în secolele XI-XIV* al istoricului Victor Spinei (1982), care face și critica unor opinii exprimate de anumiți predecesori cu privire la raportul alogen-autohton manifestat în închegarea aristocrației timpuriu-medievale din partea estică a spațiului etnic românesc. În următorul pasaj, Spinei îi critică pe unii istorici (în note fiind menționați în mod expres L. Rásony și P. P. Panaitescu), care au exagerat ponderea factorilor alogeni în „geneza feudalismului românesc”:

Ipoteza rolului esențial al turanicilor sau al slavilor la crearea clasei boierești din societatea românească nu se bazează decât pe mărturii istorice mai puțin semnificative, care nu asigură temeiuri științifice concludente pentru formularea în acest sens a unor concluzii cu valoare generalizantă privind întregul spațiu românesc. Prin îmbrățișarea acestor teorii s-a încercat să se găsească similitudini în teritoriile românești pentru situații istorice de felul celor create prin stabilirea francilor în Gallia, a bulgarilor în Balcani, a varegilor în Rusia, sau a normanzilor în Anglia.⁸⁰

De menționat în acest context este și că, referitor la o anumită fază din dezvoltarea „statului medieval transilvan”, Ioan-Aurel Pop (în volumul său, în engleză, din 1996) face referire și la raportul alogen-autohton, în circumstanțele specifice Transilvaniei aflate sub dominația regilor Angevini de pe tronul Ungariei:

Feudalitatea românească [...] și-a păstrat, împreună cu populația, autonomia locală în zonele românești. O modalitate de păstrare a respectivei autonomii a fost prin intermediul adunărilor locale, inițial controlate de cnezi, iar ulterior de nobili-cnezi (care deveniseră stăpâni feudali după modelul occidental) și de cei care deveniseră boieri (doar în Făgăraș, unde stăpânii feudali au fost oficializați după modelul bizantin-slav, ca la sud de Carpați). Originea acestor adunări este de găsit în tradițiile pre-feudale și în legile comunitare comune, dar și în evoluția timpuriu-feudală a societății locale. Cu alte cuvinte, respectivele adunări din țările românești au apărut atât ca urmare a tradiției „oamenilor buni și bătrâni” de a se aduna (chemând și tot satul la adunare) [...], cât și ca o tendință a feudalității incipiente – reprezentate de cnezi – de a-l sprijini și consilia pe cel ales ca voievod.⁸¹

Redate mai sus, într-o formă foarte concisă, sunt particularități ale contextului care s-ar putea interpreta ca feudalism transilvan timpuriu (urmând modele vest-europene), cu unele trăsături care reprezentau interesante semne de continuitate. Însă, în lipsa unor consemnări concrete ale circumstanțelor pre- și proto-feudale din spațiul etnic românesc, se ridică și unele întrebări, precum următoarele: (1) Cum se face că, deși (potrivit opiniei generale) boieria a trecut munții dinspre sud și aparent a prins teren doar în Făgăraș, din folclorul și onomastica din întreaga Transilvanie (propriu-zisă), ca și din Maramureș și Banat iese pregnant în evidență (după cum vom vedea mai jos) „figura” boierului? (2) Dacă, urmându-l pe Ivănescu, acceptăm că, în perioada pătrunderilor mai semnificative a slavilor în teritorii ale fostei Dacii (încă înainte de anul 600), aceștia aveau o organizare socială „gentilică”, cum se face că de la ei au preluat românii termenii *knjaz* și *voevoda* (care au ajuns să concureze cu titluri moștenite din latină, precum *jude* și *domn*)? La prima întrebare sunt sugerate răspunsuri mai jos (în paragrafele referitoare la folclor și onomastică, precum și în partea a II-a a lucrării de față). În ce privește a doua întrebare, după cum am menționat într-o notă mai sus, *knjaz* reprezintă o clară preluare din vechea germanică în vechea slavă (sau chiar în proto-slavă)⁸², de unde a intrat în româna timpurie, unde s-au păstrat formele *cneaz* și *chinez*⁸³. Iar în ce îl privește pe *voevoda* (v.slav. *voj* ‚războinic, oștean’ + *voda* ‚conducător’), chiar dacă Vasmer (1986, s.v. *voevoda*) s-a îndoit de opinia lui Meillet⁸⁴, cu siguranță cel din urmă a avut dreptate în a susține că termenul slav în discuție reprezintă o calchiere după un compus vechi germanic,

⁸⁰ SPINEI 1982: 228.

⁸¹ Trad. A.P., după POP 1996: 194.

⁸² Cf. VASMER 1986 (vol. II), s.v. *knjaz*’ (князь).

⁸³ Vezi articolul *chinez* în dicționarul etimologic CIORĂNESCU 2001.

⁸⁴ Cf. VASMER 1986 (vol. I), s.v. *voevoda* (воевода).

cel care a supraviețuit în germană ca *Herzog*, provenit din v.germ.s. *herizogo* ‚conducător de oaste’, bazat pe un compus proto-germanic format din **harjaz* ‚oaste’ + **tuga* ‚conducător’ (de fapt, literalmente, ‚trăgător’)⁸⁵.

În sfârșit, ca să revenim la *boier* (pentru care iau în considerație tot o sorgintă veche germanică), trebuie să observăm că general acceptata idee a transferului titlului respectiv de la bolgarii turcici la sud-slavi, apoi de la aceștia la românii de la nord de Dunăre (care l-ar fi transmis apoi celor din Transilvania), este contrazisă și de cultura tradițională și de onomastica românească, după cum vom vedea imediat mai jos.

BOIERII COLINDELOR ROMÂNEȘTI

Fără a avea pretenția de a fi consultat toate (foarte numeroasele) culegeri de folclor ritual românesc, socot colecțiile din care voi cita mai jos a fi suficiente pentru ajungerea la unele concluzii semnificative pentru argumentația acestei lucrări. Voi observa mai întâi că, la sărbătorile de iarnă ale românilor, colindătorii deseori le conferă (ceremonial) gazdelor rangul de „boieri” (adică exact rangul conferit și nuntașilor din Rusia tradițională – vezi primul citat din Leger mai sus). Voi începe cu citarea primele două versuri dintr-o colindă (cu binecunoscutul refren „Florile dalbe”) culeasă în Moldova de Vasile Alecsandri: „Sculați, sculați boieri mari,/ *Florile dalbe*,/ Sculați voi români plugari”⁸⁶. Dacă această înfățișare a celor două păături sociale (fundamentale pentru istoria medievală românească) ar apărea doar în colinda respectivă, am putea bănuși că aici, ca și în alte cazuri, ar putea fi vorba de vreo „intervenție livrescă” datorată poetului-culegător în discuție. Dar variante ale respectivului început de colindă apar și în texte culese (în diverse perioade) în cu totul alte colțuri ale spațiului etnic daco-românesc.

În colecția Herța 2000⁸⁷ este inclus un text de colindă (transcris după o fonogramă) cu un început redat după cum urmează: „Sculaz, sculaz boieri mari,/ *Florile dalbe ler de măr*,/ Sculaz voi români plugari”⁸⁸. În alt volum antologic, Moanță 2002, este redată o colindă din Almaș-Săliște (Hunedoara), culeasă în 1968 și inclusă în fonoteca Societății Române de Radiodifuziune. Respectiva colindă începe astfel: „Ia, sculaț, voi boieri mariu,/ *Zorile-s dalbe de zăuă*/ Ia, sculaț, români plugariu”⁸⁹. O atenție deosebită merită colindele incluse (cu numerotare de la 1 la 174) într-o colecție de folclor bănățean⁹⁰, în care colinda 19 începe cu „Sculați, sculați, boieri mari,/ *Darui Doamne* [...] / Sculați, voi, români plugari”, iar colinda 26 cu „Sculați, sculați, boieri mari,/ *Domnui Doamne*,/ Sculați, voi, țărani plugari”. Am lăsat Banatul la urmă nu doar datorită celor două colinde conținătoare ale formulărilor care imediat amintesc de colinda moldovenească culeasă de Alecsandri, ci și pentru alte motive, legate de „boierie”.

Ridicarea laudativ-rituală a gazdelor la rang de „boieri”, ca și includerea în colinde a unor „mari boieri” (ca personaje colective) sunt aspecte specifice folclorului ritual cules în diverse colțuri ale României⁹¹. Am rămas însă cu impresia că nicăieri prezentarea „boieriei” nu este atât de pregnantă ca în susmenționata colecție

⁸⁵ PFEIFER (2004, s.v. *Herzog*) a manifestat o justificată îndoială cu privire la o opinie mai veche (a lui E. Schröder, 1924), potrivit căreia compusul germanic în discuție ar reprezenta și el o calchiere după un rang militar vechi grecesc, fie *strategos*, fie *stratelates*. O asemenea viziune nu este acceptabilă, în primul rând pentru că cele mai lămurite atestări ale compusului proto-germanic pe care se bazează germ. *Herzog* (atestat ca *herizoho* în sec. VIII) sunt din vechea vest-germanică, nu din vechea est-germanică (în speță gotică, adică limba germanicilor care s-au aflat în cel mai strâns contact cu lumea vorbitoare de greacă). Este de adăugat aici că proto-germanicul **tuga*, vizibil în elementul secund din *herizoho* (= *heretoga* în vechea engleză), este corespondent etimologic perfect al lat. *dux* (*duca* în româna medievală), termen pe care românii l-au folosit și în desemnarea unor căpetenii războinice ale germanicilor.

⁸⁶ Colinda în discuție a fost inclusă în volumul antologic ILIN 1985: 140.

⁸⁷ Colecția respectivă include transcrieri ale unor fonograme din Arhiva Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice, ca și din Arhiva de Folclor din Cluj.

⁸⁸ Cf. HERȚEA 2000: 85.

⁸⁹ Cf. MOANȚĂ 2002: 15.

⁹⁰ Este vorba de colecția CĂLIMAN / VESELĂU 1996, care a rezultat din acțiuni de culegere efectuate în anii 1960-1980.

⁹¹ Vezi, de exemplu, colinda muntenească intitulată „Sandul” (culeasă de G. Dem. Teodorescu în 1869), care începe cu „În seara de Sîn-Vasile/ Toți boieri la curte-mi vine” (TEODORESCU, ed. 1985: 52); sau colinda moldovenească în care „La cel pom mare rotat,/ Mult sobor s-a adunat/ De boieri și de cucoane” și cea oltenească în care apare îndemnul „Ia sculați, sculați,/ Voi, boieri bogăți”, ambele culese de Caraman (numerotate 1, respectiv 4 în antologia CARAMAN 1982).

de folclor bănăţean. Să începem cu prezentarea unui personaj cu prestanţă (desemnat atât ca „domn”, cât şi ca „boier”) din colinda 20: „Fericam de el,/ *Dai, Domnului Doamne*,/ De cest domnui bunu,/ Unde că-l mai vezi?/ Între ceilalţi boieri”. Un personaj asemănător, aflat în contact direct cu divinitatea, apare în colinda 41 (cu motivul „măr mărgărit”): „Ferică de el,/ De boier bătrân,/ Ce loc bun mi-ş are,/ Locu-i bun de rai./ [...] În vârşul mărului/ Vede curcubeu,/ Şade-un Dumnezeu,/ Şade şi priveşte/ Cest boier bătrân”. Un „boier” iese în evidenţă şi în refrenul colindei 30 (cu motivul cerbului năzdrăvan): „Da roagă, se roagă,/ *Domnule boieru*,/ Juni colindători,/ Pe ei să-i slobozi/ În curtea dumitale,/ Că ei au scornit/ Un stroian de cerb”. Nu este de neglijat nici consoarta boierului, care apare în colinde precum cea cu numărul 23 („Dar în pat cine-i culcat?/ Că-i culcat boierul gazdă,/ Cu dalba lui boiereasă”), sau cea cu numărul 40 („Ceasta-i doamnă-aleasă,/ Mare boiereasă”). La termenul *boiereasă* (căreia îi corespunde termenul albanez *bujoreshtë*) voi reveni mai jos, dintr-un unghi etimologic. Aici voi încheia concisa prezentare a unor colinde bănăţene cu „boieri”, printr-un citat mai extins din foarte interesanta colindă 22 (din aceeaşi colecţie), pe care o iau în consideraţie ca pe o concentrată imagine a ierarhizării boierilor (pe categorii de vârstă): „Ici, la astă casă,/ Beau boieri la masă,/ Beau, se sfătuiesc:/ Carele-i mai mare,/ Carele-i mai tare,/ Tari-s de tăreţe,/ Mari-s de măreţe,/ Domni de bătrâneţe”. (Şi din nou îl găsim pe *domn*, cel moştenit din latină, alăturat lui *boier*, cel a cărui origine încă rămâne de stabilit.) Nu am găsit o prezentare a unei asemenea ierarhizări în vreo altă colindă românească. Iar dacă aplecarea autorului de faţă spre boieria înfăţişată în colindele bănăţene poate părea nejustificată, vom vedea îndată mai jos că, şi în domeniul onomasticii cu referiri la boierie, primează Transilvania, Banatul şi Maramureşul, mai degrabă decât Muntenia, Oltenia şi Moldova.

NUME PROPRII ROMÂNEŞTI BAZATE PE APELATIVUL BOIER

Nu voi putea fi la fel de concis în prezentarea bogăţiei de nume proprii româneşti (în principal nume de localităţi şi nume de persoană) care au la bază apelativul *boier*, sau una dintre variantele sale. Dintre satele pe care le-am găsit consemnate într-un destul de recent dicţionar al localităţilor din România⁹², voi da prioritate (şi vom vedea de ce) satului maramureşean *Boereni*, scris şi *Boiereni* (aparţinător de Târgu Lăpuş)⁹³, sat atestat documentar mai întâi în 1584. Din aceeaşi categorie toponomastică fac parte denumirile a trei sate (pentru care dicţionarul în discuţie nu indică primele atestări), anume: un *Boereşti* (vechea denumire a satului Cioara de Sus, care aparţine de oraşul Baia de Arieş, jud. Alba), un alt *Boereşti* (sat desfiinţat în 1968, fiind unificat cu satul Suseni, com. Suseni, jud. Argeş) şi al treilea *Boereşti* (sat desfiinţat, prin unificare cu satul Creţeni, jud. Vâlcea). La acestea se adaugă şi *Boiereasca* (azi *Brazii*, jud. Ialomiţa). Cele trei din urmă evident se încadrează într-o categorie de oiconime discutate de Iorgu Iordan în *Toponimia românească*, cap. II, *Sociale*⁹⁴, mai precis în subcapitolul în care sunt abordate „toponimice care arată raporturi de proprietate”⁹⁵. Acolo sunt prezentate şi oiconimele duble în care *Boiereşti* (de la „determinativul” *boieresc*)⁹⁶ marchează sate ale căror „raporturi de proprietate” se deosebeau de cele din satele învecinate.

Iată câteva dintre exemplele date de Iordan în susmenţionatul subcapitol: *Arămeşti-Boiereşti* – *Arămeşti-Răzăşi* (lângă Buhuşi), *Dragomireştii-Boiereşti* – *Dragomireştii-Răzăşi* (lângă Bârlad), *Hurdugi-Boiereşti*

⁹² Este vorba de GHINEA, GHINEA 2000.

⁹³ Din 1864 (cf. SUCIU 1967, s.v. *Dumbrava Nouă*) până în 1965 (cf. GHINEA, GHINEA 2000, s.v. *Boereni*), satul în discuţie a fost denumit *Dumbrava Nouă*.

⁹⁴ După cum indică IORDAN într-o notă de subsol (1963: 154), „o bună parte” din capitolul respectiv a fost inspirată de lucrări publicate de Radu Rosetti şi Henri H. Stahl.

⁹⁵ IORDAN 1963: 187-190.

⁹⁶ A nu se uita, în acest context, că *boieresc* a funcţionat şi ca substantiv, cu sensul de „obligaţie a ţăranilor dependenţi de a executa munci agricole în folosul boierului” (cf. MDA-I, s.v. *boieresc*). Desigur era vorba de ţăranii din sate desemnate ca *boiereşti*, pentru a le deosebi de cele *domneşti* şi de cele *mănăstireşti*.

– *Hurdugi-Răzăși* (lângă Huși), *Rusenii-Boierești* – *Rusenii-Răzăși* (lângă Bacău)⁹⁷. Înainte de a trece la enumerarea oiconimelor din categoria în discuție, Iordan face mențiunea că „situația descrisă” reprezintă de fapt „o caracteristică a toponimiei Moldovei și Munteniei (cu Oltenia), adică a provinciilor care au avut din capul locului un regim identic în ce privește proprietatea solului”⁹⁸. (Ar fi rămas de precizat când anume va fi fost „capul locului”.) Oricum, în contextul respectiv, Iordan nu face referire și la susmenționatul *Boierești* din Munții Apuseni (Baia de Arieș), pe care dicționarul Ghinea / Ghinea 2000 îl prezintă ca „veche denumire” a satului Cioara de Sus⁹⁹, fără a indica însă cât de veche era de fapt acea denumire (vom vedea mai jos că nici dicționarul Suciș nu ne lămurește în privința respectivă).

Iordan revine la nume de locuri cu baza în apelativul *boier* într-un alt subcapitol, privitor la „toponimice care arată poziția socială a oamenilor”¹⁰⁰. Renumitul filolog a considerat că acolo ar fi „locul mai potrivit” pentru denumiri precum *Boierul*, *Drumul Boierilor*, *Boiereasca*, *Movila Boierească*, *Dealul Boieresc* etc., toate din Moldova, Muntenia și Oltenia, cu o excepție notabilă, anume tocmai acel *Boiereni* din Lăpuș (atestat în 1584). Dacă e să ne referim la nume de localități din Transilvania, trebuie desigur consultat, pe lângă *Toponimia* lui Iordan, dicționarul lui Suciș (vezi mai jos). Mai întâi însă, la acest punct, se cuvine să ne întrebăm la ce fel de boieri (sau la urmași ai vreunui „moș al satului” pe care îl chema *Boier* sau *Boer*?) se vor fi referit cei care au denumit sate precum *Boierești* din Apuseni, sau *Boiereni*/*Boiereni* din Lăpuș, ambele situate destul de departe de baștinile persistenților boieri din Făgăraș, nemaivorbind de cele ale boierilor din Țara Românească.

Suciș (în primul volum al dicționarului său) nu ne lămurește cu privire la „vechea denumire” *Boierești* (din Apuseni), pe care doar o trimite la *Cioara de Sus* (pentru care ne dă o primă atestare nu prea veche – „1805 *Csora*”) ¹⁰¹. În schimb, printre „localitățile dispărute” incluse în volumul II al dicționarului său, Suciș a inclus un sat bănățean care a fost atestat, în 1597, cu transcrierea *Boierinest*, de citit *Boierinești*¹⁰². Cât despre prim-atestatul *Boiereni*/*Boiereni*, datele sale și evoluția sa sunt prezentate de Suciș în articolul referitor la cealaltă denumire a satului respectiv, anume *Dumbrava Nouă*, pentru care sunt menționate următoarele atestări, în ordine cronologică: „1584 *Boierfalwa*, 1615 *Bojérfalva* [...], 1646 *Boierffalua* [...], 1733 *Boerany* [...], 1750 *Bojerany* [...], 1760-1762 *Boerfalva* [...], 1850 *Bojéreny* [...], 1854 *Boérfalva*, *Boiereni* [...], 1864 *Dumbrava Nouă*”¹⁰³. Fără îndoială, nu trebuie trecut cu vederea faptul că, datorită unor circumstanțe istorice particulare¹⁰⁴, Transilvania a beneficiat de mai multe atestări timpurii (și ne putem imagina că au existat foarte vechi nume de sat cu baza *boier* și în alte părți ale României, fără ca ele să fi fost menționate în documente ajunse până la noi). Mai există însă și alte fapte și date care scot Transilvania în evidență. Este vorba de frapanta preponderență a Transilvaniei în ce privește numărul antroponimele bazate pe apelativul *boier*.

După cum am menționat deja (într-o notă mai sus), în dicționarul onomastic al lui Constantinescu (1963, partea a II-a, *Nume laice*)¹⁰⁵, este inclus articolul BOIER, cu următoarea primă indicație: „titlu și rang

⁹⁷ IORDAN (1963: 187) menționează, într-o notă, că unora dintre acele vechi sate „li s-au schimbat, pe cale administrativă, numele”.

⁹⁸ IORDAN 1983: 187.

⁹⁹ GHINEA, GHINEA 2000, s.v. *Boierești*.

¹⁰⁰ IORDAN 1963: 204-214.

¹⁰¹ SUCIU 1967, s.v. *Cioara de Sus*.

¹⁰² SUCIU 1968, s.v. *Boierinest*.

¹⁰³ La acestea se adaugă și un *Boierpataka* (1584), pe care SUCIU (în partea de „localități dispărute” din volumul II al dicționarului său) îl prezintă ca nume al unui sat „contopit în Boiereni, r.[aionul] Lăpuș, R.[egiunea] Maramureș”. Din punctul de vedere al formei, trebuie observat că toate susmenționatele toponime timpurii (sec. XVI) extrase din dicționarul Suciș prezintă baza *Boier*-/*Boer*- (cu *e*, nu cu *a*).

¹⁰⁴ Am în vedere timpuriile atestări de nume proprii românești în documente transilvane scrise în latina medievală. Iar în ce privește transferul onomastic al rom. *boier*, nu este de neglijat faptul că, după indicațiile dicționarului ZAICZ (2006, s.v. *bojár*), în secolul XV era intrat deja în limba maghiară termenul *bojár* (deci nu **bolyár*, și nici **bolyárin*), explicat în dicționarul respectiv ca „stăpân feudal, la ruși, respectiv la români”. Cu greu ne-am putea imagina însă că, prin secolul XVI, maghiarii s-ar fi folosit de împrumutul lexical *bojár* pentru a denumi sate din Maramureș sau din Banat.

¹⁰⁵ Valoarea dicționarului onomastic al lui Constantinescu reiese și din meticuloasa indicare a lucrărilor din care au fost extrase nume românești, lucrări incluse în bogata listă bibliografică a dicționarului (CONSTANTINESCU 1963: LXVII-LXXIV).

social, luat și ca nume de familie”. Primul exemplu dat în articolul respectiv este antroponimul ardelean *Boier*¹⁰⁶, atestat în 1680. Urmează moldovenescul *Boieriul* (din Tecuci), după care sunt enumerate numele *Boerescu*, *Boiaru*, *Boeroi*, *Boercă*, *Boieriuc*, *Boernașu* și *Boerosul*¹⁰⁷, consemnate în diverse zone ale României actuale (pun un accent deosebit pe această încadrare geo-istorică și pentru că apelativul *boier* poate fi considerat a fi doar daco-român, nu și macedo-, megleno- sau istro-român, aceasta fiind o realitate de reținut, pentru concluziile finale).

La două decenii după Constantinescu, avea să publice și Iordan un dicționar „al numelor de familie românești” (1983), în care sunt incluse 11 nume bazate pe rom. *boier* (în trei variante ale sale). Voi da mai jos o listă a numelor respective, grupate în ordine alfabetică și însoțite de cele mai semnificative trimiteri și comentarii ale lui Iordan:

- *Boerescu* < *Boeru*, „cf. n. top. *Boerești* și *Boireasca*”.
- *Boeriu*: „același cu *Boeru*, pronunțat de mulți, în mod greșit *Boeriu*”.
- *Boeru*: „*boier* om bogat; (în Ardeal) domn”.
- *Boiaroul*: „tema (*boiar-*) este slavă (cf. bulg. *Bojarov*); finala, neclară”.
- *Boieraș(u)*: „*boieraș*, diminutiv al lui *boier*”.
- *Boierelu*: „*boierel*, diminutiv al lui *boier*; DA [Dicționarul Academiei] dă un *boierel*, numele unei flori galbene”¹⁰⁸.
- *Boierescu* < *Boieru*.
- *Boierică*: „*boierică*, diminutiv (poate ironic) al lui *boier*, absent în dicționare”.
- *Boieriu*: „același cu *Boeriu*; -iu arată pronunțarea (veche) palatală și „muiată” a lui *r*”.
- *Boiernașu*: „*boiernaș* (= *boierinaș*), diminutiv al lui *boier*. Denumea categoria socială a boierilor de rang mic”.
- *Boieru*: „*boier*; v. mai sus *Boeru*”.

Voi comenta aici doar asupra unora dintre observațiile lui Iordan (urmând să revin la ele, când se vor ivi ocazii mai jos). Pentru variantele *Boeriu* și *Boieriuc*, este de reținut ce spune Iordan cu privire la acel „mod greșit” de pronunțare a vechiului *r* „muiat” (/r’/, în transcriere fonetică), având în vedere că, între timp, s-a generalizat respectiva pronunțare deviată a vechilor nume românești terminate în *-ariu* și *-eriu*¹⁰⁹, ambele provenite din lat. *-arius* (sufix asupra căruia va trebui să comentez mai pe larg). În ce îl privește pe aparent ciudatul *Boiaroul*, se poate într-adevăr vorbi de forma mai veche a „temei *boiar-*”; iar finala „neclară” foarte probabil reprezintă o „franțuzire” (cu *ou* pentru *u*) operată de vreun purtător al unui vechi nume *Boiarul (cu articol hotărât); cât despre comparația pe care o face Iordan cu numele bulg. *Bojarov*, este de remarcat că acesta din urmă nu arată tema *boljar-*, cea invocată de majoritatea slaviștilor (vezi mai sus), ci tema „simplă” *bojar-*, fără *l*. În sfârșit, din ce indică Iordan cu privire la *boier* (s.v. *Boeru*), să reținem – având în vedere că și mai jos voi pune un accent pe Ardeal – nu doar sensul de „om bogat”, ci mai ales sensul ardelenesc de „domn”.

Am acordat o atenție tot mai mare Transilvaniei, pe măsură ce îmi adăugam în baza de date (pe lângă materialul onomastic extras din Constantinescu 1963 și din Iordan 1963 și 1983) nume de familie românești

¹⁰⁶ În acest foarte important caz, sursele indicate de Constantinescu sunt următoarele: N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene* (1906) și Ș. Pașca, *Nume de persoane și de animale din Țara Oltului* (1936).

¹⁰⁷ Merită acordată atenție sufixelor din antroponimele respective date de Constantinescu. În primul rând, sunt vizibile cele de origine latină, anume *-ar/-er*, *-oi* (de la un mai vechi *-oni*, care s-a păstrat ca atare în Banat) și *-os*. Apoi iese desigur în evidență productivul *-esc*, considerat a proveni din substratul autohton (vezi mai jos), ca și *-aș*. În sfârșit, sunt de menționat două sufixe slave, anume acel *-că* din *Boercă* (a se vedea derivatul *boljarka* menționat în articolul referitor la bulg. *boljarin* din dicționarul GEORGIEV et al. 1971) și ucraineanul *-iuc* din *Boieriuc*.

¹⁰⁸ În MDA-I este dat *boierei* (ca plural de la *boierel*), cu sensul „floare galbenă nedefinită mai îndeaproape”.

¹⁰⁹ Pe scurt, prin analogie cu nume de familie românești terminate în *-iu*, precum *Grigoriu* și *Vasilii* (formate după un model neo-grecesc), au ajuns și nume precum *Morăriiu* și *Boieriiu* (pronunțate, la origini, *mo-rá-r’u* și *bo-ié-r’u*, deci cu *r* „muiat” în ultima silabă) să nu mai fie pronunțate în trei silabe, ci în patru (adică *mo-ra-rí-u* și *bo-ie-rí-u*), prin transformarea coloraturii palatale a lui *r’* în vocală deplină, adică silabică și, pe deasupra, accentuată (prin imitarea celui *-iu* de sorginte grecească).

pe care le-am găsit în cărți de telefon apărute după anul 2000, ca și, mai recent, în liste de abonați consemnate pe internet (pe județe și pe localități). Aici mă voi limita doar la numele de familie bazate pe apelativul *boier* (sau variante ale sale, precum *boer* și *boieru*), pe care le-am consemnat într-o serie de municipii importante, anume două din Transilvania (Sibiu și Cluj-Napoca), alături de unul din Banat (Timișoara) și unul din Maramureș (Baia Mare), aceste patru municipii contrastând (cantitativ) cu patru extracarpătice, mai precis, două din Moldova (Iași și Suceava), unul din Muntenia (Pitești) și unul din Oltenia (Craiova)¹¹⁰. În paranteze este indicat numărul de abonați care apar (sub respectivele nume) în cărțile de telefon, cu adaosul celor din listele de abonați de pe internet.

- Cluj-Napoca: *Boer* (14), *Boier* (11), *Boieru* (8), *Boerean* (3), *Boér* (3), *Boieru* (2), *Boieriu* (1) – total 42.
- Sibiu: *Boieru* (15), *Boeru* (5), *Boerescu* (4), *Boieriu* (3), *Boeraș* (3), *Boier* (2), *Boer* (1), *Boieraș* (1), *Boereanu* (1), *Boerosu* (1), *Boieroaie* (1) – total 37.
- Timișoara: *Boeru* (6), *Boer* (5), *Boier* (3), *Boieru* (1), *Boieru* (1) – total 16.
- Baia Mare: *Boer* (5), *Boier* (2), *Boieru* (1) – total 8.
- Iași: *Boier* (2), *Boieru* (1), *Boeru* (1), *Boerescu* (1) – total 5.
- Suceava: *Boeru* (2) – total 2.
- Pitești: *Boeru* (6) – total 6.
- Craiova: *Boieru* (2) – total 2.

Nici dacă luăm în considerație și abonați „din teritoriu”, adică din localități ale județelor de care aparțin municipiile respective (de exemplu, în jud. Suceava apare și un abonat *Boer*, iar în jud. Dolj apar doi abonați cu numele *Boier*) contrastul dintre abundenta prezență a numelor bazate pe apelativul *boier* în Transilvania-Banat-Maramureș și puținătatea unor asemenea nume în Moldova-Muntenia-Oltenia nu se modifică semnificativ. Se cuvine totuși evidențiată situația specială (și relevantă) din Argeș, unde, pe lângă cei șase *Boeru* din Pitești, în alte localități ale aceluiași județ au mai fost consemnați încă 11 abonați cu numele respectiv (dintre care 5 în Câmpulung Muscel). În ce privește Ardealul, consider că județul Mureș reprezintă și el un caz special, având în vedere că în tot județul au fost înregistrați nu mai puțin de 46 de abonați cu numele *Boer*, dintre care 22 locuiesc în Târgu Mureș, iar dintre aceștia 9 au prenume maghiare¹¹¹. Deja la acest punct, având în vedere imaginea (în speță statistică) de mai sus, se poate emite bănuiala că semnificativa prezență a familiilor *Boer* din Argeș (în comparație cu alte zone extra-carpătice) nu ar indica vreo sursă argeșeană pentru mult mai numeroasele familii *Boer* din întreaga Transilvanie, ci mai degrabă o „descălecăre” de acolo.

Bănuiala tocmai formulată își găsește sprijin consistent în constatările unui specialist IT, Florin Lipan, care a inițiat și dezvoltat proiectul *Romanian Names*. Acest proiect „indexează 2.700.000 de nume de persoane din 3.800 de localități și conține 130.000 de nume de familie diferite”¹¹². Pe hărți ale României (și ale țărilor vecine), proiectul Lipan evidențiază nuclee ale multor nume de familie românești, indicate prin „text” și prin „cercuri”, fiind „afișate doar zonele pentru care au fost găsite mai mult de cinci familii”. Având în vedere datele deja expuse mai sus, nu este de mirare că, pentru BOER, Transilvania prezentată de Lipan este plină de „cercuri” de diverse dimensiuni, cel mai consistent – cu 29 „gospodării indexate” – fiind plasat pe granița dintre județele Mureș și Bistrița-Năsăud, iar următorul, ca dimensiune, apare în județul Brașov. Prin contrast, la est și la sud de Carpați nu apare nici cel mai mic cerculeț pentru același BOER, cu excepția unuia plasat în zona București-Ilfov (de neluat în considerație în această discuție, având în vedere că în capitală și în jurul ei sunt de găsit nume

¹¹⁰ Într-un studiu anterior, am făcut o contrastare asemănătoare, în cadrul abordării numelor românești de familie cu baza *ban* (un termen românesc cu sorginte veche germanică pe deplin demonstrabilă). Printre altele, o cât se poate de evidentă diferență cantitativă apare între cele 119 nume (de abonați) *Banu/Ban* din Cluj-Napoca și cele 26 de nume *Banu* din Iași (cf. PORUCIUC 2014: 293).

¹¹¹ Dintre cei 9, doar unul are numele de familie transcris ca *Boér* (deci cu marcaj de *e* lung maghiar). De asemenea, este interesant că unul din cei doi abonați (din Târgu Mureș) cu numele de familie consemnat ca *Boeru* poartă prenumele *Zoltán Mihály*.

¹¹² Pentru proiectul LIPAN 2012, caută nume.ottomotor.ro.

„imigrate” din, practic, toate zonele României)¹¹³. Situația este aproape identică în cazul variantei BOIER, cu deosebirea că, în acel caz, cercul cel mai consistent, reprezentând 17 „gospodării”, apare în județul Brașov. Tot în județul respectiv apare și cel mai consistent cerc, cu 22 de „gospodării”, pentru varianta BOIERIU (adică numele la a cărui greșită pronunțare obiectează Iordan - vezi mai sus).

Cu privire la harta lui Lipan pentru numele BOER, ar mai fi de adăugat că un cerc minuscul indică prezența aceluși nume și în colțul de nord-est al Ungariei, aproape de granița cu România, în care caz nu trebuie să-i uităm nici pe cei trei abonați maghiari cu numele de familie *Boér* din Cluj-Napoca (vezi mai sus), nici pe cei care, în listele de abonați, au fost trecuți ca *Boer* (deci cu *e*, nu cu *é*), dar pe care prenumele îi indică a fi (în prezent) maghiari¹¹⁴. De fapt, prin asemenea „extensii” onomastice, nu doar în Republica Moldova, ci și în celelalte țări vecine (Ungaria, Serbia, Bulgaria, Ucraina), Lipan demonstrează că spațiul etnic românesc se dovedește a fi (sau a fi fost) mai cuprinzător decât spațiul statal al României de azi. Iar în acest context este de reamintit și acel nume bulgăresc *Bojarov* (deci nu **Boljarov*) menționat de Iordan (1983, s.v. *Boiaroul* – vezi mai sus) și, de asemenea, este de acordat atenție unor constatări precum cele de mai jos, ale lui Gămulescu:

Boierul este numit în sîrbocroată bôljar(in), bôjar(in), bôjer, toate trei variantele fiind considerate literare. [...] În ce privește scr. bôjer, originea lui românească este certă. Căci, chiar admitînd că fenomenul -lj- > -j- s-a putut petrece și pe teren sîrbocroat [cf. scr. toljaga, cu varianta tojaga], lucrul acesta nu mai e posibil pentru explicarea lui -a- > -e-. Este, de asemenea, interesant de relevat faptul că ultimul din cele trei exemple cu care este ilustrat scr. bôjer: „Živi kao bojer” reprezintă traducerea expresiei românești „Trăiește ca un boier”.¹¹⁵

CUVINTE ALBANEZE ȘI CORESPONDENTE GERMANICE

La fel de importante – ca dovezile abundenței și răspândirii apelativelor și numelor proprii românești cu baza *boier* – se dovedesc a fi anumite elemente lexicale din limba albaneză, evidențiate încă de dicționarul etimologic publicat de Gustav Meyer în 1891. Meyer dedică un articol special unui alb. *bul'ár*, a cărui formă ar sugera o preluare (livrescă?) a aceluși sud-slav. *bul'ar* consemnat în dicționarul Miklosich (publicat cu doar cinci ani mai înainte – vezi mai sus). În susmenționatul articol, Meyer dă însă și varianta „simplă” *bujár*, ale cărei sensuri (indicate în germană) sunt atât substantivale („om de neam, nobil” – *Vornehmer, Edler*), cât și adjectivale („nobil, mărinimos, ospitalier” – *vornehm, freigebig, gastfrei*); același alb. *bujár* este trimis și la un „*bojár Ro.*”, care l-ar reprezenta pe rom. *boiar* (forma timpurie a lui *boier*). Este de bănuat că Meyer a dat varianta *bul'ar*, ca „titulară”, pentru a se conforma părerilor filologilor care, urmându-l pe Miklosich și pe unii contemporani ai săi, nu se îndoiu de originea slavă a termenului albanez în discuție¹¹⁶. Așa se face că, în privința originii aceluși termen, Meyer dă, în același articol, următoarele indicații: „Din sârbescul *boljar* „persoană suspusă, magnat” (*Grosser, Optimat*), cf. v.slav. *boljarinъ* etc.” (trad. A.P.) Ceea ce ridică semne de întrebare este faptul că niciun membru al familiei lexicale albaneze menționate de Meyer în articolul dedicat lui *bul'ár* nu se bazează pe acea variantă dată ca titulară, ci exclusiv pe cea aparent secundară, adică pe *bujár* (vezi mai jos). Mai mult, având în vedere că fenomenul uneori desemnat ca „transfer onomastic” este un prețios indiciu privitor la vârsta și

¹¹³ Din respectivul motiv, nu am ținut cont de cercul de 10 „gospodării” cu numele de familie BOIERU, semnalat de Lipan în zona București-Ilfov.

¹¹⁴ Nu se pune problema provenienței numelui de familie *Boer* din vreun termen neoaș maghiar. După cum am semnalat deja într-o notă mai sus, din dicționarul etimologic ZAICZ 2006 (s.v. *bojár*) se vede că, spre sfârșitul secolului XV, în maghiară s-a consemnat un apelativ *bojár*, cu sensul „stăpân feudal (*feudális főnemes*) la ruși, respectiv la români”. În articolul respectiv, Zaicz menționează și variantele maghiare *boér* și *bojér*, ca provenite din rom. *boier*, în legătură cu care sunt date și variantele românești mai vechi *boiarin*, *boiaren* și *boiaruu* (trimise la „slav. *bol'arinъ*”).

¹¹⁵ GĂMULESCU 1983: 79.

¹¹⁶ Printre cei citați de MEYER (1891, s.v. *bul'ar*), ca autori care au exprimat păreri în privința „originii și răspândirii” cuvântului albanez în discuție, este dat mai întâi Rösler (cu mult discutata lucrare *Romanische Studien* din 1871, cea în care autorul respectiv a afirmat că toți românii se trag din „romanicii pastoralii” de la sud de Dunăre), urmat de Jireček și de Miklosich.

importanța unui anumit cuvânt într-o limbă, este de observat că fondul de prenume masculine albaneze include și un *Bujar* (cu forma articulată *Bujari*), inclus în dicționarul onomastic Kostallari 1982, unde, cu privire la apelativul-bază al aceluși nume, se dă indicația „cuvânt albanez” (*fjalë e shqipes*)¹¹⁷.

Din familia lexicală a lui *bujar*, Meyer menționează (1891, s.v. *bul'ar*) doar următoarele două derivate: substantivul *bujorëshë* (scris *bujoreshë*, în albaneza standard de azi) – cu sensul ‚femeie de neam ales’ (*vornehme Frau*) – și adverbul *bujarisht* (astăzi scris *bujarisht*) cu sensul ‚(în mod) nobil’ (*vornehm*)¹¹⁸. Într-un dicționar albanez-englez de dată mai recentă¹¹⁹, familia lexicală în discuție este reprezentată de patru articole distincte:

- *bujár* (subst.) ‚domn’ (*gentleman*)¹²⁰.
- *bujár* (adj.) ‚indestulat, darnic, mărinimos, generos, cu dare de mână’ (*bountiful, bounteous, gentle, generous, open-handed*)¹²¹.
- *bujarí* (subst.) ‚dărnicie, mărinimie, generozitate, munificență’ (*bounty, gentleness, generosity, munificence*).
- *bujarísht* (adv.) ‚cu mărinimie, curtenitor, cu generozitate’ (*bountifully, gallantly, generously*).

La acestea este de adăugat și un verb, *bujerój* (inclus în dicționarul Kostallari 1984), care este important pentru discuția de față nu doar pentru terminația *-oj* (pe care am prezentat-o altundeva ca pe un corespondent etimologic al productivului sufix verbal românesc *-ui*)¹²², ci și pentru că are exact cele trei sensuri de bază ale verbului *a boierí* din română (atestat încă din *Cazania* lui Varlaam, 1643), anume: 1. ‚a (se) face boier’; 2. ‚a trăi ca un boier’; 3. ‚a face pe boierul’ (după MDA-I, 2001, s.v. *boieri*). Voi mai menționa și că dicționarul Kostallari 1984 dă (în plus față de ce găsim în Duro/ Hysa 1995) și sensuri „istorice”, precum în următoarele cazuri: pentru substantivul *bujár* este dat și sensul ‚mare proprietar de pământ în societatea feudală’, iar pentru *bujarí* sunt date și sensurile ‚totalitatea boierilor; pătura boierească, nobilimea’¹²³. Având în vedere legătura evidentă dintre cuvintele familiei lexicale a alb. *bujar* și conceptul de „generozitate” voi anticipa aici discuția (din partea a II-a a acestui studiu) asupra foarte probabilei legături dintre respectivul aspect semantic albanez și desemnarea *generosi*¹²⁴ folosită în surse istorice (de limbă latină) referitoare la clasa suspusă a ostrogoților care au controlat temporar (între sfârșitul sec. V și mijlocul sec. VI) nu doar Italia, ci și Dalmația.

Cu toate micile diferențe de sferă semantică între familia lexicală a alb. *bujár* și cea a rom. *boier* (diferențe discutate mai jos) ceea ce sare în ochi, unui filolog român, este corespondența nu doar între părțile de vorbire reprezentate de cuvintele incluse în cele două familii, ci și între sufixele care apar (sub accent, în ambele limbi) ca formanți definitorii pentru acele cuvinte. Mai precis, din punctul de vedere al formării cuvintelor, sunt de observat următoarele corespondențe: alb. *bujár* ~ rom. *boiár* (ambele conținătoare a unui sufix pe care îl socotesc a fi provenit, în ambele cazuri, din lat. *-arius*), alb. *bujarí* ~ rom. *boierie*, alb. *bujarísht* ~ rom. *boiereste*, la care trebuie desigur adăugate corespondențele alb. *bujoreshë* (*bujorëshë* din dicționarul Meyer) ~ rom. *boiereasă* (cu un sufix *-easă* provenit din lat. *-issa*, de probabilă origine veche grecească) și *a boieri* ~

¹¹⁷ Cf. KOSTALLARI 1982, s.v. *Bujar*. Voi adăuga că prenumele respectiv este purtat, de exemplu, de un politician albanez din zilele noastre, anume Bujar Nishani, președinte al Albaniei în perioada 2012-2017. Iar faptul că *Bujar* este un nume tipic albanez reiese și din faptul că el apare (ca nume de personaj ilustrativ) în exerciții incluse într-un manual de albaneză vorbită, publicat în Statele Unite (NEWMARK et al. 1980).

¹¹⁸ Cf. MEYER 1891, s.v. *bul'ar*.

¹¹⁹ DURO, HYSA 1995.

¹²⁰ Spre deosebire de scrierea standard a limbii maghiare (limbă cu accent fixat pe prima silabă a cuvintelor), în care semnul ' indică vocale lungi (precum în magh. *bojár*, cu *a* lung), în albaneză, ca și în română, semnul respectiv este uneori folosit (mai ales în dicționare) pentru a indica poziția accentului dinamic al cuvintelor (precum în alb. *bujár* și rom. *boiér*, care, în mod normal, se scriu *bujar* și *boier*).

¹²¹ În dicționarul englez-albanez STEFANLLARI 1986, adjectivul eng. *noble* este explicat (și) prin alb. *bujar* (pe lângă *fisnik*), iar substantivul *nobility* este explicat (și) prin alb. *bujari* (pe lângă *fisnikëri*).

¹²² Cf. PORUCIUC 2017: 301.

¹²³ Cf. KOSTALLARI 1984, s.v. *bujar*, respective *bujari* (trad. A.P.).

¹²⁴ Cf. WOLFRAM 1988: 102.

*bujaroj*¹²⁵. De observat este că, și în română și în albaneză, funcționează o regulă, cu siguranță foarte veche, anume cea a trecerii accentului de pe temă pe sufixul adăugat pentru formarea unui derivat (vezi, de exemplu, alb. *bujár* > *bujarí* și rom. *boiér* > *boierie*).

Deja din materialul albanez expus mai sus ar rezulta că nu este de urmat ideea (simplificatorie) a unor înaintași de a considera că alb. *bujar* (ca aparentă variantă secundară a celui *bul'ár* inclus în dicționarul lui Meyer) s-ar explica pur și simplu ca împrumut din slavă. Să observăm că, deși atât pentru alb. *bujar*, cât și pentru rom. *boiar* (*boier*) s-a generalizat ideea provenienței din slavă, niciunul dintre derivatele celor doi termeni nu arată vreun sufix de origine slavă. Mai mult originile sufixelor din ambele familii corespund în mod frapant. În primul rând (după cum voi insista și mai jos), iese în evidență sufixul lat. *-arius*¹²⁶ (din care provin alb. *-ar* și rom. *-ar/-er*), căruia i se adaugă alte două sufixe latinești, anume *-ia* (din care se trag rom. *-ie* și alb. *-i*, ambele accentuate) și deja menționatul *-issa* (> rom. *-easă*, alb. *-eshë*)¹²⁷. Cu privire la derivări, ceea ce contrariază, în cazul celor două adverbe, *bujarísht* ~ *boieréște*, este că sufixul adverbial românesc *-ește* derivă evident din mai vechea formă *-esce*, ca extensiune a sufixului adjectival *-esc*, pe când pentru alb. *-isht* nu există dovezi ale unei derivări similare¹²⁸. Ar fi însă greu de demonstrat că familia albaneză *bujár-bujorëshë-bujarísht-bujarí-bujeró* ar proveni pur și simplu din familia românească *boiér-boiereasă-boieréște-boierie-boierí*; la fel de greu de demonstrat ar fi o direcție inversă. Însă asemănările dintre membrii celor două familii lexicale sunt indubitabile și se cer puse în valoare. Iar în privința sufixelor, se cere scoasă în evidență (pentru demonstrația față) prezența sufixului *-ar* (de origine latină) atât în alb. *bujar*, cât și în rom. *boiar* (care avea să devină *boier*).

Frapanta asemănare dintre familia lui *bujar* din albaneză și cea a lui *boier* din română (asemănare care nu vădește deloc a se datora influenței slave asupra celor două limbi) ne îndeamnă să căutăm alte explicații etimologice decât cele care au invocat fie termenul turcic „bizantinizat” *boilades*, fie pluralul turcic în *-lar* (vezi unele propuneri etimologice mai vechi menționate mai sus). Problema este că, dacă l-am detectat pe lat. *-arius*, se cuvine să încercăm să determinăm și la ce temă sau rădăcină a fost atașat sufixul respectiv, care, prin puterea și prestigiul Romei, s-a răspândit (ca parte componentă a unor termeni latinești), practic în întreaga Europă. Printre altele, vom vedea îndată că, dintre toate cuvintele care îi corespund românescului *boier* în limbile din

¹²⁵ Pentru comparație (sau, mai degrabă, pentru contrast, în ce privește sufixele), voi prezenta, în transliterare, lista cu derivatele de la bulg. *boljarin* (sau, mai degrabă, de la varianta sa „scurtă”, *boljar*) dată în articolul privitor la respectivul termen în dicționarul etimologic GEORGIEV et al. 1971: *boljárka, boljárski, boljarkinja, boljárče, boljarívam, boljárrov, oboljarjá se, oboljarjávam se, poboljarívam, proboljaréja*. Practic, singurul formant pe care seriile albaneză și română (pe de o parte) și seria bulgărească (pe de altă parte) îl au în comun este sufixul *-ar* (din lat. *-arius*), la care voi reveni mai jos.

¹²⁶ Am preferat scrierea *-arius*, nu *-ārius* (cum transcriu în general filologii), deoarece calitatea de vocală lungă a lui *a*, din respectivul sufix, nu a contat în vreun mod particular, nici în română, nici în albaneză.

¹²⁷ A nu se înțelege că doar în cadrul celor două familii lexicale în discuție apar coincidențele de folosire a respectivelor sufixe latinești în română și albaneză. Dacă în rom. *morar, mânie și preoteasă* acele sufixe apar ca atașate la teme de origine latină, în albaneză este de observat, de exemplu, că sufixul *-ar* apare atât în cuvinte cu temă de origine latină (precum în *argjendár* „argintar”), cât și în combinații cu teme de strat, probabil ilir (sau panonic?), precum *detar* „marinar” (< *det* „mare”) și *druvar* „lemnar” (< *dru* „lemn”), dar și în termeni proveniți din slavă, precum *grazhdar* (corespondent perfect al rom. *grăjdar*, și el cu temă slavă). Cât despre celelalte două sufixe, să observăm, de exemplu, că rom. *bucurie* (cu o temă de substrat, la care s-a adăugat sufixul *-ie*, din lat. *-ia*) corespunde etimologic albanezului *bukuri* „frumusețe” (*bukur* „frumos” + *-i*, din același lat. *-ia*); iar lat. *-issa* se vede nu doar în *bujorëshë*, ci și în *mbretëshë* „regină” (de la *mbret* „rege”, din lat. *imperator* – cf. rom. *împărat* > *împărăteasă*), ca și în alb. *shtëpneshë* „băciță”, termen prezentat de BRÂNCUȘ ca derivat din termenul albanez dialectal (gheg) *shtëpâ* „baci” (acesta din urmă sprijinind ideea originii de substrat a rom. *stăpân* – vezi capitolul „Substratul limbii române” din ILR-I, 2018: 328).

¹²⁸ De remarcat este că, în susmenționatul capitol din ILR-I (2018: 330-331), BRÂNCUȘ îl prezintă mai întâi pe *-esc*, ca „sufix adjectival foarte productiv considerat de origine tracă de către Al. Graur”, apoi îl prezintă separat pe *-ește*, ca „formație tracă de la un instrumental în *-e*”, adăugând imediat: „corespondentul albanez al lui *-ește* este *-(i)sht*” (cu mai multe exemple ilustrative). Ar mai fi de adăugat aici că asemănarea dintre folosirea derivatelor cu *-isht* din albaneză și a celor cu *-ește* din română este frapantă mai ales în cazul adverbilor referitoare la vorbirea anumitor limbi – vezi alb. *rumanisht* „românește”, *rusisht* „rusește”, *turkisht* „turcește” etc.

zona europeană luată în considerație aici, singurul perfect analizabil, adică singurul în care și tema și sufixul sunt transparente, este alb. *bujar*, pe care îl consider a fi legat de verbul albanez *buj*¹²⁹.

Probabil și pentru că, după cum sugeram mai sus, varianta *bujar* a fost cumva „ecranată” de varianta *bul'ar*, care era mai lesne de explicat prin slavă (vezi mai sus), Meyer nu a luat în considerație (sau, mai precis, nu a indicat) vreo legătură între substantivul *bujar* și verbul *buj*. Este însă de reținut că, în partea etimologică a articolului privitor la *buj*, dat cu sensurile ,rămân peste noapte, dorm, locuiesc, găzduiesc’ (*übernachte, schlafe, wohne, miete*)¹³⁰, Meyer face o trimitere la un verb atestat în limbi vechi germanice (mai precis, vechea germană de sus, vechea saxonă, vechea engleză, vechea scandinavă și gotică), după cum voi reda în traducere: „cf. v.germ.s., v.sax., v.eng. *būan*, v.scand. *búa* [...], ,a locui, a popula, a cultiva, a planta’, got. *bauan* ,a locui, a popula’ [...]”. Trimiterea respectivă nu înseamnă că Meyer ar fi propus, pentru alb. *buj*, o proveniență propriu-zisă din vechea germanică. Această posibilitate se cere însă luată în considerație, mai ales că nu ar fi vorba de un caz unic de preluare lexicală din idiomuri vechi germanice în albaneza timpurie (sau, mai degrabă, în proto-albaneză), ca și în proto-romanica sud-est europeană¹³¹.

Trebuie făcută și observația că verbele germanice la care Meyer îl trimite pe alb. *buj* nu aveau sensuri referitoare la „boierie”, ci reprezentau dezvoltări de la sensurile de bază ale rădăcinii proto-indo-europene (PIE) **bheu-*, anume ,a fi, a exista, a crește’¹³². O importantă parte din vocabularul germanic care are la bază rădăcina în discuție este prezentată în „apendicele de rădăcini indo-europene” atașat la dicționarul AHDEL 1973, s.v. **bheu-*. Acolo sunt menționate și variante precum **bhōw-*, care a stat la baza unui verb proto-germanic **bōwan* (vizibil în v.scand. *búa* ,a locui, a pregăti’ și în m.oland. *bouwen* ,a cultiva’) și **bhū-*, pe care s-ar baza un proto-germanic **būram* (de care se leagă și v.eng. *būr* ,sălaș’, cu derivatul prefixat *gebūr* ,locuitor’). Vocabularul germanic bazat pe variante ale PIE **bheu-* este însă mult mai cuprinzător, atât prin marele număr de derivate, cât și prin nenumăratele sensuri dezvoltate pe parcursul istoriei.

În partea a doua a acestui studiu voi demonstra, printre altele, că alb. *buj* (din care consider că a derivat alb. *bujar*) nu trebuie privit, cum a sugerat Mayer, doar ca un îndepărtat corespondent (indo-european) al susmenționatei verbe vechi germanice, ci chiar ca un împrumut din limba „germanicilor danubieni”. Cei din urmă, după cum bine se știe, au controlat (pe parcursul tranziției de la antichitatea târzie la evul mediu timpuriu) importante teritorii central-sud-est europene, unele dintre care au făcut parte din provincii ale imperiului roman, precum *Pannonia*, *Dalmatia* și *Dacia Antiqua*.

BIBLIOGRAFIE

- AHDEL 1973   *The American Heritage Dictionary of the English Language*, ed. W. Morris, American Heritage Publishing Co., New York.
- ARMBRUSTER 1980   Armbruster, A., *Dacoromano-saxonica*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.

¹²⁹ Dicționarul TABACU 1996, în partea albaneză-română, nu dă alb. *buj*, ci doar *bujar* (cu sensurile ,nobil, boier, darnic, generos, galant’) și un derivat al său, *bujari* (cu sensurile ,generozitate, larghețe, nobileme, boierime’). În schimb, în partea a doua (română-albaneză) a aceluiași dicționar, apare rom. *găzdui* (ca verb tranzitiv și intransitiv) tradus prin alb. *buj*.

¹³⁰ Deoarece albaneza nu a păstrat categoria gramaticală de infinitiv, în dicționarele albaneze este dată, ca titulară, forma de persoana întâia, indicativ, singular; iar Meyer s-a conformat acestei situații în redarea sensurilor lui *buj* în limba germană.

¹³¹ În articole publicate anterior, anume PORUCIUC 2008, 2009, 2014 și 2017 m-am referit și la perechi româno-albaneze de termeni foarte probabil preluați (după cum au sugerat și alți autori) din vechea germanică, anume rom. *tureci* ~ alb. *tirk*, rom. *gard* ~ alb. *gardh*, rom. *fară* ~ alb. *farë*, respectiv arom. *bană* ~ alb. *banë*. Pentru originea veche germanică a rom. *turea(t)că* și *fară*, vezi și MIHĂESCU 1993: 322 (Mihăescu abordând, în volumul respectiv, o întreagă serie de vechi germanisme păstrate în limba dalmată, în limba română și în idiomuri romanice timpurii care s-au vorbit în Istria și Panonia).

¹³² Așa se face că verbul german *bauen* (,a construi, a cultiva’) se înrudește cu eng. *to be*, dar și cu forma verbală *fui* din latină (cu schimbarea specifică *bh > f*) și cu forma verbală *bhavadī* ,devine, este’ și substantivul *bhavanam* ,locuință’ din vechea indiană, toate fiind legate de susmenționata rădăcină PIE **bheu-* (cf. PFEIFER 2004, s.v. *bauen*).

- BABINSKAS 2018 *Some aspects of the medieval origins of Europe's special path according to Michael Mitterauer. A comparison of the cases of the early principality of Moldavia and the Grand Duchy of Lithuania*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in honorem Professoris Emeriti Victor Spinei oblata* (421-438), Ed. Academiei Române, București.
- BAUMGARTNER, MÉNARD 1996 Baumgartner, E., Ménard, Ph., *Dictionnaire étymologique et historique de la langue française*, Le Livre de Poche, Paris.
- BB 1997 [1688] *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură* [*Biblia de la București*, 1688], Editura Institutului Biblic și de Misiune al Biserii Ortodoxe Române, București.
- BIBLIA 1975 *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- BERNEKER 1908-1913 Berneker, E., *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, I, Carl Winter, Heidelberg.
- BRÂNCUȘ 2018 Brâncuș, G., cap. *Substratul limbii române*, in: ILR-I, 304-336.
- BRÜCKNER 1970 [1927] Brückner, A., *Śłownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- BUCK 1988 [1949] Buck, C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages – A Contribution to the History of Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago.
- CARAGIU MARIOȚEANU 1997 Caragiu Marioțeanu, M., *Dicționar aromân (macedo-vlah)*, A-D, Ed. Enciclopedică, București.
- CARAMAN 1982 Caraman, P., *Literatură populară*, ed. Ion H. Ciubotaru, Caietele Arhivei de Folclor, III, Iași.
- CARLTON 1990 Carlton, T. C., *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio.
- CĂLIMAN, VESELĂU 1996 Căliman, I., Veselău, C., *Poezii populare românești – Folclor din Banat*, Ed. Grai și Suflet, București.
- CHANTRAINE 1990 [1968] Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Klincksieck, Paris.
- CIORĂNESCU 2001 Ciorănescu, A., *Dicționarul etimologic al limbii române*, trad., ed. T. Șandru Mehedinți, M. Popescu Marin, I. O. Saeculum, București.
- CONSTANTINESCU 1963 Constantinescu, N. A., *Dicționar onomastic romînesc*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- CURTA 2009 Curta, F., *Text, Context, History, and Archaeology – Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. V. Spinei, Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- DELR-II 2015 *Dicționarul etimologic al limbii române*, II, C, ed. Marius Sala et al., Ed. Academiei Române, București.
- DELR-I 2012 *Dicționarul etimologic al limbii române*, I, A-B, ed. Marius Sala et al., Ed. Academiei Române, București.
- DERKSEN 2008 Derksen, R., *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Vocabulary*, Brill, Leiden/ Boston.
- DJUVARA 2010 Djuvara, N., *Ce au fost boierii mari în Țara Românească– Saga Grădiștenilor (secolele XVI-XX)*, Ed. Humanitas, București.
- DURO, HYSA 1995 Duro, I., Hysa, R., *Fjalor anglisht- shqip*, EDFA, Tiranë.
- GĂMULESCU 1983 Gămulescu, D., *Influențe românești în limbile slave de sud – I. Sîrbocroata*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- GEORGESCU 1980 Georgescu, V. A., *Instituțiile statelor românești de sine-stătătoare*, in: Stoicescu, N. (ed.), *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- GEORGIEV et al. 1971 Georgiev, V. et al., *Bălgarski etimologičen rečnik*, I (A-Z), Akademija na Naukite, Sofija.
- GHINEA, GHINEA 2000 Ghinea, E., Ghinea, D., *Localitățile din România – Dicționar*, Ed. Enciclopedică, București.
- GIURESCU 2008 [1920, 1943] Giurescu, C., *Despre boieri și despre rumâni*, ed. D. C. Giurescu, Ed. Compania, București.
- GOLB, PRITSACK 1982 Golb, N., Pritsak, O., *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca/ London.

- HALPERIN 2007 Halperin, Ch. J., *Russia and the Mongols – Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Ed. Academiei Române, București / Ed. Istros, Brăila.
- HASDEU 1983 [1877] Hasdeu, B. P., *Cuvente den bătrâni*, tom I, ed. G. Mihăilă, Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- HERȚEA 2000 Herțea, I., *Colinde românești*, Ed. Muzeului Literaturii Române, București.
- ILIN 1985 Ilin, S., *Poezia obiceiurilor de iarnă*, Ed. Minerva, București.
- ILR-I 2018 *Istoria limbii române*, vol. I, coord. M. Sala, L. Ionescu-Ruxăndoiu, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București.
- IORDAN 1983 Iordan, I., *Dicționar al numelor de familie românești*, Ed. Științifică, București.
- IORDAN 1963 Iordan, I., *Toponimia românească*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ISBĂȘESCU 1997 Isbășescu, M., *Dicționar german-român*, Ed. Teora, București.
- IVĂNESCU 2000 Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, ed. M. Paraschiv, Ed. Junimea, Iași.
- IVĂNESCU 1980 Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Ed. Junimea, Iași.
- KAZANSKI 2009 Kazanski, M., *Archéologie des peuples barbares*, ed. V. Spinei, Ed. Academiei Române, București / Ed. Istros, Brăila.
- KOSTALLARI *et al.* 1982 Kostallari, A. *et al.*, *Fjalor me emra njerëzish*, Shtëpia Botuese „8 Nëntori”, Tiranë.
- KOSTALLARI *et al.* 1984 Kostallari, A. *et al.*, *Fjalor i shqipes së sotme*, Akademia e Shkencave, Tiranë.
- LEGER 1884 Leger, L. (ed., trad.), *Chronique de Nestor*, Ernest Leroux, Paris.
- LIPAN 2012 Lipan, F., *Harta numelor românești*, nume.ottomotor.ro [proiect online].
- MDA, 2001-2003 *Micul dicționar academic*, I-IV, ed. M. Sala, *et al.*, Ed. Univers Enciclopedic, București.
- MEYER 1891 Meyer, G., *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Trübner Verlag, Strassburg.
- MIHĂESCU 1993 Mihăescu, H., *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Ed. Academiei Române, București.
- MIHĂESCU-BOROIANU 1970 Mihăescu-Boroianu, S., *Dicționar francez-român*, Ed. Științifică, București.
- MIKLOSICH 1886 Miklosich, F., *Etymologisches wörterbuch der slavischen sprachen*, Wilhelm Braumüller Verlag, Wien.
- MOANȚĂ 2002 Moanță, I., *Sus la masa raiului – Culegere de colinde din fonoteca Societății Române de Radiodifuzune*, Ed. Casa Radio, București.
- MÜLLER 1977 Müller, L. (ed.), *Handbuch zur Nestorchronik*, I, Wilhelm Fink Verlag, München.
- NESTOR v. edițiile Leger 1884, Müller 1977, Vraciu 2014.
- NEWMARK *et al.* 1980 Newmark, L. *et al.*, *Spoken Albanian*, Spoken Language Services, Ithaca, NY.
- NT 1988 [1648] *Noul Testament – Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei*, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, Alba Iulia.
- OSTROGORSKY 1969 Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, trad. J. Hussey, pref. P. Charanis, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- PAPAHAGI 1974 Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân – Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- PARASCHIV 2004 Paraschiv, M., *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, Ed. Junimea, Iași.
- PAULUS DIACONUS 2011 Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor*, trad., ed. E. Grosu, Ed. Polirom, Iași.
- PFEIFER *et al.* 2004 Pfeifer, W. *et al.*, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- POHL 2008 Pohl, W., *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages*, ed. C. Spinei, C. Hriban, Ed. Academiei, București / Ed. Istros, Brăila.
- POHL 2005 Pohl, W., *Die Völkerwanderung – Eroberung und Integration*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- POP 1996 Pop, I.-A., *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca.
- POPA-LISSEANU 2014 [1932] Popa-Lisseanu, G., *Secuii și secuizarea românilor*, Ed. Vicovia, Bacău.

- PORUCIUC 2018 Poruciu, A., „Rom. *baniță* (‘vas de lemn folosit ca măsură pentru cereale’) și legăturile sale cu familia lexicală a rom. *ban* (‘titlu feudal’)”, in: *Arheologia Moldovei*, XLI, 257-268.
- PORUCIUC 2017 Poruciu, A., „Un sistem juridic-administrativ de origine veche germanică reflectat într-o familie lexicală românească (*ban, bănat, băni, bănu, băntui*)” (II), in: *Arheologia Moldovei*, XL, 289-314.
- PORUCIUC 2014 Poruciu, A., “The Fortune of the Old Germanic Loan *fara* in Romanian and in Other European Languages”, in: *The Journal of Indo-European Studies*, 42, 1&2, 175-202.
- PORUCIUC 2009 Poruciu, A., “Linguistic-Historical Implications of an Old Germanic Loan – Romanian *gard* ‘fence, enclosure, weir, garden’”, in: *Mankind Quarterly*, L, 1&2, 25-70.
- PORUCIUC 2008 Poruciu, A., “Two Romanian terms (*tureci* and *cioareci*) based on Old Germanic designations of leg-coverings”, in: *The Journal of Indo-European Studies*, 36, 1&2, 163-184.
- PORUCIUC 2003 Poruciu, A., „Două autohtonisme definitorii ale identității românești: rom. *moș* (cf. alb. *moshë*, ‘vârstă’) și sufixul rom. *-ău/-eu* (cf. gr. *-εύς*, lat. *-eus*)”, in: Ichim, O., Olariu F.-T. (ed.), *Limba și literatura română în spațiul etnolingvistic dacoromânesc și în diaspora* (91-104), Ed. Trinitas, Iași.
- PRITSAK 1982 Pritsak, O., cap. I (B) și cap. II (B) in: vol. GOLB, PRITSAK 1982.
- PRODAN 1991 Prodan, D., *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări* (cap. *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII*, publ. în 1967), Ed. Enciclopedică, București.
- PUȘCARIU 1976 [1940] Pușcariu, S., *Limba română, I, Privire generală*, ed. I. Dan, Ed. Minerva, București.
- RIASANOVSKY 1969 Riasanovsky, N. V., *A History of Russia*, Oxford University Press, New York/ London/ Toronto.
- ROSEN 2006 Rosen, K., *Die Völkerwanderung*, C. H. Beck Verlag, München.
- ROSETTI 1986 Rosetti, A., *Istoria limbii române*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- SPINEI 1982 Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- STAHL 1980 Stahl, H. H., *Traditional Romanian Village Communities*, Cambridge University Press, Cambridge/ Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris.
- STEFANLLARI 1986 Stefanllari, I., *Fjalor anglisht-shqip, Shtëpia Botuese „8 Nëntori”*, Tiranë.
- STEUER 2010 Steuer, H., *European Societies in the First Millennium AD – Archaeology, History and Methodology*, Ed. Academiei, București/ Ed. Istros, Brăila.
- STOICESCU 1980 Stoicescu, N. (coord.), *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei, București.
- SUCIU 1967-1968 Suciu, C., *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TABACU 1996 Tabacu, Ș., *Dicționar albanez-român/ român-albanez*, Ed. Ararat, București.
- TEODORESCU 1985 [1885] Teodorescu, G. D., *Poezii populare române*, ed. G. Antof, Ed. Minerva, București.
- THEOPHANES 1839 Theophanes Confessor, *Theophanis Chronographia*, ex recensione Ioannis Classeni, Impensis ed. Weberi, Bonnae.
- VASMER 1986 [1950] Vasmer, M., *Etimologičeskij slovar’ russkogo jazyka*, I, ed. O. N. Trubačev, Ed. Progress, Moskva.
- VRACIU 2014 Vraciu, M. (trad., ed.), *Cronica lui Nestor*, Ed. Doxologia, Iași.
- WHITELOCK 1990 Whitelock, D. (ed.), *Sweet’s Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse*, Clarendon Press, Oxford.
- WOLFRAM 1988 Wolfram, H., *History of the Goths*, University of California Press, Berkeley.
- ZAICZ et al. 2006 Zaicz, G. et al., *Etimológiai szótár – Magyar szavak és toldalékok eredete*, TINTA, Budapest.

INTERNET

<https://pomog.org/bible-church-slavonic>
suprasliensis.obdurodon.org
www.biblegateway.com

Isabel CÁCERES, Isabel EXPÓSITO, Marta FONTANALS, M. Gema CHACÓN, Josep Maria VERGÈS (eds.), *Experimental Archaeology: from research to society. Proceedings of the Vth International Congress of Experimental Archaeology. 25th – 27th October, 2017 – Tarragona (Spain)*- Butlletí Arqueològic, 40, 2018.

Arheologia experimentală reprezintă, de mai bine de jumătate de secol, o ramură a cercetării arheologice la care se face apel, cu precădere, pentru înțelegerea aspectelor tehnologice/materiale ale vieții oamenilor din Preistorie, Antichitate, Evul Mediu și chiar perioade mai recente. Această înțelegere este una mult mai intimă și mai personală decât orice altă cale de cunoaștere a trecutului prin implicarea directă, nemijlocită, a arheologului/experimentalistului care trebuie să își folosească atât mintea cât și propriul corp și care trebuie să își însușească cunoștințe practice deopotrivă cu cele teoretice. Această implicare atât de personală a conferit, *ab initio*, un caracter de subiectivitate și amatorism disciplinei. Însă, emanciparea de sub tutela empirismului a venit odată cu integrarea conceptelor teoretice și preocuparea pentru controlul strict al tuturor variabilelor unui experiment. Recunoașterea potențialului arheologiei experimentale ca metodă de a oferi răspunsuri la întrebări legate de biografia artefactelor descoperite în timpul săpăturilor arheologice a venit în timp și astăzi nimeni nu îi mai poate contesta aportul. Drept urmare, cursuri de arheologie experimentală au fost introduse în programele de studii de licență și masterat ale unor universități din întreaga lume¹, iar asociațiile profesionale, congresele și colocviile dedicate acestei discipline au un grad crescut de seriozitate și științificitate. Una dintre școlile de arheologie experimentală cel mai bine reprezentată ca număr de specialiști dar și prin calitatea lucrărilor pe care le patronează este școala din Spania, țară unde a apărut și inițiativa organizării congresului *International Congress of Experimental Archaeology*, aflat în 2017 la a V-a ediție. Actele acestei ediții sunt publicate în numărul 40/2018 al revistei *Butlletí Arqueològic*, editată de Reial Societat Arqueològica Tarraconense, sub forma volumului *Experimental Archaeology: from research to society*. Cele 47 de studii care alcătuiesc acest volum sunt redactate în

limba spaniolă, dar nu lipsesc nici cele în limba engleză. În limba catalană sunt scrise, mai ales, articolele care au ca scop diseminarea, către publicul larg, a rezultatelor unor încercări de reconstituire a diverse aspecte legate de arheologia perioadei romane. Specialiștii care au participat la realizarea acestui volum provin din Spania, Italia, Franța, și mai puțin din alte state precum Grecia sau Polonia.

Un prim grup de contribuții se înscrie în tematica înțelegerii tehnologiei litice și a utilizării uneltelor de piatră din Paleolitic. A. Cueva-Temprana, D. Lombao, N. Geribàs și M. Mosquera în *El catálogo conductual de la talla lítica y sus aplicaciones a la tecnología del Paleolítico Inferior* (p. 19-24) prezintă experimentele pe care le-au întreprins cu ajutorul a cinci cioplitori cu experiență care au fost invitați să cioplească trei tipuri de unelte tipice Paleoliticului Inferior: un *chopper*, un *chopping-tool* și o piesă bifacială. Aceasta pentru a compara gesturile pe care cioplitorii le fac când produc uneltele respective și pentru a observa înlănțuirea unităților comportamentale (*unidades de conducta*), cu scopul de a crea un original catalog al comportamentelor din timpul cioplierii. Trei dintre autorii acestui articol (Lombao, Cueva-Temprana și Mosquera), alături de M. Guardiola semnează și următoarea contribuție: *De la palabra al gesto: el papel de diferentes mecanismos de transmisión social en la adquisición del método de talla alternante* (p. 25-31), care abordează problematica învățării cioplierii de către novici și căile de transmitere a cunoștințelor necesare. Autorii au dovedit că este nevoie de interacțiune între mentor și elev la nivel verbal și gestual, învățarea fiind astfel un fapt social.

P. García-Medrano, A. Pedergrana, Al. Asryan, A. Ollé și A. Benito-Calvo, în articolul *The quartzite cleavers from Atapuerca (Burgos, Spain): the standardization of shape* (p. 33-39), vorbesc despre experimentele ce au presupus folosirea unor replici de toporașe acheulene cu scopul de a compara uzura ce se dezvoltă pe acestea cu uzura de pe artefactele arheologice descoperite la Atapuerca. Pentru comparație au combinat două tehnici de analiză microscopică (microscop digital 3D și SEM).

J. L. Fernández-Marchena, J. Ramón Rabuñal și M. Soares-Remiseiro prezintă, în *Entre huellas, fracturas e iridiscencias. Identificación de huellas diagnósticas de proyectil en cristal de roca* (p. 41-47), date despre formarea

¹ În ultimii ani și în cadrul programului de masterat "Arheologie, civilizație și artă antică" de la Facultatea de Istorie a Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

striațiilor microscopice și a fracturilor de impact pe artefactele din cuarț folosite ca vârfuri de proiectil.

Legată de aportul arheologiei experimentale în traseologie este și contribuția *Identify the launched percussion Lower Paleolithic tools: the case of shaped pieces in limestone and basalt* (p. 49-55) semnată de C. Viallet și colegii săi. Autorii descriu uzura de pe replicile de unelte din bazalt și calcar (ce le imită tehnologic pe cele descoperite în două situri paleolitice din Franța) folosite în activități de percuție lansată: spargerea oaselor și tăierea lemnului proaspăt prin lovire.

Apoi, editorii volumului ne propun, prin contribuția lui S. Taranto: *The case of the "husking trays": an experimental analysis of a pottery typology supposed to be used for baking bread* (p. 57-63), să ieșim din sfera utilajelor litice paleolitice și să ne îndreptăm spre problematica funcționalității tăvilor din ceramică descoperite în situri din Mesopotamia mileniului VII-VI B.C. Taranto a reprodus astfel de tăvi pentru a testa două ipoteze: cea conform căreia aceste tăvi ar fi folosite la decorticarea grâului și cea care duce funcționalitatea acestor obiecte în zona bucătăriei și anume folosirea lor ca tăvi de copt pâinea. Cea de-a doua ipoteză, testată prin 4 experimente cu variabile inter-schimbabile s-a dovedit cea viabilă.

M. Modolo și o echipă formată din specialiști și amatori italieni enumeră, în lucrarea *The archaeological park of Livelet: didactic and experimental archaeology on a trip into Prehistory* (Revine Lago, Treviso, Italy) (p. 65-71), activitățile pe care le întreprind în parcul arheologic de la Revine Lago, activități menite a educa publicul în privința vieții oamenilor preistorici.

M. Bofill, A. Palomo, D. Chondrou, H. Procopiou și S. M. Valamoti în *Molienda experimental en el marco del proyecto ERC PlantCult* (p. 73-79) fac o sinteză a experimentelor – realizate în cadrul proiectului PlantCult – prin care au folosit rășnițe și frecătoare din piatră la prelucrarea diverselor plante întrebuintate în alimentația preistorică.

Interesul lui A. Breu și a colaboratorilor săi de la Universitatea Autonomă din Barcelona pentru diferențele tehnologii de coacere a ceramicii, s-a materializat în activitățile de ardere a unor replici de vase, atât în groapă, cât și în aer liber, cu o observare atentă a temperaturilor și variabilelor din aceste procese. Toate acestea, sunt expuse pe larg în *Evaluación con pirómetro de infrarojos de las aptitudes de uso de hogares planos y hogares en cubeta para la cocción de cerámica* (p. 81-88).

O altă contribuție din zona tehnologiilor de cioplire, dar de această dată cu implicații în înțelegerea lanțului operativ de producere a brățărilor din marmură din neoliticul zonei mediteraneene, este cea a lui F. Martínez-Sevilla, F. Jimenez Cobos și J. A. Lozano Rodríguez: *Aprendiendo a tallar mármol para hacer brazaletes: referentes experimentales para la identificación arqueológica*

de los procesos de aprendizaje (p. 89-96). Se arată diferențele de abordare a unei astfel de activități între cioplitorii experimentați și cei începători.

M. Vourc'h, C. Chaigneau, S. Cassen și V. Grimaud în *Rock Art experiment in Gavrinis: presentation, methods and results* (p. 97-104) ne prezintă un experiment relevant în încercarea de reconstituire a *chaîne opératoire* a uneia dintre dalele atât de frumos decorate din camerele mormântului neolitic de la Gravinis. Aceeași autori (dar cu ordinea numelor schimbată) semnează și o altă lucrare din acest volum: *Constitution d'un référentiel 3d des états de surfaces observés sur les dalles ornées néolithiques dans l'Ouest de la France* (p. 285-290), ce are ca subiect tehnicile de documentare a prelucrării suprafețelor de piatră, folosind fotogrametria și modelele tridimensionale.

Replicarea fusaiolelor cu morfologii diverse descoperite în situri aparținând epocii bronzului din insulele Eoliene și folosirea acestor copii în activități legate de toarcerea fibrelor vegetale constituie tema de certare pe care a abordat-o K. Żebrowska în *Aeolian Textile tools from the Bronze Age. Testing the functionality of potential heavy spindle-whorls* (p. 105-111).

Urmează o serie de articole despre popularizarea arheologiei precum cel al echipelor conduse de P. Gonzáles Marcén (*Espai Orígens: difusió y divulgación del patrimonio en el ámbito del turismo cultural y familiar*: p. 113-119), Josep M. Macias (*El conjunto histórico del circo romano de Tarragona: de la nube de puntos a la didáctica permanente*: p. 121-126), P. Castanyer (*La vil·la romana de Vilauba: de la investigació arqueològica a la vista virtual*: p. 133-139), dar și întreprinderi individuale ca cea a lui M. Panadès Manresa (*El joc a l'antiguitat clàssica: una tècnica d'immersió a la vida quotidiana del passat*: p. 127-132), A. Rojas Rabaneda (*El proyecto "Fiestas, ferias, mercados y festivales de divulgación y recreación histórica en Cataluña"*, p. 149-154), J. Lopez Salgado (*Proyecto de valorización del yacimiento ibero de el Vilar (Valls, Tarragona)*, p. 299-305) și colaborarea dintre I. Cots și J. Vilà (*La difusió del jaciment protohistòric de la Cella (Salou, Tarragonès): un exemple d'aplicació de les tecnologies de la informació i la comunicació al patrimoni*: p. 257-246). Li se adaugă contribuția lui C. Forn și E. Espejo, *Arqueología experimental en el Museo, una experiencia sensorial* (p. 155-161) care prezintă modalitățile prin care Muzeul din Badalona le înfățișează copiilor viața de zi cu zi din perioada romană, când exista orașul Baetulo. Astfel, vizitatorii pot testa pe pielea lor viața cotidiană din Roma antică, mergând după principiul lui Confucius: mi-au spus și am uitat, am văzut și am înțeles, am făcut-o și am învățat.

Despre caracterul pedagogic al experimentelor arheologice din cadrul evenimentelor de reconstituire istorică din Catalonia vorbește și A. Rojas Rabaneda în *La arqueología experimental en eventos de difusión del patrimonio cultural y de recreación histórica. Potenciales para explorar* (p. 353-359). M. Monrós și echipa proiectului

DIGIBERS prezintă modalitatea prin care au înțeles să facă cunoscută cercetarea arheologică publicului larg (p. 335-339).

Scriș în limba catalană, articolul *Consum d'embotits en època romana. Del registre arqueològic a la divulgació històrica* (p. 141-147) semnat de A. Masat și C. Forn, expune încercările autorilor de a prepara cârnați după rețete romane cu scopul de a observa cum se poate atesta, din punct de vedere arheologic, această activitate.

O echipă formată din O. Amblàs, I. Ollich, M. de Rocafiguera, M. Ocaña și A. Pratdesaba semnează două articole ce privesc probleme ale tehnologiilor din Evul Mediu: metalurgia fierului în *Arqueologia experimental de la metal-lúrgia la ferreria medieval de l'Esquerda* (p. 163-171) și ridicare unui turn din perioada carolingiană în *La construcció i durabilitat d'una torre carolíngia de fusta. Arqueologia experimental a l'Esquerda* (p. 173-180).

M. del Carmen Bañón Cifuentes în *Las huellas arqueológicas del "Campus Spartarius" un rastro a seguir en el sureste de la Hispania romana* (p. 181-185) expune, fără suport experimental însă, câteva date despre introducerea și prelucrarea în perioada romană a ierbii alfa.

A. Burguet-Coca și I. Expósito prezintă, în *Construyendo un redil; tras el rastro de los microrrestos vegetales de un "fumier" experimental* (p. 187-194), rezultatele experimentelor prin care au căutat să vadă diferențele pe care le are arderea asupra resturilor vegetale (fitolite, polen și palinomorfe non-polinice) identificate în gunoiul dintr-o stână.

Trei dintre cei mai prolifici cioplitori din Spania: A. Palomo, M. Aguirre și J. Baena în articolul *La talla lítica en España* (p. 195-200) fac o succintă prezentare a activităților legate de cioplirea experimentală a pietrei în acest stat din Peninsula Iberică.

O altă echipă coordonată de P. Jardón Giner abordează, în *Estudio experimental y traceológico sobre piezas destinadas al trabajo de la madera (cuñas y azuelas) a través de réplicas de soportes paleolíticos y neolíticos* (p. 201-209), problema întrebuirii pieselor *esquillé* din preistorie.

Experimente care implică realizarea și folosirea instrumentelor muzicale din diverse perioade au fost realizate de M. Genera i Monells și colaboratorii săi (*¿Cómo conseguir un aerófono en época prehistórica?:* p. 211-217) și de o echipă coordonată de F. Cuartero (*Una aproximación a la problemática de los zumbadores Magdalenienses a partir de la experimentación: influencia de las proporciones métricas en la sonoridad:* p. 219-224).

Asupra unor probleme specifice tehnologiei paleoliticului superior, și anume, perforarea coarnelor de cerb, s-a oprit F. J. Redondo Sanz în *Las perforaciones sobre asta (Cervus elaphus) en el paleolítico superior. La técnica de rotación* (p. 225-234).

M. Terradillos Bernal și echipa sa prezintă, în *La caza con arco. Aproximación al estudio de la potencialidad y*

capacidad de penetración de diferentes puntas de flechas (p. 235-242), experimentele pe care le-au întreprins cu vârfuri de săgeată, de diverse tipologii, care au fost prinse în cozi din lemn de pin și de fag cu scopul de a testa potențialul de penetrare a acestora.

Un subiect mai puțin investigat prin experimente arheologice – sistemele de închidere a ușilor din perioada pre-romană din Peninsula Iberică - este abordat de N. Fuertes Cabo, în *Sistemas de cierre en el mundo ibérico* (p. 243-250).

Reconstituirea *chaîne opératoire* a vaselor ceramice descoperite în situl neolitic de la Gavà, cu accentul pus pe etapa de șlefuire a suprafețelor reprezintă direcția de cercetare spre care s-au îndreptat S. Calvo și echipa sa: *Aproximación a los tratamientos de superficie en los recipientes cerámicos de las minas prehistóricas de Gavà (Barcelona)* (p. 251-256).

Modalitatea în care se comportă lutuile aplicate pe exteriorul unor structuri preistorice, în zone cu umezeală ridicată, a fost testată de M. Cuenca, Á. Franco-Montesdeoca și R. Gomes-Santana în *Pallabarro: pervivencias de técnicas tradicionales de construcción en climas húmedos* (p. 265-272).

O perspectivă interesantă asupra modului în care gladiatorii luptau ne oferă N. Real și M. E. Muñoz-Santos în *Gladiadores. De la teoría de las fuentes al empirismo de la reconstrucción histórica* (273-278). Munca în comun a doi autori cu fundal științific diferit, unul provenind dintr-un grup de reconstituire istorică, celălalt din lumea academică, arată cum se pot reconstitui (apelând atât la izvoare antice cât și la arheologia experimentală) aspecte mai puțin cunoscute despre supliciile gladiatorilor.

Implicare publicului de vârste mici în activități de reconstituire a unei locuințe circulare specifice perioadei de final a epocii bronzului este prezentată de echipa coordonată de A. Dorado Alejos în *La construcción de un hábitat de la Edad del Bronce como modelo explicativo de los hábitos constructivos prehistóricos* (p. 279-283).

A. Hernández Jordà și colaboratorii săi ne fac cunoscute experimentele pe care le-au întreprins pentru a înțelege mai bine prelucrarea oxizilor de fier din perioada mezolitică în *Reconstrucción experimental de los procesos de trabajo de óxidos de hierro mediante útiles macrolíticos. Las Caves de Santa Maira* (p. 291-297).

Modalitatea de realizare a inciziilor ce datează din paleoliticul superior din peștera La Viña a trezit interesul lui C. López-Tascón și a colegilor săi (*Grabando la pared en el abrigo del Viña (La Manzaneda, Oviedo, Asturias). Programa experimental para el análisis de huellas de uso en la industria lítica:* p. 307-313). Aceștia, cu ajutorul replicilor de burine și de piese neretușate din silex, au incizat linii pe un perete de calcar, cu scopul de a obține o bază de date cu privire la morfologia inciziilor în funcție de unealta folosită, de a testa fezabilitatea acestora și a observa urmele de folosire de pe uneltele de silex.

P. Mateo Lomba în *Retocadores en hueso: experimentación con cuarzo y sílex* (p. 315-322) descrie programul experimental ce a presupus folosirea unor oase în retușarea uneltelor de sílex și cuarț și cuantifică urmele de uzură apărute pe oase, în funcție de roca prelucrată.

C. Mathias și C. Viallet au folosit partea proximală a unei așchii ca retușor. Uzura ce s-a dezvoltat astfel a fost comparată cu cea de pe bulbul unei așchii din situl paleolitic de la Orgnac 3. Astfel, prin activitățile întreprinse și redată în *On the possible use of flake-bulbs for retouch during the Early Middle palaeolithic in Southeastern France: first results of an experimental approach* (p. 323-328), cei doi autori au demonstrat că artefactul paleolitic pe care l-au studiat a fost întrebuințat, în preistorie, ca retușor.

C. Mazo, J. Fanlo și M. Alcolea, în *Aportando experiencias, desarrollando habilidades: doce años de arqueología experimental en Caspe (2005-2017)* (p. 329-334), fac un rezumat al celor 13 ediții ale cursului de arheologie experimentală organizat de CECBAC, Zaragoza, oferind și statistica tehnologiilor preistorice cărora le-au fost subsumate activitățile cursului.

În *Reference collections of the Institucion Mila i Fontanals for the Study of prehistoric societies: archaeology from an experimental and technological perspective* (p. 341-345), M. Mozotta și ceilalți membri ai *Grupo de la Arqueologia de las Dinamicas Sociales* din Barcelona prezintă, în două pagini de popularizare, colecțiile de

referință pe care le-au pus pe picioare în cadrul IMF, colecții ce cuprind o litotecă și baze de date experimentale pentru traseologie, pentru tehnologia litică și tafonomie.

A. Revedin, B. Aranguren și M. Mariotti Lippi au realizat experimente de obținere a făinii din rizomul de papură pe care le prezintă în lucrarea *La producción de harina en el Paleolítico* (p. 347-352). Descoperirea arheologică de la care au pornit programul este cea din situl gravettian de la Bilancino, unde pe suprafața unor râșnițe și frecătoare s-a găsit făina obținută din rizomul de papură (*Typhus*) și de din graminee (*Poaceae*).

Un studiu deosebit de important, care testează o ipoteză interesantă, cu implicații majore în înțelegerea anumitor comportamente ale omului preistoric, este cel scris de D. Ruiz-González, S. Piedrabuena-Fernandez și M. Jiménez-Juárez, *¡Y se hizo la luz! El potencial de la medula osea como combustible para la luminacion en sociedades prehistóricas* (p. 361-367). Cei trei autori au testat fezabilitatea iluminării încăperilor folosind măduva oaselor de *Bos taurus*, iar rezultatele au fost mai mult decât satisfăcătoare.

Considerăm că editorii volumului prezentat în aceste rânduri au reușit să adune unele contribuții de valoare, cu implicații în înțelegerea comportamentelor tehnologice a oamenilor din toate perioadele preistoriei și istoriei.

DIANA-MĂRIUCA VORNICU

Johannes MÜLLER, Robert HOFMANN, Wiebke KIRLEIS, Stefan DREIBRODT, René OHLRAU, Lennart BRANDTSTÄTTER, Marta DAL CORSO, Welmoed OUT, Knut RASSMANN, Natalia BURDO, Mykhailo VIDEIKO, Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia Mega-site, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. Studia na Pradziejami Europy Środkowej 16, in Kommission bei Dr. Rudolph Haabelt GmbH, Bonn, 2017, ISBN 978-3-7749-4018-5, 174 p.

Apariția mega-siturilor în interfluviul Bug-Nipru (Ucraina de astăzi), în perioada de final a eneoliticului, constituie un fenomen socio-demografic, economic și politic unic în Preistoria Europei. Înțelegerea mecanismelor care au constituit premisele funcționării unor așezări întinse pe sute de hectare reprezintă o direcție de cercetare care stârnește de mai bine de jumătate de secol interesul specialiștilor din întreaga lume. Existența a nouă astfel de mega-situri – rămășițe ale unor așezări

umane având peste 1000 de locuințe fiecare – a suscitat, în lumea științifică, multe întrebări în privința evoluției intra-sit, a economiei ce putea susține comunitățile umane care le populau, a organizării politice și sociale, a sustenabilității mediului înconjurător și a impactului antropoc asupra naturii. Acestea sunt și tematicile în care se încadrează întrebările de cercetare cărora li s-a căutat rezolvare prin investigațiile arheologice din anul 2013 din mega-situl de la Maidanetske, printr-o cooperare germano-ucraineană. Rezultatele sunt prezentate în lucrarea, în ediție bilingvă (engleză și ucraineană), *Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia Mega-site*, apărută în prestigioasa serie *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. Studia na Pradziejami Europy Środkowej*, serie editată de J. Müller, J. Czebreszuk și S. Kadrow. Publicarea sub formă de monografie bilingvă a rezultatelor obținute în campanii anuale de săpături arheologice sistematice în mega-situri nu reprezintă o noutate, un prim pas fiind făcut deja, în anii 2000, prin apariția seriei de monografii ce trata investigațiile de la Talianki¹.

¹ De exemplu V. A. Kruts, A. G. Korvin-Piotrovski, S.N. Ryzhov, *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. Talianki – settlement-giant of the Tripolian culture. Investigations in 2001*, Kiev, 2001; V. A. Kruts, A. G.

Korvin-Piotrovskiy, V. V. Chabanyuk, L. A. Shatilo, *Трипольское поселение-гигант тальянки. Исследования 2012 г. Talianki – settlement-giant of the tripolian culture. Investigations in 2012*, Kiev 2013.

Textul propriu-zis al lucrării este precedat de o prefață a editorilor seriei (*Preface from Series Editors*: p. 9), de o prefață a autorilor (*Author Preface*: p. 11-12) și de un rezumat (*Abstract*: p. 13).

În primul capitol (*Introduction*: p. 15-16) autorii oferă, succint, date generale despre mega-siturile culturii Trypillia², cel de la Maidanetske fiind unul dintre cele mai întinse. Întrebările care stau în spatele proiectului de cercetare din anul 2013 ne sunt relevate în capitolul al doilea (*Research Questions*: p. 17). Astfel, s-a dorit înțelegerea aspectelor economice, politice, de organizare socială dar și impactul unei astfel de așezări asupra mediului înconjurător. În cel de-al treilea capitol (*The Uman Region and the Location of Maidanetske. Environmental Setting – Climate, Vegetation, Hydrology and Soils*: p. 19-22) este prezentată, pe larg, geografia zonei în care s-a dezvoltat această așezare pe cursul râului Talianki. Două pagini sunt rezervate capitolului 4 (*Middle and Late Trypillia. Typochronology and Spatial Development*: p. 23-24) care reprezintă o expunere concentrată a periodizării fazei Trypillia BII-CII (4100-3350 BCE) și a diverselor grupuri locale ale acestei culturi în regiunea Uman. Detalii privind strategia de investigare a așezării de la Maidanetske din anul 2013, ne sunt oferite în capitolul 5 (*Research Strategy, Survey and Excavation 2013*: p. 25-30). Aici sunt redată metodologiile de cercetare arheologică, pedologică și paleo-botanică (atât analiza macro-resturilor vegetale cât și a fitolitelor). Astfel, munca de teren din anul 2013 a vizat dezvelirea, în integralitate, a unei locuințe (nr. 44) și a două gropi adiacente dar și realizarea de sondaje, de mai mică amploare, asupra a alte opt construcții, fiind astfel acoperite toate cele nouă rânduri succesive de case care formează planul așezării. Dispunerea diferitelor tipuri de lăcuială arsă care alcătuiau rămășițele locuinței 44 i-a condus pe investigatori să considere că este vorba de o construcție cu etaj: la etaj se aflau două camere și diverse instalații, pe când, la parter nu existau instalații ci doar câteva rășnițe și vase. Inventarul artefactelor din locuință este tipic pentru perioadă: cca 50 de vase, foarte puține unelte din piatră cioplită și din os și oase de la animale consumate, puține macro-resturi vegetale, de altfel, slab conservate. Datările radiocarbon obținute pe materialele scoase la suprafață în urma săpăturilor arheologice indică faptul că această clădire a

fost locuită în secolul 38 BCE. Un alt sondaj, geologic de această dată, a urmărit aflarea relației dintre procesele de formare a solului și impactul pe care comunitățile umane preistorice l-au avut asupra acestora. De asemenea, în acest capitol, este dezbătută, pe larg, și noua hartă planimetrică a sitului generată de cele mai noi scanări geomagnetice care, coroborate cu informațiile mai vechi, au dezvăluit o așezare ce se întindea pe cca 200 ha, formată din cca 2970 de case, dintre care 2300 au fost incendiate. Rezultatele analizei macro și micro-resturilor vegetale descoperite în sit sunt în concordanță cu cele realizate până în prezent pe resturi vegetale din alte situri Trypillia.

Toate datele obținute în urma campaniei de cercetări de teren și a investigațiilor de laborator din anul 2013 din așezarea de la Maidanetske sunt discutate și interpretate în capitolul *Interpretation and Discussion* (p. 75-85). Astfel, s-a stabilit că datările radiocarbon au arătat o oarecare contemporaneitate a locuințelor, valori cronologice mai scăzute pentru gropi dar și o situație generală mai târzie a așezării comparativ cu cele de la Nebelivka și Talianki. Prin tipologia ceramicii descoperite, situl se încadrează în grupul Tomashivska. Apoi, sunt făcute estimări cu privire la numărul de locuitori din așezare, la economia acesteia pe baza analizei macro-resturilor și fitolitelor³. Sunt atinse și subiecte precum utilitatea gropilor cercetate, compartimentarea locuințelor.

În cele două pagini ale concluziilor, *Summary and Consequences* (p. 87-88), autorii subliniază importanța noilor investigații de la Maidanetske și aportul esențial al cercetărilor interdisciplinare în cunoașterea trecutului. Informațiile oferite de text sunt completate de tabele cu dimensiunile locuințelor dezvelite până în prezent, cu tipologia ceramicii (decor și formă) și datele radiocarbon, de planșe cu reprezentarea grafică a contextului diverselor obiecte, tipuri de lăcuială și de planșe cu ceramica descoperită în anul 2013.

Varianta în limba ucraineană a volumului (p. 131-174) încheie această lucrare ce propune, într-un mod fericit, o metodologie de investigare a mega-siturilor trypilliene, cu rezultate remarcabile obținute prin efortul conjugat al unei echipe formată din arheologi, specialiști în pedo-geomorfologie și arheobotanică

DIANA-MĂRIUCA VORNICU

² Deoarece apariția mega-siturilor este fenomen specific zonei Bug-Nipru, în această prezentare, vom folosi exclusiv termenul de cultură Trypillia, tocmai pentru a-l diferenția și individualiza de manifestările culturale și socio-economice, ale vremii, de la vest de râul Prut.

³ Pentru mai multe detalii asupra analizei fitolitelor din sit a se vedea M. dal Corso, W. A. Out, R. Ohlrau, R. Hoffman, S.

Dreibrodt, M. Videiko, J. Muller, W. Kirleis, *Where are the cereals? Contribution of phytolith analysis to the study of subsistence economy at the Trypillia site Maidanetske (ca. 3900-3650 BCE), central Ukraine*, Journal of Arid Environments, Volume 157, October 2018, pp. 137-148.

**International Journal of Eurasian Studies (欧亚
学刊), 15, Beijing, 2016, Editors in Chief Yu
Taishan & Li Jinxiu, English Editor Bruce Doar**

Revista *International Journal of Eurasian Studies* a fost înființată de către cercetători ai Institutului de Istorie al Academiei de Științe Sociale a R. P. Chineze, respectiv de către colectivul Centrului de Studii Euroasiatice. Editorii sunt Prof. Yu Taishan și Li Jinxiu, primul un ilustru savant retras din activitate, iar cea de-a doua o foarte activă cercetătoare, specialistă în istoria dinastiei Tang și care coordonează mai multe publicații ale prestigioasei instituții de cercetare chineze.

De menționat, pentru început, că Institutul de Arheologie din Iași are o colaborare foarte apropiată cu Institutul de Istorie al Academiei R. P. Chineze încă din anul 2013. Cercetătorii români au și publicat deja studii de specialitate în revistele chinezești, iar colegii chinezi au contribuit în volume de studii editate în România. Pe acest fond putem spune că suntem la curent cu publicațiile institutului din Beijing și foarte interesați de întărirea colaborării pe linia cercetării științifice și a diseminării rezultatelor de interes comun.

Volumul supus analizei de față găzduiește o serie de lucrări conectate cu istoria și arheologia Chinei și a zonei Orientului mijlociu și îndepărtat, dar și recenzii ale unor volume publicate de curând.

Textele sunt atât în limba chineză, cât și în limba engleză, dar pentru necunoscătorii limbii chineze fiecare articol are un rezumat binevenit în limba engleză. Este un pas foarte important în tendința manifestată de cercetătorii chinezi de a transmite cât mai multe informații din impresionanta istorie și cultură chineză. Accesul la informație, prin traducerea unor lucrări din chineză în engleză este foarte importantă pentru lumea „din exterior”, pentru istoricii și arheologii europeni care sunt preocupați de acest spațiu extrem de generos în studiul civilizației din preistorie până în Evul Mediu.

Primul studiu, *Prehistoric Archaeology of the Hami Region*, în limba chineză, este semnat de un colectiv mixt, format din Zhang Liangren, Ling Yong, Chen Jianli, Liu Guorui, Chang Xi'en, Kurban Rahman, Murat Esmayil, Ma Yingxia, Yan Feng. Este o lucrare sintetică ce urmărește să întregască informația despre o zonă generoasă din punct de vedere arheologic, pentru o perioadă disputată de trei culturi arheologice. Zona vizată, aflată în provincia Xinjiang, înglobează cimitirul Tianshanbeilu, care a dat și numele culturii, care a căpătat influențe importante din culturile epocii bronzului, Siba (四坝文化) sau Huoshaogou (火烧沟) din nord vestul Chinei și Karasuk, din bazinul Minusinsk.

A doua perioadă culturală dezbătută aici corespunde orizontului Yanbulake, din zona oazei Hami, care păstrează elemente din cultura anterioară, Tianshanbeilu.

Cultura Heigouliang este prezentă în această sinteză atât prin mențiunea unor cimitire, cât și a unor așezări.

Sunt urmărite transformările în ceea ce privește tipurile de artefacte utilizate, dar și motivele folosite pentru împodobirea harnașamentului și a armelor de luptă. Se constată o influență evidentă a culturilor din sudul Siberiei.

Gao Fushun este autorul lucrării *Study on the Origin of the Lineages of the Early Silla King's Clans*, redactat tot în limba chineză. Studiul său se concentrează pe succesiunea clanurilor conducătoare ale grupurilor etnice Piao, Xi și Jin din cadrul regatului Silla, situat în Peninsula Coreea. Parte, la un moment dat, a formațiunii politice „Cele trei regate ale Coreei”, alături de Baekje și Goguryeo, regatul Silla a avut o viață foarte activă pentru circa un mileniu, de la finele erei de dinainte de Hristos, până către sfârșitul primului mileniu creștin. Prin comparațiile obținute din analiza textelor istorice chinezești și coreene (în special Samguk sagi (三國史記) – „Istoria celor Trei Regate”), autorul constată că abia când clanul regal Jin a ajuns la putere se poate vorbi de un adevărat stat Silla. Înainte, sub clanurile Piao și Xi se poate vorbi doar de o etapă din evoluția statului din perioada dinastiei Han, fără ca statul Silla să conteze cu adevărat ca entitate de sine stătătoare.

Inquiry on Jamuqa's Thirteen Tribes (în chineză), a lui Cao Jincheng, dezbate, pe scurt, istoria celor treisprezece triburi („qarin”) comandate de Jamuqa, „fratele de cruce” al lui Temüjin (viitorul Gînghis Han), devenit apoi adversarul său în „Războiul celor treisprezece tabere”. Baza acestui studiu o reprezintă cea mai veche lucrare în limba mongolă și una dintre cele mai importante surse ale acestei civilizații, *Istoria Secretă a Mongolilor*. Cele treisprezece triburi în dezbateri, conform traducătorilor chinezi din perioada de început a dinastiei Ming, ar fi fost Jadaran, Ikeres, Uru'ut, Noyakin, Barulas, Tayiçi'ut, Ba'arin, Qorulas, Mangqut, Qongqotan, Qatagin, Salji'ut și Dörben.

Următorul studiu, *Records concerning the Hepthalites in Byzantine Historical Works*, este în limba engleză și strânge laolaltă toate mărturiile din sursele scrise bizantine despre poporul heftaliților care a jucat un rol important în zona Asiei mijlocii și îndepărtate din a doua jumătate a secolului al V-lea p. Chr. până la mijlocul veacului următor. Profesorul Yu identifică 11 surse în care este posibil ca bizantinii să îi fi identificat. Despre această populație nu se cunosc multe relativ la originea lor sau la liderii pe care i-au avut în cei peste 100 de ani în care sunt menționați în izvoare. Istoria lor se leagă, *volens nolens*, de huni, care în această perioadă erau în plină expansiune și dețineau controlul unui teritoriu imens. De aici au intervenit și multe confuzii privitoare la atribuirea etnică a populațiilor care au pornit din aceeași zonă originară. Și contactele cu alte populații sunt menționate în izvoare, cum este cazul delegației heftalite de la curtea împăratului Chinei din 456 AD. Legături intense au avut cu persanii și alte popoare turcice. De altfel, acest popor a avut tăria să cucerească întreaga Bactria, alte regiuni din Afganistanul de astăzi și

chiar din zona nord-vestică a Chinei de astăzi și din India. Au fost distruși de o coaliție a sasanizilor și a unor popoare turcice, în 565 AD.

Revenind la studiul de față, Priscus este primul autor menționat. Tipicul redării acestor surse este următorul: într-o primă parte este prezentată o scurtă biografie a autorului bizantin, pentru ca apoi să fie descrisă, tot pe scurt, opera respectivului personaj. Extrasele din textele autorilor, cu note lămuritoare despre regiuni, popoare sau evenimente reprezintă, de fapt, esența acestui studiu. Așa se întâmplă cu toate cele 11 surse identificate.

Priscus, în fr. 33.1 (*Excerpta de Legationibus*, Rom. 8) din *Istoriei*, menționează pe hunii kidariți (Kidarite Huns) care, conform profesorului Yu, ar fi tocmai heftaliții. Hunii kidariți apar, de asemenea, în fr. 41.1 (*Excerpta de Legationibus*, Gent. 15), fr. 41.3 (*Excerpta de Legationibus*, Rom. 12), fr. 47 (*Excerpta de Legationibus*, Gent. 19) și fr. 51.1 (*Excerpta de Legationibus*, Gent. 22) în diferite raporturi cu persanii, cu care romanii aveau relații diplomatice strânse. De altfel, autorul avansează și o teorie referitoare la originea heftaliților, care ar proveni din nordul Chinei (p. 45, nota referință 15).

În *Istoria războaielor* a lui Procopius din Caesareea, această populație apare menționată sub denumirea de heftaliții huni („Ephthalitae Huns” numiți și hunii albi). Profesorul Yu remarcă inserarea termenului distinctiv heftaliți înainte de etnonimul de huni, tocmai pentru a fi diferențiați față de alte popoare din aceeași familie. La istoricul de casă al lui Iustinian, heftaliții apar în mai multe fragmente, majoritatea situațiilor fiind corelate tot cu conflictele cu persanii. De altfel, în majoritatea cazurilor, contactele bizantinilor cu heftaliții erau indirecte, și oricum gravitau în jurul relației dintre bizantini și persani.

Agathias este un alt autor bizantin din secolul al VI-lea care, în *Istoriile* sale, îi amintește pe heftaliți ca pe un popor hunic. În *Strategikon* al lui Mauricius este amintit momentul în care heftaliții suferă înfrângeri severe în fața popoarelor turcice. În fr. 10.1 (*Exc. De leg. Gent. 7*) (5.3.2, p.68) se regăsește un fragment dintr-o conversație a împăratului bizantin cu o ambasadă turcică în care îi este adusă la cunoștință supunerea heftaliților, dar și faptul că aceștia trăiau în orașe și aveau un nivel de civilizație ridicat.

Și în *Istoria* lui Teophanes din Bizanț este menționat momentul în care heftaliții ar fi fost cucerți de perși și, apoi, de către turci. Interesantă aici este menționarea unui anume rege Ephtalanus, de la care ar proveni și numele acestei populații.

Din scrierile călătorului alexandrin Cosma, un propovăduitor al creștinismului în Biserica de Est, aflăm că pe teritoriile unor populații precum perși, bactrieni elamiți, huni etc. s-ar afla numeroase biserici cu episcopi, dar și importante comunități creștine. Hunii menționați aici ar fi, conform autorului acestui studiu, hunii albi, adică tocmai heftaliții care au fost influențați de Nestorianism, o doctrină creștină răspândită începând cu secolul al V-lea

inclusiv în Asia Centrală.

La Theophylact Simocatta și Theopnahes Confessor această populație este menționată mai ales în ultima sa perioadă de existență și tot în contextul conflictelor cu perșii. De altfel, după bizantini, pentru perși această populație devenise a doua cea mai periculoasă și cu care a avut numeroase episoade de confruntări.

O altă sursă de informații importantă despre heftaliți, cu toate că, pe alocuri confuză, o constituie o culegere de câteva texte scrise pe marginea martiriilor lui Guria, Shmona și Habib, din Edessa.

Historia Ecclesiastica lui Nikephoros Callistus din Constantinopol, chiar dacă a fost scrisă târziu, în secolul al XIV-lea, evocă evenimente în care apar și heftaliții, în mare parte folosind ca sursă pe Procopius, însă cu multe lacune de informare.

Prin urmare, acest articol a fost editat sub forma unei culegeri de mențiuni despre o populație pe cât de activă într-o anumită perioadă din istorie, pe atât de puțin cunoscută în aspectele sale esențiale.

Următorul material, *Annotation to The Annals of Xianzong (The Annals of Möngke) in the Third Volume of Yuanshi (History of the Yuan) (Part II)*, redactat în chineză de către Liu Yingsheng, evocă ascensiunea lui Möngke, cel mai mare fiu al lui Tolui, cel de-al patrulea fiu al lui Genghis Han.

Istoricul italian Ronaldo Minuti face o analiză utilă a contribuției istoriografiei europene din secolul al XVIII-lea la cunoașterea fenomenelor istorice legate de Asia centrală. Titlul lucrării sale, *Nomadism, Barbarism and Civilization: European Eighteenth Century Approaches to Central Asian History*, înglobează atât țințele cronologice, cât și arealul de studiu propus. Remarcăm dorința de a observa dacă preocupările europenilor din secolul al XVIII-lea pentru studierea istoriei Asiei poate fi percepută ca o etapă din ceea ce astăzi numim globalizarea cercetării în sensul studierii istoriei universale.

Constată că în acea perioadă se observă două direcții ale studierii așa-zisei istorii universale: prima era colectarea și reconstrucția unor evenimente care preocupau mai ales pentru a evidenția o imagine de ansamblu a istoriei umanității; a doua privea descoperirea sau chiar inventarea unor tertipururi care activau universal, în perioade diferite și în contexte diferite, în scopul de a reda o imagine unitară a dinamicii istoriei universale. Autorul este la curent cu literatura de specialitate din secolul al XVIII-lea, pe care o evocă pe scurt. Însă, face referiri consistente și la lucrări contemporane care ridică aceleași probleme de abordare istoriografică.

Concluzionează că în secolul al XVIII-lea se poate vorbi de o anumită privire globală în abordarea istoriei Asiei Centrale și identifică două aspecte esențiale: predispoziția pentru reconstruirea mai multor șiruri de evenimente menite să umple niște goluri importante în desfășurarea evenimentială cunoscută de istoricii vremii

și, pe de altă parte, recunoaște explicarea teoretică, chiar filosofică a unor aspecte legate de tradiții, evenimente, atitudini ale popoarelor asiatice.

Chen Hao, în *A Note on „Anjuyeni”* face o analiză epigrafică pe marginea unui epitaf descoperit într-un mormânt din Anbei, distrus de căutătorii de comori, cândva între 2006-2007¹. Autorul conchide că, în ciuda unor argumente aduse de unii cercetători că decedatul ar fi fost un practicant al Zoroastrismului, există dovezi că, de fapt, s-ar trage dintr-o familie budistă. Oricum, particula An, de la începutul numelui orașului natal, Anjuyeni, necunoscut până în prezent, era foarte comună în China medievală pentru desemnarea orașului Bukhara.

Următorul material, „*Stubbornly Chinese?*” *Clothing Styles and the Question of Tang Loyalty in ninth-Century Dunhuang*, al lui Yang Shaoyun, aduce argumente pentru teoria conform căreia populația din Dunhuang rămâne fidelă modei din dinastia Tang chiar sub conducerea tibetană. Ipoteza că ar fi avut loc o tibetanizare a stilului vestimentar în Dunhuang nu este susținută nici măcar de observațiile din diferite surse ale epocii, precum reprezentările murale din peșterile din Mogao². Intenția autorului este aceea de a schimba imaginea despre așa-zisa loialitate a dinastiei Tang față de puterea tibetană în Dunhuang, destul de mult răspândită în istoriografia de specialitate.

Li Qipu, în *Moses and Rus-pa Ngo-snu: Foundation Myth of the Tangut Empire*, face o paralelă interesantă între mitul întemeierii imperiului Tangut, *Mi-nyang rgyalrabs*, și cartea *Exodul* din vechiul Testament, în care Moise a condus poporul evreu către eliberarea din sclavia egipteană. Concluzia este că mitul fondării statului Tangut își are originea tocmai în Vechiul Testament.

Cloister of the Uzbek Sufis in Jerusalem este titlul articolului semnat de Bashir Barakat și Shamsiddin Kamoliddin. Aici, autorii fac o prezentare inedită a unei mănăstiri-moschee a sufiților uzbeki din partea musulmană a Ierusalimului. De fapt este atribuită uzbekilor, dar este vorba despre imigranții veniți din Asia Centrală și care au stabilit aici un așezământ religios care păstrează încă documente inedite despre trecutul lor. Această mănăstire a fost fondată pe la 1601/1602 de un turc sufit, 'Uthman Bek al-Sufi și a fost extinsă cu diverse proprietăți în perioada următoare. Se fac referiri consistente la moscheea ridicată în interiorul acestei mănăstiri, în 1619-1620, la activitățile sociale desfășurate mai întâi pe lângă mănăstire și, apoi, în azilul construit aici. Comentarii extinse sunt făcute despre implicațiile menținerii acestui așezământ de cult după atâtea secole de la înființare.

Ultimul articol, în chineză, al acestui volum este al lui Chen Ming și poartă titlul *On some Words in Sanskrit-Chinese Mulasarvastiva Vinaya Texts*. Sunt prezentate cincisprezece cuvinte din *Mulasarvastivadavinayavastu*, o culegere de texte budiste redată în sanscrită și chineză, făcând comparații între acestea. Este, în fapt, o încercare de a crea premisele editării unui nou dicționar de limbă chineză medievală budistă. *Mulasarvastiva* a fost una dintre cele mai timpurii școli budiste din Asia Centrală.

Ultimele două contribuții la acest volum sunt recenzii ale unor cărți. Este vorba despre cartea lui William Honeychurch's, *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire: Archaeology, Mobility, and Culture Contact*, Springer-Verlag New York, 2015, în zece capitole și despre volumul semnat de Ma Xiaohe, *The Studies of Xia Pu Documents*, Prima recenzie aparține lui Liu Wensuo, iar cea de-a doua lui Rui Chuanming.

Prin urmare, acest număr din *International Journal of Eurasian Studies* înglobează 11 articole și două recenzii de carte cu subiecte legate de evoluția istorică a populațiilor din centrul Asiei, cu precădere. Este de remarcat că sunt contributori din medii științifice din țări asiatice, dar și europene, preocupați de teme cu adevărat incitante.

Scopul acestei prezentări a fost tocmai deschiderea pe care dorim să o promovăm în raport cu civilizații prea puțin abordate de către cercetătorii noștri. Conexiunile civilizațiilor antice și medievale „europene” cu statele sau populațiile Asiei ar trebui căutate mai atent, pentru că ele au existat cu siguranță. Nu trebuie decât să reamintim uimitoarele asemănări stilistice ale ceramicii culturilor neolitice Cucuteni și Yangshao. Mergem către epoca elenistică și constatăm o prezență constantă, pentru circa trei secole, a grecilor în Asia centrală începând din ultimul sfert al secolului al IV-lea. Dinastia Han, care a reprezentat pentru China o perioadă de real progres, a fost și cea care a dat o valoare deosebită celebrului drum al mătăsii în perioada romană și, apoi, bizantină. Iar exemplele pot continua cu o și mai mare densitate pentru perioada medievală. Iată de ce, în opinia noastră, este necesară o orientare a preocupărilor și către cercetarea istoriei Asiei Centrale, care poate oferi unele răspunsuri cel puțin interesante, dacă nu chiar spectaculoase, într-o abordare comparativă cu civilizațiile dezvoltate în zona europeană.

BIBLIOGRAFIE

LI 2016 Li, Yusheng, *Study of Tombs of Hu People in Late 6th Century Northern China*, in: *Newsletter di Archeologia CISA*, 7, 91-133.

TAENZER 2012 Taenzer, Gertraud, *The Dunhuang Region during Tibetan Rule (787–848). A Study of the Secular Manuscripts Discovered in the Mogao Caves*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

DAN APARASCHIVEI

¹ LI 2016: 101.

² TAENZER 2012, passim.

Alina STREINU, *Vase antice de sticlă din colecția "Maria și Dr. George Severeanu"*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2019, 264 p., din care 50 de planșe.

În rândurile următoare dorim să semnalăm apariția recentă a unei contribuții extrem de utile în ceea ce privește vesela de sticlă de epocă antică din țara noastră. Este vorba despre volumul doamnei Alina Streinu – tânără cercetătoare de la Muzeul Municipiului București, cu o bogată și rodnică activitate în domeniul arheologiei romane – privind colecția de obiecte de sticlă a soților Severeanu.

Această colecție de antichități greco-romane aflată astăzi în patrimoniul Muzeului de la Palatul Șuțu din București, reprezintă un adevărat tezaur cultural, prin numărul mare, varietatea dar și calitatea obiectelor care o compun: veselă ceramică de epocă greacă și romană, statuete de lut, obiecte de bronz și marmură, geme și camee, bijuterii din metal prețios sau piese numismatice. Toate aceste artefacte au stârnit interesul și au constituit obiect de studiu al unor excelente monografii sau lucrări de sinteză semnate de Mihai Gramatopol, Petre Alexandrescu sau Virgilia Crăciunescu.

Colecția de artefacte vitrice însumează nu mai puțin de 154 de piese, majoritatea întregi, cuprinzând toate categoriile funcționale ale veselei de sticlă de la vesela de băut și servit, până la vesela de toaletă. Deși informațiile privitoare la locurile de descoperire a acestor obiecte sunt extrem de sărace, este acceptată ideea că ele provin în majoritate din zona Pontului Stâng și de la Dunărea de Jos. Faptul că cea mai mare parte din ele sunt întregi sugerează și că ele provin din complexe arheologice închise și anume, din morminte.

Lucrarea de față se structurează pe trei capitole mari (cu sub-capitole conexe) după cum urmează: I. *Industria vitrică antică*, II. *Conținutul recipientelor din sticlă. Uleiuri, unguente și rețete farmaceutice* și III. *Vasele de sticlă din Colecția "Maria și Dr. George Severeanu"*, încadrate de *Introducere* și *Catalogul descoperirilor*.

Primul capitol reprezintă o trecere în revistă a industriei vitrice din perioada romană, punând în evidență o serie de aspecte privind tehnicile de fabricare a vaselor de sticlă, compoziția chimică a pastei vitrice, comerțul cu veselă de sticlă, atelierele de fabricare, meșterii vitrari sau reciclarea veselei sparte. Este cunoscut faptul că la începutul secolului I p.Chr. industria vitrică ia un avânt extraordinar atât cantitativ cât și calitativ, datorită inventării tubului de suflat care permite fabricarea unui număr mult mai mare de tipuri de vase. În același timp au loc noi progrese în ceea ce privește tehnicile decorative, coloritul sau calitatea pastei vitrice. Într-o perioadă relativ scurtă, vesela de sticlă își pierde statutul de obiect de lux intrând în uzul cotidian.

Analizând atât descoperirile arheologice cât și izvoarele literare antice, autoarea reușește să ne ofere o panoramă convingătoare asupra producției și comerțului cu vase de sticlă în primele secole ale erei noastre, constituind, în opinia noastră, un preambul util în înțelegerea artefactelor ce fac obiectul acestui volum.

Cel de-al doilea capitol al lucrării tratează mai cu seamă latura funcțională a veselei de sticlă de perioadă antică, punând accent pe rolul acestor vase în depozitarea diferitelor uleiuri și unguente cu rol cosmetic sau terapeutic. Abundența surselor literare antice dintre care se distinge mai cu seamă *Istoria Naturală* a lui Plinius, reprezintă o sursă extrem de utilă de informații privind conținutul recipientelor de sticlă, cu atât mai mult cu cât acesta nu s-a păstrat decât în foarte puține cazuri.

Capitolul al III-lea reprezintă baza acestui volum, în care autoarea documentează vasele de sticlă ce compun Colecția Severeanu. Descoperirile sunt analizate din punct de vedere tipologic, în concordanță cu analogii de pe tot cuprinsul Imperiului Roman. Se poate remarca faptul că autoarea se concentrează în special pe descoperirile din arealele învecinate sau pe cele cu contexte arheologice clare, provenind tot din spațiul dobrogean, pentru a pune în cel mai potrivit context vasele prezentate. Cartarea atentă a descoperirilor similare precum și analiza distribuției acestora subliniază și demonstrează faptul că vasele din colecția Severeanu au o proveniență locală sau regională.

Între vasele prezentate se remarcă recipientele prismatice de tip Isings 50/51 folosite pentru depozitare și transport pe distanțe scurte a uleiului sau a vinului, flacoanele cu corp bi-tronconic și gura evazată cărora le-a fost atribuită chiar o origine vest-pontică sau diferitele tipuri de unguentarii care sunt extrem de întâlnite mai ales în mediul funerar. Din categoria veselei de toaletă se mai remarcă recipientele tip *guttus* sau baghetele de sticlă realizate prin răsucire în torsadă. Ultimele trei piese (încadrate la *Addenda*) reprezintă descoperiri mai deosebite. Este vorba despre un vas suflat în tipar în formă de cap uman – nr. 152 (tip extrem de răspândit mai ales în secolele II-III p.Chr.), dar și două vase lucrate pe miez de nisip (un *alabastron* și un *aryballos* – Nr. 153 și 154) ce constituie cele mai timpurii piese din acest catalog, databile în secolele IV-I a.Chr. Ele pot proveni din zona coloniilor grecești de pe litoralul Mării Negre, fiind un tip caracteristic pentru industria vitrică mediteraneană de epocă greacă și elenistică.

La final „Catalogul descoperirilor” înregistrează fiecare din cele 154 de piese, prezentând atât descrierea și dimensiunile vasului, cât și o datare pe baza numeroaselor analogii tipologice.

Un alt plus al lucrării îl reprezintă faptul că aceasta este bilingvă, fiind tradusă integral în limba engleză, fapt ce o face accesibilă unui număr mult mai mare de specialiști. De asemenea trebuie remarcată și calitatea deosebită a ilustrației, cu piesele fotografiate color dar și desenate la scară.

Moshe IDEL, *Experiența mistică la Abraham Abulafia*, Iași, Editura Polirom, 2019, 246 p.

Moshe Idel, născut în 1947 la Târgu-Neamț, este profesor de gândire iudaică la Universitatea Ebraică din Ierusalim și cercetător la Institutul Shalom Hartman, doctor în filosofie cu specializarea „Cabala”, *visiting professor* și cercetător la universități și instituții din întreaga lume, printre care Yale, Harvard, Princeton și UCLA din SUA, Sorbona din Franța, *Doctor honoris causa* al mai multor instituții academice din Israel, SUA sau România. A primit numeroase premii între care amintim: „Israel Prize” (1999) pentru excelență în domeniul gândirii iudaice, „Ben Porat” pentru excelență în cercetare (2001), „Koret Jewish Book Award in Philosophy and Thought” (2003), pentru volumul *Perfecțiuni care absorb. Cabala și interpretare*, Premiul Național „Jewish Book Award in Scholarship” (2007) pentru lucrarea *Fiul lui Dumnezeu și mistica evreiască*. În 2009, președintele României l-a distins cu *Ordinul Meritul cultural* în grad de comandor. Ioan Petru Culianu, spunea că este „cel mai strălucit interpret al misticismului ebraic. Un savant și un om extraordinar, a cărui operă a revoluționat deja toate cunoștințele noastre despre Cabală.”¹

Volumul de față, al șaptelea apărut la editura Polirom, tradus din limba engleză de Maria-Magdalena Anghelescu, cuprinde o *Prefață la ediția în limba română*, un *Cuvânt-înainte* semnat de prof. Shlomo Pines, *Mulțumiri*, *Abrevieri*, *Introducere* și patru capitole, fiecare cu subcapitole; lucrarea se încheie cu *Bibliografie*, *Index tematic* și *de nume proprii* și *Index de titluri*. Profesorul Moshe Idel menționează că prezenta lucrare face parte dintr-un proiect mai amplu, materialul datorându-se atât muncii sale pentru elaborarea tezei de doctorat – *Scrierile și învățătura lui Rabbi Abraham Abulafia* (susținută în 1976), a cărei coordonator a fost prof. Shlomo Pines, cât și activității de cercetare din următorul deceniu (p. 11).

În *Prefața la ediția română*, autorul spune că introducerea și cele patru capitole „reprezintă orientarea mea metodologică de bază, pe care am urmat-o în ultimele decenii: un accent pus pe aspectele mai concrete ale Cabalei, ca tehnicile și ritualurile specifice care reprezintă

Toate aceste lucruri prezentate exhaustiv în rândurile de mai sus fac din cartea doamnei Alina Streinu un instrument de lucru extrem de util atât pentru cercetătorii interesați de perioada antichității cât și pentru toți cei ce doresc să se familiarizeze cu studiul veselei de sticlă antică de pe teritoriul României.

SEVER-PETRU BOȚAN

structurile ei caracteristice.” (p.7). În acest sens, cercetătorul precizează că „particularitatea activităților concrete nu înseamnă în mod necesar o închidere în cadrul restrâns al unei singure religii și, astfel, în primul capitol sunt indicate influențele isihaste – o mistică cunoscută în mănăstirile moldovenești și bucovinene –, precum și elemente din yoga hindusă.” (p. 7).

Profesorul Shlomo Pines, în *Cuvânt-înainte* (p. 9-10), spune că „Moshe Idel a dedicat un studiu perseverent și exhaustiv analizei materialului existent din voluminosul corpus abulafian. Concluzia sa este că tehnica, experiențele și doctrinele mistice ale acestui autor (Abraham Abulafia) se concentrează asupra ființei umane și asupra înaintării ei pe calea ce duce la extazul profetico-mistic. [...] Idel începe prin a discuta despre simțul văzului și simțul auzului la misticul în starea de extaz și despre tehnicile care îi permit să atingă această stare. El observă că procesele despre care este vorba aici au paralele în yoga (i.e. în exercițiile de respirație) și în isihasmul grec (mai precis, în importanța particulară dată recitării numelor Divine). Toate acestea nu influențează cu nimic baza teoretică a gândirii lui Abulafia, o structură care, cel puțin în ceea ce privește terminologia, trădează influențe filosofice.”

Introducerea (p. 15-25) cuprinde cinci subcapitole. Cercetătorul abordează pentru început problematica statutului cabalistului Abraham Abulafia, menționând două momente istorice importante: secolul al XII-lea, când cea mai mare figură halakhică a Barcelonei, Rabbi Shlomo ben Abraham ibn Adret l-a excomunicat și l-a pus sub interdicție, și secolul al XVIII-lea, când misticul Rabbi Hayyim Iosef Davis Azulai scria despre el că „îl consider cu adevărat un mare rabin, printre cei care stăpânesc secrete, iar numele lui este mare în Israel, și nimeni nu poate să-i schimbe cuvintele”. Următoarele două subcapitole analizează succint viața și scrierile cabalistului Abraham Abulafia. Acesta s-a născut în anul evreiesc 5000 (1240) la Zaragoza; după 18 ani a călătorit în țara lui Israel, în căutarea râului mitic Sambatyon însă drumul său s-a oprit la Acra; s-a întors în Europa prin Grecia, apoi a plecat în Italia, pe la 1260, studiind filosofia

¹ IDEL 2000.

evreiască la Capua, în special *Călăuza rătăciților* a Rabinului Moshe ben Maimon (Maimonide²). La sfârșitul anilor '60 a revenit la Barcelona, din anul următor începând să studieze Cabala, în special comentariile la *Sefer Yetzirah* (*Cartea formării*), posibil în urma unei revelații³; tot în 1270 a avut o viziune în care i s-a poruncit să se întâlnească cu papa Nicolae al III-lea. Între 1271-1273 a predat *Călăuza rătăciților*, în propria sa viziune, la Castilia, apoi, pentru cinci ani, în Grecia la Teba și Patros; în 1279 s-a întors la Capua unde, datorită metodei sale de a studia *Călăuza*, „bazată pe combinații de litere și pe tehnici lingvistice similare, precum și din cauza declarațiilor mesianice privind intenția de a se întâlni cu papa, a fost persecutat de tovarășii săi evrei”. La sfârșitul anului evreiesc 5040 (1280)⁴ a încercat să se întâlnească cu papa Nicolae al III-lea, în timpul când acesta din urmă se afla la palatul Soriano, lângă Roma. Sfidând amenințările papei cu arderea pe rug, Abraham Abulafia a ajuns la Castel, însă cu puțin înainte papa a murit subit de apoplexie, cabalistul scăpând astfel de o moarte sigură. După o scurtă perioadă de încarcerare, Abulafia s-a retras în Sicilia, la Messina, unde va muri în 1291. În intervalul 1271-1291 a compus circa 50 de lucrări.

În privința stadiului cercetării, profesorul Idel menționează contribuțiile lui Moritz Landauer (sec. XIX) și Gershom Scholem (sec. XX), precizând că „textul de față reprezintă primul studiu în profunzime al unui subiect central în Cabala extatică: cel al experienței religioase. [...] Metoda mea de abordare a gândirii lui Abulafia a fost să adun materialul relevant din mulțimea de manuscrise și să îl prezint, cu intenția de a-i permite cititorului să aibă un contact nemijlocit cu textele, dar și să le interpreteze, prezentându-le într-un anumit context și descifrând în același timp aluziile și sursele autorului.”

Ultimul subcapitol dorește să descrie caracteristicile Cabalei abulafiene în raport cu cea teosofico-teurgică. Menționăm că în viziunea prof. Moshe Idel, literatura

cabalistică s-a axat pe trei mari modele⁵: (1) modelul teosofico-teurgic, care se axează pe inducerea armoniei în regatul divin, cabalistul încercând să influențeze procesele din sfera divină printr-o împlinire sporită a poruncilor⁶; (2) modelul extatic, doctrina Numelor Divine⁷, reprezentând o experiență mistică bazată pe manipularea unor elemente ale limbajului, experiența mistică fiind chintesența religiei⁸ și (3) modelul talismanic, în care „textul divin este unul dintre mijloacele majore pentru atragerea puterilor înalte”⁹. Antagonic modelului teosofico-teurgic, Abraham Abulafia „subliniază în primul rând înțelegerea lui Dumnezeu ca Intellect/Inteligibil/Act de Inteliecție, o definiție care permite [...] unirea intelectului uman actualizat cu Intelectul divin”; pentru aceasta, subliniind nevoia de izolare pentru atingerea extazului profetic, utilizează numerologia și manipularea literelor prin *gematria* (sistem numerologic în care literele ebraice corespund numerelor), *notariqon* (metodă de analiză și construcție prin folosirea acronimelor) și *tzetziyot* (combinații de litere).

În primul capitol – *Tehnici pentru atingerea extazului* (p. 27-63) – prof. Moshe Idel afirmă că, după părerea sa, „calea propusă de Abulafia în cărțile sale este o adaptare a tradițiilor mistice evreiești, pe care le-a învățat din lumea așkenază franco-germană, la nevoile spirituale ale evreilor educați în cadrul școlilor filosofice din Spania și Italia, care gândeau în primul rând în concepte maimonidiene. La acestea s-au adăugat elemente provenite din tehnici mistice din afara iudaismului – din isihasmul grec-ortodox, din yoga indiană și, probabil, din sufism”, ultimul vizibil mai degrabă în scrierile discipolilor lui Abulafia.

Primul subcapitol – *Caracterul extatic al recitării Numelor Divine* – începe cu analiza „precedentelor evreiești privind utilizarea Numelor Divine în scopul realizării unor modificări în conștiința umană” în *Heikhalot Rabbati*, apoi la Rabbi Hai Gaon (939-1038)¹⁰,

² Rabbi Moshe ben Maimon (Maimonide; 1135 sau 1138-1204) a fost legiuitor, filosof, medic și astronom, considerat cel mai important gânditor al iudaismului medieval. Cea mai importantă operă juridică a sa – *Mișne Tora* (*Repetarea Legii*) este considerată și cea mai importantă compilație a legii evreiești redactată vreodată. În 1190 apare lucrarea *More nevuim* (*Călăuza rătăciților* sau *Călăuza șovăielnicilor*), care constituie „un pisc al aristotelismului evreiesc din Evul Mediu”; această carte era menită să-i ajute pe „intelectualii care, în acele momente, erau în situația riscantă de a fi pierduți pentru iudaism, în urma unui pseudoconflict, dintre filosofie și credință, în urma unei rupturi primejdioase între spiritul epocii și tradiție.” Mai exact „rătăciții” erau cei care adânceau filosofia epocii, arabă sau greacă, rupându-se de tradiția iudaică. Lucrarea va fi tradusă în 1224 în latină, devenind model și pentru teologii creștini. Cf. CAJAL 1998; WIGODER 2016: 418.

³ IDEL 2016: 59.

⁴ IDEL 2016: 78, evenimentul are loc în august 1279, în ajunul Anului Nou evreiesc.

⁵ Vezi și IDEL 2004: 32-35.

⁶ IDEL 2004: 35; IDEL 2016: 14.

⁷ IDEL 2000: 10.

⁸ IDEL 2004: 33; IDEL 2016: 14.

⁹ IDEL 2004: 34; IDEL 2016: 290 și urm.

¹⁰ Rabbi Hai Gaon scria că „existau câțiva bătrâni și oameni evlavioși care [trăiau] cu noi, care le cunoșteau [=cunoșteau Numele] și posteau mai multe zile, nemâncând nici carne, nebând nici vin, [stând] într-un loc pur și rugându-se și recitând versete mari și bine-cunoscute și literele [lor] prin număr, iar apoi se duceau la culcare, dormeau și vedeau vise minunate, asemănătoare unei viziuni profetice”; în alte

Rabbenu Hanannel¹¹, în hasidismul așkenaz – la Rabbi Abraham ibn Ezra (1089-1167), Rabbi Moshe Taku (cca. 1235)¹² și Rabbi Eleazar din Worms (cca. 1165-cca. 1230), precum și texte aparținând lui Rabbi Isaac ibn Latif (cca. 1210-1280)¹³ și Rabbi Moshe ben Shimon din Burgos, discipol al lui Abulafia. Dacă despre primele texte prof. Moshe Idel spune că „reflectă acele tipuri de abordări pe care Mircea Eliade [...] avea să le numească șamanice”, despre pasajele citate din Ibn Latif și Moshe ben Shimon menționează că ele „se referă la Numele Divine ca la niște unități lingvistice distincte, pe care cel care <profețește> trebuie să le repete de mai multe ori. În aceste fragmente, numele nu este descompus într-o multitudine de unități care se schimbă constant prin diferite combinații și vocalizări. Această tehnică de spargere sau atomizare a Numelui este cea mai distinctivă caracteristică a tehnicii lui Abulafia.” Astfel, „așa cum literele însele apar în general la trei niveluri – scrierea, vorbirea și gândirea –, la fel apar și Numele lui Dumnezeu; trebuie să <recităm> Numele mai întâi în scris, apoi verbal și, în fine, mental”. După actul de a scrie combinația de litere a Numelor Divine, al doilea nivel, al articulației verbale, este mai complex, incluzând patru componente care sunt analizate detaliat: „1) căutătorul experienței mistice trebuie să cânte literele și vocalizarea lor; 2) trebuie să mențină un ritm fix al respirației; 3) capul său trebuie să se miște în concordanță cu vocalizarea literei recitate; 4) trebuie să contemple structura internă a ființei umane”. Al treilea nivel presupune ca Numele Divine, recitate „până le știe pe dinafară”, să fie transferate în inimă și să fie transformate în litere intelective.

Dorim să menționăm două aspecte legate de tehnica lui Abulafia care sunt prezente și în creștinism, posibil a fi cunoscute de acesta cu ocazia călătoriilor sale în Bizanț sau, poate, din bogomilismul care, transformat, a ajuns în Italia și apoi în Franța: a) *Rugăciunea inimii*, elementul central al isihasmului ortodox, bazat pe recitarea numelui lui Iisus, așa cum este cunoscută până astăzi, apare la avva Filimon (între 450-640)¹⁴ și era detaliată deja în scrierea lui Pseudo Ioan Gură de Aur (sf. sec. XI-încep. sec. XII)¹⁵, la Sf. Simeon Noul Teolog (949-1022, format la

Constantinopol)¹⁶ și la Nichifor din Singurătate (1215/1220-1290/1300)¹⁷; b) „mintea din inimă”, esențială în isihasm, apare în creștinism menționată la Sf. Isaac Sirul (sec. al V-lea) și Ilie Ecdicul (sf. sec. al XI-lea – începutul sec. al XII-lea).

Revenind, Abulafia, în *Hayyei ha-Nefesh*, descrie procesul obținerii înțelepciunii astfel: „Și începe prin a combina acest nume, și anume YHWH, la început singur, și examinează toate combinațiile lui, și mișcă-l, și întoarce-l ca pe-o roată care se rotește, înainte și înapoi, ca pe-un sul, și nu-l lăsa să se odihnească până când nu vei vedea materia lui întărită din pricina mișcării celei mari [...]. După aceea continuă cu al doilea din el, 'Adonay, și cere-i temelia sa și el își va destăinui taina sa. [...] Apoi unește și combină cei doi termeni [YHWH și 'Adonay], și cercetează-i, iar ei îți vor dezvălui tainele înțelepciunii, și după aceea combină ceea ce este, și anume El Shadday, care este echivalent cu Numele, și acesta va veni pe potriva ta. Combină apoi 'Elohim, și își va da și el înțelepciune, iar apoi combină-le pe toate patru și descoperă miracolele Unului Perfect (i.e. Dumnezeu), care sunt miracolele înțelepciunii.”

Al doilea subcapitol – *Combinațiile de litere ale Numelor Divine*, analizează cele două Nume Divine utilizate cel mai frecvent de Abulafia: Numele din șaptezeci și două de litere și Tetragrama (Numele din Patru Litere sau „Numele Inefabil”). În subcapitolul următor, intitulat *Tehnici pentru recitarea Numelui*, prof. Moshe Idel analizează respirația, mișcările capului și mâinile. Respirația include „trei elemente diferite, cuprinzând o unitate: 1) aspirarea aerului, adică inspirația; 2) emiterea aerului, odată cu recitarea literei și a vocalei ei; 3) pauza dintre o respirație și următoarea.” Mișcările capului sunt încercări de a imita forma scrisă a sunetelor vocalice iar mâinile ridicate, trebuie să aibă degetele în formă de menoră cu cinci brațe.

Al patrulea subcapitol se referă la *Recitarea interioară*, tehnică ce apare în literatura mistică ebraică de la jumătatea secolului al XIII-lea și care „are printre componentele sale imaginarea literelor Numelor Divine”. Această tehnică, prezentă în sufism la misticul Ibn Arabi,

responsa scria că „atunci când cineva [...] încearcă să privească Merkavah și palatele îngerilor de sus, trebuie să postească un număr de zile și să-și pună capul între genunchi, și să murmure imnuri [...] Atunci el va percepe înăuntrul său și în încăperile [inimii sale] cele șapte locuri [...]”.

¹¹ Rabbenu Hanannel, scriind despre înțelepții care intrau în *Pardes*, afirma că „se rugau și se curățau de orice impuritate, și posteau, și se spălau, și deveneau puri, și foloseau numele, și primeau la *Heikhalot*”.

¹² Ambii, în textele lor, menționează că „în timpul procedurilor de recitare a Numelor, corpul tremură violent,

eliberând sufletul de dependența lui de simțuri și creând o nouă formă de conștiință”, procesul fiind comparat cu profeția.

¹³ Care credea, la fel ca și Abulafia, că „această cunoaștere a Numelui ascuns al lui Dumnezeu va fi realizată în vremurile lui Mesia”.

¹⁴ *Filocalia* VI: 141, 146.

¹⁵ STĂNILOAE 1993: 33.

¹⁶ *Filocalia*, VI: 88-89 și nota 237.

¹⁷ *Filocalia* VII: 9, 23-28 și nota 19.

la începutul sec. al XIII-lea, va fi utilizată de cabaliști și în secolele următoare. Astfel, Abulafia scrie: „Pregătește-ți adevăratele gânduri să-și imagineze Numele, Binecuvântat fie El, și cu îngerii cerești. Și vizualizează-le în inima ta ca și cum ar fi ființe umane, care stau în picioare sau șezând în jurul tău, iar tu ești printre ele ca un mesager [...]. Iar după ce ți-ai imaginat toate acestea, pregătește-ți mintea și inima să înțeleagă gândurile ale căror probleme trebuie să-ți fie aduse de literele la care te-ai gândit în inima ta.” Apoi, cabalistul „descrie imaginea ce trebuie imaginată: cele șaptezeci și două de litere ale Numelui în centru, cu cele patru Nume din patru litere în cele patru colțuri ale pătratului”. Prof. Moshe Idel menționează în final că „această tehnică încorporează două planuri diferite de activitate : literele trebuie recitate în timp ce cel care le recită vizualizează în mintea sa locul pe care ele îl influențează.”

În sfârșit, *Pregătirile pentru recitare* sunt descrise de Abulafia în două din scrierile sale: „[...] împodobește-te și izolează-te într-un loc special, astfel încât vocea ta să nu fie auzită de nimeni în afară de tine, și purifică-ți inima și sufletul de toate gândurile acestei lumi”. La acestea se adaugă împodobirea recitatorului: înfășurarea cu un *tallit* și *tefillin* pe cap și pe braț. După îndeplinirea acestor condiții, cabalistul începe să combine literele. Prof. Moshe Idel precizează că „în timp ce în celelalte tehnici cunoscute – yoga, sufism și isihasm – scopul este atingerea gradului maxim de concentrare cu ajutorul unei formule în general simple, care trebuie repetată iar și iar, metoda lui Abulafia se bazează pe contemplarea unui obiect în continuă schimbare: trebuie combinate literele și semnele vocalelor lor, trebuie să se <cânte> și să se miște capul conform acestei vocalizări și chiar trebuie ridicate mâinile în gestul Binecuvântării Sacerdotale”. De asemenea, cercetătorul arată că metoda lui Abulafia bazată pe recitarea Numelui Inefabil este contrară *Mishnei*, fiind o încălcare halakhică clară.

Capitolul 2 (p.65-82), cu patru subcapitole, abordează *Muzica și Cabala extatică*. Autorul precizează că „există două aspecte principale ale asocierii dintre extazul mistic și muzică în Cabala extatică: pe de o parte, muzica servea ca analogie pentru acea tehnică care dădea naștere extazului și experienței extatice; pe de altă parte, ea era un element important al tehnicii efective a lui Abulafia și a elevilor săi”. Astfel, Abulafia scrie în *Gan Na'ul*: „Să știi că a combina [literele] este ca și auzul urechilor, căci urechea aude, iar sunetele sunt combinate potrivit formei melodiei și enunțării sunetului. Observă [instrumentele cu coarde] *kinnor* și *nevel*; sunetele lor sunt combinate, iar cu combinația sunetelor urechea aude variația și schimbul în chinurile dragostei. Coardele sunt lovite cu mâna dreaptă și vibrează cu mâna stângă, aducând gustul dulce la urechi, de unde sunetul se mută în inimă, iar din inimă la splină.

Între timp, bucuria este reinnoită prin plăcerea variației melodiilor, care poate fi reinnoită doar prin forma combinațiilor”. Mai mult, Abulafia consideră că analogia muzicii servea descrierii mecanismului producerii „profeției” înseși; el „compară trupul cu un *kinnor* sau cu un alt instrument muzical, căci trupul omenesc este plin de cavități și goluri în măsură să producă un sunet când suflă vântul. Acest proces este similar Duhului Sfânt, Shekhinah, care se mișcă în corpul omenesc, dând naștere profeției”.

În final, după trecerea în revistă, la diverși cabaliști, a conceptului că muzica este mijloc de atingere a „profeției”, prof. Idel o analizează ca o componentă a tehnicii abulafiene. Autorul precizează că în scrierile cabalistului „se găsesc doar instrucțiuni referitoare la facerea muzicii în timpul recitării Numelor Divine, aceasta fiind o cale pe care se ajunge la <profeție>”.

Al treilea capitol, *Experiența mistică* (p. 83-181), are 14 subcapitole. Cercetătorul spune că „sistemul de gândire al lui Abulafia este dominat de două concepte majore: intelectul și imaginația. Semnificația literală a Torei este asociată cu imaginația, în timp ce semnificația ei ezoterică este asociată cu intelectul. [...] Urmându-l pe Maimonide, Abulafia afirmă că profeția este imposibilă fără facultatea imaginativă, prin care fluxul intelectului se transformă în imagini vizuale și sunete. [...] Abulafia se vede pe sine profet în toate privințele. [...] în consecință, viziunile sale includ un mesaj intelectual în veșmânt imaginativ.” Analiza începe cu *Senzații și sentimente* și *Lumina*, așa cum sunt descrise în scrierile lui Abulafia și a discipolilor săi. Astfel, cabalistul scrie: „Părul capului tău va începe să se ridice și să reziste furtunii. Iar sângele tău, care este sângele vieții ce se află în inima ta, [...] va începe să iasă din cauza combinației vii care vorbește, și tot trupul tău va începe să tremure, iar membrele tale vor începe să tremure și te vei teme cu o frică grozavă, și frica de Dumnezeu te va acoperi [...]”; în aceeași lucrare, *tremurul* este explicat ca semnificând intelectul. Al doilea element descris de Abulafia este „*spiritul*”: „Și vei simți un alt spirit trezindu-se în tine și întărindu-te, și trecând peste tot corpul tău, și oferindu-ți plăcere, și ți se va părea că un balsam a fost turnat peste tine din creștetul capului, până la picioare, o dată sau de mai multe ori, și te vei bucura, și vei simți din aceasta o mare plăcere, cu bucurie și tremur”. A treia etapă, neclară pentru prof. Idel, este „*cutremurul*, dar Dumnezeu nu a fost în cutremur”. A patra, focul – „Dar nici în *foc* nu va fi Domnul, iar după foc a fost un glas liniștit și subțire” – are două elemente: unul vizual, focul, și unul verbal, vorbirea. Profesorul Moshe Idel menționează prezența luminii în creștinism – într-o biografie a Sf. Simeon Noul Teolog, activ în sec. XI, care a influențat formarea isihasmului, unde se găsește o descriere a unirii lui Simeon cu lumina pe care a văzut-o;

în *Canonul Sfintei Rugăciuni*, prima lucrare a școlii isihaste, compusă în sec. XIII – neexcluzând posibilitatea ca acest element să fi fost rezultatul unui contact istoric real. Următoarele subcapitole tratează *Vorbirea*, *Discursul profetic drept conversație*, *Viziunea formei omenești și Viziunea literelor*. Vorbirea profetică la Abulafia și discipolii săi „se referă, între altele, la fluxul primit prin puterea imaginației, adică la vocea care este auzită în timpul profeției”, sursa glasului și a vorbirii divine fiind în inima omului, și nu în focul rugului aprins”; „profeția” este un dialog între om și esența lui interioară, intelectul. Într-o viziune, Abulafia scrie că vorbirea a avut o cauză exterioară: a văzut un Om care, „când [...] a văzut marea mea frică și uimirea mea puternică, a deschis gura și a vorbit, și mi-a deschis gura să vorbesc, și i-am răspuns după cuvintele sale, iar în cuvintele mele am devenit alt om”. Din alt text rezultă că lupta permanentă care se dă în inima misticului este „între Intelect și Imaginație; Îngerul Vieții și Îngerul Morții; gândirea rațională și gândirea imaginativă; perceperea intelectuală și perceperea imaginativă; impulsul Binelui și impulsul Răului”. În alt text, Abulafia vorbește despre lupta care se dă în inimă între sânge și cerneală, natura lor fiind chipul și asemănarea; astfel, „cerneala este elementul spiritual, intelectul, iar sângele, elementul imaginativ”. Despre litere, Abulafia scrie: „Literele sunt, fără nici o îndoială, rădăcina întregii înțelepciuni și cunoașteri, și sunt ele însele conținutul profeției, și apar în viziunea profetică de parcă [ar fi] corpuri opace care îi vorbesc omului față în față, [spunând] în cea mai mare parte înțelegeri intelective, gândite în inima celui care le rostește. Și apar de parcă îngeri puri și vii le animă și îl învață pe om acestea [...] iar ele sunt duh în duh”. Într-o altă lucrare, cabalistul spune că misticul trebuie să-și „imagineze” literele „și să gândească ca și cum ele ar vorbi”.

Următoarele subcapitole analizează: *Urim și Tummim* – veriga de legătură între apariția literelor Numelui Divin și cea a „omului”; *Cercul*, o viziune care încorporează atât o revelație a sufletului, cât și una a lumii, în care Abulafia vede o scară rotundă, cu 360 de trepte, prin mijlocul căreia trecea o bară groasă ce avea capul la miazăzi și sfârșitul la miazănoapte, prevăzute cu mai multe elemente, poate vizualizarea unei idei mai vechi care privea Torah ca pe un cerc; *Metatron*, adică Intelectul Activ, al cărui prim nume este *Yehoel*, care este Mântuitorul; *Frica* de Dumnezeu din timpul viziunilor; *Pericolele* care-l așteaptă pe mistic în cursul recitării Numelor Divine, acesta putându-se transforma din neatenție în vrăjitor; *Devequt* (alipirea sau unirea

intelectului uman cu Intelectul Activ sau cu Dumnezeu), Abulafia fiind primul mistic medieval la care se găsesc dovezi mai extinse ale unității mistice, el utilizând bine cunoscuta formulă mistică islamică „el este el”¹⁸; *Slăbirea nodurilor*, „prin îndepărtarea conștiinței umane de obiectele <naturale> și atașarea ei de un subiect spiritual”, proces identificat cu iluminarea și realizat cu sprijinul Numelor Divine.

Ultimul subcapitol abordează trăsăturile caracteristice ale experienței extatico-mistice la Abulafia. În primul rând ea este „raționalistă”, Abulafia spunând că „profeția ține de intelect”, ea fiind realizarea supremă a capacităților conștiinței umane și „o confirmare a unei anumite poziții teoretice”. O altă componentă centrală este misiunea profetului: „Dumnezeu alege o anumită persoană, pe care o face profet în ciuda voinței ei, delegând-o să îndeplinească o anumită misiune”. Părerea prof. Idel este că Abulafia „se considera Profetul prin excelență, superior chiar lui Moise”. Experiența profetică este la Abulafia și o cale care duce la supraviețuirea sufletului, element eshatologic care are loc atunci când se realizează „profeția”. Nu în ultimul rând, Abulafia nu dă instrucțiuni ascetice extreme, el spunând că, „pentru a atinge <profeția>, trebuie acționat în direcția întăririi intelectului mai degrabă decât în ceea ce corpului, sufletului sau imaginației”. Capitolul se încheie cu întrebarea: Abulafia și-a interpretat corect propria experiență sau este „un caz în care sensul a fost impus unei experiențe în care el lipsea inițial”? Opinia prof. Moshe Idel este că „viziunile sale sunt rezultatul proiectării unor concepte filosofice în domeniul imaginativ, de unde este foarte ușor să regăsim rădăcinile lor în sistemul teoretic al autorului”.

Ultimul capitol, *Imagini erotice pentru experiența mistică* (p. 183-227), cu șase subcapitole, analizează utilizarea acestora pentru a „descrie legătura dintre sufletul uman și Intelectul Activ sau Divin”. Această practică este întâlnită la misticii medievali evrei, însă imaginile „sunt comune în special printre acei mistici care aparțin religiilor teiste și în acele religii în care iubirea se bucură de un loc înalt pe scara valorilor”. Menționăm că cea mai mare parte a comentariilor sunt la *Cântarea Cântărilor*. Astfel, ele sunt clasificate în două grupe principale: „1) imagini care descriu legătura spirituală dintre cel care iubește și cel iubit, adică descrieri ale unor emoții cum ar fi dorul, supunerea etc.”; Abulafia merge pe urmele lui Maimonide, fără a avea inovații radicale; „2) imagini care ilustrează legătura fizică dintre cel care iubește și cel iubit”; Abulafia are aici „o utilizare îndrăzneță a unor acte fizice ca imagini pentru

¹⁸ În sensul de „Sinele este Sinele”; unul dintre aspectele esențiale ale doctrinei sufistului iranian Abu Yazid Tayfur ibn 'Isa ibn Sorushan Bistami este „o conștiință profundă a triplei condiții a ființei, sub formă de Eu, Tu, El (ipseitatea, Sinele),

divinul și umanul unificându-se până la contopire – cf. CORBIN 2008: 227.

legătura dintre Intellectul Activ și mintea omenească". Prima este analizată *Imaginea sărutului*, respectiv „moartea prin sărut” ca moarte fără suferință, în care Dumnezeu „îndepărtează sufletul celui drept prin intermediul unui sărut pe gură”; Abulafia înțelege cuvântul „moarte” cu sens metaforic, ea fiind „rezultatul unui proces deliberat, prin care misticul intră într-o stare de extaz”. *Imaginea actului sexual* este utilizată mai rar de Abulafia, ea referindu-se la plăcerea care însoțește experiența mistică: „înțelegerea naturii profeției [i.e. a extazului]: nu există nimic mai dificil de înțeles pentru un om între toate înțelegerile sale [decât aceasta], iar mintea omenească nu are puterea de-a o înțelege până nu se atașează de intelectul divin într-o conexiune asemănătoare celei dintre trup și suflet, asemănătoare unirii bărbatului cu femeia, între care cea mai bună și mai dulce este prima [unire], adică a mirelui virgin cu o mireasă virgină, fiindcă dorința dintre ei a continuat o lungă perioadă înaintea unirii lor”. *Imaginea seminței*, larg răspândită în literatura stoică, ajunge la Abulafia pe canale ce nu-i sunt încă clare prof. Idel; cabalistul medieval scrie: „sămânța este o materie care există prin existența Intellectului Activ care este influxul prin care sufletul o primește, și este ca și imaginea seminței născute din bărbat și femeie”. *Secretul fecundării*, alături de plăcere, mai are la Abulafia și un alt aspect: scopul fecundității, respectiv „curgerea influxului intelectual în sufletul intelectual și absorbirea lui de către suflet”. O altă imagine este *Fiul și noua naștere*, nașterea unui fiu simbolizând la Abulafia „apariția intelectului în sufletul omului”; astfel, „apariția elementului intelectual este văzută ca o nouă naștere, care îl transformă pe mistic într-un fiu al divinului”. Ultimul subcapitol abordează *Actul sexual ca metaforă și ca simbol*; prof. Moshe Idel face o comparație între utilizarea imaginii actului sexual în Cabala teosofică și în cea extatică. Astfel, dacă în prima se insistă asupra aspectului misterios al acestuia, ca simbol al unificării din domeniul sefirotic, la Abulafia ea este mai mult un element „didactic”.

Volumul se încheie cu o *Bibliografie* bogată (p. 219-232), cu un *Index tematic și de nume proprii* (p. 233-241) și un *Index de titluri* ale volumului impresionant de surse cabalistice, creștine, islamice sau gnostice, utilizate pentru ilustrarea demersului (p. 243-246).

IURIE STAMATI, *The Slavic Dossier. Medieval archaeology in the Soviet Republic of Moldova: between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, translated by Ruxandra Iuliana Petrinca, Brill, Leiden-Boston, 2019, 310 p.

Nevoia reconsiderării conceptuale a „dosarului slav” începând cu anii '90 ai secolului trecut a provocat ample dezbateri istoriografice pe marginea temei apariției slavilor și a etnogenezei românilor/„moldovenilor”, care

Lucrarea prof. Moshe Idel, alături de celelalte contribuții ale sale, esențiale la cunoașterea universului cabalistic, este una care întregeste tabloul atât de vast al studiului spiritualității iudaice medievale. Pentru aceasta, cercetătorul folosește un impresionant corpus de surse cabalistice, o bibliografie bogată și, grație sistemului său metodologic, ne prezintă într-o manieră inedită, posibilele influențe, tehnica, experiențele și doctrinele mistice ale modelului extatic abulafian; acesta, alături de modelele teosofic-teurgic și talismanic, influențează într-o manieră decisivă gândirea mistică creștină din Evul Mediu și, implicit, Renașterea în ansamblul său. Considerăm că acest sistem metodologic ar putea fi folosit și pentru sursele patristice, rezultatele fiind probabil spectaculoase.

BIBLIOGRAFIE

- CAJAL 1998   Cajal, N., *Prefață*, în: Maurice-R. Hayoun, *Maimonide sau celălalt Moise*, Ed. Hasefer, București.
- CORBIN 2008   Corbin, H., *Istoria filosofiei islamice*, Ed. Herald, București.
- Filocalia VI   *Filocalia sfintelor nevoințe ale desăvârșirii*, traducere din grecește, introduceri și note de pr. prof.dr. Dumitru Stăniloae, vol.VI, ediția a III-a, Ed. Humanitas, București, 2009
- Filocalia VII   *Filocalia sfintelor nevoințe ale desăvârșirii*, traducere din grecește, introduceri și note de pr. prof.dr. Dumitru Stăniloae, vol.VII, ediția a III-a, Ed. Humanitas, București, 2016
- IDEL 2016   Idel, M., *Cabala în Italia.1280-1510*, Ed. Hasefer, București.
- IDEL 2004   Idel, M., *Perfecțiuni care absorb. Cabala și interpretare*, Ed. Polirom, Iași.
- IDEL 2000   Idel, M., *Cabala.Noi perspective*, Ed. Nemira, București.
- STĂNILOAE 1993 Stăniloae, D., *Viața și învățătura Sfântului Grigore Palama*, Ed. Scripta, București.
- WIGODER 2016 Wigoder, G. (coord.), *Enciclopedia iudaismului*, Ed. Hasefer, București.

CONSTANTIN-EMIL URSU

se identifică cu nume de referință în domeniul cercetării arheologice și istoriei medievale românești. Această temă de cercetare a devenit o preocupare științifică dominantă și pentru colegul Iurie Stamati încă din timpul stagiului de doctorat desfășurat la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Iurie Stamati continuă cu perseverență cercetările sale pe parcursul a două decenii, susținând cu brio o a doua lucrare de doctorat la Departamentul de Istorie din cadrul Universității din Laval (Canada) în anul

2015. Este autorul a numeroase studii și articole consacrate problemei arheologiei slavilor și a politizării istoriografiei est-europene din Uniunea Sovietică, România și Moldova și participant activ la cercetările arheologice ale unor importante situri medievale timpurii din România și Republica Moldova.

Monografia de față, publicată recent la prestigioasa editură Brill având numărul 53 în seria îngrijită de Florin Curta și Dušan Zupka, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, reprezintă expresia profunzimii și consecvenței profesionale a cercetătorului Iurie Stamati, care introduce în circuitul științific rezultatele unei veritabile incursiuni istoriografice în problema arheologiei slavilor în Republica Moldova.

Lucrarea elaborată de Iurie Stamati este bine structurată, având o introducere, trei capitole și concluzii. În primele pagini cu caracter introductiv, autorul ne prezintă rezumativ cele două discursuri identificate în istoriografia arheologiei slavilor din R.S.S. Moldovenească, precizând că vine cu o analiză mult mai amănunțită decât cele cunoscute până acum. În cartea sa, accentul este pus pe originea celor două tipuri de discurs istoriografic, fiind inspirat din abordările unor sociologi (Pierre Bourdieu) sau arheologi (Lev Klejn, Bruce Trigger, Marc-Antoine Kaeser).

În primul capitol, *The Birth of a Paradigm: Moldovan Archaeology and the Slavic Problem* (p. 21-59), autorul se referă la primele cercetări arheologice efectuate în spațiul dintre Prut și Nistru, scoțând în evidență principalele instituții care au fost preocupate de vestigiile arheologice din acest areal, precum și protagoniștii implicați în identificarea și valorificarea lor, atât din perioada țaristă, cât și din cea interbelică, când Basarabia a fost una dintre provinciile României Mari. De asemenea, autorul ne prezintă rezultatele unei analize minuțioase a constituirii arheologiei moldovenești, evidențiind caracteristicile, cadrul teoretic și metodologic și începuturile studierii arheologice a problemei slavilor pe teritoriul R.S.S. Moldovenești.

Cel de-al doilea capitol, *Georgii Fedorov and the Building of Slavic Archaeology in the MSSR* (p. 60-147), este consacrat activității arheologului moscovit Gheorghii Borisovici Fedorov, relevând profilul său intelectual și științific în încercarea de a explica alegerea făcută de acest cunoscut cercetător sovietic de a se implica activ în studierea arheologiei slavilor și de a își lega cariera sa profesională de R.S.S. Moldovenească. Iurie Stamati urmărește relevarea impactului intelectual și profesional al lui Fedorov asupra studenților săi de la Chișinău și crearea primei generații de arheologi medievști în R.S.S.M., reconstituind pe baza diverselor categorii de surse portretul moral și științific, dar și fațetele relației dintre profesorul moscovit și discipolii săi. Capitolul se încheie cu o analiză temeinică a ideilor lui Fedorov în ceea ce privește aspectele problemei arheologiei slavilor de pe

teritoriul acestei republici sovietice.

Capitolul al treilea, *The Indigenous Character of the Moldovans, a Singular View* (p. 148-241), este consacrat arheologului Ion Hîncu, unul dintre discipolii lui G. B. Fedorov. Totuși, potrivit colegului Stamati, opiniile științifice ale lui Ion Hîncu au fost influențate de istoriografia românească, motivând astfel necesitatea unei prezentări de ansamblu asupra arheologiei românești în perioada postbelică și păreri arheologilor din România privind problema slavilor și focalizarea pe relațiile dintre arheologii români și arheologii sovietici. Pentru a contura mai bine poziția științifică a lui Ion Hîncu în problema slavilor, autorul studiază punctul de vedere împărțit de către adversarii săi din anii 1960-1980 și analizează poziția lui Hîncu, precum și motivele care au dus la îndepărtarea acestuia din cercetarea arheologică la sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut.

Monografia publicată de Iurie Stamati reprezintă cea mai amplă analiză a istoriografiei arheologiei slavilor în R.S.S. Moldovenească și Republica Moldova efectuată până în momentul de față. Autorul abordează detașat diferite aspecte ale temei, reușind să depășească astfel nivelul istoriografic al anilor '90 și parțial din primele două decenii ale secolului al XXI-lea, când arheologii își aduceau critici reciproce pe principii etnice sau în funcție de relația lor cu trecutul sovietic. După parcurgerea cărții, tindem să credem că autorul a încercat să înțeleagă, fără a judeca, de ce reprezentanții celor două discursuri istoriografice au interpretat artefactele găsite în siturile arheologice specifice în modul cum au făcut-o și nu altfel. Aplicarea unei riguroase metodologii de cercetare, novatoare, încă prea puțin folosită, inspirată din lucrările unor sociologi, dar și arheologi (Bourdieu, Klein, Trigger, Kaeser), a permis identificarea unor aspecte complet necunoscute până acum din istoria cercetării vestigiilor medievale timpurii din Republica Moldova. Această metodologie a presupus și folosirea mai multor categorii de izvoare. În afară de publicațiile științifice ale arheologilor au fost folosite și memoriile unora dintre ei, mărturiile orale, colaționate cu documentele de arhivă. Subliniem aici că majoritatea documentelor de arhivă folosite de către Iurie Stamati sunt inedite. Din acestea aflăm, spre exemplu, că în anii '50 Ion Hîncu, arheologul care a pledat pentru un punct de vedere diferit în ceea ce privește evoluția istoriei medievale timpurii în spațiul dintre Carpați și Nistru, a avut și unii susținători, cum ar fi Nicolae Chetraru. Diversitatea surselor folosite a permis depășirea unei imagini clișeu despre arheologul moscovit G. B. Fedorov, îndrumătorul primei generații de arheologi medievști din R.S.S.M.

Răsfoind paginile cărții ne convingem că Iurie Stamati este un foarte bun cunoscător al evoluției cercetării arheologiei slavilor în întreg spațiul est-european, fapt care i-a permis analiza temei abordate dintr-o perspectivă comparativă, contextualizând

diversele aspecte ale problematicii arheologiei slavilor de pe teritoriul actual al Republicii Moldova într-un cadru geografic și politic mai larg, cel al arheologiei sovietice sau al arheologiei românești. Deși se știa că unii arheologi de la Chișinău din perioada sovietică au fost influențați de literatură arheologică românească, nimeni până acum nu s-a oprit în mod special asupra acestei chestiuni. În acest sens, autorul vine cu detalii foarte interesante despre influența pe care a avut-o Maria Comșa asupra lui Ion Hîncu, dar și asupra altor arheologi.

Volumul mai cuprinde concluziile finale (p. 242-252), o impresionantă listă bibliografică (p. 253-306), un indice de nume și materii, precum și o listă a figurilor și hărților ce însoțesc textul cărții.

În concluzie, considerăm că monografia publicată de

Costin Croitoru, VALEA MĂRULUI. Contribuții arheologice și documentare (I), Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2016 (284 p.)

Din perioada interbelică se cunosc primele inițiative firave de concepere a unor monografii pentru spațiul rural, care au continuat cu succes și au impulsionat demersuri istoriografice importante, consistente pentru majoritatea satelor (reședințe de comune) din aproape fiecare județ al țării.

Inițiativa colegului nostru este importantă, în sensul că monografia satului (comunei) Valea Mărului este concepută de un profesionist, care apelează, înainte de toate, la izvoare istorice medievale și moderne (precum *uricul* din 1502, emis de Ștefan cel Mare și *Condica de porunci, corespondențe, judecăți și cheltuieli* a lui Constantin Mavrocordat, de la 1741-1743), dar și la surse scrise contemporane (cum este cazul manuscrisului monografiei fostului militar N. Ifrosie) completate cu mărturii materiale (descoperiri arheologice și numismatice obținute în urma cercetărilor efectuate de regretații M. Petrescu-Dîmbovița, Gh. Bichir și I. T. Dragomir).

Demersurile cercetătorului Costin Croitoru sunt meritorii și prin prisma analizei și interpretării fiecărui izvor în parte, din care remarcă nu doar sensul unor arhaisme, dar și formulările vremii, unele chiar cu semnificații actuale.

Primul volum al satului Valea Mărului, însoțit de o dedicație emoționantă familiei, este structurat pe două capitole, așa cum indică și titlul: capitolul I, *contribuții documentare* și capitolul II *contribuții arheologice*. Acestea sunt prefațate de o *introducere* și finalizate cu o *anexă*. Interesant este modul echilibrat al împărțirii fiecărei componente a cărții, care prevede trei părți constitutive.

Cuvântul deschiderii volumului (p. 7-11) îi aparține prof. univ. dr. Ionel Cândea, Membru Corespondent al Academiei Române, care punctează eforturile și reușita colegului Costin Croitoru. Pentru a ne face o idee despre

către Iurie Stamati reprezintă un demers istoriografic valoros, fiind o expresie a consistenței teoretice, a consecvenței metodologice și a analizei riguroase, îmbinate în vederea realizării unui proiect de cercetare necesar. Lucrarea este deosebit de utilă pentru o mai bună cunoaștere și înțelegere a caracteristicilor cercetării arheologiei slavilor în spațiul est-european, a contextului social-politic și cultural în care s-a constituit și a evoluat arheologia slavilor pe teritoriul R.S.S. Moldovenești, a protagoniștilor celor două discursuri istoriografice din anii '50-'80 ai secolului trecut și a modului în care au interpretat artefactele descoperite sau au scris istoria evului mediu timpuriu din acest spațiu.

LUDMILA BACUMENCO-PÎRNĂU

munca depusă de autor, arheologul medievist I. Cândea aduce în discuție un mic document, *Octoiul* din 1736 și un *formular de cancelarie* care relevă aspecte similare celor din carte. Reputatul medievist, insistă și pe rolul important al preotului Popa Dumitrache din Puțeni, care a pus la adăpost „Octoiul” (protejat prin blestem), folosind arhaismul *a colăci* (a apăra, a proteja), care apare și în două surse diferite, apropiate în timp („Octoiul” din 1736 și „Condica” lui Constantin Mavrocordat, 1741-1743). Totodată, este punctată preluarea unei expresii în timp, folosită în documente, precum „cine îl va vedea, ori îl va auzi cetindu-se” (de la *uricul* din 1502 la *Octoiul* din 1736), practic un act de voință făcut cunoscut altora (p. 9).

Introducerea (p. 13-34) cuprinde *argumentul* și *mulțumirile* autorului (p. 13-21), *cadrlul natural* în care s-a dezvoltat în timp satul (p. 21-26) și un *istoric al cercetărilor* (p. 26-34), nelipsit din orice demers științific riguros. Conjunctural, în momentul prelucrării unor informații menite să ajute la redactarea repertoriului arheologic al județului Galați, C. Croitoru a consultat și fondul documentar al fostului director al Muzeului de Istorie din Galați, prilej cu care a intrat în contact cu semnalările vestigiilor din satul Mândrești, comuna Valea Mărului (fostă Puțeni), ale militarului pensionar N. Ifrosie (autor al unei monografii, în două volume, despre satul Mândrești, rămasă în stadiul de manuscris, care denotă interesul pentru trecutul arheologic și istoric local). Practic, un potențial arheologic nevalorificat până la momentul actual, întrucât în istoriografie erau puține și vagi semnalări despre respectiva zonă (p.13). Acesta poate fi considerat momentul care a declanșat „proiectul arheologic al Văii Gerului”, analizat, interpretat și valorificat pe măsura așteptărilor specialiștilor de colegul brăilean.

Autorul își aduce modestele contribuții prin participarea, în anul 2013, la unele lucrări de salvare și protejare a patrimoniului arheologic, datorate dezastrelor

naturale de pe Valea Gerului. În demersurile sale, Croitoru și-a îndreptat atenția spre o zonă înaltă, dominată de dealuri (Dealul Stâlp, Dealul Bourului și Dealul Pârlești), pentru urmărirea fenomenului de eroziune areolară accelerată și felul în care acesta a afectat vestigiile arheologice (p. 18). Totodată, pentru documentarea unor situri arheologice a cercetat și materialele strânse în Colecția școlară Mândrești, în colecția particulară a prof. C. Doca-Trâncu și din Muzeele de Istorie de la Tecuci și Galați. Rezultatele sale se adaugă celor deja cunoscute, periegeze și verificări pe teren, ale specialiștilor M. Petrescu-Dimbovița, D. Gh. Teodor, M. Nicu, Gh. Bichir, I. T. Dragomir, M. Brudiu, concentrate îndeosebi pe zona Mândrești-Valea Mărului (p. 15).

Printre meritele autorului se numără și modul fin în care a investigat și coroborat izvoarelor scrise documentare, medievale (uricele de atestare medievală a satelor Mândrești, 13 martie 1502 și Puțeni, 4 martie 1533) și a contribuțiilor arheologice, menționate deja, la care s-a adăugat potențialul arheologic relevat de situația cadrului geografic, satele componente (Mândrești și Valea Mărului, inclusiv cătunul Coasta Văii) fiind situate pe axa nord-sud (dominată de Valea Gerului), flancată în punctele est și vest de înălțimi care au favorizat așezări succesive și condiții de trai prielnice ocupațiilor cotidiene, din cele mai vechi timpuri și până în Evul Mediu.

Pentru derularea proiectului „Cercetări arheologice pe Valea Gerului”, demarat în anul 2014, autorul a ținut cont de activitatea de „pionierat” a fostului militar N. Ifrosie (încă din 1966 începuse perioada de documentare pentru monografia satului Mândrești) și a prof. C. Doca-Trâncu, ce au izbutit și câteva mici „sondaje” de teren (p. 26). Exceptând periegezele și verificările de teren, singura ipotetică „săpătură de salvare” a fost efectuată, potrivit autorului, de arheologul M. Brudiu, care în 1964 a preluat inventarul unui mormânt de înhumatie (găsit întâmplător cu prilejul unei construcții de stat), urmat de o descoperire fortuită a unui mormânt de incineratie, ambele cu elemente specifice culturii *Sântana de Mureș*. Necropola a fost pusă în legătură cu așezarea din apropierea sediului din acea vreme a Consiliului Popular de la Valea Mărului. De fapt, actualul sediu al Primăriei, unde s-a mai găsit o amforă, posibil în anii 1980, depozitată la Muzeul din Tecuci.

Vestigii arheologice care indică locuiri mai vechi, decât cele antice, a teritoriului satului Valea Mărului, s-au găsit în punctele *La Confluență* și *Valea Drăgăiciei* (epoca bronzului) (p. 29-30). Poate unul dintre cele mai reprezentative situri este așezarea dacilor liberi (identificată pe teren în anul 1969 de I. T. Dragomir) cercetată de arheologul Gh. Bichir, însă, distrusă în linii mari de arăturile agricole.

Reputatul arheolog D. Gh. Teodor s-a adăugat specialiștilor care au efectuat cercetări pe teritoriul satului Mândrești, în anii 1972 și 1976 fiind descoperite artefacte

medievale timpurii în punctele *Pe vale la peri* și *Vatra satului* (un amnar, vârfuri de săgeți, cuțite). Mai recent, în 1989, arheologul M. Nicu descoperea în punctul *Dealul Curăturii* fragmente ceramice din epoca bronzului și prima epocă a fierului, secolele III-IV p.Chr. și VII-VIII p.Chr. Autorul face referire și la „repertoriul tumulilor” ca fiind întocmit după repere cartografice și nu ca urmare a unor verificări de teren, multe movile rămânând inedite (p. 31-32).

O parte din descoperirile semnalate în monografiile rămase la stadiul de manuscris, ale lui N. Ifrosie și C. Doca-Trâncu, au fost deja incluse într-o monografie locală, preluate ulterior de C. Croitoru în repertoriul județului Galați. Semnalăm anterior acel proiect derulat de autor cu prilejul calamităților naturale din anul 2013, la care s-au adăugat și verificări de teren sistematice, cercetări preventive ale căror rezultate au fost prezentate sau valorificate scriptic de Croitoru, unele și în colaborare (a se vedea notele 36-37, p. 34).

Capitolul I, **Contribuții documentare**, redă în prima parte documentele privind *atestările documentare* ale celor două sate (p. 35-62), apoi include *semnalările privind unele descoperiri arheologice* (p. 62-106) și la final, subcapitolul *harta „comorilor”* (p. 106-116).

Prima mențiune se leagă de satul *Puțeni* (actualul Valea Mărului), care apare într-un document din 4 martie 1533, din vremea lui Petru Rareș, nepăstrat în timp, dar al cărui conținut este reluat într-un opis din secolul al XIX-lea (p. 35). Apoi sunt semnalate surse secundare care menționează tangențial satul, la 1653 și 1696. Autorul interpretează datele oferite și urmărește treptat, bazându-se pe documentele din secolele XVIII-XIX, în a cărui posesie a fost moșia satului Puțeni, și cine a emis actele de punere posesiune. Interesante sunt și menționările călătorilor străini, pe care le detaliază, prima dintre ele fiind cea a misionarului franciscan Antonio Giorgini, la 1688, când pe una din rutele Moldovei este amintit și Puțeni (p. 41). Alte semnalări sunt în *Jurnalul călătoriei de la Constantinopol în Polonia* a lui Ruggiero Giuseppe Boscovich, însoțitorul ambasadorului englez sir James Porter (secolul XVIII), dar și în legătură cu deplasările unor soli polonezi (1700, 1766) și ambasadori ruși (1775, 1794). Sunt menționate și câteva lăcașuri de cult din satul Puțeni, precum și unii dintre slujitorii Domnului, care prin diverse consemnări au contribuit la cunoașterea unor aspecte laice și religioase. Practic la aceste referiri, privind bisericile locale și serviciile religioase ale preoților (inclusiv însemnări, cronici), poate fi raportată și intervenția din debutul cărții a prof.univ.dr. I. Căndea.

Cât privește satul *Mândrești*, este atestat sigur la 13 martie 1502 (anterior satului Puțeni) într-un act de vânzare din vremea lui Ștefan cel Mare. Se pare că denumirea satului a fost preluată de la numele lui Ivan Mândrul, despre care nu sunt informații suplimentare (p. 53-54). Similar situației anterioare și acum este urmărit

modul în care moșia satului Mândrești intră în posesia diversilor cumpărători, din secolele XVII-XIX, fiindu-i menționate limitele dintre sate, a căror denumiri s-au schimbat de la o etapă la alta. Important de observat că pentru secolul al XVI-lea, exceptând atestarea satului, autorul nu mai dispune și de alte surse documentare, practic un hiatus de timp ce se prelungește până la următoarea sursă istorică din martie 1624 (p. 54). Sunt semnalate mai multe documente emise de Miron Barnovschi (28 martie 1629), Vasile Lupu (29 august 1641), dar și acte care dovedesc că moșia a fost, pe parcurs, în posesia unor căpitani, dar și a unor familii de boieri, printre care Cantacuzino, Ghica-Comănești și Știrbey.

Autorul clarifică și eroarea prin care, datorită ruperii documentului în dreptul numelui, satul ar fi fost atestat documentar la 15 iulie 1448, însă confuzia era făcută cu satul Milești (p. 55). Efortul colegului Croitoru de a strânge majoritatea acestor mărturii despre ambele sate este meritoriu, nu doar pentru munca de documentare depusă, dar și pentru interpretările actelor și legăturile dintre emitenți.

Semnalările privind unele descoperiri arheologice de pe teritoriul comunei Valea Mărului, cu informații relative la potențialul variat al zonei, sunt extrase din epistolele pensionarului militar N. Ifrosie către Institutele de specialitate și Bibliotecile Academiei din București și Iași, Muzeul de Istorie din Galați, opt dintre ele fiind cele mai vechi, datând din anul 1969 (p. 62-63). Autorul redă conținutul acestor scrisori (cu vestigii din anumite puncte), care la final au câteva idei care sintetizează materialele reprezentative pentru trecutul localității (p. 63-106).

Inspirat, autorul a intitulat *Harta „comorilor”* un desen întocmit de același neobosit N. Ifrosie, „Schiță de plan cu descoperiri arhiologice de pe hotarul și vatra de sat a com. Mândrești”, care urma să fie adăugat monografiei sale. Scopul era de a elucida locul unor toponime, pierdute în timp ori mai greu de identificat pe teren, precum *Pădurea Găunoasa/Negrița, Pădurea Pârlești, Pădurea Macuri, Tufele Buzatului, Puțul Rachelului, Ascunzișul arcașilor, Movila Gorunului, Saivanele boierești* (p. 106-116).

Capitolul al II-lea, **Contribuții arheologice**, păstrează aceeași simetrie, având tot trei subcapitole: 1, *Cercetări arheologice de suprafață* (p. 117-137); 2, *Varia archaeologica. Despre artefactele din colecția școlară* (p. 137-187); 3, *Repertoriul siturilor/descoperirilor arheologice* (p. 187-211).

Primul subcapitol include verificările de teren efectuate timp de trei ani (2013-2015) de autor și echipa sa, metoda de cercetare fiind cea specifică diagnozelor arheologice, fără să includă mijloace de cercetare invazive/intruzive, întrucât scopul și criteriile echipei au fost altele: de a identifica siturile din care provin materialele „Colecției școlare Mândrești” și ale pieselor

mai noi găsite, dar și evaluarea stării de conservare și modul cum inundațiile au afectat siturile arheologice.

Cercetarea echipei s-a încadrat în câteva limite, la sud, hotarul dintre comunele Valea Mărului și Cudalbi (potrivit autorului, chiar traseul Valului lui Athanaric, p. 119) și la nord, hotarul dintre comunele Valea Mărului și Corod, un perimetru cu o lungime de circa 8000 m liniari. Terenul cercetat și rezultatele obținute, în afara celor verificate, au fost împărțite în patru sectoare: a) zona din vecinătatea văii Gerului; b) terasa din dreapta văii Gerului (vestul comunei Valea Mărului); c) terasa din stânga văii Gerului (estul comunei Valea Mărului); d) sectorul din extremitatea sudică a comunei (zona valului). Pentru fiecare sector în parte au fost identificate puncte importante cu rezultate interesante: a) cu 13 puncte, dintre care unele cu așezări ale culturii *Sântana de Mureș* (punctele *La Primărie, Râpa Grăiei, Târgul Drăgaica, Saivane, Confluența*), iar alte medievale (punctele *La Pod, Râpa Grăiei, Târgul Drăgaica*), iar câteva situri sunt pluristratificate, în ansamblu, nivelurile cele mai vechi de locuire, din acest sector, fiind din neolitic (punctul *Terasa*), iar cele mai recente, din secolul al XIX-lea (punctul *La iaz*); b) cu 10 puncte, dintre care 8 movile, valul de pământ și un monument al naturii, *Stearul lui Pichi*; c) cu 8 puncte, dintre care un monument funerar, o fortificație, două movile, un beci, o curte boierească, o așezare dacică suprapusă de un nivel medieval și o biserică; d) cu fortificația liniară *Valul lui Athanaric*.

În cel de-al doilea subcapitol, arheologul C. Croitoru semnalează piesele din fondul colecției școlare Mândrești, provenite de pe teritoriul comunei, prin munca celor doi pasionați, N. Ifrosie și C. Doca-Trâncu. Totodată, se pare că piesele reprezentative au fost trimise Institutelor de Arheologie din Iași și București, dar și Muzeului de Istorie din Galați (precum vârfuri de săgeți, seceră/cuțit, unelte din silex, fragmente ceramice neolitice, plastică zoomorfă – precum o figurină animalieră-urs, percutor, topor-ciocan, ceramică din epoca bronzului, topor, teslă, greutate, ceramică și amfore romane din cultura *dacilor liberi*, fragmente din cultura *Sântana de Mureș*, ceramică din cultura *Dridu*, opaițe/sfeșnice medievale, capac, buzdugan, vârf de săgeată, vârf de lance, secure, bardă-ciocan, cosoare, săpăligă). Obiecte variate, din neolitic și până în Evul Mediu, descoperite în diferite puncte de către cei doi amatori și ulterior predate instituțiilor amintite.

Ultimul subcapitol conține repertorierea siturilor/descoperirilor arheologice de pe teritoriul satelor Mândrești și Valea Mărului, în ordinea menționării localităților.

Anexele au la început o *listă a abrevierilor bibliografice* folosite în text (p. 213-214), după care urmează *ilustrația* cu 87 de figuri (p. 215-274): două hărți, desen cu traseul valului, șapte scrisori, o telegramă, șapte manuscrise, patru

fișe ale monumentului funerar, 42 desene de piese, 24 aspecte de șantier, inclusiv cu poziționări de situri și „harta comorilor”.

Interesante sunt anumite scrisori, fișe care conțin desene în creion, pentru o piesă sau un monument, și fără a avea detalii grafice deosebite sunt sugestive. Dintre piesele ilustrate de autor reprezentative sunt amforele (una cu litere grecești incizate, p. 121; 232, fig.23), figurina zoomorfa, uneltele și armele medievale. La finalul cărții se află un *rezumat* și *lista ilustrațiilor* în limba engleză (p. 275-284).

Beneficiind de o grafică deosebită, cartea „se face plăcută ochiului și minții” cititorului, iar prin metoda de redactare a textului, informațiile sunt parcurse și asimilate

cu lejeritate.

La final, apreciem inițiativa arheologului C. Croitoru de a se dedica unui proiect complex, care a vizat îmbinarea diverselor surse, documente medievale și moderne, scrieri contemporane, dar și cunoașterea tuturor descoperirilor de până în prezent, legate de satele Mândrești și Valea Mărului, la care a contribuit cu propriile cercetări. Felicităm autorul pentru atenția acordată analizării și interpretării documentelor și vestigiilor arheologice, efortul depus fiind pe măsura rezultatului și dorim, ca proiectul început să fie continuat și finalizat cu un al doilea volum, scris în aceeași manieră, riguros, cu seriozitate și profesionalism.

GEORGE-DAN HÂNCEANU

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2018¹

Cercetarea arheologică presupune, cum bine se cunoaște în mediul academic, pe lângă o temeinică documentare teoretică, în biblioteci, arhive, birou și o intensă activitate de teren. Atât în etapele de debut ale carierei de arheolog, dar nu numai, se impune ca o condiție *sine qua non* în tentativa de a face performanță științifică ieșirea în teren, derularea de săpături arheologice, realizarea de evaluări de teren, descoperirea de noi situri și oportunități de cercetare. Susținerea minimă din punct de vedere financiar, pentru deplasarea arheologilor, cazarea lor, fără a mai adăuga aici echiparea corespunzătoare și crearea unor condiții decente de diseminare a informațiilor obținute reprezintă, etape obligatorii. Din păcate, însă, și pe parcursul anului 2018 cercetătorii din Institut au efectuat deplasări la săpături, la conferințe sau pentru documentare din surse proprii sau din diferite proiecte derulate de aceștia. Ca și în ultimii ani, Academia Română nu a putut să asigure nici un fel de buget pentru cercetarea arheologică de teren. Majoritatea activităților noastre de teren sunt derulate din entuziasm, cu fonduri proprii sau din fondurile extrabugetare. Ceea ce semnalăm acum câțiva ani, și anume transformarea institutelor Academiei Române, cu cercetători care dețin o expertiză recunoscută, în anexe ale muzeelor care pot asigura finanțare devine realitate. Atragem atenția, din nou, că este imperios necesar ca măcar un minimum de investiții să se facă în șantiere exponențiale coordonate de institute ale Academiei.

Cu toate aceste neajunsuri, în cursul anului evaluat au fost încheiate cu succes la Institutul de Arheologie din Iași **opt teme de cercetare** prevăzute în **Planul de cercetare al Institutului**, în care au fost implicați **opt cercetători**. Rezultatele obținute au fost diseminate prin predarea lucrărilor de sinteză aferente fiecărei teme, care vor fi sau au fost deja publicate sub forma unor cărți sau a unor studii de amploare în reviste de prestigiu din țară și străinătate.

Mai sunt în desfășurare încă **11** teme de cercetare și s-au propus încă **șase** teme începând cu 2019, în care vor fi angrenați **șapte** specialiști din Institut.

Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a **șapte manifestări științifice internaționale** în anul 2018, iar cercetătorii noștri au prezentat **60 de comunicări științifice** la simpozioane și congrese internaționale din Republica Moldova, România, Rusia, Germania, Franța, Ucraina, Belarus, Serbia, Grecia, Spania, Cehia, Ungaria. Au fost organizate **șase manifestări cu caracter național**, între care și colocolviul anual, deja cu o tradiție importantă, axat pe cercetarea arheologică din Institut. Cercetătorii din cadrul Institutului au prezentat **76 de comunicări și conferințe** în diferite centre științifice din țară.

Cercetările arheologice de teren au cunoscut un trend ascendent și în acest an. Astfel, cercetătorii noștri dețin conducerea a cinci șantiere, încă prea puține pentru potențialul existent, dar conducem șase sectoare pe cele nouă șantiere pe care 15 cercetători au participat în cursul anului 2018.

Cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au efectuat mai multe deplasări pentru susținerea unor comunicări științifice sau conferințe în centre universitare și de cercetare din 15 state europene.

În ceea ce privește proiectele și granturile pe care membrii Institutului le conduc sau în care sunt membri activi, amintim că în decursul anului 2018 au fost implicați **12** cercetători din Institut în astfel de proiecte. Domnul dr. G. Bodi este membru în două proiecte europene importante, iar **trei** dintre colegii noștri conduc proiecte UEFISCDI (V. Cojocaru, L. Grumeza, S. Musteață-cercetător asociat Institutului).

¹ Raportul a fost realizat pe baza rezultatelor pe care fiecare cercetător al Institutului le-a raportat în fișa de autoevaluare și pentru care este răspunzător relativ la corectitudinea și veridicitatea informațiilor.

Domnul academician Victor Spinei coordonează proiectul complex CDI - ID:PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 – *Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*, în care Institutul de Arheologie din Iași este una dintre instituțiile coordonatoare.

Cercetător Ștefan Honcu a obținut o bursă de cercetare oferită de RGK la Frankfurt-am-Main, în noiembrie 2018.

În plus, s-au mai derulat **peste 25 de contracte științifice extrabugetare** pentru derularea unor cercetări arheologice preventive și consultații de specialitate oferite cu prilejul diferitelor lucrări desfășurate pe teritoriul municipiului Iași și în împrejurimi. Echipa de cercetare preventivă de la Institutul nostru a fost în cursul anului 2018 foarte activă. Faptul că înglobează membri din toate departamentele, de specializări diferite, a dus la eficientizarea intervențiilor în teren, dar și la o creștere a calității cercetării științifice.

La capitolul realizări excepționale sunt de menționat distincțiile primite de către academician Victor Spinei, respectiv Medalia „Dimitrie Cantemir” a Academiei de Științe a Moldovei (cea mai înaltă distincție a comunității științifice din Republica Moldova), membru de onoare al Academiei de Științe a Moldovei, Ordinul Centenar al Primăriei Municipiului Iași, Diplomă de merit conferită de Institutul de Istorie din Chișinău.

Adăugăm premiul „Mihail Kogălniceanu”, al Academiei Române, acordat domnului dr. George Bilavski pentru volumul *Unelte agricole din Moldova medievală*, Editura Istros, Brăila 2016, dar și premiul de Excelență al Filialei Iași a Academiei Române, secțiunea Științe Umaniste, acordat domnului dr. Alexandru Berzovan, pentru lucrarea *Bazinul Mureșului Inferior și sud-vestul Munților Apuseni în perioada clasică a Daciei preromane (sec. II î.Hr. – I d.Hr.)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017.

De asemenea, merită amintit premiul de excelență acordat de UEFISCDI, în cadrul competiției PRECISI 2017, domnului dr. G. Bodi.

Ca de fiecare dată în ultimii ani, putem afirma că cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române-Filiala Iași au avut rezultate remarcabile și în 2018. Ceea ce se poate observa este un trend ascendent al activității prestate, atât în ceea ce privește materialele publicate, dar, mai ales, în activitățile de cercetare arheologică de teren. Tot colectivul Institutului a conștientizat esența cercetării arheologice, astfel că munca de birou se găsește plasată în continuarea cercetării efective, de pe șantiere. În continuare, vom reda pe larg rezultatele sintetizate mai sus.

I. Situația personalului de cercetare

Institutul de Arheologie Iași al Academiei Române-Filiala Iași și-a păstrat organizarea în trei sectoare de cercetare (departamente): **Arheologie preistorică** (șef de sector: dr. V. Chirica); **Arheologie clasică** (șef de sector: dr. Al. Rubel); **Arheologia epocii migrațiilor și a Evului mediu** (șef de sector: dr. C. Chiriac), la care se adaugă un sector de Arheologie preventivă ce înglobează circa 70 % din cercetătorii celorlalte departamente.

Pe parcursul anului 2018 s-au înregistrat și modificări în structura personalului de cercetare. A fost angajată pe o normă întreaga de asistent cercetător științific drd. Cristina Cordoș, la departamentul de Preistorie. La departamentul de Arheologie clasică a fost angajată pe o jumătate de normă dr. Lavinia Grumeza. Astfel, la finele perioadei evaluate, în Institut activau 19 cercetători, dintre care 16 cu normă întreagă și trei cu jumătate de normă. Este de remarcat că 18 cercetători din Institut sunt doctori în științe, iar unul este doctorand.

II. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE

Conform Programului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași, în 2018 s-au încheiat opt teme de cercetare, după cum urmează:

1. *Paleoliticul superior din spațiul est-carpatic (Carpații Răsăriteni-Nistru) în lumina cercetărilor multidisciplinare de la Mitoc-Malu Galben. II. Gravettianul* (responsabil: dr. V. Chirica), în Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistrean*;
2. *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. II. Archaeologica* (responsabil: dr. V. Cojocaru), în Programul *Lumea nord-vest pontică și contactele acesteia cu alte regiuni ale oikumenei în perioada greco-romană*;
3. *Descoperiri monetare romane din colecțiile Institutului de Arheologie din Iași* (responsabil: dr. L. Munteanu), în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*;
4. *Contacte dintre vechi germanici și autohtoni ai Europei estice și sud-estice reflectate în împrumuturi lexicale din domeniul credințelor magico-religioase și din cel al structurilor sociale pre- și proto-feudale* (responsabil: prof. dr. A. Poruciuc), în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*;
5. *Ceramica romano-bizantină descoperită în spațiul dintre Carpați și Prut (secolele IV – VII p.Chr.)* (responsabil: dr. Șt. Honcu), în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*;
6. *Documente sigilografice inedite privind prezența bizantină la Dunărea de Jos. Descoperirile de la Oltina – Cetatea de la Capu' Dealului* (responsabil: dr. C. Chiriac), în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.*;
7. *Mitologie și istorie în spațiul medieval românesc: Legenda vânătorii rituale* (responsabil: acad. V. Spinei), în Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII-XVII*;
8. *Alimentația din Moldova medievală. Resurse alimentare* (responsabil: dr. L. Bacumenco-Pîrnău), în Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII-XVII*.

Noile teme propuse și aprobate începând cu 1 ianuarie 2019 sunt:

1. *Paleoliticul superior de pe teritoriul României în contextul Paleoliticului superior din spațiul est- și central-european*, în Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-nistrean* (responsabil dr. V. Chirica, perioada 2019).
2. *De la Protogenes la Theokles. Reproducția socială și rolul elitelor în cetățile grecești pontice în epocile elenistică și romană*, în Programul *Lumea nord-vest pontică și contactele acesteia cu alte regiuni ale oikumenei în perioada greco-romană* (responsabil: dr. V. Cojocaru, perioada: 2019-2021);
3. *Credințe religioase pre-creștine reflectate în termeni românești (precum filmă, julfă, știmă și vâlvă) ale căror forme și sensuri indică preluări din idiomuri vechi germanice vorbite în regiuni din estul și sud-estul Europei în prima parte a mileniului I*, în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil: prof. dr. A. Poruciuc, perioada: 2019);
4. *Mărturii sfragistice inedite privind istoria ținuturilor dunărene în secolele IV-XII. Sigilii bizantine recent descoperite la Isaccea (Noviodunum), județul Tulcea*, în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil: dr. C. Chiriac, perioada: 2019-2020);
5. *Legăturile dintre lumea romană și teritoriul „barbar” de la est de Carpați, în perioada secolelor II-III p.Chr., în lumina izvoarelor scrise și a descoperirilor arheologice și numismatice*, în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil: dr. Șt. Honcu, membru în colectiv: dr. L. Munteanu, perioada: 2019-2021);
6. *Vase de bucătărie din metal utilizate în așezările Moldovei medievale și premoderne*, în Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII-XVII* [responsabil: dr. L. Bacumenco-Pîrnău; membru în colectiv: dr. hab. Nicoleta Vornicu (Centrul Mitropolitan de Cercetări T.A.B.O.R.), perioada: 2019-2020];
7. *Românii și Hoarda de Aur în secolele XIII-XIV*, în Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII-XVII* (responsabil: acad. Victor Spinei, perioada: 2019-2021).

III. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2018) ȘI PRELUCRAREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

În anul 2018, cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au participat la săpături arheologice pe mai multe șantiere din țară și/sau au prelucrat materialul arheologic din siturile în care au activat, după cum urmează:

1. Șantiere arheologice sistematice

- Dr. D. Aparaschivei, șantierul Slava Rusă-Ibida – coordonator sector
- Dr. D. Aparaschivei, șantierul Aegyssus – coordonator sector
- Dr. Al. Berzovan, șantierul Mitoc – *Malu Galben* (jud. Botoșani) – membru colectiv
- Dr. G.-A. Bilavski, șantierul Aegyssus – coordonator sector
- Dr. G. Bodi, șantierul Isaiia – *Balta Popii* – membru colectiv
- Dr. S.-P. Boțan, șantierul Slava Rusă-Ibida – membru colectiv
- Dr. S.-P. Boțan, Șantierul Războieni-Cetate (jud. Alba) – membru colectiv
- Dr. C. Chiriac, șantierul Slava Rusă-Ibida – coordonator sector
- Dr. V. Chirica, șantierul Mitoc – șef de șantier
- Drd. C. Cordoș, șantierul Bristicioara *Lutărie III* (jud. Neamț) – membru colectiv
- Drd. C. Cordoș, șantierul Mitoc – membru colectiv
- Dr. L. Grumeza, șantierul Războieni-Cetate (jud. Alba) – membru colectiv
- Dr. Șt. Honcu, șantierul Slava Rusă-Ibida – coordonator sector
- Dr. Șt. Honcu, șantierul Războieni-Cetate (jud. Alba) – membru colectiv
- Dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Rupea (jud. Brașov) – șef de șantier
- Dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Cheile Turzii – Peștera Binder – șef de șantier
- Dr. L. Munteanu, șantierul Slava Rusă-Ibida – membru colectiv
- Dr. L. Pîrnău, șantierul „Orheiul Vechi” (Rep. Moldova) – responsabil de șantier
- Dr. A. Rubel, șantierul Slava Rusă-Ibida – coordonator sector
- Dr. A. Rubel, șantierul Războieni – Cetate (jud. Alba) – coordonator sector
- Dr. D.-M. Vornicu, șantierul Isaiia – *Balta Popii* – responsabil adjunct

2. Șantiere arheologice de salvare/cercetări de suprafață și interdisciplinare

1. Dr. D. Aparaschivei, dr. G.-A. Bilavski, dr. C. Hriban, dr. Șt. Honcu, dr. Al. Berzovan, dr. S.-P. Boțan, dr. D.-M. Vornicu, dr. L. Munteanu, dr. L. Pîrnău, dr. L. Grumeza, drd. C. Cordoș – asistență arheologică de specialitate pe circa 25 de șantiere de supraveghere și cercetare arheologică preventivă pe teritoriul orașului Iași și a județului Iași.
2. Dr. Al. Berzovan – cercetări arheologice de teren (periegheze și sondaje) în următoarele localități: Bârnova, Coarnele Caprei, Cozmești, Lespezi, Moșna, Popești (jud. Iași).
3. Dr. Șt. Honcu, dr. L. Munteanu, cercetări arheologice de suprafață: Vânători (jud. Vrancea), Oboroceni (jud. Iași), Măgurești (jud. Bacău).
4. Dr. D.-M. Vornicu, evaluări de teren: Ruginoasa – *Dealul Ruginii*.

3. Prelucrarea materialului arheologic

1. Dr. D. Aparaschivei – prelucrarea obiectelor de metal de la Slava Rusă-Ibida, jud. Tulcea.
2. Dr. Al. Berzovan – prelucrare materiale arheologice din cetățile de la Stâncești (jud. Botoșani); prelucrare documentație arheologică din cetatea de la Cotnari (jud. Iași).
3. Dr. G. Bilavski – prelucrarea materialului ceramic de la Tulcea-Aegyssus, de la Slava Rusă-Ibida, Camena (jud. Tulcea), Oltina (jud. Constanța); prelucrarea materialului arheologic

descoperit în săpăturile de salvare și preventive din Iași (str. Crișan, nr. 10); prelucrarea materialului din fier descoperit în colecțiile școlare din jud. Iași (Dobrovăț, Miroslava, Bârnova, Rediu).

4. Dr. S.-P. Boțan – prelucrarea materialului vitric de la Porolissum (jud. Sălaj).
5. Dr. C. Chiriac – prelucrarea materialului vitric din Dobrogea (Slava Rusă-Ibida, jud. Tulcea); prelucrarea unor sigilii de la Oltina (jud. Constanța).
6. Dr. V. Chirica – prelucrare materiale arheologice recoltate din cercetările proprii între anii 1978-2016 (Mitoc și Iași).
7. Drd. C. Cordoș – prelucrare material arheologic provenit din săpăturile sistematice desfășurate la Bistricioara – *Lutărie III* și Mitoc – *Malu Galben*, în campania din 2018.
8. Dr. Șt. Honcu – prelucrarea materialului ceramic din cetatea Noviodunum (din vechile săpături), din situl de la Ruginoasa – jud. Neamț și Ibida – sector Turnul 10 (jud. Tulcea).
9. Dr. C.-M. Lazarovici – prelucrarea materialelor arheologice descoperite în campania 2018 la Cheile Turzii (Peștera Balica, Peștera Călăștur), a unei părți din cele mai vechi, datorate cercetărilor lui N. Vlăsa; prelucrarea materialelor arheologice descoperite în campania 2018 la Rupea; fotografiat și introdus în bazele de date plastica antropomorfă descoperită la Scânteia.
10. Dr. L. Munteanu – curățare, conservare, cântărire, măsurare, fotografiere și identificare a monedelor romane aflate în colecțiile următoarelor instituții: Institutul de Arheologie din Iași, Complexul Muzeal „Moldova” Iași, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra Neamț, Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, Muzeul de Istorie din Roman, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău, Muzeul Vrancei din Focșani; gestionar al Colecției Numismatice a Institutului de Arheologie al Academiei Române, filiala Iași.
11. Dr. D.-M. Vornicu – prelucrare de material arheologic: Balș – *La Brigadă*, Târgu Frumos – *Baza Pătule*, Isaiia – *Balta Popii*.

IV. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE INSTITUT

1. Manifestări științifice internaționale organizate de membri ai Institutului

• **V. Spinei (org.)**, *Simpozionul internațional dedicat Centenarului Marii Uniri*, Freiburg im Breisgau, Rumänisches Institut (Germania), 8 martie.

• **V. Spinei (co-org.)**, *Sesiunea științifică „Centenarul Unirii Basarabiei cu România”*, la Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 27 martie.

• **V. Cojocaru, S. Musteață, L. Munteanu, L. Grumeza (org.)** Conferința internațională *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions & Preservation of Cultural Heritage*, Constanța (România), 20-24 august.

• **A. Rubel, H.-U. Voss (org.)**, Session 409: *How to Beat the Barbarians? Roman Practice to Encounter New Threats (1st-5th C. AD)*, la EAA, Barcelona (Spania), 5-8 septembrie.

• **C.-M. Lazarovici (org.)**, *International Symposium, From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality) (dedicated to the Centenary of the Great Union of Romania)*, Suceava (Romania), 21-23 septembrie.

• C. Costaș, **C. Hriban (org.)**, *Simpozionul internațional The Disintegration of the Human in War and in the Arts*, CMN Moldova, Iași (România), 19 octombrie.

• **L. Pîrnău, D. Aparaschivei (co-org.)** ai Conferinței internaționale *Viața cotidiană în spațiul est-european din cele mai vechi timpuri până în prezent: abordări interdisciplinare*, Chișinău (Republica Moldova), 29-30 octombrie.

2. Manifestări științifice naționale organizate de membri ai Institutului

- **Al. Rubel, L. Munteanu (org.)**, Workshop-ul *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romane la nord de Dunăre și est de Rin*, Institutul de Arheologie, Iași, 20 martie.
- **C. Hriban (co-org.)** Al XVIII-lea Congres Național de Genealogie și Heraldică, Muzeul Unirii, Iași, 10-12 mai.
- **V. Spinei (org.)**, *Congresul național al istoricilor din România*, Iași, 28 august-1 septembrie.
- **D. Aparaschivei, G.-A. Bilavski (org.)**, Colocviul național *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018* (în cadrul Zilelor Academice Iașene, Ediția a XXXIII-a, 2018), Iași, 2 noiembrie.
- **G. Bodi, (co-org.)** *Simpozionul de Antrozologie*, Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane” (Academia Romană – Filiala Iași) în colaborare cu Facultatea de Biologie (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași) și Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației (Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj), Iași, 2 noiembrie.

V. PARTICIPĂRI CU COMUNICĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

1. Internaționale

- **D. Aparaschivei**, Comunicarea *Lupa Capitolina. Images, discussions and assumptions*, la Conferința internațională *The flux of ideas (on Danube, on seas, on land) from Antiquity to Modern Times*, Baile Herculane, România, 28 februarie – 2 martie.
- **D. Aparaschivei**, Comunicarea *Improving the Legislation on Preventive Archeology in Romania - an Urgent Requirement for the Protection of the Archaeological Heritage*, la 18ème Congrès de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques, Paris, Franța, 4-9 iunie.
- **D. Aparaschivei**, Comunicarea *Representativity, Symbolism and Attributions of the Lupa Romana in the Province of Moesia Inferior*, la Conferința internațională *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions & Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 august.
- **D. Aparaschivei**, Comunicarea *Pilgrims from the province of Scythia in Ephesus*, la 24th International Limes Congress, Belgrade-Viminacium, Serbia, 2-9 septembrie.
- **D. Aparaschivei**, Comunicarea *Healthcare between science, religion and magic in Greco-Roman Antiquity*, la Conferința Științifică Internațională „Viața cotidiană în spațiul est-european din cele mai vechi timpuri până în prezent: abordări interdisciplinare”, Chișinău, Republica Moldova, 29-30 octombrie.
- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Dacian archaeology between truth and imposture. A few considerations and possible solutions*, la *International Round Table „Dacia, Sarmizegetusa and Rome: archaeological and historical research between legend, ideology and scientific reality”*, Fundația Dacica, Alun, România, 14-17 iunie.
- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Considerații privind structurile de habitat din cetățile getice situate între Carpați și Prut (sec. V-III a.Chr.)*, la *Colloquium-ul de vară de la Saharna. Complex arheologice din așezările epocii fierului în spațiul tiso-nistean*, Saharna, Republica Moldova, 12-15 iulie.
- **Al. Berzovan, A. Kovacs**, Comunicarea *Considerații preliminare cu privire la necropola de incinerare de la Strahotin*, la Conferința Științifică Internațională. *Cercetări bioarheologice și etnoculturale în sud-estul Europei*, Crihana Veche, Republica Moldova, 14-16 august.
- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Fall of the Getae, rise of the Dacians ?* la sesiunea *The Fourth and Third Century BC - A Pan European turning point*, din cadrul 24th EAA Annual Meeting. *Reflecting Futures*, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.
- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Defeating the Dacians in their own Mountains. Considerations regarding the Roman Temporary Castra from the Southern Carpathians*, la Sesiunea *How to beat the Barbarians ? Roman*

practice to encounter new threats (1st-5th century AD), din cadrul 24th EAA Annual Meeting. *Reflecting Futures*, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.

- **Al. Berzovan**, Comunicarea *A clay pot with inscription found in the Late Iron Age Dacian settlement of Pecica – Șanțul Mare (Arad County)*, la *International Symposium From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality)*, Muzeul Bucovinei din Suceava, Suceava, România, 21-23 septembrie.

- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Considerations regarding a number of figurative objects from the Iron Age found in the Botoșani County*, la *International Symposium From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality)*, Muzeul Bucovinei din Suceava, Suceava, România, 21-23 septembrie.

- Gh. Lazarovici, **Al. Berzovan**, Comunicarea *Megaliths in the Banat Mountains*, la *International Symposium From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality)*, Muzeul Bucovinei din Suceava, Suceava, România, 21-23 septembrie.

- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Considerations regarding the Getae fortresses from the northern area of the Central Moldavian Plateau (5th - 3rd centuries BC)*, la *17th International Colloquium of Funerary Archaeology. Border guards of the Passes. From the fortresses and the graves. The Bronze and Iron Ages*, Muzeul Județean Gorj, Târgu Jiu, România, 4-7 octombrie.

- **G. Bilavski**, Comunicarea *From the field to the table: cultivation, process and storage of cereals in medieval Moldavia*, la Conferința internațională *Agrarian Technology in the Medieval Landscape*, Praga, Cehia, 2-6 mai.

- **G. Bilavski**, Comunicarea *Câteva tipuri de pipe din lut descoperite în Dobrogea și Moldova / Some different types of clay pipes from Dobruja and Moldavia*, la Conferința internațională *Viața cotidiană în spațiul est-european din cele mai vechi timpuri până în prezent: abordări interdisciplinare / Everyday Life in the East-European Space from Antiquity to the Present: Interdisciplinary Approaches*, Chișinău, Republica Moldova, 29-30 octombrie.

- **S. P. Boțan**, Comunicarea *Figurative Representations on Late-Roman Glassware from Dobroudja (3rd - 4th centuries AD)*, la Simpozionul Internațional *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire*, Iași, România, 4-6 iunie.

- **S. P. Boțan, Șt. Honcu**, Comunicarea *Commercial Connections of the Carpathian-Nstrian Area with the Pontic and Mediterranean World (1st - 4th centuries AD) as Reflected by the Amphorae and Glass Finds* la Simpozionul Internațional *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions&Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 August 2018.

- **S. P. Boțan, E. C. Boțan-Potop**, Comunicarea *Heroes of our Memories*, la Conferința Internațională *The Disintegration of the Human in War and in the Arts*, Iași, România, 19 octombrie.

- D. Paraschiv, M. Iacob, **C. Chiriac** *Ibida aux Ier-IIIème siècles. Archéologie et numismatique*, la Simpozionul Internațional *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions&Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 August 2018

- P. Noiret, **V. Chirica**, T. Libois, **G. Bodi**, T. Branscombe, W.C. Murphree, F. Damblon, P. Haesaerts, M. Bosch, P.R. Nigst, Comunicarea *New results of the 2013-2016 fieldwork at Mitoc-Malu galben, Romania*, la *18ème Congrès de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques*, Paris, Franța, 4-9 iunie.

- **V. Chirica**, V. C. Chirica, Comunicarea *Matières premières allogènes pendant le Paléolithique supérieur de l'espace carpato-dniestréen*, la *18ème Congrès de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques*, Paris, Franța, 4-9 iunie.

- F. Damblon, P. Haesaerts, **V. Chirica**, L. Koulakovska, A. Sinitsyn, Ph. Nigst, Comunicarea *Upper Palaeolithic environments in the loess plain of Central and East Europe. Contribution of charcoal and pollen records*, la *18ème Congrès de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques*, Paris, Franța, 4-9 iunie.

- P. Haesaerts, L. Kulakovska, **V. Chirica**, F. Damblon, Ph. Nigst, A. Sinitsyn, M. Otte, Comunicarea *Contexte paléoclimatique et chronologique du Paléolithique supérieur dans le domaine loessique d'Europe Centrale au Pléniglaciaire moyen et supérieur*, la 18ème Congrès de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques, Paris, Franța, 4-9 iunie.
- **V. Cojocaru**, Comunicarea *BCOSPE I-III. Einige Überlegungen zum Beitrag der russischen, sowjetischen und postsowjetischen Schulen*, la Simpozionul internațional *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions & Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 august.
- **V. Cojocaru, L. Grumeza**, Comunicarea *Greeks and Non-Greeks in the BCOSPE II and BCOSPE III projects*, la Simpozionul internațional *Peoples in the Black Sea, from Prehistory to the Roman period*, Salonic, Grecia, 21-23 septembrie.
- **V. Cojocaru**, Comunicarea *BCOSPE II als ein möglicher Weg der Zusammenarbeit zwischen West und Ost bei der Untersuchung der Griechen und ihren Nachbarn am Rande der Steppe*, la Simpozionul internațional *Archaeology of the Black Sea in the new light*, Halle, Germania, 22-23 noiembrie.
- **V. Cojocaru** Comunicarea *Bosporan Kingdom and Its Antiquities in the BCOSPE Project*, la Simpozionul internațional *Bosporan Phenomenon: the General and the Specific in Historical and Cultural Realities of Classical Antiquity*, St. Petersburg, Rusia, 27-30 noiembrie.
- M. Anghelinu, L. Niță, **C. Cordoș**, Comunicarea *Cercetări recente în Bazinul Ceahlău: situl paleolitic de la Bistricioara-Lutărie III*, la Sesiunea Stiintifică Internațională Pontica, ediția 51: *Istorie și arheologie în spațiul Vest Pontic*, Constanța, 3-5 octombrie.
- M. Lie, **C. Cordoș**, Al. Găvan, Comunicarea *The tell-site of Toboliu "Dâmbu Zănăcanului" (Bihor County), Otomani-Füzesabony*, la International conference *Settlement layouts, system and structure of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex*, Miskolc, Ungaria, 7-9 iunie.
- Al. Gavan, M. A. Lie, G. Fazecaș, **C. Cordoș**, T. Kienlin, F. Gogâltan, Comunicarea *The birth of the Bronze Age tell and tell-like settlements in the eastern Carpathian Basin. Case studies: Toboliu and Sântion*, la *The 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Reflecting Futures*, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.
- F. Gogaltan, G. Fazecaș, Al. Găvan, M. A. Lie, **C. Cordoș**, Comunicarea *Exploring the Bronze Age tells and tell-like settlements from the eastern Carpathian Basin. Results of a research project*, la *The 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Reflecting Futures*, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.
- F. Gogaltan, **C. Cordoș**, *Behind ditches. The Bronze Age tell-settlements of the Carpathian Basin*, la *The 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Reflecting Futures*, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.
- **L. Grumeza**, Comunicarea *Res sacrae Sarmatarum: Funerary Rituals in the Crimean Peninsula. A survey of Recent Literature*, la Simpozionul internațional *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions & Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 august.
- **L. Grumeza**, Comunicarea *How 'to beat' the Barbarians with beads and coins? The case of the Sarmatians living West of Roman Dacia*, la *The 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Reflecting futures*, Barcelona, Spania, 4-9 septembrie.
- **Șt. Honcu**, A. Stănică, Comunicarea *Some rare Roman amphorae discovered at the headquarters of Noviodunum on the Lower Danube*, la International Conference *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire*, Iași, România, 4-6 iunie.
- F. Mățău, C. Ionescu, V. Hoeck, L. Barbu-Tudoran, **Șt. Honcu**, Al. Stancu, Comunicarea *Composition and microstructure of Late Roman-Early Byzantine pottery from (L)Ibida (Dobrudja, Romania)*, la XXI Carpathian-Balkan Geological Association Congress, Salzburg, Austria, 10-13 septembrie.
- **L. Munteanu, Șt. Honcu**, Comunicarea *Roman silver beyond the Limes. On the chronology of roman imperial coin hoards discovered in the eastern Carpathian Barbaricum*, la *The 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: Reflecting futures*. Barcelona, 5-8 septembrie.

- **Șt. Honcu**, A. Stănică, *Câteva amfore rare descoperite la Noviodunum*, la Sesiunea Științifică Internațională Pontica, a 51-a ediție, Constanța, România, 3-5 octombrie.
- **Șt. Honcu**, *Cercetări arheologice în situl de la Argamum. Sectorul „Poarta Mică” – campania 2017*, la Sesiunea Științifică Internațională Pontica, a 51-a ediție, Constanța, România, 3-5 octombrie.
- **C. Hriban**, Comunicarea *Des-humanising the adversary. The rhetoric of the Just War in the Reformation*, la Simpozionul *The Disintegration of the Human in War and in the Arts*, Iași, CMN Moldova, Iași, România, 19 octombrie.
- **C. Hriban**, Comunicarea *The “fascine” street of the medieval town. Patchwork or real method of construction?* la Simpozionul *Everyday Life in the East-European Space from Antiquity to the Present: Interdisciplinary Approaches*, Chișinău, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, Republica Moldova, 30-31 octombrie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, D. Mischka, C. Mischka, S. Țurcanu, A. Kovács, M. Oancă, Comunicarea *Scântea, House 14: Domestic or communitary sanctuary?*, la *International Symposium, From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (Type and functionality). dedicated to the Centenary of the Great Union of Romania*, Suceava, Romania, 21-23 septembrie.
- **Gh. Lazarovici**, C.-M. Lazarovici, Comunicarea *Salt and the stages of neolithisation in Southern Central Europe*, la *3rd International Congress on the Anthropology of Salt*, Salinas de Añana, Spania, 12-15 septembrie.
- Gh. Lazarovici, G. Trnka, **C.-M. Lazarovici**, Comunicarea *Raw material sources in Eastern Carpatian area*, la *Raw materials and lithic artefacts from Prehistory to the Middle Ages in Europe*, *International Colloquium*, Piatra Neamț, România, 22-26 octombrie.
- **L. Munteanu**, Șt. Honcu, Comunicarea *Roman silver beyond the limes. On the chronology of Roman imperial coin hoards discovered in the Eastern Carpathian Barbaricum*, la Simpozionul internațional *IV International Numismatic Congress*, Brașov, România, 11-13 octombrie.
- **L. Munteanu**, Comunicarea *Ars, res sacrae & mythologica on the Coins of the Bosporan Kingdom. A General Survey*, la Simpozionul internațional *Advances in Ancient Black Sea Studies: Scholarly Traditions & Preservation of Cultural Heritage*, Constanța, România, 20-24 august.
- **L. Pîrnău**, I. Ursu, Comunicarea *Despre oglinzile de bronz descoperite în așezările Hoardei de Aur. Studiu de caz: oglinda de la Costești (r-nul Ialoveni)*, comunicare la Conferința „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”, ediția a X-a, Chișinău, Republica Moldova, 30-31 mai.
- **L. Pîrnău**, Comunicarea *Mărturii arheologice privind viața cotidiană din așezările rurale ale Moldovei medievale. Studiu de caz: Stîncăuți și Mălăieștii Vechi (r-nul Rîșcani)*, comunicare la Conferința *Viața cotidiană în spațiul est-european din cele mai vechi timpuri până în prezent: abordări interdisciplinare*, Chișinău, Republica Moldova, 29-30 octombrie.
- **A. Poruciuc**, Comunicarea *West Romance confirmations of three Old Germanic loans preserved in Romanian: ateia, ban, brânt*, la *Al Șaptelea Simpozion Internațional de Lingvistică – București*, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, 18-19 mai 2018.
- **A. Rubel**, C. Mischka, Comunicarea *Bataver in Dakien. Geomagnetische Prospektionen in Razboieni Cetate*, Erlangen, Germania, 15 mai.
- **A. Rubel**, Comunicarea *The Biertan- Donarium*, la conferința ESRARC, Praga, Cehia, 1-3 iunie.
- **A. Rubel**, H.-U. Voss, *Beyond the Fringes of Empire: New Approaches Concerning Roman Influence and Power in the Barbaricum*, la Congresul EEA, Barcelona, Spania, 5-8 septembrie.
- **A. Rubel**, C. Mischka, Comunicarea *Neue Erkenntnisse zu Lager un Vicus in Razboieni Cetate*, la Conferința internațională *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, România, 4-6 iunie.
- **V. Spinei**, *Preliminariile Marii Uniri*, la Simpozionul internațional dedicat Centenarului Marii Uniri, Freiburg im Breisgau, Rumänisches Institut (Germania), 8 martie.

• **V. Spinei**, *Împliniri naționale premergătoare Marii Uniri*, la Sesiunea științifică „Centenarul Unirii Basarabiei cu România”, la Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 27 martie.

• **D.-M. Vornicu**, S. Țerna, *Comunicarea Debitage techniques and raw material selection in the Late Copper Age in the eastern Prut basin. The case of Stolniceni I site (Republic of Moldova)*, at the Crossing The Borders. Interregional And Cross-Cultural Interactions In The Context Of Lithic Studies. 15th SKAM Lithic Workshop, Minsk, Belarus, 17-19 octombrie.

• F.-A. Tencariu, S. Țerna, **D.-M. Vornicu**, F. Mățău, A. Vornicu-Țerna, *Comunicarea Thoughts on the prehistoric pyrotechnology, based on the experimental (re)construction and firing of a late Cucuteni-Trypillia kiln*, la Народу і Культури нижнього Дунаю в Давнину, Izmail, Ucraina, 23-26 august.

• **D.-M. Vornicu (invited speaker)**, *A lithic perspective on the technological evolution of the human communities from west of Prut River in the 5th & 4th millennia BC*, la Kyiv Borys Grinchenko University of Kyiv, 17 mai.

• **D.-M. Vornicu (invited speaker)**, *The variability of the technologic and typologic features of the lithic assemblages from the Early Chalcolithic in the west of Prut River*, la The Taras Shevchenko University of Kyiv – Кафедра археології та музеєзнавства – офіційна, 18 mai.

2. Naționale

• **D. Aparaschivei**, **C. Chiriac**, *Comunicarea O gemă cu reprezentarea gorgonei Medusa de la Ibida (provincia Moesia Inferior). Implicații, comparații și interpretări*, la Conferința Oltenia-interferențe culturale, Craiova, 9-11 mai.

• **C. Hriban**, **G. Bilavski**, **D. Aparaschivei**, **Ș. Honcu**, **L. Pîrnău**, **Al. Berzovan**, **S. P. Boțan**, **L. Grumeza**, **C. Cordoș**, *Comunicarea Cercetări arheologice în Iași, strada Crișan, nr. 10*, la Colocviului național Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018, Iași, 2 noiembrie.

• **D. Aparaschivei**, **S. Boțan**, **Al. Teatini**, *Comunicarea Ibida. Curtina X. Campania 2018*, la Colocviului național Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018, Iași, 2 noiembrie.

• **D. Aparaschivei**, **G. Bilavski**, *Comunicarea Aegyssus-Sectorul Vest. Campania 2018*, la Colocviului național Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018, Iași, 2 noiembrie.

• **Șt. Honcu**, **L. Munteanu**, **D. Aparaschivei**, **C. Hriban**, *Comunicarea Cercetări arheologice preventive recente în orașul Iași: strada Zugravi*, la Colocviul Național Patrimoniul Cultural al județului Iași: Evidență, protejare și valorificare, Iași, 30-31 octombrie.

• **D. Aparaschivei**, *Comunicarea Cercetări arheologice în cetatea Ibida. Curtina X. Campania 2018*, la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 15-17 noiembrie.

• **D. Aparaschivei**, **G. Nuțu**, **M. Mocanu**, **G. Bilavski**, *Comunicarea Cercetări arheologice în cetatea Aegyssus. Campania 2018*, la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 15-17 noiembrie.

• **Al. Berzovan (invited speaker)**, *Cetățile getice din Moldova*, Muzeul județean „Vasile Pârvan”, Bârlad, 24 februarie.

• **S. Constantin Enea**, **Al. Berzovan**, **D. Boghian**, *Comunicarea Cetatea getică de la Poiana Mănăstirii – Între Șanțuri. Campania 2017*, la Alma Mater Sucevensis, ediția XVIII, Suceava, 7 martie.

• **Al. Berzovan**, *Conferința O comoară scitică în ținuturile geților. Considerații privind tezaurul de la Stâncești*, Institutul de Arheologie din Iași, Iași, 8 martie.

• **Al. Berzovan (invited speaker)**, *Incursiune în istoria geto-dacilor*, Colegiul Tehnologic Hârlău, Hârlău, 26 martie.

• **Al. Berzovan**, *Comunicarea Considerații privind ceramica de factură scitică descoperită în cele două cetăți getice de la Stâncești (comuna Mihai Eminescu, jud. Botoșani)*, la Sesiunea națională de comunicări științifice, Ediția a XIV-a, Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, Bârlad. 11-12 aprilie.

- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Considerații privind necropola de incinerare de la Strahotin (comuna Dângeni, jud. Botoșani)*, la Sesiunea de comunicări științifice „Milenii Tezaurizate. Creație și spiritualitate”, Ediția a XVIII-a, Muzeul Județean Buzău, Buzău, 25-27 octombrie.
- **Al. Berzovan**, Comunicarea *Considerații privind starea de conservare a cetăților getice de pe teritoriul județului Iași*, la Simpozionul „Patrimoniul cultural al județului Iași: evidență, protejare și valorificare”, Muzeul Municipiului Iași, Iași, 30-31 octombrie.
- **V. Chirica, C. Cordoș, Al. Berzovan**, Comunicarea *Mitoc – Malu Galben, nivelul II gravettian. Noi elemente de tehnologie și tipologie litică*, la *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Institutul de Arheologie din Iași, Iași, 2 noiembrie.
- **G. Bilavski**, prezentarea cărții D. Gh. Teodor, *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2018, la Simpozionului național *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, organizat în cadrul Zilele Academice Iașene. Ediția a XXXIII-a, 2018, Institutul de Arheologie din Iași, 2 noiembrie.
- **D. M. Vornicu**, F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, **G. Bodi**, Y. Sliesariiev, D. Gheorghies, C. Groapă, Comunicarea *Cercetările arheologice din anul 2018 de la Isaiia – Balta Popii (com. Răducăneni, jud. Iași)*, la simpozionul *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **G. Bodi**, L. Solcan, L. Bejenaru, Comunicarea *Considerations on the Significance of Bovidae Representations in the Cucuteni Culture*, la *Simpozionul de Antrozooologie*, Iași, 2 noiembrie.
- **G. Bodi**, A. F. Tencariu, Comunicarea *Caracterizarea preliminară a ceramicii cucuteniene din așezarea de la Războieni-Dealul Boghiu (jud. Iași)*, la *Simpozionul Național „Vasile Pârvan”*, Bacău, octombrie.
- **G. Bodi**, L. Solcan, L. Bejenaru, Comunicarea *Considerații asupra originii și răspândirii reprezentărilor de bovidee pe ceramica pictată de tip Cucuteni B - Tripolie CI-II/CII*, la *Sesiunea Națională de Comunicări Științifice Acta Moldaviae Meridionalis*, Vaslui, 27-28 septembrie.
- **G. Bodi**, Comunicarea *Prehistory versus the modern world. Musings on identity lost versus identity shed*, la *Simpozionul Internațional Valori Europene în Patrimoniul Național*, Iași, 7-8 iunie.
- **C. Hriban** A avut *Hârlăul un „Șanț al târgului”?*, la simpozionul *Civilizația medievală românească. De la sursa documentară la cea arheologică*, Tg. Neamț, Complexul Muzeal Județean Neamț, 30 iunie.
- **C. Hriban, S. P. Boțan**, Comunicarea *Șanțul târgului Hârlău. Observații arheologice asupra delimitării administrative a orașelor timpurii din Moldova* la Simpozionul național *Patrimoniul cultural al județului Iași: evidență, protejare, valorificare*, Iași, 30-31 octombrie.
- G. Bounegru, **S. P. Boțan, L. Grumeza, Șt. Honcu**, J. Lopez, C. Mishcka, B. Praschl, **Al. Rubel**, R. Varga, Comunicarea *Sondajul arheologic realizat în castrul alei I Batavorum miliaria de la Războieni-Cetate. Campania 2018*, la Simpozionul *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **M. Cazacu-Davidescu**, Comunicarea *Sărbătorirea Marii Uniri la 50 de ani de la înfăptuire, versus prezent. Selecție de articole*, la *Masa Rotundă Bibliotecă și cărți în anul Marii Uniri*, din cadrul Zilelor Academice Iașene, ediția a XXXIII-a, Iași, 8 octombrie.
- **C. Chiriac**, Comunicarea *Documente sigilografice inedite privind prezența bizantină la Dunărea de Jos. Descoperirile de la Oltina – Cetatea de la Capu' Dealului, jud. Constanța*, la Simpozionul *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- D. Paraschiv, **C. Chiriac**, M. Mocanu, Comunicarea *Ibida. Curtina G și Turnul 8. Campania 2018*, la Simpozionul *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **V. Chirica, C. Cordoș**, Comunicarea *Materii prime locale și alogene în marea stațiune paleolitică de la Mitoc-Malu Galben*, Institutul de Arheologie Iași, Iași, 24 mai.
- **V. Chirica, C. Cordoș**, V. C. Chirica, Comunicarea *Ilie Borziac, ctitor al cercetărilor paleolitice din spațiul dintre Prut și Nistru*, comunicare la *Arheologia Moldovei: Trecut, Prezent și Viitor. 100 de ani de la nașterea arheologului Alexandr P. Chernysh și 70 de ani de la nașterea arheologului Ilie A. Boziac*, Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Arheologie, Chișinău, 19 aprilie.

- **V. Cojocaru**, Comunicarea *Străinul în lumea pontică din perspectiva instituției proxeniei*, la Workshop-ul organizatoric în cadrul *Proiectului Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară (MIRO)*, Iași, 4 mai.
- **C. Cordoș**, Comunicarea *Arheologia copilăriei. Actorii nevăzuți ai preistoriei*, la Sesiunea Națională de Comunicări Științifice, ediția a XIV-a, Muzeul Vasile Pârvan, Bârlad, 11-12 mai.
- **L. Grumeza**, Comunicarea *O lume barbară situată între trei provincii romane: rezultate ale cercetării preventive la vest de provincia Dacia*, la Institutul de Arheologie Iași, Iași, 22 februarie.
- **L. Grumeza**, Comunicarea *Problematica străinului în contextul relațiilor romano-barbare: lumea dacică și sarmatică*, la Workshop-ul organizatoric în cadrul *Proiectului Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară (MIRO)*, Iași, 4 mai.
- **Șt. Honcu**, Comunicarea *Argintul roman dincolo de limes. Considerații arheologice asupra tezaurului de la Oboroceni (com. Heleșteni, jud. Iași)*, la Institutul de Arheologie Iași, mIași, martie.
- **Șt. Honcu**, Comunicarea *Cercetări arheologice în situl de la Argamum. Sectorul „Poarta Mică”*, la Institutul de Arheologie din Iași, Iași, 26 aprilie.
- **Șt. Honcu, L. Munteanu, B. Aghiniței, D. Budău, Al. Mihai Covrig**, Comunicarea *Cercetări arheologice efectuate în mediul rural al cetății Ibida. Așezarea din punctul „Fântâna Seacă” - campania 2018*, la Conferința *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Institutul de Arheologie Iași, Iași, 2 noiembrie.
- **Șt. Honcu, A. Stănică**, Comunicarea *Aprovizionând armata. Amforele romane descoperite la Noviodunum – Basilica 2*, la Conferința *Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie Iași. Campania 2018*, Institutul de Arheologie Iași, Iași, 2 noiembrie.
- **C. Hriban**, Comunicarea *A avut Hârlăul un „Șanț al târgului”?*, la Simpozionul *Civilizația medievală românească. De la sursa documentară la cea arheologică*, Complexul Muzeal Județean Neamț, Tg. Neamț, 30 iunie.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, S. Gridan, H. Pirău, O. Gridan, C. Aparaschivei, M. Oancă, C. Roman, Comunicarea *Cercetările arheologice la Rupea. Campania I, 2018 și importanța lor*, la Simpozionul național organizat de Muzeul Țării Făgărașului “Valer Literat”, Făgăraș, 4-6 septembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, Comunicarea *Despre topoarele perforate de la Rupea (Județul Brașov)*, la Simpozionul național organizat de Muzeul de Istorie și Arheologie, Constanța, *Marea Unire de la Marea Neagră*, Constanța, 26-28 octombrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, Cl. Florian, C. Aparaschivei, C. Roman, Comunicarea *Cercetări privind cultura Petrești la Rupea*, la Simpozionul național organizat de Muzeul de Istorie și Arheologie, Constanța, *Marea Unire de la Marea Neagră*, 26-28 octombrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, H. Pirău, M. Oancă, C. Roman, Cl. Florian, C. Aparaschivei, Comunicarea *Cercetări arheologice la Rupea (jud. Brașov)*, la Simpozionul *Noutăți Arheologice la Institutul de Arheologie Iași – Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, C. Aparaschivei, C. Oprean, Comunicarea *Investigații în peșterile de la Cheile Turzii*, la Simpozionul *Noutăți Arheologice la Institutul de Arheologie Iași – Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, H. Pirău, M. Oancă, C. Roman, Cl. Florian, C. Aparaschivei, Comunicarea *Cercetări arheologice la Rupea (jud. Brașov)*, la Sesiunea națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 15-17 noiembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, C. Aparaschivei, C. Oprean, Comunicarea *Investigații în peșterile de la Cheile Turzii*, la Sesiunea națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 15-17 noiembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Comunicarea *Date cu privire la câțiva idoli antropomorfi descoperiți în așezarea Cucuteni A3 de la Scânteia (jud. Iași)*, la Simpozionul *Arheovest 2018. In memoriam Marian Gumă*, Timișoara, 24 noiembrie.

- Gh. Lazarovici, **C-M. Lazarovici**, Comunicarea *Sarea și etapele neolitizării în Europa de SE*, Comunicare prezentată la *Simpozionul Arheovest 2018. In memoriam Marian Gumă*, Timișoara, 24 noiembrie.
- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, Comunicarea *About perforated axes from Rupea (Brașov County)*, la *Simpozionul Arheovest 2018. In memoriam Marian Gumă*, Timișoara, 24 noiembrie.
- **L. Munteanu**, Comunicarea *Argintul roman dincolo de limes. Considerații numismatice asupra tezaurului de la Oboroceni (com. Heleșteni, jud. Iași)*, la *Workshop-ul Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romane la nord de Dunăre și est de Rin*, Iași, 20 martie.
- **L. Munteanu**, L.-E. Istina, Comunicarea *Noi informații despre tezaurul monetar roman de la Măgirești (jud. Bacău)*, la *Simpozionul Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie din Iași. Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **L. Munteanu**, Comunicarea *O personalitate marcantă a numismaticii românești: profesorul Virgil Mihailescu-Bîrliba*, la *Sesiunea Tezaure monetare romane. Arheologie, detecție, pasiune*, Piatra-Neamț, 26 octombrie.
- **L. Munteanu**, L.-E. Istina, Comunicarea *Despre „redescoperirea” unui tezaur monetar roman: Măgirești (jud. Bacău)*, la *Sesiunea Națională Vasile Pârvan a Complexului Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău*, Bacău, 4-5 octombrie.
- **L. Munteanu**, Comunicarea *Moneda romană la „dacii liberi” de la nordul Dunării de Jos*, la *Simpozionul Marea Unire de la Marea Neagră*, Constanța, 26-28 octombrie.
- **L. Pîrnău**, Comunicarea *Vasele de fontă descoperite în așezările Hoardei de Aur. Studiu de caz: Orheiul Vechi (Republica Moldova)*, comunicare la *Sesiunea anuală de comunicări a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”*, București, 27-29 martie.
- L. Bejenaru, **L. Pîrnău**, Comunicarea *Noi evidențe zooarheologice ale prezenței mongole în așezarea medievală de la Orheiul Vechi (Republica Moldova): Campania arheologică 2017*, comunicare la *Sesiunea anuală de comunicări științifice Antropologia – o abordare interdisciplinară*, Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov”, Academia Română – Filiala Iași, 19 octombrie.
- **L. Pîrnău**, L. Bejenaru, Comunicarea *Man and Bees: Obtaining and Consumption of Honey in Medieval Moldova*, la *Anthrozoology Symposium*, Iași, Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane”, Academia Română – Filiala Iași, Iași, 2 noiembrie.
- **L. Pîrnău**, L. Bejenaru, Comunicarea *Piese pentru jocuri descoperite în situl medieval de la Orheiul Vechi*, comunicare la *Simpozionul Artă și civilizație medievală*, ediția a XXV-a, Muzeului Bucovinei, Suceava, 8-9 noiembrie.
- **L. Pîrnău**, N. Vornicu, Comunicarea *Materiale de construcție descoperite în situl medieval de la Orheiul Vechi (secolele XIV-XVI). Analiza mortarelor prin metode instrumentale*, comunicare la *Institutul de Arheologie, Academia Română – Filiala Iași*, Iași, 22 iunie.
- **A. Poruciuc**, Comunicarea *Evoluția termenului gotic hansa („ceată, trupă, mulțime”) ca împrumut în română și slavă*, la *Sesiunea Națională de Comunicări Științifice (ediția a XIV-a)*, Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad, 1-12 mai.
- **A. Poruciuc**, Comunicarea *Implicații istorice ale unor vechi germanisme păstrate în limba română (ban, fară, hânsă)*, la *Congresul Național al Istoricilor Români*, Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 29 august-1 septembrie.
- C. Mischka, **A. Rubel**, Comunicarea *Cercetările arheologice de la Războieni-Cetate. Campania 2018: 'Mega-Stable-Barracks' din castru - un caz special în Imperiul Roman*, la *Simpozionul, Noutăți arheologice la Institutul de Arheologie Iași – Campania 2018*, Iași, 2 noiembrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Unirea Principatelor în context european*, la *Sesiunea de comunicări Unirea Principatelor – temelie a Marii Uniri de la 1918*, Patriarhia Română, București, 24 ianuarie.

- **V. Spinei**, Comunicarea *Țările Române și lumea stepelor eurasiatice la cumpăna secolelor XIV-XV*, la Sesiunea dedicată aniversării a 600 de ani de la moartea domnului Țării Românești Mircea cel Bătrân, Aula Academiei Române, București, 31 ianuarie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Editarea autorilor clasici*, la Sesiunea „Opere fundamentale”, în Aula Academiei Române, București, 1 februarie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Sărbătorirea Centenarului Marii Uniri de Academia Română*, în Aula Academiei Române, București, 23 martie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Marile colecții de izvoare istorice*, la Palatul Culturii, Iași, 13 aprilie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Aportul savantului Emilian Popescu la cunoașterea istoriei Bizanțului*, la Facultatea de Teologie, București, 24 aprilie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri*, la Congresul național al istoricilor din România, Iași, 29 august.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Unele aspecte privind raporturile românilor cu Hoarda de Aur în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, la Congresul național al istoricilor din România, Iași, 29 august.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Evoluția cartografiei în spațiul carpato-dunărean*, la Biblioteca Academiei Române, București, 23 octombrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Valori basarabene în cultura românească*, la Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 25 octombrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Institutul pentru Studiul Totalitarismului la cea de-a 25-a aniversare*, în Aula Academiei Române, București, 20 noiembrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Sărbătorirea Centenarului Marii Uniri*, la Primăria Municipiului Iași, 28 noiembrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Colecțiile din domeniul istoriei coordonate de Academia Română*, în Aula Academiei Române, București, 11 decembrie.
- **V. Spinei**, Comunicarea *Noi apariții editoriale privind Primul Război Mondial*, la Muzeul Unirii, Iași, 22 decembrie.

VI. Deplasări peste hotare pentru participări la manifestări științifice, documentare în biblioteci, arhive etc.

Cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au efectuat mai multe deplasări pentru susținerea unor comunicări științifice sau conferințe în centre universitare și de cercetare din străinătate, dar și pentru documentare sau ca *invited speakers* în centre științifice de prestigiu din lume. Astfel, pe parcursul anului 2018 s-au consemnat deplasări în afara țării în: Republica Moldova, Germania, Franța, Serbia, Federația Rusă, Ucraina, Belarus, Spania, Cehia, Bulgaria, Grecia, Ungaria, Polonia, Austria, Italia.

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE (GRANTURI, PROIECTE DE CERCETARE, BURSE)

- **Dr. G. Bilavski**, coordonator pentru România al proiectului bi-lateral polono-român, *Relations between sedentary communities and nomads in the border of Christianity during the Middle Ages. The case of the Extra-Carpathian and Danubian area*, derulat în cadrul cooperării interacademice dintre cele două state.
- **Dr. G. Bodi**, membru în proiectul de tip COST nr. CA17131 *The Soil Science & Archaeo-Geophysics Alliance: Going Beyond Prospection (Saga)*
- **Dr. G. Bodi**, cercetător responsabil pentru Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Arheologie, în calitate de instituție parteneră în cadrul proiectului de tip MSCA-ITN-ETN nr. 813904 *The European Landscape Learning Initiative: Past and Future Environments and Energy Regimes shaping Policy Tools (TERRANOVA)*

• **Dr. S.-P. Boțan**, membru în colectivul de cercetare al Proiectului CNCS PN-III-P4-ID-PCE-2016-0271 (2017-2019) de cercetare exploratorie, cu titlul *Societăți riverane. Dinamica interacțiunii dintre cultura romană și identitățile regionale în Dacia și Moesia inferior*, coordonat de Director de proiect Prof. univ. dr. Lucrețiu Mihailescu Bîrlița

• **Dr. V. Cojocaru**, director al proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279 (*BCOSPE III. Ars, Res Sacrae & Mythologica*).

• **Dr. V. Cojocaru**, membru în echipa proiectului PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (*Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*).

• **Drd. C. Cordoș**, membru în colectivul de cercetare al proiectului UEFISCDI PN-III-P4-ID-PCE-2016-0262 (*Strategiile adaptative ale vânătorilor-culegătorilor din Glaciul Târziu în Carpații Orientali: cazul Bazinului Ceahlău*, director Dr. Mircea Anghelina, Universitatea Valahia Târgoviște).

• **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului internațional *Online publication of Roman and Hun Period burials from the Barbaricum of the Carpathian Basin*, finanțat de Hungarian Scientific Research Fund (OTKA).

• **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279 (*BCOSPE III. Ars, Res Sacrae & Mythologica*).

• **Dr. L. Grumeza**, membru în echipa de cercetare a proiectului PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (*Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*).

• **Dr. L. Grumeza**, director al proiectului PN-III-P1-1.1-PD-2016-0223 (*Importuri romane în Barbaricum Sarmatic. Obiecte de podoabă și vestimentație în Regiunea Banatului*).

• **Dr. Șt. Honcu**, membru în proiectul „*Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romane la nord de Dunăre și est de Rin*” PN-III-P4-ID-PCE-2016-0669, director proiect Prof. univ. dr. Octavian Bounegru.

• **Dr. Șt. Honcu**, Bursă RGK Frankfurt (noiembrie-decembrie 2018).

• **Dr. C.-M. Lazarovici**, membru în proiectul *The Ethnoarchaeology of Salt in the Inner Carpathian area of Romania*, proiect CNCS PN-III-P4-ID-PCE-2016-0759, No. 151/2017. Director de proiect Conf. Dr. Marius-Tiberiu Alexianu, Universitatea Al. I. Cuza.

• **Dr. L. Munteanu**, membru în proiectul *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. III. Ars, res sacrae & mythologica* (PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279), director dr. Victor Cojocaru.

• **Dr. L. Munteanu**, membru în proiectul *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romană la nord de Dunăre și est de Rin* (PN-II-P4-ID-PCE-2016-0669), director dr. Octavian Bounegru.

• **Dr. L. Munteanu**, membru în proiectul bi-lateral polono-român *Relations between sedentary communities and nomads in the border of Christianity during the Middle Ages. The case of the Extra-Carpathian and Danubian area*, 2015-2018.

• **Prof. dr. A. Rubel**, membru în proiectul *Dincolo de granițele Imperiului. Influența și puterea romană la nord de Dunăre și est de Rin* (PN-II-P4-ID-PCE-2016-0669), director dr. Octavian Bounegru.

• **Acad. V. Spinei**, director proiect complex CDI - ID: PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 – *Migrație și identitate în spațiul cultural românesc. Abordare multidisciplinară*, Contract de finanțare nr. 48PCCDI/1918.

• **Dr. M. Vornicu**, membru în proiectul COST Action CA17131 *The Soil Science & Archaeo-Geophysics Alliance: going beyond prospection* (SAGA).

VIII. Biblioteca și cabinetul de desen

Biblioteca Institutului de Arheologie al Academiei Române Filiala Iași a colaborat în cursul anului 2018 cu 257 de instituții partenere de tradiție, din 32 de țări. Fondul de carte al Bibliotecii s-a îmbogățit cu 126 de unități în primul semestru și 105 unități în semestrul II. Periodicele au completat fondul cu 268 unități în primul semestru și 152 unități în cel de al doilea semestru, într-un total de 129 de titluri.

Recapitulând intrările și ieșirile de cărți și reviste pe anul 2018, s-a înregistrat o intrare de 651 cărți și periodice, din care 420 sunt reviste, generând un total de 29260 de unități, reprezentând cărți și reviste, dintre care 14919 sunt periodice. La sfârșitul anului 2018 biblioteca dispunea de 28727 volume dintre care 14386 sunt periodice, cu o valoare totală de 180100,23 lei.

În anul 2018, la cabinetul de desen s-au realizat toate solicitările cercetătorilor din Institut. Astfel, au fost efectuate peste 4000 de schițe, copii sau transpuneri de planuri, hărți sau desene de material arheologic destinat publicării. Materialul arheologic desenat a fost de complexitate variabilă, necesitând atenție și metode de lucru specifice fiecărei piese în parte.

IX. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

Cât privește tipăriturile, atât la editurile de prestigiu din țară, cât și la cele din străinătate, s-au înregistrat un număr de **șapte cărți de autor**, dar și **14 volume editate sau coordonate** în colecțiile Institutul nostru sau în alte colecții. Numărul XLI/ 2018 din *Arheologia Moldovei*, revista Institutului de Arheologie din Iași, a apărut la timp și în condiții tehnice optime, așa cum se întâmplă de când avem o colaborare eficientă cu Complexul Muzeal Bucovina, din Suceava. De altfel, prin efortul coordonatorilor publicației, aceasta a fost inclusă în cele mai prestigioase baze de date internaționale. Este, practic, recunoașterea calității muncii de cercetare, efectuată de către cercetătorii noștri, dar și un etalon în autoevaluarea muncii efectuate.

În ceea ce privește studiile, articolele, notele și recenziile științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat în reviste de prestigiu din străinătate sau din țară **77 de studii, articole și rapoarte arheologice**, dintre care circa 50 % în limbi de circulație internațională și 30 % în publicații din afara țării. Se adaugă și **14 recenzii și note**. Marea majoritate a studiilor publicate în România sunt parte a unor reviste de prestigiu sau a unor volume de la edituri cu impact științific internațional, incluse în baze de date internaționale sau/și cotate CNCS. Circa **8** materiale, în special rapoartele de săpături arheologice, au fost publicate pe internet, în format electronic.

X. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2018

Dr. Aparaschivei Dan - CS I

1. (ed.) *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest – Istros Publishing House, Brăila, 2018, 484 p. (în colab. cu G. Bilavski).
2. (ed.) *Studia Mediaevalia Europæa et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest, 2018, 650 p. (în colab. cu G. Bilavski).
3. *Physicians in Roman Empire (in Chinese)*, in Ouya Yicong, Beijing, China, 3, 2017, p. 16-42.
4. *Professor Dan Gh. Teodor at 85 years*, in: Aparaschivei, D., Bilavski, G. (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest – Istros Publishing House, Brăila, 2018, p. 23-46 (în colab. cu G. Bilavski).
5. *Professor Victor Spinei at 75 years*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia Mediaevalia Europæa et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest, 2018, p. 15-25. (în colab. cu G. Bilavski).
6. *Raport arheologic, Slava Rusă (Ibida), Sector X*, in: *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2017*, București, 2018.
7. *Raport arheologic. Aegyssus-Tulcea, Sector Vest*, in: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2017*, București, 2018, p. 80-82 (în colab. cu G. Bilavski).

8. *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2017*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 273-290.

Dr. Bacumenco-Pirău Ludmila – CS

1. *Cast iron cauldrons uncovered in Golden Horde settlements. Case study: Old Orhei (Republic of Moldova)*, in: Bilavski, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in honorem Professoris emeriti Victor Spinei*, Ed. Academiei Române, București, 2018, p. 379-405.
2. *Daily life objects of bone and antler in the towns of Medieval Moldavia. Case study: Old Orhei (Republic of Moldova)*, in: *Quaternary International*, 2018, 472, p. 160-167 (în colab. cu L. Bejenaru).
3. *Marele vistiernic Iordache Costache Venin și locul său de veci de la Mănăstirea Căpriana din Basarabia*, in: *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. 5, *Ceaur - Cuza*, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Ed. Corint, 2018, p. 329-336 (în colab. cu M.-Cr. Amărieuței).
4. (rec.), Ionel Cândea, *Cetatea Albă. Cercetări arheologice și istorice*, Muzeul Brăilei „Carol I”, Editura Istros, Brăila, 2016, 317 p., in: *ArhMold*, 2018, p. 292-293.
5. (rec.), Daniel Garvăn, Silviu-Constantin Ceaușu, George-Dan Hânceanu, Vasilica-Monica Groza, Lucian Munteanu, *Cimitirul medieval de la Piatra Neamț-Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Editura Cetatea de Scaun, Buzău, 2015, 134 pagini, 72 figuri, in: *Memoria Antiquitatis*, Piatra Neamț, 2018, p. 176-181.

Dr. Berzovan Alexandru – CS

1. *Considerații preliminare privind cetatea geto-dacică de la Todirel - Dealul Bobeica, comuna Bârnova, jud. Iași (sec. I î.Hr. - I d.Hr.)*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I., Ed. JATEPress Kiado, Szeged, UNGARIA, 2018, p. 333-340.
2. (ed.) *Quaestiones Prehistoricae. Studia in Honorem Professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018 (în colab. cu C. M. Lazarovici).
3. *Cu privire la două piese de echipament militar din Epoca Fierului, aflate în colecțiile Muzeului Școlar din Târgu Frumos*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I., Ed. JATEPress Kiado, Szeged, UNGARIA, 2018, p. 313-322 (în colab. cu C. Borangic, S. Enea).
4. *Observații privind cetatea getică de la Cotnari - „Dealul Cătălina” (jud. Iași)*, in: Munteanu, L., Nicola, C-D., Talmațchi, G. M. (eds.), *Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu - Bîrliba oblata*, Honoraria 12, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXXIX, Ed. Academiei Române – Ed. Constantin Matasă, București – Piatra Neamț 2018, p. 325-334.
5. *O comoară scitică în ținuturile geților. Considerații privind tezaurul de la Stâncești*, in: *Acta Musei Tutovens. Istorie veche și arheologie*, XIV, 2018, p. 39-56.
6. *Observații privind câteva fragmente ceramice de tip vest-podolian descoperite în cetățile getice de la Stâncești*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 229-234.
7. *Preliminary considerations regarding a Geto-Dacian fortress (1st century BC) at Todirel - Bobeica (Bârnova commune, Iași County)*, in: Lazarovici, C-M., Berzovan, Al. (eds.), *Quaestiones Prehistoricae. Studia in Honorem Professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018, p. 289 – 295.
8. *A Late Neolithic Settlement from Vladimirescu (Arad County, Romania)*, in: Țurcanu, S., Ursu, C.-E. (eds.), *Materiality and identity in pre- and protohistoric Europe. Homage to Cornelia - Magda Lazarovici*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2018, p. 171-192 (în colab. cu O. Rogozea, E. Pădurean).
9. *Religion and Magic in the Iron Age Forts of Stâncești*, in: *The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2018, p. 229-240.

10. (rec.) Cătălin Borangic, *Seniorii războiului în lumea dacică. Elite militare din secolele II a.Chr.-II p.Chr. în spațiul carpato-dunărean*, Biblioteca Mvsei Apulensis, XXVI, Editura ISTROS a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila – Alba Iulia, 2017, ISBN 978-606-654-254-8, 604 p, 59 pl., in: ArhMold, XLI, 2018, p. 276-277.
11. (rec.) Aurora Pețan, *Sarmizegetusa Regia. I. Redescoperirea cetății*, Editura Dacica, Alun, 2018, ISBN 978-606-8538-00-6, 600 p., 33 pl., in: ArhMold, XLI, 2018, p.277-279.

Dr. Bilavschi George Aurelian – CS II

1. (ed.) *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest – Istros Publishing House, Brăila, 2018, 484 p. (în colab. cu D. Aparaschivei).
2. (ed.) *Studia Mediaevalia Europæa et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest, 2018, 650 p. (în colab. cu D. Aparaschivei).
3. *Professor Dan Gh. Teodor at 85 years*, in: Aparaschivei, D., Bilavschi, G. (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest – Istros Publishing House, Brăila, 2018, p. 23-46 (în colab. cu D. Aparaschivei).
4. *Professor Victor Spinei at 75 years*, in Bilavschi, G., Aparaschivei, D. (eds.), *Studia Mediaevalia Europæa et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest, 2018, p. 15-25. (în colab. cu D. Aparaschivei)
5. *Raport arheologic. Aegyssus-Tulcea, Sector Vest*, in: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2017*, București, 2018, p. 80-82 (în colab. cu D. Aparaschivei).
6. (rec.), Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele X-XIII, în col. Biblioteca “Tyragetia” XXVIII*, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2017, 323 p., dintre care 48 de planșe, in: ArhMold, XLI, 2018, p. 284-287.
7. (rec.), Dan Gh. Teodor, *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Ed. Demiurg, Iași, 2018, 187 p. dintre care 37 de planșe, in: ArhMold, XLI, 2018, p. 281-284.

Dr. Bodi George – CS II

1. *Middle Holocene subsistence east of the Romanian Carpathians: Bioarchaeological data from the Chalcolithic site of Poduri-Dealul Ghindaru*, in: *The Holocene*, 28(10), 1653-1663 (în colab. cu L. Bejenaru, S. Stanc, M. Danu).
2. *Mitoc-Malu Galben (Roumanie): Quelques Aspects de la Technologie Lithique Gravettienne*, in: Chirica, V. (ed.), *Les Gravettiens : leur création matérielle et spirituelle*, Iași, PIM, 78-105 (în colab. cu T. Libois, P. Nigst, P. Noiret).
3. *Investigating a chalcolithic dwelling at Isaiia, iași county, Romania*, in: *Studia Antiqua et Archaeologica*, 23(2), 2017, p. 187-211 (în colab. cu F. A. Tencariu, M. Vornicu, A. Asandulesei, L. Solcan, C. Brașoveanu).
4. *Investigație metodologică asupra posibilității caracterizării porozității ceramice cu ajutorul analizei automate a imaginilor digitale*, in: *Cercetări Istorice*, S.N., XXXVI. 2017, p. 55-80 (în colab. cu A.-L. Vasiliu, A. V. Oancea, M. Olaru).

Dr. Boțan Sever-Petru – CS III

1. *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Durostorum/Ostrov-Ferma 4 (secolele I p.Chr. – IV p.Chr.)*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2018, 159 pag. + 42 pl. (în colab. cu D. Elefterescu).

2. *Vitrum mortuorum. Observații asupra materialului vitric descoperit în tumulul N-1-413 de la Histria*, in: Munteanu, L., Nicola, C.-D., Talmațchi, G. (eds.) *Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrlița oblata*, București – Piatra Neamț, 2018, p. 335-345.
3. *Medalii și decorații din colecția Institutului de Arheologie din Iași (IV)* [Medals and decorations in the collection of Institute of Archaeology in Iasi (IV)], in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 157-160 (în colab. cu L. Munteanu).

Dr. Cazacu-Davidescu Mihaela – conservator 1A

1. *Interpretations of the art of Upper Paleolithic from the space of Central Europe*, in: Lazarovici, C.-M., Berzovan, Al. (eds.), *Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, (în col. *Honoraria*, 14; *Civilizația românească*, 5), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018, p. 145-161.

Dr. Chiriac Costel - CS I

1. *Raport arheologic, Slava Rusă (Ibida)*, Sector Curtina G-Turnul 8, in: *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2017*, București, 2018 (în colab.).

Dr. Chirica Vasile - CS I

1. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben. Patrimoine archéologique mobile (réalisé par la collaboration de Valentin-Codrin Chirica, membre de la Commission VIII de l'UISPP)*, Ed. PIM, Iași, 2018 (în colab. cu C. Cordoș).
2. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (deuxieme edition). (Avec les contributions de Valentin Codrin Chirica et Mircea Anghelinu)*. Ed. PIM, Iași, 2018 (în colab. cu C. Cordoș).
3. (ed.), *Les Gravettiens. Leur création matérielle et spirituelle*, Actes du colloque international de Iași (13-17 mai 2017), Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2017.
4. *Matières premières locales et allogènes dans les technocomplexes lithiques de Mitoc-Malu Galben*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 7-33 (în colab. cu C. Cordoș).
5. *Ilie Borziac, ctitor al cercetărilor paleolitice din spațiul carpato-nistrean*, in: *Revista Arheologică*, serie nouă, vol. XIV, nr. 1, Chișinău, 2018, pp. 149-154 (în colab. cu C. Cordoș, V.-C. Chirica).

Dr. Cojocaru Victor – CS I

1. *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. II. Archaeologica*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 1028 p. + 1 CD-ROM.
2. (ed.), *Pontica et Mediterranea VII*, Ed. Mega, Cluj-Napoca (în colab. cu L. Ruscu, L. Grumeza, J. Hupe).
3. *Réflexions sur quelques traits particuliers du corps civique dans les Cités Nord-Pontiques*, in: Pavúk, P., Klontza-Jaklová, V., Harding, A. (eds.), *Eudaimón. Studies in Honor of Jan Bouzek*, Praga, 2018, 489-507.
4. *Связи Крыма с Причерноморьем и Средиземноморьем по данным античных памятников лапидарной эпиграфики (с особым акцентом на проксенических декретах) / Connections between the Crimea and Pontic and Mediterranean according to antique monuments of lapidar epigraphic (accentuating on the proxenic decrees)*, in: Ivantchik, A., Mordvintseva, V. (ed.), *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. – VII в. н. э.): коллективная монография / Crimean Scythia in a system of cultural relations between East and West (3rd century BC to the 7th century AD): collective monograph*, The Russian Academy of Sciences, Institute of World History: Moscow – Simferopol 2017 [2018], p. 303-304 (hărți), 335-349 (text), 391-439 (bibliografie).

5. Rumänien, in: von H. Heinen et al. (Hrsg.), *Handwörterbuch der antiken Sklaverei (HAS)*, vol. II, Franz Steiner: Stuttgart 2017 (apărut 2018), 2471-2473.

Drd. Cordoș Cristina – asist. CS

1. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben. Patrimoine archéologique mobile (réalisé par la collaboration de Valentin-Codrin Chirica, membre de la Commission VIII de l'UISPP)*, Ed. PIM, Iași, 2018 (în colab. cu V. Chirica).
2. *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (deuxieme edition). (Avec les contributions de Valentin Codrin Chirica et Mircea Anghelinu)*. Ed. PIM, Iași, 2018 (în colab. cu V. Chirica).
3. *Matières premières locales et allogènes dans les technocomplexes lithiques de Mitoc-Malu Galben*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 7-34. 2018 (în colab. cu V. Chirica).
4. *Ilie Borzic, ctitor al cercetărilor paleolitice din spațiul carpato-nistean*, in: *Revista Arheologică*, serie nouă, vol. XIV, nr. 1, Chișinău, 2018, pp. 149-154 (în colab. V. Chirica, V.-C. Chirica).
5. *Aspects regarding children and adolescents in the Upper Palaeolithic*, in: Lazarovici, C.-M., Berzovan, Al. (eds.), *Quaestiones Praehistoricae – Studia in honorem professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018, pp. 163-176.
6. (rec.), V. Chirica, C. Ichim (eds), *Les Aurignaciens. Leur creation materielle et spirituelle. Actes du colloque international de Iași (28-31 janvier 2016)*. Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016, 369p., in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 269-270.
7. (rec.), V. Chirica, C. Ichim (eds), *Les Gravettienes. Leur creation materielle et spirituelle. Actes du colloque international de Iași (13-17 mai 2017)*, Editura Pim, Iași, 2017, 142p, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 270-271.

Dr. Grumeza Lavinia – CS

1. (ed.), *Pontica et Mediterranea VII*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2018 (în colab. cu V. Cojocaru, L. Ruscu, J. Hupe).
2. *Stamped Hispanic Amphorae from Roman Dacia*, in: *Rei Cretariae Romanae Fautorvm Acta* 45, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 2018, p. 559-565.
3. *Where is the Border? In Search of the Western Dacian Limes from a "Barbarian" Perspective*, in: Sommer, C. S., Matešić, S. (Hrsg.), *Limes XXIII. Beiträge zum Welterbe Limes*. Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015 (Nünnerich-Asmus Verlag), Sonderband 4/II, p. 1057-1059.
4. *Fashion by rituals: rosette glass beads found in Sarmatian and Sântana de Mureș-Chernyakhov cultures (1st c. BC – 4th c. AD)*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 193-218.

Dr. Honcu Ștefan – CS

1. *Ceramica romană de bucătărie din Dobrogea (secolele I-III p.Chr.) / Roman Kitchenware from Dobrudja (1st – 3rd century AD)*, Ed. Dobrogea, Institutul de Cercetări EcoMuzeale „Gavrilă Simion”, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie 15, Colecția Scythia Minor, Seria Arheologie 1, Constanța, 2017, 228 p., XXXIII planșe.
2. *Roman kitchenware discovered in the military environment in Dobrudja*, in: *Rei Cretariae Romanae Fautorvm Acta*, 45, 2018, p. 573-579.
3. *Considerații despre stadiul actual al cercetării amforelor din spațiul est-carpatic din perioada secolelor II-III p.Chr.*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Guma. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I., Ed. JATEPress Kiado, Szeged, 2018, p. 439-450.
4. *Descoperiri arheologice inedite din localitatea Dobrovăț, jud. Iași*, in: Munteanu, L., Nicola, C.-D., Talmațchi, G. (eds.), *Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-*

Bîrliba oblata, Ed. Academiei Române/„Constantin Matasă”, București/Neamț, 2018, p. 385-394 (în colab. cu R. Petcu).

5. *The roman fibula in the hoard of Oboroceni (Heleşteni commune, Iași County)*, in: Aparaschivei, D., Bilavski, G. (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, Brăila, 2018, p. 111-124 (în colab. cu L. Munteanu).
6. *Descoperiri arheologice efectuate în situl de la Ruginoasa, județul Neamț*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 219-228 (în colab. cu L. Gafincu).

Dr. Hriban Cătălin Iulian – CS II

1. *Considerații geografice privind geneza orașului medieval în Moldova Centrală*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 111-140.
2. *De-humanizing the Adversary. The Rhetoric of the Just War during the Reformation*, in: Costăș, C. (coord.), *The Disintegration of the human in war and in the arts: international conference*, Ed. Palatul Culturii, Iași, 2018, p. 141-150
3. *Primele cercetări arheologice în Iași și problema începuturilor orașului*, in: Diaconu, V., Părnău, L. (ed.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic. Concepte, metode, tendințe*, Ed. Istros, Brăila, 2018, p. 423-444.

Dr. Lazarovici Cornelia-Magda - CS I

1. (ed.), *Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018 (în colab. cu Al. Berzovan).
2. *Rolul sării în procesul de neolitizare din sud-estul Europei*, in: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2017, p. 290-299 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
3. *Noi date despre orizontul cultural Sălcuța IV-Herculane II-III-Cheile Turzii*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 35-68 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
4. *Flint sources in the Middle Prut area*, in: Lazarovici, C.-M., Berzovan, Al. (eds.), *Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018, p. 177-196 (în colab. cu Gh. Lazarovici, G. Trnka).
5. *Date cu privire la câțiva idoli antropomorfi descoperiți în așezarea Cucuteni A3 de la Scânteia (jud. Iași)*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I, Ed. JATEPress Kiado, Szeged, UNGARIA, 2018, p. 213-224 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
6. *Sarea și etapele neolitizării în Europa de SE*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. I, Ed. JATEPress Kiado, Szeged, UNGARIA, 2018, p. 41-94.
7. *About perforated axes from Rupea (Brașov County)*, in: Forțiu, S. (ed.), *Arheovest VI. In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în Arheologie*, vol. II, Ed. JATEPress Kiado, Szeged, UNGARIA, 2018, p. 461-474 (în colab. cu Gh. Lazarovici, S. Gridan, O.-M. Gridan).
8. *The role of salt sources in Transylvania in the process of neolithization of Central and Southern Europe*, in: *Studia Antiqua et Archaeologica*, XXIV/2, 2018, Ed. Universității Al. I. Cuza, Iași, p. 147-192 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
9. *Vasile Chirica on his 75th birthday*, in: Lazarovici, C.-M., Berzovan, Al. (eds.), *Quaestiones Praehistoricae. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, Ed. Istros, Brăila, 2018, p. 27-34.
10. *Scânteia - „La Nuci”, jud. Iași, sat Scânteia, comuna Scânteia*, in: CCAR. Campania 2017, 2018 (în colab. cu Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, D. Mischka, C. Mischka, A. Kovács, M. Oancă, Șt. Honcu, Al. Berzovan, L. Teodor, A. Hușleag).

11. *Cheile Turzii – „Peștera Ungurească”, „Peștera Binder”, comuna Petreștii de Jos, jud. Cluj*, in: CCAR. Campania 2017, 2018 (în colab. cu Gh. Lazarovici, S. Colesniuc, C. Roman, C. Suciuc, S. Tincu, Z. Maxim, C. Aparaschivei, S. Gridan, R. Pop, D. Pintileasa, R. Perlik).
12. (rec.), *Sabin Adrian Luca, Tărtăria Rediviva, Bibliotecă Brukenthal LXXI, Editura Muzeului Național Brukenthal, Editura Altip, Alba Iulia, 2016, ISBN 978-606-93765-5-3, ISSN 978-973-115-572-0, 331 pagini*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 271-273.
13. *Vizită în Republica populară Chineză*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 315-326 (în colab. cu L. Stratulat).
14. *Marilena Florescu*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 333-336.

Dr. Munteanu Lucian – CS II

1. (ed.), *Studia numismatica et archaeologica in honorem Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, Ed. Academiei, Ed. „Constantin Matasă”, București, Piatra-Neamț, 2018, 401 p. (în colab. cu D. Nicola, G. Talmațchi).
2. *Medalii și decorații din colecția Institutului de Arheologie din Iași (IV)* [Medals and decorations in the collection of Institute of Archaeology in Iasi (IV)], in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 157-160 (în colab. cu S. P. Boțan).
3. *Descoperiri monetare în Moldova. X* [Numismatic finds in Moldavia. X], in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 141-156.
4. *The roman fibula in the hoard of Oboroceni (Heleșteni commune, Iași County)*, in: Aparaschivei, D., Bilavski, G. (eds.), *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest – Istros Publishing House, Brăila, 2018, p. 111-124 (în colab. cu Șt. Honcu).
5. *Some considerations of the Roman coin finds in the hinterland of the provinces of Dacia and Moesia Inferior*, in: Caccamo Caltabiano, M. (ed.), *XV International Numismatic Congress Taormina 2015. Proceedings*, I, Roma/Messina, 2017 (2018), p. 925-929.
6. *Descoperiri monetare recente în cimitirul de la Piatra-Neamț, cartierul Dărmănești (jud. Neamț)*, in: *Studii și Cercetări de Numismatică*, S.N., 5-8 (18-20), 2014-2017 (2018), p. 183-195 (în colab. cu D. Garvăn).
7. *Tezaurul monetar roman de la Gârcina (jud. Neamț)*, in: Munteanu, L., Nicola, C.-D., Talmațchi, G. (eds.), *Studia numismatica et archaeologica in honorem V. Mihailescu-Bîrliba oblata*, Ed. Academiei/Ed. „Constantin Matasă”, București/Piatra-Neamț, 2018, p. 213-258 (în colab. cu D. Mihăilescu).
8. *Noi informații despre tezaurul de la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui)*, in: *Acta Musei Tutovensius*, 15, 2018, 209-220 (în colab. cu G. Talmațchi).
9. *Roman imperial coin finds from Tăcuta*, in: *Studia Antiqua et Archaeologica*, 24/1, p. 328-343 (în colab. cu S.-C. Enea).
10. *Virgil Mihailescu-Bîrliba la 80 de ani*, in: Munteanu, L., Nicola, C.-D., Talmațchi, G. (eds.), *Studia numismatica et archaeologica in honorem V. Mihailescu-Bîrliba oblata*, Ed. Academiei, Ed. „Constantin Matasă”, București, Piatra-Neamț, 2018, p. 15-22 (în colab. cu G. Talmațchi).

Prof. univ. dr. Poruciuc Adrian

1. *Symbolic Horns in Images and Words*, in: *The Mankind Quarterly*, 58, 3, p. 505-519.
2. *The Banished Wood Mother of the Romanians*, in: *Journal of Archaeomythology*, 8, 2018, p. 114-124.
3. *Rom. baniță („vas de lemn folosit ca măsură pentru cereale”) și legăturile sale cu familia lexicală a rom. ban („titlu feudal”)*, in: *ArhMold*, XLI, 2018, p. 257-268.
4. *Termenul gotic hlaiw („mormânt, movilă funerară, casă mortuară”) preluat în slavă și română*, in: *Acta Musei Tutovensius – Istorie veche și arheologie*, XIV, 2018, p. 165-175.

Prof. univ. dr. Rubel Alexander

1. *Die Ordnung der Dinge. Ernst Jüngers Autorschaft als transzendente Sinnsuche*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 2018.
2. *Das Lager der ala I Batavorum milliaria und sein vicus in Războieni-Cetate (Kreis Alba Iulia, Rumänien) – Geophysikalische Untersuchungen und historische Einordnungen*, in: *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 48, 3, 2018 (în colab. cu C. Mischka, R. Varga).

Acad. Spinei Victor

1. *The Editing of Historical Sources. The Hurmuzaki Collection of Documents. Editarea izvoarelor istorice. Colecția de documente Hurmuzaki*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018, 365 p.
2. (coord.) *Documente privind istoria romanilor, Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, Seria a 3-a, vol. I, Legatia română la Petrograd (1914-1918), Ed. Academiei – Ed. Istros, București-Brăila, 2018, CXXXVI + 521 p. (în colab. cu I. Căndea).
3. (coord.), *Analele Academiei Române*, Anul 150 (2016), Seria a V-a, vol. XXVI, Coordonator V. Spinei, Ed. Academiei Române, București, 2018, 633 p.
4. (coord.), N. Enciu, *În componența României întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice (Basarabica, Coordonatori V. Spinei și I. Căndea, 7)*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018, 543 p.
5. (coord.), *One Hundred Romanian Authors in Theoretical Computer Science*, ed. S. Cojocaru, Gh. Păun, D. Vaida (*The Romanian Civilization, Supplement 1*, general editor V. Spinei), Ed. Academiei Române, București, 2018, 304 p.
6. (coord.), *Școala românească de micro- și nanoelectrică*, coord. D. Dascălu (*Civilizația românească, Supliment 1*, coord. V. Spinei), Ed. Academiei Române, București, 2018, 344 p.
7. (coord.), șapte volume din colecția *Civilizația românească* (coord. V. Spinei), Ed. Academiei Române, București, 2018 (alte 11 volume sub tipar și altele patru sunt în pregătire).
8. (coord.), două volume în colecția *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XXVI și XXVII, elaborate de A. Asăndulescu și S. Boțan (Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2018.
9. (coord.), două volume din colecția *Basarabica*, elaborate de Gh. Duca și A. Eșanu (Coordonatori V. Spinei și I. Căndea), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018.
10. *The Golden Horde at the Lower Danube. Some notes*, in: Drauschke, J., Kislinger, E., Kühtreiber, K., Kühtreiber, Th., Scharrer-Liška, G., Vida, T. (Hrsg.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, in col. *Monographien des RGZM*, 150, Mainz, 2018, p. 357-374.
11. *Cele mai vechi mărturii privind latinitatea și unitatea etnică a românilor*, in: *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești*, Freiburg i. Br., SN, V (XXVI), 2018, p. 270-298.
12. *An Oriental perspective on the ethnic realities of the Balkans in the eleventh-twelfth centuries: Michael the Syrian* (tradus în chineză), in: Ouyang Yicong (*Journal for translated papers on Eurasian cultural and historical studies*), III, 2017, p. 140-234.
13. *Reactivarea colecției de documente Hurmuzaki /Remise au jour de la collection de documents Hurmuzaki*, in: vol. *Documente privind istoria romanilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, Seria a 3-a, Volumul I), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018 (în colab. cu I. Căndea).
14. *Colecția de documente Hurmuzaki: antecedente, geneză, concretizări*, in: vol. *Documente privind istoria romanilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*, Seria a 3-a, Volumul I), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2018.
15. *Unirea Principatelor Române în context european*, in: *Academica*, XXVIII, 327-328, 2018, 1-2, p. 30-35.

Dr. Vornicu Diana-Măriuca – CS III

1. *Recent Investigations in the Chalcolithic Settlement of Războieni –Dealul Boghiu* (în colab. cu G. Bodi, A. Asăndulesei, F. A. Tencariu), in: Țurcanu, S., Ursu, C.-E. (eds.) *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Ed. K. Romsterfer, Suceava, 2018, p. 367 – 395.
2. *Recent Investigations in the Early Chalcolithic Settlement from Balș - La Brigadă (Romania)*, in: ArhMold, XLI, 2018, p. 161-178 (în colab. cu A. Asăndulesei, D. Boghian, F.-A. Tencariu).
3. *The Experimental (Re)Construction and Using of a Late Cucuteni-Trypillia Kiln*, in: ArhMold, XLI, 2018, p. 241-256 (în colab. cu F.-A. Tencariu, S. Țerna, F. Mățău, A. Vornicu-Țerna).
4. *Raport arheologic. Balș, com. Balș, jud. Iași. Punct: Bejeneasa I/ La Brigadă*, in: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2017*, București, 2018, p. 223-224 (în colab.).
5. *Raport arheologic. Ripiceni, com. Ripiceni, jud. Botoșani. Punct: Popoaia*, in: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2017*, București, 2018, 231-233 (în colab.).
6. *Raport arheologic. Mitoc. Com. Mitoc, jud. Botoșani. Punct: Pisc*, in: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2017*, București, 2018, p. 228-229 (în colab.).
7. (rec.), Marzena Szmyt, Biały Potok. *Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu. Materials from Józef Kostrzewski's Podolia Excavations, Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses, Volumen 19, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznan, 2016, 526 p, ISBN 978-83-60109-54-0*, in: ArhMold, XLI, 2018, p. 273-276.

DAN APARASCHIVEI

LE PALEOLITIQUE SUPERIEUR DE ROUMANIE EN CONTEXTE DU PALEOLITIQUE SUPERIEUR EUROPEEN, COLLOQUE INTERNATIONAL, IAȘI, 8-10 MAI, 2019.

Several international conferences dedicated to the Palaeolithic period were organized by Dr. Vasile Chirica in Iași over the last decades, establishing a veritable tradition. Such events are definitely important, especially if the overall state of Romanian Palaeolithic research is considered. With only a handful of active researchers, few academic centres truly maintain and perpetuate the interest in Palaeolithic studies in Romania and it is fair to say that the Institute of Archaeology in Iași is one of them.

The latest international colloquium dedicated to Palaeolithic studies was organised within the Prehistory Department of the Iași Institute of Archaeology in Mai 2019, once again at the initiative of Dr. V. Chirica. The theme of the colloquium, as suggested by its title (*Le Paleolitique superieur de Roumanie en contexte du Paleolitique Superieur Europeen*) was quite generous, but entirely justified. The need to evaluate and reassess the character of the Upper Palaeolithic in Romania within the wider European Upper Palaeolithic frame is constantly felt. After decades of partial isolation under the communist regime, the Romanian Palaeolithic research is slowly reattaching itself to the European trends, revealing many discrepancies and ambiguous data which require a specific response.

The colloquium, held between 8th – 11th of May, gathered Romanian, Belgian, and French researchers, reflecting the work of national and international projects focused mainly on the Eastern European area. Unfortunately, due to personal issues, not all the announced participants were able to attend the event. Hopefully, the results of their studies will be presented within the pages of the upcoming volume.

The first day of the event, the 8th of May, was dedicated to the arrival of the participants, the evening ending with an informal dinner which proved a great opportunity to strengthen old relations and set the tone for new collaborations.

The official opening of the international colloquium was marked by Dr. Al. Rubel, the director of the Institute of Archaeology in Iași, with the traditional welcoming speech. Dr. V. Chirica, the main organizer, also addressed a few words, presenting the outline of the event, as well as the envisioned short and long term results. Following these proper introductory remarks, the first section of the colloquium, moderated by P. Noirret (University of Liege, Belgium) was started. The first presentation (***Mitoc-Malul Galben: la fin de l'Aurignacian en Moldavie***; presenting author: **Tim. Libois** – University of Liege, collaborating authors: **P. Noirret; Ph. Nigst**) was centred on the topic of the late Aurignacian occurrences in the area east of the Carpathians, where the site from Mitoc – *Malu Galben* plays a key role. The next presentation (***Reassessing the formation processes of open-air Paleolithic settlements in the Eastern Carpathians. Case studies in the Ceahlău Basin***; presenting author: **M. Anghelinu** – Valahia University, Târgoviște, collaborating authors: **L. Niță. C. Cordoș, G. Popescu, D. Veres, U. Hambach, G. Murătoleanu, M. Haendel**) brought forward the issue of sync- and post-depositional processes which shaped the aspect of Upper Palaeolithic sites in the Bistrița Valley. With evident discrepancies between the old and new data, it seems obvious that previous interpretations significantly underestimated such site formation processes. The following intervention (***A worked stone with ochre traces from Mitoc*** – Malu Galben, author: **C. Cordoș**, Iași Institute of Archaeology) was dedicated to a non-knapped stone artefact discovered in Mitoc- Malu Galben, which showed multiple signs of use, such as various impact traces, a polished edge and potential ochre residues, artefact which definitely enlarges our perspective on the repertoire of tools used by Palaeolithic hunter-gatherers. Unfortunately, **Th. Obadă** (Institute of Zoology, Republic of Moldavia) was unable to participate. However, we hope that his new data

regarding the Palaeolithic sites on the Middle Prut Valley (*Nouvelles données sur les site paléolithiques de la vallée du Prut Moyen*) will shortly be available to the public.

After a brief intermission, the second session moderated by M. Anghelinu was started. Due to some unforeseen circumstances, the official schedule was slightly modified, thus the second part commenced with a presentation given by **M. C. Lazarovici** (Iași Institute of Archaeology) and **Gh. Lazarovici** (Lucian Blaga University, Sibiu) (both authors presenting: *Large themes in the Romanian rock art and their connections. An ethnoreligious study*), which reviewed the most important prehistoric rock art discoveries in Romania, highlighting the major represented themes and their potential interpretation. The topic of the following presentation was on a similar page, as **M. Cazacu-Davidescu** (Iași Institute of Archaeology) gave a generous presentation of recurrent decorative elements in European Paleolithic art, (*Considerations on motifs and ornaments encountered in Paleolithic art*), emphasizing once again the complex behaviour and creativity of Upper Palaeolithic communities. The third communication of the session (*The status of mammoth in human groups during the Upper Pleniglacial in the Dniester valley/Le statut du mammoth au sein des groupes humains du Pléniglaciaire supérieur dans la vallée du Dniestr*, presenting author: **L. Demay**, collaborating authors: **T. Obadă, S. Péan, M. Patou-Mathis, L. Koulakovska, S. Covalenco, M. Otte**) brought forward another interesting aspect, namely the role of mammoths in the subsistence strategies employed by Upper Palaeolithic groups in the Dniester Valley, at least two sites in the area (Valea Morilor and Climăuți II) revealing a significant presence of mammoth remains.

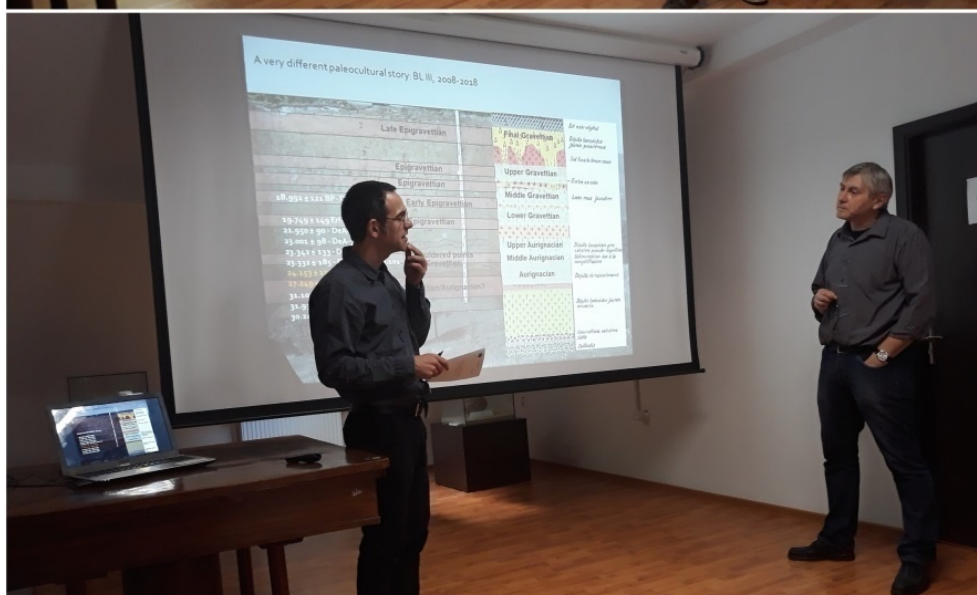
The last intervention (*La présence des lamelles Dufour dans les technocomplexes du Paléolithique supérieur d'Europe*, presenting author: **V. Chirica**, collaborating author: **Val. C. Chirica**) was dedicated to the presence of Dufour bladelets in Romanian Upper Palaeolithic sites. This presentation generated a constructive discussion in regards to the various techno-typological definitions encountered in the specialised literature, stressing the need to re-evaluate the characteristics of several specific types of lithic artefacts.

With two other notable absences (**Monica Mărgărit** – Valahia University Târgoviște and **Marcel Otte** – University of Liege) and some conflicting schedule for some of the other participants, the organisers took the decision to merge the last two sections of the colloquium. Therefore, all presentations were completed on the 9th of May. Each participant had approximately 30 minutes at their disposal. As expected, some sparked a lot of interest, leading to quite lengthily and fruitful discussions. After such a long and eventful day, the evening was concluded in a casual manner, over a glass of Moldavian wine. Due to inappropriate weather conditions, the trip to Mitoc scheduled for the 10th of May was replaced with a tour of Iași and some of its iconic landmarks.

This international colloquium dedicated to the Romanian Upper Palaeolithic was, undoubtedly, a good opportunity to present the results of several national and international research projects. The variety of raised topics (such as art, lithic technology and typology, site formation processes, subsistence strategies, and the use of non-knapped tool), prove once again the complexity of Palaeolithic research and the importance of strong collaborations among specialists. Also, during the long argumentations and discussions, it became obvious the several site, such as Mitoc – Malu Galben, are still pivotal in understanding the Eastern-European evolutions. Also, the need to reassess older information remains crucial for present generations, as all future endeavours should be grounded on a better understanding of the available data.

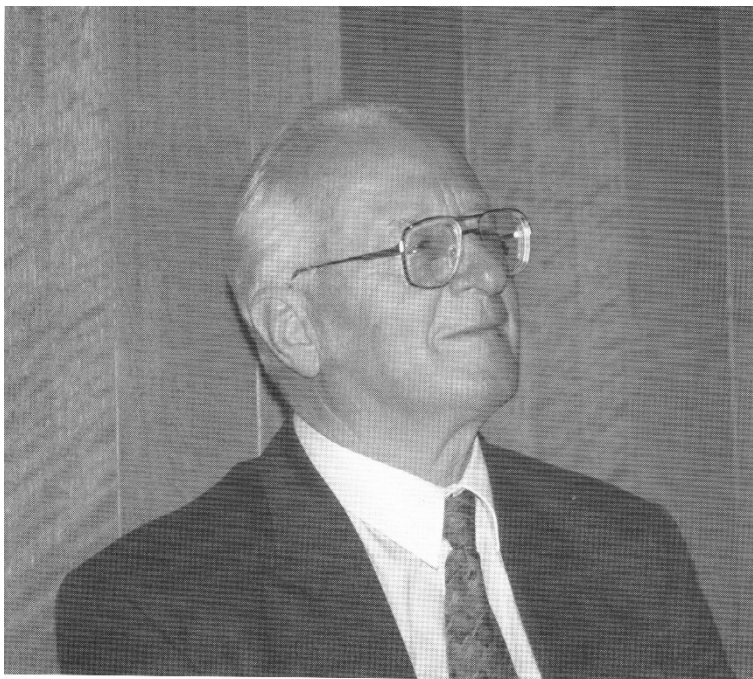
As a closing remark, in the name of all participants I would like to thank Dr. V. Chirica for organizing the event, as well as for the kind invitation to attend it. Hopefully, the tradition of international scientific gatherings in Iași will continue for many years to come!

CRISTINA CORDOȘ

Peter Franke

PROF. DR. PETER ROBERT FRANKE
(2. 11. 1926 – 30. 12. 2018)

În anul 1985, când, la invitația profesorului Franke, beneficiind de o bursă DAAD, am ajuns pentru prima oară la Saarbrücken, am rămas profund impresionat de atmosfera deosebit de plăcută, colegială și chiar prietenească, pe care întâlnit-o la institutul de istorie veche al universității de aici¹.

Toată ziua și până târziu în noapte, în camerele institutului se lucra intens, studenți, doctoranzi și diverși cercetători germani și străini consultau lucrările din bogata bibliotecă a institutului, susțineau sau participau la referate și conferințe, ori discutau aprins diferite probleme de specialitate. În acest context, trebuie să subliniez înaltul nivel pe care-l avea aici studierea numismaticii antice. Adesea, veneau neîntrerupt savanți de talie mondială, care susțineau prelegeri, în care prezentau și dezvoltau cele mai noi realizări din domeniu. Iar toți aceștia erau atrași mai cu seamă de prestigiul științific și calitățile omenești ale profesorului.

La Institut für Alte Geschichte al Universității din Saarbrücken am întâlnit multe figuri proeminente ale numismaticii internaționale, dar și pe mulți alții care au devenit ulterior renumiți cercetători. În legătură directă cu cele afirmate, se cuvine a fi remarcată preferința profesorului pentru studierea monedei grecești, ceea ce explică prezența în institut îndeosebi a numismaților și arheologilor din Grecia, Bulgaria, România (Gh.

¹ Cea mai mare parte din acest necrolog, ca și listă de lucrări anexată au fost preluate din W. Leschhorn, Auguste V. B. Miron, A. Miron (eds.), *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag* (SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag GmbH, Saarbrücken, 1996).

Poenaru Bordea, Doina Benea ș. a.), Serbia, Albania, mulți dintre ei veniți – la recomandarea profesorului Franke – cu ajutorul unor burse primite de la forurile științifice din Germania.

Născut în Lüdenscheid, la 2 noiembrie 1926, profesorul a păstrat totdeauna o vie dragoste pentru locurile sale natale din Bayern. Îmi amintesc din călătoria pe care am făcut-o împreună, pentru a vizita mănăstirile renumite ale Bucovinei, cum remarcă mereu, la trecerea prin sate, „...als in Bayern...als in Bayern...”. Însă, a venit războiul și studiile sale umaniste nu au continuat, în acele vremuri trebuind să urmeze o școală de ofițeri de submarine (Kiel), fără ca, din fericire, să mai participe și la confruntări militare. Totuși, a ajuns să cunoască vexațiunile unui lagăr de prizonieri și rămând marcat îndeosebi de foamea simțită atunci. Din acea vreme, îmi spunea el, a înțeles foarte bine ce înseamnă lipsurile și cum sărăcia poate produce răul (hoția, crima ș. a.). Eliberat din captivitate, a fost nevoit să lucreze într-o mină de cărbuni (Peissenberg, Bayern), unde, după cum se mândrea, a obținut brevetul de miner.

Și-a desăvârșit instruirea (istorie, geografie și germanistică) la Universitatea din Erlangen, încheiată (1954), sub conducerea prof. Helmut Berve (1896-1979), cu teza intitulată *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser* (publicată în 1955), indicând încă de atunci, parcă predestinat, calea științifică pe care o va urma. Și imediat după terminarea acestor studii a lucrat în cadrul colecției de monede din München (Staatlichen Münzsammlungen), sub aripa protectoare a bine cunoscutului profesor Konrad Kraft (1920-1970).

Un punct de referință în cariera științifică a profesorului Franke a fost susținerea cu brio a doctoratului la aceeași universitate din Erlangen, cu titlul *Die antiken Münzen von Epirus* (1961). Acum, cred că este potrivit momentul să destăinui, cum, în timpul Simpozionului Internațional de la Ioannina, cu multă nostalgie, mi-a relatat, amănunte despre călătoria făcută cu bicicleta, din Germania și până în Grecia, în cadrul pregătirii disertației sale. Atunci a vizitat multe muzee elene, a discutat cu specialiștii locali, și-a creat nenumărate prietenii și, mai cu seamă, a luat naștere și a înflorit dragostea sa pentru Ellada.

Și în anii următori, aceleași sentimente și-au găsit locul potrivit în evoluția sa profesională, deoarece a devenit consilier superior (Oberrat) al Institutului Arheologic German (DAI) de la Atena, uneori și la Istanbul.

După o scurtă perioadă când a fost docent al universității müncheneze, în anul 1987 a susținut concursul pentru ocuparea Catedrei de istorie antică a Facultății de Filosofie (decan între 1983 și 1985) a Universității din Saarbrücken.

Savant distins și om de mare cultură, profesorul Franke a fost extrem de apreciat de lumea științifică: membru al Institutului Arheologic German, al Comisiei Numismatice a landurilor din BRD, al Comisiei Internaționale de Numismatică (1987), onorat de către Royal Numismatic Society (Londra) cu „Medaille Optime merenti” (1988) și cu Hungtinton Medal al America Numismatic Society (1992), membru corespondent al Academiei Austriece de Științe (1989), membru de onoare al societăților numismatice din Italia, Grecia și Bavaria ș. a.

Profesorul Franke ne-a părăsit chiar la încheierea anului trecut, însă, suntem convinși, amintirea acestui mare savant, om integru, înțelept și generos va dăinui veșnic în fața ochilor celor care l-au cunoscut și iubit.

Adesea, în corespondența deosebit de bogată pe care am avut onoarea să o întrețin cu profesorul, avea obiceiul să înceapă scrisorile adresate mie cu un moto, cel de mai jos (24. 10. 2009), fiind cel mai potrivit ca epitaf:

‘Εξ ώραι μόχθοις ικανώταται' αἱ δέ μετ' αὐτάς γράμματα δεικνύμεναι ΖΗΘΙ λέγουσι βροτοῖς / **Sechs Stunden Arbeit genügen; die folgenden Stunden des Tages rufen mit deutlicher Schrift “Lebe !” den Sterblichen zu.**

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

LISTA LUCRĂRILOR ȘTIINȚIFICE

I. CĂRȚI ȘI LUCRĂRI SEPARATE

1. *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser, Diss. Erlangen 1954*, Kallmünz, 1955, 101 p.
2. *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, Bd. IV, 1 (Rheinhausen), Berlin, 1960, 454 p.
3. *Die antiken Münzen von Epirus I: Poleis, Stämme und Epirotischer Bund. Katalog und historische Untersuchungen*, Wiesbaden, 1961, 345 p., 67 pl.
4. *Römische Kaiserporträts im Münzbild*, München, 1961, 55 p., 52 pl. (ilustrație de M. Hirmer) (a 2-a ediție, 1968; a 3-a ediție, 1972).
5. *Die griechische Münze* (ilustrație de M. Hirmer), München 1964, 176 p., 239 pl. (a 2-a ediție, 1972. (ediția franceză: *La monnaie grecque*, tradusă de J. Babelon, Paris, 1966).
6. *Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung H. von Aulock*, Heft 14: *Galatien, Kappadokien, Kistophoren*, Berlin, 1966, 44 p., 19 pl. (împreună cu H. von Aulock), (a 2-a ediție, 1987).
7. *Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung H. von Aulock*, Heft 15: *Nachträge: Pontus, Paphlagonien, Bithynien*, Berlin, 1966, 46 p., 20 pl. (împreună cu H. von Aulock), (a 2-a ediție, 1987).
8. *Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung H. von Aulock*, Heft 16: *Nachträge: Mysien, Troas, Aiolis, Lesbos*, Berlin, 1967, 46 p., 20 pl. (împreună cu H. von Aulock), (a 2-a ediție, 1987).
9. *Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung H. von Aulock*, Heft 17: *Nachträge: Ionien, Karien, Lydien*, Berlin, 1967, 42 p., 18 pl. (împreună cu H. von Aulock), (a 2-a ediție, 1987).
10. *Sylloge Nummorum Graecorum: Sammlung H. von Aulock*, Heft 18: *Nachträge: Phrygien, Lykien, Pamphylien, Pisidien, Lykaonien, Isaurien, Kilikien, Galatien, Kappadokien, Incerti*, Berlin, 1968, 40 p., 20 pl. (împreună cu H. von Aulock), (a 2-a ediție, 1987).
11. *Sylloge Nummorum Graecorum: Staatliche Münzsammlung München*, Heft 1: *Spanien-Gallien*, Berlin, 1968, 46 p., 17 pl. (împreună cu H. Küthmann).
12. *Olympia antiqua*, München, 1968, 36 p. (retipărită sub titlul: *Olympia. Münzen und Geschichte*, în *Halleiner Münzblätter*, 1976, p. 3-32).
13. *Kleinasien zur Römerzeit*, München, 1968, 74 p., 32 pl. (ediție extinsă, în lb. greacă: *H MIKPA ASIA ΣΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ*, Athena, 1985, 149 p., 48 pl.).
14. *Sylloge Nummorum Graecorum, Staatliche Münzsammlung München*, Heft 2: *Etrurien, Apulien*, Berlin, 1970, 45 p., 20 pl. (împreună cu H. Küthmann).
15. *Sylloge Nummorum Graecorum, Staatliche Münzsammlung München*, Heft 3: *Kalabrien, Lukanien*, Berlin, 1973, 47 p., 21 pl. (împreună cu H. Küthmann).
16. *Sylloge Nummorum Graecorum, Staatliche Münzsammlung München*, Heft 4: *Bruttium*, Berlin, 1973, 45 p., 20 pl. (împreună cu H. Küthmann).
17. *Sylloge Nummorum Graecorum, Staatliche Münzsammlung München*, Heft 5: *Sizilien I*, Berlin, 1976, 50 p., 25 pl. (împreună cu S. Grunauer – v. Hoerschelmann).
18. *Die antiken Münzen der Sammlung Heynen*, Bonn, 1976, 231 p., 77 pl. (împreună cu Ilse Paar).
19. *Cohen - RIC - Konkordanz, Teil I: Von Augustus bis zur Follisreform Diocletians*, Bonn, 1978, 530 p. (împreună cu M. R. Alföldi, H. Chantraine, H. Küthmann, M. Rabjelij, H. W. Ritter).
20. *Index Sylloge Nummorum Graecorum von Aulock*, Berlin, 1981, 279 p., 15 tab., 2 hărți (împreună cu W. Leschhorn, A. Stylow).
21. *Albanien im Altertum*, publicația specială "Antike Welt", 1983; *Feldmeilen* 1983, 75 p., 141 fig. (cu două articole de M. Korkuti und H. Freis).
22. *2600 Jahre antikes Geld. Katalog einer Ausstellung griechischer und römischer Münzen in der Landesbank Saar*, Saarbrücken, 1986, 24 p.
23. *Thomas Mann. Unbekannte Dokumente aus seiner Jugend*, Saarbrücken, 1991, 24 p. (a 2-a ediție, Lübeck, 1993).

24. *Antike Metallurgie und Münzprägung. Ein Beitrag zur Technikgeschichte*, Basel, 1995, 184 p. (împreună cu H. Moesta).

II. ARTICOLE ȘI CONTRIBUȚII ÎN LUCRĂRI COLECTIVE

1. *Geschichte, Politik und Münzprägung im frühen Makedonien*, in: *Jahrb. f. Numismatik*, 3/4, 1952/53, 99-111.
2. *Zu einem verschollenen Manuskript von H. Diels*, in: *Rhein.Museum*, 98, 1955, 287-288.
3. *Zu den römischen Münzfunden von Mainz*, in: *Mainzer Ztschr.*, 50, 1955, 117-119 (împreună cu H. Kùthmann).
4. *Eine bisher unbekannte Münze aus dem thessalischen Argura*, in: *Archäol. Anzeiger*, 1955, 231-236 (la fel în *Schweiz.Münzbl.*, 6, 1956, 25-29).
5. *Kleine Münzgeschichte der Stadt Neisse*, in: *Schlesien*, 4, 1957, 1-9.
6. *Das Taubenorakel von Dodona und die Eiche als der heilige Baum des Zeus Naios*, in: *Athen.Mitt.*, 71, 1956, 60-65.
7. *Drei neue Inschriften aus Thessalien*, in: *Archäol. Anzeiger*, 1956, 183-192.
8. *Literaturüberblicke zur griechischen Numismatik: Epirus und Makedonien*, in: *Jahrb. f. Numismatik*, 7, 1956, 73-138.
9. *Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, in: *Jahrb. f. Numismatik*, 7, 1956, 9-71 (împreună cu H. Gebhart, K. Kraft, H. Kùthmann, K. Christ).
10. *Die römischen Fundmünzen aus dem Saalburg-Kastell. Ein Beitrag zur Limes-Geschicht.*, in: *Saalburg-Jahrb.*, 15, 1956, 5-28.
11. *Zur Finanzpolitik des makedonischen Königs Perseus während des Krieges mit Rom 171-168 v.Chr.*, in: *Jahrb. f. Numismatik*, 8, 1957, 31-50.
12. *Argissa: ein Nachtrag*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 7, 1957, 55-57.
13. *H. Dessau, L. Deubner, A. Dietrich, H. Diels*, in: *Neue Deutsche Biographie*, III, 1957, s.v.
14. *Dareiken aus dem Meer.*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 7, 1957, 57.
15. *Historisch-numismatische Probleme der Zeit Hierons II. von Syrakus*, in: *Jahrb. f. Numismatik*, 9, 1958, 57-85.
16. *Zur Geschichte des Antigonos Gonatas und der Oitaioi. Ein Schatzfund griechischer Münzen von Phayttos*, in: *Archäol. Anzeiger*, 1958, 37-62.
17. *Drei Dokumente zur Lebensgeschichte des Münzfälschers C. W. Becker*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 8, 1958, p. 33-39.
18. *ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ*, in: *Rhein.Museum*, 101, 1958, 336-338.
19. *Bronzemedaille des Commodus aus Alzey*, in: *Germania*, 36, 1958, 475-476.
20. *Antike Münzen im Heimatmuseum Büdingen*, in: *Büdingen Geschichtsblätter*, 2, 1958, 19-32.
21. *Die Münzfunde aus dem Kastell Zugmantel aus dem Jahre 1925*, in: *Saalburg-Jahrb.*, 17, 1958, 92-95.
22. *Flugschriften aus der Kipper- und Wipperzeit*, in: *Hamburger Beitr. zur Numismatik*, 4, 1958/9, 235-238.
23. *Zu einem thrako-makedonischen Münztyp des 6./5. Jahrhunderts v. Chr.*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 9, 1959, 9-11.
24. *Zur Chronologie der Strategen und der Münzprägung des Koinon der Thessaler*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 9, 1959, 61-67.
25. *H. Dressel, W. Drumann, J.H. Eckhel.*, in: *Neue Deutsche Biographie*, IV, 1959 s.v.
26. *Römische Medaillone aus Köln*, in: *Kölner Jahrb. für Vor- und Frühgeschichte*, 4, 1959, 15-24.
27. *Die erste Münze von Olea in Thessalien*, in: *Schweiz.Münzbl.*, 10, 1960, 1-3.
28. *Inschriftliche und numismatische Zeugnisse für die Chronologie des Artemis-Tempels zu Sardis*, in: *Athen.Mitt.*, 76, 1961, 197-208.
29. *Augsburg*, in: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, I, 7: *Schwaben*, Berlin, 1962, 25-96.
30. *Ἀρτεμὶς ὠπλισμένη*, in: *Archäol. Anzeiger*, 1963, 450-454.

31. *Fund römischer Falschmünzformen (1920). Fund römischer hybrider Denare, 1. Viertel 3. Jh., in: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland, II, 3: Südwürttemberg-Hohenzollern, de K. Christ., Berlin, 1964, 78-81, 250-252.*
32. *Zur Chronologie der "autonomen" Münzen des bithynischen Tios, in: Archäol.Anzeiger, 1966, 58-67.*
33. *Zur Tyrannis des Klearchos und Satyros in Herakleia am Pontos, in: Archäol.Anzeiger, 1966, 130-139.*
34. *Leontinische ΦΥΓΑΔΕΣ in Chalkis? Ein Hortfund sizilischer Bronzemünzen des 5. Jh. v. Chr. aus Euböia, in: Archäol.Anzeiger, 1966, 395-407.*
35. *Die Münzsammlung des Seminars für Klassische Philologie der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, in: Archäol.Anzeiger, 1967, 64-92 (Cuvânt înainte de O. Seel).*
36. *Ἀρτεμὶς Ἰολκία, in: Archäol.Anzeiger, 1967, 62-64.*
37. *Publius Petronius und Lucius Aelius Seianus, in: Archäol.Anzeiger, 1968, 474-482.*
38. *Asklepios-Aesculapius auf antiken Münzen, in: Mediz.Monatsspiegel, 3, 1969, 60-67.*
39. *Der römische Münzfund von Dillingen-Pachten 1968. Zur Geschichte der späten Kaiserzeit im Saarland und der Münzstätte Trier, in: Bericht der Staatl. Denkmalpflege im Saarland, 16, 1969, 141-160 (împreună cu M. D. Alecu).*
40. *Pachten: Der älteste Baumwollfund nördlich der Alpen (300 n. Chr.), in: Bericht der Staatl. Denkmalpflege im Saarland, 16, 1969, 161-163.*
41. *ΦΕΘΑΛΟΙ - ΦΕΤΑΛΟΙ - ΠΙΕΤΘΑΛΟΙ - ΘΕΣΣΑΛΟΙ. Zur Geschichte Thessaliens im 5. Jh. v. Chr., in: Archäol.Anzeiger, 1970, 85-93.*
42. *Das Kabirenheiligtum bei Theben, in: Antike Welt, 4, 1970, 46-53.*
43. *Um 300 n. Chr.: Baumwollstoffe im Saarland, in: Textil - Industrie, 72, 1970, 749-750.*
44. *Antike Grabinschriften, in: Journal, 5, 1972, 29-31.*
45. *Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ, in: Nomismat.Chronik, 1, 1972, 22-36 (neogreacă).*
46. *Einige Probleme und Aufgaben der Münzkunde Illyriens, in: Studia Albanica, 9, 2, 1972, 223-228.*
47. *ΦΑΝΕΟΣ - ΦΑΝΟΣ ΕΜΙ ΣΗΜΑ, in: Chiron, 5, 1974, 1-4 (împreună cu R. Schmitt).*
48. *Zur Verwendungsdauer römischer Medaillonstempel, in: Chiron, 5, 1975, 407-411.*
49. *Zur Münzprägung von Methymna, in: H.G. Buchholz, Methymna, Mainz, 1975, 163-176.*
50. *Apollo Leukadius und Octavianus? in: Chiron, 6, 1976, 159-164.*
51. *Eine Attila-Medaille aus Niederlosheim. - Antike Münzfälschung aus Blieskastel. - Denarfund flavischer Zeit vom Herapel, in: Bericht der Staatl. Denkmalpflege im Saarland, 23, 1976, 67-76 (împreună cu W. Leschhorn).*
52. *ΒΙΘΥΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΝΤΟΣ. ΛΥΚΙΑ, ΠΑΜΦΥΛΙΑ, ΠΙΣΙΔΙΑ, ΑΥΚΑΟΝΙΑ, in: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ΤΟΜΟΣ ΣΤ': ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΡΩΜΗ, Athen, 1976, 234-240 / 247-261 (neogreacă).*
53. *Ein arabischer "Fels" vom Auenberg bei Bliesransbach und eine byzantinische Münze vom Bartenberg bei Scheidt, in: Bericht der Staatl. Denkmalpflege im Saarland, 24, 1977, 95-96.*
54. *Die Münzfunde, in: Werner, J. (ed.), Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961-1968, München, 1977, 449-452.*
55. *Zur Chronologie der Statthalter von Cappadocia-Galatia 91-107 n. Chr., in: Chiron, 9, 1979, 377-382.*
56. *ΑΤΤΑΛΙΑΝΟΣ ΑΚΙΑΡΧΗΣ, in: Zeitschr. f. Papyrologie und Epigraphik, 40, 1980, 219-222.*
57. *Die κάπηλοι - Inschrift von Samos und der στατήρ πάτριος, in: Zeitschr. f. Papyrologie und Epigraphik, 54, 1984, 119-124.*
58. *Q. Caecilius Q. F. Oinogenus F. Curator, in: Ebenda, 54, 1984, 126-128.*
59. *Vom Bilde griechischer Münzen, in: The Garret Collection of the John Hopkins University, II, 1984, 24-26.*
60. *Olympia und seine Münzen, in: Antike Welt, 2, 1984, 14-26.*
61. *ΗΛΙΑΚΑ - ΟΛΥΜΠΙΑΚΑ, in: Athen. Mitt., 99, 1984, 319-333.*
62. *Syngela - Theangela, in: Chiron, 14, 1984, 197-200.*

63. *Bergbau und Münzprägung. Die Edelmetallgewinnung als Voraussetzung allgemeiner politischer und wirtschaftspolitischer Entwicklungen*, in: *Mitt. der Techn. Universität Clausthal*, 57, 1984, 17-23.
64. *Requiem für Xenophon*, in: *Hellenika*, 1984, 152-166.
65. *Der Tod des Hans Hansen*, in: *Musil-Forum*, 10, 1984, 41-53.
66. *Über die Vermittlung fremder Sprachen in der Antike*, in: *Materialien Deutsch als Fremdsprache*, 25, 1986, 13-22.
67. *Allocation d'ouverture*, in: *Colette, nouvelles approches critiques. Actes du colloque de Sarrebruck*, Paris, 1984, 9-11.
68. *Bestimmung der Münzfunde von Kastanas*, in: *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-79*, in: Hochstetter, A. (ed.), *Die Kleinfunde*, Berlin, 1987, 111-112, Pl. 25.
69. *Zu den Homonoiamünzen Kleinasien*, in: *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 1*, 1980 (E. Olshausen (ed.), *Geographica Historica*, 4, 1987), 81-102.
70. *Gedächtnisrede für Prof. Dr. Josef N. Schmitz*, in: Peper, D., Christmann, E. (eds.) *Standortbestimmung der Sportpädagogik*, Schorndorf, 1987, 11-15.
71. *Vote of Thanks to the Royal Numismatic Society*, in: *Numismatic Chronicle*, 148, 1988, XVI-XVIII.
72. *Řecké antické mince jako historická svědectví*, in: *Zprávy, brněnské pobočky České numismatické společnosti vydávane za spolupráce numismatého oddělení Moravského Musea v Brně*, 1989, 241-248.
73. *Pyrrhos*, in: *Cambridge Ancient History* (second edition), vol. VII, 2, Cambridge, 1989, 456-485.
74. *Tierdarstellungen auf antiken griechischen Münzen*, in: *Mensch und Tier*, 6, 1989, 56-69.
75. *Kleine Münzgeschichte der Stadt Neisse*, in: Bein, W. u.a. (eds.), *Neisse. Das Schlesische Rom im Wandel*, Würzburg, 1989, 283-288.
76. *Die Münzfunde aus der römischen Villa von Überherrn-Altforweiler. Kreis Saarlouis*, in: Maisant, H. (ed.), *Der römische Gutshof von Altforweiler*, Saarbrücken, 1990, 177-181 (impreună cu W. Leschhorn).
77. *"... των 'Ακαδημαϊκων στραγγαλιδων κοπίς"*: *Zu einem Münzbildnis des Stoikers Chrysippos*, in: Apel, K.-O., Pozzo, R. (eds.), *Zur Rekonstruktion der praktischen Philosophie. Gedenkschrift für Karl-Heinz Ilting*, Stuttgart, 1990, 377-388.
78. *Zum Umfang der Gold- und Silberproduktion im Hellenismus*, in: *Akten XIII. Intern. Kongreß für Klass. Archäologie*, Berlin, 1988 (1990), 465-466.
79. *Wovor fürchtest Du Dich? - Nur vor der Dummheit. Eine Selbstcharakteristik von Hermann Graf Vitzthum von Eckstädt aus dem Jahre 1895*, in: *Vitzthum'sche Familienblätter*, 10, 1991, 63-65.
80. *Einige Beispiele für die Auswertung von Münzschatzfunden*, in: *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 1991, 19-34.
81. *Dolmetschen in hellenistischer Zeit*, in: Müller, C. W., Sier, K., Werner, J. (eds.), *Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart, 1992, 85-96.
82. ΝΕΡΩΝ, ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΙΑ, in: ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Athen, 1992, 370-375.
83. *Aufgaben und Möglichkeiten der antiken Numismatik zur Erforschung des antiken Kleinasien*, in: *100 Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 236*, Wien, 1993, 177-188.
84. *Ernst Bickel (1876-1961)*, in: *Eikasmos. Quaderni Bolognesi di Filol. class. 4* (= *Miscellanea di studi in onore di Ernst Vogt*), 1993, 127-128.
85. *Victor Ehrenberg. Ein deutsches Gelehrtenschicksal 1891-1976*, in: Schneider, R. (ed.), *Juden in Deutschland. Lebenswelten und Einzelschicksale*, Saarbrücken, 1994, 309-331.
86. *Zeus, Alessandro e barbaro a Sagalasso*, in: *Lisippo. L'arte e la fortuna. Katalog der Ausstellung*, Rom, 1995, 169-171.
87. *Helmut Berve: 100. Geburtstag 22.1.1896 – 1996*, in: *Ostdeutsche Gedenktage 1996. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse*, Bonn, 1995, 25-30.

88. *Polis, Königtum und Bundesstaat - Aus der Münzgeschichte griechischer Gemeinwesen*, in: *Stadt und Münze. Schriftenreihe der Numismatischen Gesellschaft Speyer*, 37, 1996, 9-19.
89. *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*, in: *Saarbrücker Studien zur Archäologie und alten Geschichte* 10, Saarbrücken, 1997, 242 p. (împreună cu Margret Karola Nollé).
90. *Constantinus I. und Maximianus Herculus, Constantius II. und Maxentius*, in: *Festschrift Bíró-Sey Gedai*, Budapest, 1999, 157-164.
91. *Wine and coins in ancient Greece - there is profit and pleasure in the consumption wine*, Athen, 1999, 165 p. (împreună cu Irini Marathaki).
92. *Buchhandel in der maria-theresianischen Zeit*, in: Eybl, Franz M. (ed.), *Strukturwandel kultureller Praxis - Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des thesianischen Zeitalters*, Wien, 2002, 141-152
93. *Das Hauptwerk - Gedichte griechisch und deutsch* (von Konstantin Kavafis). (Übers. und kommentiert von Jörg Schäfer. Mit Bildnismünzen ausgew. und kommentiert von Peter Robert Franke), Heidelberg, 2003, 478 p. (a doua ediție 2007, 495 p.).
94. *Hausschweine in der griechisch-römischen Antike - eine morphologische und kulturhistorische Studie*, Oldenburg, 2004, 128 p. (împreună cu H. Meyer u. J. Schäffer)
95. ΜΟΙΑΣΕΙΣ. *Die erste Münze eines bislang unbekannten trakisch – makedonischen Stammes*, in: Spinei, V., Munteanu, L. (eds.), *Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii Virgilii Mihailescu-Bîrliaba oblata*, Honoraria 4, Ed. Academiei Române, București, 2008, 67-68 + 1 fig.

III. LEXICOANE

1. ca. 35 Beiträge zur makedonischen, epirotischen und thessalischen Geschichte und Prosopographie, in: *Lexikon der Alten Welt*, Zürich, 1965.
2. ca. 800 Stichworte zur antiken Numismatik, in: *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, vol. 1-21, 1971-1977.
3. *Lexikon der Aufschriften auf griechischen Münzen*, vol.1: *Geographische Begriffe, Götter und Heroen, mythische Gestalten, Persönlichkeiten, Titel und Beinamen, Agonistik, staatsrechtliche und prägerechtliche Formeln, bemerkenswerte Wörter*, Wien, 2002, 426 p. (împreună cu Wolfgang Leschhorn).

IV. EDITĂRI

1. H. Berve, *Gestaltende Kräfte der Antike*, in: München 1966, 485-488 (împreună cu E. Buchner).
2. *Probleme von Grenzregionen: Das Beispiel Saar-Lor-Lux-Raum*, in: *Saarbrücken 1987*, (împreună cu W. Brücher).
3. *Side. Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei*, in: *Saarbrücken 1988* (împreună cu W. Leschhorn) (a doua ediție 1989; tradus în ungurește Budapesta, 1990; tradus în neogreacă Athen, 1990).
4. *Saarbrücker Studien zur Archäologie und Alten Geschichte* (co-editor la numeroase volume din 1986).
5. *Oinos kai nomisma stēn archaia Hellada: kerdos kai euphrosynē en oinoposia*, in: Athen 1999, 165 p. (editare împreună cu E. Marathakē).

V. RECENZII

Numeroase recenzii și semnalări în: *Jahrbuch für Numismatik*, 1956-1963; *Histor.-polit. Buch*, 1954-1956; *Ztschr. f. Religions- u. Geistesgeschichte*, 1955-1956; *Erlanger Univ. Zeit.*, 1955-57; *Gnomon*, 1956-1963; *Südostforschungen*, 1955-1956; *Vierteljahrsschr. zur Soz.- und Wirtschaftsgesch.*, 1957-1959; *Schweiz. Münzbll.*, 1958-1963; *Hamburger Beitr. zur Numismatik*, 1959-1993.

ISSN 0066-7358
Arheologia Moldovei, XLII (2019), p. 1-385